

SCIENCE
PROBLEMS.UZ

ISSN 2181-1342

Actual problems of social and humanitarian sciences
Актуальные проблемы социальных и гуманитарных наук

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari

5-son (5-jild)

2025

SCIENCEPROBLEMS.UZ

IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI

№ 5 (5) – 2025

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

TOSHKENT-2025

BOSH MUHARRIR:

Isanova Feruza Tulqinovna

TAHRIR HAY'ATI:

07.00.00- TARIX FANLARI:

Yuldashev Anvar Ergashevich – tarix fanlari doktori, siyosiy fanlar nomzodi, professor, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Mavlanov Uktam Maxmasabirovich – tarix fanlari doktori, professor, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Xazratkulov Abror – tarix fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti.

Tursunov Ravshan Normuratovich – tarix fanlari doktori, O'zbekiston Milliy Universiteti;

Xolikulov Axmadjon Boymahmatovich – tarix fanlari doktori, O'zbekiston Milliy Universiteti;

Gabrielyan Sofya Ivanovna – tarix fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston Milliy Universiteti.

Saidov Sarvar Atabullo o'g'li – katta ilmiy xodim, Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, ilmiy tadqiqotlar bo'limi.

08.00.00- IQTISODIYOT FANLARI:

Karlibayeva Raya Xojabayevna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Nasirxodjayeva Dilafruz Sabitxanovna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Ostonokulov Azamat Abdukarimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Toshkent moliya instituti;

Arabov Nurali Uralovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Samarqand davlat universiteti;

Xudoyqulov Sadirdin Karimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Azizov Sherzod O'ktamovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston Respublikasi Bojxona instituti;

Xojayev Azizxon Saidaloxonovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent, Farg'ona politexnika instituti

Xolov Aktam Xatamovich – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Shadiyeva Dildora Xamidovna – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b, Toshkent moliya instituti;

Shakarov Qulmat Ashirovich – iqtisodiyot fanlari

nomzodi, dotsent, Toshkent axborot texnologiyalari universiteti

09.00.00- FALSAFA FANLARI:

Hakimov Nazar Hakimovich – falsafa fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Yaxshilikov Jo'raboy – falsafa fanlari doktori, professor, Samarqand davlat universiteti;

G'aybullayev Otabek Muhammadiyevich – falsafa fanlari doktori, professor, Samarqand davlat chet tillar instituti;

Saidova Kamola Uskanbayevna – falsafa fanlari doktori, "Tashkent International University of Education" xalqaro universiteti;

Hoshimxonov Mo'min – falsafa fanlari doktori, dotsent, Jizzax pedagogika instituti;

O'roqova Oysuluv Jamoliddinovna – falsafa fanlari doktori, dotsent, Andijon davlat tibbiyot instituti, Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasini mudiri;

Nosirxodjayeva Gulnora Abdukaxxarovna – falsafa fanlari nomzodi, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Turdiyev Bexruz Sobirovich – falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Buxoro davlat universiteti.

10.00.00- FILOLOGIYA FANLARI:

Axmedov Oybek Saporbayevich – filologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Ko'chimov Shuxrat Norqizilovich – filologiya fanlari doktori, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Hasanov Shavkat Ahadovich – filologiya fanlari doktori, professor, Samarqand davlat universiteti;

Baxronova Dilrabo Keldiyorovna – filologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Mirsanov G'aybullo Qulmurodovich – filologiya fanlari doktori, professor, Samarqand davlat chet tillar instituti;

Salaxutdinova Musharraf Isamutdinovna – filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Samarqand davlat universiteti;

Kuchkarov Raxman Urmanovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent v/b, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Yunusov Mansur Abdullayevich – filologiya fanlari nomzodi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Saidov Ulugbek Aripovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi.

12.00.00- YURIDIK FANLAR:

Axmedshayeva Mavlyuda Axatovna – yuridik fanlar doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Muxitdinova Firyuza Abdurashidovna – yuridik fanlar doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Esanova Zamira Normurotovna – yuridik fanlar doktori, professor, O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yurist, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Hamroqulov Bahodir Mamasharifovich – yuridik fanlar doktori, professor v.b., Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti;

Zulfiqorov Sherzod Xurramovich – yuridik fanlar doktori, professor, O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti;

Xayitov Xushvaqt Saparbayevich – yuridik fanlar doktori, professor, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Asadov Shavkat G'aybullayevich – yuridik fanlar doktori, dotsent, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Ergashev Ikrom Abdurasulovich – yuridik fanlari doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Utemuratov Maxmut Ajimuratovich – yuridik fanlar nomzodi, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Saydullayev Shaxzod Alixanovich – yuridik fanlar nomzodi, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Hakimov Komil Baxtiyarovich – yuridik fanlar doktori, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Yusupov Sardorbek Baxodirovich – yuridik fanlar doktori, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Amirov Zafar Aktamovich – yuridik fanlar doktori (PhD), O'zbekiston Respublikasi Sudyalari oliy kengashi huzuridagi Sudyalari oliy maktabi;

Jo'rayev Sherzod Yuldashevich – yuridik fanlar nomzodi, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Babadjanov Atabek Davronbekovich – yuridik fanlar nomzodi, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Normatov Bekzod Akrom o'g'li — yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Rahmatov Elyor Jumaboyevich — yuridik fanlar nomzodi, Toshkent davlat yuridik universiteti;

13.00.00- PEDAGOGIKA FANLARI:

Xashimova Dildarxon Urinboyevna – pedagogika fanlari doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Ibragimova Gulnora Xavazmatovna – pedagogika fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Zakirova Feruza Maxmudovna – pedagogika fanlari doktori, Toshkent axborot texnologiyalari universiteti huzuridagi pedagogik kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi;

Kayumova Nasiba Ashurovna – pedagogika fanlari doktori, professor, Qarshi davlat universiteti;

Taylanova Shoxida Zayniyevna – pedagogika fanlari doktori, dotsent;

Jumaniyozova Muhayyo Tojiyevna – pedagogika fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Ibraximov Sanjar Urunbayevich – pedagogika fanlari doktori, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti;

Javliyeva Shaxnoza Baxodirovna – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Samarqand davlat universiteti;

Bobomurotova Latofat Elmurodovna — pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Samarqand davlat universiteti.

19.00.00- PSIXOLOGIYA FANLARI:

Karimova Vasila Mamanosirovna – psixologiya fanlari doktori, professor, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti;

Hayitov Oybek Eshboyevich – Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti, psixologiya fanlari doktori, professor

Umarova Navbahor Shokirovna– psixologiya fanlari doktori, dotsent, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, Amaliy psixologiyasi kafedrasi mudiri;

Atabayeva Nargis Batirovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti;

Shamshetova Anjim Karamaddinovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Qodirov Obid Safarovich – psixologiya fanlari doktori (PhD), Samarkand viloyat IIB Tibbiyot bo'limi psixologik xizmat boshlig'i.

22.00.00- SOTSILOGIYA FANLARI:

Latipova Nodira Muxtarjanovna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri;

Seitov Azamat Po'latovich – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston milliy universiteti;

Sodiqova Shohida Marxaboyevna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi.

23.00.00- SIYOSIY FANLAR

Nazarov Nasriddin Ataqulovich –siyosiy fanlar doktori, falsafa fanlari doktori, professor, Toshkent arxitektura qurilish instituti;

Bo'tayev Usmonjon Xayrullayevich –siyosiy fanlar doktori, dotsent, O'zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri.

OAK Ro'yxati

Mazkur jurnal Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining 2022-yil 30-noyabrdagi 327/5-son qarori bilan tarix, iqtisodiyot, falsafa, filologiya, yuridik va pedagogika fanlari bo'yicha ilmiy darajalar yuzasidan dissertatsiyalar asosiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro'yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM”
mas'uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog'och ko'chasi, 70/10-uy. Elektron manzil:

scienceproblems.uz@gmail.com

Bog'lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).

MUNDARIJA

07.00.00 – TARIX FANLARI

<i>Qurbonova Marg'uba</i> O'ZBEK TILI VA TIL SIYOSATI: TARIXIY EVOLYUTSIYA VA ZAMONAVIY OMMALASHTIRISH VOSITALARI	13-15
<i>Polvanov Azim Kuchkarovich</i> AMIR TEMUR QO'SHINIDA HARBIY TA'MINOT VA ASKAR SAFARBARLIGINING MANBALARDA YORITILISHI	16-21
<i>Esnazarova Zulfiya Baltashovna</i> QORAQALPOQLARNING SHAHAR MADANIYATI (1873 – 1924)	22-27
<i>Axmedov Shaxzod Farxod o'g'li</i> O'ZBEKISTONDAGI YOSHLAR TASHKILOTLARI FAOLIYATI TARIXIDAN (1991 – 2017-yillar)	28-36
<i>Mamajonov Alisher, Alisherov Abduvohid</i> IKKINCHI JAHON URUSHI JANG MAYDONLARIDA ANDIJONLIK RAHBAR XODIMLARINING ISHTIROKI	37-43
<i>Mamasaidov Lutfillo Payzullo o'g'li</i> XALQ TA'LIMI SOHASINI RIVOJLANTIRISHDA HAMKORLIK ALOQALARI	44-47
<i>Asadova Ra'no Baymanovna</i> INNOVATIVE APPROACHES TO URBAN PLANNING AND TOURISM INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT IN NEW UZBEKISTAN (CASE STUDY OF INDIA'S EXPERIENCE)	48-52
<i>Esanova Nilufar</i> 1991-2024 YILLARDA O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING SANOAT SOHASIDA HAMKORLIGI: NATIJALAR VA ISTIQBOLLAR (HINDISTON VA XITOIY MAMLAKATLARI MISOLIDA)	53-56
<i>Abdug'aniyev Bekzod Abduvali o'g'li</i> O'ZBEK XONLIKLARI VA USMONLI DAVLATI HUKMDORI SULTON SULAYMON O'RTASIDAGI SIYOSIY ALOQALAR	57-64
<i>Xudoyberdiyev Axrorboy Nabi o'g'li</i> HUDUDIIY YONDASHUV ASOSIDA YOSHLARGA OID DAVLAT SIYOSATINI AMALGA OSHIRISH: QASHQADARYO VILOYATI MISOLIDA	65-70
<i>Zokirjanov Mirzohid Shuxrat o'g'li</i> XIX ASRNING IKKINCHI YARMI – XX ASR BOSHLARIDA BOKU NEFT SANOATINING ROSSIYA IQTISODIY HAYOTIDA TUTGAN O'RNI	71-74
<i>Xudayberdiyev Utkir Toshmuradovich</i> MUSTAQILLIK YILLARIDA TOSHG'UZOR-BOYSUN-QUMQO'RG'ON TEMIR YO'LINING QURILISHI VA UNING IJTIMOYIY-IQTISODIY AHAMIYATI	75-80
<i>O'rmonov Husniddin Baxriddin o'g'li</i> ULUG' VATAN URUSHINING DASTLABKI YILLARIDA O'ZBEKISTON SANOATI	81-88

08.00.00 – IQTISODIYOT FANLARI

Urdushev Xamrakul, Sirojiddin Eshanqulov MEVA-SABZAVOTCHILIK KLAUSTERLARI: EKSPORTGA YO'NALTIRILGAN RIVOJLANISH	89-98
<i>Maxammadaliyeva Muslimaxon Sherali qizi</i> MOBIL ILOVALAR ORQALI XIZMAT KO'RSATISH: QULAYLIKMI YOKI NAZORAT VOSITASIMI?	99-104
<i>Xakkulov Akbar Uralovich</i> MARKAZIY BANK FOIZ SIYOSATINING BANKLARNING FOIZ RISKIGA TA'SIRI	105-111
<i>Amonov Mehridin Oromiddinovich</i> TADBIRKORLIK FAOLIYATINI BOSHQARISHDA RAHBARLIK USLUBI: AVTOKRATIK RAHBARLAR	112-117
<i>Ismoilova Dilfuza Ibodullayevna</i> HUDUDLARDA AHOLI SALOMATLIGINI TA'MINLANGANLIK DARAJASINI BAHOLASH USULLARI VA MEZONLARI	118-125
<i>Yangiboyev Rustam Berdiyarovich</i> TIJORAT BANKLARI LIKVIDLILIGINI BOSHQARISHNING NAZARIY ASOSLARI	126-131
<i>Ollanazarov Bekmurod Davlatmurotovich</i> DXSH LOYIHALARIDA INVESTITSION KRAUDFANDING MODELIDAN FOYDALANISH ORQALI INVESTITSION FAOLLIKNI OSHIRISH VA UNI TURISTIK XIZMATLAR KO'RSATISH SOHASIDA QO'LLASH ISTIQBOLLARI	132-143
<i>Eshqobilova Nigoraxon, Qurbonova Safiyabonu</i> DAVLAT BUDJETINING DAROMADLARINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI	144-150
<i>Umronov Eldorbek Sodirovich</i> HUDUDLARDA INNOVATSION XIZMATLAR TURLARI RIVOJLANISHINING EKZOGEN VA ENDOGEN OMILLARI, ULAR TASNIFI VA KO'RSATKICHLARI	151-159
<i>Turgunov Jasurbek, Siddikova Farangiz</i> OPPORTUNITIES AND PROSPECTS FOR DEVELOPING A GREEN ECONOMY IN UZBEKISTAN	160-172

09.00.00 – FALSAFA FANLARI

<i>Ahmedova Dilrabo</i> YOSHLARNING MA'NAVIY-AXLOQIY QIYOFASINING SHAKLLANISHIGA TARIXIY JARAYONLARNING TA'SIRI	173-177
<i>Raxmatova Xolidaxon Xolikovna</i> NAQSHBANDIYLIKDAGI MUROSA FALSAFASIGA OID QARASHLARINING FALSAFIY TAHLILI	178-184
<i>Kurbonaliyev Ural Xatamovich</i> ZAMONAVIY AXLOQIY INQIROZ SHAROITIDA ABU MUHAMMAD ABDULLOH DORIMIY MEROSINING YOSHLAR MA'NAVIYATINI YUKSALTIRISHDAGI ROLI	185-189
<i>Soipova Mavjuda Karimjanovna</i> FAZL IBN AHMAD TA'LIMOTIDA BILISH MASALASI	190-194

<i>Jabborova Saodat Sattorovna</i> MA'NAVIYAT DAVLAT VA JAMIYAT RIVOJLANISHINING ASOSI	195-198
<i>Fayziyev Xurshid Jumayevich</i> VOLTER FALSAFIY QARASHLARIDA FRANSIYADA AGRAR MUNOSABATLAR TAHLILI	199-204
<i>Olimova Moxinur Ravshanbek qizi</i> YANGI O'ZBEKISTON TARAQQIYOTIDA MA'NAVIYATNING O'RNI	205-208
<i>Usarkulov Oybek</i> O'ZBEKISTON VA JANUBIY KOREYA O'RTASIDAGI MADANIY, ILMIY-TEXNIKAVIY ALOQALARNING IJTIMOYIY AHAMIYATI	209-214
<i>Majidov Sodiqjon Sadullayevich</i> IJTIMOIY ZIDDIYATLAR VA IJTIMOYIY FALSAFIY TALQINLAR	215-218
<i>Абдуллаева Икбола Мохировна</i> КНИГА – КАК ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ ВИДОВ ИСКУССТВА – ИСКУССТВО СЛОВА	219-226
<i>Yusupova Ranoxon Tolibjonovna</i> MUHANDISLIK TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOYIY- FALSAFIY OMILLARI	227-230
<i>Turabova Sevara Kattaqulovna, Jo'raeva Vazira Farxadovna</i> GLOBAL MEHNAT BOZORIDA SOFT SKILLS VA IJTIMOYIY ONGNING STRATEGIK INTEGRATSIYASI	231-235
<i>Rustamov Ramz Rizoqulovich</i> DESTRUKTIV TARG'IBOT TA'SIRIDAN HIMOYALANISHDA TANQIDIY TAFAKKURNI SHAKLLANTIRISH AHAMIYATI	236-240
<i>Aslanov Said Karimovich</i> TIZIMLI YONDASHUV VA BOSHQARUV FAOLIYATING O'ZORO ALOQADORLIGI	241-244
<i>G'aniyev Elbek Abdizoitovich</i> YOSHLARDA AXLOQIY INQIROZ KUCHAYISHIDA OMMAVIY AXBOROT VOSITALARINING ROLI	245-248
<i>Bozarov Dilmurod Mirzarasulovich</i> SINERGETIKANING ONTOLOGIK MUAMMOLARNI HAL ETISHDAGI O'RNI	249-252
<i>Ochilova Nigora Ruzimuratovna</i> GLOBAL MUAMMOLARNI BARTARAF ETISHDA XALQARO KUCHLAR BIRLASHUVINING AHAMIYATI	253-258
<i>Azimov Ozod Mamatkulovich</i> YOSHLARDA EKOESTETIK DUNYOQARASHNI SHAKLLANTIRISHNING FALSAFIY ASOSLARI	259-264
<i>Xolmirzayeva Jumagul Xamdamovna</i> TARIXIY MANBALARDA YOSH MUTAXASSISLARNI RIVOJLANTIRISH HAQIDAGI QARASHLAR	265-271
10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI	
<i>Мамбетов Сердар Ахмедович</i> СПОСОБЫ ПЕРЕВОДА РУССКИХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ НА КАРАКАЛПАКСКИЙ ЯЗЫК	272-280

<i>Qurbanova Hilola Maqsadbek qizi</i> PRACTICAL NEEDS' ANALYSIS OF SOME BILINGUAL STUDENTS	281-288
<i>Rakhmonova Yulduz Khusanovna</i> A HETEROGENEOUS LEGACY: EXAMINING HEMINGWAY'S STYLE IN HIS LATER YEARS	289-295
<i>Yakubova Nilufar Egamberganovna</i> ESKI O'ZBEK TILIDA TAF'IL QOLIPLI O'ZLASHMALAR	296-301
<i>Sadullayeva Muxlisa Xamrayevna</i> ZAMONAVIY O'ZBEK HIKOYALARIDA BADIY KONFLIKT MASALASI	302-307
<i>Shomurodova Shahlo, Axmedjanova Farida</i> MARGARET DRABBLING "THE MILLSTONE" ASARIDAGI NOYOB KO'RINISH	308-311
<i>Nazarov Sardor Shamurodovich</i> A COMPARATIVE STUDY OF THE STRUCTURAL-SEMANTIC FEATURES OF ENGLISH AND UZBEK WORD COMBINATIONS	312-315
<i>Otajonova Dildor Baxtiyarovna</i> HAQORAT VA TAHDIDLAR BILAN BOG'LIQ DA'VOLARNI SUD-LINGVISTIK EKSPERTIZADAN O'TKAZISH ALGORITMI	316-325
<i>Файзуллина Наргиза Дамировна</i> СОВРЕМЕННЫЕ СИНОНИМЫ И ТЕРМИНЫ КОМПЬЮТЕРНО-ИГРОВОГО СЛЕНГА В РУССКОМ ЯЗЫКЕ	326-331
<i>Sodiqova Dinora Ilhom qizi</i> ANALYSIS OF PRINCIPLES OF CONVEYING FEELINGS CONCERNING LITERARY TRANSLATION	332-337
<i>Nazimova Himmatoy</i> "DEV" VA "YALMOG'IZ" OBRAZI ETIMOLOGIYASI, KELIB CHIQISHI VA MADANIY ILDIZLARI TAHLILI	338-342
<i>Arziqulova Xurshida, Mustanova Shohista</i> SHARQ VA G'ARB DRAMATURGIYASI: MADANIY ALOQALAR VA ILHOM MANBALARI	343-348
<i>Azizova Feruza Rejaveliyevna</i> TA'LIM JARAYONIDA INNOVATSION G'OYALAR VA TEXNOLOGIYALARNI JORIY QILISH ZAMONAVIY TA'LIMNING BOSH STRATEGIYASI	349-353
<i>Agzamova Gulrux Ravshan qizi</i> XITOIY TILIDAGI MUHOJAAT ATAMALARINING UMUMIY VA XUSUSIY BELGILARI	354-358
<i>Sherkulov Sardor Komilovich</i> SOCIAL PROBLEMS IN THE WORKS OF THOMAS HARDY: AN INVESTIGATION OF CLASS INEQUALITY, GENDER AND INDUSTRIALIZATION	359-364
<i>Rasulov Zubaydullo, G'ayratova Oybegim</i> DISKURS — LINGUAPRAMAGMATIK YONDASHUV OBYEKTI SIFATIDA	365-368
<i>Bozorova Umida Qilichovna</i> BADIY KIRITMALARNI ROSSIYADA O'RGANILISHI	369-372
<i>Nuriddinova Huriyat Baxtiyorovna</i> TOPISHMOQLARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI	373-376

Mamadiyeva Hilola

TAOM NOMLARINING TARJIMA JARAYONIDA MADANIY TAFOVUTLARNING

TA'SIRI 377-384

12.00.00 – YURIDIK FANLAR

Abdullayeva Nodira Odil qizi

OILAVIY (MAISHIY) ZO'RAVONLIK OMILLARI MAJMUASI 385-393

Jo'raqulov Javohir Musoqul o'g'li

TOVLAMACHILIK JINOYATINI AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN

FOYDALANIB SODIR ETISH AMALIYOTI: MUAMMO VA YECHIMLAR 394-399

Otamirzayev Oybek Murodullo o'g'li

YER OSTI SUVLARINI MUHOFAZA QILISH VA ULARDAN FOYDALANISHNING

PREDMETI VA USULLARI 400-407

Утебаев Саламат, Калбаева Эльдора

ВОПРОСЫ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ПРЕСТУПЛЕНИЕ

ХУЛИГАНИЯ В НЕКОТОРЫХ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ 408-413

Nuriddinov Ismoil O'lmas o'g'li

BURHONUDDIN MARG'INONIYNING "HIDOYA" ASARIDA JINOYAT VA JAZO

MUVOZANATIGA OID AYRIM MASALALAR 414-420

Jabbarova Yulduz Ibrohim qizi

SUN'IY INTELLEKTNING NOTO'G'RI XULOSALARI (GALLYUTSINATSIYALAR):

MOHIYATI, SABABLARI VA HUQUQIY TARTIBGA SOLISH ZARURATI 421-432

Burxonov Shahzod Burxon o'g'li

XALQARO MEHNAT STANDARTLARI VA MEHNAT SHAROITLARINI

TARTIBGA SOLISH 433-438

Avezov Umidjon Toshpulatovich

O'ZBEKISTONDA KASABA UYUSHMALARI FAOLIYATINING RIVOJLANISH

BOSQICHLARI TAHLILI 439-446

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI

Максудов Улугбек Курбанович

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ ФОРМИРОВАНИЯ АКТИВНОСТИ

СТУДЕНТОВ В ИННОВАЦИОННЫХ И СТАРТАП-ПРОЕКТАХ

В УСЛОВИЯХ МИРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ 447-453

Lutfillayev Maxmud, Egamberdiyeva Feruza

SUN'IY INTELLEKT TUSHUNCHASI, TARIXI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI 454-458

Haqberdiyev Baxtiyor Rustamovich

O'QUV FAOLIYATI TAMOIYILLARIDA INTEGRATIV VA SINERGETIK YONDASHUVLAR 459-463

Jamolova Gulbadanbegim, Muhammadiyeva Elmera

TALABALARDA TAHLILIIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK

ASOSLARI 464-468

Mamajanov Raxmatilla Yakubjanovich

TA'LIM JARAYONIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN KOMPLEKS

FOYDALANISHNING METODIK TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH 469-478

<i>Ishonkulov Ashraf Kurbonkulovich</i> GLOBALLASHUV SHAROITIDA TA'LIM JARAYONIDA INFORMAL TA'LIM YONDASHUVDAN FOYDALANISH ZAMONAVIY PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA	479-484
<i>Esboganova Baxit Daribayevna</i> UMUMTA'LIM MAKTABLARDA CHIZMACHILIK DARSLARIDA O'QUVCHILARGA AMALIY MASHG'ULOTLAR OLIB BORISH METODIKASI	485-490
<i>Kamalova Dilnavoz, Amurillayeva Munira</i> TEKNOLOGIYA DARSLARINI O'TISHDA SINFDAN TASHQARI ISHLARNI TASHKIL ETISHNING AHAMIYATI	491-495
<i>Абдуллаева Дилдора Улугбековна</i> АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРАВОВЫХ ДИСЦИПЛИН В ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗАХ	496-503
<i>Xamidova Zaynura Ramazonovna</i> STEAM TA'LIM TEKNOLOGIYASINING TA'LIM JARAYONIDA QO'LLANILISHI VA RIVOJLANISHIDA PEDAGOGIK MUAMMOLAR	504-508
<i>Mustayeva Guldora, Mustayeva Guliston</i> SCIENTIFIC FOUNDATIONS OF REFLECTION MECHANISMS IN PEDAGOGICAL ACTIVITY	509-514
<i>Avazova Munisa</i> TA'LIM DIZAYNIDA O'QUVCHILARNING MOTIVATSIYASINI OSHIRISH: GAMIFIKATSIYA VA INTERAKTIV METODLARNING TA'SIRI	515-517
<i>Abdullayeva Mohigul, Fazlitdinov Muhammadali</i> SUN'IY INTELLEKT VA AXBOROT TEKNOLOGIYALARINING XXI ASRDAGI ROLI HAMDA ULARNING TURLI SOHALARGA TA'SIRINI O'RGANISH	518-521
<i>Urinova Dilbar Abdusamat qizi</i> MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA TA'LIM FAOLIYATINI MODERNIZATSIYA QILISHDA TARBIYACHILARNING OTA-ONALAR BILAN ISHLASHINI TAKOMILLASHTIRISH MEXANIZMLARI	522-526
<i>Turdaliyeva Qizlarxon Ilhomjon qizi</i> BOSHLANG'ICH SINFLARDA INGLIZ TILI O'QITISHNING FUNKSIONAL YONDASHUV METODLARI	527-532
<i>Baratov Jo'raqo'zi Shukurjon o'g'li</i> BO'LAJAK MUHANDISLARNI TAYYORLASHDA AMALIY MASHG'ULOTLARDA NOSTANDART TOPSHIRIQLARDAN FOYDALANISH METODIKASI	533-539
<i>Suvanova Gulbaxor Baxromovna</i> KO'P MILLATLI MAKTABLARDA MADANIYATLARARO KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISH STRATEGIYALARI: NAZARIY ASOSLAR VA AMALIY YONDASHUVLAR	540-543
<i>Qarshiyeva Muborak, Karshiyev Jaxongir</i> BOSHLANG'ICH SINFLAR O'QUVCHILARINING LINGVISTIK KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH ORQALI XALQARO BAHOLASH DASTURLARI (PIRLS)GA TAYYORLASH USULLARI	544-547
<i>Djurayeva Nargis Narkulovna</i> BOSHLANG'ICH TA'LIM PEDAGOGIKASIDA O'QUVCHILARDA NAFOSAT TARBIYASINING O'RNI	548-552

<i>Otabayev Iskandar Abdug'aniyevich</i> KREDIT-MODUL TIZIMI ORQALI O'QUV REJALARINI ISHLAB CHIQISH VA ULARNI AMALIY TATBIQ ETISH BOSQICHLARI	553-562
<i>Bozorov Zokir, Ravshanova O'g'ilshod</i> BO'LAJAK MATEMATIKA FAN O'QITUVCHILARINING PLANIMETRIYA BO'YICHA KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA TALABALAR MUSTAQIL ISHLARINING ROLI	563-568

07.00.00-TARIX FANLARI – HISTORICAL SCIENCES

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

UZBEK LANGUAGE AND LANGUAGE POLICY: HISTORICAL EVOLUTION AND MODERN MEANS OF POPULARIZATION

Qurbonova Marguba,

Senior Lecturer, Department of History and Social Sciences

University of Economics and Pedagogy, Karshi

E-mail: qurbonova-m@gmail.com

Abstract. This article explores the historical development of the Uzbek language, its establishment as a state language, language policy in the post-independence period, and tools for its popularization in the digital era — in particular, the creation of a national language corpus, internet resources, and information technologies. A comparative analysis of historical and modern stages reveals the evolutionary trajectory of language policy.

Keywords: Uzbek language, language policy, national language corpus, digital popularization, internet, historical evolution, state language.

O'ZBEK TILI VA TIL SIYOSATI: TARIXIY EVOLYUTSIYA VA ZAMONAVIY OMMALASHTIRISH VOSITALARI

Qurbonova Marg'uba,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

“Tarix va ijtimoiy fanlar” kafedrası

katta o'qituvchisi, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilining tarixiy shakllanish jarayoni, davlat tiliga aylanishi, mustaqillikdan keyingi til siyosati hamda raqamli asrda tilni ommalashtirish vositalari – xususan, milliy til korpusi, internet resurslari va axborot texnologiyalari asosida tahlil qilinadi. Tarixiy va zamonaviy bosqichlarning solishtirma tahlili asosida til siyosatining evolyutsion yo'li yoritiladi.

Kalit so'zlar: O'zbek tili, til siyosati, milliy til korpusi, raqamli ommalashtirish, internet, tarixiy evolyutsiya, davlat tili.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N01>

Kirish. Til millatning ma'naviy negizi, milliy o'zlikni belgilovchi asosiy omillardan biridir. O'zbek tili o'zining boy tarixiy merosi, adabiyoti, va ijtimoiy hayotdagi o'rniga ega bo'lgan til sifatida Markaziy Osiyo xalqlari orasida ajralib turadi. XX asrda o'zbek tili rasmiy maqom olish, siyosiy bosimlar va mustaqillikdan keyingi taraqqiyot jarayonlarida murakkab tarixiy yo'lni bosib o'tdi. Bugungi raqamli davrda esa uni ommalashtirish vositalari tubdan o'zgarmoqda. Ushbu maqolada ayni shu tarixiy va zamonaviy bosqichlar chuqur ilmiy tahlil qilinadi.

1. O'zbek tilining tarixiy shakllanish bosqichlari. O'zbek tilining tarixiy ildizlari qadimgi turkiy tillarga borib taqaladi. Qoraxoniylar, Xorazmiylar, Temuriylar davrida o'zbek tilining asosiy shakllari rivojlangan. Ayniqsa, Alisher Navoiy yaratgan adabiy til o'zbek yozma

madaniyatining yuksak namunasi bo'lib, til taraqqiyotining tarixiy bosqichida muhim o'rin egallaydi. Sovet davrida o'zbek tilining maqomi cheklangan bo'lib, rus tili ustuvorlikka ega edi. 1934-yildan boshlab o'zbek tili kirill yozuviga o'tkazildi, bu esa milliy ong va yozma an'analar uzilishiga olib keldi. Shu bilan birga, ta'lim va matbuotda rus tilining ustuvorligi til siyosatida assimilyatsiyalashuv elementlarini yuzaga keltirdi.

2. Mustaqillik davrida til siyosatining yangi bosqichi. 1989-yil 21-oktyabrda “Davlat tili to'g'risida”gi Qonunning qabul qilinishi o'zbek tilining rasmiy maqomini tikladi. Mustaqillikdan keyingi yillarda tilni rivojlantirish bo'yicha muhim qarorlar qabul qilindi [1; 12-b]. Xususan: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktyabrdagi “Davlat tilining jamiyatdagi mavqeyini tubdan oshirish” to'g'risidagi farmoni; 2020–2030-yillarga mo'ljallangan **Davlat tilini rivojlantirish dasturi**; Lotin yozuviga to'liq o'tish bo'yicha bosqichma-bosqich chora-tadbirlar. Bu hujjatlar tilning davlat boshqaruvi, ta'lim, ilm-fan va ijtimoiy muhitdagi mavqeyini kuchaytirishga xizmat qilmoqda.

3. O'zbek tilini raqamli maydonda ommalashtirish vositalari 2017-yildan boshlab “O'zbek tilining milliy korpusi” (<https://corpus.uz>) ishlab chiqildi. Ushbu loyiha quyidagilarga xizmat qiladi: tilshunoslar uchun statistik-tahliliy platforma yaratish; tildagi leksik, morfologik, sintaktik tizimlarni zamonaviy texnologiyalar asosida tahlil qilish; tilni o'rgatish, tarjima qilish va sun'iy intellekt tizimlarida qo'llash imkoniyatini kengaytirish. O'zbek tilida faol ishlayotgan axborot saytlari, bloglar, “YouTube” kanallari va “Telegram” kanallari ko'paymoqda. Bu esa tilning yoshlar orasida saqlanishi va rivojlanishiga xizmat qilmoqda. Google Translate, Yandex Translate va boshqa tarjima tizimlarida o'zbek tilining qo'shilishi, ovozli qidiruv va matnni avtomatik aniqlash texnologiyalari orqali o'zbek tili global axborot maydonida tanilmoqda.

4. Til siyosatining tarixiy va zamonaviy yo'nalishlarini solishtirma tahlili

Davr	Siyosiy kontekst	Til siyosatining asosiy yo'nalishi	Ommalashtirish vositalari
Sovet davri	Assimilyatsiya siyosati	Rus tilining ustuvorligi, o'zbek tilining cheklanishi	Bosma nashrlar, cheklangan ta'lim
Mustaqillik davri (1991–2010)	Milliy uyg'onish	Davlat tilining tiklanishi va huquqiy asoslar	Matbuot, ta'lim, TV
Raqamli asr (2010 yildan hozirgacha)	Raqamli transformatsiya	O'zbek tilining global maydondagi faolligi	Internet, mobil ilovalar, til korpusi

“Davlat tili to'g'risida”gi Qonun (1989-yil, 21-oktabr). Bu hujjat o'zbek tilining huquqiy maqomini belgilab berdi va ilk bor mustaqil til siyosatining asosiy poydevorini yaratdi. Qonunning qabul qilinishi o'zbek jamiyatida milliy ong va til o'zligining kuchayishiga xizmat qildi. Shu bilan birga, uning amaliy ijrosida muayyan byurokratik to'siqlar mavjudligi ham ilmiy-tanqidiy yondashuvni talab qiladi. Prezident Shavkat Mirziyoyevning til siyosati bo'yicha nutqlari va 2019-yilda qabul qilingan “Davlat tilining jamiyatdagi mavqeyini tubdan oshirish to'g'risida”gi farmoni bugungi bosqichda davlat tiliga strategik yondashuv asosini yaratdi. Ular orqali o'zbek tilini zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish va xalqaro miqyosda targ'ib qilish bo'yicha konseptual yo'nalishlar belgilandi [2; 16-b].

M. Turaqulovning – *O'zbek tili tarixi va zamonaviy rivojlanish bosqichlari* (Toshkent, 2020) monografiyasida tadqiqot mavzusi yuzasidan kerakli ma'lumotlar keltirilgan. Mazkur monografiyada o'zbek tilining qadimgi turkiy ildizlaridan to hozirgi kungacha bo'lgan taraqqiyoti mukammal tarixiy faktlar asosida yoritilgan. Muallif adabiy til shakllanishi, yozuv tizimlari almashinuvi va Sovet siyosatining ta'siri haqida tahliliy ma'lumotlar keltiradi. Bu asar maqola tarixiy qismiga asosiy nazariy baza bo'la oladi [3; 87-b].

B. Niyozmatovning – *Raqamli asrda til siyosati: imkoniyat va istiqbollar* // ("Til va adabiyot", 2022, №4.) nomli maqolasida o'zbek tilining internet va raqamli texnologiyalar orqali rivoji yoritilgan. Muallif o'zbek tilidagi veb-resurslar, mobil ilovalar, sun'iy intellekt asosidagi tarjima vositalari va til korpusi loyihalari haqida konkret misollar keltirib, raqamli ommalashtirishning dolzarbligini asoslab beradi [4; 101-b.].

www.corpus.uz – O'zbek tilining milliy korpusi (2017–2024). O'zbek tilining elektron korpusi bugungi kunda ilmiy-tilshunoslik va lingvodidaktik izlanishlar uchun bebaho manba hisoblanadi. Korpus asosida so'zlarning ishlatilish chastotasi, grammatik shakllari, stilistik funksiyalari tahlil qilinadi. Bu loyiha til siyosatini axborot texnologiyalari bilan uyg'unlashtirishda muhim vosita bo'lib xizmat qilmoqda [5; 1-b.].

A. Khaydarov – *Language and Identity in Post-Soviet Uzbekistan* (// Central Asian Survey, 2021.) nomli xalqaro maqolada o'zbek tilining mustaqillikdan keyingi siyosiy va ijtimoiy identitet shakllanishidagi roli baholanadi. Tilning davlat qurilishi, madaniy siyosat va xalqaro imij yaratishdagi o'rni g'arbcha nazariyalar asosida izohlanadi. Ushbu manba maqolaning nazariy qismiga xalqaro ilmiy kontekst beradi [6; 34-b.].

Xulosa. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek tili va til siyosati bo'yicha tadqiqotlar ikki asosiy yo'nalishda olib borilmoqda:

1. Tarixiy-lingvistik yondashuv – tilning rivojlanish bosqichlarini o'rganish.

2. Zamonaviy siyosiy va texnologik yondashuv – til siyosatining raqamli vositalar bilan integratsiyasi.

Bu ikki yondashuvning uyg'un tahlili maqolaning ilmiy asosini kuchaytiradi va zamonaviy til siyosatining samaradorligini aniqlashda muhim manba hisoblanadi. O'zbek tilining tarixiy evolyutsiyasi va zamonaviy taraqqiyot yo'li chuqur siyosiy, madaniy va texnologik jarayonlarga bog'liqdir. Hozirgi davrda til siyosati faqat qonunchilik darajasida emas, balki raqamli platformalarda, internetda va ijtimoiy tarmoqlarda faol yuritilishi zarur. O'zbek tilini xalqaro miqyosda tanitish uchun quyidagilarni taklif qilamiz: O'zbek tilida sun'iy intellekt asosidagi loyihalarni qo'llab-quvvatlash; Til o'rgatish bo'yicha bepul onlayn resurslar sonini ko'paytirish; Internetdagi o'zbekcha kontent sifati va hajmini oshirish; Chet elliklar uchun o'zbek tili kurslarini raqamli shaklda targ'ib qilish.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi "Davlat tili to'g'risida"gi Qonuni. – 1989.
2. Prezident Sh.M. Mirziyoyevning til siyosati bo'yicha chiqishlari (2017–2023).
3. Turaqulov M. *O'zbek tili tarixi va zamonaviy rivojlanish bosqichlari*. – Toshkent: O'qituvchi, 2020.
4. Niyozmatov B. *Raqamli asrda til siyosati: imkoniyat va istiqbollar* // "Til va adabiyot" jurnali, 2022, №4.
5. www.corpus.uz – O'zbek tili milliy korpusi.
6. Khaydarov A. *Language and Identity in Post-Soviet Uzbekistan* // Central Asian Survey, 2021.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

THE REPRESENTATION OF MILITARY SUPPLY AND TROOP MOBILIZATION IN HISTORICAL SOURCES ON AMIR TEMUR'S ARMY

Polvanov Azim Kuchkarovich

Tashkent Institute of Technology, Management and Communication

Lecturer at the Department of Languages and Social and Humanitarian Sciences

Abstract. This article analyzes the issues of military supply and troop mobilization — essential components of military policy during the reign of Amir Temur — based on written sources from the Timurid era. The study examines the formation of Temur's army, the mobilization measures implemented prior to military campaigns, the criteria for selecting soldiers, and the army's supply system, using a source-critical (historiographical) approach. Particular emphasis is placed on an analysis of key sources such as Zafarnama by Nizam al-Din Shami and Sharaf al-Din Ali Yazdi, Ibn Arabshah's Ajā'ib al-Maḳdūr fī Tārīkh Tīmūr, and the Temur's Codes (Tuzuks).

Keywords: Amir Temur, military campaign, Zafarnama, army, historical sources, supply system, tavachi.

AMIR TEMUR QO'SHINIDA HARBIY TA'MINOT VA ASKAR SAFARBARLIGINING MANBALARDA YORITILISHI

Polvanov Azim Kuchkarovich

Toshkent Texnologiya, Menejment va Kommunikatsiya instituti

"Tillar va ijtimoiy-gumanitar fanlar" kafedrasi o'qituvchisi

E-mail: polvanovazim70@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Amir Temur davridagi harbiy siyosatning muhim tarkibiy qismi bo'lgan qo'shin ta'minoti va askar safarbarligi masalalari Temuriylar davri yozma manbalari asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda Temur qo'shinining shakllanishi, harbiy yurishlar oldidan amalga oshirilgan safarbarlik choralar, askarlarni tanlash mezonlari va ularning ta'minot tizimi manbashunoslik yondashuvi asosida yoritiladi. Ayniqsa, "Zafarnoma" (Nizomiddin Shomiy va Sharafuddin Ali Yazdiy), Ibn Arabshoh "Ajoyib al-maḳdūr fī tarixi taymur", "Temur Tuzuklari" kabi manbalarda keltirilgan ma'lumotlarga tayanilgan holda tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: Amir Temur, o'g'riq, Zafarnoma, qo'shin, tarixiy manbalar, ta'minot, tavochi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N02>

Kirish. Amir Temur o'z davrining atoqli sarkardasi hamda olamga mashhur katta saltanat tuzgan tarixiy shaxs, shuningdek O'rta Osiyoda kuchli markazlashgan, poytaxti Samarqand bo'lgan davlatning asoschisidir. Amir Temurning harbiy san'ati, qo'shinni boshqarish taktikasi, qo'shin ta'minoti masalalari mana bir necha asrdirk, dunyo olimlari va soha vakillari tomonidan o'rganilmoqda. Harb tarixi Amir Temurni jahonning eng buyuk sarkardalaridan biri sifatida, haqli ravishda tan oladi. [1;7-b.] Markazlashgan ulkan saltanatni boshqarish hududlar daxlsizligini ta'minlash bevosita kuchli qurollangan, yuqori harbiy tayyorgarlikka ega qo'shinga bog'liq edi. Shuning uchun Amir Temur qo'shin ta'minoti va qurol-aslahalarga alohida e'tibor qaratib, harbiy yurishlarda ta'minotning barcha turlari yetarli bo'lishi uchun aniq belgilangan tartiblar asosida ishlaydigan ta'minot tizimini yo'lga qo'ygan

edi. Temur va Temuriylar qo'shini jangovar tuzilishi jihatdan O'g'izxon va Chingizxon qo'shiniga o'xshash edi, U otliq va piyoda qismlardan iborat bo'lib, o'nlik, yuzlik, minglik, tumanlarga bo'lingan. [2;20-b.] Amir Temur nafaqat o'zidan oldingi harbiy sohadagi an'analarni davom ettirdi balki, o'z davri uchun zamonaviy harbiy bo'linmalarni ham tashkil etdi. Uning harbiy iste'dodi asosan ikki yo'nalishda: mohir harbiy tashkilotchi va atoqli sarkarda tarzida yorqin namoyon bo'ldi.[3;8-b.] Buyuk lashkarboshi va harbiy tashkilotchi sifatida Temurbek o'ta intizomli armiya tuzishga, muhoraba chog'ida qo'shin qismlarini san'atkorona boshqarishga, jang taqdiri hal bo'ladigan joylarga harbiy kuchlarni o'z vaqtida ustalik bilan yo'llashga, har qanday to'siq va g'ovlarni tadbirkorlik bilan bosib o'tishga, armiyadagi jangovar ruhni kerakli darajada ushlab turishga muyassar bo'ldi.[1;8-b.] Temur mohir sarkardaligi shundaki, u o'zining qo'shinini doimiy takomillashtirib qo'shinni kuchaytirish uchun yangi qurollar va zaxiralarni jalb etib borgan. Hindiston yurishida qo'lga kiritilgan fillardan maxsus bo'linma tashkil qilib ta'minot yuklarini tashish va janglarda bu fillardan foydalanilganligini Ispaniyalik elchi Klavixo ham o'z esdaliklarida qayd etgan.[4;82-84-b.] Amir Temurning harbiy yurishlari puxta o'ylangan reja asosida amalga oshirilgan harbiy yurishlar rejasi harbiy kengashlarda ko'rib chiqilgan. Amir Temur harbiy yurishga jo'nashdan oldin puxta o'ylangan harbiy yurish rejasini tuzish maqsadida arkoni davlat, vazirlar. Sarkardalar, beklar, amirlarni harbiy kengash -mashvaratga chorlagan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Amir Temurning harbiy sarkardalik mahorati va uning qo'shinni tashkil etish va kerakli qurol-aslahalar bilan ta'minlash borasidagi tadbirli ishlari Amir Temur hayotiga bag'ishlangan bir qancha manbalarda aks etgan. Shunday manbalardan biri G'iyosiddin Alining "Hindiston yurishi kundaligi" asaridir. Bu asar Amir Temurning Hindiston yurishi (1398–1399) haqida muhim ma'lumotlarni o'z ichiga olgan tarixiy manbalardan biridir. Ushbu asarda Temurning harbiy yurishi, jang taktikasi, Hindiston hududlarida olib borgan harbiy harakatlari va yurishning natijalari bayon etilganligi bilan bir qatorda ta'minot masalalariga oid ma'lumotlar ham mavjud. Umuman olganda G'iyosiddin Alining "Hindiston yurishi kundaligi" asari -Sohibqiron saltanati haqida yozilgan birinchi asar bo'lgani bilan bizga qadrlil va e'tiborlidir. Amir Temur qo'shini asosan otliq qo'shindan iborat bo'lganligi bois otlar juda muhim bo'lgan askarlar jang vaqtida otlardan ajralib qolgan vaqtida Amir Temur ularni otlar bilan ham ta'minlagan xususan Hindiston yurishida ham shunday holat yuz bergan misol uchun asarda bu holat quyidagicha ifodalanadi "Pir Muhammad lashkari bilan safarda ko'p mashaqqat tortgani yog'ingarchilik mavsumi bo'lganligi uchun peshakolda ularning otlari mayib bo'lib, ko'pi piyoda qolgani tufayli shu kuni ularga o'ttiz mingta ot tortiq qilindi. Ularning bari otliq bo'ldi va xursand bo'ldi". [5;107-b.] Amir Temur qo'shinida maxsus ta'minot qism ham bo'lib, bu o'g'riq deb nomlangan u qo'shinining orqasidan yuradigan og'ir karvon bo'lgan, unda qo'shin uchun zarur qurol-aslahalar, oziq-ovqat, yem-xashak, va boshqa zarur anjomlar zaxirasi olib yurilgan. O'g'ruqda hukmdor va sarkardalarning xarami, bir qancha kasb hunar egalari, savdogarlar, nonvoylar, hammomchilar shuningdek qo'riqlovchi harbiy qism va boshqaruvchi qo'mondonlar ham bo'lgan. O'g'riq haqida G'iyosiddin Alining "Hindiston yurishi kundaligi" asarida quyidagi ma'lumotlar keltirilgan. "Amir Shohmalik va Davlat Temur tavochini o'g'ruq bilan dibolpur yo'lidan borishlari uchun o'g'ruq yonida qoldirildi." [5;109-b.] Yana shunday ma'lumotlar ham uchraydi: "O'g'ruqlarni qo'riqlashni esa Shayx Nuriddinga topshirib, ularga Qorasuv daryosi qirg'og'i bo'ylab yurishni buyurdi" [5;161-b.]. Ushbu ma'lumotlar shuni anglatadiki, O'g'riq faqat og'ir karvondan iborat bo'lmagan, balki

uni harbiy qo'riqlash va boshqarish tizimi ham bo'lgan. Masalan, Shayx Nuriddinga o'g'riqni qo'riqlash vazifasi yuklatilgani va unga maxsus harbiy qismlar birlashtirilgani aytiladi. Bu o'g'riqni harbiy yurishlarda asosiy strategik obyektlardan biri sifatida ko'rsatadi. Shuningdek O'g'riqning harakati ham nazorat ostida bo'lib, masalan, Qorasuv daryosi bo'yicha harakat qilish topshirilgani, uni dushman hujumlaridan himoya qilish choralari ko'rilganini anglatadi. Bundan tashqari, Shohmalik va Davlat Temur tavochining o'g'riq yonida qoldirilishi – qo'shinning oldindan belgilangan ta'minot strategiyasi bo'lganini ko'rsatadi. Xulosa qilib aytganda Amir Temur qo'shinida o'g'riq faqat oddiy ta'minot bo'limi emas, balki harbiy yurishlarning asosiy logistika va ta'minot tizimi, harbiy strategiya muhim qismi va yurish chog'idagi muhim ijtimoiy-iqtisodiy markaz bo'lgan. O'g'riqning xavfsizligi, harakati va ta'minot tartibi oldindan rejalashtirilgan, unga maxsus harbiy qismlar birlashtirilgan va aniq nazorat qilinib, strategik qarorlar asosida boshqarilgan.

Muhokama. Yana bir muhim tarixiy manbalardan biri Amir Temurning bevosita topshirig'i bilan muhim adib va tarixnavis Nizomiddin Shomiy tomonidan yozilgan "Zafarnoma" nomli asardir.

Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma" asarida ham qo'shin ta'minoti bilan bog'liq bir qancha ma'lumotlar keltirilgan. Misol uchun qo'shin ta'minotining asosini tashkil etgan o'g'riq haqida quyidagi ma'lumotlar keltirilgan "Shunga binoan uning buyrug'iga ko'ra har o'n nafar askardan ikkisini tanlab oldilar. O'g'riqni qoldirib, to'xtatmasdan otga minib, ular tomon jo'nadilar". [6;134-b.] Yana bir joyda o'g'riq haqida quyidagilar bayon etilgan "Saroy Mulk xonim va Tumon og'olarni o'g'riqda qoldirib, amir Yodgor, amirzoda Jahonshoh, amir Shamsiddin, amir Hoji Mahmudshoh va amir Uchqaro bahodirlarni ularni muhofazat qilib turish uchun tayin qildi". [6;172-b.] Ushbu ma'lumotlardan shunday xulosa qilish mumkinki,

Birinchidan: O'g'riq qo'shin ta'minotida muhim rol o'ynagan – O'g'riq tushunchasi asosan harbiy oromgoh yoki orqa front hududini anglatadi. Bu joyda qo'shin uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat, o'q-dorilar, kiyim-kechak va boshqa ta'minot manbalari saqlangan bo'lishi mumkin.

Ikkinchidan: Har o'n askardan ikkitasi ta'minot ishlari uchun ajratilgan – Bu esa harbiy ta'minotning tashkil etilishida aniq tizim mavjud bo'lganini ko'rsatadi. Harbiy yurishlar chog'ida askarlarning bir qismi bevosita jang maydonida bo'lsa, boshqalari ta'minot va himoya vazifalarini bajarish uchun ajratilgan.

Uchinchidan: O'g'riqni muhofaza qilish muhim vazifalardan biri bo'lgan – Manbada Saroy Mulk xonim va Tumon og'olarni o'g'riqda qoldirib, amirlar ularni himoya qilish uchun tayinlangani aytilmoqda. Bu esa o'g'riq harbiy yurishlarning strategik qismi bo'lib, u doimo muhofazada bo'lishi kerakligini ko'rsatadi.

To'rtinchidan: Amir Temurning harbiy yurishlarida ta'minot tizimi puxta o'ylangan – O'g'riqning harbiy yurish chog'ida qo'shin ortidan yetkazib borilishi va maxsus qo'shinlar tomonidan himoya qilinishi Temur qo'shinlarining mustahkam logistika tizimiga ega ekanligini anglatadi.

Shunday qilib, Zafarnomadagi ushbu ma'lumotlar Amir Temur davrida qo'shin ta'minotining puxta rejalashtirilganligi va ta'minot obyektlari alohida qo'riqlanganligi haqida muhim tarixiy dalillarni beradi.

Amir Temur tarixi haqida yozilgan yana bir muhim tarixiy manbalardan biri XV asr arab tarixnavisi Ibn Arabshohning “Ajoib al-maqdur fi tarixi Taymur” (“Temur tarixidagi taqdir ajoyibotlari”) asaridir.

Ibn Arabshohning “Ajoib al-maqdur fi tarixi Taymur” (“Temur tarixidagi taqdir ajoyibotlari”) asari yozilishida muallif o‘zi guvoh bo‘lgan yoki bevosita qoqealarga guvoh bo‘lgan kishilar hikoyalari asosida yozilgan bu haqda muallif o‘z kitobining muqaddimasida quyidagi ma’lumotlarni keltiradi. “Men Bu qissamdan o‘zim ko‘rganlarimni eslab, bu to‘g‘rida boshqalardan rivoyat topganlarimni bayon qilishni irodlat etdim” [7;75-b] Ushbu ma’lumotlardan bilishimiz mumkinki, Ibn Arabshoh ham bu asarni ishonchli va haqqoniy ma’lumotlar asosida yozishga harakat qilgan. Ibn Arabshoh Temur qo‘shini saflarida turli millat vakillari, shuningdek, “ayollar ham bo‘lib, ular erkaklardan ham shiddatlijang qilganlar. Qo‘shinlar ho‘kizlarga yuk ortib, eshaklarni yuganlab minganlar; bundan tashqari tuyalar va otlar ham bo‘lib ularni arpa, bug‘doy, guruch, tariq, kishmish, yasmiq va daraxt po‘stlog‘i bilan ham boqqanliklarini aytgan”. [7;63-b.]

Amir Temur yaxshi qurollangan va o‘rgatilgan kuchli qo‘shinga asos soldi, amirlariga strategiya va taktika asoslarini o‘rgatdi. Uning qo‘shini o‘rdada, xizmatda turgan qurchi, qorovul qismlar va ko‘p sonli navkarlardan va Sonsiz deb atalgan o‘n ming kishilik maxsus gvardiyadan tashqari, asosan yurish oldidan ulus va yurtlardan to‘plab olib kelinadigan lashkardan tashkil topgan. Lashkar asosan ulus, viloyat, tuman amirlari zimmasiga yuklatilgan. [2;20-b.]

Amir Temur qo‘shiniga jangchilarni jalb qilish jarayoni juda samarali va tizimli tarzda amalga oshirilgan. U turli manbalardan foydalanib, qo‘shinlarini shakllantirish va kuchaytirish usullarini ishlab chiqqan. Quyida bu jarayonning asosiy jihatlarini ko‘rishimiz mumkin.

Hududiy va qabila tizimiga asoslangan chaqiriq Bunda ulusning turli viloyat va tumanlaridan, shuningdek tobe yurtlardan qo‘shin to‘plash uchun maxsus buyrak-tunqal e‘lon qilingan. Farmon kerakli joylarga harbiy buyruqlarni yetkazuvchi mas‘ullar tavochi tomonidan yetkazilgan. Bundan tashqari Tavochi harbiy yurishlarga jangchilarni to‘plash, qo‘shindagi harbiy qismlarni harbiy qarorgohdagi o‘rnini, harbiy yurishdagi o‘rnini, shuningdek bir joydan ikkinchi joyga ko‘chishiga mas‘ul bo‘lgan.[1;13-b.] Tavochi harbiy yurishlarda qo‘shinni tashkil etish, to‘plash, qo‘mondon buyruqlarini askarlarga yetkazish kabi ishlarni bajargan. Tovachilarga buyruq berilishi bilan, ular buyruqda ko‘rsatilgan miqdordagi askar bilan aytilgan yerda tayinlangan vaqtda tayyor turishi shart edi. Qo‘shinga aholini harbiy safarbarlikka jalb etish orqali askar yig‘ishning belgilangan tartiblari ham bo‘lib quyidagicha amalga oshirilgan. Yurish vaqtida har bir ulus va tuman amiri har chodirlikdan (xirgoh) bir otliq, har ikki olachuqdan (chayla, kapa) bir otliq, har bir uydan bitta otliq askar ajratib, o‘zlari bilan birga olib ketganlar.[8;86-b.] Har bir hududdan askarlar chaqirilgan, va har bir yerda mahalliy boshliqlar tomonidan belgilangan askarlar yig‘ilgan. Temur bu tizimni markazlashgan holda boshqargan.

Ba‘zan tovachilarga harbiy yurishlarda yo‘lboshlovchilik ya‘ni yo‘l ko‘rsatuvchilik vazifalari ham topshirilgan xususan Amir Temur dashti qipchoqqa To‘xtamishxonga qarshi yurishida shunday holatni ko‘rishimiz mumkin. Amir Sohibqiron qul qismidagilarni olib, Kalon Tavochini qacharchi qildi va tanlangan askarlari bilan ilg‘or tarzida jo‘nadi.[6;155-b.] Ushbu ma’lumotlardan ko‘rinib turibdiki zarurat bo‘lganda tavochilar qo‘shinga yo‘l ko‘rsatuvchilik qilib, bir manzildan ikkinchi manzilga xavfsiz va adashmasdan to‘g‘ri yetkazish vazifalarini ham bajargan. Tavachilarga qo‘shin to‘plash buyrug‘i berilishi manbalarda ko‘p uchraydi Sohibqiron

uning kelganidan xabar topib, Samarqand va Kesh cheriki bilan shahardan chiqib Sog'archga keldi va tavachilarni har tomon chobtirdi, ular qo'shin yig'ishtirish bilan mashg'ul bo'ldi [9;122-b.]. Sharafiddin Ali Yazdiyning ma'lumotidan bilishimiz mumkinki. Amir Temur To'xtamishxonga qarshi yurishida Sog'arch yaqinida, ya'ni Samarqanddan 30 km masofada Ishtixon yaqinida, Zarafshon bo'yidagi qishloqda to'xtagani tavochilarni atrofga askar yig'ish uchun jo'natgan. Bu yerda tavochilar o'zlarining asosiy vazifalaridan biri lashkar yig'ish vazifasini bajarganligi bilishimiz mumkin. Shuningdek qo'shinga jangchilar atrofdagi hududlardan jalb qilinganligi ham ayon bo'ladi.

Bosib olingan tobe o'lkalardan jangchilarni qo'shinga qo'shish. Amir Temur harbiy yurishlari davomida bosib olingan hududlardan va yengilgan davlatlardan askarlarni o'z qo'shiniga qo'shib olgan. Bu strategiya qo'shin sonini oshirishda samarali bo'lgan, ayniqsa, malakali askarlar va harbiy rahbarlarni jalb qilish samarali natija bergan. Tavochilarga farmon berdiki, «Ozarbayjondin va Kurdistondin qo'shin yig'ishtisinlar!» [9;167-b.]. Bu yerda Amir Temurning tavochilari Ozarbayjon va Kurdistondan qo'shinga jangchi yig'gani, hamda tobe hududlar aholisi ham qo'shinda jangchi bo'lib janglarda qatnashgani ma'lum bo'ladi. Amir Temurning qo'shinida turli millat, elat vakillari, turli dinga e'tiqod qiluvchilar, turli kasb egalari va ijtimoiy kelib chiqishi ham turlicha bo'lgan jangchilar jang qilganlar. Bu haqdagi ma'lumotlar tarixiy manbalarda ham o'z aksini topgan.Xususan 1404-yilning qishida Amir Temurning Xitoyga yurishida qishning erta kelishi va qattiq bo'lishiga qaramay Movarounnahr, Turkiston, Xuroson, Eron, Iroq, mo'g'ul O'rdalaridan ikki yuz ming suvoriy Xitoy yurishi uchun saf tortib turardi.[10;158-b.] Amir Temurning Shom atrofidagi hududlarga qilgan yurishida ham qo'shin tarkibida turli xalqlar va din vakillari bo'lganligini unga zamondosh bo'lgan va u haqida tarixiy asar yozgan tarixchi Ibn Arabshoh ta'kidlagan edi. Temur qo'shinida Turon erlari, Eron botirlari, Turkistonliklar, Badaxshonliklar, Dashti qipchoqliklar, Mo'g'ullar, Xo'jandliklar, Andijonliklar, Xorazmliklar, Jurjonliklar, Ghag'onyonliklar, Hisoni Shodmonliklar, Fors suvoriylari, Xurosonliklar, Xuzistonliklar, Isfaxonliklar, Rayliklar, G'aznaliklar, Hamadonliklar, Hindlar, Multonliklar, Lurliklar, arablar shuningdek musulmon bo'lmagan budparastlar, majusiy afsungarlar bor edi [7;196-b.].

Yollash va ixtiyoriy jalb qilish

Amir Temur jangovar salohiyati yuqori bo'lgan, harbiy xizmatda tajribaga ega bo'lgan askarlarni yollash amaliyotini ham keng qo'llagan. U askarlarning ixtiyoriy ravishda xizmatga kirishini rag'batlantirish uchun bir qator imtiyozlar va mukofotlar taklif qilgan.

Mukofot va rag'batlantirish: Temur qo'shinga qo'shilgan jangchilarga yer, boylik va qudrat va'da qilgan. Jangda muvaffaqiyat qozonganlar esa katta mukofotlarga ega bo'lishgan, bu esa ko'pchilikni qo'shin safiga qo'shilishga undagan.

Ixtiyoriy jangchilar: Temur harbiy xizmatni obro'li va manfaatli qilishga katta e'tibor bergan. Shu bois ko'plab tajribali jangchilar ixtiyoriy ravishda xizmatga kirishgan. Amir Temur saltanatida qo'shinga harbiy yurishlarda asir olingan jang qilishga qodir bo'lgan asirlar ham jangchi sifatida jalb etilgan.Temur tuzuklarida bu haqda quyidagilar bayon etilgan. "Amr etdimki, dushman tomonidan qo'limizga har qanday askar asir bo'lib, tushsa uni uldirmanglar. Unga ixtiyor berilsin. Agar navkarlikni qabul qilsa navkar bo'lsin". [8;105-b.] Qo'shinga aholini harbiy safarbarlikka jalb etish orqali ham askar yig'ilgan va uning belgilangan tartiblari ham bo'lib quyidagicha amalga oshirilgan. Yurish vaqtida har bir ulus va tuman amiri har

chodirlikdan (xirgoh) bir otliq, har ikki olachuqdan (chayla, kapa) bir otliq, har bir uydan bitta otliq askar ajratib, o'zlari bilan birga olib ketsinlar [7;86-b.].

Natijalar. Amir Temur qo'shinida jangchilarni qo'shinga jalb qilishning bir qancha mexanizmlari va tartiblari mavjud bo'lib, bu o'z navbatida qo'shin soni va sifatini yuqori darajada bo'lishini ta'minlagan. Bundan tashqari qo'shinda turli millat va elat vakillarining bo'lishi unga bir qancha qulayliklar va ustunliklarni bergan. Bular harbiy strategik ustunliklar, iqtisodiy ustunliklar va boshqalar edi.

Amir Temur harbiy yurishlaridagi qo'shin ta'minoti masalalari Amir Temur va Temuriylar davrida yozilgan tarixiy manbalarda yoritilgan. Qo'shin ta'minoti avvalda puxta o'ylangan reja asosida amalga oshirilgan va mahalliy resurslardan foydalanishga alohida e'tibor qaratilgan.

Xulosa. Amir Temur o'z davri uchun zamonaviy, qudratli qo'shin tuzgan mohir sarkarda bo'lib, u qo'shinga askarlarni jalb etish, qo'shinni doimiy kuchaytirish, harbiy yurishlarda qo'shin ta'minotini tartibli ishlash mexanizmlarini yaratib janglarda g'alaba qozongan mohir sarkardadir. Temur katta hududlarni o'z qo'l ostida birlashtirib, bir qancha millat va elatlardan iborat bo'lgan tartibli, mohirona harakat qiladigan o'z davri uchun zamonaviy, qudratli qo'shin tuzdi. Uning harbiy mahorati qo'shinni tashkil etishi, boshqarishi, askarlarni va iqtidorli sarkardalarni tarbiyalashi bugungi kun uchun ham muhim amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Hamidulla Dadaboyev. Amir Temurning harbiy mahorati. Toshkent. "Yozuvchi" nashriyoti. 1996.99b;
2. Bo'riboy Ahmedov. Sohibqiron Temur. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti.Toshkent. 1996. 136b.
3. Муминов И. М. Роль в место Амира Темура в истории Средней Азии. Ташкент,1968,.
4. Rui Gonsales de Klavixo. Samarqand-Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi (1403-1406 yillar) M.Safarov. -T"O'zbekiston", 2010.-224b.
5. "Hindiston yurishi kundaligi" G'iyosiddin Ali- Toshkent. "Yangi asr avlodi" 2024. -304b. Fors tilidan tarjima, tarjimon Ra'no Qobilova.
6. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. Yunusxon hakimjonov tarjimasi. "O'zbekiston" nashriyoti.1996y. 582 b
7. Ibn Arabshoh "Ajoyib al-maqdur fi tarixi taymur" Toshkent. "Mehnat". 1992 y 326 b
8. Temur Tuzuklari. Alixonto'ra Sog'uniiy va Habibulla Karamatov tarjimasi. G'ofur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi. 1991 y.
9. Sharafiddin Ali Yazdiy "Zafarnoma" nashrga tayyorlovchi Ashraf Axmad "Sharq" nashriyoti Toshkent.1997. 383b
10. Lyusen Keren. Amir Temur Saltanati. Toshkent "Ma'naviyat" 1999 y. 224b.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

URBAN CULTURE OF THE KARAKALPAKS (1873 - 1924)

Esnazarova Zulfiya Baltashovna

candidate of historical sciences

Associate Professor, Department of Social Sciences

Nukus State Pedagogical Institute named after Azhiniyaz

Abstract. The article describes the historical cities of the Karakalpak people, their formation and development, as well as urban culture. The article also describes the establishment of the Russian Empire and its influence on urban culture.

Keywords: culture, city, urban, urbanisation, civilisation, art, commerce.

QORAQALPOQLARNING SHAHAR MADANIYATI (1873 – 1924)

Esnazarova Zulfiya Baltashovna

tarix fanlari nomzodi

Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI

“Ijtimoiy fanlar” kafedrası dotsenti

Annotatsiya. Maqolada qoraqalpoq xalqining tarixiy shaharlari, uning shakllanishi va rivojlanishi, hamda shahar madaniyati haqida aytiladi. Shuningdek maqolada Rossiya imperiyasining oʻrnatilishi, uning shahar madaniyatiga taʼsiri toʻgʻrisida soʻz yuritiladi.

Kalit soʻzlar: madaniyat, shahar, urbanizatsiya, sivilizatsiya, sanʼat, savdo.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N03>

Kirish. 1873-1925-yillar oraligʻida qoraqalpoqlar va boshqa xalqlar ishtirokida Markaziy Osiyoda shahar madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish bosqichlarini bosib oʻtdi.

Bu davrda Qoraqalpogʻiston xalqining ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim oʻzgarishlar yuz berdi. Rossiya imperiyasining Turkistonga kirib kelishi va keyinchalik Sovet hukumati oʻrnatilishi shahar madaniyatiga katta taʼsir koʻrsatdi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Tadqiqotda qoraqalpoq xalqining shaharlardagi turmush tarzi, hunarmandchilik, savdo, arxitektura, madaniy anʼanalari va madaniyatining shakllanishi va rivojlanishi tahlil qilinadi.

Tadqiqot oʻquv yurti shahar madaniyatini rivojlantiruvchi omillarni aniqlaydi arxitektura sohasida taʼlim oladi, sanʼat va madaniyat rivojlanishini oʻrganadi

Arxiv materiallari ham tarixiy maʼlumotlari va tarixiy manbalar asosida tahlil qilish, ularning toʻgʻriligini taʼminlash va tarixiy hujjatlar asosida yakuniy xulosalar chiqarish nazarda tutiladi.

Tarixiy-analitik usul — 1873-1925-yillar davomida shahar va Qoraqalpog'iston shahar madaniyatining rivojlanishini tarixiy manbalar va tahlillar asosida o'rganish. Ijtimoiy-iqtisodiy qatlam — Shahar madaniyatining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan ijtimoiy va iqtisodiy omillarni tahlil qilish.

Muhokama. Shahar va qoraqalpoqlarning shahar madaniyati 1873-1925-yillardagi taraqqiyotini tahlil qilishdan iborat. Bu davrda shaharsozlik, iqtisodiyot, ijtimoiy hayot va madaniy o'zgarishlarni o'rganish mo'ljallangan. Shuningdek, Rossiya imperiyasi va keyinchalik Sovet hokimiyati davrida shahar madaniyatiga ta'sir ko'rsatgan omillar ham o'rganiladi.

Natijalar. Shahar sivilizatsiyasi savdo yo'llari infratuzilmasi o'rnatganidan so'ng keladi va ular bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'lanadi.

Shahar madaniyatining rivojlanishi Yevrosiyo qit'asi hududlarini qamrab olgan jahon savdosi jarayonlariga qo'shilishi natijasida amalga oshadi. O'rta Yevrosiyo cho'llarida ko'chma va doimiy aholi yashaydigan shaharlarning paydo bo'lishi qonuniy va tabiiy jarayon hisoblanadi. Birinchi gazetada aytilishicha, har yili shaharlarning ahamiyati ortib borayotgan urbanizatsiya darajasiga bog'liq.

Bunday shaharlarga nafaqat shahar aholisining ko'payishi, balki uning etnolingvistik, madaniy-ijtimoiy, iqtisodiy va boshqa jihatlari bo'yicha aholi o'rtasidagi farqlari ham kiradi.

Ko'pchilik olimlar shahar sivilizatsiyasi haqida gapirishadi.

Masalan, M.S.Kagan har bir shahar o'ziga xos turmushi bo'lgan milliy madaniyatni madaniy sivilizatsiyaga aylantirishi mumkinligini ko'rsatdi.[2] Bu yerda olim ma'rifat va sivilizatsiya deganda, ularning o'zaro bog'lanishida insonlar tomonidan yaratilgan o'zgarishlarni belgilashni tushunadi. Shaharlar urbanizatsiya madaniyatining qoraqalpoqlar dunyosining ko'p yillardan beri shahar madaniyatining ajralmas qismi bo'lib kelgan.

Shahar Qoraqalpog'iston hududida savdo va sanoatning muhim ramzi bo'ldi. Ular tabiiy iqtisodiy talablari darajasining har bir bosqichi uchun qulay geografik, strategik, iqtisodiy va to'g'ridan-to'g'ri qurilishlarning zaruriyatidan kelib chiqqan.

Qorabog'da bir necha marta amalga oshirilgan jarayonlar natijasida har qanday fuqarolik va tashqi to'siqlar to'xtatib turildi.

Ya'ni, Mizdakxan, To'raqo'rg'on, Guldursin, Qirqqiz va boshqa shaharlarning vayron bo'lishi, yerning vayron bo'lib, cho'l bo'lib qolishi bularning yaqqol dalilidir.

Biroq, hech bir shaharning vayron bo'lishi, hech bir shaharning tarixi yo'qligi urbanizatsiyaning darslarini butunlay o'chirib tashlay olmaydi. O'sha zamonning o'ziga xos odatlariga ko'ra, ular bir-biridan ajralib, bir-biriga bog'lanib qoladilar.

Qoraqalpog'iston mintaqasida Amudaryo bo'ylarida qo'nim topgan qoraqalpoq xalqining XVI-XVIII asrlardan oldin paydo bo'lgan qadimiy shaharlar va keyinchalik qurilgan shaharlar o'z rivojlanish yo'lini davom etmoqda. Tarixiy ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, XIX asr oxiri XX asrning boshlarida qoraqalpoqlar asosan qishloqlarda yashagan bo'lsa ham, To'rtko'l, Shumanay, Qo'ng'iro't, Nukus kabi shaharlar savdo va hunarmandchilik markazlariga aylanganligi tarixiy ma'lumotlardan ma'lum.

1873-yilda Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi natijasida qoraqalpoqlarning ma'naviy va moddiy madaniyatini o'zida jamlagan o'ziga xos madaniyati shakllanadi. Bu ta'lim tizimi, ma'rifiy markazlari, qoraqalpoq adabiyoti, san'atining shakllanishida o'z ifodasini topdi. Qoraqalpoqlar hududining Rossiya imperiyasiga qo'shildi va u yerda kolonial boshqaruv tizimi o'rnatiladi. 1873-yildagi shartnomaga ko'ra, Amudaryoning o'ng tomoni, barcha xalqlari bilan

ruslar qo'liga o'tdi. Bularning ko'pchiligini qoraqalpoqlar tashkil etdi. Amudaryoning chap tomonidagi: Shumanay, Qo'ng'iro't, Xo'jayli, Ko'hna Urganch va Mang'it tumanlarida yashovchi qoraqalpoqlar hammasi bo'lib, ularning soni yigirma ming kishi oldingi xonlik tarkibida qoldi.

1873-yilda Amudaryoning o'ng qirg'og'idagi yerlarda Amudaryo okrugi tuzildi. U 1874-yilda Amudaryo okrugiga aylandi va 1886-yilgacha to'g'ridan – to'g'ri, 1886-yildan keyin esa Sirdaryo viloyati orqali Turkiston general-gubernatorligiga tegishli bo'ldi [2]. Amudaryo bo'limining markazi — Petro-Aleksandrovsk (hozirgi To'rtko'l shahri bo'lib), unda bo'lim boshlig'i va rus harbiysi turdi. Shu paytda Amudaryo bo'liming xalqi 194 500 odam, yeri 75 900 kv chaqirim bo'ldi [3].

To'rtko'l shahri dengiz sathidan 90 metr balandlikda joylashgan. Har bir yirik yoki kichik shaharning qurilishiga sababchi bo'lgan, shu davrlarga bog'liq tarixiy voqealar asosida To'rtko'l shahrining qurilishiga yechim topgan. Chor Rossiyasi Xiva xonligiga tegishli bo'lgan Amudaryoning o'ng sohillarini qo'lga kiritgandan so'ng, 1873-yil 12-avgustda Xiva shahri yaqinidagi "Gendimian shartnomasi" tuzilib, Amudaryoning o'ng tarafi sohillari ushbu shartnomaning uchinchi punktiga asoslanib, Rossiya podsholigi tarkibiga o'tadi [4].

Shahar quriladigan o'rinni tanlash va shahar qurilish ishlari Turkiston general-gubernatori, rus armiyasining harbiy boshlig'i, general Fon K.P. Kaufmanga topshiriladi. Amudaryoning barcha o'ng tarafi podsho hukumatining qo'l ostida bo'lsa ham, Kaufman Xiva xonligining qarindoshi, xon saroyining devonbegi Matniyazning bog'ining o'rni yoqib qoldi. Kaufman Matniyaz devonbegiga boshqa joydan 3 227 tanob yer bergan. Bu yer "Ulli bog'" deb nomlanadigan bo'lgan. To'rtko'l shahri shu "Ulli bog'" turgan joyga barpo qilingan. Demak, 1873-yil 20-avgustda To'rtko'l shahrining o'rni aniqlangan. Bu qurilishni general Kaufman o'zining muhandis quruvchilari bilan ish boshlab, avval harbiy gornizon shaharchasining kazarmalarini qurdi, keyin shahar hokimligi binolari, shifoxona, maktab, madaniy dam olish bog'i, turar joylar, oshxona, bosmaxona va boshqa muhim obyektlar qurila boshladi. Qurilish loyihasi bo'yicha ko'chalar va kvartallarga bo'lib va Yevropa usuli bo'yicha ish olib boriladi. [5]

Shunday qilib, To'rtko'l shahri Amudaryoning eng yirik savdo shaharlaridan biri bo'ladi. Tarixiy manbalarga ko'ra, To'rtko'l Amudaryo bo'limining markazi bo'lib, unda shaharni boshqarish bo'yicha rus muassasalarini va boshqa madaniy-xo'jalik muassasalarini: Amudaryo bo'limini boshqaruv boshqarmasi, Amudaryo boshlig'ining harbiy kontorasi, yer ishlari harbiy muassasasi, Sho'rxon uchastkasini boshqarish pristavining boshqarmasi, Petro-Aleksandrovskiyning militsiya boshqarmasi, uchastka shifoxonasi, Petro-Aleksandrovsk g'aznachiligi, pochta-telegraf kontorasi, uch sinfli shaharlik o'quv yurti va uning kutubxonasi, bir sinfli ayol-qizlar o'quv yurtlari, shahar xo'jaligi boshqarmasi, qamoqxona va hibsxonalar o'rni joylashgan.

To'rtko'l (Petro-Aleksandrovsk) savdogar Manuilovning paxta tozalash, pivo, sovun va yog' ishlab chiqarish zavodlari, shuningdek, bir necha kichik korxonalar va san'atchilik ustaxonalari ishladi. Petro-Aleksandrovsk bozorining savdo aylanmasi Chimboyga qaraganda kamroq edi, u kuniga 5 ming manatni tashkil etardi.

1880-yilda Chimboy rasmiy ravishda shahar deb tan olindi.

1877-yilda Chimboyda 525 ta xo'jalik bo'lgan bo'lsa, bir necha yil o'tgach ularning soni 800 ga yetdi.

1912-1913-yillarda shahar aholisi 2 619 kishini tashkil etgan bo'lib, to'qqizta bo'lislikning savdo markazi bo'lgan.

Shaharning madaniy merosi XIX asr va XX asrning boshlarida sanoat kuchlari va sanoat hunarmandchiligi rivojlanishi natijasida mahalliy aholining madaniy hayoti va madaniyatida yuz bergan o'zgarishlarga bog'liq bo'lgan tarixiy davrlarga ega.

Amudaryo deltasining o'ng qirg'og'i Rossiya qirg'og'iga kirib kelganida, xonlikning mustamlakachi siyosati tufayli iqtisodiy va madaniy ma'lumotlar, Amudaryo deltasining tabiiy xususiyatlari, mahalliy aholining turmush tarzi o'rganildi, qoraqalpoqlar tarixi va madaniyati bo'yicha ilmiy asarlar to'planib nashr etildi.

Rus yozuvchisi, rassom va sayohatchisi N. Karasin Chimboyda xotin-qizlar saltanati to'g'risida dastlabki kitobini yozadi va uni 1875-yilda kitob shaklida nashr etadi [8].

Chimboy shahri merosi XIX-XX asrlarda yaratilgan, Tolstovanning Janubiy Orolbo'yi an'analari bilan bog'liq bo'lgan qadimiy amazonkalar va boshqa namunalari Chimboy shahri merosi XIX-XX asrlarda ham mavjud edi va rivojlandi. Epigrafik yodgorliklar to'plandi, qadimgi Fors tilidagi (Xon-masjid) mazor, Bog'dod va boshqalar, tibbiyot, matematika, falsafa, astronomiya, taqvimlar va boshqalar bo'yicha darsliklar, qo'lyozmalar va kitoblar mavjud edi.

Bu asarlar nafaqat mahalliy aholi tomonidan faqat tarjima emas, balki arab va fors tillarida ham qo'llangan.

Bularning barchasi shuni ko'rsatadiki, Chimboy shahri va uning atrofidagi aholi orasida bir guruh bilimlilar odamlar borligini ko'rsatadi, ularga maktablar, masjidlar, madrasalar ochib berdi [9].

Shaharning 1875-yilgi gazetasi "Turkiston vedomosti"da Chimboy shahriga kelgan bir yig'im haqida ma'lumotlar chop etilgan, u yerda (Chimboy shahri) sakkizta masjid, uchta maktab, ikkita oliy o'quv yurti (madrasa) bor edi.

Bu shahardagi maktablardan birida o'qiganimda, Markaziy Osiyodagi ko'pgina shaharlarda mavjud bo'lgan kitoblardan ko'ra ko'proq kitoblarni ko'rganimda hayratda qoldim.

Men bu kitoblarni qayerdan olganini so'raganimda, ular Qozon shahridan keltirilganligini aytdi [9].

XIX asr oxirida ko'plab maktablar va madrasalar ko'paydi. Ularda asosan, diniy bilim berish shakllangan edi. Ayniqsa, Amudaryo bo'limi hududida 7 801 ta o'quvchi bo'lgan 878 ta maktab va 240 ta o'quvchi bo'lgan 4 ta madrasa bor edi.

Bir necha yildan so'ng vaziyat keskin o'zgaradi. 1907-yilda bu hududda maktablar soni 990 ta bo'lib, 10 767 ta o'quvchiga mo'ljallangan bo'lsa, 70 ta o'quvchiga mo'ljallangan 2 ta madrasa qolgan.

XX asr boshida faqat Shimbayda 20 dan ortiq aslam madrasalari, Amudaryo bo'limi bo'ylab esa 58 ta madrasalar mavjud edi.[10]

Shunga ko'ra, Chimboy shahrida Ayimbet ishchan, Xon masjid, To'rtko'lda Rahmatulla oxun, Qalandardag'li madrasalari bo'lgan [11].

Qoraqalpoqlarda shahar madaniyatining rivojlanishida san'at, hunarmandchilik muhim o'rin tutdi. Qo'lda tikilgan san'at asboblari, gilam to'qimachiligi, kulolchilik, zargarlik, bozorlarda ipak, charm va dehqonchilik buyumlari keng tarqalgan.

1895-yilda Amudaryo bo'limida sakkizta yirik aholi punktlari hisobga olingan.

Bular: Petro-Aleksandrovsk, Chimboy shaharlari, Nukus qishlog'i, Ural ko'chmanchilarining dastlabki mahallalari, Ko'k baliqchilik mahallasi, Shuraxan, Shayx Abbas-Vali, Biybazar savdo bozorlari bo'lgan.

Chimboy, Petro-Aleksandrovska, Shuraxan va boshqa shaharlar, Orenburg, Toshkent, Oq-Masjid (Qizil-O'lda) va Chirchik Rossiya bozori bilan quruqlikdagi karvon yo'llari va suv yo'llari ulkan qabilalar bilan o'ralgan va ajralgan Amudaryo o'lkasi bilan Rossiyaning tumanlari bilan savdo va madaniy aloqalarni kengaytirishga imkon berdi [12].

XX asr boshida Chimboy bozoriga ikki mingga yaqin savdogar tashrif buyurgan. Chorvachilik mahsulotlarini sotishdan tushadigan mablag' 30 000 manatga yetardi. K.K. Palenning ma'lum qilishicha, 1909-yilda Chimboy uchastkasining uchta bozor punktida (Nazarxan, Nukus, Chimboy) 470 ga yaqin savdo do'koni bo'lib, ularning yillik tovar aylanmasi 2 million manatni tashkil etardi.

Shuningdek, qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan savdo-sotiq qilishda ham Petro-Aleksandrovska shahri katta ahamiyatga ega bo'lgan.

1910-yilda Amudaryo savdolarida ham yillik tovar aylanmasi Petro-Aleksandrovska 700 ming manat, Biybazarda 200 ming manat, Saribiyada 200 ming manat, Chimboyda 600 ming manat bo'lgan [13].

1920-yillarda Sovet hukumati qoraqalpqlarning yangi madaniy va iqtisodiy tizimini joriy qildi. Yangi shahar madaniyati paydo bo'ldi, ilm-fan va san'atga asoslangan madaniyat paydo bo'ldi.

1917-yilda Petro-Aleksandrovska (To'rtko'l) dastlabki soldatlarning havaskorlik to'garagi tashkil etildi.

1919-yilda Petro-Aleksandrovska dastlabki davlat badiiy san'at muassasasi RSFSR musiqali-drama jamiyati bo'limi ochildi.

1919-yil 7-avgustda RKP (b) Petro-Aleksandrovska viloyat shahar qo'mitasining madaniy-ma'rifiy bo'limi yig'ilishida sahna san'ati havaskorlari sonini ko'paytirishga yo'naltirilgan chora tadbirlar belgilandi.

1920-yilda 383 480 manat mablag' ajratildi.

1920-1921-yillarda bunday to'garaklar Qo'ng'iroq, Chimboy, Shuraxan, Shabbaz klublarida, internatlar atrofida tashkillashtirilgan.

1920-yilda To'rtko'l shahar klubi, kutubxona va kinoteatr ochildi.

Teatrning paydo bo'lishiga butun shaharlik klubining g'alabasi sabab bo'ldi. 1925-yilda To'rtko'l shahridagi pedagogika texnikumining tabiatshunoslik fani o'qituvchisi Zarif Qosimov tashabbusi bilan talabalarning kuch-g'ayratlari bilan birinchi qoraqalpoq milliy truppasi "Tong nuri" tashkil etildi.

"Tong nuri" truppasi hozirgi Berdaq nomidagi davlat musiqali teatrining paydo bo'lishiga zamin yaratgan.

Dastlabki qoraqalpoq dramatik asarlari qoraqalpoq dramaturgiyasining namunalari "Tong nuri" truppasining sahnasiga qo'yildi.

1922 — 1925-yillar A.O'tepov o'zining ilk "Pochchajon", "Zindon" nomli sahna asarlarini yozdi.

1925-yilda "Tengini topgan qiz" pyesasining dastlabki versiyasi hamda "Shalekebay" pyesasini yaratdi.

Avezov 1916-yilgi qo'zg'olon haqida "Tilak yo'lida" pyesasini yozdi.

Xulosa. 1873 – 1924-yillar oralig'ida qoraqalpqlar shahar madaniyatini qadimgi va zamonaviy madaniyat o'rtasidagi o'tish davrini boshidan o'tkazdi. Savdo va sanoatning muhim qismi bo'ldi. Shuningdek, ta'lim va madaniyat sohalarida ham katta o'zgarishlar yuz berdi.

Rossiya imperiyasi va keyinchalik Sovet hukumati tashabbusi bilan shahar madaniyati yangi bosqichga ko'tarildi.

Bu davrda shahar madaniyatining rivojlanishi qoraqalpoqlar tarixida muhim qadam bo'lib, keyingi taraqqiyot yo'liga zamin yaratdi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Каган М.С. Град Петров в истории русской культуры. – С.8-12.
2. Гиршфельд и Галкин Военно-стратегический описание Хивинского оазиса. Ташкент, 1903 часть. – С. 2.
3. Қосбергенов А. Присоединение Каракалпаки к России. Нукус: Каракалпакстан, 1972. – С. 113.
4. Абдимуратов А. Неге усылай аталған? Нөкис: Қарақалпақстан, 1965. – 76 б.
5. Кожажелдиев А. История города Турткуля. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Нукус, 1998. – С. 15.
6. ЦА РУз. Фонд - И-907, 1- список, дело -104, л.16.
7. Материалы обследованию кочевого и оседлого хозяйства и земледования, в Амударьинским отделе Сырдарьинский области. вып. – С. 324.
8. Нурмухамедов М.К., Т.А. Жданко, С. К. Камалов. Каракалпаки (краткий очерк истории с древнейших времен до наших дней). Ташкент: Фан, 1971. – С. 60.
9. Кудияров А.Р. История города Чимбая (XIX-начало XX вв). Нукус: Илим, 2019. – С. 69-70.
10. Уразбаева Р. Ж. Духовное обрзование в Каракалпаастане и формировании национальной интеллектуальной и политической элиты (конец XIX первая тереть XX века.) ИАЦ. IA-CENR.RU.
11. Қарақалпақстан XIX әсирдің екінші ярымынан XXI әсирге шекем. Нөкис: Қарақалпақстан, 2003. – 141 б.
12. Косбергенов Р.К. Присоединение Каракалпакии к России. Нукус: Каракалпакстан, 1972. – С. 153.
13. История ККААССР Том 1. Нукус: Каракалпакстан, 1975. – С. 285.
14. ЦГА РК. Фонд. 12. Опись 1. Ед. хар 554.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

THE HISTORY OF YOUTH ORGANIZATIONS' ACTIVITIES IN UZBEKISTAN (1991 – 2017)

Akhmedov Shakhzod Farkhod ugli,

Head of the Department of Modern History,

Institute of History of Uzbekistan,

doctor of philosophy (PhD) of historical sciences

Abstract. This article provides a scientific and analytical review of the general activities of youth organizations at the national level in Uzbekistan from 1991 to 2017. The article analyzes the structural changes implemented within these organizations, the attitude of government bodies toward them, the goals and tasks set for the organizations, the promoted ideas and initiatives, as well as the results achieved. In addition, the article highlights the shortcomings in the organizations' work on youth issues and the causes and consequences of these shortcomings.

Keywords: Pioneer, Komsomol, "Youth Union", "Kamolot" Foundation, "Kamolot" youth social movement, "Kamalak" children's organization, "Kamolot Employment" agency, "Kamolot" scholarship, "Youth Initiatives" center, Youth Houses.

O'ZBEKISTONDAGI YOSHLAR TASHKILOTLARI FAOLIYATI TARIXIDAN (1991 – 2017-yillar)

Axmedov Shaxzod Farxod o'g'li

O'zbekiston FA Tarix instituti

"Eng yangi davr tarixi" bo'limi boshlig'i,

tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada 1991–2017-yillar davomida O'zbekistondagi respublika darajasidagi yoshlar tashkilotlarining umumiy faoliyati ilmiy-tahliliy asosda ko'rib chiqiladi. Maqola doirasida ushbu tashkilotlarda amalga oshirilgan tuzilmaviy o'zgarishlar, hukumat idoralarining ularga bo'lgan munosabati, tashkilotlar oldiga qo'yilgan maqsad va vazifalar, ilgari surilgan g'oya va tashabbuslar, shuningdek, erishilgan natijalar atroficha tahlil etiladi. Shu bilan birga, tashkilotlar tomonidan yoshlar muammolari bilan ishlashda yo'l qo'yilgan kamchiliklar hamda mazkur kamchiliklarning sabab va oqibatlari ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: Pioner, Komsomol, "Yoshlar ittifoqi", "Kamolot" jamg'armasi, "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakati, "Kamalak" bolalar tashkiloti, "Kamolot bandlik" agentligi, "Kamolot" stipendiyasi, "Yoshlar tashabbuslari" mazkazi, Yoshlar uylari.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N04>

Bugungi kunda dunyoda yoshlarni ma'lum bir maqsad yo'lida birlashtiruvchi turli tuzilmalar mavjud bo'lib, ular tomonidan asosiy e'tibor yoshlar muammolarini hal qilishga va ularni har tomonlama qo'llab-quvvatlashga qaratiladi. Bu kabi tashkilotlar faoliyatida bevosita hukumatlarning o'rni muhim bo'lib, ular aynan shu kabi tashkilotlar orqali yoshlarni ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarga faol jalb etishi mumkin bo'ladi. Xalqaro miqyosida olib qaranganda xam ko'plab davlatlarda bu kabi tashkilotlar faoliyati hukumatlar tomonidan doimo qo'llab-quvvatlanib kelinadi.

Sovet hokimiyati uzoq yillar O'zbekiston SSR da yoshlarni kommunistik g'oyalarga sodiq ruhda tarbiyalash yo'lida keng ko'lamli harakatlar amalga oshirdi. Bundan ko'zlangan maqsad yoshlarni qattiq nazorat ostida ushlab turish, kommunistik mafkura manfaatlariga bo'ysundirish, o'zlariga ko'r-ko'rona xizmat qiladigan avlodni shakllantirish edi. Yosh yigit va qizlar maktab chog'idanoq ana shu tizim iskanjasiga tushirishga harakat qilinardi, bu yo'lda avval "pioner"¹, so'ngra "komsomol"² degan, zulmkor partiyaning o'ng qo'li, "kenjatoy vorisi" bo'lgan tashkilotlarga a'zo qilinardi [1;23-b]. Ammo bu bilan ular o'z maqsadlariga erishib, yoshlarning barcha qatlami ushbu tashkilotlarning g'oyalariga ergashgan, deb xulosa qilmaslik zarur. Tashkilotlarga a'zolik borasida ham ma'lum bir tartib qoidalar ishlab chiqilgan edi. Masalan, pionerlar safiga 9 yoshdan 14 yoshgacha bo'lgan maktab o'quvchilar "tantanali qasamyod" orqali qabul qilingan. Asosiy e'tibor ularga kommunistik jamiyatning asosiy qadriyatlari o'rgatish, kommunistik g'oyalarga sodiqlik, mehnatni ulug'lash, "vatanparvarlik" hissini uyg'otishga qaratilar edi. "Komsomol" esa go'yoki yoshlar uchun navbatdagi "siyosiy" tashkilot bo'lib, 14 yoshdan 28 yoshgacha bo'lgan yoshlar uning safiga saralanib qabul qilingan.

Sovet hukumati yoshlar ongiga kommunistik g'oyalarni singdirishda bevosita o'quv muassasalaridagi ta'lim jarayonidan ham foydalangan. Darslar va fanlarning mazmuni kommunistik va sotsialistik g'oyalarga muvofiqlashtirilgan. Shuningdek, yoshlarning siyosiy savodxonligini oshirish maqsadida partiyaning ta'limiy dasturlari va targ'ibot ishlari kuchaytirilgan. Yoshlar uchun yaratilgan kitoblar, gazeta va jurnallar, radio, televideniye va hatto kinofilmlar orqali ham kommunistik g'oyalar targ'ib qilingan. Shuningdek, ko'plab ijodiy va madaniy tadbirlar yoshlar o'rtasida kommunistik va sotsialistik g'oyalarni targ'ib qilishga yo'naltirilgan. Shuningdek, sovet hokimiyati yoshlarning tarbiyasini ham qattiq nazorat qilishga intilar, partiyaning g'oyalariga amal qilishlarini kuzatib borar, "xato qilgan" yoshlar bilan ishlash va ularni "do'stona tarbiyalash" ga alohida e'tibor qaratardi.

O'zbekiston mustaqilligi tiklanganidan so'ng, yoshlarni bu kabi puch g'oyalar ta'siridan olib chiqish, yangicha qadriyatlar asosida tarbiyalash, muayyan bir tashkilot orqali manfaatlarini himoya qilish, qiziqishlarini qo'llab-quvvatlash, muammolarini hal qilish, ta'lim-tarbiya jarayonlarida ham o'ziga xos yoshlar bilan ishlovchi tizimni yaratish zarurati yuzaga keldi. Dastavval mamlakat yoshlarini birlashtirish uchun 1991-yilda sobiq "Komsomol" tashkiloti negizida "Yoshlar ittifoqi" tashkiloti tuzilib, "yangi tashkilot" o'z faoliyatida qator ishlarni amalga oshira boshladi. Jumladan, iqtidorli yoshlarni rag'batlantirish borasida ishlar boshlanib, fan va texnika sohasi bo'yicha beriladigan maxsus mukofot joriy qilindi. Yoshlarni ish bilan ta'minlash va o'z biznesini boshlashga ko'maklashish maqsadida 300 dan ortiq yoshlar markazlari va korxonalar tuzildi. Tashkilot tashabbusi bilan 1992-yildan "Talabalar jamg'armasi" faoliyati yo'lga qo'yildi. 1994-yildan tarbiyasi og'ir, ichki ishlar idoralarida ro'yxatda turuvchi o'smirlar uchun harbiy sport oromgohlari tashkil etish tajribasi yo'lga qo'yildi. 1995-yildan boshlab esa, "Quvnoqlar va Zukkolar" ko'rik tanlovi tashkil qilindi*[2;61-b]³. Umuman olganda, "Yoshlar ittifoqi" faoliyat yuritgan davrda o'tish davrining qiyinchiliklariga qaramasdan yoshlarga oid davlat siyosatini muvofiqlashtirishga, mamlakatdagi yoshlarning muammolarini o'rganish, ularni har tomonlama himoyalashga o'z hissasini qo'shishga harakat qildi. Yoshlar hukumatning olib borayotgan siyosati tarafdori

¹ Lenin nomidagi butun ittifoq pioner tashkiloti, 1922-yil 19-mayda tuzilgan.

² Butunittifoq Leninchi kommunistik yoshlar uyushmasi, 1918-yil 29-oktyabrda tuzilgan.

³ Moskvada 1961-yilda tashkil qilingan "Клуб весёлых и находчивых" g'oyasi asosida.

ekanligi, mamlakatda olib borilayotgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy sohadagi islohotlarni qo'llab-quvvatlovchi kuch ekanligini tashkilot tomonidan bot-bot ta'kidlangan bo'lsa-da[3], ijtimoiy-iqtisodiy muammolar girdobiga tushib qolgan yoshlarda tashkilotga xayrixohlik, vatanparvarlik tuyg'usining shakllanishini qiyin kechdi. Shuningdek, tashkilot o'z faoliyatida bir qator to'siqlarga uchradi, xato va kamchiliklarga yo'l qo'ydi. Bunda avvalo, tashkilotning g'oya va dasturlari to'liq eskicha bo'lganligini aytish lozim. Chunki "Yoshlar ittifoqi" ning ustavi leninchi kommunistik yoshlar ittifoqining ustaviga asoslangan holda tasdiqlangan edi. Boshqacha aytganda, "Yoshlar ittifoqi" sobiq sovet tuzumidagi yoshlar tashkiloti – "Komsomol" ning g'oyalarini shunchaki saqlab qolgan. Bunga bir nechta misollar keltirish mumkin. Misol uchun "Yoshlar ittifoqi" tomonidan 1994-yilda chaqirilgan qurultoy mustaqillik davrida yoshlar tashkilotlarining aslida birinchi qurultoyi bo'lsa-da, "negadir" 26-sonli deb raqamlangan. Fikrimizcha, ular o'zlarini hali-hanuz eski tuzum tashkilotining davomchilari sifatida ko'rishgan. Shuningdek, ustavda belgilangan "Yoshlar ittifoqi" a'zoliciga qabul qilish, a'zolarining xatti-harakatlari nazorat qilish, xatolarga yo'l qo'ygan a'zolarini kechirmaslik, a'zolikdan chiqarish, tashkilotning rahbar lavozimlariga nomzodlarni "tanlab olish" masalalari to'liqligicha "Komsomol" tashkiloti aqidalariga asoslangan edi [4;74-76-b]. Ushbu jihatlar tashkilot o'z faoliyatida eski kommunistik mafkuradan holi tashkilot sifatida faoliyat yuritishni amalda imkonsiz bo'lganligini bildiradi. "Yoshlar ittifoqi" faoliyatiga iqtisodiy muammolar ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Tashkilot faoliyatining moliyaviy asoslari asosan a'zolardan tushadigan mablag'larga bog'liqligi, tashkilot qoshida tadbirkorlik faoliyati bilan yetarlicha shug'ullanilmaganligi shusiz ham og'ir bo'lgan iqtisodiy holatni yanada taranglashtirdi. Yoshlar orasida ishsizlik ko'rsatkichlarining oshishi, boshlang'ich tashkilotlar ochilgan mehnat jamoalarida yoshlarga ish haqining o'z vaqtida to'lanmasligi kabi holatlar a'zolik badallarining tashkilot hisob raqamiga tushishini kechiktirgan. Shuningdek, xodimlar bilan ishlash, ularni tanlash, joy-joyiga qo'yish masalasi ham deyarli hal etilmadi. Tashkilotning quyi tizimlarida o'sha davr talablariga umuman javob bermaydigan xodimlar rahbar lavozimlariga qo'yildi. Bu esa yoshlarni muammolari bilan ishlash tizimida jiddiy qiyinchiliklarni vujudga keltirgan [2;63-b]. Rahbar lavozimlarga tayinlanganlarning tarjimai holiga e'tibor qaratilsa, ularning ko'pchiligi ilgari partiya yoki kommunistik yoshlar tashkilotlarida faoliyat yuritganligini ko'rish mumkin. Boshqa tarafdin, ushbu davrda sotsialistik dunyoqarashdan xoli, bozor munosabatlariga o'tish tamoyillarini to'g'ri anglab yetgan, yangicha dunyoqarashga ega xodimlarning mavjud bo'lmaganligini tabiiy holat sifatida qabul qilish lozim.

"Yoshlar ittifoqi" faoliyatida ko'zga tashlangan muammo va kamchiliklar uning faoliyatini tubdan isloh etish, yoshlar tashkilotining tashkiliy huquqiy shaklini qayta ko'rib chiqqan holda tashkil etish ehtiyojini vujudga keltirdi. Aynan shu jihatlarni inobatga olgan holda 1996-yil 17-aprelda O'zbekiston yoshlarining "Kamolot" jamg'armasiga asos solindi [5]. Korxona, tashkilot, o'quv yurtlari, mahallar va mehnat jamoalarida jamg'armaning jamoatchilik markazlari tuzildi va ular dasturiy maqsadlarni belgilashda to'la mustaqil ekanligi qayd qilindi.

O'zbekiston yoshlarining "Kamolot" jamg'armasi ham faoliyatining dastlabki davrida bir qator ishlarni amalga oshirganligini ta'kidlash o'rinli. Jumladan, 1997-yilda tizimda faoliyat yuritayotgan kadrlar malakasini oshirish, qayta tayyorlash va yoshlar muammolarini o'rganish maqsadida "Yoshlar muammolari" instituti ochildi; 1998-yilda "Siz qonunni bilasizmi" ko'rik tanlovi ilk marotaba tashkil etildi; Yoshlar o'rtasida milliy qadriyatlarni targ'ib qilish, ma'naviy qiyofasini shakllantirish maqsadida qator tadbirlar o'tkazildi; Yoshlarning huquqiy

madaniyatini yuksaltirish maqsadida qator seminar va o'quvlar tashkil qilindi; Yoshlar turizmini rivojlantirish uchun maxsus turistik dasturlar amalga oshirildi; Sport-salomatlik sohasida bir qator ishlar jumladan, 1997-yildan "Shunqorlar" harbiy sport musobaqasi yo'lga qo'yildi. Shuningdek, 10 ga yaqin sport turlari bo'yicha "Kamolot kubogi" musobaqalari o'tkazildi. Tadbirkorlik va yoshlar bandligi sohasiga alohida e'tibor qaratildi. O'tkazilayotgan tadbirlarni mablag' bilan ta'minlash, yangi ish joylarini tashkil etish, turli sohalarda yoshlarga xizmat ko'rsatishni tashkil etish maqsadida 10 dan ortiq firmalar faoliyati yo'lga qo'yildi [2;66-68-b]. Shu bilan birga, "Kamolot bandlik" agentligi, kasb-hunarga yo'naltiradigan o'quv markazlari faoliyati yo'lga qo'yilganligi, bo'sh ish o'rinlari yarmarkalarining o'tkazilganligini ham alohida ta'kidlash lozim.

Biroq jamg'arma dastlabki yillarda yuqoridagi kabi qator ishlarni amalga oshirgan bo'lsa-da, keyinchalik uning faoliyatida turli muammolar ko'zga tashlana boshlangan. Jumladan, u ijtimoiy jarayonlardan, ta'lim tarbiya ishlaridan, ma'naviy hayotdan, jamiyatdagi ijtimoiy muammolardan ajralib qoldi. Shuningdek, ular kundalik turmush tashvishlari bilan o'ralashib qolgan, dunyoqarashi tor, jamiyat hayotida faol ishtirok etmaydigan yoshlar orasiga kirib bora olmadi. Boshqa tarafdin, "Kamolot" yoshlar jamg'armasi o'zini mablag' bilan ta'minlaydigan jamoat birlashmasi bo'lgan. Dasturiy vazifalarini bajarish uchun tadbirkorlik orqali mablag' topishga majbur bo'lingan. Bu hol jamg'arma quyi bo'g'inlarini achinarli holatga olib kelib qo'ygan. Jamoatchilik markazlarining mustaqil faoliyat yuritishi quyi tuzilmalar va boshqaruv organlari o'rtasidagi aloqalarning uzilishiga olib kelgan. Bularning barchasi, jamg'arma tizimidan malakali mutaxassislarining ketib qolishiga, xodimlar qo'nimsizligiga olib kelgan. Tashkilotning "jamg'arma" deb nomlanishi uning jamiyat tasavvurida moliyaviy ko'mak ko'rsatuvchi xayriya tashkilot sifatida gavdalantirgan. Jamg'armaning tashkiliy-huquqiy shakli ijtimoiy fond sifatida belgilanishi uning respublika darajasida yoshlar bilan ishlovchi tashkilot sifatidagi o'rnini yo'qolishiga olib kelgan. Jamg'armaning ta'sis hujjatlarida a'zolik to'g'risidagi qoidalarning belgilab qo'yilmaganligi bois yoshlarda tashkilotga a'zolik tushunchasi yo'qolgan [2;69-70-b].

Shu boisdan 2001-yil boshlarida mamlakat yoshlarining navbatdagi tashkiloti "Kamolot" yoshlari ijtimoiy harakatini tuzish bo'yicha tashabbus guruhi ish boshladi. O'sha yilning 25-aprel kuni Toshkentda bo'lgan yoshlar qurultoyda o'zini o'zi boshqaradigan nodavlat, notijorat tashkilot – O'zbekiston Respublikasi "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakati (YoIH) tuzilgan. Ushbu qurultoyda tashkilotning me'yoriy hujjatlarini pishiq-puxta tayyorlash asosiy vazifa sifatida belgilanganligi, bir qator mamlakatlar (AQSh, Kanada, Buyuk Britaniya, Rossiya) dagi yoshlar tashkilotlarining ish uslubi va faoliyati o'rganilganligi qayd etilgan [6]. "Kamolot" YoIH ning asosiy maqsadi yoshlarni birlashtirish, jamiyatda munosib o'rnini egallashga ko'maklashish, ularning manfaatlarini himoya qilish, yosh yigit-qizlarning o'z aql zakovati, kuch-g'ayratini to'la namoyon etishi uchun zarur shart sharoit yaratib berish, yosh avlodning tayanchi va suyanchi bo'lishdan iborat deb belgilandi. Harakatning Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahar, tuman va shahar bo'limlari, ta'lim muassasalari, harbiy qismlar, huquq-tartibot organlarida boshlang'ich tashkilotlari tuzilib, 14 yoshdan 28 yoshgacha bo'lgan O'zbekiston fuqarolarini o'z saflarida ixtiyoriy ravishda birlashtirgan holda faoliyat ko'rsata boshladi.

"Kamolot" YoIH ga kelib o'zidan oldingi yoshlar tashkilotlari faoliyatida duch kelgan moliyaviy qiyinchiliklar birmuncha yechimini topdi, deb hisoblash mumkin. Bunda O'zbekiston

yoshlarining “Kamolot” ijtimoiy harakatini rivojlantirish jamg’armasi tuzilib, hisoblangan kichik biznes korxonalari (savdo korxonalaridan tashqari) tomonidan yagona soliq to’lovi qiymatining 8 foizini ushbu jamg’armaga o’tkazish belgilandi [7]. 2002-yilda “Kamolot” YoIH markaziy kengashi ijroiya qo’mitasining “Kamolot” stipendiyasi ta’sis etilib, har yili bakalavr, magistr va kursantlarga berib borildi. 2003-yildan “O‘zbekiston belgisi” ko’krak nishoni ta’sis etildi [8]. 2004-yildan respublika bo‘ylab 96 ta ijtimoiy markazlar tashkil etilib, ularda 316 ta to’garaklar faoliyat yuritgan. 2005-yildan boshlab esa “Yurt kelajagi” ko’rik tanlovi tashkil etila boshlandi. 2006-yil 29-noyabrda bo‘lib o‘tgan “Kamolot” YoIH 5 yillik faoliyatiga tanqidiy baho berildi. Shu sababdan tashkilot keyingi faoliyatida asosan o‘z nufuzini ko‘rsatishga harakat qildi. Bu davrda yoshlar tashkilotiga hukumat tomonidan alohida e’tibor qaratildi [2;78-b]. 2008-yil “Yoshlar” yili, 2010-yil esa “Barkamol avlod” yili deb e’lon qilinib, alohida davlat dasturlari qabul qilindi. 2005-yildan muddatli harbiy xizmatni o‘tagan va to’lov-kontrakt bo‘yicha o‘qishga kirgan talabalarga “Kamolot” YoIH faoliyatida faol ishtirok etgan taqdirda 35 foiz shartnoma to’lovi to’lab berish amaliyoti joriy qilindi [9]. Yoshlarni uy-joy bilan ta’minlash, ularga imtiyozli ipoteka kreditlari berish masalasida “Kamolot” YoIH o‘z o‘rniga ega bo’la boshladi. Bunda “Kamolot” YoIH Markaziy kengashi, Moliya vazirligi va Ipoteka bank ATB hamkorligida ishlab chiqilgan tavsiya asosida uy-joyga muhtoj yosh oilalarni aniqlash va ularga imtiyozli kreditlar olishlari uchun tavsiyanomalar berila boshlandi [10]. Vazirlar Mahkamasining 2014-yil 8-sentyabrdagi qarori [11] bo‘yicha hududlarda ko‘p qavatli uylar qurish va yosh oilalarga imtiyozli kredit asosida berish ishlari olib borilib, 2014–2015-yillarda 2078 ta oilaga mazkur uylar topshirildi. Shuni ta’kidlash lozimki, bunda “Kamolot” YoIH yosh oilalarga to’g’ridan-to’g’ri uy bermagan, balki “Kamolot” uylari sifatida barpo etilayotgan ko‘p qavatli uylarga nomzodlarni tanlab berishda tavsiyanoma bergan. Kamolot YoIH qoshida 2001-yilda “Kamalak” bolalar tashkiloti tashkil topgan. Tashkilot 7 yoshdan 14 yoshgacha bo‘lgan maktab o‘quvchilarini birlashtirgan. Ma’lumotlarga ko‘ra, 2001-yilda tashkilotga 4,2 mlndan ortiq bolalar a’zo bo‘lib kirgan va har yili doimiy ravishda a’zolari soni oshib borgan. “Kamalak” bolalar tashkiloti tomonidan bolalarning maktabdan tashqari to’garaklarga biriktirish borasida muayyan ishlar amalga oshirildi. Bundan tashqari tashkilot tizimida sardorlar kengashining faoliyati yo’lga qo’yilib, 2008-yilga kelib respublika bo‘yicha 300 mingdan ortiq sardorlar faoliyat ko‘rsatganligi qayd etilgan [12;29-b]. 2006-yildan keyingi davrda “Kamolot” YoIH faoliyatidagi ayrim kamchiliklar tashkilotga a’zolik masalasining aniq tartiblari ishlab chiqilmadi va tartibga solinmadi. Asosan “rasmiyatchilik uchun” yirik va ommaviy tadbirlar o’tkazishga e’tibor qaratilgan. Tashkilot faoliyatida tezda katta natijalarga erishish va jamiyat oldida yuzaki obro’ orttirishga intilish kuchaygan. Boshqa tomondan esa “Kamolot” YoIH kadrlari orasidan rahbar lavozimlarga zaxira kadrlar shakllantirilib borilgan. Ammo bu kadrlar orasidan juda ozchiligi keyingi faoliyatida ushbu natijaga erishgan xolos. Natijada “Kamolot” YoIH faoliyatida faol qatnashayotgan ko‘plab yoshlarning harakatga bo‘lgan ishonchi so‘nib borib, uning tarkibidan chiqib keta boshlashgan. Boshqa tarafdin, aynan “Kamolot” tizimida faoliyat yuritib, keyinchalik respublika boshqaruv organlarida, vazirlik va idoralarda rahbar lavozimlarda ishlaganlar ham mavjudligini ta’kidlash joiz.

“Kamolot” YoIH ning 2011-yil 23-dekabrda bo‘lib o‘tgan III qurultoyida ham yoshlar tashkilotining 2006–2011-yillardagi faoliyati tanqidga uchradi. Keyingi yillarda tashkilot faoliyatini jonlantirish borasidagi vazifalar belgilandi. Shu tariqa 2012–2017-yillarda

harakatning ijtimoiy-huquqiy sohadagi loyihalari soni 5 barobar, unda ishtirok etganlar soni esa 8 barobar ko'paydi. Bu borada O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligiga bag'ishlab o'tkaziladigan "Biz buyuk yurt farzandlarimiz" shiori ostidagi festivalni alohida ta'kidlash lozim. "Kamolot" YoIH tomonidan yoshlarning bo'sh vaqtini mazmunli o'tkazish uchun gazeta, televideniye va radio imkoniyatlaridan, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlardan foydalanishga ko'proq urg'u berildi. Ayniqsa "Ommaviy madaniyat" niqobi ostida kirib kelayotgan milliy madaniyatimizga yot bo'lgan odatlarning oldini olishga keng e'tibor qaratildi. Ma'lumotlarga ko'ra, 2016-yilda "Kamolot" YoIH faollari "ijtimoiy tarmoqlar buzg'unchi g'oyalarning tarqatilishi uchun qulay vosita", degan vaj bilan o'zbekistonlik yoshlar orasida "Facebook", "Telegram" va "Одноклассники" kabi o'sha vaqtda keng tarqalayotgan ijtimoiy tarmoqlarni taqiqlash taklifini ham o'rta tashlagan [13]. Ammo harakat tomonidan bu kabi ijtimoiy tarmoqlarning texnik va boshqa imkoniyatlarini cheklash masalasi ko'rib chiqilayotganligi haqida noto'g'ri axborot berilganligi haqida raddiya berilgan [14]. Qo'shimcha qilinishicha, ushbu davrda harakat tomonidan internet tarmog'idagi milliy qismlarni yanada boyitish hamda foydali resurslarni ko'paytirish borasida qator ishlar amalga oshirilgan. "MIT.uz" – milliy internet tanlovi, talabalar internet harakati, "Intellect2all" – axborot texnologiyalari tanlovi kabi loyihalar esa misol sifatida keltirilgan.

2001-yilda tashkil etilgan "Kamolot" YoIH o'tgan davr mobaynida yoshlar hayotiga kirib borib, ularning ma'lum bir qismini o'z atrofida birlashtirishga, o'z dasturi va ustavida belgilangan maqsad va vazifalarni imkon darajasida bajarishga harakat qilib keldi. Tashkilot tomonidan yoshlarni har taraflama qo'llab-quvvatlash, huquq va manfaatlarini himoya qilish, ularning hayotda o'z o'rnini egallashiga ko'maklashish bo'yicha bir qancha ishlar amalga oshirilgan.

O'zbekistondagi turli yoshlar tashkilotlari muassisligida "Turkiston", "Molodej Uzbekistana", "Tong yulduzi", "Klass" kabi gazetalar, "Yosh kuch", "Sirli olam", "Yoshlik", "Sinf-dosh", "G'uncha", "Gulxan" kabi jurnallar nashr etib kelingan [15;632-b]. Nashrlarning mazmuni ma'lum bir yosh toifalari uchun mo'ljallangan bo'lib, ularda yoshlar va ayniqsa bolalarga foydali bo'lgan, tarbiyaviy ahamiyatga ega, turli xil maqolalar, yangiliklar, hikoyalar, tanlovlar yoritilib kelingan. Hali internet va ijtimoiy tarmoqlar keng ommalashmagan chog'larda yuqoridagi kabi nashrlar yoshlar orasida tarqalib, qaysidir ma'noda ularning axborotga bo'lgan ehtiyojlarini "qondirib keldi", deyish mumkin.

Ayrim o'rinlarda "Kamolot" YoIH faoliyatida qo'lga kiritgan yutuqlari kamchiliklariga nisbatan ko'proq ekanligi, alohida yutuqlari sifatida yoshlar tizimida oliy ta'lim muassasalari, kollej-litseylar va maktablargacha ya'ni eng quyi pog'onagacha bir qator loyihalar ommalashtirilganligini aytiladi. Bular qatoriga "Kamolot shaxmat taxtasi", "Kamolot futbol kubogi", "Munozara-debat klubi", "Siz qonunni bilasizmi?", "Siz tarixni bilasizmi?", "Yosh chegarachilar", "Shunqorlar" kabi 60 — 70 tacha loyihalar keltiriladi. Ta'kidlanishicha, bu kabi loyihalar butun yoshlar ommasiga emas, balki yoshlar qatlamning qaysidir bir vakiliga foydali bo'lgan. Boshqa tarafdin hukumat "Kamolot" YoIH harakatidan o'zining ayrim "topshiriq" larini bajartirish uchun foydalanib kelganligi, ushbu vaziyatda harakat yoshlarga yoqmaydigan loyihalarni ham amalga oshirishga majbur bo'lgan. Misol uchun, uzoq yillar paxta yig'im-terim jarayonlarida go'yoki yoshlar faolligini oshirish uchun "Kamolot" YoIH a'zolari mas'ul etib tayinlangan. Muddatli harbiy xizmatni o'tab kelib, to'lov-kontrakt asosida o'qishga kirgan va imtiyoz olayotgan talabalar ham "Kamolot" YoIH orqali majburiy obodonlashtirish ishlariga

jalb qilingan. Yoki bo'lsa viloyat va tuman hokimliklari o'zlarini ayrim tadbirlarida bo'sh joylarni to'ldirish uchun "Kamolot" YoIH ni "ishga solgan" [16]. Shuningdek, harakat tizimlari tomonidan mahallalardagi kam ta'minlangan oila farzandlari, nogiron bolalar, voyaga yetmaganlar nozirliги hisobida turgan o'smirlarga bepul darsliklar va kitoblar, o'quv qurollari, kiyim-kechak, sport anjomlari va bolalarning yozgi dam olish oromgohlariga bepul, imtiyozli narxdagi yo'llanmalar olib berilganligini xam alohida urg'ulash lozim [12;32-b]. Qayd etilishicha, 2016-yilning 1-yanvar holatiga, "Kamolot" YoIH ning 14 mingdan ortiq boshlang'ich tashkilotlari hamda 4 mln dan ortiq a'zolari bo'lgan [17]. Biroq, ushbu raqamlar haqiqiy holatni aks ettirmagan, deb hisoblash mumkin. Chunki harakatning kuyi tizimlari o'z hisobotlarda sun'iy ravishda ko'rsatkichlarni yuqori ko'rsatishga intilib, a'zolar sonini oshirib ko'rsatgan holatlar uchragan. Shu bilan birga, a'zolikka qabul qilinganlarning yagona umumiy ro'yxatining yuritilmaganligi ham ushbu ma'lumotlarning ishonchli ekanligiga shubha bilan qarashga majbur qiladi. Umuman olganda, 2016-yil holatiga ko'ra, adliya organlari ro'yxatidan o'tgan yoshlarning huquq va manfaatlarini himoya qiluvchi nodavlat notijorat tashkilotlar soni 641 ta ekanligi, xususan "Yoshlar tashabbuslari" markazi, siyosiy partiyalar huzurida "Yoshlar qanot" lari kabi tashkilotlar ham faoliyat yuritishi qayd qilingan [18;46-b].

2017-yil 30-iyunda O'zbekiston "Kamolot" "Kamolot" YoIH ning IV qurultoyi bo'lib o'tdi. Unda Prezident Shavkat Mirziyoyev nutq so'zlab, tashkilot faoliyatidagi jiddiy kamchilik va nuqsonlarni sanab o'tdi. Ta'kidlanishicha, "Kamolot" butun O'zbekiston yoshlarini birlashtirgan, tom ma'nodagi ommaviy harakatga aylana olmagan. U asosan o'z atrofida Harakat faoliyatiga xayrixoh bo'lgan yoshlarni uyushtirib, faqat ularni qiziqtirgan masalalar yuzasidangina ish olib borgan. "Kamolot" YoIH yoshlarning huquq va manfaatlarini himoya qilish bo'yicha o'zini haqiqiy yoshlar tashkiloti sifatida ko'rsata olmadi. Buning sabablari o'laroq, "Kamolot"ni jamoat tashkiloti sifatida tuzib, lekin undan katta bir vazirlik vazifasini talab qilinganligi, unga juda keng va ulkan vazifalar topshirilib, ammo ularni bajarish uchun zarur huquqiy va amaliy vakolatlar, tegishli imkoniyat va imtiyozlar yaratib berilmaganligi ta'kidlandi. Shuningdek, tashkilot rahbarlari va xodimlari tomonidan ishga rasmiyatchilik bilan, yuzaki va loqayd munosabatda bo'lish, turli salbiy holatlarga yo'l qo'yilayotganligi, ko'pgina viloyat va tumanlarda "Kamolot" tashkilotlari uchun binolar yetishmasligi, ularning moddiy-texnik bazasi nochorligi, zarur mebel va inventarlar, aloqa va tashkiliy texnika vositalari bilan yetarlicha ta'minlanmagani, xizmat mashinalari yo'qligi ham ishga salbiy ta'sir ko'rsatgan. Harakatning markaziy idorasida ham mehnat va hayot tajribasiga ega bo'lgan malakali kadrlarning etishmasligi, tizimda ishlayotgan xodimlarni moddiy rag'batlantirish va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga etarlicha e'tibor berilmaganligi, shuningdek, oylik maoshlarining kamligi ham tashkilotning samarali faoliyatiga to'siq bo'lgan. Harakatning joylardagi tuzilmalari faoliyati tor doirada cheklanib, asosan o'quvchi-yoshlarga qaratildi. Buning natijasida yoshlarning katta qismiga harakatning so'zi ham, amaliy ta'siri ham yetib bormagan. Ayniqsa, uyushmagan yoshlar bilan ishlash masalasi e'tibordan chetda qolib ketgan [19].

Xullas, O'zbekistonda 1991–2016-yillar davomida turli nomlar ostida faoliyat yuritgan respublika darajasidagi yoshlar tashkilotlari bir qator ishlarni amalga oshirgan bo'lsa-da, ular faoliyatida bir-biriga o'xshash, tizimli kamchiliklar kuzatilgan. Har bir tashkilot tugatilishida ular tomonidan yo'l qo'yilgan xato va muammolar aniq ko'rsatilgan bo'lsa-da, keyingi tashkilotlar ham xuddi shunday kamchiliklarni takrorlagani, tizimda chuqur ildiz otgan muammolar mavjud bo'lganligini ko'rsatadi. Buning sabablari o'laroq, respublikada yoshlar

bilan ishlash tizimi yaxshi yo'lga qo'yilmaganligi, "Yoshlar ittifoqi", "Kamolot jamg'armasi", "Kamolot" YoIH kabi nomlardagi tuzilmalarning tashkilot sifatida to'liq shakllana olmaganligi, eng asosiysi, hukumat tomonidan ularga etarli darajada e'tibor qaratilmaganligini keltirish mumkin. Chunki ushbu davr mobaynida faoliyat yuritgan hech bir tashkilotga davlat byudjeti hisobidan barqaror mablag' ajratilmagan. Bundan tashqari, tashkilotlar nomigagina yangilanib, tashkiliy tuzilmasi va faoliyat yo'nalishlarida amaliy o'zgarishlar qilinmagani, ish uslubi va mazmunining deyarli bir xil qolgani natijasida, ular yoshlar hayotida ta'sir o'tkaza oladigan samarali kuchga aylana olmagan. Buning natijasida ko'pchilik yoshlar o'zini chetda qolgan qatlam sifatida his qilib kelishgan. Ko'plab hollarda tashkilotlar "yuqoridan berilgan topshiriqlar" asosida ish olib borishgan. Boshqa tarafdin esa, tashkilotlar asosiy vazifasi hisoblangan yoshlar muammolari bilan ishlash, ular bilan to'g'ridan-to'g'ri muloqot qilish o'rniga hisobot uchun qo'l keladigan "tadbirbozlik" ga ko'proq e'tibor qaratishgan. Yuqoridagi kabi omillar ham ushbu davrda yoshlar bilan ishlashda samarali va tizimli yondashuvning yetishmaganligini ko'rsatadi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Тангриев Л.Х. Ёшлар сиёсат субъекти: бандлик муаммоси. Сиёсий фанлар номзод дисс.. – Тошкент, 2001.
2. Рахимов Ш.А. Ўзбекистон республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг амалга оширилиши (1991 – 2018 й.й): т.ф.ф.д. дисс... – Тошкент, 2020.
3. "Туркистон", 1992-1993-йиллар сонлари.
4. Шермухаммадов Б.Ш. Ёшлар орасида миллий ғоя тарғиботи самарадорлигини ошириш ("Камолот" ёшлар ижтимоий ҳаракати фаолияти мисолида): п.ф.д. дисс... – Тошкент, 2016.
5. Туркистон, 1993 йил, 20 апрел.
6. Ўзбекистон овози, 26 март, 2001 йил.
7. O'zbekiston yoshlarining "Kamolot" ijtimoiy harakati faoliyatini tashkil etishga ko'maklashish to'g'risida. Vazirlar Mahkamasining 30.05.2001 yildagi 240-son qarori. <https://lex.uz/ru/docs/328187>
8. "O'zbekiston belgisi" ko'krak nishoni to'g'risidagi nizomga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida. 04.08.2003 yildagi PF-3290-son farmon <https://lex.uz/docs/175180>
9. O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari safida muddatli harbiy xizmatni o'tayotgan harbiy xizmatchilarga beriladigan imtiyozlar tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida. 31.10.2005 yildagi PQ-213-son qaror <https://lex.uz/docs/899316?otherlang=1>
10. Yosh oilalarni moddiy va ma'naviy qo'llab-quvvatlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. 18.05.2007 yildagi PF-3878-son farmon. <https://lex.uz/ru/docs/1200664>
11. Mamlakatning ijtimoiy hayotida faol qatnashayotgan yosh oilalarni uy-joy bilan ta'minlashni yanada qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida. Vazirlar Mahkamasining 08.09.2014 yildagi 250-son qarori <https://lex.uz/docs/-2458685>
12. Топилдиев О. Ёшлар – келажак бунёдкорлари.–Наманган, 2013. – 158 б;
13. <https://oz.sputniknews.uz/20160121/1603176.html> Murojaat sanasi 10.04.2025.
14. <https://kun.uz/news/2016/01/22/%E2%80%9Ckamolot%E2%80%9D-yoshlar-ijtimoiy-harakati-ijtimoiy-tarmoqlar-ishi-cheklanganligi-haqidagi?q=%2Fuz%2Fnews%2F2016%2F01%2F22%2F%E2%80%9Ckamolot%E2%80%9D-yoshlar-ijtimoiy-harakati-ijtimoiy-tarmoqlar-ishi-cheklanganligi-haqidagi> Murojaat sanasi 10.04.2025.
15. N.Jo'rayev. O'zbekiston tarixi: (Milliy istiqlol davri) 3-kitob. – Toshkent: "Sharq" , 2011. – 736 b;

16. Ta'limni inqirozga eltgan sabablar, adolatsiz test tizimi va "Kamolot" haqida <https://www.youtube.com/watch?v=VH5NEif5FtY> Murojaat sanasi 10.04.2025.
17. <https://kun.uz/news/2016/01/22/%E2%80%9Ckamolot%E2%80%9D-yoshlar-ijtimoiy-harakati-ijtimoiytarmoqlar-ishi-cheklanganligi-haqidagi?q=%2Fuz%2Fnews%2F2016%2F01%2F22%2F%E2%80%9Ckamolot%E2%80%9D-yoshlar-ijtimoiy-harakati-ijtimoiy-tarmoqlar-ishi-cheklanganligi-haqidagi> Murojaat sanasi 10.04.2025.
18. Ўзбекистон ёшлари мустақиллик йилларида : фанлараро ўрганиш муаммолари. – Тошкент: "Наврўз", 2018. – 224 б;
19. Prezident Shavkat Mirziyoevning "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakatining IV qurultoyidagi nutqi <https://president.uz/oz/lists/view/729> Murojaat sanasi 10.04.2025.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

PARTICIPATION OF ANDIJAN LEADERS ON THE BATTLEFIELDS OF THE SECOND WORLD WAR

Mamajonov Alisher

candidate of historical sciences, professor

Professor of the Department of "World History" of AndSU

Alisherov Abduvokhid Alisherovich

Senior Lecturer of Andijan State University

Abstract. The article, based on archival documents and various sources, describes the Second World War - the most terrible and terrible event of the 20th century in the history of all mankind, which brought severe calamities, the mobilization of leading workers from Andijan for the Second World War, examples of heroism shown by them in heavy battles, courage and bravery.

Keywords: terrible event, world war, battlefield, mobilization, tragedy, difficult years of trial, heroism, courage, resilience.

IKKINCHI JAHON URUSHI JANG MAYDONLARIDA ANDIJONLIK RAHBAR XODIMLARINING ISHTIROKI

Mamajonov Alisher

tarix fanlari nomzodi, professor

AndDU "Jahon tarixi" kafedrasi professori

Alisherov Abduvohid Alisherovich

Andijon davlat universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada Ikkinchi jahon urushi – butun insoniyat tarixida XX asrning eng dahshatli va mudhish voqea bo'lib, og'ir musibatlar keltirgani, jahon urushiga andijonlik rahbar xodimlarning safarbar etilishi, og'ir janglardagi ularning ko'rsatgan qahramonlik namunalari, mardligi va jasorati arxiv hujjatlari hamda turli manbalarga tayangan holda bayon etilgan.

Kalit so'zlar: mudhish voqea, jahon urushi, janggoh, safarbarlik, fojia, og'ir sinovli yillar, qahramonlik, jasorat, matonat.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N05>

Kirish. Ikkinchi jahon urushi – butun insoniyat tarixidagi XX asrning eng dahshatli va mudhish voqeasi bo'ldi. 1939-yilning 1-sentyabr sanasida Gitlerchi Germaniyaning Polshaga hujumi bilan Ikkinchi jahon urushi alanga oldi. Polsha davlati bu zarbaga qarshi tura olmadi. "Mossiskiyning pan hukumati vayron bo'lib, qochishga tushdi. 7-sentyabrda Polsha armiyasining bosh qo'mondoni Ridze Smigly ham Varshavani tark etdi".[1; 14-b.]

Oradan hech qancha vaqt o'tmasdan 17-sentyabr kuni Sovet Ittifoqi "G'arbiy Ukraina va G'arbiy Belorussiyani qutqarish" degan soxta vaj bilan Polshaga hujum qildi. Sovetlar ikki oydan keyin Finlyandiyaga qarshi urush e'lon qildi. 1940-yilning bahorida Litva, Latviya, Estoniyaga

qo'shin kiritib, "Xalqning xohishi bilan" degan yolg'on bahona ostida ularni o'z tarkibiga qo'shib oldi. So'ngra Moldaviya hamda Ruminiyaning shimoliy yerlari ham bosib olindi. [2; 1-b.]

Ikkinchi jahon urushi jahonning 61 mamlakatini, Yer shari aholisining 80 foizini ya'ni 1,7 milliard kishini o'z girdobiga tortdi. Ikkinchi jahon urushi yakunlanganiga ham mana 80 yil to'ldi. Qariyb ellik million insonning umriga nuqta qo'ygan bu vayronkor urush borasidagi tahlillar hamon davom etmoqda. Yaqin davrlargacha biz faqat kommunistik rejim taqdim etgan qarashlar doirasida cheklangan edik. Unga muvofiq, urush olovini yoqqanlar – Gitler Germaniyasi, uni qo'llab-quvvatlaganlar Angliya, Fransiya, urushdan eng ko'p jabr ko'rgan esa Sovet Ittifoqi edi. Mazkur urushda O'zbekistondan ikki millionga yaqin kishilar qatnashdilar. Shu sababli, bugungi kunda, erkin davlat a'zolari sifatida o'zimiz ham Ikkinchi jahon urushi haqida mustaqil mulohazalar bildiraymiz.

Ikkinchi jahon urushining boshlanishi butun insoniyat taqdiriga xavf solgani kabi, bu urush o'zbekistonliklar uchun ham og'ir sinovli yillar bo'ldi.

"O'zbekiston aholisi sovet hokimiyati yoki tuzumini emas, balki fashizmning insoniyat boshiga qanday talafotlar yetkazayotganligini, uning insoniyat kushandasi ekanligini anglab yetganligi tufayli fashizmga qarshi kurashga otlandi".[3;197-b.]

Aynan o'sha og'ir urush davrini boshidan kechirgan insonlarning so'zlariga qaraganda, xalq kommunistik tuzumni asrash uchun emas, balki fashizmning yo'q qilinishini istardi, chunki ular bu vaboning insoniyat uchun qanchalik dahshatli ekanligini yurakdan his qilishgan edi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 19-fevraldagi qarorida ta'kidlanganidek, "Mamlakatimizda 9-may – Xotira va qadrlash kunini keng nishonlash, Ikkinchi jahon urushida qozonilgan g'alabaga hissa qo'shgan urush va mehnat faxriylariga hamda Vatan ravnaqi, taraqqiyoti va uning himoyasi uchun kurashgan buyuk ajdodlarimizga alohida e'tibor va chuqur ehtirom ko'rsatish, shuningdek mustaqillik yillarida xizmat burchini bajarish chog'ida halok bo'lgan harbiy xizmatchilar va huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlari xotirasini ulug'lash yurtimizda oliyjanob qadriyatga aylangan.

Xalqimizning Vatan himoyasi yo'lidagi yuksak mardlik va qahramonliklari barcha avlodlar uchun namuna va ibrat maktabi vazifasini bajarib kelmoqda. Xususan, Ikkinchi jahon urushiga o'zbekistonliklarning ikki millionga yaqini safarbar etilib, shundan 538 ming nafardan ortig'i jang maydonlarida qahramonlarcha halok bo'lgan, 158 ming nafardan ortig'i bedarak yo'qolgan, mustaqillik yillarida 200 nafarga yaqin harbiy xizmatchilar va huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlari mamlakatimizning tinchligi va osoyishtaligi yo'lida o'z jonini fido qilganlar.

Biz tinchlik va mustaqillik uchun o'z jonini ayamagan ota-bobolarimiz va mard o'g'lonlarimizning ulkan jasorati, matonati hamda fidoyiliklarini yuragimizda abadiy saqlaymiz.

Ikkinchi jahon urushida qozonilgan g'alabaning 80 yilligi hamda Xotira va qadrlash kuniga puxta tayyorgarlik ko'rish, uni yuksak darajada o'tkazish, O'zbekiston xalqining tarixiy qahramonligi, fidokorona mehnatini ulug'lash, yosh avlodni ona Vatanga sadoqatli, bugungi tinch, osoyishta hayotni asrab-avaylashga qodir insonlar etib tarbiyalash maqsadida: "Vatan ravnaqi, tinchligi va himoyasi yo'lidagi qahramonlik unutilmaydi" shiori ostida o'tkaziladigan tadbirlar to'g'risida"gi taklifi biz tarixchilarni ikkinchi jahon urushi bo'yicha arxivlarda saqlanayotgan iste'molga kirmagan mavjud manbalarni yana bir bor qayta o'rganishga chorlaydi. [4; 2-b.]

O'zbekiston Sovet Ittifoqining urush iqtisodiyotida katta ahamiyatga ega edi. Respublika frontga jangchi va kerakli narsalarni jo'natuvchi, muhim xom-ashyo, har xil urush texnikasi, qurol-yarog', o'q-dori va aslahalar yetkazib beruvchi asosiy mintaqa edi.

Andijonliklar bir tan, bir jon bo'lib fashistlar bosib olgan hududlarni bosqinchilardan ozod qilishda, Yevropani, aslida butun insoniyatni fashizm balosidan ozod qilish va saqlashda faol ishtirok etdilar. Urushning birinchi kunlaridanoq Andijon yoshlaridan 9 000 nafari janggohga jo'nab ketgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Andijon viloyatidan hammasi bo'lib 97 ming kishi urushga safarbar qilinganligi [5;320-b.] to'g'risida ma'lumotlar berilgan bo'lsa-da, andijonliklar haqida o'tgan asrning 90-yillarida tadqiqotchi M.Rahimov tomonidan "Andijonlik o'n bahodir" nomli lavha tayyorlanib, unda o'n nafar andijonlik qahramonlarning janggohlarda ko'rsatgan jangovarlik jasorati va matonati yoritib berilgan, R.Shamsutdinov Vatan tarixi (Andijon: Meros, 1998-yil) nomli kitobida urush ishtirokchilari to'g'risida umumiy ma'lumotlar berilgan, R.Shamsutdinov "Buyuk g'alabada Andijonliklar hissasi" (//Andijonnoma – 2017-yil 3-may sonida) nomli maqolasida bu jarayonga qisqacha to'xtaladi, N.Karimov Ikkinchi jahon urushining boshlanishi. Urush qurbonlari [urush arafasidagi tarixiy sharoit // Vodiynoma-2019. № 2] deb atalgan maqola bilan chiqqan, A.Aminov "Andijonlik dovyurak uchuvchi" [Ikkinchi jahon urushi qatnashchisi A.Muhiddinov haqida // Kommunist.1988-yil 3-yanvar sonida], N.Rahimov Marhamat farzandlari (Andijon, 1996-yil), B.Supurgibekov. "Jasorat zamini" [Sovet Ittifoqi Qahramoni Qo'chqor Turdiev xotirasiga bag'ishlanadi Andijon: Andijon matbaa, 1995-yil] kabi chop etilgan qator maqola va kitoblarda mualliflar andijonliklarning Ikkinchi jahon urushi janglaridagi ishtiroki xotirlansa-da, lekin maqoladagi singari shaxslarning alohida manbalarga to'xtalmaganligi bilan e'tiborga loyiq.

Muhokama va natijalar. Yuqoridagilardan kelib chiqib o'rganilgan ilmiy tadqiqotlar, adabiyotlar hamda Andijon viloyati arxivlarida saqlanib kelinayotgan manbalarga asoslangan holda ushbu maqolani siz aziz mushtariylarga havola etmoqdamiz. Andijonlik ikkinchi jahon urushi ishtirokchilaridan biri Marhamatlik To'xtasin Mirzayev edi. U 1913-yili Marhamatda kambag'al dehqon oilasida tug'ilgan, millati bo'yicha o'zbek, ma'lumotiga ko'ra o'rta, partiyasiz. Urushga borgunga qadar 1939-1941-yillarda Marhamat tumanidagi 2-mashina traktor stansiyasi(MTS)da mexanizator bo'lgan. 1941-yili Marhamat tumanidan armiyaga olingan. 1941-1943-yillarda 30-gvardiyachi havo-desant polki 4-rotasida bo'lim komandiri, gvardiyachi serjant bo'lgan [6;126-127-b.]. Uning qahramonlik xotiralaridan ayrim satrlarni e'tiboringizga havola etamiz. "Sovet jangchilari Dnepr uchun olib borgan janglarda daryoni kechib o'tish yo'llarini qidira boshladi. Shunda Marhamatning Russkoe selosidan bo'lgan To'xtasin Mirzaev xizmat qilayotgan gvardiyachi 30-o'qchi havo-desant polki bu borada muhim operatsiyalar o'tkazdi. Polkning 4-rotasi daryoni kechib o'tib, o'ng sohildagi dushman mudofaasini egallash haqida jangovar buyruq oladi. U o'z bo'linmasi bilan daryoni kechib o'ta boshladi. Buni sezgan dushman ularni o'qqa tutdi. Ular chaqqonlik bilan harakat qilib daryo sohiliga chiqib olib, avtomat bilan o'n besh nafar nemis jangchisini tilka-pora qildi va dushman pulemyotini egallab oldi... uning balandlikni egallashda ko'rsatgan qahramonligi quoldosh do'stlari yodida umrbod saqlanib qoldi. Uning o'zi o'sha jangda qirq nafar nemis ofitseri va jangchisini qirib tashladi. Umuman desantchilar xizmat qilgan 30-o'qchi havo-desant polki ommaviy qahramonlik namunalarini ko'rsatdi. Dnepr uchun olib borilgan keyingi janglardan birida daydi o'q uni safdan chiqardi.

Polk komandirining Mukofotlash varaqasida qisqa yozuvi paydo bo'ldi: unda "To'xtasin Mirzaev Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoniga taqdim etishga loyiq". Shunga binoan SSSR Oliy Soveti Prezidiumining 1943-yil 20-dekabrda Farmoniga asosan unga Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoni berildi" [7; 8-9-b.].

1923-yilning 5-yanvar kuni O'zgan (Qirg'iziston)da tug'ilgan Sulgi Lutfullin millati bo'yicha o'zbek (ayrim manbalarda uyg'ur ham deb yuritiladi), ma'lumotiga ko'ra o'rta. O'rta maktabni tugatgach, xalq sudida sud ijrochisi bo'lib ishlagan.

1942-yil mart oyida Andijon shahar harbiy komissariati tomonidan harbiy xizmatga chaqirilgan va o'sha yilning aprel oyidan janggohga kirgan. 1944-yilning avgust oyiga kelib katta serjant Sulgi Lutfullin 1-Ukraina janggohining 13-armiyasi 493-tankka qarshi qiruvchi artilleriya polkida komandirlik qilgan. Polshani ozod etishda qahramonlik ko'rsatgan.

U 1-Ukraina frontining Polsha hududidagi Lvov-Sandomir va Sandomir-Sileziya hujum operatsiyalari davomida Visla daryosida plasdarmni kengaytirish uchun bo'lgan janglarda, Oder daryosini kechib o'tishda va Oder plasdarmni kengaytirish uchun bo'lgan janglarda alohida ajralib turdi.

1944-yil 18-avgustda Visla daryosidagi Sandomir plasdarmni kengaytirish uchun bo'lib o'tgan jangda (Polsha) uning to'pi 12 ta dushman tanklari va piyoda avtomatchilar desanti tomonidan qurshovga olinganiga qaramay, dushmanning sakkiz marta qilgan hujumini muvaffaqiyatli qaytarib, 5 ta tankini yo'q qilgan va o'z jangchilarini qurshovdan muvaffaqiyatli olib chiqqan. 1945-yil 29-yanvarda Oder daryosining Shtayna shahri janubidan (hozirgi Ssinava) kesib o'tishda birinchilardan bo'lib Oderni o'z to'pi bilan oshib o'tdi. 1945-yil 29-30-yanvar kunlari Ssinava shahrining janubi-g'arbiy qismidagi Noydorf va Gertsogsvald (hozirgi Nemstuv) aholi punktlari yaqinidagi bo'lib o'tgan janglarda uning hisobida 7 ta tank va 1 ta bronetransportyor yo'q qilingan.

SSSR Oliy Soveti Prezidiumining 1945-yil 10-aprelda farmoni bilan nemis bosqinchilariga qarshi kurash janggohida qo'mondonlikning jangovar topshiriqlarini namunali bajarganligi va bunda ko'rsatgan jasorati va qahramonligi uchun Sulgi Lutfullinga Lenin ordeni va "Oltin yulduz" medali bilan Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoni berildi. 1945-yilda 13-armiyaning kichik leytenantlar kursini tamomlagan. 1946-yildan kichik leytenant Sulgi Lutfullin zaxiraga chiqarildi.

Sulgi Lutfullin Andijonda yashab, 1964-yilda Samarqand savdo institutini tamomlagan. Shundan so'ng savdo tarmog'ida, jumladan, "Tekstilsavdo" bazasida uzoq muddat ombor mudiri bo'lib ishlagan. 1991-yilda vafot etgan" [8; 179-b.].

Andijon viloyati davlat arxivida saqlanayotgan hujjatlarni o'rganish natijasida Ikkinchi jahon urushida fashizmga qarshi kurashda qatnashgan andijonlik rahbar xodimlarning ayrimlari haqida qisqacha ma'lumotlarni havola etamiz:

1924-yil 15-dekabrda Baliqchi tumanida kambag'al oilada tug'ilgan Abdullaev Turg'unboy millati bo'yicha o'zbek, ma'lumotiga ko'ra 10-sinfni bitirgan, partiyasiz. Urushga borgunga qadar 1940-1942-yillar davomida Qo'shtepa qishloq soveti hududidagi 3-maktabda oddiy o'qituvchi bo'lib ishlagan.

1942-1943-yillarda Moskva shahridagi 197-polk Ichki ishlar vazirligi chegara qo'shinlari qismida, 1943-1944-yillarda Moskva shahridagi 174-polk Ichki ishlar vazirligi qo'shinlari qismida, 1944-yili Arxangelsk shahridagi 172-polk Ichki ishlar vazirligi qo'shinlari qismida, 1944-1945-yillar ichida Ichki ishlar vazirligi qoshidagi 220-polk, 3-Bol'tiqbo'yi

chegara qo'shinlari qismida, 1945-1948-yillarda Kuril shahridagi 114-Ichki ishlar vazirligi soqchi otryadi qo'shinlari qismida, 1948-1949-yillarda 116-Ichki ishlar vazirligi soqchi otryadi qismida radiotelegrafist vazifasida xizmat qilgan, 1945-yil 6-sentyabrda banditlarga qarshi kurashda yarador bo'lgan. 1949-yilda harbiy xizmatdan bo'shatilgach, shu yildan Chinobod tuman ijroiya qo'mitasi Markaziy statistika boshqarmasida katta statist lavozimida ishlagan.

1946-yil 6-iyunda SSSR Oliy Soveti Prezidiumining farmoni bilan "1941-1945-yillardagi Ulug' Vatan urushida Germaniya ustidan qozonilgan g'alaba uchun" medali, 1948-yil 2-iyunda "Varshavani ozod qilganlik uchun" medali, 1949-yil 12-dekabrda "Sovet Armiyasi va Flotining 30 yilligi" medali bilan mukofotlangan".[9]

"1908-yil 21-oktyabrda Oltinko'l tumanida dehqon oilasida tug'ilgan Abdurahmonov Yoqubjon millati bo'yicha o'zbek, ma'lumotiga ko'ra o'rta.

1944-yil sentyabrda VKP(b) a'zosi bo'lgan. Urushga borgunga qadar 1939-1941-yillarda Qashqadaryo viloyati Yakkabog' tuman ijroiya ko'mitasi ma'sul kotibi bo'lgan. 1941-yili Oltinko'l tumanidan armiyaga olingan. 1941-1943-yillarda shimoliy-g'arbiy 5-aviadesant jangohi diviziyasida rota komandiri va 101-Kavkaz diviziya eskadrasida komandir lavozimida xizmat qilgan.

1943-yil yarador bo'lgan va harbiy xizmatdan bo'shatilgan. Urushdan qaytgach Oltinko'l tuman ijroiya qo'mitasi mas'ul kotibi lavozimida ishlagan.

Janglardagi jasorati va janggohlardagi malakali komandirligi uchun 2-darajali Vatan urushi ordeni, "1941-1945-yillardagi Ulug' Vatan urushida Germaniya ustidan qozonilgan g'alaba uchun" medali, 1946-yilda SSSR Oliy Soveti Prezidiumining Farmoni bilan urush yillaridagi mehnatlari uchun "1941-1945-yillarda Ulug' Vatan urushidagi shavkatli mehnati uchun" medali bilan mukofotlangan".[9]

"1917-yil 27-aprelda Andijon shahrida hunarmand oilasida tug'ilgan Bakirov Obidjon millati bo'yicha o'zbek, ma'lumotiga ko'ra o'rta, 1941-yil iyunda VKP(b) a'zosi bo'lgan. Urushga borgunga qadar 1940-1941-yillarda Oyim tuman ijroiya qo'mitasi raisining o'rinbosari lavozimida ishlagan. 1941-yili Andijon shahridan armiyaga olingan. 1941-1946-yillarda 304-diviziyaning 103-milliy armiyasida tashviqot va targ'ibot bo'limi yo'riqchisi vazifasida xizmat qilgan. 1946-yili harbiy xizmatdan bo'shatilgan. Urushdan qaytgach 1946-yildan Voroshilov tuman ijroiya qo'mitasi raisining o'rinbosari lavozimida ishlagan.

1945-yil fevralda 103-milliy armiya tavsiyasiga ko'ra "Qizil Yulduz" ordeni bilan mukofotlangan".[9]

"1902-yil 15-iyunda Marhamat tumanida dehqon oilasida tug'ilgan Boychenko Ivan Antonovich, millati bo'yicha rus, ma'lumotiga ko'ra 5-sinf, partiyasiz. Urushga borgunga qadar 1938-1941-yillarda Marhamat tuman ijroiya qo'mitasi ma'sul kotibi, katta inspektor, raisning o'rinbosari, savdo inspektori lavozimlarida ishlagan. 1941 yili Marhamat tumanidan armiyaga olingan. 1941-1943-yillarda janggohda bo'lgan, katta serjant komandir vzvod bo'lgan. 1942-yili Rjev shahrini fashistlardan ozod qilishda qattiq yarador bo'lgan 2-guruh nogironi. 1943-yilda harbiy xizmatdan bo'shatilgan. Urushdan qaytgach 1943-yildan Marhamat tuman harbiy komissarligi 2-qism alohida xo'jalik ishlari bo'limi boshlig'i, tuman ijroiya qo'mitasi rais o'rinbosari lavozimlarida ishlagan.

Urush qatnashchisi sifatida hech qanday orden va medallar bilan mukofotlanmagan".[9]

"Asqarali Toshmuhamedov – 1906-yil 28-mart Toshkent shahrida batrak oilasida tug'ilgan, o'zbek, o'rta ma'lumotli, partiyasiz. 1938-1941-yillarda Izboskan tuman ijroiya

qo'mitasi xalq xo'jaligi hisobi inspeksiyasida uchastka nazoratchisi lavozimida ishlagan. 1942-yili Izboskan tumanidan armiyaga olingan. 1942-1945-yillarda 285-kavaleriya polkida oddiy jangchi, ombor mudiri keyincha aloqachi, yozuvchi(piser) bo'lib xizmat qilgan. 1945-yil yanvarda harbiy xizmatdan bo'shatilgan. Urushdan qaytgach 1945-yil 19-dekabrda Izboskan tuman ijroiya qo'mitasi Markaziy statistika boshqarmasi tuman bo'limi nazoratchisi lavozimida ishlagan.

Urush qatnashchisi bo'lishiga qaramasdan hech qanday orden va medallar bilan mukofotlanmagan" [9].

"1926-yil, Andijon tumanida dehqon oilasida tug'ilgan Usmonov Raxmonning millati tojik, o'rta ma'lumotli, 1943-yil 1-iyulda VKP(b) a'zosi bo'lgan. 1939-1941-yillarda Paxtaobod tuman savdo bo'limi mudiri lavozimida ishlagan. 1941-yili Andijon viloyati harbiy komissariati tomonidan armiyaga olingan. 1941-yil 20-dekabrda 1946-yil 15-avgustgacha Qizil Armiya xizmatida bo'lgan, Penza Artilleriya bilim yurtiga o'qishga qabul qilingan, 1942-yili bilim yurtini tamomlab leytenant unvoni olgan va 64-armiya, 157-o'qchi diviziyasining 120-artilleriya diviziyasiga xizmatga kelgan, 1943-yil batalon komandiri bo'lgan. 1944-1945-yillarda Polsha, Sharqiy Prussiyani fashizm ustidan ozod qilish uchun bo'lgan janglarda ishtirok etgan, 1946-yilda harbiy xizmatdan bo'shatilgan. Urushdan qaytgach 1946-yilda Andijon viloyati texnik materiallar ta'minlash boshqarmasi boshlig'i lavozimida ishlagan.

1943-yil 15-avgustda diviziya komandiri tavsiyasi bilan harbiy jasorati va matonati uchun "Qizil Yulduz" ordeni, 1944-yil 28-fevralda janglardagi faolligi uchun diviziya komandiri tavsiyasi bilan 2-daraja Vatan urushi ordeni, 1945-yil 20-martda 1-daraja Vatan urushi ordeni, 1943-yil 15-iyunda SSSR Oliy Soveti Prezidiumining farmoni bilan "Stalingrad mudofaasi uchun" medali, 1945-yil 18-avgustda "Varshavani ozod qilganlik uchun" medali, hamda 1946-yil 5-mayda "1941-1945-yillardagi Ulug' Vatan urushida Germaniya ustidan qozonilgan g'alaba uchun" medali bilan mukofotlangan"[9]

"1920-yil Andijon shahrida hunarmand oilasida tug'ilgan O'smonov Qobulning millati o'zbek, ma'lumoti tugallanmagan oliy, 1947-yil 15-mayda VKP(b) a'zosi bo'lgan. 1938-1939-yillarda Toshkent yuridik institutida o'qigan. 1939-yili o'z ixtiyori bilan Andijon shahridan armiyaga olingan. 1939-1944-yillarda 152-korpus og'ir artilleriya polki va Minskda 756-partizan otryadi 12-Stalin nomidagi partizanlar brigadasida jang qilgan. 1944-yili Minskda 35-bronotanklarni ta'mirlash zavodida texnik materiallar bilan ta'minlash bo'limi rahbar o'rinbosari lavozimida ishlagan. 1941-yili yarador bo'lgan va 1946-yili harbiy xizmatdan bo'shatilgan. Urushdan qaytgach 1946-yili Andijon tuman ijroiya qo'mitasi kotibi lavozimida ishlagan.

1944-yil 19-sentyabrda partizan harakati janglaridagi jasurligi va faolligi uchun SSSR Oliy Soveti Prezidiumining farmoni bilan Qizil Bayroq ordeni, 1-daraja Vatan urushi ordeni, "Hurmat Belgisi" ordeni bilan mukofotlangan" [9].

Xulosa. "Fashizm ustidan qozonilgan buyuk tarixiy g'alaba sovet xalqlarini va insoniyatni jumladan Yevropani fashizm asoratidan saqlab qoldi" [10; 701- b.] urush yillarida mashaqqatli mehnat va azob-uqubatdan boshqa narsani ko'rmagan odamlarning ko'pchiligi qayg'u-alam girdobida jon berdilar. Shunga o'xshash urush qatnashchilarining talay qismi yorug' kunlarni ko'rmadi. Shuni unutmaslik kerakki, ota-bobolarimiz misli ko'rilmagan azob-uqubatlardan talafotlar hisobiga butun insoniyat boshiga tushgan ofatni bartaraf qilishga ulkan hissa qo'shib, jahon tarixida o'chmas iz qoldirishdi.

Xulosa qilib aytganda, ajdodlarimizning yuksak jasorati va matonati avlodlar uchun har doim o'rnak bo'lib xizmat qiladi. Ozodlik va musaffo osmonimiz yo'lida o'z hayotini qurbon qilgan hamyurtlarimiz ruhi poklariga doimo hurmat bajo keltiramiz. Vatan ozodligi uchun kurashgan andijonlik rahbar xodimlarning mardlik va jasorati kelajak avlodga saboq bo'ladi deb o'ylaymiz.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Штеменко С.М. Бош штаб уруш йилларида. - Тошкент: Ўзбекистон, 1969. - 464 б.
2. Тожиев Анвар. Иккинчи жаҳон урушини ким бошлаган? <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/tarix-tilimi-ikkinchi-jahon-urushini-kim-boshla-gan/>.
3. Зияева Д. Х. Ўзбекистонда ҳарбий иш тарихидан. -Тошкент: Шарқ, 2012. - 256 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Иккинчи жаҳон урушида қозонилган ғалабанинг 80 йиллиги ҳамда Хотира ва қадрлаш кунига тайёргар-лик кўриш ва муносиб нишонлаш тўғрисида”ги 19 февраль 2025 йилдаги қарори.
5. Шамсутдинов Р., Исҳоқов А. Андижон тарихидан лавҳалар. - Тошкент: Шарқ, 2013. - 592 б.
6. Тошболтаев Қ. Марҳамат: қишлоқларимиз ҳаётидан баҳс. - Андижон: Матбаа, 2007. - 200 б.
7. Раҳимов М. Андижонлик ўн баҳодир. - Андижон: Матбаа, 1995. - 32 б.
8. Ўзбекистонлик Иккинчи жаҳон уруши қаҳрамонлари. – Тошкент: - Sharq, 2020. - Б.412.
9. Ўзбекистон Республикаси Андижон вилоят Давлат архиви. 608-фонд, 1а- рўйхат - 78, 96, 164, 178, 557, 563, 601 - ишларнинг 1-3 варақлари.
10. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. - Москва: Новости, 1972. -С.702.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

COOPERATIVE RELATIONS IN THE DEVELOPMENT OF PUBLIC EDUCATION

Mamasaidov Lutfillo Paizullo ugli

UBS Senior Lecturer, Department of Social Sciences, PhD

Abstract. The article discusses the Republic of Uzbekistan's international relations regarding the development of public education in the period 1991-2000, reforms implemented in the field of school education, development of the material and technical base of schools, construction, renovation, and construction of new schools in general education schools.

Keywords: Public education, general education, cooperation programs, curricula, programs, textbooks, educational and methodological, AKSELS, AYREKS, DAAD, Saud Al-Baptin Foundation.

XALQ TA'LIMI SOHASINI RIVOJLANTIRISHDA HAMKORLIK ALOQALARI

Mamasaidov Lutfillo Payzullo o'g'li

UBS Ijtimoiy fanlar kafedrası katta o'qituvchisi, PhD

Annotatsiya. Maqolada 1991-2000-yillar davrida O'zbekiston Respublikasini xalq ta'limini rivojlantirish, maktab ta'limi sohasida amalga oshirilgan islohotlar, maktablar moddiy-texnik bazasini rivojlantirish, umumta'lim maktablari qurilish, ta'mirlash va yangi maktablarning qurilishi borasida O'zbekiston Respublikasini xalqaro aloqalari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Xalq ta'limi, umumta'lim, hamkorlik dasturlari, o'quv rejalar, dasturlari, darsliklar, o'quv-metodik, AKSELS, AYREKS, DAAD, Saud Al-Baptin Fondi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N06>

Kirish. O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng jamiyat va davlat hayotida tub o'zgarishlar amalga oshirildi. Davlatimiz tomonidan, imperiya va sovet hokimiyati davrida yo'qqa chiqarilgan ma'naviyat va madaniyatni qayta tiklash, fuqarolarning bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish, milliy o'zlikni yanada boyitish hamda yangi mustaqil davlatni har sohada yuksaltirish uchun milliy kadrlar tayyorlash tizimini yaratish ishlariga katta e'tibor berildi. O'zbekistonda dastlabki "Ta'lim to'g'risida" qonun qabul qilinib, Xalq ta'lim sohasidagi islohotlar rivojlanishning yangi bosqichiga olib chiqildi va zamon talablari darajasida yosh avlodni tarbiyalash, ularga ta'limni bosqichlarga bo'lingan holda o'qitish tizimini yo'lga qo'yish kabi masalalarga alohida e'tibor qaratildi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ta'lim sohasini har tomonlama isloh etishda davlatimiz tomonidan amalga oshirilgan tadbirlardan yana biri xalqaro hamkorlikdir. O'zbekiston 1991-yildan boshlab dunyo davlatlari bilan ta'limning barcha sohalarida hamkorlik dasturlarini yo'lga qo'yib, 1991-yilda Respublikada 7 ta viloyatda regional mintaqali chet tillarini o'qitish markazlari tashkil etilib, markazlarni 98 foiz o'qituvchi va o'quvchilari Janubiy Koreya, AQSH mamlakatlarida o'qib qaytdilar. 10 nafar talaba shu yilda Afg'onistonga stajirovka uchun yuborildi [1.3]. Bundan tashqari shu yilda O'zbekiston Xalq ta'lim vazirligi

jahonning 17 mamlakatida 132 kishi, shundan 80 nafar o'quvchi, 22 nafar o'qituvchi, 14 ta oliy bilimgo muallimlari va 6 nafar talaba, xalq ta'lim tizimidagi 10 nafar xodim safarda bo'lganlar [2. 135].

O'zbekiston ta'lim sohasida xalqaro hamkorlik ishlarini olib borishdan asosiy maqsadi:

O'qish tartibi, ta'limning boshqaruvni o'rganish;

O'qitishning asosiy mohiyati, tarbiyaning turli pog'onalaridagi yo'nalishlarni o'rganish;

O'quv rejalar, dasturlari, darsliklar, o'quv-metodik va boshqa adabiyotlarni ayriboshlash;

Hamkorlik qiluvchi mamlakatlarning korxonalari, o'quv-tarbiya o'choqlarida, ilmiy-metodik muassasalarida ishchi va pedagogik kadrlar malakasini oshirish maqsadida stajirovka yo'lga qo'yish va boshqalardir [3.138].

Tadqiqot metodologiyasi. Mustaqillikning ilk yillarida O'zbekiston ta'lim sohasida AQSHning AKSELS, AYREKS, Amerika Kollejlari Konsorsiumi, SARE, Tinchlik Korpusi, Germaniyaning DAAD, Konrad Adenauer Fondi, Buyuk Britaniyaning Britaniya Kengashi, Misrning Saud Al-Baptin Fondi kabi xalqaro tashkilotlar va boshqa nohukumat tashkilotlari bilan faol hamkorlikni yo'lga qo'yib [4. 112], 1994-yilda 78 nafar o'quvchilar xorijiy mamlakatlarga o'qishga yuborilgan. Bularning 71 nafari MDH institutlariga, 7 nafari Turkiya oliygohlariga o'qishga jo'natilgan. Hamkorlik doirasida 1994-yilda Rossiyadan 627 ming so'mlik, Ukrainadan 1 mln so'mlik, Moldaviyadan 1.2 mln somlik, Tojikistondan 90 ming somlik o'quv qurollari, o'quv-texnik vositalar va o'quvchilar uchun turli mebellar keltirilgan [6. 72].

1995-yilda Xalq ta'lim vazirligi va Britaniya kengashi bilan tuzilgan bitimiga asosan, umumta'lim maktablarining 5-sinf o'quvchilari uchun ingliz tili darsligining 50 foizi yaratildi. Ta'lim sohasidagi hamkorlik asosida Aksels jamiyati tomonidan 1993-yilda 48 nafar, 1994-yilda 55 nafar maktab o'quvchilari AQSHga bir yillik o'qishga yuborildi [7. 59-60]. Shu yilda O'zbekiston va Germaniya davlati bilan ta'lim sohasidagi hamkorlik natijasida 1997-yilda umumta'lim maktablari uchun 5-sinf nemis tili darsligi yaratilib, bu majmuaning tarkibida o'quvchilar kitobi va mashq daftari 10 ming nusxadan, o'qituvchilar kitobi esa 2000 ming nusxada va kassetalar Germaniyada chop etilib, respublika maktablariga tarqatildi [7. 53].

Mamlakatimizda 1996-1997 o'quv yilida chet tillarini o'qitishga katta e'tibor qaratilgan, o'rta to'liqsiz va o'rta maktablarning 8 143 tasida chet tilli fanlar o'qitilgan bo'lib, shulardan, 4 638 ta maktabda ingliz tili, 1 760 ta maktabda fransuz tili, 2 808 ta maktabda nemis tili, 82 ta maktabda arab tili, 31 ta maktablarda esa turk tillari o'qitilgan [8. 3].

Ta'lim sohasida hamkorlik ishlari 1998-yilda Nemis mutaxassislari bilan respublikada 60 dan ortiq nemis tili o'qituvchilari uchun seminarlar tashkil etilgan. Joriy yilda 20 nafar o'qituvchilar Germaniyada o'z malakalarini oshirganlar. Nemis tili bo'yicha olimpiadaning ikki nafar g'oliblari Germaniya davlatiga yuborilgan. 1993-1998-yillar davomida 115 nafar fransuz tili o'qituvchilari Fransiyaga malaka oshirish uchun yuborilgan. Ingliz tilini mukammal biladigan mutaxassislarni tayyorlash maqsadida AQSHning AKSELS (Ta'lim sohasida hamkorlik Amerika kengashi) tashkiloti bilan tuzilgan shartnomaga asosan keyingi yillarda 311 o'qituvchilar (1993-1998-yillar) AQSHga bir yillik o'qishga yuborilgan.

1998-yilda umumta'lim maktablari uchun darslik va o'quv adabiyotlarini nashr qilish tizimini takomillashtirish maqsadida Osiyo rivojlantirish banki 20 mln AQSH dollariga teng shartli pul miqdorida kredit ajratadi [9. 48].

1998-yilda ta'lim sohasidagi hamkorlik natijasida 1 223 xorijiy mamlakatlarga yuborildi, bulardan 1 027 nafari o'qishga, 161 nafari malaka oshirishga va 35 nafari mutaxassislar xizmat safariga yuborildi [10. 49].

Yaponiya bilan hamkorlikda 1993-1998-yilgacha yilida ikki nafarda 10 nafar o'qituvchi ta'lim sohasi bilan tanishish uchun yuborilmoqda [11. 55].

1998-yilda Pedagogika bilim yurtlarini 15 mingdan ortiq mutaxassislar tamomlagan. 60 mingdan ziyod o'qituvchi va tarbiyachilar o'zlarining malakalarini oshirganlar, 300 dan ortiq pedagoglar xorijiy mamlakatlarda ilg'or tajribalarni o'rganib qaytganlar. O'qituvchi va murabbiylar kuni munosabati bilan 294 nafar o'qituvchi va tarbiyachilar, xalq ta'lim xodimlari Respublikamizning orden va medallari bilan taqdirlanganlar [12. 58].

Tahlil va natijalar. O'zbekiston hamkorlik munosabatlarini rivojlantirishda darsliklar va o'quv adabiyotlarining yangi avlodini yaratish, pedagog xodimlar malakasini oshirish ishlariga keng e'tibor berilmoqda. Bu maqsadlarni amalga oshirishda 2001-yilda Osiyo Taraqqiyoti bankidan 40 mln dollar kredit ajratildi. Bundan tashqari Respublikamizdagi 15 ta malaka oshirish institutlarida Osiyo Taraqqiyot banki hamkorligida kompyuterlar, kichik bosmaxonalar va axborotlarni uzatishning "Modem" tizimi joriy etildi.

"Modem" tizim asosida Sirdaryo viloyatidagi malaka oshirish institutiga metodik tavsiya va ishlanmalarni tezlikda joylarga yetkazish xamda Respublika va xorijiy davlatlar bilan internet (modem) orqali bog'lanish maqsadida Osiyo rivojlanish Banki tomonidan 43 ming AQSH dollari miqdorida kompyuter texnikasi va ko'paytirish apparati olib berilgan.

Osiyo Rivojlanish banki tomonidan maktab kutubxonalarini fondini boyitish uchun 11 mln. 307 ming 596 so'mlik 20 nomda 22 425 nusxadagi darsliklar olib berilgan. YUNISEF tashkiloti tomonidan uy bog'chalarini 28 turdan iborat o'quv jihozlari, o'yinchoqlar va boshqa o'quv metodik adabiyotlar bilan ta'minlash rejalashtirilgan [13. 66].

AQSHning AKSELS tashkiloti bilan hamkorlik doirasida 1998-2001-yillar davomida Namangan viloyatida 36 nafar, Toshkent viloyatidan 58 nafar, Farg'ona viloyatidan 60 nafar, Toshkent shahridan esa 68 nafar o'quvchi va o'qituvchilar xorijga yuborilgan. Ammo bu holat Surxondaryo viloyatidan 1 nafar, Sirdaryo va Qoraqalpog'iston Respublikasidan 3 nafar o'quvchi va o'qituvchilar yuborilganligi keltirilgan [14.158]. Umumiy holatda 1993-2000-yillar orasida 450 nafar ziyod IX-XI sinf o'quvchilar AQSHning AKSELS tashkiloti tomonidan o'tkazilgan tanlovlarda g'olib chiqib AQSH ta'lim muassasalarida ta'lim olib qaytganlar [15.141].

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda qisqa o'n yillik davrda O'zbekiston Xalq ta'limi sohasida yuksak natijalarni qo'lga kiritdi va shu bilan birga dunyoning rivojlangan davlatlarining ta'lim sohasidagi tajribalarini yurtimizda joriy etish orqali o'quvchilarga ta'lim berish jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash imkoniyatlariga ega bo'ldilar.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Milliy davlat arxivi M-26-fond. 1-jild.6-ish. 3-varoq.
2. MDA M-26-fond. 1-jild.6-ish. 135-varoq.
3. MDA M-26-fond. 1-jild.6-ish. 138-varoq.
4. Karimov I. A. havfsizlik va barqarorlik yo'lida. –T.: o'zbekiston, 1998. –B.112.
5. MDA M-26-fond. 1-jild. 387-ish. 72-varoq.
6. MDA M-26-fond. 1-jild. 387-ish. 59-60-varoq.
7. MDA M-26-fond. 1-jild. 753-ish. 53-varoq.
8. MDA M-26-fond. 1-jild. 575-ish. 3-varoq.

9. MDA M-26-fond. 1-jild. 753-ish. 48-varoq.
10. MDA M-26-fond. 1-jild. 753-ish. 49-varoq.
11. MDA M-26-fond. 1-jild. 753-ish. 55-varoq.
12. MDA M-26-fond. 1-jild. 753-ish. 58-varoq.
13. Xalq ta'lim vazirligi joriy arxivi 1-ro'yxat. 962-ish. 66-varoq
14. XTV joriy arxivi. 1-ro'yxat. 963-ish. 158-varoq.
15. XTV joriy arxivi. 1-jild. 962-ish. 141-varaq.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

INNOVATIVE APPROACHES TO URBAN PLANNING AND TOURISM INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT IN NEW UZBEKISTAN (CASE STUDY OF INDIA'S EXPERIENCE)

Asadova Ra'no Baymanovna,

Associate Professor, PhD in History

Department of History and Social Sciences,

University of Economics and Pedagogy

E-mail: ranoasadova66@gmail.com

Abstract. This article analyzes innovative approaches to urban planning and the development of tourism infrastructure in New Uzbekistan. Based on India's experience, smart cities, digital tourism, and sustainable development strategies are considered crucial for modernizing Uzbekistan's cities and enhancing tourism. The possibilities of improving urban infrastructure, diversifying tourism, and implementing environmentally friendly technologies to increase the country's competitiveness are discussed.

Keywords: urban planning, tourism infrastructure, innovative approaches, smart cities, digital tourism, sustainable development, ecological technologies, India's experience.

YANGI O'ZBEKISTONDA SHAHARSOZLIK VA TURISTIK INFRATUZILMANI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR (HINDISTON TAJRIBASI MISOLIDA)

Asadova Ra'no Baymanovna,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

"Tarix va ijtimoiy fanlar" kafedrası

dotsenti, tarix fanlari nomzodi

Annotatsiya. Maqolada Yangi O'zbekistonda shaharsozlik va turistik infratuzilmani rivojlantirishda innovatsion yondashuvlar tahlil qilinadi. Hindiston tajribasi asosida aqlli shaharlar, raqamli turizm va barqaror rivojlanish yondashuvlari O'zbekiston shaharlarining modernizatsiyasi va turizmni rivojlantirish uchun muhim ahamiyatga ega. Shahar infratuzilmasini yaxshilash, turizmni diversifikatsiya qilish va ekologik toza texnologiyalarni tatbiq etish orqali mamlakatning raqobatbardoshligini oshirish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: shaharsozlik, turizm infratuzilmasi, innovatsion yondashuvlar, aqlli shaharlar, raqamli turizm, barqaror rivojlanish, ekologik texnologiyalar, Hindiston tajribasi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N08>

Introduction. Nowadays, the development of urban planning and tourism infrastructure is one of the key tasks in Uzbekistan to ensure economic stability and expand the tourism sector. The successful implementation of this process in New Uzbekistan requires the application of innovative approaches. India, with its extensive experience in urban planning and achievements in tourism development, can offer effective models for Uzbekistan. This article examines the importance of innovative approaches in urban planning and tourism

infrastructure development based on India's experience and how these approaches can be applied in Uzbekistan.

Innovative approaches play a significant role in developing urban planning and tourism infrastructure in New Uzbekistan. India's experience is particularly important in areas such as smart and sustainable urban development, improving transportation systems, and digitizing tourism infrastructure. A review of literature helps explore India's innovative approaches in urban planning and tourism and their possible implementation in Uzbekistan. One of India's most notable innovations in urban planning is the Smart City initiative. Chatterjee and Ghosh (2017), in their work *Smart Cities: Emerging Issues and Challenges*, provide a detailed analysis of the challenges and opportunities in India's smart city development process [1, p. 4]. This initiative includes increasing energy efficiency, modernizing urban infrastructure, and improving public safety. Similarly, Gupta (2020), in *Urban Development in India: The Smart City Initiative*, discusses India's strategies for smart urban development and their positive impact on urban infrastructure. Such approaches can also be implemented in Uzbekistan. By introducing smart city systems in major Uzbek cities, such as Tashkent and Samarkand, it is possible to improve the quality of life and achieve a high level of sustainable development [2, p. 57].

India's approach to ecological and sustainable urban development is also noteworthy. Sharma and Ranjan (2020), in their work *Sustainable Tourism Practices: A Case Study of India's Tourism Policy*, discuss the creation of environmentally friendly urban infrastructure and the use of sustainable energy sources [3, p. 101]. This includes reducing dependence on solar and wind energy while helping to preserve urban ecology. In Uzbekistan, focusing on ecological cities and energy efficiency is crucial, especially for transitioning to a green economy in the future.

India places significant emphasis on technology and digitalization in developing its tourism infrastructure. Patel and Mehta (2021), in *Digital Tourism and Technology-Driven Innovations in India*, analyze India's digital revolution in the tourism sector. Mobile applications, online tourism services, and digital platforms for managing travel have been successful strategies in India. Similarly, Uzbekistan can enhance its tourism sector through digitalization by implementing online booking systems, virtual tours, and mobile applications to improve tourist services [4, p. 9].

India's strategies for the development of eco-tourism and cultural tourism are also highly valued. Jain and Agarwal (2018), in their work "Sustainable Urbanization and the Role of Smart Cities in India," emphasize India's focus on eco-tourism. They examine approaches to developing environmentally friendly and cultural tourism in tourist destinations such as Rajasthan and Goa. Similarly, in Uzbekistan, innovative approaches can be used to develop eco-tourism and cultural tourism, preserve historical monuments and natural landscapes, and create new tourist routes [5, p.94].

Singh and Mishra (2019), in their study "Tourism Infrastructure and Economic Development in India," analyze the processes of modernizing India's tourism infrastructure. The development of new hotels, tourist centers, and transportation systems in major Indian cities such as Delhi and Mumbai has significantly contributed to the growth of the tourism sector. In Uzbekistan, similar modernization of tourist centers and infrastructure could enhance the attraction of tourists [6, p.105].

India's innovative approaches in urban planning and tourism can also be successfully applied in Uzbekistan. Adopting India's experience in smart and environmentally friendly urban development, digitalizing tourism, and creating new tourist routes is essential for Uzbekistan. Through innovative approaches, tourism can be further developed, and urban areas can be sustainably modernized, particularly in major cities and historical sites.

India's innovative approaches to urban planning and tourism infrastructure could serve as a useful model for Uzbekistan. These experiences, particularly in smart and environmentally friendly urban development, digitalization of tourism, and the establishment of new tourism infrastructure, can be effectively implemented in Uzbekistan. India's experience is of great significance in Uzbekistan's development process, contributing to the sustainable development of cities and tourism [7, p.57].

India places significant emphasis on the integration of innovative technologies and sustainable development principles in the advancement of urban planning in its major cities. These experiences can also aid in improving urban development processes in Uzbekistan.

The Smart City Concept. India's "Smart City" initiative aims to enhance cities' efficiency and livability through modern technologies. This concept includes the following key aspects:

Firstly, creating comfortable living conditions: Ensuring the efficient use of housing, infrastructure, and energy resources. In India, cities such as Bangalore and Hyderabad have prioritized improving living conditions.

Secondly, intelligent transportation systems: Smart transport systems have been introduced in Indian cities, reducing traffic congestion and improving transport safety. Developing similar systems in Tashkent and other major cities could help improve Uzbekistan's transportation infrastructure.

Indian cities place strong emphasis on creating environmentally friendly living conditions. The following innovative approaches have been implemented in this regard:

Green spaces and eco-friendly transport: Indian cities have expanded bicycle lanes, pedestrian paths, and green spaces while also transitioning to electric transport. Introducing environmentally friendly transport solutions and expanding green spaces in Uzbekistan could improve urban ecology [8, p.12].

Sustainable energy resources: India prioritizes sustainable energy sources such as solar and wind energy. Expanding the use of solar energy and other green energy sources is essential in Uzbekistan.

Innovative Approaches to Tourism Infrastructure Development. India extensively utilizes innovative approaches and technologies in developing its tourism infrastructure. These experiences are crucial for advancing the tourism sector in Uzbekistan.

Digitalization of Tourism: India aims to make travel more convenient and efficient through the digitalization of tourism. Mobile applications and online platforms provide services for tourists. In Uzbekistan, similar digital platforms, such as mobile applications for tourist routes, hotel booking systems, and online tourism services, can be developed [9, p.57].

Development of Eco-Tourism and Cultural Tourism: India places particular emphasis on preserving its historical and cultural heritage while promoting eco-tourism and cultural tourism. For instance, in Rajasthan and Goa, initiatives have been undertaken to diversify tourism through eco-tourism development. In Uzbekistan, historical cities and rural areas could also be developed from the perspective of eco-tourism and cultural tourism.

Infrastructure and Logistics Solutions: India focuses on improving its logistics and transport network to develop tourism infrastructure. Effective connections have been established between hotels, tourist centers, cultural sites, and transportation systems. Uzbekistan should also enhance its ability to accommodate tourists in major tourism hubs by improving air and railway transport infrastructure [10, p.2].

Application of India's Experience in Uzbekistan

Innovative Approaches to Urban Development: Uzbekistan should implement India's "Smart City" concept and sustainable development approaches. This includes developing urban infrastructure, maintaining environmental balance, and improving the transportation system. These innovative approaches could be particularly beneficial for cities such as Tashkent, Samarkand, and Bukhara.

Diversification and Digitalization of Tourism. India's experience in the digitalization of tourism can also be beneficial for Uzbekistan. The development of new digital services and applications for tourists, diversification of tourist routes, and the promotion of ecological and cultural tourism can help make Uzbekistan's tourism sector more attractive.

In the New Uzbekistan, it is crucial to implement innovative approaches in urban planning and tourism infrastructure development. India's experiences in urban planning and tourism infrastructure offer a range of useful approaches and strategies for Uzbekistan. India's Smart City initiative and sustainable development approaches have contributed to making cities smarter, more environmentally friendly, improving living conditions, and ensuring economic growth. Additionally, India's innovative strategies for the digitalization of tourism and the development of eco-tourism contribute to diversifying the tourism sector and creating new tourist opportunities. The application of these experiences in Uzbekistan could contribute to the rapid development of urban planning and tourism. By employing innovative approaches such as smart transport systems, environmentally friendly energy sources, digital tourism platforms, and the modernization of tourist centers, Uzbekistan can not only improve its urban infrastructure but also make its tourism sector globally competitive.

Recommendations for implementing innovative approaches in the development of urban planning and tourism infrastructure in the New Uzbekistan:

Firstly, the introduction of the smart city concept: Uzbekistan, especially Tashkent and other major cities, should implement Smart City initiatives. This would help improve transport, energy, and urban infrastructure, as well as enhance public safety. Utilizing India's experience with smart cities, Uzbekistan should develop programs aimed at establishing smart transport systems, intelligent management systems, and increasing energy efficiency.

Secondly, ensuring environmental sustainability: The application of India's environmental development strategies in Uzbekistan is crucial. Expanding green spaces, creating bicycle lanes and pedestrian paths, and increasing the use of solar and wind energy will support Uzbekistan's efforts to develop environmentally friendly cities. This will contribute to making cities cleaner and improving the quality of life.

Thirdly, digitalization and diversification of tourism: It is recommended to apply India's achievements in the digitalization of tourism in Uzbekistan. The modernization of tourism services through digital tourism platforms, online booking systems, and mobile applications will help make travel more convenient and efficient. By diversifying tourism, creating new tourist routes, and developing eco-tourism, Uzbekistan can attract more tourists.

Fourthly, modernization of tourism infrastructure: Using India's experience in modernizing tourist centers and transport infrastructure, Uzbekistan should also focus on upgrading its tourism infrastructure. The development of new hotels, tourist centers, cultural landmarks, and the improvement of transport systems connecting them will create more comfortable conditions for tourists. This, in turn, will increase the number of visitors to Uzbekistan and contribute to economic growth.

India's innovative approaches to urban planning and tourism infrastructure can serve as an effective model for Uzbekistan to promote sustainable urban development and improve the tourism sector. Uzbekistan should leverage India's experience to ensure economic growth, make cities smarter and more livable, and diversify its tourism industry. This, in turn, will enhance the country's global competitiveness and expand innovative approaches in the tourism sector. India's success in sustainable development and the use of environmentally friendly technologies could also lead to positive changes in Uzbekistan.

Urban planning and tourism infrastructure development in Uzbekistan can be significantly strengthened through innovative approaches, smart city initiatives, transport system improvements, and the digitalization of tourism. India's sustainable development strategies and its emphasis on eco-friendly technologies can serve as a valuable reference for Uzbekistan in achieving its goals.

References/Литература/Adabiyotlar:

1. Chatterjee, S., & Ghosh, S. (2017). *Smart cities: Emerging issues and challenges*. Springer.
2. Gupta, A. (2020). Urban development in India: The Smart City initiative. *Journal of Urban Planning*, 45(2), 123-138. <https://doi.org/10.1080/0202763020043456>
3. Jain, P., & Agarwal, S. (2018). Sustainable urbanization and the role of smart cities in India. *International Journal of Sustainable Development*, 32(4), 512-524. <https://doi.org/10.1080/1224266960922369>
4. Kumar, P., & Singh, R. (2019). Tourism infrastructure development in India: Challenges and opportunities. *Tourism Management Perspectives*, 33, 100-107. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2019.100607>
5. Ministry of Housing and Urban Affairs. (2015). *Smart cities mission guidelines*. Government of India. Retrieved from <https://smartcities.gov.in/>
6. Patel, S., & Mehta, P. (2021). Digital tourism and technology-driven innovations in India. *Tourism and Hospitality Research*, 21(2), 210-225. <https://doi.org/10.1177/1467358419876037>
7. Sharma, R., & Ranjan, S. (2020). Sustainable tourism practices: A case study of India's tourism policy. *Journal of Sustainable Tourism*, 28(9), 1467-1484. <https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1817223>
8. Singh, M., & Mishra, A. (2019). Tourism infrastructure and economic development in India. *International Journal of Tourism Research*, 25(6), 798-810. <https://doi.org/10.1002/jtr.2273>
9. Tripathi, S. (2022). Urban planning and transportation development in Indian cities. In A. Verma (Ed.), *Innovative approaches in urban planning* (pp. 67-92). Routledge India.
10. World Bank. (2021). *India urbanization review: Reassessing the urbanization agenda*. The World Bank. <https://www.worldbank.org/en/country/india/publication/india-urbanization-review>

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

INDUSTRIAL COOPERATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN IN 1991-2024: RESULTS AND PROSPECTS (ON THE EXAMPLE OF INDIA AND CHINA)

Esanova Nilufar

Senior Lecturer,

University of Economics and Pedagogy, Karshi

Abstract. This article analyzes the industrial cooperation between the Republic of Uzbekistan and Asian countries from 1991 to 2024. It examines the stages of partnership development, major joint projects, the role of technological modernization, and the positive outcomes of foreign investment inflows. The study also highlights new cooperation trends under the “New Uzbekistan” strategy. The author provides recommendations to enhance the competitiveness of Uzbekistan’s industrial sector.

Keywords: Uzbekistan, industry, Asian countries, international cooperation, investment, technological modernization, New Uzbekistan.

1991-2024-YILLARDA O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING SANOAT SOHASIDA HAMKORLIGI: NATIJALAR VA ISTIQBOLLAR (HINDISTON VA XITOIY MAMLAKATLARI MISOLIDA)

Esanova Nilufar

katta o‘qituvchi,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasining 1991–2024-yillar oralig‘ida Osiyo mamlakatlari bilan sanoat sohasidagi hamkorligi tahlil qilinadi. Tadqiqotda ushbu hamkorlikning shakllanish bosqichlari, asosiy loyihalari, texnologik modernizatsiyadagi roli hamda investitsion oqimlar keltirgan ijobiy natijalar yoritilgan. Shuningdek, “Yangi O‘zbekiston” davrida hamkorlikning yangi yo‘nalishlari va istiqbollari ko‘rib chiqiladi. Muallif tomonidan O‘zbekiston sanoatining raqobatbardoshligini oshirish bo‘yicha tavsiyalar ham berilgan.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, sanoat, Osiyo mamlakatlari, xalqaro hamkorlik, investitsiya, texnologik modernizatsiya, “Yangi O‘zbekiston”.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N09>

Kirish. 1991-yilda mustaqillikka erishgan O‘zbekiston Respublikasi o‘zining iqtisodiy taraqqiyot yo‘lida sanoat sohasini modernizatsiya qilish va xorijiy hamkorlikni rivojlantirishni strategik ustuvor yo‘nalish sifatida belgiladi. Osiyo mamlakatlari bilan sanoat sohasidagi hamkorlik mazkur yo‘nalishdagi eng muhim jihatlaridan biri bo‘lib, u O‘zbekiston iqtisodiyotining barqaror rivojlanishiga salmoqli hissa qo‘shdi. Ushbu maqolada 1991–2024-yillar oralig‘ida O‘zbekistonning Osiyo davlatlari bilan sanoat sohasidagi hamkorligi tahlil qilinadi, yutuqlar va istiqbollar ko‘rib chiqiladi.

Hamkorlikning shakllanish bosqichlari (1991–2000-yillar) Mustaqillikning dastlabki yillarida O‘zbekiston iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish bilan birga, xorijiy investitsiyalarni

jalb qilishga intildi. Osiyo mamlakatlari, jumladan Janubiy Koreya, Xitoy va Turkiya bilan texnologik va moliyaviy hamkorlik o'rnatila boshlandi. Muborak gazni qayta ishlash zavodi va Sho'rtan gaz-kimyo majmuasi ushbu davrning yirik loyihalari sifatida sanoat taraqqiyotida muhim rol o'ynadi.

Faollashuv davri va yirik loyihalar (2001–2016-yillar) Ushbu davrda O'zbekistonning sanoat siyosati faolroq tus oldi. Xitoy bilan energetika va infratuzilma sohasidagi loyihalar, jumladan CNPC va O'zbekneftgaz o'rtasidagi sherikliklar muhim ahamiyat kasb etdi. Janubiy Koreya bilan avtomobilsozlik sohasida GM O'zbekistan korxonasi tashkil etildi. Turkiya bilan to'qimachilik, qurilish va farmatsevtika sohalaridagi loyihalar jadal rivojlandi. Bu davrda sanoatning texnologik modernizatsiyasi yo'lga qo'yildi.

Yangi bosqich: O'zbekistonning ochiqlik siyosati va mintaqaviy integratsiya (2017–2024-yillar) Prezident Shavkat Mirziyoyev rahbarligida O'zbekiston iqtisodiyotining ochiqligi kuchaydi, investitsion muhit yaxshilandi. "Yangi O'zbekiston" strategiyasi doirasida xalqaro texnoparklar va innovatsion klasterlar tashkil etildi. Xitoy bilan "Bir makon – bir yo'l" tashabbusi doirasida sanoat va logistika infratuzilmasiga katta e'tibor qaratildi. Hindiston, Malayziya, Pokiston va boshqa Osiyo mamlakatlari bilan texnologik, farmatsevtika va energetika sohalarida yangi loyihalar yo'lga qo'yildi.

O'zbekistonning sanoat sohasida Osiyo mamlakatlari bilan hamkorligi bo'yicha ilmiy va amaliy tadqiqotlar keyingi yillarda sezilarli darajada faollashgan. Bu boradagi tadqiqotlar asosan iqtisodiy integratsiya, xorijiy investitsiyalar, texnologik transfer va mintaqaviy sanoat siyosatining shakllanishiga bag'ishlangan.

Masalan, iqtisodchi-olimlar A. Shodmonov va M. Karimov (2018) o'z tadqiqotlarida O'zbekiston va Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari o'rtasidagi savdo-iqtisodiy munosabatlarning rivojlanish dinamikasini tahlil qilganlar. Ularning fikricha, Osiyo mamlakatlari bilan qo'shma sanoat korxonalari tashkil etilishi investitsiyaviy xavflarni kamaytirish va texnologik modernizatsiyani jadallashtirishga xizmat qilmoqda [1, B. 7–19].

Xalqaro ekspertlar, xususan, D. Naughton (2010) va J. Ravenhill (2014) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda esa Xitoy va Janubiy Koreya kabi davlatlarning sanoat rivojlanishidagi davlat siyosati va xalqaro kooperatsiya modellarining muvaffaqiyatli tajribalari yoritilgan. Bu tajribalar O'zbekiston uchun ham muhim o'rnak bo'lib xizmat qilishi mumkin [2, B. 41–43].

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi tomonidan e'lon qilingan tahlillarda xorijiy investitsiyalarning tarmoq va hududlar bo'yicha taqsimoti, sanoat infratuzilmasining rivojlanishiga ta'siri, va "Yangi O'zbekiston" strategiyasi doirasidagi yangi iqtisodiy siyosat yoritilgan [3, B. 63–65].

Umuman olganda, mavjud adabiyotlarda iqtisodiy va investitsion hamkorlikka oid tahlillar yetarli bo'lsa-da, aynan sanoatga ixtisoslashgan va Osiyo mamlakatlari bilan texnologik kooperatsiya jarayonlarini chuqur tahlil qiluvchi tadqiqotlarga ehtiyoj katta. Ushbu maqola mazkur bo'shliqni to'ldirishga xizmat qiladi.

1991-yildan boshlab O'zbekiston Respublikasi Osiyo davlatlari bilan iqtisodiy aloqalarni yo'lga qo'yish orqali sanoat sohasida izchil o'sishga erishdi. Dastlabki bosqichda bu hamkorliklar texnologik resurslar, asbob-uskunalar va muhandislik xizmatlarini import qilishga qaratilgan edi [4, B. 45–68].

Xususan, Janubiy Koreya va Xitoy kabi davlatlar bilan amalga oshirilgan yirik loyihalar, masalan, GM O'zbekistan yoki Muborak GQZ, sanoat modernizatsiyasida muhim rol o'ynadi.

Naughton o'zining tadqiqotida Xitoyning iqtisodiy o'sishida aynan davlat tomonidan boshqariladigan sanoat siyosatining rolini alohida ta'kidlaydi [5, P. 390–415].

Yaqin yillarda esa “Yangi O'zbekiston” strategiyasi asosida xalqaro texnoparklar va innovatsion klasterlar shakllantirildi [6, B. 110–136].

Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi ma'lumotlariga ko'ra, 2020–2023-yillar oralig'ida sanoat tarmoqlariga jalb qilingan xorijiy investitsiyalar hajmi ikki baravarga oshgan [7, B. 15–31].

Global miqyosda sanoat siyosati tendensiyalarini tahlil qilgan OECD hisobotida ham, Osiyo davlatlarining sanoat kooperatsiyasida yetakchi o'rin egallashi e'tirof etilgan [8, P. 55–78].

Bundan tashqari, UNCTAD hisobotida O'zbekistonning Osiyo bozorlariga chiqishdagi afzalliklari va cheklovlari ham tahlil qilingan [9, P. 98–125].

Natijalar va tahlil 1991–2024-yillar mobaynida Osiyo mamlakatlari bilan hamkorlik natijasida O'zbekiston sanoatining texnologik darajasi oshdi, eksport salohiyati kuchaydi va yangi ish o'rinlari yaratildi. Xorijiy investitsiyalar hajmi yildan-yilga ortib bordi. Sanoat sohaslarida yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Davlat va xususiy sektor o'rtasidagi sherikliklar mustahkamlandi [10, B. 45–68].

Istiqbollar va tavsiyalar Kelgusi yillarda O'zbekiston sanoatining raqobatbardoshligini oshirish uchun innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish, kadrlar tayyorlash tizimini rivojlantirish va ilm-fan bilan ishlab chiqarish o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlash lozim. Osiyo mamlakatlari bilan sanoat sohasidagi sheriklikni chuqurlashtirish orqali O'zbekiston yangi bozorlarni zabt etishi va global qiymat zanjirlariga integratsiyalashuvi mumkin.

Xulosa O'zbekiston Respublikasining 1991–2024-yillar mobaynida Osiyo mamlakatlari bilan sanoat sohasidagi hamkorligi mamlakat iqtisodiy rivojida muhim rol o'ynadi. Bu hamkorlik texnologik yangilanish, iqtisodiy o'sish va xalqaro integratsiya jarayonlarini jadallashtirishga xizmat qildi.

Xulosa. O'zbekiston Respublikasining 1991–2024-yillar mobaynida Osiyo mamlakatlari bilan sanoat sohasidagi hamkorligi mamlakat sanoatining barqaror va diversifikatsiyalangan rivojlanishida muhim omil bo'lib xizmat qildi. Xorijiy investitsiyalar jalb etilishi, yuqori texnologiyalarning tatbiq qilinishi, yirik qo'shma korxonalar tashkil etilishi va sanoat infratuzilmasining modernizatsiyasi mazkur hamkorlikning asosiy yutuqlari qatoriga kiradi [11, B. 22–27].

Ayniqsa, so'nggi yillarda “Yangi O'zbekiston” konsepsiyasi doirasida hamkorlik yangi bosqichga ko'tarilib, zamonaviy ishlab chiqarish klasterlari va texnoparklar shakllanmoqda. Ushbu jarayonlar nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy barqarorlikni ham ta'minlashda asosiy omil bo'lmoqda. Tadqiqot mavzusi yuzasidan quyidagi taklif va tavsiyalar tayyorlandi:

Birinchidan, Innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish: Osiyo mamlakatlarining ilg'or texnologik tajribasini o'rganib, yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulot ishlab chiqarishga yo'naltirilgan qo'shma loyihalarni ko'paytirish zarur.

Ikkinchidan, hududiy sanoat zonalarini kengaytirish: Janubiy va boshqa mintaqalarda erkin iqtisodiy zonalarini rivojlantirish orqali xorijiy investorlar uchun qulay muhit yaratish lozim.

Uchinchidan, kadrlar tayyorlash va malaka oshirish tizimini takomillashtirish: Sanoat tarmoqlari uchun zarur bo'lgan mutaxassislarni tayyorlashda Osiyo mamlakatlari bilan qo'shma ta'lim dasturlarini kengaytirish muhimdir.

To'rtinchidan, ilm-fan va ishlab chiqarish integratsiyasini kuchaytirish: Ilmiy tadqiqotlar natijalarini sanoatga tatbiq etish orqali innovatsion rivojlanishga erishish mumkin.

Beshinchidan, raqobatbardosh bozorlarni o'zlashtirish: Eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarish va ularni Osiyo va boshqa mintaqalarga yetkazib berish bo'yicha logistika tizimini rivojlantirish zarur.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Karimov M. I. Osiyo davlatlari bilan iqtisodiy hamkorlikning dolzarb muammolari. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2018. – 184 b. – B. 45–68.
2. Shodmonov A., Qosimov Z. O'zbekiston sanoatining zamonaviy rivojlanish tendensiyalari // Iqtisodiy fanlar axborotnomasi. – 2021. – № 2(62). – B. 35–49.
3. Ravenhill J. Global Political Economy. – Oxford: Oxford University Press, 2014. – 498 p. – P. 210–235.
4. Naughton B. The Chinese Economy: Transitions and Growth. – Cambridge: MIT Press, 2010. – 543 p. – P. 390–415.
5. OECD. Industrial Policy for the 21st Century. – Paris: OECD Publishing, 2020. – 120 p. – P. 55–78.
6. Esanova N. Janubiy Koreya va Xitoy bilan sanoat sohasidagi hamkorlik istiqbollari // O'zbekiston iqtisodiyoti: muammo va echimlar. – Qarshi: Iqtisodiyot va pedagogika universiteti nashriyoti, 2023. – B. 60–72.
7. Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi. O'zbekiston sanoatining tarmoqlari bo'yicha xorijiy investitsiyalar tahlili. – Toshkent, 2022. – 89 b. – B. 15–31.
8. UNCTAD. World Investment Report 2023: International Investment in a Changing Global Landscape. – Geneva: United Nations, 2023. – 264 p. – P. 98–125.
9. Mirziyoyev Sh. M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2022. – 304 b. – B. 110–136.
10. Asian Development Bank. Uzbekistan Country Partnership Strategy 2019–2023. – Manila: ADB, 2019. – 76 p. – P. 42–59.
11. Ministry of Investments and Foreign Trade of Uzbekistan. Annual Report 2023. – Tashkent: MIFT Press, 2024. – 102 p. – P. 20–39.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

POLITICAL RELATIONS BETWEEN THE UZBEK KHANATES AND THE OTTOMAN RULER SULTAN SULEIMAN

Abduganiev Bekzod Abduvali o'glu

Samarkand State Medical University

Lecturer in the Department of Social Sciences and Humanities

E-mail: abduganievbekzod2409@gmail.com

Abstract. This article examines the political and diplomatic relations between the Uzbek Khanates and the Ottoman Empire in the 16th century. The main focus is on the mutual cooperation that developed through correspondence, diplomatic missions, and military campaigns during the reign of Sultan Suleiman the Magnificent. It also analyzes the shared interests of both empires in their struggle against the Safavid state, the actions of Uzbek rulers such as Ubaydullah Khan and Abdulatif Khan, and the content of the Amasya Agreement. The article aims to highlight the role and importance of relations with the Ottomans in the foreign policy of the Uzbek Khanates.

Keywords: Ottoman Empire, Uzbek Khanates, Sultan Suleiman the Magnificent, Safavids, Ubaydullah Khan, Abdulatif Khan, Iranian campaigns, diplomatic relations, Amasya Agreement.

O'ZBEK XONLIKLARI VA USMONLI DAVLATI HUKMDORI SULTON SULAYMON O'RTASIDAGI SIYOSIY ALOQALAR

Abdug'aniyev Bekzod Abduvali o'g'li

Samarqand davlat tibbiyot universiteti

Ijtimoiy va gumanitar fanlar kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada XVI asrda O'zbek xonliklari bilan Usmonli davlati o'rtasidagi siyosiy-diplomatik aloqalar yoritilgan. Asosiy e'tibor Qonuniy Sulton Sulaymon davrida olib borilgan yozishmalar, elchilik missiyalari va harbiy yurishlar orqali shakllangan o'zaro hamkorlikka qaratilgan. Shuningdek, Safaviylar davlati bilan kurashda ikki davlatning umumiy manfaatları, Ubaydullaxon va Abdulatifxon kabi o'zbek hukmdorlarining faoliyati, va Amasya sulhining mazmuni tahlil qilingan. Maqola O'zbek xonliklarining tashqi siyosatida Usmonlilar bilan aloqalarining o'rni va ahamiyatini yoritishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Usmonli davlati, O'zbek xonliklari, Qonuniy Sulton Sulaymon, Safaviylar, Ubaydullaxon, Abdulatifxon, Eron yurishlari, diplomatik aloqalar, Amasya sulhi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N10>

Kirish. XVI asr Markaziy Osiyo va Yaqin Sharq mintaqalari tarixida murakkab siyosiy voqealarga boy davr bo'ldi. Bu davrda O'zbek xonliklari va Usmonli davlati kabi yirik musulmon davlatlarining tashqi siyosiy aloqalari, ayniqsa Safaviylar bilan olib borilgan kurash doirasida muhim ahamiyat kasb etdi. O'sha davrda nafaqat ichki siyosiy o'zgarishlar, balki regional va global miqyosda kuchli diplomatik munosabatlar ham shakllana boshladi. Ayniqsa, O'zbek xonliklari va Usmonli davlati o'rtasida olib borilgan strategik hamkorliklar ikki mamlakatning taqdiri uchun muhim rol o'ynadi. Ushbu munosabatlarning rivojlanishida, albatta, ikki davlatning umumiy raqiblariga qarshi kurashish, ya'ni Safaviylar davlatiga qarshi olib borilgan harbiy va diplomatik sa'y-harakatlar muhim omil bo'ldi. Qonuniy Sulton Sulaymon davrida,

ya'ni Usmonli imperiyasining eng kuchli hukmdorlaridan biri bo'lgan Sulton Sulaymonning siyosiy mahorati va harbiy strategiyasi o'ziga xos ahamiyat kasb etdi. Uning O'zbek hukmdorlari bilan olib borgan yozishmalari va o'zaro harbiy hamkorliklari ikki davlat o'rtasida mustahkam ittifoqlarni shakllantirishga olib keldi. Bu diplomatik aloqalar, nafaqat Usmonli imperiyasi va O'zbek xonliklarining ichki siyosatiga, balki umumiy siyosiy va harbiy strategiyalariga ham ta'sir qildi. Ayniqsa, Safaviylar bilan olib borilgan kurashda ikki davlat o'rtasida o'zaro qo'llab-quvvatlash va bir-birining manfaatlarini himoya qilishda qo'l kelgan ittifoqlar, ikki tomonlama siyosiy rishtalarni kuchaytirdi. Ushbu maqolada aynan shu siyosiy aloqalarning tarixiy asoslari, sabablari va natijalari o'rganilib, O'zbek xonliklari va Usmonli davlati o'rtasidagi munosabatlarning rivojlanishiga va ushbu munosabatlarning kengayishiga olib kelgan siyosiy va diplomatik faoliyatlar tahlil qilinadi.

Shoh Ismoil atigi 38 yoshida vafot etganidan so'ng, uning o'rniga 10 yoshli o'g'li Shoh Tahmasp (1524–1576) taxtga o'tirdi. Sulton Sulaymon Shoh Tahmaspga maktub yo'llab, otasining qilgan xatolarini takrorlamasligi va to'g'ri yo'ldan chetga chiqmasligi haqida ogohlantirishlar berdi. Bu davrda Turkistonda esa O'zbek davlati ikki qismga bo'lingan bo'lib, Muhammad Shayboniyxonning vafotidan so'ng O'zbek federatsiyasining (Buxoro hududida Abdulhayriylar sulolasining Shoh Budak ¹shohidan Ubaydullaxon, Toshkent va Sirdaryoning shimoliy hududlarida esa Suyunchiylar yetakchisi Suyunchixon, Samarqand va Buxoro orasidagi Karmana va Miyankol hududlarida esa Jonibeklar sulolasi vakili Jonibek Sulton hokimiyat tepasida edi) rahbari etib uning ukasi Ko'chkunchixon tayinlangan edi. Orol deltasi hududida tashkil topgan Xorazm (Xiva) xonligi esa xonlik asoschisi Elbarsxonning jiyani Xusaynqulixon tomonidan boshqarilardi (1;B.19-20).

Garchi davlatning asosiy hukmdori Ko'chkunchixon bo'lsa-da, Safaviylarga qarshi olib borilgan urushlarda Usmoniylar davlati bilan diplomatik aloqalarni Buxoro hukmdori Ubaydullohxon amalga oshirar edi (1;B. 25-26).

Ubaydullaxon (1533–1539) va Abdulatifxon (1540–1552) Qonuniy (Kanuni)² Sulton Sulaymonga elchilar va maktublar yuborib, Safaviylar bilan olib borilgan kurashlari haqida xabar berishgan, shu orqali Usmoniylar davlatidan yordam so'rashgan. Sulton Sulaymon 1534-yilda Ubaydullaxondan, 1540-yilda esa Abdulatifxondan maktub olgan. Bu ikki yordam so'ralgan maktub Qonuniy Sulton Sulaymonning Iroqeyn yoki Irakeyn³ yurishiga chiqishida muhim omillardan biri bo'lgan (4; B.37-39).

Ubaydullaxon (1533–1539) o'z maktubida: "Islom dini, Alloh va Payg'ambar roziligi uchun Qonuniy Sulton Sulaymon bilan birga Eronga yurish qilishni chin dildan istayman," deb bildirgan edi. Shunday qilib, Shayboniylar (O'zbeklar) ham Safaviylarning doimiy tahdidlaridan qutulishar, hamda Turkistondagi musulmonlar uchun Makka va Madinaga boruvchi haj yo'li osonlashib, xavfsiz bo'lardi. Ubaydullaxon maktubiga Qonuniy Sulton Sulaymonning javobi

¹ Shoh Budak Abulxayrxonning o'g'li bo'lib, o'zbek qabilalarini birlashtirishda muhim rol o'ynagan. Uning o'g'li Muhammad Shayboniyxon esa Movarounnahrda Shayboniylar sulolasiga asos solgan.

² Usmon va Orxon beylarga "g'ozi", Murod I ga "hudovandidgor", Boyazid I ga "yildirim", Mehmed II ga "fotih" yoki "Abu'l-fat'h", Boyazid II ga "sofi" yoki "vali", Sulaymon I ga esa "qonuniy", Salim I ga esa juda salbiy ma'nolarni o'z ichiga olgan "yovuz" laqabi munosib ko'rilgan edi. Sulton Sulaymonga "Qonuniy" (turkcha: *Kanuni*) laqabi berilishining sababi — u o'z hukmronligi davrida davlat boshqaruvi va huquqiy tizimni tartibga soluvchi ko'plab qonunlar (yoki *kanunlar*) tuzganidir.

³ "Irakeyn Seferi" — bu Usmonli sultoni Qonuniy Sulton Sulaymon tomonidan 1534–1535 yillarda amalga oshirilgan harbiy yurish bo'lib, asosiy maqsad Iroq (ya'ni "ikki Iroq") hududlarini Safaviylar qo'lidan olib, Usmonlilar imperiyasiga qo'shish edi. Bu yerda "Irakeyn" so'zi "ikki Iroq" degan ma'noni bildirib, Arab Iroqi (Bag'dod atrofidagi hudud) va Ajam Iroqi (Eron g'arbiy qismi, ya'ni Isfahon, Hamedon atrofidagi hududlar) o'z ichiga olgan.

juda ijobiy bo'lgan. U yuborilgan maktubdan mamnunligini bildirgan va Safaviylarga qarshi boshlangan kurashda muvaffaqiyatga umid borligini, bu kurash davom ettirilishini ma'lum qilgan (3; B.523-534)

Qonuniy Sulton Sulaymon Iroq yurishidan avval Shoh Tahmaspga fors tilida bir maktub yozadi va bu maktubida shunday deyilgandi: "Osmon toqiga teng lashkar o'rni Tabriz va Ozarbayjon yerlarida, balki Eron, Turon va boshqa viloyatlar — Samarqand va Xuroson sahrolarida tiklanishi muqarrar bo'ldi. "Ushbu tahdidli maktubda Sulton Sulaymon Shoh Tahmaspga o'z lashkarini faqat Eron va Ozarbayjonga emas, balki Erondagi boshqa hududlarga — Xuroson, hatto Samarqand va Turon mintaqasiga ham joylashtirishini bildiradi (1; B. 45-46)

Shoh Tahmasp boshchiligidagi Eron Usmonli davlatiga nisbatan dushmanlik siyosatini davom ettirgani sababli, Qonuniy Sulton Sulaymon 1550-yilda Ahmad Chavush ismli kishini "noma" (maktub) bilan Abdulatifxonga yuborib, to'g'ridan-to'g'ri shialarga qarshi yurish boshlashini so'ragan.

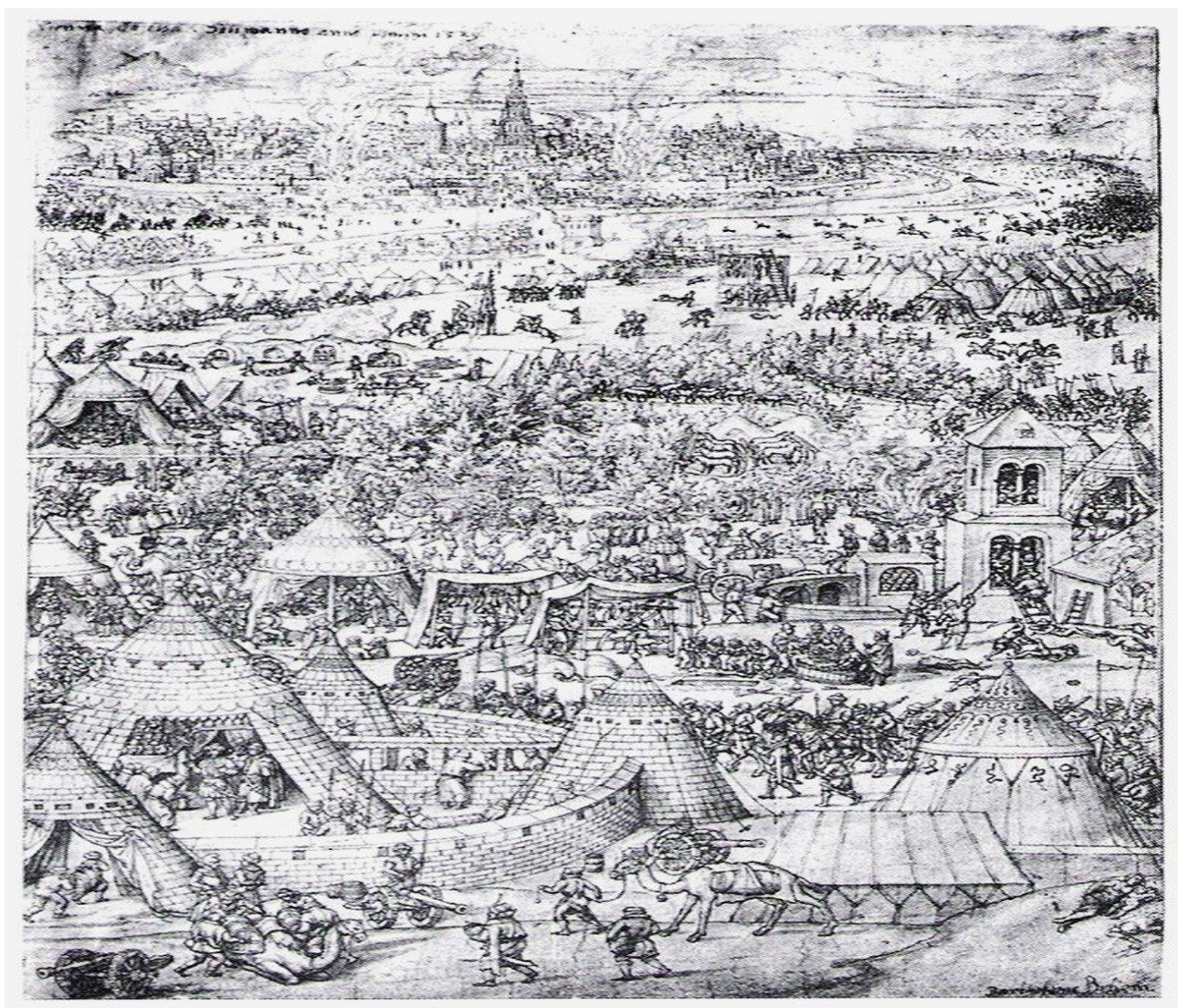
Agar ushbu maktubning sabablariga nazar tashlasak, birinchi Vena qamali paytida Usmonli davlati ichida Shoh Tahmaspning gijgijlashlari bilan yuzaga kelgan isyonlar ko'zga tashlanadi. Qadri Hoja Bobo, Bobo Zunnun, Vali Xalifa, Yekche Bey, Kalender Shoh kabi isyonlar Qonuniy Sulton Sulaymonni jiddiy bezovta qilgan. Ayniqsa, Kalender Shoh isyoni keng ko'lamli bo'lgan. Bu isyon natijasida Usmonli davlati qulashiga sal qolgan edi va u katta qiyinchiliklar bilan bostirilgan.

Bu voqealardan so'ng, eng oxirida Qizilbash Saydiy isyonining boshlanishi Qonuniy Sulton Sulaymonning Iroqeyn yurishini zarur holga keltirgan (3; B.437-534)

Birinchi Eron (Iroq) yurishi¹ (1533–1535).

Eron ichidagi hokimiyat kurashini imkoniyat sifatida qabul qilgan Usmonli davlati sultoni, o'zbek xoni Ubaydullaxon bilan birgalikda Eronga qarshi yurish uyushtiradi. Sulton Sulaymon o'zining bir armiyasini Eron hokimiyati ostidagi Bitlisga yuboradi, shu vaqt ichida Ubaydullaxon ham Eronga qarshi to'rtinchi yurishini tashkil qiladi. Mashhad, Nishopur va Astrobod kabi shaharlarni egallaydi. Hirotni qamal qiladi. Shaharga bir yil davomida qarshilik ko'rsatilganidan so'ng, shahar taslim bo'ladi. Biroq, xon Abu Saidning vafoti sababli o'zbeklar o'rtasida boshlangan hokimiyat kurashlari tufayli, Ubaydullaxon safarni yarim yo'lda to'xtatib, Movarounnahrqa qaytishga majbur bo'ladi. Safaviylar armiyasi, o'zbek armiyasining egallagan va qo'shinlarini qaytarib olgan bu hududlarni osonlik bilan qayta egallaydi. Biroq, Sadriazam Ibrohim Pasha boshchiligidagi Usmonli armiyasining Tabrizga kirganini eshitgan Shoh Tahmasp keyinchalik orqaga chekinishga majbur bo'ladi. 1534-yilda Ubaydullaxon yuqorida yozilgan maktub bilan birga yana Xurosonga yurish uyushtiradi. Bu davrda Usmonli armiyasining boshiga o'tgan Sulton Sulaymon ham Tabrizga kiradi. Buni eshitgan Shoh Tahmasp qochib ketadi. 1536-yilda Sulton Sulaymon Istanbulga qaytadi.

¹ Geografik jihatdan bu davrda Iroq hududi Safaviylar ta'siri ostida bo'lgani uchun, Irakeyn (ikki Iroq) so'zi o'rniga Eron deb yozildi. Negaki, bu yurishlarning asosiy qismi hozirgi Eron hududidagi shaharlarga qaratilgan edi.

Usmonli davlati tomonidan Venaning qamal qilinishi (1529).

Bu orada, Sidam Mirza qo'mondonligidagi o'zbek armiyasi ham Eronga qarshi yurish uyushtirmoqda edi. Ubaydullaxon, 1535-yildagi maktubida Bestam, Damgan va Hirot kabi shaharlarni egallaganidan so'ng, yagona va eng katta dushmani deb e'lon qilgan Qizilbosh Eronga qarshi yurishlar davom etishini bildiradi.

Usmonli armiyasining Istanbulga qaytishini imkoniyat deb bilgan va yengillashgan Shoh Tahmasp barcha kuchi bilan o'zbek armiyalariga hujum qiladi. Shunday qilib, Ubaydullaxon orqaga chekinadi va shu bilan uning so'nggi yurishi yakunlanadi. Buxoroga qaytgan Ubaydullaxon 1539-yilda vafot etadi.

Ikkinchi Eron yurishi (1548–1549).

1546-yilda Shoh Tahmasp bilan uning ukasi Elqas Mirzo o'rtasida kelishmovchilik yuzaga keladi. Shoh ukasini mag'lub etadi, jangdan qochgan Elqas Mirzo esa agar Safaviylar davlatining hukmdori bo'lsa, Usmonlilar vassali bo'lishiga va'da berib, Usmonli davlatiga panoh topadi. Shunday qilib, 1548-yilda Eronga qarshi ikkinchi yurish boshlanadi. Biroq, Chaldiran jangidan saboq olgan Shoh Tahmasp Sulton Sulaymon bilan to'qnashishga jur'at qilmaydi. Van, Tabriz, Diyorbakir kabi shaharlarni egallagan Qonuniy Sulton Sulaymon Diyorbakirda qishlab, so'ngra ortga qaytadi.

Uchinchi Eron yurishi (1553–1555).

Usmonli qo'shinining mintaqadan chiqib ketishi bilan Shoh Tahmasp yo'qotgan hududlariga hujum qiladi va ularni yana qaytarib oladi. Bu holat Sulton Sulaymonni ranjitadi va u Eron ustiga uchinchi safarga yanada kengroq tayyorgarlik ko'ra boshlaydi.

Ikkinchi safarda O'zbek xonliklari bilan aloqasi bo'lmagan Usmonli davlati bu urushda o'zbek xonliklari bilan hamkorlik qilishga ancha ishtiyoqmand ekanini ko'rsatadi.

Eron (Irakeyn) yurishlari xaritasi

Ikkinchi Eron safaridan sal oldin Bobo Shayx ismli o'zbek elchisi Usmonli saroyini ziyorat qilgan edi. Ushbu elchining olib kelgan maktubiga javoban yuqorida tilga olingan Ahmad Chavush orqali yuborgan maktubida Sulton Sulaymon qariyb 2 yil davom etgan Eron safarini bayon etadi. U Usmonli-O'zbek ittifoqining zarurligini ta'kidlaydi. Eronga ikki tomondan bir vaqtda yurish qilinadigan bo'lsa, muvaffaqiyatga erishish mumkinligini bildiradi.

Sulton Sulaymonning ilgari bergan yurish buyrug'ini bajargan Abdullatifxon, 1550-yilgi maktubida "birgalikda dushmanga qat'iy zarba bera olish uchun" o'ziga qurol-yarog' va askar yordamini so'ragan. Ba'zi manbalarga ko'ra, Sulton Sulaymon Abdullatifxonning bu iltimosini ijobiy qabul qilib, Turkistonga 300 yanchar, to'pchilar va to'plarni yuborgan (6; B. 45-87). Biroq, Abdullatifxon 1552-yil boshlarida vafot etgani sababli, Azov-Astraxon yo'li orqali yuborilgan bu yordam unga yetib bormagan va Eron (Safaviylar)ga qarshi foydalana olmagan (5; B.69-70).

Abdullatifxonning vafotidan so'ng, O'zbek xonligida hokimiyat uchun kurash boshlanadi. Hokimiyatni qo'lga olgan Baroqxon (Navruz Ahmad Bahodirxon), Usmonli davlatiga Qutlug' Fulodiy ismli elchi orqali maktub yuboradi. Bu maktubida Baroqxon, Sulton Sulaymondan

kechirim so'rab, hokimiyat uchun bo'layotgan kurashlar tufayli Eron ustiga yurish qila olmaganini bildiradi. U, Buxoro tashqarisidagi barcha o'zbek hududlarida hokimiyatni barpo etganini aytib, Buxoro ustidan to'liq nazorat o'rnatilgach, Eron (Safaviylar)ga qarshi yurish qilishga tayyor ekanini bildiradi (7; B.123-124)

Sulton Sulaymon 1553-yilda uchinchi Eron yurishini o'zbek ittifoqchilari bo'lmasdan boshlashga majbur bo'ladi. Nahchivon, Qarabog', Yerivan kabi hududlar Usmonli davlati qo'lga o'tadi. Urush maydonlarida yana ko'rinmagan Shoh Tahmasp, Sulton Sulaymondan tinchlik so'raydi. 1555-yil aprel oyida Safaviylar davlati bilan Usmonli davlati o'rtasida Amasya shartnomasi tuziladi.¹ Ushbu shartnoma bilan Shoh Tahmasp Ozarbayjon, hozirgi Sharqiy Anadolu va Bag'dodning Usmonlilarga tegishli ekanini tan oladi. Uzoq davom etgan Safaviy-Usmonli kurashi shu tariqa bir tinchlik davriga kiradi. Bu holat 1600-yillarda Safaviy hukmdori Shoh Abbos Bag'dodga hujum qilguniga qadar davom etadi (8: B.34-35)

Bu orada Buxoroni ham egallab, Movarounnahrda nazoratni qo'lga kiritgan Baroqxon Nizomiddin Ahmad ismli elchi orqali Usmonli davlatiga maktub yuboradi va agar oz miqdorda yordam ko'rsatilsa, Eron ustiga yurish qilishi mumkinligini bildiradi. Bu maktubga hali Usmonli davlati tomonidan javob berilmasidan oldin, Istanbulga qarindoshlarini ziyorat qilish uchun kelgan Muslihiddin Mustafo orqali yana bir maktub keladi. Bu holat yuzasidan Sulton Sulaymon ikkita alohida maktub bilan Baroqxonga javob yo'llaydi. Birinchi maktubda Muslihiddin Mustafo Istanbulda qanday yaxshi kutib olingani haqida yozadi. Ikkinchi maktubda esa Qutlug' Folodiy orqali yuborilgan avvalgi maktubni eslatadi va Usmonli-O'zbek xonliklari o'rtasidagi munosabatlar Ubaydulloh va Abdulatif xon davrlaridagidek yaxshi darajada davom etishini istayotganini bildiradi (2: B.79-80). Biroq Eron bilan tuzilgan shartnoma sababli Usmonli davlati Eron ustiga yurish qila olmasligini tushuntiradi. Shuningdek, agar Eron O'zbeklarni bezovta qiladigan bo'lsa, bu haqda o'ziga darhol xabar berilishini ham so'raydi. 1560-yilda yuz bergan Shahzoda Boyazid² voqeasi bilan birga Eronga qarshi Usmonli-O'zbek xonliklari o'rtasidagi aloqalar va maktub almashinuvi boshlanadi. Sulton Sulaymon haj ziyoratini bajarganidan so'ng Hijozdan qaytayotgan Darvish Muhammad Badaxshoniy orqali Baroqxonning ikkinchi vorisi bo'lgan Pirmuhammadxonga bir maktub yuboradi. Maktubda Shahzoda Boyazid voqeasi sababli Usmonli davlati Eron ustiga yurish qilmoqchi ekani va O'zbek xonligi ham Eron shohiga qarshi harakat boshlashi ma'qul bo'lishi yozilgan edi. Biroq shahzodaning Usmonli davlatiga topshirilishi va qatl qilinishi Sulton Sulaymonning Eron yurishiga chiqishini to'sadi. Shunga qaramay, Pirmuhammadxon Eron ustiga yurish tayyorgarliklarini davom ettiradi. Shoh Tohmasp shahzodani topshirganidan so'ng Usmonli

¹ Amasya shartnomasi (1555-yil, 29-may) — Usmonli imperiyasi bilan Safaviylar davlatining Eron o'rtasida imzolangan tinchlik shartnomasidir. Ushbu shartnoma, ikki kuchli imperiyaning o'zaro hududiy nizolarni hal etish uchun bir-biriga qarshi urushlarni to'xtatish maqsadida tuzilgandi.

² Shahzoda Boyazid — Sulton Sulaymonning o'g'illaridan biri bo'lib, akasi Shahzoda Salim (keyinchalik Sulton Salim II) bilan taxt uchun raqobatlashgan. Sulton Sulaymon bu raqobatda Salimni qo'llab-quvvatlagan, bu esa Boyazidning noroziligiga sabab bo'lgan. Natijada Boyazid otasiga qarshi qo'zg'olon ko'targan. U dastlab muvaffaqiyat qozongan bo'lsa-da, keyinchalik mag'lub bo'lib, Eron (Safaviylar davlati) hududiga qochgan. Shoh Tohmasp (Safaviylar hukmdori) uni dastlab panoh bergan bo'lsa-da, Usmonli bosimi va diplomatik aloqalar natijasida Boyazidni Usmonlilarga topshiradi. Shahzoda Boyazid 1561-yilda qatl etiladi. Bu voqea Usmonli-Safaviy munosabatlarida muhim burilish nuqtalaridan biri hisoblanadi. Shu sababli bu hodisa ortidan Usmonli-O'zbek aloqalari faollashadi, chunki Usmonlilar Eron ustiga yurish ehtimoli borligi sababli O'zbek xonliklari bilan ittifoq izlay boshlagan.

davlati bilan yaqinlashuv bo'ladi deb o'ylab, Usmonli davlatiga bir elchi yuboradi (9; B.123-125).

Sulton Sulaymon va o'g'li Boyazid miniyaturasi

Elchining olib kelgan maktubida Eron Usmonlidan O'zbeklarga qarshi yordam so'raydi. Biroq Usmonli davlati diniy sabablarga ko'ra, shialikdagi Eron bilan ittifoq tuzib, sunniy davlatga hujum qila olmasligini aytib, bu taklifni rad etadi (2; B.101-105)

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, XVI asrda O'zbek xonliklari bilan Usmonli davlati o'rtasidagi aloqalar nafaqat diniy yaqinlik, balki umumiy siyosiy manfaatlar asosida shakllangan. Ushbu aloqalar, asosan, ikki mamlakatning Safaviylar davlatiga qarshi olib borgan kurashida o'z aksini topdi. Qonuniy Sulton Sulaymon va o'zbek hukmdorlari o'rtasidagi yozishmalar, elchilar yuborilishi va harbiy yurishlar orqali yuzaga kelgan diplomatik hamkorlik, ikki davlatning har biri uchun o'z manfaatlarini himoya qilishda muhim omil bo'ldi. Bu hamkorlikning eng yorqin namunalaridan biri, albatta, Amasya shartnomasining imzolanishi bilan bog'liq. Ushbu shartnoma ikki mamlakat o'rtasida diplomatik munosabatlarni mustahkamladi va regiondagi geosiyosiy barqarorlikka hissa qo'shdi. Xususan, Qonuniy Sulton Sulaymon davrida Usmonli davlatining ta'siri o'zining eng yuqori cho'qqisiga yetdi. Sulaymonning siyosiy mahorati va harbiy strategiyasi tufayli Usmonli imperiyasi o'zining hududiy manfaatlarini kengaytirishga erishdi va o'zbek xonliklari bilan muhim ittifoqlar tuzdi.

Bu ittifoqlar esa Safaviylar bilan bo'lgan uzoq davom etgan kurashda hal qiluvchi rol o'ynadi. O'zbek hukmdorlarining Safaviylarga qarshi olib borgan faoliyati, shuningdek, ikki davlatning o'zaro hamkorligi barcha diplomatik va harbiy harakatlarning asosiy omili bo'lgandi. Shuningdek, bu tarixiy tajriba nafaqat o'sha davr uchun, balki bugungi geopolitik munosabatlarni tahlil qilishda ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. XXI asrda ham davlatlar o'rtasidagi diplomatik va harbiy aloqalar ko'p hollarda o'zaro siyosiy manfaatlarga asoslangan holda shakllanadi. Ushbu tarixiy voqealar, albatta, hozirgi global siyosatda ham ko'plab davlatlar o'rtasidagi diplomatik aloqalar va ittifoqlarning shakllanishiga yo'l ochadi. Bugungi kunda ham, O'zbekistondan Usmonli imperiyasiga qadar bo'lgan siyosiy-madaniy aloqalar, shuningdek, Amasya shartnomasining tarixi, o'rganish uchun katta ahamiyatga ega. Bu jarayonlarning nafaqat tarixiy, balki zamonaviy siyosat uchun ham ko'plab o'rganilishi lozim bo'lgan saboqlari mavjud.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Andican, A. (2009). Osmanlı'dan günümüze Türkiye ve orta asya. İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık, 19-20,25-26, 45-46.
2. Hammer, J. (2003). Büyük Osmanlı tarihi. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 101-105.
3. Kılıç, R. (1999). Osmanlı-Özbek siyasi ilişkileri (1530-1555). Türk Kültürü Dergisi, 437, 523-534.
4. Davani, N. & Hatam, J. (2018). Safavi döneminde Avrupa tarzı duvar resimleri: Bir sanat tarihi okuması. İran Çalışmaları Dergisi, 2(1), 37-39.
5. Aliyev G.Z , Турция в период правления младотурок, Москва, 1972, 69-70.
6. O'zbekistonning yangi tarixi, 1-kitob (Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida), Toshkent, 2000, 45-87.
7. Рахмаалиев, Р., Империя тюрков, Москва, 2002, 123-124.
8. Erol Güngör, Tarihsel Türkî Devletler, Toshkent, 2003, 34-35.
9. Mirzo Salimbek, Kashkuli Salimiy, Tavorixi mutaqaadimin va mutaaxirin, Buxoro, 2003, 123-125.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

IMPLEMENTATION OF STATE YOUTH POLICY BASED ON A TERRITORIAL APPROACH: THE CASE OF KASHKADARYA REGION

Khudoyberdiyev Axrorboy Nabi ogli

PhD student at Shakhrisabz State Pedagogical Institute

Abstract. This article examines the importance of a territorial approach in implementing state youth policy in the Kashkadarya region. It analyzes legal frameworks, adopted programs, and their practical outcomes aimed at supporting youth. The study highlights regional measures to promote youth employment, entrepreneurship, and social engagement. The necessity of a territorial approach in youth work is substantiated, taking into account the demographic and socio-economic characteristics of the region.

Keywords: state youth policy, territorial approach, Kashkadarya region, youth employment, youth entrepreneurship, state programs, practical outcomes.

HUDUDIY YONDASHUV ASOSIDA YOSHLARGA OID DAVLAT SIYOSATINI AMALGA OSHIRISH: QASHQADARYO VILOYATI MISOLIDA

Xudoyberdiyev Axrorboy Nabi o'g'li

Shahrishabz davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

E-mail: axrorxudoyberdiyev19@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Qashqadaryo viloyatida yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirishda hududiy yondashuvning ahamiyati tahlil etiladi. Yoshlarga oid huquqiy asoslar, qabul qilingan dasturlar va ularning amaliy natijalari chuqur o'rganiladi. Hududda yoshlarga yaratilayotgan shart-sharoitlar, bandlikni ta'minlash, tadbirkorlikni rivojlantirish va ijtimoiy faollikni oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar misolida davlat siyosatining samara va natijalari yoritiladi. Shuningdek, Qashqadaryo viloyatining demografik va ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, yoshlar bilan ishlashda hududiy yondashuv zarurligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: yoshlarga oid davlat siyosati, hududiy yondashuv, Qashqadaryo viloyati, yoshlar bandligi, yoshlar tadbirkorligi, davlat dasturlari, amaliy natijalar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N11>

Kirish. So'nggi yillarda dunyoning ko'plab mamlakatlarida yoshlar siyosati davlat va jamiyat hayotining markaziy yo'nalishiga aylanib bormoqda. Xususan, yoshlarning mamlakat siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy rivojiga faol jalb etilishi, ularning manfaatlarini himoya qilish va imkoniyatlarini kengaytirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biriga aylangan. O'zbekiston ham o'zining mustaqil taraqqiyot yo'lida yosh avlodni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularga munosib sharoitlar yaratish siyosatini izchil amalga oshirib kelmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev BMTning 72-sessiyasida so'zlagan nutqida "Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qanday inson bo'lib kamolga yetishi bilan bog'liq. Bizning asosiy vazifamiz – yoshlarning o'z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratishdan iborat" [1] — deb ta'kidlagan edi.

Qashqadaryo viloyatida ham yoshlarni vatanparvarlik, milliy an'ana va qadriyatlarimizga hurmat ruhida tarbiyalash, ma'naviy yetuk va jismonan sog'lom barkamol avlodni voyaga yetkazish, ularning huquq va manfaatlarini himoya qilish borasida muayyan ishlar amalga oshirildi. Bunda Yoshlar siyosatining dastlabki huquqiy asosi sifatida 1991 -yil 20 noyabrda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosatining asoslari to'g'risida"gi Qonun [2] muhim ahamiyatga ega bo'lib, o'z vaqtida yoshlarning huquq va erkinliklarini kafolatlash va ularning ijtimoiy faolligini oshirishga xizmat qildi. Ushbu qonunning 2016- yil 14 -sentyabrda yangi tahrirda qabul qilinishi [3] yoshlar siyosatini zamon talablariga mos holda takomillashtirish uchun mustahkam huquqiy baza yaratdi.

Shuningdek, 2020- yilda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun [4] va ilgari ishlab chiqilgan "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi" [5] mamlakatimizda yoshlarga ta'lim va tarbiya berish tizimini modernizatsiya qilishga xizmat qilmoqda. Bu hujjatlar orqali barkamol avlodni voyaga yetkazish, yoshlarni ijtimoiy himoya qilish va ularning ijtimoiy hayotdagi faolligini oshirish maqsad qilingan.

Prezident Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan viloyatimizda olib borilayotgan islohotlar natijasida yoshlar siyosati sohasida tub o'zgarishlar ro'y berdi. "Yangi O'zbekiston" konsepsiyasi doirasida yoshlarning intellektual va ma'naviy salohiyatini rivojlantirish uchun keng ko'lamli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda [6].

Yangi O'zbekiston sharoitida yoshlarga oid davlat siyosati yoshlarda mustaqil faoliyat, yangi davrga mos keladigan ijtimoiy-ma'naviy xislatlarni, xususan, globallashuv sharoitida muhim ahamiyat kasb etadigan milliy o'zlikni anglashning nazariy-metodologik va amaliy asosini tashkil qiladi. Uning shu yo'nalishdagi mohiyati siyosatshunoslik fanlari doktori S.A. Jo'rayevning yoshlar davlat siyosatining ta'rifida ochib berilgan: «Yoshlar siyosati bu jismonan va ruhan sog'lom milliy-etnik genofondni saqlash, qayta ishlab chiqarish, rivojlantirishga, intellektuallashtirish, ijtimoiylashtirish darajasini yaxshilash hisobiga uning salohiyati va mobilligini oshirishga, har bir yoshni faol jamiyat a'zosi, uyg'un rivojlangan shaxs sifatida yetishib chiqish jarayonlarini rag'batlantirishga qaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy, madaniy-ma'naviy shart-sharoitlar majmuini yaratish sari maqsadli yo'nalish olgan davlat va jamiyat, partiyalar va harakatlarning alohida siyosiy yo'lidir» [7].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Davlat yoshlar siyosatini amalga oshirishga doir ilmiy va normativ-huquqiy manbalarni tahlil qilish ushbu sohaga oid asosiy tamoyillar, mexanizmlar va yondashuvlarni chuqur tushunishga imkon beradi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yoshlar – kelajagimiz" Davlat dasturi to'g'risidagi qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining yoshlarga oid qarorlari va "Yoshlar siyosati to'g'risida"gi qonun mazkur sohada huquqiy asoslarni belgilab bergan. Shuningdek, Qashqadaryo viloyatidagi yoshlar bandligi, tadbirkorligi va ijtimoiy faolligi masalalari bo'yicha mahalliy matbuot, statistik ma'lumotlar, viloyat hokimligi hisobotlari va Yoshlar ishlari agentligining viloyat bo'limi materiallari tahlil qilinadi.

Maqola tadqiqotining metodologik asosi sifatida tizimli yondashuv, tahlil va sintez, statistik ma'lumotlar tahlili, taqqoslash va empirik kuzatuv metodlari qo'llanildi. Tadqiqot hududiy xususiyatlarni hisobga olgan holda davlat siyosatining yoshlar qatlamiga ta'sirini aniqlashga yo'naltirilgan.

Natijalar. Mamlakatimizda yoshlar siyosatining samaradorligini baholashda qabul qilingan huquqiy asoslar va amalga oshirilgan chora-tadbirlar orqali Qashqadaryoda ayrim

ijobiy natijalar va rivojlanish tendensiyalari kuzatildi. Yoshlar siyosatining amalga oshirilishi natijasida Qashqadaryo viloyatida erishilgan asosiy yutuqlar va yuzaga kelgan muammolarni tahlil qilamiz.

Yoshlarning ta'lim sohasida amalga oshirilgan islohotlar viloyatda yoshlar uchun ilg'or ta'lim imkoniyatlarini yaratdi. Ta'lim sifatining yaxshilanishi, yoshlar orasida kasb tanlashda ko'proq erkinlik va imkoniyatlar yaratdi. Shuningdek, yoshlarning ijtimoiy himoya darajasi sezilarli ravishda oshdi. Yoshlarni ijtimoiy faolligini oshirish, ularga kasb tayyorlash, bandlikni ta'minlash uchun amalga oshirilgan ko'plab dasturlar yoshlarning iqtisodiy faolligini oshirdi. Yoshlarni ma'naviy va jismoniy rivojlantirishga qaratilgan davlat dasturlari samarali bo'ldi. Yoshlar o'rtasida ma'naviy va axloqiy qadriyatlarning mustahkamlanishi, vatanparvarlik ruhining kuchayishi, sport va san'at sohalarida yoshlarning faol ishtiroki ko'rsatkichlarini yaxshiladi. Sport musobaqalarida yoshlarimizning muvaffaqiyatlari oshdi va ular dunyo miqyosida yuksak natijalar ko'rsatdi.

O'zbekistonning janubi, Qashqadaryo viloyati yoshlar siyosatini amalga oshirishda o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ushbu viloyat, o'zining geografik joylashuvi va iqtisodiy holatiga ko'ra, ko'plab yoshlar uchun ta'lim, bandlik va ijtimoiy himoya sohalarida muammolarni hal qilishda alohida yondashuvni talab qiladi. Qashqadaryo viloyatidagi yoshlar siyosatining samaradorligini baholashda, mamlakatdagi umumiy yoshlar siyosati asosida amalga oshirilayotgan ishlarni tahlil qilish zarur.

Viloyatning chekka hududlarida yashovchi yoshlar uchun o'z iqtidorlarini namoyon etish, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish imkoniyatlarini kengaytirish juda muhimdir. Ayni paytda, Qashqadaryoda yoshlarning o'qish va ish bilan band bo'lish darajasi umumiy respublikadagi o'rta statistikaga qaraganda pastroqdir. Bu asosan, chekka hududlarda texnologik infrastrukturani rivojlantirish, innovatsion bizneslar ochish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash masalalarida ayrim to'siqlar mavjudligini ko'rsatadi.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra yurtimizda aholining qariyb 60 foizidan ortig'ini yoshlar tashkil etadi. Mana shunday sharoitda ularga munosib mehnat bozorini yaratish muhim vazifalardan hisoblanadi. Davlatimizda uzoqni ko'zlab amalga oshirilayotgan islohotlar samarasi o'laroq yoshlarni tadbirkorlik faoliyatiga keng jalb qilishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatining har tomonlama rivojlantirilishi orqali yoshlarni ish bilan ta'minlash, ularning iqtisodiy mustaqillikka erishishlari va hayotda o'z o'rinlarini topib ketishlari ta'minlanmoqda. Bir so'z bilan aytganda yurtimiz yosh tadbirkorlar yurtiga aylanmoqda.

Buning natijasi yoshlar tadbirkorligiga berilayotgan e'tibor hamda huquqiy jihatdan yaratilgan kafolatlarda namoyon bo'lmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 27-iyundagi "Yoshlar-Kelajagimiz" Davlat dasturi to'g'risida"gi [8], 2021-yil 20-apreldagi "Yoshlarning tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash va bandligiga ko'maklashish, ularni ijtimoiy himoya qilish hamda bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" [9] gi Prezident Farmonlari, 2018-yil 7-iyundagi "Har bir oila — tadbirkor" dasturini amalga oshirish to'g'risida"gi qarorlari tadbirkorlik subyektlariga yillik 8 foiz stavkada 3-6 oygacha bo'lgan imtiyozli davr bilan 3 yildan ko'p bo'lmagan muddatga ajratilishi belgilangan. Bunda 2020-yil 1-yanvardan boshlab kreditlar AT Xalq banki, "Mikrokreditbank" ATB va "Agrobank" ATB orqali O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankning qayta moliyalashtirish stavkasida ajratish imkoniyatlari yaratildi.

Birgina “Yoshlar-Kelajagimiz” Davlat dasturi doirasida 10 mingga yaqin yoshlarning biznes loyihalariga imtiyozli kredit mablagʻlari ajratilib 50 mingga yaqin yangi ish oʻrinlari ajratilgan boʻlsa, qishloq joylarida esa “Har bir yoshga – bir gektar” loyihasining amalga oshirilishi orqali yosh dehqonlar faoliyati kengaytirilmoqda.

Bu ishlar amalga oshirilishi natijasida tadbirkorlik faoliyatiga berilayotgan imkoniyatlar yildan yilga mazmunan boyib borayotganligini guvohi boʻlmoqdamiz. Xususan, 2022-yil 20-dekabr kuni Prezident Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va Oʻzbekiston xalqiga Murojaatnomasi [10]da 2023-yildan boshlab tuman va shaharlar mavjud sharoiti, salohiyati va imkoniyatlaridan kelib chiqib, 5 ta toifaga ajratilishi, tadbirkorlar uchun subsidiya, kreditlar hamda kompensatsiyalar toifalardan kelib chiqib ajratilishi, ular uchun soliq stavkalari har xil boʻlishi taʼkidlangan.

Bunday amaliyotning joriy etilishi tadbirkorlik subyektlariga yanada keng qulaylik yaratilishiga hamda hududlarning rivojlanishiga muhim turtki vazifasini bajaradi. 2021-yil 21-apreldagi “Yoshlar sanoat va tadbirkorlik zonalari faoliyatini tashkil etish hamda yoshlarning tadbirkorlikka oid tashabbuslarini qoʻllab-quvvatlash chora-tadbirlari toʻgʻrisida” [11] qarori qabul qilinishi esa tom maʼnoda yosh tadbirkorlar istiqbolining ishonchli kafolati boʻldi. Bunday eʼtiborli loyiha natijasida yosh tadbirkorlarni bir hududda, bir jamoa boʻlib oʻzaro hamkorlikda oʻz tadbirkorligini amalga oshirishlarining imkoniyati yaratildi.

Bundan tashqari, kichik sanoat zonalarida ishlab chiqarish binolari qurilib, yoshlarga imtiyozli shartlarda ijara va lizing asosida berilishi ularni har tomonlama qoʻllab-quvvatlanayotganligini isboti boʻlmoqda. Bugungi kunga kelib respublikamiz hududlarida bunday yoshlar sanoat zonalari oʻz faoliyatini yoʻlga qoʻyib, oʻz faoliyatlarini natijalari ham koʻrinib bormoqda. Qashqadaryo va boshqa hududlarda bunday zonalarida yoshlar samarali faoliyat yuritmoqdalar.

Shuningdek, viloyatda yoshlarni ijtimoiy himoya qilishning oʻziga xos xususiyatlari ham mavjud. Aytaylik, yoshlarni yot gʻoyalar va zararli illatlardan himoya qilish, yoshlarning huquqbuzarliklardan oldingi choralarni kuchaytirish masalalari ham dolzarbdir. Ushbu maqsadga erishish uchun, yoshlar bilan ishlovchi tashkilotlar va davlat organlarining hamkorligi zarurdir.

Yoshlarni har tomonlama rivojlantirish uchun viloyatdagi oʻquvchilar va talabalar uchun eng zamonaviy taʼlim dasturlari, kasb-hunar oʻrgatish kurslari, shuningdek, yoshlar uchun ijtimoiy tadbirlarda ishtirok etish imkoniyatlarini kengaytirish boʻyicha chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Buning natijasida, Qashqadaryo viloyatidagi yoshlar jamiyatdagi faolligini oshiradi va oʻzgaruvchan dunyoda oʻz oʻrnini topa olishlari uchun zarur koʻnikmalarni egallaydi.

Prezident Shavkat Mirziyoyev Qashqadaryoda 2020 –yil 13-noyabrda yoshlar bilan uchrashib, ularning muammolarini hal qilish, bandligini taʼminlash, boʻsh vaqtini mazmunli tashkil etish masalalarida ochiq muloqot qildi. Suhbat chogʻida viloyat boʻylab 26 mingdan ortiq yoshlar ishsiz ekani va tadbirkorlik rivoji darajasi ancha pastligi qayd etildi.

“ -Men sizlarning koʻzlaringizga qarab, ochiq muloqot qilgani keldim. Hamma yoshlar bilan koʻrishishni xohlardim, lekin, afsuski, buning iloji yoʻq. Siz ularning vakillari oʻrnida joylardagi muammolarni, yoshlar istaklarini aytishingizni istardim. Shuning uchun qoʻrqmasdan, oʻz ota-onalaringga nima deyishni xohlasalaring, hamma fikrlaringni bemalol aytinglar”, — dedi davlat rahbari

Davlat rahbari muboraklik yoshlarning taklifini qanoatlantirib, tumanda IT-park tashkil etish, elektron tijorat va dasturlash ko'nikmalarini bepul o'rgatish yo'lga qo'yildi.

Serbiyada o'tgan sambo bo'yicha jahon chempionatida oltin medalni qo'lga kiritgan O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya instituti talabasi Musharraf Ibodullayeva davlat granti asosida o'qishga o'tkazildi.

Umuman olganda, Qashqadaryo viloyatidagi yoshlar siyosati bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlar umumiy yoshlar siyosatining samarasini ko'rsatmoqda. Viloyatda yoshlarga oid davlat siyosatining rivojlanishi, ayniqsa, mustaqillik yillarida amalga oshirilgan islohotlar natijasida sezilarli o'zgarishlarga uchradi. Yoshlar siyosatining asosiy maqsadi – yosh avlodning har tomonlama rivojlanishini ta'minlash, ularni ta'lim, ijtimoiy himoya, bandlik va ma'naviy tarbiya sohalarida muvaffaqiyatli qo'llab-quvvatlashga qaratilgan. Ushbu siyosatning samaradorligi, yoshlarning jamiyatlardagi ijtimoiy faolligi va iqtisodiy imkoniyatlarini kengaytirish orqali mamlakatning kelajagini shakllantirishda muhim o'rin tutmoqda.

Shu bilan birga, tahlil etilgan ma'lumotlar yoshlar siyosatini takomillashtirish zaruratini ham ko'rsatadi. Yoshlar ta'limi va kasbga yo'naltirish sohasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar hali ham cheklangan bo'lishi mumkin, chunki barcha hududlardagi yoshlar uchun teng imkoniyatlar yaratish dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Ayni paytda, yoshlarni ijtimoiy himoya qilish, ular uchun bandlik va tadbirkorlik imkoniyatlarini kengaytirish, shuningdek, ularning ma'naviy salohiyatini oshirish borasida yanada aniq va tizimli yondashuvlar talab etiladi.

Agar yoshlar siyosatida davom etadigan islohotlar va yangi dasturlar samarali amalga oshirilsa, ular O'zbekiston yoshlarining har tomonlama barkamol, intellektual va ma'naviy jihatdan rivojlangan avlodga aylanishiga zamin yaratadi. Bu esa, o'z navbatida, jamiyatning barqaror rivojlanishi va mamlakatning kelajakdagi muvaffaqiyatlari uchun muhim asos bo'ladi.

Xulosa. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev O'zbekiston yoshlari forumida ta'kidlab o'tganidek, "Biz yurtimizda qanday islohotlarga qo'l urmaylik, avvalo, siz kabi yoshlarga, sizlarning kuch-g'ayratingiz, azm-u shijoatingizga suyanamiz. Barchangiz yaxshi bilasiz, bugun o'z oldimizga ulkan marralar qo'yganmiz. Ona Vatanimizda Uchinchi Renessans poydevorini yaratishga kirishdik. Biz oila, maktabgacha ta'lim, maktab va oliy ta'limni hamda ilmiy-madaniy dargohlarni bo'lg'usi Renessansning eng muhim bo'g'inlari deb hisoblaymiz. Shu sababli ayni ushbu sohalarida tub islohotlarni amalga oshirmoqdamiz. Ishonamanki, mamlakatimiz taraqqiyotining yangi poydevorini yaratishda sizlar singari fidoyi va vatanparvar yoshlarimiz faol ishtirok etib, munosib hissa qo'shadilar" [12]. O'zbekiston yoshlar siyosati o'zining izchil va barqaror rivojlanish yo'lini davom ettirishi kerak. Buning uchun mamlakatimizda amalga oshirilayotgan barcha yoshlar bilan bog'liq islohotlar va dasturlarni yanada kengaytirish, ularni zamon talablariga moslashtirish, barcha yoshlar uchun teng imkoniyatlar yaratish zarur. Shu sababli, yoshlar siyosatining muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun nafaqat huquqiy asoslar, balki amaliy, innovatsion va ilg'or yondashuvlar ham zarur. Yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish va ularning hayotdagi o'рни va rolini kengaytirish bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlar, davlat siyosatining kelajakda yanada muvaffaqiyatli va barqaror bo'lishiga yordam beradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoev BMTning 72-sessiyasida so'zlagan nutqi // <https://uza.uz/uz/posts/zbekiston-prezidenti-shavkat-mirziyeev-bmt-bosh-assambleyasi-20-09-2017>

2. O'zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosati asoslari to'g'risida, Toshkent sh.,1991-yil 20-noyabr, 429-XII-son
3. 2016 yil 14 sentyabrdagi «Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida»gi Qonun / <https://lex.uz/docs/3026246>
4. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh. MIRZIYOYEV Toshkent sh.2020-yil 23-sentabr, **O'RQ-637-son ta'lim to'g'risidagi qonuni**
5. 29.08.1997 yildagi 463-I-son Kadrlar tayyorlash milliy dasturi
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning O'zbekiston yoshlari forumidagi ma'ruzasi // <https://uza.uz/uz/posts/ozbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoevning-ozbekiston-yoshlari-forumida-sozlagan-nutqi-197662>
7. Juraev S.A. Osobennosti formirovaniya gosudarstvennoy molodejnoy politiki Respubliki Uzbekistan v perexodniy period: teoriya i praktika. A-r.diss...dok.politol.n.-T., 1994. -S.17.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 27.06.2018 yildagi PF-5466-son "Yoshlar — kelajagimiz" Davlat dasturi to'g'risida. <https://lex.uz/docs/-3826820>
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 20.04.2021 yildagi PF-6208-son Yoshlarning tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash va bandligiga ko'maklashish, ularni ijtimoiy himoya qilish hamda bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. <https://lex.uz/docs/-5382151>
10. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining qarori, 27.12.2022 yildagi SQ-669-IV-son O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasidan kelib chiqadigan ustuvor yo'nalishlar to'g'risida. <https://lex.uz/uz/docs/-6371092>
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 21.04.2021 yildagi PQ-5088-son Yoshlar sanoat va tadbirkorlik zonalari faoliyatini tashkil etish hamda yoshlarning tadbirkorlikka oid tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida. <https://lex.uz/docs/-5383002>
12. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 20.04.2022 yildagi 201-son. 2022 — 2026-yillarda Qashqadaryo viloyati hududlarini kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish va aholi turmush darajasini yanada yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. <https://lex.uz/docs/-5971265>

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

THE ROLE OF THE BAKU OIL INDUSTRY IN THE ECONOMIC LIFE OF RUSSIA IN THE SECOND HALF OF THE XIX-EARLY XX CENTURIES

Zakirjanov Mirzohid Shukhrat son

Junior-Scientific Officer of the State Museum "Glory"

Abstract. This article is devoted to the role of the Baku Oil Refinery in the Russian oil industry in the late 19th and early 20th centuries, the influx of British investments into the Caucasian oil industry, and the measures taken by the imperial government to develop the country's oil industry.

Keywords: Russia, Great Britain, Caucasus, oil industry, customs duties, Ministry of Finance, investments, investment.

XIX ASRNING IKKINCHI YARMI – XX ASR BOSHLARIDA BOKU NEFT SANOATINING ROSSIYA IQTISODIY HAYOTIDA TUTGAN O'RNI

Zokirjanov Mirzohid Shuxrat o'g'li

"Shon-Sharaf" davlat muzeyi kichik-ilmiy xodimi

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Rossiya neft sanoatida Baku neftni qayta ishlash zavodining tutgan o'rni, Kavkaz neft sanoatiga Buyuk Britaniya sarmoyalarining kirib kelishi, imperiya hukumati tomonidan mamlakat neft sanoatini rivojlantirish borasidagi ko'rilgan chora-tadbirlar masalasiga bag'ishlanadi.

Kalit so'zlar: Rossiya, Buyuk Britaniya, Kavkaz, neft sanoati, bojxona poshlinalari, Moliya vazirligi, sarmoyalar, investitsiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N12>

Tashqi iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi mamlakat iqtisodiy hayotining tarkibiy qismi hisoblanadi, davlatning tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi siyosatining ustuvor yo'nalishlari avvalo sohaning qonunchilik-huquqiy asoslarini yaratish, tashqi iqtisodiy aloqalar sohasida samarali boshqaruv tizimini tashkil qilish, bojxona ishlarini sifatli yo'lga qo'yish bilan bog'liq bo'lib davlatning iqtisodiy taraqqiy etishiga, aholining turmush tarzini yaxshilashga hamda davlatga boshqa mamlakatlardan investitsiyalarning kirib kelishiga, hamda davlatning iqtisodiy jihatdan yanada ravnaq topishiga xizmat qiladi, albatta Rossiya imperiyasi ham XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Yevropa va Osiyoning boshqa mamlakatlari bilan iqtisodiy aloqalarda bo'lib kelgan bo'lib, Yevropa mamlakatlariga don, neft, kerosin eksport qilgan.[1, B. 10-16].

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Rossiya dunyoda neft qazib olish bo'yicha dunyo bozorida yangi ishtirokchiga aylandi, ko'plab qudratli mamlakatlarda neft sanoati bilan shug'ullanadigan klanlar ayniqsa Rotshildlar va Rokfellerlar klanlarining Rossiyaga nisbatan tobora qiziqishlari orta borgan, bu avvalo Boku neftining faol o'zlashtirilishi mamlakatda yangidan-yangi neft konlarning ochilishi bilan bog'liqdir. [2, B. 1–2].

1872-yildan so'ng Rossiya imperatori Aleksandr II tomonidan "neft sanoati to'g'risida"gi yangi qoidalar tasdiqlanganidan keyin mamlakatda neftli yerlardan keng qamrovda foydalanish tartibi bekor qilish, yirik tadbirkorlik subyektlarining kapitalini neft konlarini o'zlashtirishga yanada jalb qilish imkonini berdi. Kavkaz va Kavkazorti hududlaridagi neft sanoati korxonalarining rivojlanishida xorijiy kapital muhim rol o'ynay boshladi, bunda quyidagi uch narsa muhim ahamiyatga ega edi. Birinchisi, A. Nobel tomonidan neft sanoati bo'yicha kompaniyalarning qurilishi, Ikkinchisi, fransuz tadbirkori A. Rotshildning Kaspiy-Qoradengiz jamiyatini tashkil qilishi va uchinchi ingliz sarmoyalarining Kavkaz mintaqasiga kiritilishi- mamlakatda neft biznesining yangi bosqinchini anglatardi. [3, B. 2–8].

1879-yilda esa aka-uka Nobellar tomonidan Rossiya bilan kelishish uchun harakatlar boshlangan bo'lib, 5 yillik muzokaralardan keyin Nobellar Rossiya hukumati bilan kelishuvga erishadi, shunday qilib Nobellar oilasi "aka-uka Nobel neft sanoati jamiyatini tuzishgan va o'z jamiyatlarini ro'yxatdan o'tkazishga erishganlar va mamlakat neft sanoatini yuksaltirishda munosib o'rin egallaganlar [4, B. 4–15].

Ma'lumot o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, Nobellar Rossiyada 10-15 pud neft mahsulotlarini ishlab chiqarganlar.

L.E.Nobelning kelishi bilan Boku neft sanoatida texnik to'ntarish qilishga, shuningdek o'sha davrdan boshlab neft sanoatini modernizatsiya qilish ishlari amalga oshirilgan. L.Nobel tomonidan Rossiyada neft sanoatini rivojlantirishning ilmiy asoslari ham ishlab chiqilgan, arxaik ibtidoiy ishlab chiqarishning o'rniga kapitalistik sanoat vujudga kela boshlagan bo'lib, Rossiya neft sanoatida muhim ahamiyat kasb eta boshlagan. Qayd etish lozimki Nobel Boku neft sanoatining faol o'zlashtirishning tarafdorlaridan biri hisoblangan[5, B. 5–20.]. Shu bilan bir qatorda Rotshildlar oilasi ham Boku quruq neft konlariga qiziqish uyg'otgan bo'lib ular Janubiy Yevropada neftni qayta ishlash zavodlariga ega edilar, Yevropada neft konlaridagi transport qiyinchiliklari tufayli neft deyarli Yevropaga eksport qilinmadi, shuning uchun savdo munosabatlarini rag'batlantirish maqsadida Rotshildlar tomonidan Rossiyaga kredit ajratila boshlandi. Boku va Qoradengiz bo'ylaridagi portlarni 1877-1878-yillardagi Turkiya bilan kechgan urushda qozonilgan g'alaba tufayli Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritilgan Batumi portini Boku shahri hamda Qoradengiz bo'ylarini bog'laydigan temiryo'l qurilishi uchun katta miqdorda qarz berildi [6, B.18–19.]. Kavkaz mintaqasining infratuzilmasiga kiritilgan investitsiyalar Rotshildlarga Kavkaz xomashyosi va kerosining kafolatli ravishda Yevropaga yetkazib berilishiga xizmat qilgan, bu esa oila vakillariga Boku neft konlarida ipotekalar sotib olish huquqini bergan. Temiryo'llarning qurilishi 1883-yili yakunlangan, shundan keyin Rossiya jahon bozorida o'zining mavqeyini mustahkamlab olgan, bu mamlakatning iqtisodiy hayotiga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatmasdan qolmagan.

1886-yilga kelib Rotshildlar tomonidan Boku neft zavodlaridagi kreditlari hisobidan Kaspiy va Qoradengiz neft sanoati shirkati (BNITO) tashkil qilingan bo'lib, uning tarkibida neft omborlari hamda neft sanoati shirkatlari faoliyat yuritgan. Keyingi yillarda shirkatda neft mahsulotlarini sotish korxonalari tashkil qilingan. Kaspiy va Qoradengiz neft sanoati jamiyati (BNITO) faoliyatini tartibga solish maqsadida Rossiya imperiyasi rahbariyati tomonidan tegishli qonun hujjatlari qabul qilingan. Bu esa Rossiya neft sanoatida Rotshildlar kompaniyasining nufuzi tobora orta borishiga xizmat qilgan [7, B. 21–30.].

1887-yilga kelib Boku neft konlarida 2,64 million pud neft mahsulotlari qazib olingan, bu vaqtda Rotshildlar 700 tonnadan ortiq xom neft mahsulotlarini ishlab chiqarganlar,

shuningdek Rotshildlar tomonidan eksport qilingan neft konlarining narxi Rossiyaning ichki iste'molidan anchagina oshib ketgan, o'sha davrda ular "Brand Nobel" jamiyati dastlab Kaspiy dengizi, Volga daryosi bo'ylab, keyin esa temiryo'llar orqali Germaniyaga barjalarda neftni yetkazilgan [8, B. 8–10.].

Rotshildlar Rossiyaning neft sanoatini samarali rivojlantirishning eng muhim omili sifatida avvalo bu sohaga ko'proq kreditlar ajratish kerakligini yaxshi tushunar edilar, 1888-yili Rotshildlar o'zlarining "Britaniya-Boku" neft ishlab chiqarish marketing kompaniyalarini davlat ro'yxatidan o'tkazishga erishdilar, shundan keyin ular ko'pgina neft mahsulotlarini asosan kerosinni hatto Hindistonga yetkazib bera boshladilar [9, B. 9–11.]. Buning natijasida kerosinning narxi tushishiga olib keldi, 1888-yilda Rossiyada neft mahsulotlarining narxi 30 tiyinga tushgan bo'lsa, 1892-yilga kelib kerosin narxi 7 tiyinga tushganligi manbalarda qayd etilgan [10, B. 4–7.]. XIX asrning 90-yillariga kelganida dunyo bozorida neftning narxi keskin tushib keta boshladi, shunday qaltis sharoitda Rotshildlar Boku neft sanoatidagi zavodlarning bir qismini sotib oldilar va "Brand Nobel" neftni qayta ishlash jamiyati va ichki bozordagi raqobatchisi "Mazut" kompaniyasi bilan birlashdilar. Shu bilan birga Rokfellerlar ham poygaga kirib Rotshildlar bilan hamkorlik qilishga intildilar, 1895-yili esa "Standart Oil" neft ishlab chiqarish kompaniyasi kompaniya xodimlariga murojaat bilan chiqib 14-mart kuni AQSh-Rossiya neft sanoati Rotshildlar va Nobellar bilan birgalikda qo'shma korxona tuzish taklifi muhokama qilingan. Bunga ko'ra, Amerikaliklarga jahon bozoridagi neftning 75 foiziga egalik qilgan bo'lsalar, ruslar esa, qolgan chorak qismini olganlar, ammo Rossiya hukumatining salbiy munosabati tufayli bu "Standart Oil" kompaniyasini tuzish shartnomasi kuchga kirmadi.

Rossiya imperiyasi Moliya vaziri S.Yu.Vitte (1892-1903-yillar) ham Rossiyaning Kavkazorti mintaqasidagi neft sohasidagi siyosatida muhim rol o'ynagan uning tashabbusi bilan 1894-yili Boku neft qayta ishlash tadbirkorlarining uyushmasi tashkil qilingan, bu vazir o'z navbatida Rossiyaning milliy o'lkalariga xususan Kavkazga Buyuk Britaniya sarmoyalarini jalb qilishning tashabbuskorlaridan biri hisoblanadi, biroq 1897-yili bu uyushma mablag'lar yetishmagani sababli o'z faoliyatini to'xtatishga majbur bo'lgan edi [11, B. 148–154.].

1897-yili Moliya vazirligining tashabbusi bilan hukumat tomonidan shunday farmon qabul qilindiki bu farmon Kavkazdagi Boku, Tiflis, Grozniy shaharlaridagi neft sanoati mahsulotlarini eksport qilish sohasidagi munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga solishga xizmat qildi [12, B. 12–15.]. Ayni vaqtda Rotshildlar oilasi tomonidan Rossiyada neft sanoatini yanada rivojlantirishni davom ettirib kelmoqdalar edi, 1900-yilga kelganida ular Grozniy neft mintaqasidagi eng yirik neft koni bo'lmish "Rossiya standart" nomli kompaniyani tashkil qildilar va chet el kapitali ishtirokida Rossiya nefti Yevropaga faol eksport qilina boshladi. 1897-1900-yillar orasida Rossiyada neft narxi 11,2 million pudni tashkil etgan edi [13, B. 155–160.].

Xulosa. Rossiya imperiyasi XIX asrning oxiri-XX asr boshlarida Buyuk Britaniya va AQSh kabi xorijiy davlatlar bilan manfaatli tashqi iqtisodiy aloqalarda bo'lib kelgan, imperiyaning tashqi iqtisodiy aloqalarida Kavkaz mintaqasi va Markaziy Osiyo ham muhim rol o'ynagan, xususan Kavkazdagi Boku va Grozniy shaharlarida hamda Vladikavkazda neft sanoati korxonalari faoliyat yuritgan. Markaziy hukumat tomonidan mamlakat neft sanoatini rivojlantirishga qaratilgan qarorlar qabul qilingan va hayotga tatbiq etilgan bo'lib bu borada mamlakat moliya vaziri Sergey Yurivich Vittingen ham hissasi beqiyosdir.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Национальная Ассоциация нефтегазового сервиса Российской Федерации // <https://www.hngz.ru>
2. Xolliyev A.G.Rossiya XIX asrning oxirgi choragi-XX asr boshlarida xorijiy mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalarni yo'lga qo'yish va amalga oshirishning tarixiy tajribasi (Buyuk Britaniya va AQSh misolida).// Toshkent: Lesson Pressmediya, 2022-yil - B. 148 - 154
3. Шепелев Л.Е. Нефтяная промышленность России научный доклад \\\ Санкт Петербург.: ВШМБ СПбгу, 2009.- С. 10 - 16
4. Зеевлева М.А.Нефтяная политика С.Ю.Витте в Закавказье. // Москва.: Изд-во С.Суворина,20019.-С. 8-15
5. Щюкина М.Нефтедобыча в России на рубеже XIX-XX вв Ротшильды против Рокфеллеров. // Санкт Петербург.: Изд-во АСТ, 2005.-С.34-36
6. Зив В.С. Иностранные капиталы в России. // Москва.: Тип-во С.С.Суворина, 1916.-С. 561- 570

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

CONSTRUCTION OF THE TASHGUZAR-BOYSUN-KUMKURGAN RAILWAY IN THE YEARS OF INDEPENDENCE AND ITS SOCIO-ECONOMIC SIGNIFICANCE

Xudayberdiyev Utkir Toshmuradovich

Termiz University of Economics and Service

Doctor of Philosophy in History (PhD)

Abstract. This article explores the construction of one of Uzbekistan's major infrastructure projects following independence — the Tashguzar-Boysun-Kumkurgan railway — and its significance for the region's socio-economic development. The railway not only facilitated freight and passenger transportation by connecting Surkhandarya region with the central parts of the country, but also contributed to economic stability, job creation, and regional integration. The article analyzes the strategic importance of the project, stages of its implementation, and its impact on public welfare.

Keywords: Tashguzar-Boysun-Kumkurgan railway, infrastructure, independence, regional integration, economic development, Surkhandarya, transport system.

MUSTAQILLIK YILLARIDA TOSHG'UZOR-BOYSUN-QUMQO'RG'ON TEMIR YO'LINING QURILISHI VA UNING IJTIMOY-IQTISODIY AHAMIYATI

Xudayberdiyev Utkir Toshmuradovich

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

E-mail: xudoyberdiyev@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng amalga oshirilgan yirik infratuzilma loyihalaridan biri — Toshg'uzor-Boysun-Qumqo'rg'on temir yo'lining qurilishi va uning mintaq taraqiyotidagi o'rni yoritiladi. Ushbu temir yo'l nafaqat Surxondaryo viloyatini mamlakatning markaziy hududlari bilan bog'lab, yuk va yo'lovchi tashishni qulaylashtirdi, balki ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikka, yangi ish o'rinlari yaratilishiga va hududiy integratsiyaga xizmat qildi. Maqolada loyihaning strategik ahamiyati, amalga oshirish bosqichlari hamda xalq farovonligiga ta'siri tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Toshg'uzor-Boysun-Qumqo'rg'on temir yo'li, infratuzilma, mustaqillik, mintaqaviy integratsiya, iqtisodiy rivojlanish, Surxondaryo, transport tizimi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N13>

Kirish. Tarixdan yaxshi ma'lumki, Buyuk Ipak yo'li chorrahasida joylashgan mamlakatimizning Markaziy Osiyoda tabiiy-geografik, harbiy-strategik, geosiyosiy va iqtisodiy jihatdan o'rni benihoya muhimdir. O'zbekiston, ayniqsa uning janubiy qismi hisoblangan Surxon vohasida transport vositalaridan biri bu- temir yo'li qurilishi bilan bog'liqdir. Ushbu temir yo'li tarmog'ining kengayib borishi Markaziy Osiyo mamlakatlari o'rtasidagi savdo-iqtisodiy va madaniy-sivilizatsiyaviy salohiyatni to'liq ro'yobga chiqarish uchun beqiyos imkoniyatlarni yuzaga keltiradi. Bu esa yurtimizda zamonaviy, samarador hamda xavfsiz transport-logistika infratuzilmasini yaratishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Yangilanayotgan O'zbekiston uchun samarali logistika tizimini tashkil qilish juda muhim, strategik masaladir. Tarixga nazar solsak, O'zbekiston hududi asrlar davomida Yevropa va Osiyoni bog'lovchi Buyuk Ipak yo'lining markazi bo'lib kelgan. Vaqt o'tishi bilan dengiz transportining rivojlanishi, yuksalish nuqtalarining Yevropa va Amerika qit'alariga ko'chishi hamda boshqa ko'plab omillar sabab ushbu savdo-sotiq yo'lining ahamiyati pasaygan.

Globallashuv jarayonlarining ta'sirida o'zaro integratsiyalashuv kuchayib borayotgan dunyo mamlakatlarining iqtisodiy, madaniy aloqalarining yuksalishiga imkoniyat yaratilmoqda. XXI asrda transport sohasining rivojlanishida, ayniqsa logistika servis xizmatlaridan kengroq foydalanish, ichki va tashqi kommunikatsiya tizimini taraqqiy ettirish, innovatsion loyihalarni qo'llash nihoyatda muhim masalaga aylanib bormoqda. Ushbu sohaga ixtisoslashtirilgan xalqaro tashkilotlar tomonidan transport va transmilliy yo'llar, transport va kommunikatsiya, kemping xizmati borasidagi yutuqlarni ommalashtirish ham zaruriy vazifalardan hisoblanadi. Mamlakatimizda transport sohasini modernizatsiya qilish, yoqilg'ini tejovchi modellarni yaratish hamda innovatsion g'oyalar asosida malakali mutaxassislarni tayyorlash, soha xodimlarining moddiy manfaatdorligini oshirish kabi masalalarga e'tiborni qaratish ham muhimdir [3].

Respublikamizda transport tizimini modernizatsiyalash, xizmat turlarini erkinlashtirish, mavjud muammolarni bartaraf etish, xavfsizlik tizimlarining yangi turlarini yaratish borasida muhim innovatsion o'zgarishlar sodir bo'ldi. Bu borada yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash, zamonaviy xizmat uchun xodimlarni jalb etishga alohida ahamiyat qaratildi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Markaziy Osiyoni yirik dengiz portlari va jahon bozorlari bilan bog'lash imkonini beradigan transport-kommunikatsiya loyihalarini amalga oshirish biz uchun ustuvor yo'nalish bo'lishi lozim edi. Ushbu tizimda olib borilayotgan o'zgarishlar jarayonida transport sohasidagi yutuq va kamchiliklarni tahlil qilish hamda tegishli xulosalar chiqarish asosida turizm almashuvlarini yo'lga qo'yish, hududlarning eksport salohiyatini oshirish, ichki va tashqi savdoni kengaytirish muhim ahamiyat kasb etadi [4].

Bugungi kunga kelib Osiyo davlatlari shiddat bilan rivojlanmoqda, ularning jahon bozoridagi o'rni, mavqeyi tobora oshib bormoqda. Dunyo aholisining salmoqli qismi istiqomat qilayotgan Xitoy va Hindistonning rivojlangani esa yangi, zamonaviy Buyuk Ipak yo'lining qoq markazida joylashgan va jadal rivojlanayotgan O'zbekiston uchun ikki qit'ani bog'lovchi ko'priksifatida o'z mavqeyini yanada mustahkamlash, jahon bozoriga o'z mahsulotlari, xizmatlari bilan chiqish uchun katta imkoniyat yaratadi.

Mamlakatimizda aholi daromadini oshirish, qo'shimcha ish o'rinlari yaratish, raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish, uni tashqi bozorlarga yetkazish orqali ko'p tomonlama tashqi savdo-sotiq iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishda transport logistikasi tizimining o'rni muhim ahamiyatga ega.

Samarali logistika tizimi tashqi bozorda mahsulot harakatini optimallashtirish orqali tovar va xizmatlarning xaridorlar uchun sifatli, arzon narxlarda yetkazilishini ta'minlaydi. Bu esa tashqi bozorda mamlakatning iqtisodiy raqobatbardoshligini oshirib, jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuviga ijobiy ta'sir qiladi. Shu bilan birga, logistika tizimidagi kichik uzilishlar ishlab chiqarishdagi katta yo'qotishlarga olib kelish mumkin.

Muhokama va natijalar. O'zbekiston logistikasi mustaqillikkacha va mustaqillik davrining boshlarida faqatgina ichki bozor imkoniyatlariga yo'naltirilgan edi. Tizim shundan

kelib chiqib, korxonalar o'rtasida gorizontaal ravishda rivojlanib bordi. Bunda korxonalar o'rtasida tovar yetkazish sifatini oshirishga va mahsulotni eng kam xarajatlar bilan yetkazib borishga asosiy e'tibor qaratiladi. Shu davrlarda mamlakatimiz xalqaro transport aloqalarida faqat shimoliy yo'lakdan foydalanadi, janubiy, g'arbiy va sharqiy xalqaro transport yo'laklariga avtomobil, temir yo'l, havo transporti bilan chiqish imkoniyati yo'q edi. Shu bois transport sohasida amalga oshirilgan islohotlar xalqaro iqtisodiy munosabatlarda O'zbekistonning o'rni va ahamiyati ortib borishiga e'tibor qaratildi [3].

Transport sohasidagi islohotlar temir yo'llarni ham chetlab o'tmadi. Temir yo'l boshqaruv tizimini takomillashtirish maqsadida 1994-yil noyabrida O'rta Osiyo temir yo'lining O'zbekiston Respublikasida joylashgan temir yo'l korxonalari va bo'limlari, loyiha-konstruktorlik va boshqa tashkilotlari, muassasalari negizida "O'zbekiston temir yo'llari" davlat-aksiyadorlik temir yo'l kompaniyasi tashkil etildi. "O'zbekiston temir yo'llari" kompaniyasi tasarrufida asosiy temir yo'lining foydalanish uzunligi respublikada 3992 km ni tashkil etdi. Shundan 1992,7 km bekat yo'llari va 362,4 km respublika korxonalari shoxobcha temir yo'llari faoliyat ko'rsatmoqda. Surxondaryo viloyatidagi umumfoydalaniladigan temir yo'l shoxobchasining uzunligi 414,9 km iborat bo'ldi.

Sovet Ittifoqi qulaganidan keyin O'zbekiston viloyatlari bilan temir yo'l aloqalarini bog'lash ancha qiyinlashdi. Negaki, Farg'ona vodiysiga o'tish uchun Tojikistondan, Surxondaryo, Xorazm viloyatlari va Qoraqalpog'istonga borish uchun qo'shni Turkmanistondan o'tish lozim edi. Birgina, Termiz shahridan Qoraqalpog'istonga temir yo'l orqali yuk yetkazish uchun oltita chegara-bojxona yo'lagidan o'tishga to'g'ri kelgan edi. Natijada, bu viloyatlardan temir yo'l orqali yo'lovchi tashish to'xtab qoldi. Termizdan Qarshi, Buxoro, Urganch, Nukus kabi shaharlarga Dushanbe-Moskva reysidagi poyezdda borilib, Turkmaniston Respublikasining Kelif shahrida teplovoz almashtirish jarayoni 2 soatga cho'zilishi ancha vaqtni olardi. Bunday holat, mamlakatimizning janubiy, shimoliy va sharqiy hududlarini o'zaro bog'lanishi hamda yuk tashish rivojiga to'sqinlik qilar, mintaqada ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muammolarni keltirib chiqarar edi [4].

XX asrning 90-yillarida Sovet Ittifoqi iqtisodiy integratsiyasining yo'qolishi, tashqi kommunikatsiyalar tizimidagi muammolar jug'rofiy jihatdan dengiz portlaridan uzoqda joylashgan O'zbekiston uchun keskin muammolarni yuzaga keltirdi. Bu hol birinchidan, davlatimizning iqtisodiy aloqalarini rivojlantirish imkoniyatlarini chegaralab, yuklarimiz tranzit tarzda o'tadigan mamlakatlarga qaramlik qilib qo'yishi mumkin; ikkinchidan, ittifoqdosh respublikalari o'rtasidagi bojxona tartib taomillarning mukammal emasligi oqibatida yuk tashuvchilar tovarlarni yetkazib berishga ketadigan vaqtning 40 foizigacha bo'lgan qismini behuda yo'qotmoqda edi. Bularning barchasi butun mintaqada transport sektori raqobatbardoshligining pasayishiga olib kelmoqda edi.

Mazkur muammolarni hal etish birinchidan vaqt, ikkinchidan katta miqdordagi mablag'ni talab etardi. Bundan tashqari temir yo'l transportidagi harakatlanadigan tarkibning (lokomotiv va vagonlar) "jismonan" ishdan chiqqanligi va "ma'nan eskirganligi" ham zamon talabi darajasida xizmat ko'rsatish imkonini bera olmas edi. Mustaqillikning dastlabki yillari shoshilinch tarzda mamlakat temir yo'l transport tizimining moddiy-texnik ta'mirlash bazasini, lokomotiv va vagon saroyini saqlab qolish, yagona milliy temir yo'l tizimini barpo etish yuzasidan tegishli huquqiy-tashkiliy choralar belgilandi. Boshqa respublikalar hududida turgan vagon yoki teplovozlarini qo'ldan chiqarmay, qaytarib olib kelish, mamlakat iqtisodiyotining

yetakchi tizimi hisoblangan temir yo'l tarmog'i jilovini mahkam ushlab turish ko'p narsani hal qilardi [5].

Aynan mustaqillikning ilk kunidan boshlab, transport kommunikatsiyasi tizimini rivojlanishi uchun qator loyihalar amalga oshirildi. Davlat byudjetidan temir yo'llarni rekonstruksiya qilish, yangi temir yo'llar, ko'priklar qurilishi va tegishli infratuzilmalarni rivojlanishi uchun 8 milliard dollardan ortiq kapital qo'yilmalari, shundan 2,6 milliard dollardan ortiq kapital yo'naltirildi.

Ajratilgan mablag'lar hisobiga Surxondaryo temir yo'l tizimida ham muhim tadbirlar amalga oshirila boshlandi. Agar XX asrning 90-yillari boshigacha Termiz bekatida temir yo'l xizmati ancha taraqqiy qilgan bo'lsa, 1991-yildan ishlar birmuncha kamaydi. Jo'natiladigan yuklar va yo'lovchilar tashish, temir yo'l xizmatida ishlovchi ishchi va xizmatchilar ham qisqarib, bu 45 % ni tashkil etdi. 1993-1994-yillardan boshlab esa ishlar jonlana boshlandi. Termiz bekatidan 2 kilometr uzoqlikda yangi yuk ortish-tushirish maydoni qurildi, bu maydon konteynerlar, og'ir yuklar va tovarlarni joylashtirish imkoniyatiga ega bo'ldi. 1996-yil ma'lumotiga ko'ra, Termiz temir yo'l bekati birinchi darajali bekatdir. Bekatga bir yula 3 ta peregon biriktirilgan: 1) Termiz-Uchqizil, 2) Termiz- Baqtriya, 3) Termiz-G'alaba.

Mustaqillik yillarida Qumqo'rg'on bekatidan Argilet karyerigacha 37 km, Boldir bekatidan Oqtosh tuz konigacha 30 km. temir yo'llari qurib bitkazildi. Oqtosh tuz konigacha temir yo'l qurilishi Vatanimizni osh tuzi va sanoat tuzi bilan ta'minlashga imkon berdi. Sariosiyo bekatidan ko'mir tashish uchun Sharg'un temir konigacha ham temir yo'l tortildi. Sobiq SSSR parchalanib ketgach, O'rta Osiyo temir yo'lining Dushanbe temir yo'li tarkibida bo'lgan Termiz bo'limi 1992-yil 1-oktyabridan Dushanbe temir yo'lidan ajralib chiqdi [6].

1990-yillarning boshlarida mamlakatimiz janubini yagona temir yo'l tarmog'iga ulash dolzarb vazifaga aylandi. 1992-1998-yillarda turli ilmiy- texnikaviy ishlar olib borildi. Temir yo'l o'tadigan yo'nalishlar belgilab olindi.

Respublikamizning janubiy viloyatlari Qashqadaryo va Surxondaryoning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini tezlashtirish, temir yo'lda yuk tashishning transport ta'minotini yaxshilash, mamlakat temir yo'l tarmog'ini jonlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 1995-yil 17-avgustda «G'uzor- Boysun-Qumqo'rg'on» yangi temir yo'l liniyasini loyihalashtirish va qurish masalalari to'g'risida qaror qabul qildi. Ma'lumki, bu temir yo'l qurilishi foydali qazilmalar konlarini kompleks o'zlashtirish, temir yo'lda yuk tashishning transport ta'minotini yaxshilash, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarining yangi mintaqalari ishlab chiqarish va ijtimoiy vazifalarini hal etish, mamlakatimizning yagona temir yo'l tarmog'ini shakllantirish vazifalarini muvaffaqiyatli hal etish imkonini beradi. Yangi temir yo'lining umumiy uzunligi G'uzordan –Qumqo'rg'ongacha 223 kilometrni tashkil qilib, shuning 115 kilometri Surxondaryo hududidan o'tadi. Bu hujjatni ikkala vo'ha mehnatkashlari ham zo'r qoniqish bilan kutib oldilar. 1995-yilning dekabrda Qarshi-Kitob temir yo'lining 31-kilometrda ana shu yangi qurilishning boshlanganligiga bag'ishlangan tantanali tadbir bo'lib o'tdi. Tadbirda Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarining jamoatchilik vakillari, loyihachilar, quruvchilar va temir yo'lchilar ishtirok etdilar.

Temir yo'l trassasi G'uzordan boshlanadi va viloyat chegarasigacha Mangij, Garniston, Bo'zaxo'r, Qoradaxona stansiyalari, Qayirma, Jarquduq, Beshbuloq, Chashmiobzon deb nomlangan razyezdlar quriladi. Viloyat tomon keladigan temir yo'l Oqrobot stansiyasidan boshlanib, Qumqo'rg'on tumanidan Makedon ko'prigiga kelib taqaladi. Shu yerdan temir yo'l

ikki tarmoqqa bo'linib, biri Qumqo'rg'on, ikkinchisi Surxon temir yo'l bekatiga borib tutashadi. Oqrobotdan keyin Oqnazar, Sho'rob, Rahmijom, Pitov, Xudoydod, Bandixon, Makedon bekatlari qurilishi ko'zda tutildi [3].

Temir yo'l qurilishi uch bosqichda o'tkazildi. Dastlab, 1998-yilda "O'zbekiston temir yo'llari" kompaniyasi o'z hisobidan "Toshg'uzor- Dehqonobod" yo'nalishini, 1999-yilda esa "Boysun-Qumqo'rg'on" liniyasida yo'l qurilishini boshladi.

Yangi liniyaning eng murakkab bo'lgan uchinchi qismida qurilish ishlarini boshlash maqsadida Yaponiya bilan hukumatlararo bitim imzolandi. Ushbu hujjatga binoan, 2001-yil 16-iyulda Yaponiyaning Tashqi savdoni rivojlantirish tashkiloti (JETRO) loyiha texnik-iqtisodiy asoslarini ishlab chiqish uchun grant ajratdi.

Loyiha ishlari yakunlangach, 2003-yil 2-yanvarda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Toshguzar-Boysun-Qumqo'rg'on" yangi temir yo'l liniyasi qurilishini jadallashtirish to'g'risidagi 43-sonli qarori chiqdi. Qarorga ko'ra, "Toshguzar-Dehqonobod" va "Boysun-Qumqo'rg'on" uchastkalari bo'yicha 2003-2005-yillarda davlat byudjeti mablag'lari (20%) hamda "O'zbekiston temir yo'llari" davlat-aksiyadorlik kompaniyasining o'z mablag'lari (80%) hisobiga "Dehqonobod-Boysun" uchastkasi bo'yicha 2004-2007-yillarda jalb etiladigan Yaponiyaning uzoq muddatli investitsiyalari hisobiga bosqichma-bosqich qurilishi belgilandi. Bosqichma-bosqich tuproq ishlari amalga oshirildi, ko'priklar, yo'l o'tkazgichlar, zarur infratuzilma va vokzallar qurila boshlandi [7].

Murakkab tog' sharoitida barpo etilayotgan yangi temir yo'l liniyasining dengiz sathidan 1800 metrdan ortiq balandlikda, cho'qqi darajasidagi tog' tizmasini kesib o'tishida eng ilg'or texnologiyalar, zamonaviy uskunalar ishga solindi. Yangi temir yo'lni bunyod etish davomida jami 37 ko'prik, galereya va tunnel barpo etildi, 5 vokzal ("Toshguzar", "Dehqonobod", "Oqrobot", "Darband" va "Boysun"), 15 ajratma shoxobcha, shu jumladan, 7 stansiya va 8 razyezd qad rostladi. Liniyaning 81 kilometrigan uzunligi 234, 2 metrni tashkil etgan va Markaziy Osiyoda yagona bo'lgan ko'prik qurildi. Uni trassaning 350 metr radiusli yoysimon qismida balandligi 43 metrni tashkil etuvchi tayanch ustunlari ko'tarib turadi. Yangi liniya bo'ylab temir yo'l transporti xodimlari yashashi uchun umumiy maydoni 5 603 kvadrat metr bo'lgan o'ttiz beshta ikki qavatli kottej qurildi. "Darband" stansiyasida 216 o'quvchiga mo'ljallangan umumiy o'rta ta'lim maktabi va Dehqonobod" stansiyasida sport majmuasi barpo etildi.

2004-yilning oktyabr oyiga kelib "Toshguzar-Dehqonobod" va "Boysun- Qumqo'rg'on" uchastkalaridagi qurilish ishlari o'z nihoyasiga yetdi. Ish bilan tanishish maqsadida O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.Karimov Toshg'uzorga keldi. Bu yerda poyezdda o'tirib Dehqonobodgacha bo'lgan hududda qurilish ishlarini ko'zdan kechirdi [4].

Qurilishning keyingi bosqichini amalga oshirish uchun 2004-yil 30-noyabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Toshguzar-Boysun-Qumqo'rg'on yangi temir yo'l liniyasi qurilishi loyihasini amalga oshirishni jadallashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 559-sonli Qarori chiqdi. Ushbu qaror qurilishining eng og'ir uchastkasi bo'lgan Boysun- Dehqonobod yo'nalishini qurishga qaratilgan bo'lib, unda Yaponiya hukumati tomonidan beriladigan uzoq muddatli kreditlarini jalb etish ko'zda tutildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining farmon va maxsus qarorlari asosida 2007-yilning avgust oyida 223 kilometrlik "Toshguzar-Boysun-Qumqo'rg'on" temir yo'li 33 oyda, ya'ni muddatidan ikki yil oldin qurib

bitkazilib foydalanishga topshirildi. Qurilish davomida 5 ta vokzal, 7 ta temir yo'l stansiyasi, 8 ta razyezd, 37 ta ko'prik barpo etildi. Bu ko'priklarning 9 tasi dengiz sathidan 1500 metr balandlikda bunyod etildi. Temir yo'l tarmog'ining 81 kilometrda Markaziy Osiyoda bitta bo'lgan uzunligi 234,2 metrli ulkan ko'prik qurildi. Baland tog' ustidagi qoyatoshlar tabiiy hodisalar tufayli tushib, poyezd vagonlariga zarar yetkazmasligi uchun bitta usti yopiq galereya qurildi.

Yangi temir yo'l liniyasi birinchi bosqichining qurilishi natijada Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarini mamlakatning boshqa hududlari bilan ishonchli bog'lab turuvchi yagona va yaxlit temir yo'l kommunikatsiyalari tizimi shakllandi. Mazkur hududning boy mineral-xom ashyo resurslari konlarini samarali va kompleks ravishda o'zlashtirish, aholi bandligini ta'minlash, barqaror hamda jadal iqtisodiy o'sish va insonlar farovonligini oshirish, eksport salohiyatini o'stirib borish uchun qulay shart-sharoitlar yaratildi. O'zbekistonning jahon bozorlariga, eng avvalo transafg'on temir yo'l koridori orqali, bir vaqtning o'zida O'zbekistonning tranzit harakatidagi rolini oshirish bilan to'g'ridan-to'g'ri Hind okeani, Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari portlariga chiqish imkoniyati paydo bo'ldi [3].

Chindan ham, temir yo'l qurilishi O'zbekiston tarixidagi olamshumul tarixiy voqea edi. Shu bois O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidentining 2007-yil 22-avgustidagi PF-3911-sonli Farmoniga ko'ra, "Toshguzar-Boysun- Qumqo'rg'on" temir yo'li qurilishida alohida o'rnak ko'rsatgan bir guruh ishchi- xizmatchilar mukofotlandi. Ushbu temir yo'l liniyasining ochilish marosimi 2007-yil 24-avgust kuni Darband stansiyasida bo'lib o'tdi. Unda O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov ham ishtirok etdi.

Xulosa. "Toshg'uzor-Boysun-Qumqo'rg'on" temir yo'li, mamlakatimiz iqtisodiyoti rivojiga katta hissa qo'shib kelmoqda. Toshguzar va Qumqo'rg'onni bog'lagan, uzunligi 223 kilometr bo'lgan temir yo'l liniyasi bir kecha-kunduzda 14 juft poyezdni o'tkazish imkoniyatiga ega. Ushbu magistralning uzluksiz faoliyati tufayli yirik industrial loyihalarning amalga oshirilayotgani, ijtimoiy infratuzilmaning rivojlanayotgani bugun mamlakatimiz hukumatining uni bunyod etish borasidagi qarori nechog'li chuqur o'ylangani va uzoqni ko'zlaganligidan dalolat beradi. Biz uchun nafaqat strategik muhim transport yo'lagi, balki mamlakatimiz janubiy mintaqasi-Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarini barqaror iqtisodiy rivojlantirish, ularda hayotiy ahamiyatga ega ijtimoiy muammolarni hal etish, aholi bandligi va farovonligi darajasini yuksaltirishda katta omil bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. –Toshkent: O'zbekiston, 2016. – B.56.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 7-noyabr PF -982-sonli "O'zbekiston temir yo'llari" davlat - aksionerlik kompaniyasini tuzish to'g'risida"gi Farmoni / www.lex.uz.
3. 16-fond materiallari Surxondaryo viloyat davlat arxivi.
4. O'zMA. F-25. Turkiston ASSR yer ishlari xalq komissarligi.
5. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1965 году. –Ташкент: Узбекистан, 1966. –С. 431.
6. Тогаева А.З. Железная дорога Ташкент - Оренбург и ее место в социально-экономической жизни Туркестана. Тарих фан. номз. дисс. автореф. - Т., 2010. - 30 б.
7. Узбекистан за годы восьмой пятилетки (1966-1970 гг.). –Ташкент: СК КП Узбекистана, 1971. – С.160.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

INDUSTRY OF UZBEKISTAN IN THE FIRST YEARS OF THE GREAT PATRIOTIC WAR

Urmonov Khusniddin

Museum of Memory of Victims of Repressions
in the structure of Gulistan State University, employee

Abstract. The article highlights the transfer of Uzbekistan's industry to war footing, the work of evacuated industrial enterprises in the first years of World War II. It is emphasized that these processes influenced the development of heavy and light industry in the republic.

Keywords: World War II, Great Patriotic War, feat, evacuation, industrial enterprises, plant, transfer to war footing, military products.

ULUG' VATAN URUSHINING DASTLABKI YILLARIDA O'ZBEKISTON SANOATI

O'rmonov Husniddin Baxriddin o'g'li

Guliston davlat universiteti tuzilmasidagi
Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyi xodim
E-mail: urmonov94@list.ru

Annotatsiya. Maqolada Ikkinchi jahon urushining dastlabki yillarida O'zbekiston sanoatini harbiy izga o'tkazilishi, evakuatsiya qilingan sanoat korxonalarini ishga tushirilishi yoritilgan. Mazkur jarayonlar respublikadagi og'ir va yengil sanoatni rivoj topishiga ta'sir qilgani qayd etilgan.

Kalit so'zlar: Ikkinchi jahon urushi, Ulug' Vatan urushi, jasorat, evakuatsiya, sanoat korxonalari, zavod, harbiy izga tushirish, harbiy mahsulot.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N14>

Kirish. 2025-yil 19-fevraldagi "Ikkinchi jahon urushida qozonilgan G'alabaning 80 yilligi hamda Xotira va qadrlash kuniga tayyorgarlik ko'rish va munosib nishonlash to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarorida qayd etilganidek, "mamlakatimizda 9-may — Xotira va qadrlash kunini keng nishonlash, Ikkinchi jahon urushida qozonilgan g'alabaga hissa qo'shgan urush va mehnat faxriylariga hamda Vatan ravnaqi, taraqqiyoti va uning himoyasi uchun kurashgan buyuk ajdodlarimizga alohida e'tibor va chuqur ehtirom ko'rsatish, shuningdek mustaqillik yillarida xizmat burchini bajarish chog'ida halok bo'lgan harbiy xizmatchilar va huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlari xotirasini ulug'lash yurtimizda oliyjanob qadriyatga aylangan... Biz tinchlik va mustaqillik uchun o'z jonini ayamagan ota-bobolarimiz va mard o'g'lonlarimizning ulkan jasorati, matonati hamda fidoyiliklarini yuragimizda abadiy saqlaymiz" [1].

Insoniyat tarixida hech bir urushda hech bir davlat 1 418 kun davom etgan janglarda 27 million 343 ming jangchi, zobit va fuqarosidan judo bo'lgan emas. Bu urushga O'zbekistondan 1 433 230 kishi safarbar qilingan. Respublika aholisining umumiy soni

6,5 million bo'lgan, shulardan bolalar va keksalarni chiqarib tashlasak, bu raqam ikki baravar qisqaradi. Demak, 3,25 million yaroqlilardan yarmi ayollar — onalar ekanligini inobatga olsak, 1,6-1,7 million harbiy xizmat yoshidagi erkaklar qoladi. Ya'ni, O'zbekiston aholisining deyarli 22 foizi, harbiy xizmatga yaroqlilarining deyarli 90 foizi urushga yoki ishchi batalyonlariga ketgan. Shulardan 263 005 kishi halok bo'lgan, 32 670 kishi bedarak yo'qolgan, 60 452 kishi nogiron bo'lib qaytgan [21, b.146; 20, b.33].

Bugungi kunda respublikamiz aholisining tarixiy qahramonligi, fidokorona mehnatini ulug'lash, yosh avlodni ona Vatanga sadoqatli, bugungi tinch, osoyishta hayotni asrab-avaylashga qodir insonlar etib tarbiyalash maqsadida urush yillarida ko'rsatilgan qahramonlik va jasoratni yoritib beradigan kitoblar, maqolalar yozilmoqda, anjumanlar o'tkazilmoqda. 2025-yilda G'alabani 80-yili hamda 9-may umumxalq bayrami – Xotira va qadrlash kuni sifatida keng nishonlanmoqda. Urush davrida o'zbekistonliklar frontda va front ortida ulkan jasoratni namoyon etdilar, og'ir sharoitlarda O'zbekiston rahbariyati qisqa vaqt ichida evakuatsiya qilingan korxonalarini joylashtirish va front ehtiyojlari uchun mahsulotlar ishlab chiqarish bilan bog'lik murakkab vazifalarni yechimini topishga kirishgan edilar. Vatanimizning sovet davri, shu jumladan urush yillaridagi tarixini xolisona, manbalar va arxiv hujjatlari asosida o'rganish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Sovet va mustaqillik davrlarida chop etilgan bir qator kitob, ilmiy ishlar va maqolalarda O'zbekistonga evakuatsiya qilingan korxonalar haqida ma'lumot berilgan [5; 7; 8; 10; 11; 16; 18]. "O'zbekistonda ijtimoiy fanlar" jurnalining 1985-yil 5-sonida [23] sovet xalqining Ulug' Vatan urushida qozonilgan G'alabasining 40-yilligiga bag'ishlangan maqolalar chop etilgan. Jumladan, O'zbekistonning urush davridagi sanoati masalasi A.Yu.Ibragimova, M.Sh.Qosimova, S.K.Ziyadullayev, L.P.Dyadyura va boshqalarning maqolalarida o'z aksini topgan. X.B.Bobojonov o'z maqolasida O'rta Osiyoga sanoat korxonalarini evakuatsiya qilish jarayonini tahlil qilgan [4]. E.X.Xodjiyevning maqolasida Farhod GESi qurilishi qisqacha yoritilgan [19]. A.Yu.Atajanov maqolasida o'zbek xalqining front ortidagi evakuatsiya jarayonida ko'rsatgan matonati, sabri hamda g'amxo'rlikni yoritib berilgan [3].

Mualliflar jamoasi tomonidan tayyorlangan "Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekiston" nomli monografiyada O'zbekistonliklarning frontdagi va front ortidagi jasoratlari yoritilgan. Jumladan, respublika sanoatining harbiy maqsadlar asosida qayta qurilishi, sanoat obyektlarini okkupatsiya hududlaridan ko'chirilishi va faoliyatini tashkil etilishi arxiv hujjatlari asosida bayon qilingan [12, b.177-274].

Tadqiqotning nazariy va metodologik asosini o'rganilayotgan muammoga oid ilmiy adabiyotlar va arxiv hujjatlari tashkil etadi. Ushbu maqolani yozishda tarixiy-tahliliy usul qo'llanilib, manbalardagi ma'lumotlar tahlil qilindi. Dokumental tahlil usuli – arxiv hujjatlari tahlil qilinib, maqolaning ilmiy asosli bo'lishi ta'minlandi. Ushbu metodologik yondashuvlar maqoladagi nazariy xulosalarning ishonchliligini ta'minlashga xizmat qildi.

Muhokama va natijalar. 2025-yil 9-may kuni MDH davlatlari sovet xalqining Ikkinchi jahon urushida erishilgan Buyuk G'alabasining 80 yilligini nishonlamoqda. Tarixdan ma'lumki, fashistlar Germaniyasining SSSRga xiyonatkorona hujumining dastlabki kunlaridan boshlab Vatan himoyasiga butun ko'pmillatli sovet xalqi otlangan edi. Millionlab sovet odamlari harakatdagi armiya, xalq lashkari, partizan otryadlari, yashirin podpolye, Yevropa Qarshiligi saflarida kurashdilar, sanoat korxonalarai va transportda, kolxoz va sovxoz dalalarida

qahramonona ishladilar, Sovet Qurolli kuchlarini dushmanni tor-mor etish uchun zarur bo'lgan barcha narsalar bilan ta'minladilar. SSSR yagona jangovar lagerga aylanib, qisqa muddatlarda uning hayoti harbiy izga o'tkazilgan edi. 1941-yil avgust o'rtalarida VKP(b) MQ va SSSR XKS 1941-yil to'rtinchi choragi va 1942-yilga mo'ljallangan Povoljye, Ural, G'arbiy Sibir, Qozog'iston va O'rta Osiyo rayonlari bo'yicha harbiy xo'jalik rejasini qabul qilib, unda qisqa muddatlarda bu hududlarda sanoat qurilishini kengaytirib, harbiy mahsulotlarni va boshqalarni ishlab chiqarishni yo'lga qo'yishni rejalashtirgan edi [9]. 1941-yilning o'zidayoq O'rta Osiyo va Qozog'istonga 300 dan ortiq yirik zavod va fabrikalar ko'chirilgan edi. Bulardan 140 tasi Qozog'istonga, 104 tasi O'zbekistonga, qolganlari O'rta Osiyodagi boshqa respublikalarga joylashtirilgan edi [15, b.109]. Umuman olganda, urush davrida respublikamizga ko'chirib keltirilgan 170dan ortiq zavod va fabrika orasida Chkalov nomidagi aviatsiya zavodi, "Krasniy put" zavodi, Leningrad to'qimachilik mashinalari zavodi, Rostselmash", "Qizil Oqsoy", Sumsk kompressor va Dnepropetrovsk karborund zavodlari, Moskvadagi "Elektrokabel" va "Pod'yomnik" zavodlari, Temir yo'llar xalq komissarligining mashinasozlik zavodi, Kiyevdagi "Transsignal" zavodi, Stalingrad kimyo kombinati va boshqalar bor edi [22].

Urush yillarida O'zbekiston ham Sovet armiyasining mustahkam frontorti bazasiga aylantirildi. Sanoatni front buyurtmalarini bajarishga o'tkazishga alohida e'tibor qaratildi. O'sha kunlarda "Pravda" gazetasida: "Bizda endilikda "tinch" korxonalar bo'lmaydi, har bir zavod, har bir fabrika harbiy ehtiyojlarni qondirish uchun ishlashi kerak", — deb yozilgan edi [17]. O'zbekistondagi yuzlab korxonalar frontga kerak bo'lgan qurol-yarog'lar va boshqa mahsulotlarni chiqara boshladilar. Mamlakatning g'arbiy rayonlaridan evakuatsiya qilingan sanoat korxonalari, tashkilotlar, muassasalar va ularning kollektivlarini qabul qilish, joylashtirish va tiklash bo'yicha qisqa muddatlarda ulkan ishlar amalga oshirildi. Jumladan, o'zbek mutaxassislari va evakuatsiya qilingan mutaxassislar hamkorligida "Rostselmash" (keyinchalik "Tekstilnash") zavodining ayrim sexlari 3 haftada tiklanib, 25 kundan keyin frontga mahsulot bera boshladi. Qisqa vaqt ichida bu zavod uchun 11 500 kv. m maydonda sexlar qurildi va 11 000 kv.m. maydondagi ilgarigi sexlar qo'shimcha moslashtirildi. Bu zavodning uskunalari respublikaga 420ta vagonda yetkazilib, tezda o'rnatildi va 2 yarim oydan keyin zavod to'liq ishlay boshladi [6, b.32]. "Rostselmash" zavodi "Katyusha" va minomyot snaryadlari ishlab chiqara boshladi. Kolchuginskdan keltirilgan "Elektrokabel" zavodi 5 oy ichida qurilib, harbiy aloqa mahsulotlari yetkazib bera boshladi.

"Qizil Oqsoy" ("Krasniy Aksay", keyinchalik "O'zbekselmash") zavodi Toshkentga yetib kelganidan keyin 29 kun o'tgach mahsulot chiqara boshladi. Podmoskovyedan evakuatsiya qilingan V.P.Chkalov nomidagi yirik aviatsiya zavodi 1941-yil oktyabr oyida Toshkentga evakuatsiya qilindi. Moskvadan O'zbekistonga bu zavodning uskunalari deyarli 1000 ta vagonda yetkazildi, 5 mingga yaqin ishchi-mutaxassislar ham evakuatsiya qilindi. 1942-yil 7-yanvaridayoq dastlabki mahsulotni berdi. Ishlab chiqarishni tashkil qilish bo'yicha ishlarga zavodning bosh muhandisi B.P.Lisunov rahbarlik qilgandi. Birinchi samolyotni osmonga ko'targan uchuvchi N.Gavrilovning aytganidek, "10 kundan keyin esa jangovar samolyotlarning dastlabki partiyasi chiqdi"[11, s.4]. Evakuatsiya qilingan boshqa korxonalar ham qisqa muddatlarda tiklanib, ishga tushgan edi. Kadrlar, sanoat xomashyosi, yoqilg'i, stanoklar, uskunalar yetishmasligiga qaramay, 1941-yil dekabriga kelib Toshkentdagi 63 ta, respublika hududidagi 230 ta sanoat korxonalari mudofaa mahsulotlarini ishlab chiqara boshladi [29].

O'zbekistonda evakuatsiya qilingan va mahalliy korxonalarni ishchi kuchi bilan ta'minlash masalasi dolzarb bo'lib qolgan edi. Bu borada urush davrida harbiy sanoatni doimiy kadrlar bilan ta'minlash, ish vaqtidan tashqari ishlarni kiritish, ta'tillardan voz kechish, ishlab chiqarish va qurilishda mehnatga loyiq bo'lgan band bo'lmagan aholini jalb qilish kabi choralar qo'llanildi. Umumharbiy safarbarlik natijasida frontga ko'plab malakali kadr erkaklarning ketganligi va aholining talaygina qismini ayollar, keksalar va bolalar tashkil etardi. Sanoatda va xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlarida xotin-qizlar eng muhim ishchi kuchi bo'lishdi. 1942-yil oxiriga kelib O'zbekistonda sanoatda band bo'lgan ishchilar va xizmatchilarning 54,9% ularning ulushiga to'g'ri kelgan edi [11, s.4]. Urushning birinchi kunlaridanoq ayollar o'zining matonat va vatanparvarlik ruhini ko'rsatdi va 1941-yilning oktyabriga kelib, «Tashselmash» zavodining o'zida 800, Toshkent tekstil kombinatida esa 825 ayol tokar, slesar va boshqa kasblar egalari bo'lib ishlar edi [3, b.772-773].

Evakuatsiya qilingan zavod va fabrikalarni tiklashda talabalar, o'quvchilar, uy bekalari, fan va madaniyat xodimlari, xizmatchilar va kolxozchilar qo'liga belkurak, ketmon, lom olib, charchash nimaligini bilmay mehnat qildilar. Shuningdek, ko'plab mehnat faxriylari, nafaqaxo'rlar va nogironlar ham ishga qaytishdi. Sanoatni ishchi kuchi bilan ta'minlashda ayniqsa yoshlar katta rol o'ynadi. Birgina aviazavodga 1760ta yigitlar va 760 o'zbek qizlari ishga kelgan bo'lib, tajribali kadrlar tomonidan qisqa muddatlarda o'rgatildi va tez orada normadan ortiqcha mahsulot chiqara boshladilar [18, b.118]. Evakuatsiya qilingan korxonalar bilan birga kelgan tajribali ishchilar va muhandis-texnik kadrlar yordamida 100 mingdan ortiq ishchilar tayyorlandi. 25 mingdan ortiq yosh ishchilar esa O'zbekiston mehnat rezervlari tizimidan sanoat korxonalariga yuborildi [11, b.5].

Sanoat ishlab chiqarishi va mehnat unumdorligini oshirishda ommaviy sotsialistik musobaqa qudratli omil bo'lib xizmat qildi. Ishchilar ish normasini 200, 300, 400, 500 foizga bajara boshladilar. Jumladan, Samarqanddagi «Kolxoznik» nomli zavodda tokar Zavozin kunlik topshiriqlarni 400-500%ga bajardi. Bu zavodda 60dan ortiq kishi normani 200%ga bajarib kelgan edi [26]. 1941-yil dekabrda kelib ishni 2ta normagacha yetkazgan ishchilar soni respublika bo'yicha 2 martaga, 200%ga bajarganlar esa 5 martaga ko'paygan edi [27]. Keyinchalik ayrim ishchilar normani 5 barobar va hatto 10 barobar bajargan. Ishchilar o'rtasida «200 chilar» harakatining avj olishiga yuksak vatanparvarlik ruhi asos bo'lib xizmat qildi. Chunonchi, harakatning mohiyati «Nafaqat o'zim balki, frontga ketgan inson uchun ham rejani bajarish»ga intilishdan iborat edi. Moskvadagi komsomol yoshlar tashabbusi bilan komsomol yoshlarning front brigadalari shakllantirildi. Farhod GESi qurilishida mingchilar harakatini E.To'raboyev va A.Egamberdiyev boshqardilar.

Urush davrida O'zbekiston mamlakatdagi yirik arsenallardan biriga aylangani tufayli, sanoat korxonalarini elektr energiyasi bilan ta'minlash muammosi keskinlashdi. Agar 1940-41-yillar qish mavsumida Toshkent sanoat majmuidagi mavjud elektr stansiyalari quvvati va elektr energiyasiga ehtiyoj o'rtasidagi uzilish 4 mgvt tashkil qilgan bo'lsa, 1942-43 qish mavsumiga kelib 50 mgvt-gacha yetdi [13, b.90]. Bunday sharoitlarda yangi gidroelektr stansiyalarini qurish muhim harbiy-xo'jalik va siyosiy tadbirga aylandi. 1942-yil 18-noyabrda Davlat Mudofaa Qo'mitasi O'zbekistonda bir qator GESlar, jumladan Farhod GESini ham qurish to'g'risida qaror qabul qildi. 1942-yil 22-dekabrda Farhodstroy boshqarmasi tuzilib, unga A.A.Sarkisov boshliq, I.Ya.Kaminskiy esa bosh muhandis etib tayinlandilar. Farhod GESining qurilishi umumxalq qurilishiga aylandi: respublikadagi barcha viloyatlardan qurilish

materiallari, ketmonlar, yog'och va taxtalar va boshqa kerakli narsalar jo'natildi, quruvchilar va boshqa ishchilar yetib keldilar. Hatto minglab kolxozchi ayollar ham ularni Farhod GESi qurilishiga yuborishni so'rab ariza yozgan edilar [19, b.40-41]. 1943-yil 10-fevralga kelib qurilishda 60 mingdan ortiq kishi ishga kirishdi. 1943-yil 16-fevralga kelib Xovos tumanidagi Engels nomli kolxozi va Mirzacho'l tumanidagi Sverdlov nomli kolxoz yer ishlarini ortig'i bilan bajarishdi. Bir oy o'tgach, qurilishda 70 mingta kolxozchi, muhandislar, texniklar, vrachlar, san'atkorlar va boshqalar ishlagan. Yer ishlarini bajarayotgan samarqandlik kolxozchilar har kuni 10ta normani bajarib keldilar [19, b.41]. Farhod GESi qurilishida nafaqat o'zbekistonlik mehnatkashlar, balki barcha ittifoqdosh respublikalar ham qatnashdilar.

1942-yil o'rtalariga kelib O'zbekiston xalq xo'jaligi harbiy izga tushirildi, yalpi mahsulot ishlab chiqarishi 2 marta ko'paydi, uning xalq xo'jaligidagi ulushi 75% gacha o'sdi [14]. Ishchilar va texnik ziyolilar kuchi bilan O'zbekistonda sanoatning yangi tarmoqlari yaratildi, 280 ta yangi korxonalar – fabrikalar, zavodlar, elektr stansiyalari, konlar, shaxtalar va boshqalar ishga tushirildi. Bular orasida Tovoqsoy GESi, Oqtepa GESi, Qibray GESi, Bekobod metallurgiya zavodi, Chirchiq elektr kimyo kombinatining ikkinchi navbati, Angren ko'mir korxonalari va boshqa muhim obyektlar bo'lgan. Og'ir sanoatning o'sishi va ilgari ishlagan mashina qurilishi zavodlarining evakuatsiya qilingan zavodlarning qurilmalari negizida kengaytirilishi natijasida respublikada samolyotlar, aviabombalar, minomyotlar, minalar, granatalar va boshqa front mahsulotlari ishlab chiqarishi keskin oshirildi. O'zbekiston ittifoqning asosiy jangovar aslahaxonalaridan biri sifatida Mudofaa Fondiga 649,9 mln so'm pul, 22 kg oltin va kumush o'tkazdi [24]. Ochlik, charchoqqa qaramay, sanoat ishchilari frontni qurol-yarog', jangovar texnika va moddiy resurslar bilan ta'minlash uchun barcha imkoniyatlaridan foydalandilar.

Urush davrida frontga 2 100 samolyot, 17 342 aviamotorlar, 2 318 aviabomba, 17 100 dona minomyot, 4 500 dona minaga qarshi qurol, 22 mln dona mina, 560 mingta snaryad, 1 mln dona granata, 3 mln radiolampa, 300 mingta parashyut, 5 ta bronepoyezd, 18 ta harbiy-sanitar va kir yuvish poyezdlari, 2 200 ta harakatchan oshxona va boshqa harbiy texnikalar yetkazib berildi. 1941-yildan 1945-yilgacha O'zbekistondagi yengil sanoat korxonalari 7 518 800 dona gimnastyorka, 2 636 700 paxtali ust-bosh, 2 815 500 etik tayyorlashdi [25]. Og'ir mehnat yuki asosan ayollar, qariyalar va o'smirlar yelkasiga tushdi. Bundan tashqari, o'zbekistonliklar tank kolonnalari va jangovar samolyotlarni ishlab chiqarishni moliyalashtirishga o'z hissalarini qo'shdilar. 1942-yilda O'zbekiston kolxozchilari "O'zbekiston kolxozchisi" (Kolxoznik Uzbekistana) tank kolonnasi uchun 260 mln so'm yig'ib topshirishdi [8]. Shuningdek, aholi tomonidan issiq ust-bosh kiyimlarini to'plash ham yo'lga qo'yilgan edi. Frontga paxtalik kiyimlar, etiklar, sharflar, qo'lqoplar, paypoqlar, telpaklar, oziq-ovqat mahsulotlari to'planib, Yo'ldosh Oxunboboyev boshchiligida maxsus poyezdda frontga yetkazilgan edi [2, b.102].

Xulosa. Ko'pmillatli O'zbekiston xalqi butun taraqqiyparvar insoniyat qatori 1941-1945-yillarda Ikkinchi jahon urushida faol ishtirok etib, fashizm ustidan qozonilgan buyuk G'alabani ta'minlashga munosib hissa qo'shdi. el-yurtimizni urush yillarida ko'rsatgan mardlik va qahramonligi biz uchun ulkan jasorat maktabi, g'urur-iftixor manbai bo'lib, vaqt o'tgani sayin bu o'lmas qadriyatlarning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Shuning uchun har yili 9-may mamlakatimizda Xotira va qadrlash kuni sifatida keng nishonlanadi. Ikkinchi jahon urushida halok bo'lgan ajdodlarimiz xotirasiga chuqur hurmat bajo keltirib, fashizmga qarshi

janglarda, mehnat frontida jonbozlik ko'rsatgan faxriylarimizga alohida e'tibor va ehtirom ko'rsatish yurtimizda olijanob an'anaga aylanib qoldi.

Ikkinchi jahon urushi davrida O'zbekistonga ko'chirilgan sanoat korxonalarining ko'pchiligi urushgacha harbiy mahsulotlar ishlab chiqarmagan, shuning uchun ularning ishini harbiy mahsulotlar ishlab chiqarish uchun qayta qurish zarur edi. Bu jarayon texnologik jarayonlarni o'zgartirish, ishlab chiqarishga qo'shimcha asbob-uskunalarni jalb qilishni, evakuatsiya qilingan texnik-muhandislar yordamida yangi kadrlarni tayyorlashni va zavodlarni qisqa muddatlarda ishga tushirishni talab qilardi. Urush yillarida O'zbekistonda sanoat korxonalarining ko'chirilishi va tezlikda ishga tushirilishi ittifoq harbiy salohiyatini oshirishga salmoqli hissa qo'shdi. Amerikalik jurnalist L.Sultsberger 1942-yil 20-iyuldagi "Life" jurnalidagi maqolasida evakuatsiya jarayonini tarixning buyuk voqealaridan biri ekanligi haqida yozdi [14, b.33; 12, b.264].

Okkupatsiya hududlaridan evakuatsiya qilingan dastgoh va texnika sobiq Ittifoq sharqiy hududlarida ishlab chiqarish quvvatlarini oshirishda katta ahamiyat kasb etdi. Evakuatsiya qilingan korxonalarni yangi joyda tiklash va ishga tushirish iqtisodiyot transformatsiyasining ahamiyatli tadbirlaridan biri bo'ldi. O'zbekiston ixtiyoridagi asosiy iqtisodiy resurslar, qurilish salohiyati, elektr energiyasi quvvatlari, mehnat va moddiy imkoniyatlar ko'chirilgan korxonalarni tiklashga qaratildi.

Shunday qilib, evakuatsiya qilingan sanoat korxonalarining joylashtirilishi va tiklanishi natijasida O'zbekiston urushning birinchi yilidan boshlab frontga samolyotlar, aviabombalar, tank detallari, parashyutlar va boshqa qurol-yarog' va o'q-dorilarni yetkaza boshladi. Bundan tashqari, sanoatni evakuatsiya qilish va tiklash respublika sanoat ishlab chiqarishining o'sishiga, urushdan oldingi yillarda bu yerda bo'lmagan sanoat tarmoqlarining yaratilishiga va O'zbekistonning industrial rivojlanishiga katta ta'sir o'tkazdi. Urush yillarida qurilish materiallari sanoati, to'qimachilik va poyabzal sanoati, oziq-ovqat sanoati, mahalliy sanoat tarmoqlarini rivojlantirish tadbirlari amalga oshirildi. Faqat 1943-yilda 12 ta yog' zavodi, 3 ta paxta tozalash zavodi, 4 ta qand va 4 ta konserva zavodlari qurilib ishga tushirildi. Umuman olganda, urush yillarida O'zbekistonda 280 ta yangi sanoat korxonalari qurilib ishga tushirildi. Sanoatning yangi tarmoqlari – aviatsiya, stanoksozlik, og'ir mashinasozlik, qora va rangli metallurgiya hamda boshqa tarmoqlari vujudga keldi [28]. O'zbekistonliklar front orqasining nihoyatda qiyin sharoitlarida Sovet Ittifoqi xalqlari bilan birga dushman ustidan g'alabani fidokorona mehnatlari bilan ta'minlab bordilar va tarixda misli ko'rilmagan xalq jasoratini namoyon qildilar.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 19 февралдаги "Иккинчи жаҳон урушида қозонилган Ғалабанинг 80 йиллиги ҳамда Хотира ва қадрлаш кунига тайёргарлик кўриш ва муносиб нишонлаш тўғрисида"ги Қарори. / URL: <https://president.uz/uz/lists/view/7893>
2. Абдуллаев Д.Н. Гуманитарные ценности узбекского народа в годы Великой Отечественной войны. // Эшелоны идут на Восток. Эвакуация в Узбекистан в годы Великой Отечественной войны. Сборник материалов международной научной конференции, посвященной 75-летию Великой Победы. / Серия "Евразийский перекресток". Вып.12. – Оренбург – Ташкент, 2019. – 260 с. – С. 98-104.
3. Атажанов А.Ю. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистонга кўчирилган таълим соҳаси. // Academic research in educational sciences. 2022. №3 (10). – Б. 770-774.

4. Бабаджанов Х.Б. Процесс эвакуации промышленных предприятий из западных территорий бывшего Советского Союза в республики Средней Азии в годы второй мировой войны. // Приволжский научный вестник. 2014. №3 (31), часть 1. – С.39-43.
5. Вклад трудящихся Узбекистана в победу в Великой Отечественной войны. – Ташкент: Фан, 1975
6. Воскобойников Э.А., Яковлев В.М. Организаторская и идеологическая работа Коммунистической партии Узбекистана в годы Великой Отечественной войны. Июль 1941-1945 гг. – Т.: Узбекистан, 1966. - 182 с.
7. Голованов А. Саидов И. Вклад Узбекистана в победу над фашизмом. Часть II. – Самарканд: СамГУ, 2006.
8. Джураев Т.Д. Коммунистическая партия Узбекистана в годы Великой Отечественной войны. – Ташкент, 1964. – 274 с. – С. 233-234.
9. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов. Т.2. – М., 1957. – С. 707-712.
10. Ефимов В. Патриотический подвиг трудящихся Узбекистана в годы Великой Отечественной войны. –Т.: Фан, 1972.
11. Ибрагимова А.Ю. Рабочий класс и колхозное крестьянство Узбекистана – фронту. // Общественные науки в Узбекистане. 1985. №5. – С. 3-7.
12. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистон. Монография. – Т.: Zamin Nashr, 2024. – 362 б. <https://shon-sharaf.uz/uploads/2024/08/2-2.pdf>
13. История Узбекской ССР. Т.4. – Т., 1968.
14. Куманев Г. Говорят сталинские наркомы. – Смоленск: Русич, 2005.
15. Курбанова Ш. Деятельность республиканских организаций Узбекской ССР по приему и размещению эвакуированных промышленных предприятий. // Эшелоны идут на Восток... – С. 108-112.
16. Нуруллин Р. Узбекистан – арсенал фронта в годы войны// Фашизм устидан қозонилган ғалабада Ўзбекистоннинг тарихий ҳиссаси (Илмий-назарий конференция материаллари). – 1996. – Б. 193.
17. Правда. 1941 г., 4 июля.
18. Узбекская ССР в годы Великой Отечественной войны. Т.1. – Т.:Фан, 1981. – 407 с/
19. Ходжиев Э.Х. Трудовой подвиг строителей ФархадГЭС. // Общественные науки в Узбекистане. 1985. №5. – С. 39-42.
20. Хоназаров Қ. Мустақиллик ва миллий муносабатларнинг ривожланиши. – Т.: ЎАЖБНТ маркази, 2001. – 33 б.
21. Erdonova Yu. A., Shokarimova K.A. Ikkinchi jahon urushi O'zbekiston va O'zbekiston xalqi ko'rsatgan jasorati. // Academic research in educational sciences. 2024. №5 (CSPU Conference 1 Part 1). – Б. 145-148.
22. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Тошкент, 2000. – Б. 440.
23. Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1985. №5. - 63 б.
24. ЎЗР МДА., Фонд М – 58. Рўйхат 18. Йиғ. Жилд. 117. - В. 72.
25. ЎЗР МДА., Фонд И – 58. Рўйхат 25. Йиғ. Жилд. 12. - В. 34, 35, 307.
26. ЎЗР МДА. Фонд Р-400, рўйхат 1, йиғма жилд 1141, в.503.
27. ЎЗР МДА. Фонд Р-400, рўйхат 1, йиғма жилд 1141, варақ 206.
28. Yuldasheva Sh. Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekistonda 300 ta sanoat korxonasi faqat harbiy mahsulot ishlab chiqargan // Yangi O'zbekiston. 2020 yil 8 may soni./ URL: <https://yuz.uz/uz/news/ikkinchi-jahon-urushi-yillarida-ozbekistonda-300-ta-sanoat-korxonasi-faqat-harbiy-mahsulot-ishlab-chiqargan>
29. Ўзбекистон саноати ва қишлоқ хўжалиги фронт хизматида. / <https://tarix.sinaps.uz/hodisa/ozbekiston-sanoati-xojaligi-front-xizmatida/>

-
30. Ўзбекистон тарихи. 10 синф. / <https://tarix-kitob.uz/ozbekiston-tarixi-10/ozbekiston-sanoati-va-qishloq-xojaligi-front-xizmatida/>

08.00.00-IQTISODIYOT FANLARI – ECONOMICAL SCIENCES**Received:** 15 April 2025**Accepted:** 1 May 2025**Published:** 10 May 2025*Article / Original Paper***FRUIT AND VEGETABLE CLUSTERS: EXPORT-ORIENTED DEVELOPMENT****Urdushev Khamrakul**

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor

Eshankulov Sirojiddin

teacher, independent researcher

Samarkand State University of Veterinary Medicine,

Animal Husbandry and Biotechnologies

Abstract. The article analyzes the export indicators of fruit and vegetable products produced in Uzbekistan. The article also discusses the advantages of the cluster system implemented in the industry.

Keywords: fruits and vegetables, GDP, export, fruit and vegetable market, infrastructure, cluster, cooperation, competitiveness, investment, technologies, problems, solutions.

**MEVA-SABZAVOTCHILIK KLASTERLARI:
EKSPORTGA YO‘NALTIRILGAN RIVOJLANISH****Urdushev Xamrakul**

iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent

E-mail: x.urdushev@gmail.com**Eshanqulov Sirojiddin**

o‘qituvchi, mustaqil tadqiqotchi

E-mail: eshonqulov8202@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada O‘zbekistonda ishlab chiqarilgan meva-sabzavot mahsulotlarining eksport ko‘rsatkichlari tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada sohaga joriy qilingan klaster tizimining afzalliklari haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: meva-sabzavot, YaIM, eksport, meva-sabzavot bozori, infratuzilma, klaster, kooperatsiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N16>

Kirish. Hozirgi kunda O‘zbekiston uchun mamlakat va uning hududlarining iqtisodiyotini innovatsion rivojlanish yo‘liga o‘tkazish masalasi dolzarbdir. Mintaqa miqyosida innovatsion iqtisodiyotni shakllantirishda uning rivojlanishining klaster modelini yaratish muhim jihat hisoblanadi. Rivojlangan mamlakatlarning tajribasi iqtisodiyotda klaster tizimining joriy etilishini samarali mexanizm ekanligini tasdiqlaydi [4,5,6]. Rivojlangan mamlakatlar tajribasi qishloq xo‘jalik klasterlari hamkorlik va innovatsiyalarni rag‘batlantirish va zamonaviy texnologiyalarini joriy etishning eng samarali vositalardan biri ekanligini ko‘rsatmoqda. Klasterlarning xususiyatlari va ularda yuzaga keladigan sinergetik effektlar tufayli klasterning har bir ishtirokchisi va klasterning o‘zi, shuningdek, klaster joylashgan

hududning raqobatbardoshligi oshib, bu o'z navbatida milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishga olib keladi [10,16].

Shuni ta'kidlash joizki, yirik iqtisodiy tizimni tashkil etishning eng maqbul shakli klaster yondashuvi hisoblanadi. Klaster ishlab chiqarish va iste'mol kompleksi bo'lib, unda ishlab chiqarish, logistika, iste'mol, qayta ishlash va boshqa bo'g'inlar mavjud. Ularning barchasi cheklangan hududda joylashgan bo'lib, ularni klaster deb hisoblash mumkin. Qishloq xo'jaligi sohasiga kelsak, bu yerda klaster ishlab chiqarish, qayta ishlash, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotishni o'z ichiga olgan kompleksdir. Jarayon ishtirokchilari o'rtasida hamkorlik yuzaga keladi, bu esa klasterning o'zi va sohaning umumiy barqaror rivojlanishini ta'minlaydi. 2017 yilda O'zbekistonda 2 ta qishloq xo'jaligi klasteri faoliyat ko'rsatishni boshlagan bo'lsa, 2024 yilga kelib ularning soni 662 taga yetdi. Bugungi kunda mamlakatda 146 ta paxta-to'qimachilik, 126 ta g'allachilik, 136 ta meva-sabzavotchilik va 254 ta boshqa yo'nalishdagi (jumladan, chorvachilik, parrandachilik, baliqchilik va hokazo) klasterlar samarali faoliyat yuritmoqda. 2024 yilda mamlakatimizda klasterlar tomonidan 225,7 million dollar investitsiya jalb qilinib, 143 ta loyiha amalga oshirildi. Natijada, paxtachilikda 91 foizdan 96 foizga, g'allachilikda 48 foizdan 57 foizga, meva-sabzavotchilikda 50 foizdan 55 foizgacha mahsulotni qayta ishlash darajasi oshdi. Shuningdek, 15,2 ming ish o'rni yaratildi (Klaster.uz).

“O'zbekiston qishloq xo'jaligi tarmoqlarida shakllantirilgan klasterlar kutilgan samaradorlikka erishdimi?” degan mazmundagi savollar yuzaga keladi. Yoki hozirgi vaqtda faoliyat ko'rsatayotgan klasterlarni qishloq xo'jaligining rivojlangan tizimi deb hisoblash mumkinmi? Bu savollarning yuzaga kelishiga ko'plab omillar sabab bo'ladi. Masalan, hozirgi davrda mamlakatimiz qishloq xo'jaligi tarmoqlarida faoliyat ko'rsatayotgan ba'zi klasterlarda fermerlarning yakuniy tayyor mahsulotlarni sotishdan olinadigan mablag'lardan manfaatdorligi yetarli darajada emasligi bunga misol bo'lishi mumkin

Tabiiyki, klaster shaklida xo'jalik yuritish tizimi fermerlar, tomorqa xo'jaliklari va dehqonlar uchun foydalidir, masalan, klasterlar fermerlarga davlat tomonidan beriladigan subsidiyalar, grantlar va boshqa turdagi yordamlardan foydalanish imkonini beradi.

2024-yilda Statistika agentligi O'zbekistonning YaIM hajmi 2023-yilda AQSh dollari ekvivalentida 101,6 milliard dollarga yetganini e'lon qildi. 2024-yil yakunlariga ko'ra, yalpi ichki mahsulot hajmi joriy narxlarda 1 454 573,9 milliard so'mni tashkil etgan bo'lib, 2023-yilga nisbatan 6,5 foizga o'sishga erishildi [20]. Shu bilan birga, meva-sabzavotchilik va uzumchilik mamlakat qishloq xo'jaligida yetakchi o'rinni egallaydi. O'zbekiston meva-sabzavot va uzum mahsulotlarini eksport qilishni oshirish orqali xalqaro bozorlarda o'z o'rnini mustahkamlashga harakat qilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi tomonidan ochiq ma'lumotlarida taqdim etilgan 2020-2024-yillardagi iqtisodiy ma'lumotlardan foydalanildi. Ma'lumotlarni tahlil qilishda quyidagi usullar qo'llanildi:

- Statistik tahlil: O'zbekistonning YaIM, eksport hajmi va meva-sabzavot mahsulotlari eksportidagi o'zgarishlarni tahlil qilish uchun statistik ma'lumotlardan foydalanildi.
- Tendensiyalarni aniqlash: O'zbekistonning eksport salohiyati va meva-sabzavotchilik tarmog'idagi o'zgarishlarni aniqlash uchun tendensiyalarni kuzatish va tahlil qilish usullari qo'llanildi.

Shuningdek tadqiqot induksiya va deduksiya, statistik va qiyosiy tahlil, grafik tasvirlash kabi usullarini qamrab oladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Klaster konsepsiyasi M. Porterning “Raqobat” asarida tasniflangan bo‘lib, unda muallif klasterlarni geografik jihatdan bir bir-biriga yaqin joylashgan, o‘zaro bog‘langan kompaniyalar, ixtisoslashtirilgan yetkazib beruvchilar, shuningdek xizmat ko‘rsatuvchilar, firmalar va ularning faoliyati bilan bog‘liq tashkilotlar (masalan, ilmiy tashkilotlar, savdo birlashmalari) guruhi sifatida belgilaydi, klasterlar ma‘lum sohalarda raqobatlashadilar va shu bilan birga hamkorlikda faoliyat ko‘rsatadilar [14].

Klaster mexanizmining aniq afzalliklari haqida gapirganda, M. Porter uning ishlab chiqarishni ko‘paytirish, xarajatlarni optimallashtirish, eksportni oshirish, shuningdek xorijiy investitsiyalarni jalb qilishga yordam berishini ta‘kidlaydi. Hozirgi kunda klasterlarni shakllantirish, takomillashtirish va faoliyat yuritish masalalari bilan ko‘plab xorijiy tadqiqotchilar, jumladan Ye. Daxmen, I. Tolenado, D. Sole, Ye. Limer, R. Vayber va boshqalar shug‘ullanmoqda. Ularning tadqiqotlarida mamlakat, iqtisodiyot, tarmoq, mintaq va hududning o‘ziga xos xususiyatlariga qarab klasterlarni yaratish va raqobatbardoshligini oshirish oid ko‘plab dolzarb masalalar aks etgan. MDH davlatlarida, masalan, Rossiyada mamlakat sharoitiga moslashtirilgan holda klasterlarni tadqiq qilish bilan A. Migranyan, T. Sixan, M. Afanasev, V. Tretyak, L. Markov va boshqa olimlar shug‘ullanadi.

O‘rganishlar, klaster nazariyasi va amaliyoti masalalari ko‘plab rossiyalik iqtisodchilarning muhim tadqiqot predmetlaridan biri ekanligini ko‘rsatadi. Masalan, ko‘plab ilmiy va monografik tadqiqotlarida “iqtisodiy klasterlarning tushunchalari va muhim jihatlari” va “iqtisodiyotda klasterli yondashuvning nazariy-metodologik asoslari”ga oid fikrlar atroflicha yoritilgan [18]. Klasterni obyekt sifatida o‘rganish shuni ko‘rsatdiki, klasterlar bilan bir qatorda shunga o‘xshash ko‘plab nazariyalar mavjud bo‘lib, ularga nisbatan klasterlar odatda umumlashtiruvchi tushuncha sifatida namoyon bo‘ladi. Aytish mumkinki, klasterlar bir yoki bir nechta tarmoqlarning o‘zaro bog‘liq korxonalarining geografik konsentratsiyasi bo‘lib, ular raqobatlashadi, ammo shu bilan birga bir-biri bilan hamkorlik qiladi, o‘ziga xos mahalliy aktivlardan foyda ko‘radi, birgalikda joylashadi va ijtimoiy integratsiyalashadi [19]. O‘rganishlar, mohiyatan “klaster” tushunchasi ko‘p ma‘noga ega va uning yagona talqini mavjud emasligini ko‘rsatadi [13]. U kategoriya sifatida qo‘llanish sohalariga ko‘ra turlicha talqin etiladi, biroq klasterning asosiy mohiyati muayyan funksiyalarni bajarish uchun ayrim elementlarni bir butun (zanjir)ga birlashtirish degan ma‘noda ishlatiladi.

M. Porter “Clusters and The New Economics of Competition” asarida Kaliforniya vinochilik klasteri ishtirokchilarini uchta darajaga bo‘lib tasniflaydi: klaster yadrosi, aralash kompaniyalar va iqtisodiy infratuzilma [4]. Ayrim tadqiqotlarda meva-sabzavot klasterlari ishtirokchilari uchta darajaga ajratiladi: “asosiy kompaniyalar”, “turdosh xo‘jalik faoliyatini yurituvchi kompaniyalar” va “iqtisodiy faoliyat turlariga xizmat ko‘rsatadigan kompaniyalar (iqtisodiy infratuzilmalar)” [12]. Ko‘plab tadqiqotlarda innovatsion agroklasterni aniqlash Porter metodologiyasiga asoslanadi, hududiy oziq-ovqat agroklasterni tarkibini “klaster yadrosi”, “qo‘shimcha obyektlar”, “xizmat ko‘rsatish obyektlari” va “yordamchi obyektlar”ga ajratiladi [1]. “Agroklasterni innovatsiya” tashkiliy – xo‘jalik yurituvchi o‘zaro bog‘langan kompaniyalarning yangi shakli bo‘lib, o‘zining raqobatli ustunliklariga hamkorlik munosabatlari orqali erishadi, qishloq xo‘jalik hududlarida aholining sifatli turmush tarzini ta‘minlash amaliy faoliyatlarda qo‘llaniladigan texnologik jarayonlarni takomillashtirishlar innovatsiyalarni amaliy natijasi bo‘ladi va unga turli xil infratuzilmalarni shakllantirish evaziga

erishiladi [15], o'z o'rnida klasterni shakllantirish "tayyorlov bosqichi", "asosiy bosqich" va "yakuniy bosqich"dan iborat uchta algoritmgga ajratish mumkin [2].

Rivojlangan bozor iqtisodiyotiga ega mamlakatlarda agrosanoat kompleksini klasterlashtirish tajribasini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining tashkiliy tuzilishi, ishlab chiqarish kuchlari va infratuzilmasi, tarixiy va ijtimoiy hayot sharoitlari prinsipial jihatdan farq qiladi. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, agrosanoat klasterini muvaffaqiyatli shakllantirish uchun yetakchi korxonalar, xom ashyo yetkazib beruvchilar, materiallar yetkazib beruvchilarning mavjudligi va birlashuvi muhim ahamiyatga ega. O'tkazilgan nazariy tahlil agrosanoat kompleksini klasterlashtirishning bir qator asosiy afzalliklarini aniqlashga imkon beradi.

Tadqiqot natijalari va muhokamalar. Ma'lumki, eksport — bu bir mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarni boshqa mamlakatlarga sotish jarayoni bo'lib, mamlakat iqtisodiyotining muhim qismini tashkil etadi. Uning ahamiyati iqtisodiy o'sish, ish o'rinlari yaratilishi, xalqaro hamkorlikni mustahkamlash va mamlakatning jahon iqtisodiyotidagi o'rnini belgilashda ko'rinadi.

Eksportning asosiy mohiyati quyidagi jihatlarida namoyon bo'ladi:

Valyuta tushumi: eksport mamlakatga valyuta tushumini ta'minlaydi, bu iqtisodiy o'sishga, turmush darajasini oshirishga va mamlakatning to'lov balansini mustahkamlashga yordam beradi:

Raqobatbardoshlik: eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarish, mahsulotlar va xizmatlarning sifatini oshirish, samaradorlikni rivojlantirish va ishlab chiqarish jarayonlarini modernizatsiya qilishga harakat qiladi, bu esa mamlakatning xalqaro bozordagi raqobatbardoshligini oshiradi;

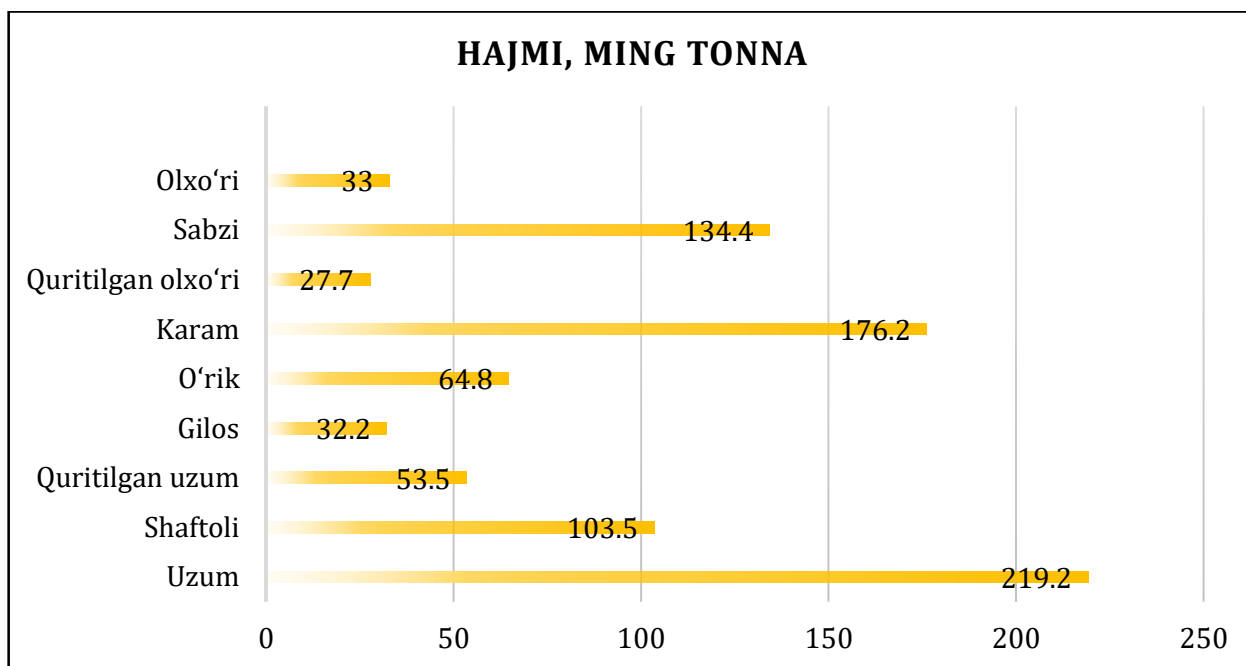
Iqtisodiy diversifikatsiya: eksport turli xil mahsulot va xizmatlarni rivojlantirishga imkon beradi, bu mamlakat iqtisodiyotining barqarorligini oshirib boradi va turli tarmoqlarning rivojlanishiga yordam beradi;

Xalqaro hamkorlik: eksport mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni mustahkamlashga, savdo va investitsiyalarni kengaytirishga, shuningdek, xalqaro hamkorlikni rivojlantirishga yordam beradi;

Texnologik rivojlanish: eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarish, yangi texnologiyalarni o'zlashtirish va joriy etishga harakat qiladi, bu esa tarmoqning ilmiy-texnik salohiyatini oshiradi va ishlab chiqarish samaradorligini yuqorilashtirishga yordam beradi.

Qayd etish lozimki, O'zbekiston eksportida 2020-yildan boshlab barqaror o'sish tendensiyasi kuzatilmoqda. Masalan, 2020-yilda eksport hajmi 15,1 milliard AQSh dollarini tashkil etgan bo'lsa, 2021-yilda 16,7 milliard dollarga, 2022-yilda 19,7 milliard dollarga va 2023-yilda 24,9 milliard dollarga yetdi. 2024-yilda O'zbekistonning eksport hajmi 2023-yilga nisbatan 8,4% ga oshib, 26,9 milliard dollarga yetdi. Bu ko'rsatkich 2020-yilga nisbatan 11,8 milliard dollar (78,2%), 2021-yilga nisbatan 10,2 milliard dollar (61,1%), 2022-yilga nisbatan 7,2 milliard dollar (36,5%) va 2023-yilga nisbatan 2 milliard dollar (8,4%)ga oshdi.

2024-yilda O'zbekistondan 2036,2 ming tonna meva va sabzavot eksporti amalga oshirilgan. Bu 2023-yilga nisbatan 15,8% ga yoki 278,5 ming tonnaga ko'p demakdir. Meva-sabzavot va uzum mahsulotlarini mamlakat umumiy eksportidagi ulushi 5,8%ni tashkil etgan.

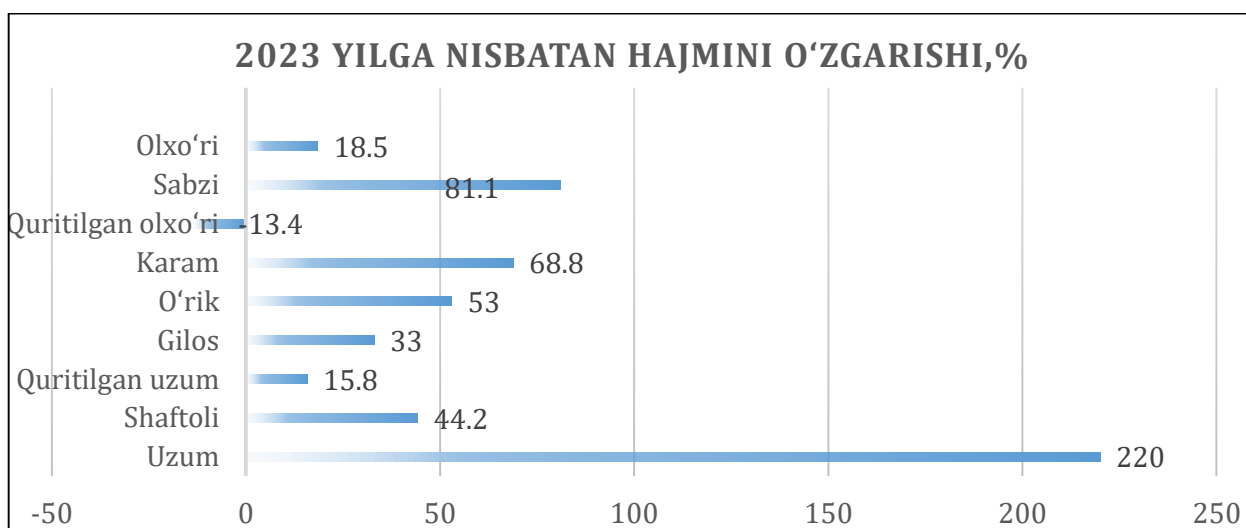

1-rasm. O'zbekiston bo'yicha 2024-yilda eksport qilingan (asosiy) meva-sabzavotlar hajmi (ming tonna)¹.

Qishloq xo'jaligi va bog'dorchilikni rivojlantirishga katta e'tibor qaratilayotgani sababli eksport qilinayotgan mahsulotlarning sifati va hajmi yildan-yilga ortib bormoqda. Masalan, 2024-yilda oziq-ovqat mahsulotlari va tirik hayvonlar eksporti 2175,2 million AQSh dollarini tashkil etgan bo'lib, 2023-yilga nisbatan 109,8% o'sishga erishildi. Ushbu eksportning 1549,5 million AQSh dollari yoki 71,2%i meva va sabzavotlar eksporti hissasiga to'g'ri keladi.

Meva-sabzavotchilik va uzumchilik O'zbekiston qishloq xo'jaligida muhim o'rinni egallab bormoqda. Masalan, 2024-yilda O'zbekistondan 22036,2 ming tonna meva va sabzavot mahsulotlari eksport qilingan bo'lib, buning qiymati 1549,5 million AQSh dollarini tashkil etdi, 2023-yilga nisbatan qiymat jihatidan 31,2% ga va hajm jihatidan 15,8% ga (278,5 ming tonnaga) o'sishga erishildi.

¹Diagrammalar O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida ishlab chiqilgan.

2-rasm. O'zbekiston bo'yicha 2024-yilda eksport qilingan (asosiy) meva-sabzavotlar hajmini 2023-yilga nisbatan o'zgarishi (%).

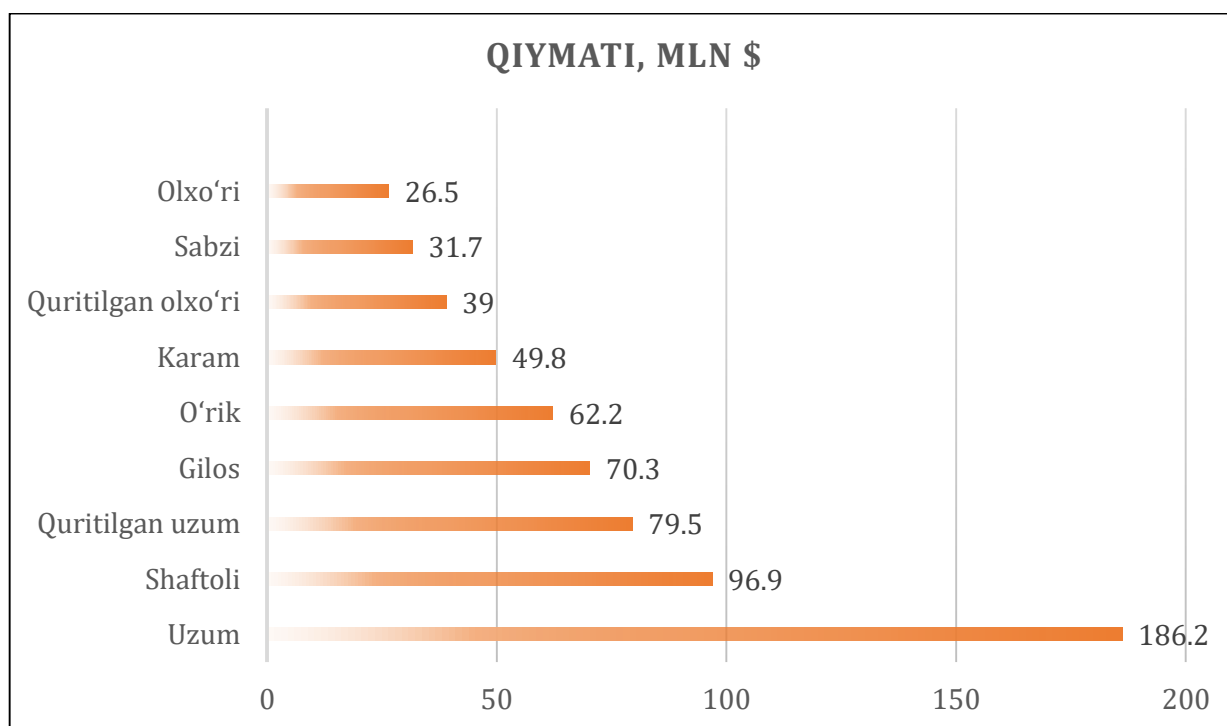
2024-yilda O'zbekistonning meva-sabzavotlar eksportida uzum, shaftoli, mayiz va gilos kabi mahsulotlar yetakchi o'rinlarni egallaganini ko'rish mumkin. Bu O'zbekiston meva-sabzavot yetishtirish va eksport qilish sohasida oldingi yillarga nisbatan muvaffaqiyatga erishayotganidan dalolat beradi. Jadval va diagrammalarni tahlili, eksport qilingan meva-sabzavotlar qiymati bo'yicha:

Uzum eksporti 2024-yilda — 186,2 mln\$ bilan yetakchi o'rinni egallagan. Bu O'zbekistonda istiqbolda uzum yetishtirish va eksport qilishdagi kuchli salohiyati mavjudligini ko'rsatadi (3-rasm).

Mevalar eksportida shaftoli — 96,9 mln\$ bilan ikkinchi o'rinni egallagan. Shaftoli eksportining o'sishi O'zbekistonda shaftoli yetishtirish sohasining rivojlanayotganligini ko'rsatadi.

Mayiz eksporti — 79,5 mln\$ bilan uchinchi o'rinni egallagan. Mayiz eksporti O'zbekistonning meva-sabzavotlarni qayta ishlash sohasidagi muvaffaqiyatlarini tasdiqlaydi.

Gilos: 70,3 mln\$ bilan to'rtinchi o'rinni egallagan. Gilos eksportining o'sishi O'zbekistonda yangi turdagi meva-sabzavotlar yetishtirishga bo'lgan qiziqishning oshib borayotganligini ko'rsatadi. Ushbu ma'lumotlar O'zbekistonda meva-sabzavotlar yetishtirish va eksport qilish sohasining rivojlanish istiqbollarini tasdiqlaydi. O'rganishlar, meva-sabzavotchilik tarmog'i O'zbekiston iqtisodiyotida muhim o'rin tutishini va kelajakda yanada rivojlantirish imkoniyatlari mavjudligini ko'rsatadi. Shuningdek, O'zbekistonning meva-sabzavotlar eksportini yanada oshirish uchun quyidagi choralarni taqozo etadi:

3-rasm. O'zbekiston bo'yicha 2024-yilda eksport qilingan meva-sabzavotlar qiymati (mln \$).

meva-sabzavot yetishtirish texnologiyalarini takomillashtirish: zamonaviy sug'orish tizimlarini joriy etish, yangi navlarni yetishtirish, meva-sabzavotlarni saqlash va tashish uchun mukammal infratuzilmani yaratish;

eksport bozorlarini kengaytirish: yangi bozorlarga chiqish, eksport qilinadigan meva-sabzavotlar assortimentini kengaytirish, xalqaro standartlarga muvofiq meva-sabzavotlarni sertifikatlash;

meva-sabzavotlarni qayta ishlash sohasini rivojlantirish: qayta ishlangan meva-sabzavotlarni eksport qilish imkoniyatlarini kengaytirish, yangi qayta ishlash texnologiyalarini joriy etish.

Ushbu choralar O'zbekistonning meva-sabzavotlar eksportini yanada oshirish va uning iqtisodiyotida muhim o'rin tutishini ta'minlashga yordam beradi.

O'zbekiston meva-sabzavot eksportidagi muvaffaqiyatlar mamlakatning iqtisodiy rivojlanishiga muhim hissa qo'shadi. Biroq, meva-sabzavotchilik tarmog'ini yanada rivojlantirish uchun quyidagi muammolarni hal qilish taqozo etiladi:

Infratuzilma: O'zbekistonda meva-sabzavotlarni saqlash va qayta ishlash infratuzilmasini rivojlantirishga investitsiyalar kiritish.

Logistika: O'zbekistondan meva-sabzavotlarni eksport qilish uchun logistika tizimini takomillashtirish va transport xarajatlarini kamaytirish.

Marketing: O'zbekiston meva-sabzavotlarini xalqaro bozorlarda targ'ib qilish va marketing ishlarini kuchaytirish.

Tahlillar O'zbekiston meva-sabzavot mahsulotlari eksportining kelajagi istiqbolli ekanligini ko'rsatmoqda. Hukumatning qo'llab-quvvatlashi va xususiy sektorning faol ishtiroki bilan O'zbekiston meva-sabzavot eksportini yanada rivojlantirish va mamlakatning xalqaro bozorlardagi o'rnini mustahkamlash mumkin.

Xulosa va takliflar.

1. Qishloq xo'jaligi tizimida faoliyat ko'rsatayotgan klasterlar soni bo'yicha turli manbalardagi ma'lumotlar o'rtasida farqlar kuzatiladi. O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, 2021-yilda klaster (va protoklaster)lar umumiy soni 146 tani tashkil etgan¹. Vazirlik ma'lumotlarini o'rganish va tahlili natijalari [12], meva-sabzavotchilik klasterlari tashkil etilgan respublika tumanlaridagi mavjud meva-sabzavot ekinlari maydoni 306253 gektarni tashkil etib, uning 116024 gektari yoki 37,9 foizi klasterlarga birlashtirilganligini ko'rsatadi. Klasterlarga birlashtirilgan maydonlarni 30500 gektari yoki 26,3 foizi bevosita klasterlarni o'ziga, qolgan 85524 gektari esa klasterlarga birlashtirilgan 10033 ta meva-sabzavotchilik fermer xo'jaliklariga tegishli bo'lgan. Respublikamiz bo'yicha bitta meva-sabzavot klasteriga o'rtacha 789,3 gektar yer maydoni to'g'ri keladi (2020).

2. O'rganishlar, O'zbekistonda meva-sabzavot klasterlari "Mustaqil" (birinchi yo'nalish), "Tayyorlov-qayta ishlash" va "Aralash" shakllari (ikkinchi yo'nalish)da tashkil etilganini ko'rsatadi. Hozirgi davrda Respublikamizda 11 ta "Mustaqil", 16 ta "Aralash" va 120 ta "Tayyorlov-qayta ishlash" klasterlari faoliyat ko'rsatmoqda. Masalan, mustaqil klasterlar shaklida faoliyat yurituvchi meva-sabzavot klasterlari o'ziga ajratilgan yer maydonlarida: qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish, tayyorlash, qayta ishlash, saqlash, saralash va transportda tashish, sotish hamda tayyor mahsulot ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan binolar, inshootlar, uskunalar va boshqa obyektlar majmuasidan iborat infratuzilmaga ega bo'lib ularga ajratilgan umumiy yer maydoni 7309 gektarni tashkil etadi. Ular joylashgan hududlaridagi meva-sabzavot maydonlarini 15,1 %ni qamrab olgan. Mustaqil klasterlarini umumiy yer maydoni 7309 gektarni, meva-sabzavot klasterlari umumiy maydondagi salmog'i 24,0 % ni tashkil etadi. O'rtacha bitta klasterga 664,5 gektar yer maydoni to'g'ri keladi. Mustaqil meva-sabzavot klasterlari joylashgan hududlaridagi mavjud meva-sabzavot maydonlarini 6-45 foizni qamrab olingan. Mustaqil klasterlar tomonidan 2020-yilda 71 ming 888 tonna qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirilib, uning 26599 tonnasi yoki 37,0% ichki iste'molga, 28697 tonnasi yoki 39,9 foizi qayta ishlashga va 16592 tonnasi yoki 23,0 % eksportga yo'naltirilgan.

3. O'zbekiston meva-sabzavotchilik sohasida sezilarli yutuqlarga erishdi. 2024-yilda uzum, karam, sabzi va shaftoli eksporti bo'yicha respublikada yetakchi o'rinlarni egalladi. Eksport hajmida sezilarli o'sish kuzatildi, xususan, uzum eksporti 220% ga, sabzi 81,1% ga, gilos 70,3% ga, karam 68,8% ga, o'rik 53,0% ga oshdi. Bu, mamlakatda meva-sabzavotchilikni rivojlantirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarning samarasidir.

4. Shu bilan birga, bizningcha, meva-sabzavotchilik sohasida yanada yuqori natijalarga erishish uchun bir qator muhim masalalarni hal etish zarur bo'ladi:

birinchidan, klaster tizimining samaradorligini oshirish va rivojlantirish dolzarb masala hisoblanadi. 2017-yildan 2024-yilgacha klasterlar soni 662 taga yetdi, bu sohaning rivojiga katta hissa qo'shdi. Kelgusida klasterlarning samaradorligini yanada oshirish, ularni moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash, ilmiy-texnik bazasini mustahkamlash va malakali kadrlar tayyorlashga alohida e'tibor qaratish lozim;

ikkinchidan, meva-sabzavotlarni saqlash va qayta ishlash infratuzilmasini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish. Hozirgi davrda mamlakatda meva-sabzavotlarni

¹ Protoklasterlar, klasterning ba'zi xususiyatlariga ega bo'lgan va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlansa, to'liq klasterga aylanishi mumkin bo'lgan korxonalar birlashmasi

saqlash va qayta ishlash bo'yicha zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, sovuqxonalar, qayta ishlash korxonalari qurish, transport logistikasini takomillashtirish;

uchinchidan, meva-sabzavotlarni saqlash va qayta ishlash infratuzilmasini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish lozim. Hozirgi kunda mamlakatda meva-sabzavotlarni saqlash va qayta ishlash bo'yicha zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, sovuqxonalar va qayta ishlash korxonalari qurish, transport logistikasini takomillashtirish muhim ahamiyatga ega;

to'rtinchidan, meva-sabzavotlar eksportini kengaytirish va uning raqobatbardoshligini oshirish muhim ahamiyatga ega. Eksport bozorlarini o'rganish, eksport qilinyotgan mahsulotlar sifatini oshirish, transport logistikasini takomillashtirish, mahsulotlarni sertifikatlash va marketingni rivojlantirish eksportni kengaytirish va raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi;

beshinchidan, aholini meva-sabzavotlar iste'molini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur bo'ladi.

Adabiyotlar/Literatya/References:

1. Малыш Е.В. (2014). Выявление инновационных агрокластеров // http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/31291/1/rrsick_2014_2_07.pdf.
2. Крупский Д.М. Кластеры, кластерное развитие, кластерная политика в Республике Беларусь: эволюция взглядов, реальная практика, тенденции и перспективы. ISSN 2078-5410. ЭКОНОМИКА И БАНКИ. 2016. № 2. - С. 87-96.
3. Yunusov X., Urdushev X., Eshankulov S. (2021). Agroindustrial clusters as an innovative mechanism Of economic development // "Development issues of innovative economy in the agricultural sector" International scientific-practical conference on March 25-26, 2021. 135-141 pp. <http://papers.conference.sbtsue.uz/index.php/DIIEAS/article/view/42>
4. Porter M. Clusters and The New Economics of Competition // Harvard business Review. 1998. November-December.
5. Khamrakul Urdushev, Majid Mavlyanov, Sirojiddin Eshankulov. (2021). About the state and development of fruit and vegetable clusters in Uzbekistan. Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR). Year : 2021, Volume : 10, Issue:3 First page:(455) Last page:(463). Online ISSN: 2278-4853. Article DOI: 5958/2278-4853.2021.00157.9 <https://indianjournals.com/ijor.aspx?target=ijor:ajmr&volume=10&issue=3&article=073>
6. Khamrakul Urdushev, Majid Mavlyanov, Sirojiddin Eshankulov. (2020). ISSUES OF CLUSTERING AGRICULTURE IN UZBEKISTAN. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. (Double Blind Refereed & Peer Reviewed Journal). ISSN: 2249-7137 Vol. 10, Issue 10, October 2020. Impact Factor: SJIF 2020 = 7.13. DOI: 10.5958/2249-7137.2020.01261.6. 1180-1192 pp. <https://saarj.com>. <https://saarj.com/wpcontent/uploads/ACADEMICIA-OCTOBER-2020-FULL-JOURNAL.pdf>
7. Urdushev Xamrakul, Mavlyanov Majid. (2024). Chorvachilikda klasterlashning ayrim masalalari. Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. Maxsus son, 2024 (2024 yil 18-19 aprel). <https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz/journal/index.php/GED/article/view/2217/2311>
8. Урдушев, Х. (2023). АГРОСАНОАТ КЛАСТЕРЛАРИ ТИЗИМ СИФАТИДА. *Conference on Digital Innovation: "Modern Problems and Solutions"*. извлечено от <https://fer-teach.uz/index.php/codimpas/article/view/2112>
9. Хамракул Урдушев, Маджид Мавлянов, Сирождиддин Эшанкулов. (2023). Кластерлар қишлоқ хўжалиги ва чорвачиликда хўжалик юритиш фаолиятини замонавий усуллари сифатида. Samarkand branch of Tashkent State Agrarian University Theoretical and practical foundations of introducing smart agriculture in Uzbekistan. Volume 4 |

- SamTSAU Conference | 2023. <https://cyberleninka.ru/article/n/klasterlar-ishlo-h-zhaligi-va-chorvachilikda-h-zhalikyuritish-faoliyatini-zamonaviy-usullari-sifatida>
10. Урдушев, Х., Мавлянов, М., & Эшанкулов, С. (2023). АГРОКЛАСТЕРЛАРНИ ТАСНИФЛАШГА ЁНДОШУВЛАР, МУҲИМ ЖИҲАТЛАРИ ВА СИНФЛАНИШИ. *Nashrlar*, 1(2), 305–309. Retrieved from <https://e-itt.uz/index.php/editions/article/view/435>
 11. Эшанкулов С., Урдушев Х. Совершенствование структуры виноградников плодовоощного кластера с методами оптимизации / Региональные проблемы преобразования экономики: Ежемесячный научный журнал. № 3 (113), 2020. – С. 22–32. www.rppe.ru ISSN (Print) 1812-7096. ISSN (Online) 2411-0914
 12. Эшанкулов, С. (2021). Анализ развития плодовоощных кластеров. *Общество и инновации*, 2(10/S), 239–250. <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol2-iss10/S-pp239-250>
 13. Урдушев Х., Эшанкулов С. (2020). Мева-сабзавотчилик кластерларни шакллантириш босқичлари ва ривожланиш истиқболлари. “Илм-фан ва инновацион ривожланиш” журнали. № 4., 2020. – Б. 89-101. ISSN 2181-9637 <https://mininnovation.uz/uz/news/zurnal-nauka-i-innovatsionnoe-razvitie-vkljuchen-v-perechen-nauchnyh-izdanij-vysshej-attestatsionnoj-komissii>
 14. Портер М. Конкуренция. М.: Издательский дом «Вильямс», 2003. – С. 608.
 15. Мордовченков Н.В. (2015). Агрокластер как инновационный организационно-экономический механизм управления технологическими процессами в АПК. Азимут научных исследований: экономика и управление. 2015. № 1(10). – С. 89–94.
 16. Миролубова Т.В. (2013). Закономерности и факторы формирования и развития региональных кластеров: монография / Т.В. Миролубова, Т.В. Карлина, Т.Ю. Ковалева. Перм. гос. нац. иссл. ун-т. – Пермь, 2013. – С. 283.
 17. Маршалл А. Принципы экономической науки. – М.: Прогресс, 1993. – С. 309.
 18. Марков Л.С. (2015). Теоретико-методологические основы кластерного подхода. – Новосибирск: ИЭОПП СО РАН, 2015. – С. 300.
 19. Марков Л.С. Диссертация на тему “Теоретико-методологические основы кластерного подхода в экономике”. <https://www.dissercat.com/content/teoretiko-metodologicheskie-osnovy-klaster-nogo-podkhoda-v-ekonomike>
 20. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi. O‘zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati. 2024-yil yanvar-dekabr. Toshkent – 2025-y.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

SERVICE DELIVERY THROUGH MOBILE APPLICATIONS: CONVENIENCE OR A TOOL OF CONTROL?

Maxammadaliyeva Muslimaxon Sherali kizi

Fergana State University

PhD of Regional Economics

Abstract. This article explores the modern model of service delivery through mobile applications. Using Uzbekistan's experience, it evaluates the convenience of digital services—financial, governmental, and commercial. It also addresses how user actions, geolocation, and personal data are consistently tracked. The author examines whether mobile convenience comes at the cost of increased surveillance and trust challenges.

Keywords: mobile applications, digital services, user trust, information security, personal data, geolocation, surveillance, legal guarantees.

MOBIL ILOVALAR ORQALI XIZMAT KO'RSATISH: QULAYLIKMI YOKI NAZORAT VOSITASIMI?

Maxammadaliyeva Muslimaxon Sherali qizi

Farg'ona davlat universiteti

"Mintaqaviy iqtisodiyot" kafedrasi doktoranti

E-mail: mmahammadaliyev@inbox.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada mobil ilovalar orqali xizmat ko'rsatishning zamonaviy modeli tahlil qilinadi. O'zbekiston tajribasi asosida moliyaviy, davlat va boshqa raqamli xizmatlar qulayligi baholanadi. Shu bilan birga, ushbu ilovalar orqali foydalanuvchi harakati, joylashuvi va shaxsiy ma'lumotlari doimiy qayd etilayotgani e'tiborga olinadi. Muallif mobil qulaylik ortida nazorat elementlari mavjudligini tahlil qilib, raqamli xizmatlar bilan bog'liq ishonch va xavfsizlik muammolarini yoritadi.

Kalit so'zlar: mobil ilovalar, raqamli xizmatlar, foydalanuvchi ishonchi, axborot xavfsizligi, shaxsiy ma'lumotlar, geolokatsiya, nazorat, huquqiy kafolatlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N17>

Kirish. So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasida raqamli texnologiyalar jadal rivojlanib, mobil ilovalar orqali xizmat ko'rsatish sohasi kengayib bormoqda. 2024-yil holatiga ko'ra, mamlakatda mobil aloqa bilan ta'minlangan abonentlar soni 34 milliondan oshdi, bu esa har 100 kishiga 79 birlikni tashkil etadi [3]. Bu ko'rsatkichlar mobil ilovalar orqali xizmat ko'rsatish imkoniyatlarini kengaytirish uchun qulay muhit yaratmoqda.

Mobil ilovalar orqali ko'rsatilayotgan xizmatlar turli sohalarni qamrab oladi. Masalan, "Soliq" mobil ilovasida 2024-yil yanvar oyi holatiga ko'ra, 5 726 800 foydalanuvchi ro'yxatdan o'tgan bo'lib, ulardan 5 385 500 tasi faol foydalanuvchilar hisoblanadi [4]. Bu raqamlar mobil ilovalar orqali xizmat ko'rsatishning ommalashganligini ko'rsatadi.

Biroq, mobil ilovalar orqali xizmat ko'rsatishning qulayligi bilan bir qatorda, foydalanuvchilarning shaxsiy ma'lumotlarini himoya qilish va axborot xavfsizligini ta'minlash

masalalari ham dolzarb bo'lib qolmoqda. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan 2024-yil 21-mayda qabul qilingan 3513-sonli qaror bilan to'lov tizimlari operatorlari va to'lov xizmatlarini yetkazib beruvchilarning to'lov tizimlarida axborot xavfsizligi va kiberxavfsizlikni ta'minlash hamda raqamli texnologiyalar vositasida sodir etiladigan huquqbuzarliklarni oldini olish choralarini ko'rish to'g'risidagi nizom tasdiqlandi [1]. Ushbu hujjat mobil ilovalar orqali ko'rsatiladigan xizmatlarda axborot xavfsizligini ta'minlash bo'yicha muhim qadam hisoblanadi.

Shuningdek, 2022-yil 20-aprelda qabul qilingan PF-113-sonli Prezident farmoniga muvofiq, davlat xizmatlaridan foydalanish uchun Mobil-ID tizimi joriy etildi. Bu tizim orqali shaxsga doir ma'lumotlarni "Elektron hukumat" tizimidan foydalanishning yangi tartibi belgilandi, bu esa shaxsiy ma'lumotlarning konfidensialligini va ishonchli himoya qilinishini ta'minlashga qaratilgan [1].

Ushbu maqolada mobil ilovalar orqali xizmat ko'rsatishning qulayliklari bilan bir qatorda, foydalanuvchilarning shaxsiy ma'lumotlarini himoya qilish, axborot xavfsizligini ta'minlash va nazorat vositalari sifatida foydalanish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Maqolaning maqsadi — mobil ilovalar orqali xizmat ko'rsatishning ijobiy va salbiy jihatlarini aniqlash, mavjud muammolarni ko'rsatish va ularni hal etish bo'yicha takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. O'zbekistonda raqamli xizmatlar, ayniqsa mobil ilovalar orqali xizmat ko'rsatish sohasining tez sur'atlarda rivojlanishi ilmiy hamjamiyat, davlat boshqaruvi, moliyaviy institutlar va texnologik kompaniyalar diqqat markazida bo'lib kelmoqda. Ushbu xizmatlarning aholi uchun qulaylik yaratishdagi roli bilan bir qatorda, ularning axborot xavfsizligi, foydalanuvchi shaxsiy ma'lumotlari bilan ishlash tartibi va nazorat mexanizmlariga bog'liq jihatlar tobora ko'proq muhokama qilinmoqda.

Raqamli xizmatlarning huquqiy asoslarini o'rganishda 2019-yil 16-aprelda qabul qilingan "Shaxsga doir ma'lumotlar to'g'risida"gi qonun muhim huquqiy manba hisoblanadi [5]. Ushbu qonun shaxsiy ma'lumotlarning yig'ilishi, saqlanishi va uzatilishi bilan bog'liq asosiy tamoyillarni belgilab beradi. Qonunning 10-moddasida subyektning roziligisiz shaxsga doir ma'lumotlarni qayta ishlash taqiqlanishi belgilangan bo'lib, bu mobil ilovalar orqali to'planadigan ma'lumotlar bilan ishlash amaliyotida muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, 2024-yil 21-maydagi O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 3513-sonli qarori bilan tasdiqlangan axborot xavfsizligi va kiberxavfsizlik bo'yicha nizom, mobil to'lov ilovalari va raqamli xizmatlar foydalanuvchilarining ma'lumotlarini muhofaza qilish mexanizmlarini amaliy jihatdan tartibga solib beradi [1].

Raqamli xizmatlar orqali shaxsni identifikatsiya qilish tartibi, xususan, "Mobil-ID" tizimi orqali, 2022-yil 20-aprelda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-113-son farmoni bilan tasdiqlangan hujjatlarda batafsil yoritilgan. Ushbu hujjatda elektron xizmatlardan foydalanuvchining ishonchli identifikatsiyasi uchun yagona tizim yaratish va uni qonuniy asosda joriy etish mexanizmi ishlab chiqilgan. Bu tizim orqali foydalanuvchi biometrik va boshqa shaxsiy ma'lumotlari orqali davlat xizmatlaridan foydalanishi mumkin, bu esa ularning himoyasini kuchaytirish bilan birga, nazorat darajasini ham oshiradi [2].

Mobil ilovalarning real ommaviyligini tasdiqlovchi muhim ochiq manbalardan biri – O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasining rasmiy statistikasi hisoblanadi. Unga ko'ra, "Solliq" mobil ilovasida 2024-yil boshida 5,7 milliondan ortiq foydalanuvchi ro'yxatdan o'tgan bo'lib, bu mobil xizmatlarning davlat sektori darajasida qanday ommalashganini ko'rsatadi. Bu

kabi ilovalarning faol ishlashi qulaylik bilan birga, foydalanuvchi xatti-harakatlari, to'lovlar, joylashuv va boshqa ma'lumotlar doimiy qayd etilib borayotganini ham anglatadi [3].

Mobil aloqa va internet tarmog'ining keng qamrovda tarqalganligi haqida Statistika agentligi e'lon qilgan raqamlar ham bu sohadagi o'sish jarayonini to'liq aks ettiradi. 2024-yil fevral oyidagi rasmiy axborotga ko'ra, mobil aloqa bilan ta'minlangan foydalanuvchilar soni 34 milliondan oshgan, ya'ni aholining katta qismi mobil xizmatlardan faol foydalanmoqda [4;]. Bu esa shaxsiy axborotlar aylanishi hajmining o'sishini ham bildiradi.

Umuman olganda, O'zbekistonda mobil ilovalar orqali xizmat ko'rsatish sohasini yorituvchi ilmiy-analitik manbalar, huquqiy hujjatlar va statistika hisobotlari mavjud bo'lib, ular mazkur sohaga yondashishda nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, mavjud adabiyotlar foydalanuvchi ishonchi, axborot xavfsizligi va nazorat mexanizmlari o'rtasida muvozanatni saqlash zaruratini doimiy ta'kidlab kelmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqola O'zbekiston sharoitida mobil ilovalar orqali xizmat ko'rsatishning qulaylik jihatlari bilan bir qatorda foydalanuvchilar ustidan nazorat elementlarining mavjudligini aniqlashga yo'naltirilgan. Tadqiqotda tizimli va kompleks yondashuv asos qilib olingan bo'lib, u bir nechta metodlarni uyg'unlashtirish orqali amalga oshirildi.

Avvalo, deskriptiv (ta'riflovchi) metod yordamida mavjud holat tasvirlab berildi. Mobil ilovalarning qanday xizmatlar taqdim etishi, foydalanuvchi ma'lumotlari bilan qanday ishlashi, ularning funksional imkoniyatlari, so'nggi yillardagi o'sish dinamikasi va foydalanish statistikasi asosida izoh berildi.

Huquqiy tahlil metodi orqali mobil xizmatlar bilan bog'liq normativ-huquqiy asoslar, jumladan, shaxsga doir ma'lumotlarni himoya qilish, raqamli xavfsizlik, davlat xizmatlaridagi identifikatsiya tizimlari va foydalanuvchi roziligi masalalari o'rganildi. Amaldagi qonunchilik normalari va ulardagi mavjud bo'shliqlar alohida ko'rib chiqildi.

Solishtirma tahlil usuli orqali O'zbekistonda joriy etilgan mobil xizmatlar (masalan, Click, Payme, Soliq, MyGov) faoliyati boshqa davlatlar tajribasi bilan solishtirildi. Bu orqali nazorat darajasi, foydalanuvchi huquqlari, axborot xavfsizligi va ochiqlik mezonlari nuqtai nazaridan farqlar aniqlashtirildi.

Empirik tahlil esa mavjud statistik ma'lumotlarga, rasmiy hisobotlarga va foydalanuvchi soni, xizmat hajmi kabi ko'rsatkichlarga asoslanib olib borildi. Ushbu usul orqali mobil ilovalarning real ommaviyligi va ijtimoiy ta'siri raqamlar orqali ko'rsatildi.

Shuningdek, kontent-tahlil yondashuvi asosida mobil xizmatlarga oid ochiq axborot resurslarida (ruxsat so'rovnomalari, ilova shartnomalari, "Privacy policy" hujjatlar) shaxsiy ma'lumotlarga ishlov berish bilan bog'liq iboralar o'rganildi. Foydalanuvchi roziligi qanday olinadi, qaysi turdagi axborotlar avtomatik tarzda yig'iladi, qanday ruxsatlar talab qilinadi — bularning barchasi amaliy jihatdan tahlil qilindi.

Metodlarning o'zaro uyg'unlashuvi tadqiqotning kompleksligini ta'minladi va mobil xizmatlarning qulaylik va nazorat o'rtasidagi nozik muvozanatini chuqurroq tahlil qilish imkonini berdi.

Muhokama va natijalar. O'zbekiston Respublikasida mobil ilovalar orqali xizmat ko'rsatish tendensiyasi nafaqat texnologik infrastrukturani rivojlantirishga, balki xizmat ko'rsatish madaniyatiga ham ta'sir ko'rsatmoqda. Bugungi kunda davlat va xususiy sektorga tegishli raqamli xizmatlarning aksariyati mobil ilovalar orqali aholiga yetkazilmoqda.

Foydalanuvchilarning ilovalarga bo'lgan talabi va foydalanish chastotasi bu sohaning ommalashganini tasdiqlaydi.

O'rganilgan ochiq manbalarga ko'ra, 2024-yil holatida "Click" mobil to'lov ilovasi 13,2 milliondan ortiq foydalanuvchiga ega bo'lgan bo'lsa, "Payme" 10,5 million, "Soliq" ilovasi 5,7 million, "MyGov" portali esa mobil formatda 3,4 million foydalanuvchiga xizmat ko'rsatmoqda. Quyidagi jadvalda mobil ilovalar bo'yicha foydalanuvchilar soni ko'rsatilgan:

1-jadval. Mashhur mobil xizmat ilovalari va foydalanuvchi soni (2024)

Ilova nomi	Foydalanuvchi soni (mln, 2024)
Click	16,2
Payme	11,6
Soliq	5,7
MyGov	8,5
Uzum	16

Manbalar: *soliq-servis.uz, payme.uz, click.uz, my.gov.uz uzum.uz* [3;6;7;8;9]

Mazkur jadvaldan ko'rinib turibdiki, elektron xizmatlardan foydalanish darajasi yuqori. Ayniqsa, to'lov xizmatlariga nisbatan ishonch yuqoriligini ko'rish mumkin. Ammo ushbu ilovalar foydalanuvchidan qanday ma'lumotlar va qanday ruxsatlar so'rayotgani masalasi ham muhim.

Mobil ilovalarning tezkorligi va foydalanuvchi uchun qulay interfeysga ega bo'lishi bilan bir qatorda, ularning talab qiladigan funksional ruxsatlari doirasi ham kengaymoqda. Ilovalar foydalanuvchidan geolokatsiya, kontaktlar, galereyadagi fayllarga kirish, mikrofon yoki biometrik ma'lumotlar kabi shaxsiy axborotlarga ruxsat berishni talab qiladi. Quyidagi jadvalda mashhur mobil xizmatlar ilovalari tomonidan so'raladigan ruxsatlar turlari ko'rsatilgan:

2-jadval. Ilovalar tomonidan talab qilinadigan ruxsatlar

Ruxsat turi	Click	Payme	Soliq	MyGov	Uzum
Geolokatsiya	1	1	1	1	1
Kontaktlar	0	0	1	0	0
Galereya	0	0	1	1	1
Mikrofon	0	0	0	1	1
Biometrik ma'lumotlar	1	1	1	1	1

Manba: *ilovalarning rasmiy sahifalari, foydalanuvchi siyosati (Privacy Policy, Terms of Use)* [3;6;7;8;9]

Ruxsatlarning mavjudligi foydalanuvchi xavfsizligi bilan bevosita bog'liq bo'lib, ilovalar tomonidan taqdim etilayotgan xizmatlar bilan qanchalik uyg'unligi, rozilik qanday shaklda olinayotgani — alohida tahlilni talab qiladi. So'rovnoma va kontent tahlillar shuni ko'rsatadiki, ko'p hollarda foydalanuvchilar ilovalarni o'rnatishda ushbu ruxsatlar haqida chuqur o'ylamaydi yoki ularni avtomatik ravishda qabul qiladi. Bu esa shaxsiy ma'lumotlar xavfsizligi, nazorat va monitoring imkoniyatlari oshayotganini anglatadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, mobil ilovalar orqali xizmat ko'rsatish sohasi texnik qulayliklar, tezkor yechimlar va interaktiv interfeyslar bilan birga, nazorat va shaxsiy axborotlarni boshqarish bo'yicha sezilarli xavotirlar ham uyg'otmoqda. Shu sababli, bu yo'nalishda foydalanuvchi roziligi, qonunchilik shaffofligi, axborot xavfsizligi va texnik nazorat muvozanatli tarzda amalga oshirilishi zarur.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda mobil ilovalar orqali xizmat ko'rsatish sohasi jadal sur'atlar bilan rivojlanmoqda va foydalanuvchilar soni yildan-yilga ortib bormoqda. Ayniqsa, to'lov tizimlari va davlat xizmatlariga oid mobil ilovalar keng ommalashgan. Biroq xizmatlarning bu darajadagi qulayligi bilan birga, foydalanuvchilardan to'planadigan axborotlar hajmining ortishi, ruxsat siyosatlarining murakkabligi va nazorat elementlarining kuchayib borayotganini ham inkor etib bo'lmaydi.

Mobil ilovalar orqali ko'rsatilayotgan xizmatlarning asosiy muammolaridan biri — foydalanuvchi roziligi va ruxsat so'rovlarining avtomatizmga aylanishidir. Foydalanuvchilar ko'plab hollarda geolokatsiya, biometrik ma'lumotlar, kontaktlar, fayllarga kirish ruxsatlarini ilovani ishlatish uchun majburan tasdiqlamoqdalar. Bu esa shaxsiy hayot daxlsizligi, ma'lumotlar xavfsizligi va huquqiy muhofazaga oid savollarni keltirib chiqaradi.

Bundan tashqari, mavjud qonunchilik, jumladan "Shaxsga doir ma'lumotlar to'g'risida"gi Qonun va axborot xavfsizligi nizomlari, nazariy jihatdan ishonchli mexanizm bo'lsa-da, amaliyotda ularning qanday amalga oshirilayotganiga oid monitoring tizimi yetarlicha faol emas. Bu esa raqamli xizmatlarning ishonchliligini baholashda foydalanuvchi subyektivligini kuchaytiradi.

Yuqoridagi xulosalar asosida quyidagi amaliy takliflar ilgari suriladi:

1. Mobil ilovalarda ruxsat siyosatining soddalashtirilgan va tushunarli versiyasi yaratilishi lozim. Har bir ruxsat (geolokatsiya, biometrika, galereya va h.k.) bo'yicha foydalanuvchiga nima uchun kerakligi, qanday foydalanilishi va qanchalik xavfsiz ekani aniq bayon etilishi kerak.
2. Foydalanuvchi roziligi mexanizmlari mustahkamlanishi kerak. Rozilik berish bir martalik tugma bilan emas, balki interaktiv shaklda (bosqichma-bosqich) amalga oshirilsa, foydalanuvchi ongli tanlov qiladi.
3. Ilovalar uchun "Shaffoflik reytingi" tizimi joriy etilishi maqsadga muvofiq. Bunda foydalanuvchi shaxsiy ma'lumotlar bilan qanday ishlanayotganini baholovchi mustaqil reyting tashkiloti faoliyat yuritadi.
4. Axborot xavfsizligi va foydalanuvchi huquqlari bo'yicha muntazam monitoring va audit tizimi shakllantirilishi zarur. Bu orqali ilovalarning qonunchilikka muvofiqligi baholanadi.
5. Mobil xizmatlar uchun yagona "foydalanuvchi siyosati standarti" ishlab chiqilishi foydalanuvchining barcha raqamli platformalarda bir xil asosda himoyalanihini ta'minlaydi.

Umuman olganda, mobil ilovalar orqali xizmat ko'rsatish – bu texnologik taraqqiyotning muhim ko'rinishi, ammo foydalanuvchi erkinligi, huquqlari va shaxsiy axborotlari bilan muvozanatli yondashuvni ta'minlamasdan, bu taraqqiyot to'liq ijobiy natijalarni bermasligi mumkin. Shu bois raqamli qulayliklar bilan bir qatorda, shaxsiy ma'lumotlar va axborot xavfsizligini muhofaza qilish – zamonaviy raqamli siyosatning ustuvor yo'nalishi bo'lib qolishi kerak.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2024). To'lov tizimlari operatorlari va to'lov xizmatlarini yetkazib beruvchilarning to'lov tizimlarida axborot xavfsizligi va kiberxavfsizlikni ta'minlash nizomi. [Qaror raqami: 3513-son, 21.05.2024]. URL: <https://www.lex.uz/uz/docs/-6933268>

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2022). Davlat xizmatlari ko'rsatishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida [Farmon raqami: PF-113, 20.04.2022]. URL: <https://lex.uz/ru/docs/-5971599>
3. Statistika agentligi. (2024). O'zbekistonda mobil aloqa bilan ta'minlanganlar soni 34 milliondan oshdi. URL: <https://kun.uz/uz/news/2024/02/06/ozbekistonda-mobil-alloqa-bilan-taminlanganlar-soni-34-milliondan-oshdi>
4. Soliq Servis. (2024). «Soliq» mobil ilovasi bo'yicha statistik ma'lumotlar. URL: <https://api.soliq-servis.uz/news/soliq-mobil-ilovasi-bo-yicha-statistik-ma-lumotlar-4/>
5. O'zbekiston Respublikasining «Shaxsga doir ma'lumotlar to'g'risida» Qonuni, 02.07.2019 yildagi O'RQ-547-son URL: <https://lex.uz/docs/-4396419>
6. Kapital.uz – «Uzum» ekotizimi 2024-yil yakunlari: foydalanuvchilar soni va moliyaviy ko'rsatkichlar. [Elektron resurs]. Murojaat qilingan sana: 19.04.2025. URL: <https://kapital.uz/itogi-2024-uzum/>
7. Payme.uz Spot.uz – «Payme 2023-yilgi moliyaviy natijalarini e'lon qildi». [Elektron resurs]. Murojaat qilingan sana: 19.04.2025. URL: <https://www.spot.uz/ru/2024/02/18/payme-2023/>
8. Gazeta.uz – "Click 2023-yilning 'Moliyaviy xizmatlar. To'lov ilovalari yo'nalishida «Yil brendi» deb e'tirof etildi". [Elektron resurs]. Murojaat qilingan sana: 19.04.2025. URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2024/05/21/click/>
9. My.gov.uz – O'zbekiston Respublikasi interaktiv davlat xizmatlari yagona portali. «11 yil siz bilan!» [Elektron resurs]. Murojaat qilingan sana: 19.04.2025. URL: <https://www.my.gov.uz/ru/news/1374>

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

IMPACT OF CENTRAL BANK INTEREST RATE POLICY ON INTEREST RATE RISK OF BANKS

Khakkulov Akbar Uralovich

Researcher of the National University of Uzbekistan
named after Mirzo Ulugbek

Abstract. This article is devoted to consideration of the central bank's policy on managing interest rates and risks of commercial banks, which is aimed at working out and regulating interest rate policy. In addition, the article analyzes the dynamics of changes in the basic rates and rates of reserve requirements of the central bank and the annual inflation rate.

Keywords: bank assets, bank liabilities, interest rate, interest on loans, interest on deposits, interest rate risk, basic rate, rate of reserve requirements.

MARKAZIY BANK FOIZ SIYOSATINING BANKLARNING FOIZ RISKIGA TA'SIRI

Xakkulov Akbar Uralovich

Mirzo Ulug'bek nomidagi
O'zbekiston Milliy universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada tijorat banklarining foizlarni boshqarish va unda yuzaga keladigan risklarni boshqarishga oid markaziy bankning foiz siyosatini shakllanishi va tartibga solishga mo'ljallangan siyosati tadqiq qilingan. Shuningdek maqolada markaziy bankning asosiy va majburiy xazira stavkalari hamda yillik inflyatsiya darajasining o'zgarish dinamikasi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: bank aktivlari, bank passivlari, foiz stavkasi, kredit foizi, depozitlar foizi, foiz riski, asosiy stavka, majburiy xazira stavkasi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N18>

Kirish. Mamlakatimizning yangi davrida olib borilayotgan oqilona va izchil iqtisodiy siyosat orqali katta muvaffaqiyat va natijalarga erishilmoqda. Bozor munosabatlarining muhim bo'g'inlaridan biri bo'lgan bank tizimini isloh qilish va erkinlashtirish zahirida iqtisodiyotni rivojlantirish, xalqaro bank tizimi talablariga mos keluvchi mahalliy banklar faoliyatini tashkil qilish va ular faoliyatini yanada takomillashtirish shu kunning dolzarb vazifalaridan hisoblanadi. So'nggi yillarda bank tizimidagi islohotlar iqtisodiyotimizning barqaror o'sish sur'atlarini ta'minlashda eng muhim omil bo'ldi. Bu esa, amalga oshirgan keng ko'lamli, uzoqni ko'zlagan islohotlarni hayotga tatbiq etish, erkin tadbirkorlikka keng imtiyoz va preferensiyalar yo'lini ochib berish, investitsiyalar, avvalo, chet el investitsiyalarining hajmini oshirish va iqtisodiyotimizning barqaror o'sish sur'atlarini va uning makroiqtisodiy mutanosibligini ta'minlashda xizmat qiladi.

Banklarning foiz siyosati va foiz riskini samarali boshqarish uning muhim subyekti bo'lgan kredit va depozitlar, jumladan markaziy bank va uning olib borayotgan faoliyat va siyosatlarini o'rganishni, ularning ishlash usullari, funktsiya va operatsiyalarini bilishni taqozo

qiladi. Iqtisodiy barqarorlikka erishish uchun iqtisodiyotni samarali boshqarishda va iqtisodiyotdagi pul massasini tartibga solishda Markaziy bankning pul-kredit siyosati muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasida dunyoning ko'plab rivojlangan davlatlaridagi kabi ikki pog'onali bank tizimi mavjud. Uning birinchi pog'onasini boshqa turli mulkchilik shaklidagi tijorat banklari faoliyatini hamda mamlakatda pul muomalasini tartibga solib turuvchi, "banklar banki" hisoblangan Markaziy bank boshqarib turadi. Bank tizimining ikkinchi pog'onasini xo'jalik yurituvchi subyektlarga kredit – hisob-kitob yuritish xizmatlarini ko'rsatadigan, aktiv va passiv hamda vositachilik operatsiyalarini amalga oshiradigan turli mulkchilik shakliga asoslangan tijorat banklari tashkil etadi. Markaziy bank O'zbekiston Respublikasi pul-kredit siyosatining asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqadi va bunda iqtisodiy konyunkturaning tahlili va istiqbol ko'rsatkichlarini, muomalada bo'lgan pul massasining iqtisodiy jihatdan asoslangan chegaralarini, foiz siyosatining asosiy yo'nalishlarini o'z ichiga oladi.

Jahon tajribasida markaziy bankning foiz siyosati pul-kredit siyosatining asosiy instrumentlaridan biri hisoblanadi. Hozirgi vaqtda Markaziy banklar foiz siyosatini olib borish orqali iqtisodiyotdagi pul massasiga va tijorat banklarining foizlarini boshqarishga ta'siri yuqoridir. O'z navbatida tijorat banklarida yuzaga keladigan foiz riskini tartibga solish va boshqarish zamonaviy bank tizimining asosiy vazifalaridan hisoblanadi. [1]

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mamlakatimiz iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirish yo'lida moliyaviy xizmatlar bozorida tijorat banklari faol ishtirok etib kelmoqda. Ular tomonidan yuridik va jismoniy shaxslarga turli xildagi xizmatlar ko'rsatilmoqda. Aholiga taklif etilayotgan va uning turli qatlamlari uchun qulay va manfaatli bo'lgan omonat turlarining soni oshib bormoqda. Yuridik shaxslarga, jumladan, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga turli yo'nalishlarda qisqa va uzoq muddatli kreditlar berilmoqda, banklarning lizing operatsiyalari hajmi ortib bormoqda.

Bank operatsiya va xizmatlari uchun narx banklarda summa ko'rinishida emas, balki yillik foiz stavkasi, tarif va kurs shaklida o'rnatilishi uning o'ziga xos xususiyatlaridan biridir. Masalan,

birinchidan, narx foiz ko'rinishida depozit, kredit kabi xizmatlarga belgilanadi;

ikkinchidan, narx tarif ko'rinishida vositachilik, trast, mijoz ko'rsatmasiga binoan qimmatli qog'ozlarni boshqarish va boshqa shu kabi xizmatlarga belgilanadi;

uchinchidan, narx kurs ko'rinishida asosan korporativ va yuridik shaxslarga naqd chet el valyutasini oldi-sotdi operatsiyalariga qo'llaniladi. Bunda, bankning bahosi bo'lib, valyutani sotib olish va sotish o'rtasidagi farq tushuniladi.

Foiz so'zi lotincha "pro-centum" so'zidan olingan bo'lib, o'zbek tilida yuzdan bir degan ma'noni anglatadi. Tijorat banklari amaliyotida resurslar jalb qilish va joylashtirish borasida bir qancha foiz stavkalardan keng foydalaniladi. Foizlar bankning foiz siyosatiga muvofiq korporativ va jismoniy shaxs bo'lgan mijozlar uchun tegishli bo'lim tomonidan ishlab chiqiladi hamda bank Boshqaruvi Kengashining qaroriga asosan amaliyotga joriy etish uchun har yilning boshida tasdiqlanadi.

Bank operatsiyalari bo'yicha bank tomonidan to'lanadigan va bank tomonidan undiriladigan foizlar miqdori bankning alohida hujjatlarida aks ettiriladi. Ilgari respublikamiz banklarida kredit siyosati, depozit siyosati, foiz siyosati degan tushunchalar bo'lmagan. Xalqaro bank amaliyotini o'rganish natijasida milliy bank tizimida yuqorida sanab o'tilgan bank

siyosatlari ishlab chiqilib, amaliyotga tatbiq etildi. Dastlab foiz siyosati depozit va kredit siyosati ichiga kirgan bo'lsa, keyinchalik alohida foiz siyosati ishlab chiqilib, bank amaliyotiga tatbiq etildi.

Tijorat banklarining asosiy ommaviy iqtisodiy funksiyasi moliyaviy vositachilik bo'lib, unda pul oqimlari harakati bo'yicha pul mablag'lari ko'p bo'lgan subyektlardan mablag'ga muhtoj subyektlarga o'tkazishni tashkillashtiriladi. Ushbu funksiyalarni bajarishda banklar foiz ko'rinishida daromad olishadi va bu orqali rivojlanishiga asos bo'ladi. O'z navbatida, mablag'larni joylashtirish qarz stavkasidan yuqori ma'lum bir foiz stavkalar asosida bo'ladi [2]. Bu aloqalar bank ishini tashkillashtirishda tijorat banklarining foiz siyosatini ishlab chiqishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Barcha bank muassasalari tijorat banklarga xos bo'lgan operatsiyalar va xizmatlarni ko'rsatib, ular evaziga ma'lum miqdorda daromad ko'rib kelmoqdalar. Shu bilan birga, mijozlarning bo'sh turgan pul mablag'larini bankka jalb qilib, ulardan samarali foydalanishga harakat qilmoqdalar. Demak, banklar mijozlar bilan sherikchilik munosabatlarini o'rnatar ekan, ular o'z xizmatlariga mijoz uchun qulay bo'lgan narxlarni belgilashlari lozim. Negaki, banklararo raqobat sharoitida mijoz qaysi xizmatga ehtiyoj sezmasin, u o'zi uchun qulay bo'lgan narxlarni taklif etayotgan bankni tanlaydi. [3]

Foiz siyosati – pul mablag'larini jalb qilish va joylashtirish bilan bog'liq bank operatsiyalarini amalga oshirishda foiz stavkalarni belgilashni muvofiqlashtiruvchi tadbirlarning yig'indisidir. Foiz siyosati deganda xizmatlarni turli usul va uslub, yondashuv va yo'nalish hamda tamoyillar asosida mijozlarga taqdim etgan holda daromadni maksimallashtirishni nazarda tutuvchi bankning ichki hujjati tushuniladi. Foiz siyosati bank biznes rejasining tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, kredit, depozit, tarif siyosatlari kabi bankning faoliyatida muhim o'rin egallaydi.

Foiz siyosatida asosiy e'tibor pul bozorining barqarorligini va bank depozitlari jozibadorligini ta'minlashga, jumladan, aholi omonatlari bo'yicha real foiz stavkalarining ijobiyligini saqlab qolish hamda tijorat banklari depozitlar portfelidagi uzoq muddatli depozitlar ulushini oshirishga, shuningdek, iqtisodiyotning real sektoriga ajratiladigan kreditlar bo'yicha foiz stavkalarining maqbulligini ta'minlashga qaratiladi. Foiz stavkalarni tabaqalashtirish – foiz stavkalarni jalb qilinayotgan va joylashtirilayotgan mablag'larning miqdori, muddati, maqsadi, ta'minlanganlik darajasi, tarmoq yo'nalishi va boshqa omillarni hisobga olgan holda belgilashdir.

Foiz siyosatining asosiy maqsadi — mablag'larni jalb qilish va joylashtirish bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshirish jarayonidagi yondashuvlar va boshqarish mexanizmlarining umumiylikini ta'minlash orqali bank faoliyatining foydaliligi va samaradorligini ta'minlashdan iboratdir.

Foiz siyosatini samarali boshqarish quyidagilarni ko'zda tutadi:

- bank aksiyadorlari va omonatchilari manfaatlarini himoya qilish;
- bankning resurs bazasini mustahkamlash orqali uning likvidlilik darajasini ta'minlash;
- maqbul darajada foyda olishni ta'minlash orqali marjani o'rnatish;
- vakillik hisobvarag'idagi mablag'lardan samarali foydalanish uchun foiz stavkalarni boshqarish orqali bank daromadlari tarkibidagi foizli daromadlar salmog'ini oshirish.

Foiz siyosatida inflyatsiya darajasi, pul massasining o'sishi, banklararo foiz stavkalari, qayta moliyalashtirish stavkasi ham inobatga olinadi. Bu ko'rsatkichlar darajasi qancha ko'p

bo'lsa, oshib borsa, kreditlar va depozitlar bo'yicha foiz stavkalari ko'tariladi va aksincha. Har yili O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan turli parametrlarni hisobga olib, qayta moliyalash stavkasi belgilanadi.

Resurslarni jalb qilishning asosiy yo'nalishlari. Bank o'z faoliyatini amalga oshirishda yuridik va jismoniy shaxslarning bo'sh pul mablag'larini bank aylanmasiga jalb qiladi. Xususan aktiv operatsiyalarni amalga oshirish uchun resurslar bankning o'z mablag'lari va jalb qilingan mablag'lardan tashkil topadi.

Bankning resurslarni jalb qilish sohasidagi siyosati quyidagilarga asoslangan holda belgilanadi:

Markaziy bank tomonidan majburiy zaxiralarga deponentlanadigan mablag'lar bo'yicha belgilangan stavkalar [4];

ma'muriy boshqaruv xarajatlarni qoplash darajasi;

jalb qilinayotgan mablag'larning muddati, miqdori hamda foizlarni hisoblash va to'lash tartibi;

jalb qilingan mablag'larni maqsadli yo'naltirish darajasi.

Bank tomonidan chiqariladigan qimmatli qog'ozlar bo'yicha foiz stavkalar bankning mazkur foiz siyosatidan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Yuridik va jismoniy shaxslardan muddatli depozitlarga jalb qilinadigan mablag'lar bo'yicha foiz stavkalarini belgilash mahalliy moliya bozoridagi konyunktura va Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasining o'zgarish dinamikasidan kelib chiqib amalga oshiriladi.

Muhokama. Foiz riskini samarali boshqarish maqsadida uzoq muddatga taqdim etiladigan kredit qo'yilmalarning foiz stavkalarini o'zgartirish shartlarini ko'zda tutish mumkin. Foiz stavkasini qayta ko'rib chiqilishiga sabab bo'luvchi omillar bank va qarz oluvchi o'rtasida tuziladigan ikki tomonlama shartnomada aks ettirilishi lozim. Foiz stavkalarini o'zgartirishga Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi yoki mahalliy moliya bozori stavkalarining o'zgarishi, kredit portfeliga xizmat ko'rsatish bilan bog'liq bank xarajatlarini oshishi va boshqa sabablar asos bo'lishi mumkin.

Depozit bozoridagi foiz stavkalarini o'zgaruvchanligini bankning moliyaviy holati va pul mablag'lari oqimiga ta'sirini baholash maqsadida bank foiz riskining tahlili muntazam ravishda amalga oshiriladi. Bunda, mablag'larni jalb qilish va joylashtirish stavkalarini boshqarish bankning hududlar qirqimidagi moliyaviy holatining tahlili hamda biznes-rejaning daromadlar bo'yicha belgilangan parametrlari bajarilishi orqali amalga oshiriladi.

Bank tomonidan amalga oshirilayotgan foiz siyosati va alohida foiz stavkalari bo'yicha nazorat bankning amaldagi umumiy nazorat tizimi doirasida amalga oshiriladi.

Banklarning depozitlarni jalb qilish sohasidagi faoliyati, shu jumladan jalb qilingan depozitlarga foiz stavkalarini belgilashi, depozitlarni va ularga hisoblangan foiz to'lovlarini bank va mijoz o'rtasida tuzilgan depozit shartnomalariga muvofiq o'z vaqtida qaytarishi banklarning depozit va foiz siyosatlariga muvofiq amalga oshiriladi. Banklar jalb qilinadigan depozitlar bo'yicha foiz stavkalari darajasini Markaziy bank qayta moliyalash stavkasi hamda inflyatsiya darajasining so'nggi yillardagi o'zgarishidan kelib chiqqan holda belgilaydilar.

Markaziy bank bank omonatchilari, qarz oluvchilari va kreditorlarining manfaatlarini himoya qilish, depozitlar bo'yicha foiz stavkalarining asossiz o'sishini oldini olish va shu bilan bog'liq xatarlarning yuzaga kelishiga yo'l qo'ymaslik hamda bank tizimi barqarorligini

ta'minlash maqsadida muntazam ravishda banklarning depozitlar bo'yicha foiz stavkalari darajasini monitoring qilib boradi.

Bunda, Markaziy bank depozitlar bo'yicha o'rtacha tortilgan foiz stavkasi qayta moliyalash stavkasidan oshgan banklarda foiz siyosatining, shu jumladan foiz darajasining asosli ekanligini aniqlash maqsadida mazkur banklarning foiz siyosatini va moliyaviy holatini alohida o'rganib chiqadi.

Markaziy bank muayyan bir bankning jalb qilingan depozitlari bo'yicha o'rtacha tortilgan foiz stavkasining asossiz ravishda yuqoriligini, mazkur bankning:

aktivlari va kapitali rentabelligi darajasi;

foizli daromadlarining yalpi daromaddagi ulushi va aktivlarga nisbati;

foizli daromadlarning foizli xarajatlarga nisbati;

foizli xarajatlarning umumiy majburiyatlarga nisbati;

jalb qilinayotgan mablag'larning aylanish muddatlari va bank aktivlarining rentabelligi o'rtasidagi o'zaro bog'liqligi;

omonatga jalb qilinayotgan mablag'lardan foydalanishning samaradorligi darajasi kabi ko'rsatkichlarga ta'sirini hamda bank tizimi bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichlardan pastligi yoki yuqoriligini tanqidiy ko'rib chiqadi va tahlil qiladi.

Banklarda depozitlar bo'yicha o'rtacha tortilgan foiz stavkasi asossiz oshgan holatlar aniqlanganda Markaziy bank mazkur banklardagi o'rtacha foiz stavkalarining darajasini maqbullashtirish (pasaytirish) bo'yicha banklarga ko'rsatma beradi.

Natijalar. Hozirgi kunda O'zbekiston bank tizimi mustahkam bazaga ega bo'lishi bilan birga, iqtisodiy islohotlarning faol ishtirokchisi sifatida ham ajralib turibdi. Shu bilan birga, O'zbekiston respublikasi xalqaro moliya bozoring qatnashchisiga aylanishi, bank faoliyatini yanada erkinlashtirish, bank xizmatlari bozorida raqobatning oshishi tijorat banklari tomonidan mablag'lar jalb qilinishi va o'z o'rnida kredit operatsiyalarni bajarishda foiz siyosatini ishlab chiqishi va uni to'g'ri yuritilishi talab etiladi.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, Markaziy bank tomonidan amalga oshirilayotgan pul-kredit siyosati inflyatsiya darajasining belgilangan prognoz ko'rsatkichlar doirasida bo'lishini ta'minlash bilan birga, banklarning investitsion faolligiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Markaziy bank tomonidan iqtisodiyotning pulga bo'lgan talabini qondirish va makroiqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlash maqsadida hamda inflyatsiya darajasidan kelib chiqqan holda qayta moliyalash stavkasi doimo o'zgartirib borilmoqda.

Bank foiz stavkasiga turli omillar ta'sir etadi. Biz bank kreditlari bo'yicha foiz stavkasiga ta'sir etuvchi omillariga to'xtalib o'tamiz. Ulardan asosiylari quyidagilar:

1. Pul bozoridagi talab va taklifning nisbati, ya'ni bozorda qanday miqdorda qarz puliga talab bor va unga nisbatan qanday miqdorda qarzga beriladigan pul chiqarilgan. Talab oshsa, foiz ortadi, taklif oshsa, u kamayadi.

2. Qarzga olinadigan pulni ishlatishdan kutiladigan naf darajasi, aniqrog'i shu pulning iste'mol qiymati. Qarz puli tadbirkor uchun ko'p foyda keltirsa yoki iste'molchi ehtiyojini to'laroq qondirsa, foiz yuqori bo'ladi, aks holda u pasayib ketadi.

3. Qarzni to'lash muddati va sharti. Agar qarz uzoq muddatga berilib, uni sekin-asta kichik-kichik qismlarga bo'lib, bimalol qaytarish mumkin bo'lsa, qarzdor yuqori foizga rozi bo'lishi mumkin. Agar qarz qisqa vaqtga berilsa, uni bir yo'la to'lash shart bo'lsa, qarzdor past

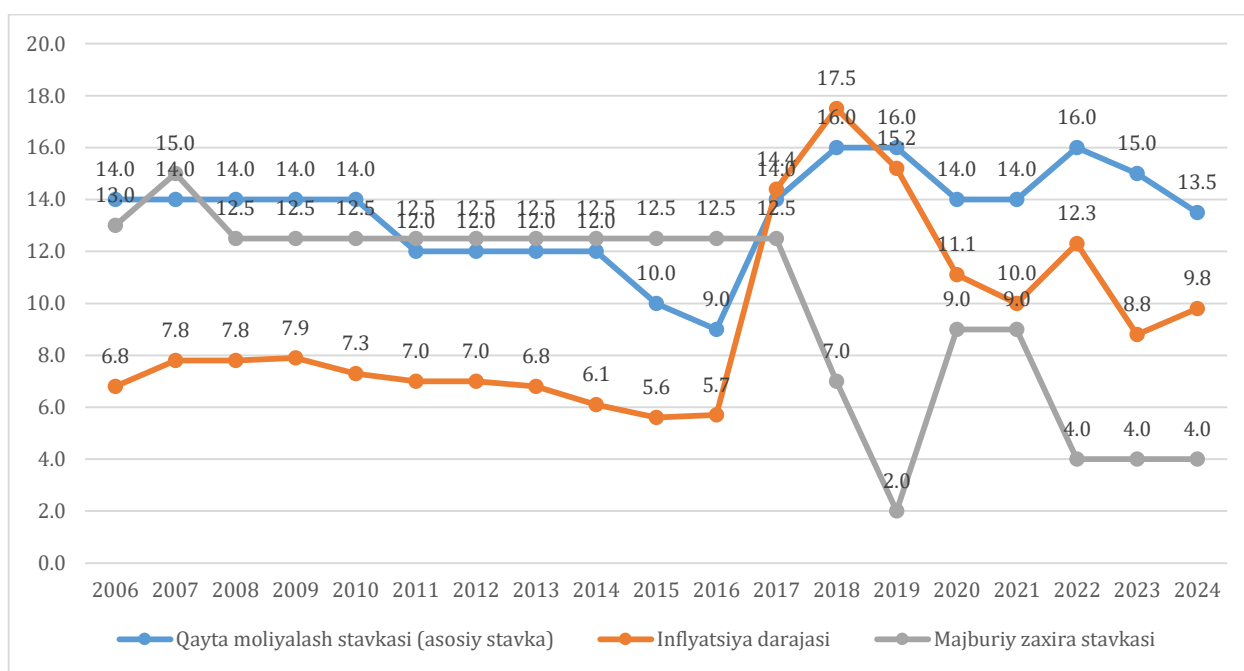
foizni ma'qul ko'radi. Demak, qarz qanchalik uzoq muddatga berilsa, shunchalik uni ishlatib daromad ko'rish mumkin va shu hisobdan foiz to'lash yengil bo'ladi.

4. Qarzning qanday valyutada berilishi. Agar qarz erkin konvertatsiyaga ega bo'lgan valyutada berilsa, foiz yuqori belgilanadi, agar u milliy valyutada berilsa, foiz nisbatan past o'rnatiladi.

5. Inflyatsiya darajasi. Inflyatsiya yuz bersa, qarzga berilgan pul egasiga qaytib kelgunicha o'z qadrini qisman yo'qotadi. Bunda pul egasi yutqazadi. Shu sababli, yuqorida ta'kidlanganidek, foiz inflyatsiyani hisobga olib o'rnatiladi.

6. Qarz berishning risk darajasi. Agar qarzning qaytib kelishi kafolatlansa, foiz past, agar bu riskli bo'lib, qarz qaytishi shubhali bo'lsa, foiz yuqori bo'ladi. Yuqori va past foiz o'rtasidagi farq pul egalari uchun ma'lum darajada qarz xatarini kamaytiradi, chunki bir yerda foizning kamligi, boshqa yerda uning ortiq bo'lishi bilan qoplanadi.

Shunday qilib, foiz stavkasini belgilashda turli omillar hisobga olinib, ularga Markaziy bankning qayta moliyalashtirish stavkasi, inflyatsiya darajasi, kredit riski darajasi, pul bozoridagi talab va taklif, qarzni to'lash muddati va shartlari, kredit yoki depozit turi, ularning muddatlarini kiritish mumkin. Bank resurslarining iqtisodiy samaradorligi va daromadlilikini ta'minlanishi bankning aktiv operatsiyalar bo'yicha foiz stavkalarini boshqarish mexanizmiga bog'liqdir. Foiz stavkalarini o'rnatishda ularning har biri hisobga olinishi lozim bo'ladi.

1-rasm. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining qayta moliyalash (asosiy), majburiy zaxira stavkalari va inflyatsiyaning yillik darajasi, foizda [5]

Rasmdan ko'rish mumkinki, foizlarga ta'sir qiluvchi omillardan biri bo'lgan inflyatsiya darajasi 2006-yildan boshlab pasayib 2016-2018-yillarda ko'tarilgan. 2024-yilda ham inflyatsiya darajasi avvalgi 2023-yilga nisbatan o'sgan. 2024-yilda inflyatsiya va pul massasining maqsadli parametrlaridan kelib chiqib hamda tijorat banklarida uzoq muddatli resurs bazasini yanada kengaytirish maqsadida, majburiy rezervlar normasi, yuridik va jismoniy shaxslarning milliy valyutadagi depozitlari uchun – 4 foiz, yuridik va jismoniy shaxslarning chet el valyutasidagi depozitlari uchun – 14 foiz miqdorida o'zgartirilmasdan

qoldirildi. Banklarning foiz stavkalariga ta'sir qiluvchi omillardan biri Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi bo'lib, bu ko'rsatkich ham 2024-yildan e'tiboran 14,0 foizdan 13,5 foizga tushirildi.

Tijorat banklari tomonidan kreditlar va depozitlar bo'yicha foiz stavkalarini shakllantirishda pul va moliya bozorlaridagi foiz stavkalari hisobga olinadi. Pul va moliya bozorlaridagi foiz stavkalari esa Markaziy bankning pul-kredit siyosati va boshqa bir qator omillar ta'sirida shakllanadi. Shunday qilib, respublikadagi barqaror makroiqtisodiy holat va yuritilayotgan o'zgaruvchan pul-kredit siyosati pul va moliya bozorlaridagi foiz stavkalari, jumladan tijorat banklarining kreditlari va depozitlari bo'yicha foiz stavkalari dinamikasida o'z aksini topadi.

Xulosa. Respublikamiz tijorat banklari passivlarining umumiy hajmida markazlashgan kreditlarning salmog'i kichik. Bu holat Markaziy bankning qayta moliyalash stavkalari orqali tijorat banklari kreditlari va depozitlarining foiz stavkalariga ta'sir qilish darajasini cheklaydi. Banklarning depozit bazasi ular aktiv operatsiyalarni moliyalashtirishning asosiy manbai hisoblanadi, demak Markaziy bankdan olingan kreditlarning tijorat banklari resurslarining hajmidagi salmog'ini pasayishi tijorat banklarining depozit bazasini yomonlashuviga olib keladi.

Respublikamizda Markaziy bankning diskont va lombard kreditlari berish amaliyotini joriy qilish yo'li bilan qayta moliyalash siyosatining samaradorligini oshirish lozim. Buning uchun, respublikamizda tratalar muomalasini joriy qilish hamda lombard kreditlari hajmini oshirish maqsadida, garov ta'minoti sifatida korporativ qimmatli qog'ozlarni ham joriy etilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Markaziy bankning qayta moliyalash siyosatini takomillashtirish tijorat banklari kreditlarining foiz stavkalariga ta'sir etish imkonini beradi. Natijada bu holat iqtisodiyotning real sektori korxonalarining tijorat banklari kreditlaridan foydalanish darajasini oshirishga xizmat qiladi. Bunday sharoitda foiz stavkalarining barqarorligini ta'minlash muhim hisoblanadi va bu kreditlash hajmini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. World Bank. 2020. Small beginnings for great opportunities: Lessons learned from 20 years of microfinance projects in IFC. IFC Smart Lessons Book. Washington, D.C.: World Bank Group.
2. Basel Committee on banking supervision. Basel-III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems-Basel III, 2021.
3. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining "Moliyaviy barqarorlik shaphi" 2024 yil.
4. O'zbekiston Respublikasi Adliya Vazirligidan 25.04.2018 yilda ruxsatdan o'tgan 3002-sonli "Tijorat banklarining O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankida depozitga o'tkaziladigan majburiy rezervlari to'g'risidagi Nizom.
5. <http://www.cbu.uz> — O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki pacmiy veb-cayti ma'lumotlari.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

IN BUSINESS MANAGEMENT LEADERSHIP STYLE: AUTOCRATIC LEADERS

Amonov Mehriddin Oromiddinovich

Doctor of philosophy in economics (PhD)

Termez University of Economics and Service

E-mail: mexriddin_amonov@tues.uz

Abstract. The article examines in detail the leadership style – authoritarian leadership used in business management. The pros and cons of an authoritarian leadership style are analyzed and the main theoretical advantages are given. At the same time, suggestions are given on the effective use of an authoritarian leadership style in business activities.

Keywords: entrepreneurship, leadership styles, order and discipline, authoritarian leaders, quick decision-making, responsibility.

TADBIRKORLIK FAOLIYATINI BOSHQARISHDA RAHBARLIK USLUBI: AVTOKRATIK RAHBARLAR

Amonov Mehriddin Oromiddinovich

Iqtisod fanlari bo'yicha falsafa doktori

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Annotatsiya. Maqolada tadbirkorlik faoliyati boshqarishda qo'llaniladigan rahbarlik uslubi – avtokratik rahbarlik haqida to'xtalib o'tilgan. Avtokratik rahbarlik uslubining ijobiy va salbiy jihatlari tahlil etilib, nazariy jihatdan asosiy yutuqli sifatleri keltirib o'tilgan. Shu bilan birgalikda tadbirkorlik faoliyatida avtokratik rahbarlik uslubidan samarali foydalanish yuzasidan takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: tadbirkorlik faoliyati, rahbarlik uslublari, tartib va intizom, avtokratik rahbarlar, tezkor qaror qabul qilish, mas'uliyat.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N19>

Kirish. Har bir tadbirkor o'z faoliyatini boshlar va rivojlantirib davom ettirib borar ekan, olgan bilimi, tavakkalchilik darajasi, moliyaviy-iqtisodiy imkoniyatlari, o'rgangan hamda faoliyati davomida orttirgan malaka va tajribasidan kelib chiqqan holda ish beruvchi sifatida qo'l ostida ishlaydigan xodimlarni u yoki bu rahbarlik uslubida boshqarishni amalga oshiradi.

Xususiyl tadbirkorlik faoliyatini muvaffaqiyatli rejaga asosan tashkil etish va rivojlantirishda rahbarlik uslubining ahamiyati beqiyosdir. Har bir rahbar o'z boshqaruv uslubiga ega bo'lib, u ushbu korxonaning faoliyati samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Boshqaruv uslubi deganda boshqaruv jarayonida yuzaga keladigan muammolarni hal qilish usullari, yo'llari majmuasi bo'lsa, ish uslubi boshqaruv vazifalarini samarali bajarish maqsadida yuqori organning quyi organga ya'ni boshqaruvchining boshqariluvchilarga aniq va nisbiyl barqaror ta'sir ko'rsatish usuli hamda yo'llari majmuidir. Ushbularni jamlagan holda rahbarning ish uslubi haqida to'htaladigan bo'lsak, bu boshqaruv jarayonida u yoki bu masalani hal qilishda rahbarning o'ziga xos yondashishidir. Rahbar qaror qabul qilganda, uning

bajarilishini tashkil etganda va qo'l ostidagi kishilar ishini nazorat qilganida u o'z vazifasiga muvofiq ish qiladi [1].

Ammo, har bir rahbar bunday hollarda o'ziga xos va o'ziga mos bo'lgan rahbarlik usullari bilan harakat qiladi. Mutlaq bir birini takrorlaydigan shaxslar bo'lmaganidek, rahbarlikda ham boshqaruv uslublari bir-biridan farq qiladi.

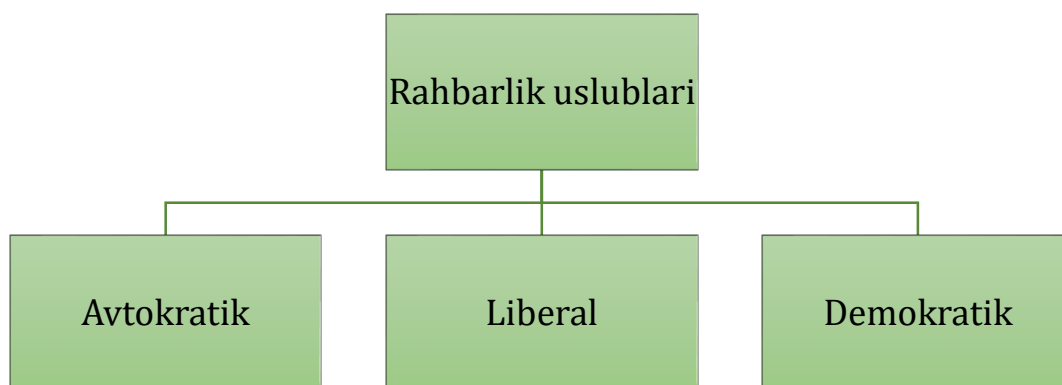
Tadbirkorlik faoliyatida ham tadbirkor rahbar tomonidan ko'p hollarda foydalaniladigan rahbarlik uslublaridan biri avtokratik rahbarlik uslubi bo'lib, ushbu maqolada bu haqda batafsil to'xtalib o'tishga harakat qilganmiz.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Boshqaruvdagi rahbarlik uslublari haqida xorijiy olimlardan M.Melson, M.Albert, F.Hkedouri [2], P.Druker [3], rus olimlaridan V.Korolev, N.Arefeva, A.Belorusov, E.Ryazanova [4], Yu.Kuznetsova, B.Sokolov, Yu.Malenkov [5] va mahalliy olimlarimizdan M.Sharifjo'jaye, Yo.Abdullayev [1], Sh.Zaynutdinov, N.Rasulov [6], N.Yo'ldoshev, G.Zaxidov [7], R.Nurimbetov, A.Ismoilov[8] kabi bir qator iqtisodchi olimlar ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada tadbirkorlik faoliyatini boshqarishga, rahbarlik uslublariga oid yetakchi xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlarning tadqiqot natijalarini o'rganish va ma'lumotlarini taqqoslash, guruhlash, qiyosiy, iqtisodiy, mantiqiy tahlil qilish kabi usullardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Barcha faoliyat turlarida bo'lgani kabi tadbirkorlikda ham rahbarlik uslubi rahbarning o'z qo'l ostidagilari bilan aloqasida, ularning o'zaro munosabatlarida tarkib topadi. Rahbarning boshqaruv uslubi uning intellektual salohiyati, sifatleri va individual xususiyatlari bilan belgilanib boshqaruv obyektiga nisbatan subyektiv munosabatini aks ettiradi. Masalan, boshqarishning iqtisodiy usullari sirasiga kiruvchi rag'batlantirishda ham ba'zi rahbarlar shaxsiy rag'batlantirishga e'tibor qaratlsa, boshqa rahbar jamoani rag'batlantirishga ko'proq mablag' sarf etadi. Ba'zi rahbarlar yillik natijadan kelib chiqib rag'batlantirishni amalga oshirsalar, ba'zilar oylik yoki kvartal rag'batlantirishni afzal bilishadi.

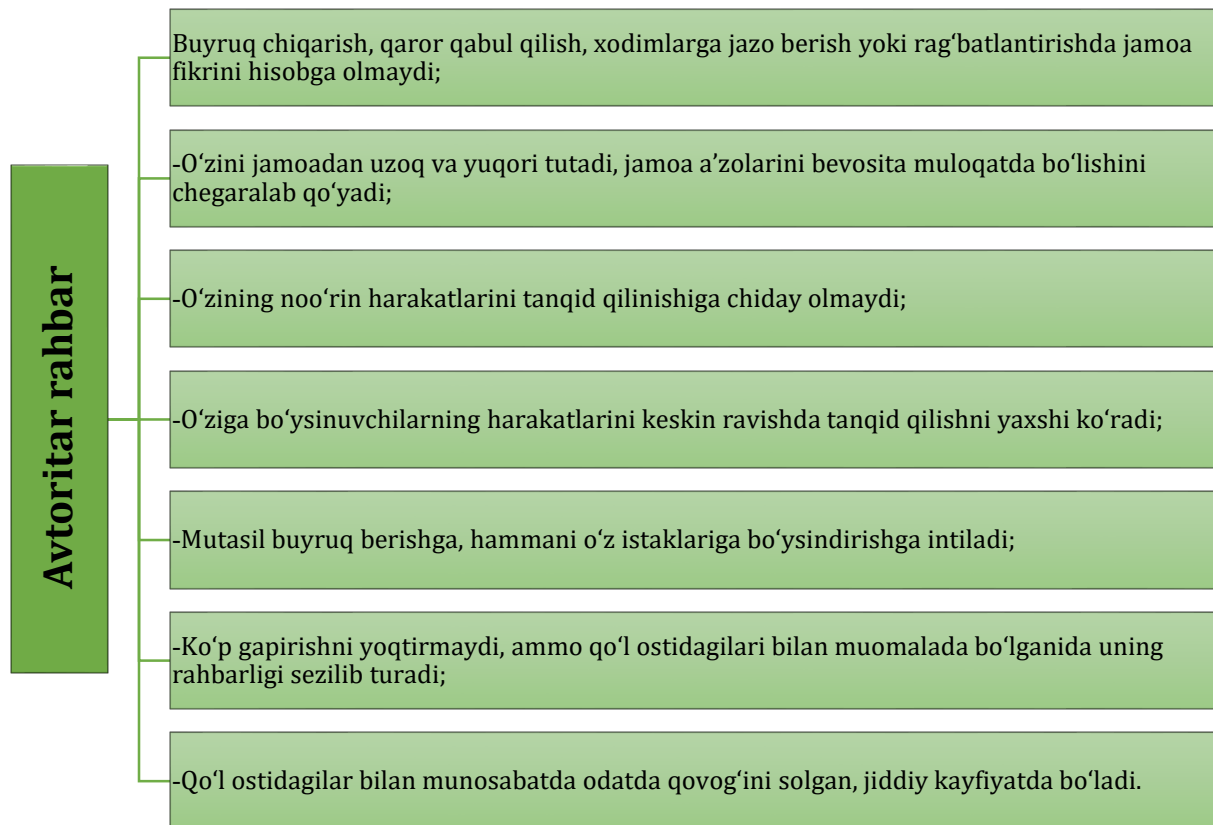
Rahbarlik uslubi, uning belgilari, qo'l ostidagilarga munosabati kabi bir qator jihatlariga ko'ra, barcha rahbarlarni asosan quyidagi uch turga bo'lib ko'rsatish mumkin (1-rasm):

1-rasm. Rahbarlik uslubiga qarab rahbarlarning turlarga ajratilishi.

Ushbu qatorida birinchi avtokratik rahbarlik uslubi bo'lib, u boshqa rahbarlik uslublaridan o'zining markazlashtirilgan(shaxsiy) qaror qabul qilish hamda qat'iy va doimiy nazorat qilish xususiyatlari bilan ajralib turadi. Shu sababli biz aynan tadbirkorlik faoliyatida avtokratik rahbarlarning o'rni, ularning ta'siri va samaradorligini tahlil qilishga harakat qildik.

Avtokratik rahbarlik uslubi – bu rahbar tomonidan barcha muhim qarorlarning markazlashtirilgan holda qabul qilinishi va xodimlar ustidan qat’iy nazorat o’rnatilishi bilan tavsiflanadigan boshqaruv uslubidir. Ushbu uslubda rahbar xodimlardan buyruqlarni aniq bajarishni talab qiladi va jamoa muhokamalariga kam e’tibor qaratadi. Avtokratik rahbarlik uslubi odatda an’anaviy sanoat tarmoqlarida, harbiy boshqaruv tizimlarida va tezkor qaror qabul qilish zarur bo’lgan tashkilotlarda qo’llaniladi va quyidagi xususiyatlari o’zida aks ettiradi (2-rasm).

2-rasm. Avtokratik rahbarlik xususiyatlari

2-rasmda keltirib o’tilgan xususiyatlar aynan avtokratik rahbarlik uslubiga xos bo’lib, bunda ham boshqa rahbarlik uslublari kabi tadbirkorlik faoliyatini boshqarishda xizmat qiluvchi avtokratik rahbarlik uslubining ijobiy tomonlari bilan birgalikda rahbarlikni olib borishda tadbirkorlik faoliyatga salbiy ta’sir etuvchi tomonlarni ham keltirib o’tish joizdir (3-rasm).

Ijobiy jihatlari	Salbiy jihatlari
• Tezkor qaror qabul qilish • Imkoniyati; • Tartib va intizom; • Mas’uliyatning markazlashuvi; • Tashkilotning barqaror faoliyati; • Foyda va samaradorlikning o’sishi	• Innovatsiyalarni cheklanishi; • Ish muhitining og’irlashuvi; • Xodimlarning tashabbuskorligi sustlashuvi; • Kadrlar qo’nimsizligi; • Muloqotdagi muammolar; • “X” nazariyasi tarafdorligi

3-rasm. Avtokratik rahbarlik uslubining ijobiy va salbiy jihatlari

3-rasmda keltirilganidek, tadbirkorlik faoliyatini avtokratik uslubda boshqarishda bir qator ijobiy jihatlari mavjud bo’lib, ular:

Birinchidan, tadbirkorlik faoliyatida tezkor qaror qabul qilish bo’lib, bu korxona faoliyatida yuzaga kelgan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy holatlarda operativ qarorlar qabul qilish talab etilganda tadbirkorlik faoliyatida qarorlarni muhokama qilish va kelishish jarayonlariga sarf etilishi mumkin bo’lgan vaqtni tejab, operativ yechim qilish imkonini yaratilishidir. Vaqt hal qiluvchi rol o’ynaydigan raqamli iqtisodiyot sharoitida qarorlarning qisqa muddatlarda qabul qilinishi faoliyat muvaffaqiyatini ta’minlash ehtimolini oshiradi;

Ikkinchidan, tadbirkorlik faoliyatida tartib va intizom bo’lib, bu ishchi xodimlar belgilangan (lavozim yo’riqnomasiga asosan) aniq vazifalar doirasida faoliyat yuritishlarini ta’minlashi, bu esa ishlab chiqarish/xizmat ko’rsatish samaradorligini oshirishiga zamin yaratadi;

Uchinchidan, tadbirkorlik faoliyatida mas’uliyatning markazlashuvi bo’lib, tadbirkor yoki u tayinlagan menejer korxona faoliyati yuzasidan barcha muhim qarorlarni shaxsan o’zi qabul qilgani uchun javobgarlik ham aniq uning zimmasida bo’ladi, ya’ni rahbar mas’uliyatni o’z zimmasiga olgan holda qaror qabul qiladi;

To’rtinchidan, tadbirkorlik faoliyatining doimiy barqarorligi bo’lib, avtokratik rahbarlik uslubi muayyan sohalarda, jumladan xavfsizlik (xizmatlarini ko’rsatish bilan shug’ullanish), qat’iy tartib-intizomni talab etuvchi murakkab ishlab chiqarish va harbiy sohalarda samarali bo’lishi ehtimoli yuqoriligi bilan baholanadi;

Beshinchidan, tadbirkorlik faoliyatida foyda va samaradorlikning o’sishi bo’lib, markazlashtirilgan avtokratik rahbarlik uslubi resurslardan samarali foydalanish imkonini yaratib, tadbirkorlik faoliyati unumdorligini ta’minlashi hamda daromadlarning o’sishini, pirovard natijada esa tadbirkorga, mulkdorga yil yakunida olinadigan foydaning o’sishini ta’minlaydi.

Tadbirkorlik faoliyatida qo’llaniladigan avtokratik boshqaruvining ijobiy tomonlari bilan birgalikda o’ziga xos salbiy jihatlari ham mavjud bo’lib, bizning nazarimizda ular:

Birinchidan, innovatsiyalarni cheklashi mumkinligi, ya'ni xodimlar o'z g'oyalarini taklif etishlari, faoliyatlari davomida orttirgan takomillashtirish yuzasidan erishgan yutuqlari yoki tajribalari bilan mehnat jamoasida o'rtoqlashish, ushbu yutuqlarni korxona faoliyatiga joriy etish imkoniyatiga ega bo'lmasligi mumkinligi.

Ikkinchidan, jamoada faoliyat yuritayotgan xodimlar uchun ish muhitining og'irlashuvi yuzaga kelish ehtimolining yuqoriligi, ya'ni keragidan ortiq xodimlarni nazorat qilinishi ularning ushbu tashkilotda kelgusida faoliyat yuritishini rag'bat/motivatsiyasini pasayishiga olib keladi, xodimlar sidqidildan, jon kuydirib ishlamaslik holatlarini yuzaga keltirishi ehtimoli yuqoriligi.

Uchinchidan, xodimlar tomonidan taklif etilgan tashabbuslarning inkor etilishi - ularning tashabbuskorligining sustlashuviga olib keladi, bu esa korxona faoliyatida jamoaning kreativ fikrlashi hamda tashabbuskorligi yo'qolishiga, faqat berilgan topshiriqlarni bajaruvchi xodimlarga aylanib qolishlariga zamin yaratishi mumkin.

To'rtinchidan, korxona faoliyatida kadrlar qo'nimsizligi yuzaga keltirishi mumkinligi, bunda, avtokratik rahbar uslubiga ega shaxs rahbarligidagi jamoada ishlayotgan xodimlarning ishga bo'lgan qoniqish darajasining pasayib borishi natijasida ishchi xodimlar bu jamoani tark etishlari oqibatida tez-tez lavozimdagi kadrlar o'zgarishlarini kuzatilishi mumkin bo'ladi.

Beshinchidan, rahbar va xodim o'rtasidagi ochiq, bevosita muloqotning deyarli yo'qligi, xodimlarning o'z fikrlarini, ish faoliyatida yuzaga kelayotgan muammolarni rahbarga etkazish jarayoni cheklanishi sababli muammolarni hal qilish qiyinlashishi, rahbarga etib borayotgan ma'lumot bilan haqiqiy holatlar o'rtasida tafovutlar yuzaga kelishi mumkinligi bilan ifodalanadi.

Oltinchida avtokratik rahbarlik uslubiga ega rahbarlar uning qo'l ostida mehnat qiluvchi jamoaga nisbatan taniqli iqtisodchi olim, "Inson munosabatlari menejmenti" maktabi yorqin namoyondasi D.MakGregorning "X" nazariyasida ko'rsatib o'tilganidek "xodim tabiatan yalqov bo'gan kishi, shu sababli u topshirilgan ishdan bo'yin tovlashga urinadi, unda izzattalablik, mas'uliyatni sezish, fahm-farosat yetishmaydi. Bunday holatda xodimni doimo majburlash, nazorat qilish, jazolash va jarima solish bilan qo'rqitib turish zarur" – degan tamoyilga asoslanadi [2].

Yuqorida keltirib o'tilgan avtokratik rahbarlik uslubining ijobiy va salbiy jihatlari tahlilida asosida asosiy ijobiy jihati sifatida avtokratik rahbarlarning mas'uliyatni o'z zimmasiga ola bilishlari hisoblanib, liberal rahbarlik hamda demokratik rahbarlik uslublaridan ustunlik hamda afzallik tomoni ham aynan manashu mas'uliyatni o'z zimmasiga ola bilishi, o'zi qabul qilgan qarorlar natijalari yuzasidan shaxsiy javobgarlikni o'z zimmasiga qoldirishi hisoblanadi. Shu bilan birgalikda e'tirof etish joizki, avtoritar rahbarlar o'z ish joylarida albatta qattiq tartib va intizomni joriy eta oladilar. Albatta bu xususiyat ham ko'pgina sohalarda faoliyatlari natijadorligini kafolatlaydi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, avtokratik rahbarlik uslubi tadbirkorlik faoliyatini boshqarishda muhim rol o'ynaydi. Ular tadbirkorlik faoliyatining barqarorligini ta'minlash, tezkor, operativ qaror qabul qilish va xodimlar faoliyatida tartib-intizomni saqlash kabi bir qator afzalliklarga ega. Shu bilan birgalikda, yuqori darajadagi avtokratik boshqaruv ushbu tashkilot xodimlarining tashabbuskorligi hamda motivatsiyasini sustlashuviga olib kelishi mumkin. Zamonaviy iqtisodiy muhitda tadbirkorlar o'z korxonasi faoliyatida rahbarlikning turli uslublarini kombinatsiya qilish orqali optimal boshqaruvga

erishishlari mumkin. Shu sababli tadbirkorlik faoliyatida optimal natijaga erishish uchun rahbarlik uslubini moslashtirish va zamonaviy tendensiyalarni inobatga olish hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Yuqorida keltirilganlardan xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ko'pgina sohalar faoliyatida faol qo'llaniladigan, shu bilan birgalikda juda ko'p hollarda qo'llanilayotgan tashkilot va jamoaga manfaat keltiradigan rahbarlik uslublaridan biri avtoritar rahbarlik uslubini tadbirkorlik faoliyatida qo'llanishda bizning nazarimizda mulkdor va menejer quyidagilarga e'tibor qaratishi lozim:

- Yuqorida keltirilgan ijobiy jihatlar qo'llanilganida, jumladan tartib-intizom, mas'uliyatni o'z zimmasiga olish kabilarda me'yor doirasida bo'lishlikka harakat qilishlari, ya'ni juda chuqurlashib ketmaslikka intilishlari zarur, xodimlar faoliyatida tanlovlarning bo'lishi maqsadga muvofiq;
- Salbiy oqibatlar keltiruvchi jihatlar, xususan, xodimlar bilan muloqotda uzoqlashib ketmasliklari, bevosita aloqa kanallarini saqlab qolishlari, kadrlar qo'nimsizligini yuzaga keltiruvchi "haddan ziyod nazorat"ni joriy etmasliklari maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Sharifxodjaev M., Abdullayev Yo. Menejment. Darslik. T.: O'qituvchi, 2002 y.- 464 b.
2. М.Мескон, М.Альберт, Ф.Хедоури Основы менеджмента (перевод с английского под. Общая редакция Л.И.Евченко). Москва «Дело» 1997. 701 с.
3. П.Друкер Менеджмент. Вызовы XXI века. Вилямс, 2001 г. 280 с.,
4. Основы менеджмента: учеб.пособие/ под ред. В.И.Королева – М., Магистр: ИНФРА-М, 2010. 620 с.
5. Менеджмент : учебник для вузов / под редакцией Ю.В.Кузнецова. - 2-е изд., перераб. и доп. — Москва : Издательство Юрайт, 2025. — 595 с.
6. N.Rasulov, Sh.Zaynutdinov Innovatsion menejment Darslik Innovatsion rivojlanish nashyoti 2020. 421 b.
7. Menejment darslik / N.Yo'ldoshev, G.Zaxidov. - Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2018. - 392 b
8. Зайнутдинов Ш. Н., Нуримбетов Р. И., Исмаилов А. М. Эффективность качества работы руководителя в условиях рыночных отношений //Бюллетень науки и практики. – 2021. – Т. 7. – №. 2. – С. 237-244.
9. Amonov M.O. Tadbirkorlik faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish va qo'llab-quvvatlash tizimini rivojlantirish. Dissertatsiya i.f.f.d., - T., 2024. – 142 b.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

METHODS AND CRITERIA FOR ASSESSING THE LEVEL OF HEALTH PROVISION IN REGIONS

Ismailova Dilfuza Ibodullayevna

Independent Researcher,

Termez State Pedagogical Institute

E-mail: dilfuzaismoilova@gmail.com

Abstract. The article develops methods and criteria for assessing the level of health provision for the population in regions. Based on the proposed methods and criteria, the level of health provision for the population of the Surkhondaryo region was determined. The article also presents proposals and recommendations aimed at stabilizing the level of health provision in the regions.

Keywords: economic-statistical methods, healthcare system indicators, population health, forecasting.

HUDUDLARDA AHOLI SALOMATLIGINI TA'MINLANGANLIK DARAJASINI BAHOLASH USULLARI VA MEZONLARI

Ismoilova Dilfuza Ibodullayevna

Termiz davlat pedagogika instituti

mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Maqolada mintaqalarda aholi salomatligini ta'minlanganlik darajasini baholash usullari va mezonlari ishlab chiqilgan. Ushbu ishlab chiqilgan usul va mezon asosida Surxondaryo viloyatida aholi salomatligini ta'minlanganlik darajasi aniqlangan. Shuningdek, mintaqalarda aholi salomatligini ta'minlanganlik darajasini barqarorlashtirishga qaratilgan taklif va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: iqtisodiy-statistik usullar, sog'liqni saqlash tizimi ko'rsatkichlari, aholi salomatligi, prognozlash.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N20>

Bugungi kunda mintaqalarda aholi salomatligini ta'minlash borasida hal etishni talab qilayotgan o'ta muhim muammolar, hech shubhasiz, shu boradagi sa'y-harakatlarni yanada tizimli muvofiqlashtirish va kelajakka qaratilgan yondashuv va xulosalarni birgalikda aniq raqamlar bilan ishlab chiqishni taqozo etadi.[1]

Mintaqalarda aholi salomatligi darajasini baholash ko'rsatkichlarini aniqlashda, bir nechta asosiy salomatlik ko'rsatkichlaridan foydalandik. Bular: o'rtacha umr ko'rish darajasi (U_d), umumiy o'lim darajasi (O_d), tug'ilish darajasi (T_d), kasalliklar darajasi (K_d) kabi ko'rsatkichlar. Har bir ko'rsatkichning salomatlikka ta'siri turlicha bo'lishi sababli, har biriga alohida og'irlik (W) berildi. Og'irlik (W) — bu har bir ko'rsatkichlarning indeksni hisoblashdagi nisbiy ahamiyatini belgilaydi. Misol uchun, o'rtacha umr uzunligi yoki o'lim darajasi salomatlik holatiga ko'proq ta'sir qilishi mumkin, shuning uchun ular yuqori vaznga ega bo'ladi. Aksincha, ba'zi ko'rsatkichlar salomatlikka ta'sir qilishda kamroq ahamiyatga ega bo'lishi mumkin va ular past vaznga ega bo'ladi.

Yuqorida tavsiya etilgan aholi salomatlik darajasini baholash ko'rsatkichlarini aniqlashda,

har bir mezon bo'yicha baholash ko'rsatkichlarni aniqlash (aholining o'rtacha umr ko'rish koeffitsiyenti, aholining umumiy o'lim holati koeffitsiyenti, tug'ilish holati koeffitsiyenti, kasalliklar darajasi koeffitsiyenti);

ko'rsatkichlarining har biri uchun parametrlarning salomatlik holatiga ta'sir qilishini hisobga olib vazn ta'sir chegaralarini aniqlash (o'rtacha umr ko'rish darajasi 0.4 (yoki 40%), umumiy o'lim darajasi 0.3 (yoki 30%), tug'ilish darajasi 0.2 (yoki 20%), kasalliklar darajasi 0.1 (yoki 10%));

umumiy ko'rsatkich ballar yig'indisiga bog'liq holda hududda aholi salomatlik darajasini baholash ko'rsatkichlari 100 ballik (foiz) tizimda rasmiylashtirish (80-100 ball hududda aholi salomatlik darajasi optimal eng yuqori darajasiga; 70-80 ball hududda aholi salomatlik darajasi o'rta yuqori darajasiga; 60-69 ball hududda aholi salomatlik darajasi o'rta darajasiga; 50-59 ball hududda aholi salomatlik darajasi past darajasiga, 50 balldan kam hududda aholi salomatlik darajasi juda past darajasiga mos keladi);

Biz tomonimizdan taklif qilingan aholi salomatlik darajasini aniqlashning ushbu usuli mamlakatimiz va uning hududlari xususan, Surxondaryo viloyatida aholi salomatlik darajasini baholashda qulay vosita ekanligini ko'rsatadi.

Ushbu uslubiyat bo'yicha viloyatda aholi salomatlik darajasini baholash amalga oshirildi.

1-jadval

Aholi salomatlik darajasini baholash mezonlari va ko'rsatkich qiymatlari¹

№	Mezonlar	Ko'rsatkich belgisi	Ko'rsatkich vazni
1	Hudud aholisining o'rtacha umr ko'rish darajasi	U_d	0.4
2	Hudud aholisining umumiy o'lim darajasi	O'_d	0.3
3	Hudud aholisining tug'ilish darajasi	T_d	0.2
4	Hudud aholisining kasalliklar darajasi	K_d	0.1

1. Hudud aholisining o'rtacha umr ko'rish darajasi koeffitsiyenti (U_d) demografik ko'rsatkich bo'lib, aholi o'rtasida o'rtacha qancha yil umr ko'rishini anglatadi. Bu koeffitsiyent odatda milliy yoki regional statistikada ko'rsatiladi va demografik o'zgarishlarni, salomatlik holatini va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni baholashda muhim o'lchov hisoblanadi. Umrni o'rtacha davomiyligi odatda mamlakatning sog'liqni saqlash tizimi va iqtisodiy holatiga ta'sir qiladi va quyidagicha hisoblanadi.

$$U_d = \frac{\sum_{x=0}^n l(x) \cdot t(x)}{l(o)}$$

bu yerda, U_d – hudud aholisining o'rtacha umr ko'rish darajasi koeffitsiyenti;

¹ Jadval mualliflar ishlanmalari asosida tuzilgan.

$l(0)$ — tugʻilganlar soni (boshlangʻich aholi);

$t(x)$ — yosh guruhlaridagi qolgan oʻrtacha umr.

Aholisining oʻrtacha umr koʻrish darajasi koeffitsiyentini hisoblash murakkab statistik maʼlumotlar mavjud holatlarda aniqlash mumkin. Oddiy hayot jadvali asosida oʻrtacha umr koʻrishni hisoblashga misol keltirib oʻtamiz. Faraz qilaylik, bir mamlakatda yosh guruhlarining maʼlumotlari quyidagicha boʻlsin:

Yosh (x)	Omon qolganlar soni $l(x)$	Qoldiq umr $t(x)$
0	1000	70
1	990	69
2	980	68
3	970	67
...	...	...

Bunday jadvalda har bir yosh guruhining **$l(x)$** (yoshga yetganlarning soni) va **$t(x)$** (qoldiq umr) keltiriladi. Hisoblash: Faraz qilaylik, oʻrtacha umr koʻrishni hisoblash uchun quyidagi maʼlumotlarni olishimiz mumkin

$$U_d = \frac{(1000 * 70) + (990 * 69) + (980 * 68) + (970 * 67) \dots}{1000}$$

Jami hisoblaganda, bu misolda oʻrtacha umr koʻrish masalan, 75 yil yoki 80 yil boʻlishi mumkin (bunda barcha yosh guruhleri boʻyicha hisoblangan qoldiq umrning jamini boshlangʻich aholi soniga boʻlish orqali natija olinadi).

Bundan tashqari, aholining oʻrtacha umr koʻrish darajasi koeffitsiyentini oʻlim va tugʻilish koeffitsiyentlari asosida ham hisoblash mumkin. Masalan, mamlakatda 1 000 nafar bola tugʻiladi va ularning 5 tasi 1 yoshga yetgach vafot etadi. Keyin, 1 yoshdan keyin oʻlim koeffitsiyenti 0.005 boʻlsa, oʻlim ehtimoli har yil uchun 0.005 (yaʼni, har 1 000 nafardan 5 nafari vafot etadi). Bunday holatda ham, oʻlim koeffitsiyentlari va qoldiq umrga asoslanib, mamlakatda oʻrtacha umrni hisoblash mumkin.

Ayni vaqtda mamlakatimizda aholining oʻrtacha umr koʻrish davomiyligi 74,7 yoshni tashkil etmoqda. Bu koʻrsatkich: ayollar uchun – 76,9 yosh; erkaklar uchun – 72,5 yosh. 2023-yil boshida respublika aholisining tugʻilishda kutilayotgan oʻrtacha umr koʻrish davomiyligi 74,3 yoshni tashkil etgani haqida xabar berilgandi. Ushbu koʻrsatkich erkaklar uchun 72,1 yosh, ayollar uchun 76,6 yoshga toʻgʻri kelgandi. Shu bilan birga, oʻrtacha umr koʻrish davri shahar joylarda 74,8 yosh, qishloq joylarda 73,6 yoshni tashkil etmoqda[8]. Yuqorida keltirilgan maʼlumotlarga asoslanib, Surxondaryo viloyati aholisining asosiy qismi qishloq joylarda yashashini hisobga olgan holda viloyat aholisining oʻrtacha umr koʻrish darajasi koʻrsatkichini **73,6 yosh** deb olamiz.[2]

2. Hudud aholisining umumiy oʻlim darajasi koeffitsiyenti (O_a) – bu aholi salomatligini baholashda ishlatiladigan asosiy demografik koʻrsatkichlardan biri boʻlib, mamlakat yoki hududdagi oʻlim darajasini oʻlchaydi. Bu koʻrsatkich aholidagi oʻlimlar sonining umumiy oʻlimni koʻrsatadi, lekin yosh guruhleri va boshqa omillarni hisobga olmaydi. Shuning uchun u **“umumiy”** yoki **“oddiy”** oʻlim darajasi deb ham ataladi. Hudud aholisining umumiy oʻlim darajasi koeffitsiyenti quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$O'_d = \frac{JO'S}{O'AS} * 1000$$

bu yerda, **JO'S** (jami o'limlar soni) – tahlil qilinayotgan davrda hududda ro'y bergan o'limlar soni;

O'AS (O'rtacha aholi soni) – shu davr ichida hududdagi o'rtacha aholi soni;

1 000 – o'lim darajasini 1000 kishiga nisbatan hisoblash uchun.

Surxondaryo viloyatida 2024-yilda jami 12 621 ta o'lim holati ro'y bergan va shu davrda viloyat aholisi o'rtacha aholi soni 2 907 ming nafarni tashkil qilgan. Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan kelib chiqib Surxondaryo viloyatida aholisining umumiy o'lim darajasi koeffitsiyenti hisoblandi:

$$O'_d = \frac{12\,621}{2\,907\,000} * 1000 = 4.34$$

(har 1000 kishiga taxminan 5 nafar o'lim)

Viloyatda o'lim darajasi nisbatan o'rtacha bo'lishi mumkin, lekin salomatlik holati va o'lim sabablarini batafsil tahlil qilish uchun boshqa ko'rsatkichlarga (masalan, o'limning sabablari, yosh guruhlari bo'yicha o'lim darajasi va kasalliklar statistikasi) ham murojaat qilish maqsadga muvofiq.

3. Hudud aholisining tug'ilish darajasi koeffitsiyenti (T_d) demografiyada, bir hududda yoki mamlakatda tug'ilganlar sonining umumiy aholi soniga nisbati sifatida aniqlanadi. Bu koeffitsiyent aholi o'sishining asosiy omillaridan biri bo'lib, mamlakat yoki hududda tug'ilish darajasi necha foizni tashkil etishini ko'rsatadi. Hudud aholisining tug'ilish darajasi koeffitsiyenti quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$T_d = \frac{TS}{UAS} * 1000$$

bu yerda **T_d** – Hudud aholisining tug'ilish darajasi koeffitsiyenti;

TS (Tug'ilganlar soni) – ma'lum bir davrda (masalan, bir yilda) hududda tug'ilgan bolalar soni;

UAS (Umumiy aholi soni) – hududdagi jami aholi soni;

1 000 – tug'ilish darajasini 1 000 kishiga nisbatan hisoblash uchun.

Agar maqsad hududdagi tug'ilish darajasini baholash yoki tahlil qilish bo'lsa, bunday koeffitsiyentlar aholi o'sishi va ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni tushunishga yordam beradi.

Surxondaryo viloyatida 2024-yilda tug'ilishlar soni 84 054 nafarni tashkil qilgan bo'lib shundan qiz bolalar soni 40 661 nafar o'g'il bolalar soni esa 43 393 nafarga to'g'ri kelgan[9.]. Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar asosida Surxondaryo viloyatida aholisining aholisining tug'ilish darajasi koeffitsiyenti hisoblandi:

$$T_d = \frac{84\,054}{2\,907\,000} * 1000 = 28.9$$

(har 1000 kishiga taxminan 29 nafar tug'ilish)

Yuqoridagilar asosida ko'rishimiz mumkinki viloyatda tug'ilish darajasi ko'rsatkichi o'lim darajasi ko'rsatkichi dan 6 barobarga ortiq. Shu sababli tug'ilish darajasi ko'rsatkichi viloyatning kelajakdagi o'sish istiqbollari, resurslarga bo'lgan ehtiyoj va iqtisodiy barqarorlik ko'rsatkichlari uchun juda muhimdir.

4. Hudud aholisining kasalliklar darajasi koeffitsiyenti (K_d) – bu ma'lum bir mamlakatlar yoki hududda kasalliklarning tarqalishini va aholi salomatligi holatini tahlil qilish uchun ishlatiladigan demografik ko'rsatkichdir. U hududdagi kasalliklarning tarqalishining qanchalik kengligini ko'rsatadi. Hudud aholisining kasalliklar darajasi koeffitsiyenti quyidagi usul yordamida ham aniqlanadi:

$$K_d = \frac{KS}{UAS} * 1000$$

bu yerda, K_d – Hudud aholisining kasalliklar darajasi koeffitsiyenti;

KS (kasallangan aholi soni) – ma'lum bir davrda (masalan, bir yil davomida) kasallangan aholi soni;

UAS (umumiy aholi soni) – hududdagi jami aholi soni (kasallik kuzatilayotgan davrda).

1000 – kasallik darajasini 1000 kishiga nisbatan hisoblash uchun.

Odatda, hudud aholisining kasalliklar darajasi koeffitsiyentini aniqlashda turli xil kasalliklar hisobga olinadi. Ommaviy, infeksiyon, surunkali, onkologik, yurak-qon tomir, nevrologik va ruhiy kasalliklar, shuningdek, epidemiya va pandemik holatlar alohida e'tiborga olinadi. Ushbu kasalliklarning tarqalishi, tezligi va o'limga olib kelish darajasi tahlil qilinadi va kasalliklar darajasi koeffitsiyenti yordamida salomatlik holati haqida umumiy tasavvur hosil qilinadi.[3]

O'zbekistonda ham so'nggi yillarda kasalliklarning incidensiya ko'rsatkichlari turlicha bo'lib, ular kasallik turiga qarab o'zgaradi. Masalan, tuberkulyoz bilan kasallanish ko'rsatkichi 2023-yilga kelib 45 foizga kamaygan, o'lim ko'rsatkichi esa 87 foizga pasaygan. OIV infeksiyasi bilan kasallanish holatlari soni 2022-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, har 100 ming kishidan 108 nafarini tashkil etgan. Shuningdek, 2022-yil dekabr holatida O'zbekistonda OIV infeksiyasi bilan kasallangan bemorlarning umumiy soni 45 mingga yaqin bo'lib, ularning 55 foizi erkaklar va 45 foizi ayollar ekanligi ma'lum qilingan. Biroq, umumiy kasalliklar ko'rsatkichi haqida yagona raqam berish qiyin, chunki u har bir kasallik turi uchun alohida hisoblanadi.

Shu sababli ma'lum bir davrda (masalan, bir yil davomida) kasallangan aholi soni ko'rsatkichlari statistika yo'li bilan ommaviy ravishda hisobga olinmasligi, ularni alohida anketa so'rovlari orqali o'rganishni taqozo etdi. Shuni hisobga olib, Surxondaryo viloyati 100 nafar aholisi o'rtasida, kasallangan aholi soni ko'rsatkichlari tahlil qilindi.

O'tkazilgan anketa so'rovlari natijalari bo'yicha, so'rovda qatnashgan aholi miqyosida kasallangan aholi soni ko'rsatkichlari 35 % ga to'g'ri keldi. Ushbu anketa so'rovlari natijalaridan kelib chiqib Surxondaryo viloyatida ma'lum bir davrda (masalan, bir yil davomida) kasallangan aholi sonini 1 018 150 nafar deb xulosa qildik. Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar asosida Surxondaryo viloyati aholisining kasalliklar darajasi koeffitsiyenti hisoblandi:

$$K_d = \frac{1\,018\,150}{2\,907\,000} * 1000 = 350$$

(har 1000 kishiga taxminan 350 nafarga turli darajadagi kasallik kuzatilgan)

Yuqoridagi hisob natijalari asosida Surxondaryo viloyatida aholi salomatlik darajasini baholash ko'rsatkich qiymatlari quyidagicha aniqlandi: hudud aholisining o'rtacha umr ko'rish darajasi koeffitsiyenti (U_d) – 73,6 yil; Hudud aholisining umumiy o'lim darajasi koeffitsiyenti (O_d) – 5 per 1000 kishidan; Hudud aholisining tug'ilish darajasi koeffitsiyenti (T_d) – 29 per 1000 kishidan; Hudud aholisining kasalliklar darajasi koeffitsiyenti (K_d) – 100 kishidan 35 holat.

Yuqoridagi mezonlar asosida ko'rsatkichlar qabul qilgan qiymati va hisob natijalari 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

Aholi salomatlik darajasini baholash mezonlari va ko'rsatkich qiymatlari¹

№	Mezonlar	Ko'rsatkich belgisi	Ko'rsatkich vazni	Ko'rsatkich hisob natijasi	Normalizatsiya qilingan qiymatlar
1	Hudud aholisining o'rtacha umr ko'rish darajasi	U_d	0.4	73,6	0,81
2	Hudud aholisining umumiy o'lim darajasi	O_d	0.3	5 per 1000 kishidan	0,5
3	Hudud aholisining tug'ilish darajasi	T_d	0.2	29 per 1000 kishidan	0,72
4	Hudud aholisining kasalliklar darajasi	K_d	0.1	100 kishidan 35 holat	0,87

Bu mezon oraliqlar natijalari aholi salomatligi tizimining umumiy holatini aks ettiradi. Yuqori ASD qiymatlari yaxshi sog'liqni saqlash tizimini, past qiymatlar esa tizimdagi muammolarni ko'rsatadi. Mamlakat yoki hududning salomatlikni yaxshilash uchun chora-tadbirlar ko'rish zarurligini bildiradi.

2-jadval ma'lumotlari asosida Surxondaryo viloyatida aholi salomatlik darajasini baholash amalga oshirildi.

$$ASD = (0.4 \times 0.81) + (0.3 \times 0.5) + (0.2 \times 0.72) + (0.1 \times 0.87)$$

$$ASD = (0.324) + (0.15) + (0.144) + (0.087) = 0.705$$

Shunday qilib, Surxondaryo viloyatida aholi salomatlik darajasini baholash (ASD) natijasi **0.705** yoki **70.5 %** ekanligi aniqlandi.[4] Bu viloyatda o'rtachadan biroz yuqori salomatlik holatini ko'rsatadi. Agar bu qiymat yuqori bo'lsa, bu salomatlik tizimining yaxshi ishlayotganligini bildiradi.

Natijalar quyidagi oraliqlarga ega bo'lishi mumkin:

¹ Jadval mualliflar ishlanmalari asosida tuzilgan.

3-jadval

ASD qiymatining oraliqlari va ularning ta'rifi

№	Oraliq	Tavsif	Xulosa
1	ASD > 80 (Yuqori darajadagi salomatlik)	Ushbu oraliqda joylashgan mamlakatlar yoki hududlarda aholi salomatligi yuqori darajada bo'ladi. Bu davlatlarda o'rtacha umr uzoq, o'lim darajasi past, va tibbiy xizmatlar hamda sog'liqni saqlash tizimi juda rivojlangan.	Yaxshi rivojlangan sog'liqni saqlash tizimi, yaxshi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar, yuqori darajadagi tibbiy xizmatlar, va yaxshi sanitariya sharoitlari mavjud.
2	70 < ASD < 80 (O'rta yuqori darajadagi salomatlik):	Bu oraliqdagi mamlakatlar o'rtacha yuqori salomatlik darajasiga ega bo'lib, umuman olganda, aholi salomatligi yaxshi, ammo ba'zi sohalarda (masalan, kasalliklarni oldini olish, tibbiy xizmatlar) yaxshilanish kerak.	O'rta darajadagi tibbiy yordam va salomatlik tizimi, yaxshilanish uchun imkoniyatlar mavjud.
3	60 < ASD < 69 (O'rta darajadagi salomatlik):	Bu oraliqda joylashgan hududlar va mamlakatlarda umumiy salomatlik holati o'rtacha darajada bo'ladi. Bu yerda o'lim darajasi nisbatan yuqori bo'lishi mumkin, va umrni o'rtacha davomiyligi qisqaroq.	Tibbiy xizmatlar va sog'liqni saqlash tizimi o'rta darajada. Mamlakatda sog'liqni saqlash tizimi va sanitariya sharoitlari yaxshilanishi lozim.
4	50 < ASD < 59 (Past darajadagi salomatlik):	Bu oraliqda joylashgan hududlarda aholi salomatligi jiddiy ravishda xavf ostida bo'lishi mumkin. O'lim darajasi yuqori, umrni o'rtacha davomiyligi qisqa, va sog'liqni saqlash tizimi yoki sanitariya sharoitlari yetarli darajada emas.	Sog'liqni saqlash tizimi va tibbiy xizmatlar yomon, sanitariya va ijtimoiy sharoitlar yetarli darajada emas. Kasalliklar tarqalishi mumkin, va sog'liqni saqlash sohasida tezkor chora-tadbirlar talab qilinadi.
5	ASD < 50 (Juda past salomatlik darajasi)	Ushbu oraliqda joylashgan mamlakatlar yoki hududlar jiddiy salomatlik muammolari bilan duch kelmoqda. O'lim darajasi juda yuqori, va umrni o'rtacha davomiyligi qisqa. Tibbiy xizmatlar juda yomon, sanitariya holati past.	Salomatlik tizimida jiddiy inqiroz mavjud, kasalliklar keng tarqalgan, va tezkor tibbiy yordamni taklif qilish zarur. Sog'liqni saqlashni yaxshilash uchun katta resurslar va chora-tadbirlar talab qilinadi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – Toshkent: O'zbekiston, 1997.
2. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi. Demografik yillik statistik to'plam – Toshkent, 2023.
3. Tursunov B.X., Abdurahmonov Q.X. Demografiya va aholi salomatligi statistikasi. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2019.

4. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi. *Demografik yillik statistik to'plam* – Toshkent, 2023.
5. Samatov R.T. *Hududiy rivojlanish va demografik jarayonlar*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
6. UNDP Uzbekistan. *Human Development Report Uzbekistan 2023*. – Tashkent: UNDP, 2023.
7. Narzikulov A.A., G'ulomov S.S. *Sog'liqni saqlash iqtisodiyoti asoslari*. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2016.
8. <https://daryo.uz/2024/04/05/ozbekistonda-aholining-ortacha-umr-korish-davomiyligi-necha-yoshligi-malum-qilindi>
9. https://surxonstat.uz/media/com_dropfiles/286/4.pdf

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

THEORETICAL FOUNDATIONS OF LIQUIDITY MANAGEMENT OF COMMERCIAL BANKS

Yangibaev Rustam Berdiyrovich

Researcher of the National University
of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

Abstract. This article presents a study of liquidity management of commercial banks and related theories. In addition, the article describes the scientific views of domestic and foreign scholars on bank liquidity management.

Keywords: liquidity, bank liquidity, current liquidity, liquidity management, liquidity of assets, liquidity of liabilities.

TIJORAT BANKLARI LIKVIDLILIGINI BOSHQARISHNING NAZARIY ASOSLARI

Yangiboyev Rustam Berdiyrovich

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston
milliy universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada tijorat banklari likvidliligini boshqarish va unga oid nazariyalar tadqiqi berilgan. Shuningdek, banklarning likvidliligini boshqarish bo'yicha mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy qarashlari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: likvidlilik, banklarning likvidliligi, joriy likvidlilik, likvidlilikni boshqarish, aktivlar likvidliligi, majburiyatlar likvidliligi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N21>

Kirish. Respublikamiz iqtisodiyotini barqaror rivojlanish davrida tijorat banklarini yirik investitsiya institutlariga aylantirish va ularning iqtisodiyot subyektlarini moliyalashtirish jarayonidagi rolini oshirish, o'z navbatida tijorat banklarining likvidlilik darajasini yanada oshirish zaruriyatini yuzaga keltiradi. Ya'ni, tijorat banklarining yetarli darajada likvidli bo'lishi mijozlar tomonidan bank xizmatlariga bo'lgan talab va ishonch ortib boradi.

Shuningdek, tijorat banklarining likvidlilik darajasini ta'minlash orqali ularning investitsion jarayonlardagi ishtirokini kuchaytirishni, shu bilan birga korxonalar tomonidan investitsiya loyihalarini amalga oshirishni jadallashtirishi va tijorat banklari bu loyihalarda o'z kredit resurslari bilan ishtiroki muhimdir. Buning uchun tijorat banklari yetarli kapitalga ega, moliyaviy barqaror bo'lishi lozim.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Tijorat banklarining likvidliligini ta'minlashning nazariy va uslubiy masalalari bir qator taniqli iqtisodchi olimlarning, shu jumladan, E. Dolan, J. Matuk, O. Lavrushin, K. Barltrop, D. MakNoton, D. Polfremanning ilmiy izlanishlarida o'z aksini topgan.

AQShlik taniqli iqtisodchi olim Edvin Dj.Dolan tijorat banklarining likvidliligi asosan yuqori likvidli aktivlar hisobidan ta'minlanadi, degan fikrni ilgari suradi va ularning yuqori likvidli aktivlarini ikki guruhga ajratadi.

1. Kassali aktivlar.
2. Ikkilamchi zaxiralar [1],

E.Dolan kassali aktivlar tarkibiga tijorat banklarining kassasidagi naqd pullarni, ularning Markaziy bankdagi "Nostro" vakillik hisobraqamining qoldig'ini, tijorat banklarining boshqa tijorat banklaridagi "Nostro" vakillik hisobraqamlarining qoldiqlarini va inkassatsiya jarayonidagi pul mablag'larini kiritadi.

E. Dolan ikkilamchi zaxiralarning quyidagi to'rt shaklini ajratib ko'rsatdi:

- a) Hukumatning qimmatli qog'ozlari
- b) Boshqa banklarning depozit sertifikatlari
- v) Tijorat qimmatli qog'ozlari
- g) Federal fondlar.

K.Barltrop va D.MakNotonlar yuqori likvidli aktivlar tarkibiga kassali aktivlardan tashqari tijorat banklarining balansidagi Markaziy bankda qayta hisobga olinadigan tratalarni ham kiritadi [2].

Prof. O.I.Lavrushinning fikriga ko'ra, tijorat banklarining likvidli aktivlari o'z ichiga kassadagi naqd pullarni, tijorat bankining Markaziy bankdagi "Nostro" vakillik hisobraqamining qoldig'ini, tijorat bankining boshqa banklardagi "Nostro" vakillik hisobraqamlarining qoldiqlarini va yo'ldagi pullarni oladi [3].

Tijorat banklarining likvidliligiga ta'sir etuvchi omillardan biri ularning faoliyatidagi valyuta riski hisoblanadi. O'z navbatida, valyuta riski muammosining chuqurlashishiga sabab bo'luvchi muhim omillardan biri banklarning ochiq valyuta pozitsiyalarini qisqartira olmasliklari hisoblanadi.

Iqtisodiy adabiyotda banklarning valyuta pozitsiyalarini qisqartirish xususida xilma-xil nazariy qarashlar mavjud.

L.Krasavina o'zining ilmiy ishlarida valyuta pozitsiyasini boshqarish valyuta riskidan qochishning eng optimal usuli deb hisoblaydi. Uning fikriga ko'ra, valyuta pozitsiyalarini tijorat banklari filiallarida ham hisoblash zarur. Buning sababi sifatida ayrim filiallarda valyuta operatsiyalari hajmining katta ekanligi tufayli valyuta riski darajasining yuqori ekanligi ko'rsatilgan [4].

O'zbekistonlik iqtisodchi olimlardan A.Vaxabov, T.Bobakulov, N.Jumaevlarning ilmiy ishlarida tijorat banklari valyuta pozitsiyalarini boshqarishning ayrim nazariy va amaliy jihatlari o'z ifodasini topgan [5]. Masalan, N.Jumaev tijorat banklarining bitta valyutadagi ochiq valyuta pozitsiyasiga nisbatan 5% darajasida limit belgilashning maqsadga muvofiq emasligini isbotlagan [6].

T.Bobakulov o'zining "Milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash: muammolar va yechimlar" mavzusidagi monografiyasida tijorat banklarining ochiq valyuta pozitsiyalarini Markaziy bankning valyuta siyosati doirasida tartibga solishni takomillashtirish masalasini tadqiq qilgan. Uning fikriga ko'ra, Markaziy bank tijorat banklarining ochiq valyuta pozitsiyalarining miqdorini kunlik nazorat qilib turishi zarur [7].

T.Bobakulovning fikriga ko'ra, tijorat banklarining ochiq valyuta pozitsiyalariga nisbatan belgilangan mazkur cheklovlar me'yoriy darajasini turli davlatlarda bir-biridan keskin

farqlanmasligining sababi shundaki, tijorat banklarining ochiq valyuta pozitsiyalarini tartibga solish maqsadida ishlab chiqilgan metodikaning mualliflari bo'lib xalqaro Bazel qo'mitasining ekspertlari hisoblanadi. Respublikamiz bank amaliyotida qo'llanilayotgan cheklovlarining me'yoriy darajasi bilan G'arbiy Yevropa mamlakatlarida qo'llanilayotgan cheklovlarining me'yoriy darajalarida yaqinlik mavjud [8].

Muhokama. Fikrimizcha, E.Dolanning kassali aktivlarning yuqori darajadagi likvidligi xususidagi fikri juda o'rinli, ammo inkassatsiya jarayonidagi pul mablag'larini yuqori likvidli aktivlar sifatida e'tirof etish masalasida, tabaqaviy yondashuv bo'lishi kerak deb hisoblaymiz. Chunki, tijorat banki tomonidan qabul qilib olingan va boshqa tijorat banklariga to'lov uchun jo'natilgan pullik hujjatlar yuz foiz to'lanmaydi. Ularning ayrimlari hatto umuman to'lanmasligi mumkin. Shuning uchun, fikrimizcha, floutni yuqori likvidli aktiv sifatida baholash uchun pullik hujjatlar bo'yicha to'lovni amalga oshiradigan tijorat bankining to'lovga layoqatlilik reytingidan kelib chiqish zarur. Reyting ballari yuqori bo'lgan tijorat banklariga jo'natilgan pullik hujjatlar summasinigina yuqori likvidli aktiv sifatida baholash maqsadga muvofiq. Agar pullik hujjatlar bo'yicha to'lovni amalga oshiradigan bank xorijiy bank bo'lsa, u holda, Standard & Poor's, Moody's kabi taniqli reyting kompaniyalarning yuqori reyting ballariga ega bo'lgan tijorat banklariga jo'natilgan pullik hujjatlar summasini, ya'ni flout summasini yuqori likvidli aktivlar tarkibiga kiritish lozim.

Shuningdek, tijorat qimmatli qog'ozlariga qilingan bank investitsiyalarini yuqori likvidli aktivlar qatoriga kiritish mantiqan to'g'ri emas. Chunki tijorat qimmatli qog'ozlari aniq moddiy kafolatga ega emas, ayniqsa, respublikamiz sharoitida ko'plab korxonalarning qimmatli qog'ozlari bo'yicha to'lovsizlik muammosi mavjud.

Fikrimizcha, Markaziy bankda qayta hisobga olinadigan tratalarni yuqori likvidli aktivlar tarkibiga kiritish maqsadga muvofiqdir. Buning sababi shundaki, Markaziy bankning tratalar bo'yicha majburiyatlarini bajarishiga shubha yo'q. Germaniya Federal bankining, AQSh Federal zaxira tizimining tratalarni qayta hisobga olish amaliyoti iqtisodchi olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Ularning mazkur masala xususidagi qarashlarini o'rganish natijasida tratalarni Markaziy bankda qayta hisobga olish borasida muammolarni va cheklovlarni mavjud emasligiga ishonch hosil qilish mumkin.

O.I.Lavrushin tijorat banklarining likvidli aktivlari depozitlarning nobarqaror qismi bo'yicha majburiyatlarni bajarish imkonini berishi kerak, deb hisoblaydi. Uning fikriga ko'ra, har uchala shakldagi bank depozitlarining, ya'ni joriy depozitlar, jamg'arma depozitlari va muddatli depozitlarning barqaror qismi mavjud bo'lib, ular jami depozitlarning 75 foizidan kam bo'lmagan qismini tashkil etishi lozim. Likvidli aktivlar esa, jami depozitlarning 25 foizi miqdoridagi majburiyatlarni bajarishga yetadigan miqdorda mavjud bo'lishi lozim.

Fikrimizcha, tijorat banklarining likvidli aktivlarining miqdorini depozitlarning nobarqaror qismiga nisbatan emas, balki joriy depozitlar va jamg'arma depozitlariga nisbatan belgilash maqsadga muvofiqdir. Chunki aynan shu depozitlarning nobarqarorlik darajasi yuqori bo'lib, tijorat banklarida likvidlilik riskini doimiy tarzda yuzaga keltiradi. Fikrimizcha, depozitlarning barqaror qismining jami depozitlarning 75 foizi miqdorida shakllanishi rivojlangan xorijiy davlatlarning amaliyotiga xos bo'lgan holat hisoblanadi. Mazkur mamlakatlarda moliya bozorlarining rivojlanganligi, moliyaviy holati barqaror bo'lgan mijozlarning ko'pligi, Markaziy bank monetar siyosatining maqsadi va vazifalarini aniq hamda shaffofligi, korxonalarning soliq yukini mo'tadil darajaga keltirilganligi va boshqa omillar

xo'jalik yurituvchi subyektlarning pul oqimini barqaror darajasini ta'minlashga zamin yaratadi. Rivojlanayotgan davlatlarda esa, moliya bozorlari rivojlanmaganligi, Markaziy bankning monetar siyosatida noaniqliklarning mavjudligi, soliq siyosatini takomillashmaganligi va boshqa omillar xo'jalik subyektlarining moliyaviy holatiga nisbatan salbiy ta'sirni yuzaga keltiradi. Bu holatlar, pirovard natijada, xo'jalik subyektlarining pul oqimining barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Buning natijasida tijorat banklaridagi talab qilib olinadigan depozitlar va jamg'arma depozitlari qoldiqlarining nobarqarorligi kuchayadi. Shu sababli, fikrimizcha, rivojlanayotgan mamlakatlar sharoitida talab qilib olinadigan depozitlar, yuridik shaxslarning jamg'arma depozitlarining qoldiqlariga nisbatan tijorat banklarining likvidli aktivlarini kamida 50 foiz miqdorida saqlab turishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Natijalar. Jahon iqtisodiyotida iqtisodiy nobarqarorlik natijasida dunyoning qator mamlakatlarida ko'plab tijorat banklarining bankrot bo'lganligi yoki likvidlilik riskiga duchor bo'lib tang ahvolga tushib qolganligi, yirik miqdorlarda zarar ko'rganligi tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish amaliyotida jiddiy kamchiliklar va muammolarning mavjudligidan ma'lum.

Tijorat banklari faoliyatining zarar bilan yakunlanganligi ular qimmatli qog'ozlarining, shu jumladan, aksiyalarining bozor baholarining pasayishiga olib keladi. Natijada, banklarning kapitallashuv darajasining sezilarli darajada pasayishi yuz beradi. Bu esa, o'z navbatida, tijorat banklarining to'lovga qobillik darajasining pasayishiga olib keladi. Chunki tijorat banklarining to'lovga qobillik darajasini tavsiflovchi muhim ko'rsatkichlardan biri ular kapitalining yetarlilik koeffitsiyenti hisoblanadi.

Dunyoga mashhur Xalqaro Bazel qo'mitasining talablari ham dastlab G'arbiy Yevropa mamlakatlarining bank amaliyotiga 1993 yilda qo'llanilgan va keyinchalik 150 dan ortiq mamlakatlarda tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish tizimining uslubiy asosi bo'lib xizmat qilmoqda. Xalqaro bank amaliyotida eng mukammal hisoblangan Bazel standarti talablarini to'liq bajargan tijorat banklari ham nobarqarorlik natijasida bankrot yoqasiga kelib qolishdi. Bu esa, o'z navbatida, bank nazorati bo'yicha xalqaro Bazel standarti talablarini qayta qo'rib chiqish zaruriyatini yuzaga keltiradi [8].

Jahon iqtisodiyotida tijorat banklari kredit portfelining diversifikatsiyasi darajasiga bank nazorati jarayonida alohida e'tibor qaratishning zarurligi yaqqol namoyon bo'ladi. Afsuski, taraqqiy etgan mamlakatlarda bank nazorati tizimida tijorat banklari kredit portfelining diversifikatsiya darajasini ta'minlashga ikkinchi darajali vazifa sifatida qaraladi. Ushbu masala ko'proq tijorat banki boshqaruvining vakolati va javobgarligi doirasidagi masala sifatida e'tirof etilmoqda. Shu sababli, fikrimizcha, tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish tizimida banklar kredit portfelining diversifikatsiya darajasini nazorat qilish masalasi ustuvor ahamiyatga ega bo'lgan vazifalardan biri sifatida qaralishi lozim.

Taraqqiy etgan mamlakatlar hamda qator o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari tajribasi shuni ko'rsatdiki, markaziy banklar mamlakatdagi hamma banklarga qayta moliyalash kreditlari berish yo'li bilan ularning likvidlilikini ta'minlash borasida yordam ko'rsata olmaydi. Chunki Markaziy bankning qayta moliyalash kreditlari berish imkoniyati cheklangan. Shuning uchun ham tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish tizimini takomillashtirish yo'li bilan ularning bank faoliyati salbiy ta'siriga nisbatan chidamliligini oshirish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa. Xorijlik qator iqtisodchi olimlar tijorat banklarining likvidlilikini ta'minlashda asosiy e'tiborni kassali aktivlarga qaratadilar va uning tarkibiga tijorat banklarining kassasidagi naqd pullarni, ularning Markaziy bankdagi "Nostro" vakillik hisobraqamining

qoldig'ini, tijorat banklarining boshqa tijorat banklaridagi "Nostro" vakillik hisobraqamlarining qoldiqlarini va inkassatsiya jarayonidagi pul mablag'larini kiritadi. Ammo ikkinchi guruh iqtisodchi olimlar yuqori likvidli aktivlar tarkibiga kassali aktivlardan tashqari tijorat banklarining balansidagi Markaziy bankda qayta hisobga olinadigan tratalarni ham kiritadi.

Fikrimizcha, xorijlik iqtisodchi olimlarning kassali aktivlarning yuqori darajadagi likvidliligi xususidagi fikri o'rinli, ammo inkassatsiya jarayonidagi pul mablag'larini yuqori likvidli aktivlar sifatida e'tirof etish masalasida, tabaqaviy yondashuv bo'lishi kerak, deb hisoblaymiz. Chunki, tijorat banki tomonidan qabul qilib olingan va boshqa tijorat banklariga to'lov uchun jo'natilgan pullik hujjatlar to'liq to'lab berilmaydi, ularning ayrimlari hatto umuman to'lanmasligi mumkin. Shu sababli, fikrimizcha, floutni yuqori likvidli aktiv sifatida baholash uchun pullik hujjatlar bo'yicha to'lovni amalga oshiradigan tijorat bankining to'lovga layoqatlilik reytingiga asoslanishi lozim.

Rossiyalik iqtisodchi olimlarning fikriga ko'ra, tijorat banklarining likvidli aktivlari depozitlarning nobarqaror qismi bo'yicha majburiyatlarni bajarish imkonini berishi kerak. Ya'ni, har uchala shakldagi bank depozitlarining, ya'ni joriy depozitlar, jamg'arma depozitlari va muddatli depozitlarning barqaror qismi mavjud bo'lib, ular jami depozitlarning 75 foizidan kam bo'lmagan qismini tashkil etishi lozim. Likvidli aktivlar esa, jami depozitlarning 25 foizi miqdoridagi majburiyatlarni bajarishga yetadigan miqdorda mavjud bo'lishi lozim. Fikrimizcha, tijorat banklarining likvidli aktivlarining miqdorini depozitlarning nobarqaror qismiga nisbatan emas, balki joriy depozitlar va jamg'arma depozitlariga nisbatan belgilash maqsadga muvofiqdir. Buning sababi shundaki, aynan shu depozitlarning beqarorlik darajasi yuqori bo'lib, tijorat banklarida likvidlilik riskini doimiy tarzda yuzaga keltiradi. Fikrimizcha, depozitlarning barqaror qismining jami depozitlarning 75 foizi miqdorida shakllanishi rivojlangan xorijiy davlatlarning amaliyotiga xos bo'lgan holat hisoblanadi.

Taraqqiy etgan mamlakatlarning bank amaliyotida, tijorat banklarining likvidliligini baholashda, asosan, kapitalning yetarlilik koeffitsiyentlari va joriy likvidlilik koeffitsiyenti ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Kapitalning yetarlilik koeffitsiyentlari tijorat bankining umumiy likvidliligini ifodalasa, joriy likvidlilik koeffitsiyenti banklarning joriy likvidliligini aks ettiradi.

Taraqqiy etgan mamlakatlarda tijorat banklari kapitalining tarkibini shakllantirish va uning yetarliligini ta'minlashda to'liq Xalqaro Bazel standartining talablaridan foydalaniladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Эдвин Дж. Долан и др. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика. – СПб.: "Санкт-Петербург Оркестр", 1994. – С. 90-93.
2. Барлтроп К., МакНотон Д. Банковские учреждения в развивающихся рынках.- Всемирный банк, Вашингтон, 1993.- С. 53-54.
3. Лаврушин О.И. Управление деятельностью коммерческого банка. –М.: Юрайт, 2023.- С.321.
4. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения: учебник для вузов / ответственный редактор Л. Н. Красавина. — 5-е изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2025. — 542 с.
5. Вахабов А.В. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. В 2-х т. – Ташкент: Университет, 2020. – 538 с.
6. Жумаев Н.Х., Кудайбергенов Ж.Ш. Международные финансовые отношения. Валютный курс и пути их регулирования. –Ташкент: Iqtisod-Moliya, 2006. – 132 с.

7. Бобакулов Т.И. Миллий валютанинг барқарорлигини таъминлаш: муаммолар ва ечимлар. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2007. – 184 б.
8. Basel Committee on banking supervision. Basel-III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems-Basel III, 2021.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

PROSPECTS FOR INCREASING INVESTMENT ACTIVITY THROUGH THE USE OF THE INVESTMENT CROWDFUNDING MODEL IN PPP PROJECTS AND ITS APPLICATION IN THE FIELD OF TOURIST SERVICES

Ollanazarov Bekmurod

Associate Professor

Department of "Tourism" of Urgench State University

named after Abu Rayhan Beruni, PhD

Abstract. The article examines the issues of using citizens' savings as one of the main sources of financing investment activity. It has been studied that the attraction of citizens' savings funds to economic sectors as an investment resource plays an important role in the development of economic sectors and ensuring economic stability. Using the crowdfunding model, which is a tool for increasing the financial activity of citizens in the context of ensuring economic stability, the possibilities of using their savings as an investment resource in public-private partnership projects are considered. Proposals have been made to increase investment activity using the investment crowdfunding model in PPP projects in the field of tourism services.

Keywords: public-private partnership, crowdfunding model, investments, investment climate, investment activity, online community.

DXSH LOYIHALARIDA INVESTITSION KRAUDFANDING MODELIDAN FOYDALANISH ORQALI INVESTITSION FAOLLIKNI OSHIRISH VA UNI TURISTIK XIZMATLAR KO'RSATISH SOHASIDA QO'LLASH ISTIQBOLLARI

Ollanazarov Bekmurod Davlatmuratovich

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

"Turizm" kafedrasi dotsenti, PhD

E-mail: b.d.ollanazarov@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada fuqarolar jamg'armalaridan investitsion faoliyatni moliyalashtirishning asosiy manbalaridan biri sifatida foydalanish masalalari ko'rib chiqilgan. Fuqarolarning jamg'arma mablag'larini iqtisodiyot tarmoqlariga investitsion resurs sifatida jalb qilinishi iqtisodiyot tarmoqlari rivojida hamda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda muhim rol o'ynashi tadqiq qilingan. Iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash sharoitida fuqarolar moliyaviy faolligini oshirish vositasi hisoblanadigan kraudfanding modelidan foydalangan holda ularning jamg'arma mablag'laridan davlat-xususiy sherikchiligi loyihalarida investitsion resurs sifatida foydalanish imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. Turistik xizmatlar ko'rsatish sohasidagi DXSh loyihalarida investitsion kraudfanding modelidan foydalangan holda investitsion faollikni oshirish yuzasidan takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: davlat-xususiy sherikchiligi, kraudfanding modeli, investitsiyalar, investitsion iqlim, investitsion faollik, onlayn-hamjamiyat.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N22>

Kirish. Aholi daromadlaridan investitsiya manbalari sifatida foydalanish investitsion iqlimga samarali ta'sir qilgan holda mamlakatdagi iqtisodiy muvozanatni ta'minlash hamda investitsion faollikni oshirishida muhim ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiy muvozanatni ta'minlash maqsadida davlat iqtisodiy faoliyatni tartibga solish bo'yicha o'zining bir qator

mexanizmlaridan foydalanishi mumkin. Shunday iqtisodiy mexanizmlardan biri — davlat xususiy sherikchiligi (DXSh) hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Tadqiqot natijasida DXSh loyihalariga investitsion resurslarni jalb qilish, ularga kraudfanding modelidan foydalanish orqali investitsion resurslarni jalb qilish imkoniyatlarini faollashtirish yuzasidan xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlarning ilmiy izlanishlari o'rganildi, jumladan, MDH olimalaridan I.I.Krujkova [8], DXShni investitsion loyihalarni moliyaviy mablag'lar bilan ta'minlash va davlat mulkidan foydalanish bo'yicha samarali mexanizm sifatida, D.V.Valko [6] kraudfanding modelini investitsion loyihalarni moliyalash-tirishda o'ziga xos investitsion xususiyatga ega "yashil moliyalashtirish" omili sifatida tadqiq qilgan.

Bundan tashqari mahalliy iqtisodchi olimlardan J.Imamnazarov [7], B. Murodov[4]lar tomonidan kraudfanding modeli zamonaviy muqobil moliyalashtirish texnologiyasi sifatida tadqiq qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mavzuni yoritish jarayonida ilmiy mushohada, mantiqiy fikrlash, induksiya va deduksiya, tahlil va sintez uslub va yondashuvlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. *Investitsiyalarni jalb qilish borasidagi iqtisodiy xatti-harakatlar* – investitsion resurslarni jalb qilish, ularni realizatsiya qilish hamda ushbu resurslardan samarali foydalangan holda ulardan foyda olishga qaratilgan iqtisodiy faollikning nisbatan mustaqil turlaridan biri hisoblanadi. Bunday xatti-harakatlar ijtimoiy, investitsion-moliyaviy institutlarning amal qilishi bilan bog'liq bo'lgan harakatlar bo'lib kapital mablag'larni kapital mablag'lar sohiblari va ularga muhtojlar o'rtasida doimiy ravishda qayta taqsimlab borilishi maqsad qilingan bir qator majburiyatlarni o'z ichiga oladi. [11]

Investitsion resurslarni jalb qilinish sikliga professional darajaga ega bo'lgan investorlar bilan birgalikda aholining professional bo'lmagan kategoriyalari ham jalb qilinadi. Ular o'z mablag'larini daromad olish va saqlash maqsadida turli xil aktivlarga joylashtiradilar. Daromadlarining darajalari muntazam/yoki muntazam emasligiga, iste'mol sifatining umumiy standartlariga bog'liq ravishda har xil shakldagi jamg'arishga doir bo'lgan turli xil taktika va strategiyalarni qo'llaydilar (*masalan, uy xo'jaliklari aktivlarining ishonchiligi va likvidligiga qaratilgan konservativ shakldagidan to tajovuzkor va turli darajadagi riskka ega bo'lganlarigacha*).

Risk va noaniqlik omili ta'sirchanligining oshishi bilan jamg'arishga doir xatti-harakatlar, jamg'armalarni yuqori daromadli moddiy yoki pul aktivlariga joylashtirishga doir xatti-harakatlarga o'zgaradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, investitsiya subyektlari orasida passiv investorlar (vakolat beruvchi) guruhini: investitsion aktivlar bilan operatsiyalarni amalga oshirmaydigan, shartnoma asosida investitsiyalarni institutsional investorlarga o'tkazuvchi va majburiyatlar bajarilishini kutuvchi turlarga ajratish mumkin.

Professional darajaga ega bo'lmagan investorlarning xatti-harakatlarini investitsion faoliyat jarayonlarida vositachilar sifatida ishtirok qiladigan hamda o'zaro manfaatni ta'minlaydigan institutsional investorlarning nazorati ostida funksional ravishda resurslarni investitsiyalash shakli va joyini tanlashga qaratilgan xatti-harakatlar sifatida e'tirof etish mumkin.

Investitsion xatti-harakatlar iqtisodiy xatti-harakatlar tuzilmasida markaziy zvenolardan birini egallashiga qaramasdan, bevosita investitsion faollik boshqa subyektlar

tomonidan, ya'ni: aynan faol investorlar tomonidan amalga oshirilganligi tufayli, ikkinchi darajali rol o'ynaydi.

Institutsional investorlar – ushbu sohada mehnat bilan band bo'lgan va professional ravishda moliyaviy faoliyatni amalga oshiradigan (*sug'urta jamiyatlari, investitsion kompaniyalar, fondlar, bank menejerlari hamda fond bozorlari dilerlari, brokerlar, maklerlar, investitsion maslahatchilar*) maxsus malakaga ega bo'lgan shaxslar hisoblanadi.

Investitsion xatti-harakatlar shaxsning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmadagi mavqeyi hamda uning jamiyat hayot faoliyatining ijtimoiy-iqtisodiy sohasidagi o'z vazifalarini tasavvuridan iborat bo'lgan quyidagi ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatmalarga asoslanadi:

- iqtisodiy subyektning investitsion qarorlarni qabul qilish qobiliyatlariga nisbatan davlatning hukmronlik vaziyati va imkoniyatlarining mavjudligi;
- shaxsning iqtisodiy hayot faoliyatida davlatning minimal darajadagi ishtiroki bilan ularning shaxsiy vakolatlariga asoslangan holda, iqtisodiy samaradorlik va shaxsiy ijtimoiy faollikka tayanish. [5]

Investitsion resurslarni jalb qilinish siklida daromadlarni maksimallashtirish nuqtai nazaridan quyidagi ishtirokchilarning manfaatlari ko'zlanadi (1-rasm):

1. Real investorlar (investitsion resurs sifatida foydalanish uchun institutsional investorlar ixtiyoriga berilgan o'z moddiy va boshqa aktivlari oborotidan foyda olishni ko'zlaydigan investorlar).

1-rasm. Investitsion resurslarni jalb qilinish siklida manfaatlari ko'zlanadigan ishtirokchilar

2. Jamg'aruvchi ommaviy tashqi investorlar (investitsion resurs sifatidagi moliyaviy qo'yilmalarini saqlashga va ularning likvidligini ta'minlashga, o'z jamg'armalaridan kafolatlangan daromad olishga va ulardan qisqa, o'rta va uzoq muddatli ehtiyojlar iyerarxiyasiga mos ravishda foydalanishga intiladigan investorlar).

3. Ommaviy ichki investorlar: uzoq muddatli istiqbolda daromad olish maqsadida ishlab chiqarish sohasiga investitsiya kirituvchi investorlar; qisqa muddatli istiqbolda dividend va foizlar olish evaziga "shoshilinch/tez fursatda" daromad olishni taxmin qiladigan investorlar.

4. Barqarorlikni hamda moddiy, moliyaviy va boshqa aktivlardan keladigan daromadlarning o'sishini kutadigan sohibkorlar;

5. Institutsional moliyaviy va moliyaviy bo'lmagan faoliyat bilan shug'ullanadigan, institutsional manfaatlarni ko'zlagan holda xizmatlar evaziga to'lovlar ko'rinishida yoki

tranzaksion xarajatlarni minimallashtirish bo'yicha daromad oladigan; shartnomaviy manfaatni ko'zlagan holda maxfiy/konfidensial ma'lumotni taqdim qilish bo'yicha daromad oladigan; iqtisodiy manfaatni ko'zlagan holda aktivlarni boshqarish bo'yicha daromad oladigan **vositachilar:**

6. Oldi-sotdi usuli bilan kurslar va aktivlar kotirovkalari o'zgarishlari "o'yinlari"dan daromad olishni maqsad qilgan moliyaviy hamda fond bozorlarining institutsional va individual agentlari.

7. Davlat — tartibga solish mexanizmi orqali investitsion bozor agentlari o'rtasida kuchlar muvozanatini optimal darajada ta'minlashga harakat qiladi. Bu quyidagi imkoniyatlarni yuzaga keltiradi:

- investitsion xatti-harakatlarni amalga oshirish yuzasidan qat'iy qoidalarini belgilash orqali qulay iqtisodiy konyunkturani yaratish va qo'llab-quvvatlash;
- investitsiyalar evaziga shakllanadigan daromadlarni taqsimlashda risk darajasini qisqartirish va nomutanosibliklarni minimallashtirish;
- investitsion siklda aholi bo'sh mablag'lari hajmini ko'paytirish, hamda ularning jamg'armalarini va investitsion imkoniyatlarini himoya qilish;
- monopoliya ta'sirlarni minimal darajaga tushirish.

Uy xo'jaligi sektori mamlakat aholisini o'z ichiga olgan holda boshqa subyektlarga nisbatan mablag'larni jamg'arishga ham, investitsiyalashga ham intiladi. Yuqori salohiyatga ega bo'lgan investorlar kraudfanding modelini mablag'larni yo'naltirishning usullaridan biri sifatida qaraydilar. Kraudfanding modeli faoliyatni jamoaviy shaklda moliyalashtirish usuli bo'lib, bunda pul mablag'lari yoki boshqa investitsion resurslarni ixtiyoriy ravishda, kraudfanding platformalari vositasida aholi yoki tashkilotlarni moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash maqsadida internet tizimidan foydalangan holda to'plash imkonini yuzaga keltiradi. Bunda pul mablag'lari asosan — tabiiy ofatdan jabrlanganlarga yordam berish; siyosiy kampaniyalarni moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash; turli xil start-up hamda kichik biznes subyektlari investitsion loyihalarini moliyalashtirish; ijtimoiy ahamiyatga molik infratuzilma loyihalarini moliyaviy qo'llab-quvvatlash kabi maqsadlarda to'planishi mumkin.

Tadbirkorlik subyektlari professional malakaga ega bo'lmagan, ammo o'z jamg'armalarining bir qismini iqtisodiy naf ko'rish hamda ijtimoiy jihatdan jamiyatda e'tirof etilish uchun investitsiyalash xohishi bo'lgan jismoniy shaxslar mablag'larini investitsion resurs sifatida jalb qilish maqsadida onlayn-hamjamiyatlarga kraudfanding platformasi yordamida murojaat qiladilar. *Ushbu turdagi loyihalar quyidagi yo'llar bilan realizatsiya qilinadi:*

- xayriya shaklidagi loyihalarni qo'llab-quvvatlash istagini bildirgan mamlakat aholisidan, bevosita moliyaviy mukofotlarni ko'zlamagan holda moliyaviy mablag'larni jalb qilish (faundrayzing) yo'li bilan;
- mablag'ni to'plagan hamda faoliyatni qo'llab-quvvatlagani uchun minnatdorchilik bildirish maqsadida grant beruvchi fuqaro/tashkilotning nomini jamoatchilik oldida ommaviy ravishda yoritish yo'li bilan;
- aksionerlik kapitali ko'rinishida moliyaviy mablag'larni jalb qilish yo'li bilan;
- investitsion kapital ko'rinishida moliyaviy mablag'larni jalb qilish yo'li bilan;
- xayriya shaklida moliyaviy mablag'larni jalb qilish yo'li bilan;

- qarz evaziga (kraudinventing shaklida) aholi moliyaviy mablag'larini jalb qilish yo'li bilan.

Kraudinventing o'zida aksionerlik shaklidagi kraudfandingni ifodalaydi, hamda quyidagilar uchun muqobil moliyalashtirish vositasi hisoblanadi:

- start-up kompaniyalar va kichik biznes subyektlari loyihalariga mikro investorlar mavqega ega bo'lgan individual va professional investorlar doirasida mablag'larni jalb qilish;
- puxta ishlanmagan, ishonchlilik darajasi past bo'lgan biznes-rejaga ega bo'lgan hamda moliya-kredit va bank muassasalari orasida kredit majburiyatlari yuzasidan ma'lumotlar miqyosi keng bo'lmagan, yangi korxonalarga mablag'larni jalb qilish va h.k.

Kraudinventing modelida investorlar kompaniya aksionerlik kapitalining nafaqat bir qismiga ega bo'ladilar, shu bilan birgalikda ularga, kredit shaklidagi kraudfanding (teng darajada kreditlash) dagi kabi foydaning potensial hajmi qayd qilib borilmaganligi tufayli qo'yilgan mablag'larini yo'qotish riski xavf soladi.

Ko'pchilik mamlakatlarda kraudfanding platformasi faoliyatini amalga oshirish jarayonida investitsion piramidalar bilan bog'liq mojaroli holatlar yuzaga kelganligi tufayli qonunchilikda ushbu faoliyatga taalluqli bo'lgan cheklovlar belgilanganligini e'tirof qilish mumkin. Chunki investitsion piramida investitsion moliyaviy tuzilma ishtirokchilarini tizimning yangi ishtirokchilaridan investitsiyalarni surunkali jalb qilish evaziga daromadlar bilan ta'minlaydi. Uning amal qilish tamoyiliga ko'ra investitsion piramidani dastlabki ishtirokchilarining daromadlari unga yangidan qo'shilayotgan investorlarning qo'shayotgan investitsion hissalarini hisobiga shakllantiriladi. Ushbu tizimda qisqa muddatli istiqbolda yuqori daromadlilikka erishiladi, barcha ishtirokchilarning ehtiyojlarini qondirishning esa iloji bo'lmay qolishi mumkin. Chunki loyiha e'lon qilinganidan past darajada mablag' keltirsa, yangi investitsiyalarning bir qismi dastlabki ishtirokchilar olishlari lozim bo'lgan daromadlarni to'lashga yo'naltiriladi va bu holat loyihaning inqirozga uchrashiga yoki so'nggi investorlarning zarar ko'rishlariga sabab bo'lishi mumkin.

Investitsion piramidaning biznes loyihadan asosiy farqi daromadni to'lash manbasidadir. Agarda, biznes-loyiha ko'rinishidagi investitsion loyiha tomonidan ta'minlanadigan to'lovlar miqdori, qo'shimcha qiymat hajmini barqaror ravishda oshiradigan bo'lsa, demak u investitsion piramida hisoblanadi. Bunday investitsion loyihalarda potensial ishtirokchilarni risklarning mavjud emasligi, yuqori darajadagi daromadlilik hamda qo'yilgan mablag'larning tezda qaytarilishi ko'rinishidagi va'dalar hisobiga jalb qilishga harakat qilinadi. Ammo ko'pchilik tadqiqotchilarning fikr-mulohazalariga ko'ra davlat tomonidan "investitsiyalarni jalb qilishning muqobil yo'llaridan foydalanishga doir" huquqiy me'yorlarning qabul qilinishi bunday salbiy holatlarni ko'pchiligini bartaraf qilish imkoniyatini yuzaga keltirishi mumkin.

Investitsiyalar ijtimoiy va xo'jalik yurituvchi subyektlarga o'z ishlab chiqarish kuchlarini/quvvatlarini ko'paytirish bo'yicha harakatlarini tezroq boshlashlariga imkon beradi, shu bilan birgalikda investitsiyalash korxona daromadlarini ko'paytirishga yo'naltirilgan tuzilmaviy o'zgarishlarni amalga oshirilish jarayonlarini yengillashtirishga ham xizmat qiladi.

Investitsion jarayonga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi yuqori inflyatsiya darajasi, yuqori kredit stavkalari kabi qator hodisalarning ham mavjudligini ta'kidlash lozim. Shularni inobatga olgan holda investitsion jarayonning ikki yoki undan ko'p tomonlari o'rtasida investitsion sohada

o'zaro manfaatli hamkorlikni amalga oshirishga imkon bera oladigan yangi mexanizmlarni izlab topish va qo'llash talab qilinadi. Shunday mexanizmlardan biri sifatida **“davlat sektori – xususiy sektor – uy xo'jaligi sektori”** shaklidagi uch tomonlama o'zaro manfaatli hamkorlikni o'zida aks ettira oladigan **DXSh mexanizmi** e'tirof etiladi. [10]

DXSh investorlarning imkoniyat doiralarini oshirgan holda mamlakat va uning hududiy birliklari iqtisodiyotiga investitsiyalarni jalb qilish, davlat hokimiyati va mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari faoliyati bilan bog'liq ravishda ishlab chiqariladigan tovar va xizmatlar sifatini yaxshilash maqsadida yangi qulay sharoitlarning yuzaga kelishiga imkon beradi.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga ko'ra DXSh O'zbekiston Respublikasining “Davlat-xususiy sheriklik to'g'risida”gi Qonuni [3] va boshqa me'yoriy-huquqiy aktlarda keltirilgan tartib-taomillarga asoslanadi. Me'yoriy-tashkiliy jihatdan DXSh davlat va biznesning ommaviy ravishdagi yoki xususiy sherikchilik ko'rinishidagi o'zaro manfaatli tashkiliy jihatdan yordamlashish shakliga asoslanadi.

Bunday sherikchilikning asosiy xususiyati iqtisodiy sohaga xususiy investitsiyalarni jalb qilish; tovarlar va xizmatlar hamyonbopligini ta'minlash, hamda ularning sifat darajasini oshirilishini hokimiyat organlari tomonidan qo'llab-quvvatlanishini yo'lga qo'yish maqsadida investitsion resurslarni birlashtirish va risklarni taqsimlash hisoblanadi.

O'zaro munosabatlarning birlashtirilishiga asoslangan investitsion mexanizm loyihaning muvaffaqiyatli realizatsiya qilinishiga kafolat beradi hamda potensial risklardan himoyani ta'minlaydi. O'zaro munosabatlar ishtirokchilari ommaviy hamda xususiy sheriklar hisoblanadi. Ularni quyidagi turlarga ajratish mumkin:

Birinchi turga quyidagilar tegishli bo'ladi, ya'ni:

1. O'zbekiston Respublikasi hukumatining respublika darajasidagi vakolatli organi (yoki ijro hokimiyatining vakolatli organi) (*respublika darajasi*);
2. O'zbekiston Respublikasi hukumatining mintaqaviy (yoki viloyat darajasidagi) vakolatli organi (yoki ijro hokimiyatining vakolatli organi) (*mintaqaviy/viloyat darajasi*);
3. Viloyat hokimligining hududiy darajadagi vakolatli organi (yoki hududiy ijro hokimiyatining vakolatli organi) (*hududiy/mahalliy darajasi*).

Ushbu vakolatli organlar darajalariga bog'liq holda mos ravishdagi tabaqalashgan vakolatlariga ega bo'ladilar.

O'zaro manfaatli munosabatlar ishtirokchilarining **ikkinchi turiga** DXSh ni amalga oshirish yuzasidan bitimlarni tuzish vakolatiga ega bo'lgan yuridik shaxslar kiritiladi.

DXSh quyidagi tamoyillarga asosan amal qilishi lozim:

- DXSh to'g'risidagi ma'lumotlarning ochiqligi va ulardan foydalanishning qulayligi (davlat doirasidagi yoki boshqa himoya qilinadigan sirlar ahamiyatiga molik darajadagilardan tashqari);
- raqobat kurashiga kirishish imkoniyatlarini ta'minlanganligi;
- tomonlarning huquqiy jihatdan va qonunan tengligi bilan aks ettiriladigan haq-huquqini cheklash, kamsitish, tahqirlashlarning yo'qligi;
- shartnoma majburiyatlarini vijdonan bajarilishi;
- shartnoma ishtirokchilari o'rtasida risk va majburiyatlarning haqqoniy taqsimlanishi;
- shartnomani tuzish borasidagi erkinlik va h.k.

Bundan tashqari DXSh loyihalarini realizatsiya qilishda moliyalashtiruvchi shaxslar zarur bo'ladi. Ular xususiy tomonga bitimni realizatsiya qilish uchun qaytarib berish, to'lash va

muddatlilik shartlariga binoan qarz mablag'larini taqdim qiladigan yuridik shaxslar, yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmasdan shartnoma bo'yicha birgalikda faoliyat ko'rsatadigan ularning birlashmalari hisoblanadi.

Quyidagilar DXShning tarkibiy qismi bo'lib xizmat qilishi mumkin:

- muayyan shartnomalar shartlariga muvofiq ravishda ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish faoliyatini amalga oshirish uchun shartnoma obyektlaridan foydalanish;
- shartnomaga kiritilgan obyektlarning xavfsiz hamda foydalanishga yaroqli holatda bo'lishini ta'minlashga qaratilgan, chora-tadbirlar ko'rinishidagi turli xil texnik xizmatlarni ko'rsatish va b.

O'zbekiston Respublikasining "Davlat-xususiy sheriklik to'g'risida"gi Qonuniga muvofiq ravishda loyihalashtirilishi, qurilishi, barpo etilishi, yetkazib berilishi, moliyalashtirilishi, rekonstruksiya qilinishi, modernizatsiyalashtirilishi, foydalanilishi va xizmat ko'rsatilishi DXSh loyihasini ro'yobga chiqarish doirasida amalga oshiriladigan mol-mulk, mulkiy komplekslar, ijtimoiy infratuzilma, shuningdek, DXSh loyihasini amalga oshirish jarayonida joriy etilishi lozim bo'lgan ishlar/xizmatlar va innovatsiyalar DXSh obyekti hisoblanadi. [3]

DXSh loyiholari xususiy sektorning o'z mablag'larini investitsiyalashga bo'lgan ehtiyojini qondiradi. Ammo, individual investorlar va jismoniy shaxs hisoblanadigan mamlakat aholisi investitsion loyihalarda faqat vositachilar hisoblanadigan investitsion institutlar orqaligina ishtirok etishi mumkin. Bunda institutsional investorlar bilan o'zaro harakat hamma vaqt ham oddiy individual investor hisoblangan mamlakat fuqarolari uchun optimal va qulay usul bo'la olmaydi.

Investitsion faoliyatni amalga oshirish yuzasidan investorning xatti-harakatlarida asosan investor shaxsiyatidagi, o'z investitsion resurslarini to'plash va saqlash hamda kelgusida to'plangan kapitaldan investitsion jarayonda foydalanish, hamda investitsiyalarni milliy yoki xorijiy bozorlarga yo'naltirish motivi orqali aks ettiriladigan maqsadga muvofiqlik va ratsionallik ustuvor ahamiyatga ega bo'ladi.

Investitsion faoliyatni amalga oshirishdan katta miqdorda daromad olish ko'zlanadigan — iqtisodiy va aholining hayot kechirish darajasi va sifatini oshirish bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy masalalar yechimiga qaratilgan — ijtimoiy motivlar maqsad qilinadi.

Fikrimizcha, DXSh moliyaviy-investitsion faoliyat rivojida o'ziga xos ijtimoiy nazorat vositasi ham hisoblanishi mumkin. Fuqarolar o'z mablag'larini ishlab chiqarish vositalarining real o'sishi bilan bog'liq bo'lgan yo'nalishda investitsiya qilmasliklariga qaramasdan, ularning ahamiyati yetarlicha katta hisoblanadi. Chunki jamg'arish va investitsiyalash jarayonidagi farq iqtisodiyotni tushkun holatga solib qo'yishi va iqtisodiy muvozanatning buzilishiga olib kelish ehtimoligiga ega. Ko'pchilik fuqarolar moliyaviy savodxonlik darajasining nisbatan pastligi ularning investitsion faoliyatdagi ishtirokining ta'minlanishi uchun moliyaviy vositachilarga murojaat qilishlariga to'g'ri keladi. Bunday holatni bartaraf qilinishiga kraudfanding modeli xizmat qilishi mumkin. Ushbu yo'nalishdagi ilmiy tadqiqot ishlarining kamligi O'zbekiston Respublikasida bu yo'nalishda investitsion faoliyatni amalga oshirish, investitsion faollik darajasini oshirish imkoniyatlarining yetarli darajada o'rganilmaganligidan dalolat beradi. Shunga qaramasdan biz xorijiy tajribalarga murojaat qilgan holda bu g'oyani O'zbekiston Respublikasi hududlarida amalga oshirilayotgan DXSh loyihalarida qo'llash imkoniyatlarini ba'zi jihatlarni ta'kidlashimiz mumkin.

DXSh mexanizmi dunyo mamlakatlari iqtisodiyotida ijtimoiy-iqtisodiy infratuzilma obyektlariga yo'naltiriladigan investitsion resurslarga bo'lgan ehtiyojni qondirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shunga qaramasdan AQSh iqtisodiyotida DXSh loyihalari bo'yicha muvaffaqiyatga erishilishi qiyin holat hisoblanadi. Chunki ularni amalga oshirish jarayonida shaffoflik darajasini ta'minlashning qiyinligi hamda muhim infratuzilma aktivlari ustidan xususiy nazoratga nisbatan siyosiy oppozitsiyalar tomonidan ijtimoiy qarshiliklarga duch kelish ehtimolligi yuqori hisoblanadi. Bundan tashqari infratuzilma obyektlariga to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni amalga oshirilishi, qoidaga muvofiq ravishda, institutsional investorlar tomonidan kapital uchun cheklangan bozorlarni yaratilishi va mahalliy hamjamiyat infratuzilma obyektlariga yo'naltiriladigan investitsiyalar-ning iqtisodiy ta'sirchanligini pasaytirgan holda cheklanadi. [1]

AQSh tajribasiga ko'ra, jamoatchilik uchun umumiy ravishda qimmatli qog'ozlar jalb qilinishi bo'yicha cheklovlarining olib tashlanishi kraudfanding platformalari orqali investitsiyalarni yangi loyihalarga jalb qilish imkoniyatini beradi.

Ta'kidlaganimizdek, *investitsion kraudfanding* – investitsion loyihalar uchun kelajakda shakllantiriladigan kompaniyaga aksiyalar evaziga kichik miqdordagi mablag'larni investitsiyalash yo'li bilan mablag'larga ega bo'lish imkoniyati hisoblanadi. DXShni loyihalovchi tomonidan yaratilgan "muayyan maxsus vazifani bajarish maqsadida shakllantiriladigan kompaniya" yangi korxona hisoblanganligi tufayli u investitsion kraudfanding modelining yangi qoidalaridan foydalanishi mumkin bo'ladi.

Tijorat ko'chmas mulklari loyihalari kabi investitsion kraudfanding modeli ham infratuzilma obyektlari loyihalarini ishlab chiquvchilariga mahalliy individual investorlardan kapital jalb qilishga imkon beradi. Bu esa, DXSh loyihasining amalga oshirilishi ko'pgina jihatlarida (*jamoatchilik va siyosiy qo'llab-quvvatlanishining ko'payishiga; shaffoflikning oshirilishiga; mahalliy loyihalarining bir nechta manbalardan moliyalashtirilish imkoniyatlarining ilgari surilishiga va h.k.*) foyda keltirishini e'tirof etadi.

DXSh loyihalariga kraudfanding platformasidan foydalanib investitsiyalarni jalb qilinish salohiyati bo'yicha xorijiy tajriba sifatida 2015 yilda AQShning Virjiniya shtatida gaz quvurlarini o'tkazish bo'yicha DXSh loyihasi yaqqol misol bo'la oladi. Ushbu DXSh loyihasi keng qamrovga ega bo'lib, DXSh loyihalariga investitsiya mablag'larini kiritish istagida bo'lganlar uchun raqobatning zarur darajasini ta'minlash imkoniyatini yaratadi. Bunda jamoatchilikning barcha ishtirokchilari, shu jumladan mahalliy hamjamiyatlar ham DXSh loyihasida (P3 modelida) teng huquqli investor sifatida ishtirok etish imkoniyati yaratiladi. Bunday model risklarni taqsimlanishiga, g'oyalar almashinuviga, axborotlar ochiqligi va shaffofligini oshirilishiga hamda jamoatchilikning o'zaro hamkorlikdagi xatti-harakatlarining mustahkamlanishiga imkon yaratadi. Kraudfanding modeli DXShga davlat, tadbirkorlik subyektlari hamda fuqarolarning mablag'larini ham jalb qilish imkonini beradi.

Bu esa jamiyatda, infratuzilma obyektlarini rivojlantirish natijasida iqtisodiy samarani oshirgan holda, DXSh loyihalariga yo'naltiriladigan investitsiyalardan olinadigan foydaning bir qismini saqlab qolish imkoniyatini yuzaga keltiradi.

Davlat investitsiyalarining mavjudligi ham DXSh faoliyatining shaffofligini oshiradi. DXSh loyihalaridagi investitsiyalashga tegishli bo'lgan risklarga oid axborot zarur darajadagi tekshirish amalga oshirilgandan so'ng ommaviy ravishda oshkor qilinishi mumkin.

Kraudfanding platformasida ommaviy oshkor etiladigan axborotlarga oid hujjatlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

– investitsion loyiha risklarining reyestri:

- xaridlar to'g'risidagi hamma foydalanishi uchun ruxsat berilgan hujjatlar;
- obligatsiyalarni ommaviy ravishda joylashtirish to'g'risidagi har qanday "ochiq" holda foydalanishga ruxsat etilgan rasmiy bayonotlar;
- shartnomaviy kelishuvlar bo'yicha hujjatlar;
- yo'lovchilar oqimi/yoki trafigi va daromadlarini tadqiq etish kabi loyihaviy tadqiqotlar va boshqa shu kabilar.

Eng muhimi, kraudfanding shaklidagi investitsiyalar DXSh uchun barqaror infratuzilma obyektlariga doir loyihalarni ilgari surish va samarali amalga oshirilishiga yordam beradi. AQSh qonunchiligiga muvofiq ravishda barqaror infratuzilma obyektlariga doir loyihalarni qo'llab-quvvatlovchi investorlar, infratuzilma obyektlarini baholovchi reyting institutlari (Envision Infrastructure Rating System) [2] tomonidan baholanib barqarorlikka moyilligi namoyish etilgan loyihalarga o'z investitsion resurslarini yo'naltiradilar. Shu nuqtai nazardan DXSh loyihasiga investitsion resurslarni jalb qilishdan manfaatdor bo'ladigan infratuzilma obyektlarini loyihalarlovchilar kapital bozoridagi o'z raqobatbardoshligini oshirish uchun infratuzilma obyektlari loyihalarining barqarorligini ta'minlashdan manfaatdor bo'ladilar. Bundan tashqari loyiha homiylari loyihaning barqarorligi bilan bog'liq bo'lgan loyihaning ijtimoiy qaytimga ega ekanligini ham namoyish qila olsalar, investorlar nisbatan pastroq darajadagi moliyaviy qaytimga ham rozi bo'lishlari mumkin. Bu esa kapital qiymatini pasaytiradi va loyihaning iqtisodiy jihatdan hayotiylikini oshiradi.

DXSh loyihasi investitsiyalash uchun tanlangandan so'ng xususiy mutaxassis investitsion kraudfanding kompaniyasini shakllantiradi va loyihani moliyalashtirish boshlanishi uchun loyiha to'g'risidagi ma'lumotlarni kraudfanding platformasiga joylashtirish bilan shug'ullanadi. Xususiy mutaxassis qimmatli qog'ozlarning miqdori va turini aniqlaydi va taklif to'g'risida eslatmalarni taqdim qiladi hamda qimmatli qog'ozlarni joylashtirish bo'yicha kompaniyaning davomiylik muddatini belgilaydi. Tartib taomillarga ko'ra xayr ehson cheklanmagan miqdorda bo'lishi mumkin, ammo investorlar akkreditatsiyalangan bo'lishlari lozim. Akkreditatsiyalangan va akkreditatsiyalanmagan investorlar uchun har bir mamlakat qonunchiligiga muvofiq ravishda muayyan darajadagi kapital taklifining yuqori chegarasi belgilanishi mumkin. [4]

Kapitalning turi moslashuvchan bo'lib, u oddiy, imtiyozli kapital, hamda konvertatsiyalangan va korporativ notalar shaklida ham bo'lishi mumkin. Investitsion kraudfanding kompaniyasining o'zi tijorat ko'chmas mulk kraudfanding saytlarida qo'llaniladigan modelga o'xshaydi. Loyiha to'g'risidagi axborot salohiyatli investorlar tomonidan ko'rilishi mumkin bo'lgan saytga yuklanadi. Axborot tijorat shart-sharoitlari, moliyaviy-investitsion modelning rasmiyatchilik shakllari va loyihani tavsiflovchi video lavhalarni o'z ichiga olishi mumkin (loyihani ishlab chiquvchining iltimosiga binoan oshkor qilmaslik shartnomasi ham talab qilinishi mumkin). Saytga murojaat qiluvchi investorlar loyihaning turi, geografiyasi, xavfsizligi, daromadlilikining ichki normalari to'g'risida axborotlarni izlashlari va shunday shaklda o'zlarining investitsion maqsadlariga mos keladigan takliflarni topishlari mumkin. Bundan tashqari investor loyihani ishlab chiquvchiga yoki investitsion hamjamiyatga ishonchliligini tekshirib ko'rish uchun sayt orqali savollar berishi

mumkin. Sayt taqqoslash va tahlil qilish uchun turli vositalarni taklif qilishi mumkin. Bu investorlarga qanday loyihalar ularga investitsion resurslarini yo'naltirish uchun to'g'ri kelishini aniqlashga yordam beradi.

Investorlar o'z investitsion resurslarini loyihaga yo'naltirganlari-dan keyin kraudfanding platformasi investorlar uchun doimiy ravishda o'zaro munosabatlarga kirishish vositasiga aylanadi.

Platforma loyiha va uning amalga oshirilishi to'g'risidagi moliyaviy hisobotni to'raligicha tarqatadi, loyihaning amalga oshirilishi bo'yicha ma'lumotlarni doimiy ravishda yangilangan holda taqdim qilib boradi. Platforma investorlarga loyihadan keladigan barcha daromadlar to'lovi amalga oshirilishini yengillashtiradi va o'zlarining individual investitsiyalari yoki loyihalar portfeli samaradorligini kuzatib borishlariga imkoniyat yaratadi. Shunday qilib, DXShning kraudfanding modelining maqsadi jamoatchilikni, xususan mahalliy hamjamiyatlar a'zolarini sherik sifatida amalga oshirilayotgan DXSh loyihalariga jalb qilinishiga ko'maklashishdan iborat. Investitsion kraudfanding modeli jamoatchilikni jalb qilinishida, rivojlanishning murakkab loyihalari va yangi korxonalarga investitsiyalarni jalb qilinishida shaffoflikni oshirish uchun ishonchli model hisoblanadi. Bundan tashqari, DXSh loyihasi ishtirokchilari manfaatlarini bo'yicha kelishuvga binoan davlat agentliklari va kraudfanding platformalari loyihalarni muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga ko'maklashuvchi katalizator vazifasini ham o'taydi.

Bugungi kunda strategik ahamiyatga molik bo'lgan, mamlakat iqtisodiyotida ustuvor sohalardan biri sifatida e'tirof qilib kelinayotgan turistik xizmatlar ko'rsatish (TXK) sohasida ham DXSh loyihalari asosida investitsion loyihalarni amalga oshirilishi ham har tomonlama mamlakat va turistik salohiyati yuqori bo'lgan mintaqalar iqtisodiyoti uchun ham yuqori ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi o'zining turistik salohiyati yuqori bo'lgan bir qator mintaqalari bilan ajralib turadi. Hududlarning madaniy-tarixiy, gastronomik, ziyorat, rekreatsion va boshqa shakllardagi turistik salohiyati mahalliy va xorijiy biznes vakillarini o'z investitsion mablag'larini sohaga kiritish bo'yicha jalb qilish imkoniyatini oshirib kelmoqda. Bu esa mamlakat va uning mintaqalari innovatsion-investitsion jozibadorligini yanada oshirish imkoniyatini yuzaga keltiradi. Respublikadagi investitsion faoliyatni faollashtirishga oid me'yoriy hujjatlarning qabul qilinishi ham TXK sohasida investitsion faollikning oshirilishiga bevosita imkon yaratmoqda.

TXK sohasiga investitsion resurslar oqimini yanada faollashtirish maqsadida kraudfanding platformalarining shakllantirilishi turizm salohiyati yuqori bo'lgan hududlarda innovatsion start-up loyihalarni, mamlakatimiz hududlaridagi madaniy meros obyektlarini rekonstruksiya qilish orqali turistik xizmatlar ko'rsatish salohiyatini oshirishga, shu bilan birgalikda mahalliy aholi va xorijda o'z faoliyatini olib borayotgan mamlakatimiz fuqarolarining hududlarimiz madaniy meros obyektlarini rekonstruksiya qilish va turistik infratuzilmalarni shakllantirishda o'z investitsion resurslari orqali TXK sohasi rivojiga faol hissa qo'shish imkoniyatlarini yuzaga keltiradi. Bunday shakldagi "yashil investitsiyalar" madaniy, tarixiy, ziyorat turizmini rivojlantirish bilan birgalikda sohada yosh tadbirkorlar innovatsion start-up loyihalarini ham moliyalashtirish imkoniyatini yaratadi.

O'zbekiston Respublikasi hududlarida 8210 ta moddiy madaniy meros obyektlari davlat muhofazasiga olingan bo'lib, ulardan hududlar turistik salohiyatini oshirish bilan birgalikda

TXK sohasida ham DXSh mexanizmi asosida mahalliy, xorijiy va ommaviy shaklda moliyalashtirish imkonini beradigan “yashil investitsiyalar” dan samarali foydalanish tizimining yo‘lga qo‘yilishi sohada tadbirkorlik faoliyatining rivojlanishiga, infratuzilma obyektlarining shakllantirilishiga hamda investitsion faollik darajasining oshirilishiga xizmat qilgan bo‘lar edi.

Xulosa va takliflar. Yuqorida keltirib o‘tilgan fikr-mulohazalar asosida DXSh va investitsion kraudfanding o‘zaro bir-biriga bog‘liq unsurlar ekanligini xulosa qilishimiz mumkin. Bu, DXShning mamlakatda moliyaviy-investitsion faollik darajasini oshiruvchi vosita hisoblanishi, kraudfanding esa o‘z navbatida investitsion faollikni oshirilishida ishtirok etishi bilan ifodalanadigan ushbu faollikdan foydalanish usuli hisoblanishi bilan asoslanadi. DXShning kraudfanding modeli investitsion faollik komponentini rivojlantiruvchi yangi format hisoblanadi. Endilikda kraudfanding platformasi faoliyatining mexanizmi tufayli ijtimoiy muhim innovatsion-investitsion loyihalarda nafaqat yirik kapital egalari hisoblangan professional investorlar, shu bilan birgalikda fuqarolar ham unchalik katta bo‘lmagan miqdordagi mablag‘larini investitsion resurs sifatida DXSh loyihalariga yo‘naltirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Fikrimizcha DXSh loyihalarini mahalliy darajalarda mamlakatimiz TXK sohasining asosiy obyektlaridan hisoblangan madaniy meros obyektlarini rekonstruksiya qilish va yangi turistik infratuzilmalarni shakllantirish yo‘nalishlarida qo‘llanilishi ham dolzarb masala hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan DXSh ning kraudfanding modelidan foydalanish tajribasini O‘zbekiston Respublikasi va uning mintaqalarida, shu jumladan TXK sohasida qo‘llash uchun ushbu yo‘nalishdagi qonunchilik me‘yorlarini rivojlantirish va bunday loyihalarni amalga oshirish tajribalarini ilmiy va amaliy jihatdan chuqur tadqiq qilish talab qilinadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. About the Institute for Sustainable Infrastructure [Электронный ресурс] – URL: <https://sustainableinfrastructure.org/about-isi/>
2. <https://www.forconstructionpros.com/sustainability/article/10733351/envision-infrastructure-rating-system>
3. O‘zbekiston Respublikasining “Davlat-xususiy sheriklik to‘g‘risida”gi №O‘RQ-537-sonli Qonuni. 10.05.2019-y. <https://lex.uz/docs/4329270>
4. O‘zbekiston Respublikasining “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi №O‘RQ-598-sonli Qonuni. 25.12.2019-y <https://lex.uz/docs/4664142>
5. Байхонов Б.Т. Ўзбекистон иқтисодиётида инвестицияларнинг тармоқлар-аро тақсимланишини эконометрик моделлаштириш услугиётини такомиллаш-тириш. Монография. – Т.: Iqtisodiyot nashriёти, 2017. – 203 б. https://renessans-edu.uz/files/books/2023-11-02-10-04_01_8fa524cd40f0d43457ae3b6fd338d268.pdf
6. Валько Д.В. Краудфандинг как инструмент инвестирования в проекты устойчивого развития и его место в экосистеме зеленых финансов. <file:///C:/Users/user/Downloads/kraudfanding-kak-instrument-investirovaniya-v-proekty-ustoychivogo-razvitiya-i-ego-mesto-v-ekosisteme-zelenyh-finansov.pdf>
7. Имамназаров Ж. Ислом молия маҳсулотларини Ўзбекистонда татбиқ қилиш ва қўллаш юзасидан ўтказилган тадқиқот натижалари бўйича таҳлилий ҳисобот. https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/uz/ UZB_Landscaping-IF-in-Uzbekistan_final.pdf

8. Кужкова И.И. Привлечение финансирования в проекты государственно-частного партнерства. <file:///C:/Users/user/Downloads/privlechenie-finansirovaniya-v-proekty-gosudarstvenno-chastnogo-partnerstva.pdf>
9. Муродов Б. Муқобил молиялаштиришнинг моҳияти, объектив зарурати ва унинг аҳамияти. <https://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/Murodov.pdf>
10. Олланазаров Б.Д., Файзуллаев Н.Б., Каландаров Ф.С. Инвестиционный краудфандинг как форма финансирования проектов государственно-частного партнерства. Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси. Хива – 2023. №5/2. б. 134-142.
11. Финансовая социология: учебное пособие / под ред. д-ра социол. наук, проф. А.В. Новикова, д-ра эконом. наук, проф. А.В. Ярашевой. – М.: Финансовый университет, 2016. – 344 с.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

THEORETICAL BASIS FOR THE FORMATION OF STATE BUDGET REVENUES

Eshkobilova Nigorakhon

Assistant Lecturer at Tashkent University of Applied Sciences

Kurbanova Safiyabonu

Assistant Lecturer at Tashkent University of Applied Sciences

Abstract. This scientific article provides an in-depth analysis of the processes of formation of the revenue part of the state budget, their economic content, main sources and modern approaches. The state budget is the central instrument of any state financial policy, and its revenue part is the main guarantee of economic development, financing of social programs and the full implementation of state functions. The article extensively covers tax and non-tax revenues that form the basis of budget revenues, their composition and variability, and features related to fiscal policy. Also, on the example of the Republic of Uzbekistan, the dynamics of the revenue part of the state budget, modern reforms in its formation, the impact of the digital economy, measures taken to increase tax flexibility and strategic directions aimed at ensuring budget stability are analyzed. Based on the experience of foreign countries, effective methods of increasing budget revenues were studied and proposals were developed for their adaptation to the national financial system. During the research, advanced economic theories and practical experience were used in harmony. The article will serve as a useful source of information for students studying public finance, academic researchers, economic policymakers, and experts analyzing the state budget.

Keywords: State budget, revenue part, tax policy, budget revenues, fiscal policy, economic stability. budget revenues, tax burden.

DAVLAT BUDJETINING DAROMADLARINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Eshqobilova Nigoraxon

Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti assistent o'qituvchisi

Qurbanova Safiyabonu

Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti assistent o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada davlat budjetining daromadlar qismini shakllantirish jarayonlari, ularning iqtisodiy mazmuni, asosiy manbalari va zamonaviy yondashuvlar chuqur tahlil qilinadi. Davlat budjeti har qanday davlat moliyaviy siyosatining markaziy vositasi bo'lib, uning daromadlar qismi iqtisodiy rivojlanishning, ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirishning hamda davlat funksiyalarini to'liq amalga oshirishning asosiy kafolati hisoblanadi. Maqolada budjet daromadlarining asosini tashkil etuvchi soliq va nosoliq tushumlari, ularning tarkibi va o'zgaruvchanligi, fiskal siyosat bilan bog'liq xususiyatlar keng yoritilgan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi misolida davlat budjetining daromadlar qismi dinamikasi, uni shakllantirishdagi zamonaviy islohotlar, raqamli iqtisodiyot ta'siri, soliq yig'iluvchanligini oshirish bo'yicha olib borilayotgan chora-tadbirlar va budjet barqarorligini ta'minlashga qaratilgan strategik yo'nalishlar tahlil etilgan. Xorijiy davlatlar tajribasi asosida budjet daromadlarini oshirishning samarali usullari o'rganilib, milliy moliyaviy tizimga moslashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Davlat budjeti, daromadlar qismi, soliq siyosati, budjet tushumlari, fiskal siyosat, iqtisodiy barqarorlik. budjet daromadlari, soliq yuki.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N23>

Kirish. Har qanday davlatning iqtisodiy hayotida moliyaviy tizimning, ayniqsa davlat budjetining oʻrni beqiyosdir. Davlat budjeti – bu davlatning moliyaviy faoliyatini ifodalovchi asosiy hujjat boʻlib, u orqali davlat oʻzining ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy funksiyalarini amalga oshiradi. Budjetning daromadlar qismi esa davlat uchun asosiy moliyaviy manba boʻlib, ijtimoiy dasturlar, infratuzilma loyihalari, sogʻliqni saqlash, taʼlim, mudofaa va boshqa muhim yoʻnalishlarni moliyalashtirish uchun zarur boʻlgan mablagʻlarni taʼminlaydi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida budjet daromadlarini shakllantirishda samarali fiskal siyosat yuritish, soliq siyosatini takomillashtirish, moliyaviy resurslarni oqilona boshqarish kabi omillar muhim ahamiyatga ega boʻlib qolmoqda. Ayniqsa, globallashtirish va iqtisodiy raqobat kuchaygan hozirgi davrda davlatlar moliyaviy barqarorlikka erishish, byudjet taqchilligini kamaytirish va daromadlar bazasini kengaytirishga alohida eʼtibor qaratmoqda.

Oʻzbekiston Respublikasi misolida oladigan boʻlsak, soʻnggi yillarda davlat budjeti va uning tuzilmasiga oid muhim islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, byudjet jarayonlarining ochiqqligini oshirish, soliq siyosatini soddalashtirish, soliq toʻlovchilarga qulayliklar yaratish orqali daromadlar qismini barqarorlashtirishga erishilmoqda. Yangi Soliq kodeksining joriy etilishi, fiskal shaffoflikni oshirishga qaratilgan raqamli texnologiyalar tatbiqi, “Soliq-Soliq toʻlovchi” munosabatlarining tamomila yangi bosqichga oʻtishi bu boradagi tub islohotlarning amaliy ifodasidir [1].

Shu bilan birga, bugungi kundagi muhim vazifalardan biri – davlat budjetining daromadlar qismini nafaqat miqdoran, balki sifat jihatidan ham mustahkamlash, iqtisodiy oʻsish surʼatlariga mos holda daromadlarni shakllantirish mexanizmlarini takomillashtirishdan iborat. Bu esa oʻz navbatida soliq yigʻiluvchanligini oshirish, soyaning kamaytirilishi, budjetdan tashqari manbalarni aniqlash va ulardan oqilona foydalanishni taqozo etadi.

Mazkur maqolada davlat budjetining daromadlar qismi tushunchasi, uning tarkibi, shakllanish mexanizmlari, Oʻzbekistondagi mavjud amaliyot va zamonaviy islohotlar tahlil qilinadi. Shuningdek, xalqaro tajriba asosida davlat daromadlarini oshirish boʻyicha istiqbolli takliflar keltirib oʻtiladi. Maqolaning asosiy maqsadi – davlat budjetining daromadlar qismini chuqur iqtisodiy jihatdan tahlil qilish, uning shakllanish manbalarini koʻrsatish va bu boradagi muammolar hamda yechimlarni aniqlashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Davlat budjeti — bu davlatning daromad va xarajatlarining yillik moliyaviy rejasi boʻlib, u davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatini amalga oshirishda moliyaviy asos vazifasini bajaradi. U davlat organlari tomonidan qabul qilinadigan, rasmiy tasdiqlanadigan va maʼlum davr (odatda, bir yil) davomida amal qiladigan rasmiy hujjat boʻlib, unda byudjet daromadlari manbalari va xarajatlar yoʻnalishlari aniq koʻrsatiladi. Davlat budjetining tuzilmasi, avvalo, uning ikki asosiy qismini — daromadlar va xarajatlar qismini oʻz ichiga oladi. Bu ikki qism bir-biri bilan uzviy bogʻliq boʻlib, davlat moliyasining muvozanatli yuritilishini taʼminlaydi.

Davlat budjeti tuzilmasida daromadlar qismi davlatga turli manbalar, eng avvalo soliq va bojxona toʻlovlari, davlat mulkidan tushadigan daromadlar, grantlar va boshqa moliyaviy tushumlar orqali tushadigan mablagʻlarni qamrab oladi. Mazkur tushumlar davlatning oʻz funksiyalarini bajarishida asosiy moliyaviy resurslar boʻlib xizmat qiladi. Shu bilan birga, davlat budjetining daromadlar qismini shakllantirishda fiskal siyosatning roli katta boʻlib, bu siyosat orqali davlat oʻz iqtisodiy ustuvorliklariga mos ravishda soliq stavkalari, imtiyozlar, ragʻbatlantiruvchi mexanizmlar va boshqa vositalarni belgilaydi.

Budjetning xarajatlar qismi esa davlat tomonidan turli sohalarga — ijtimoiy himoya, sog'liqni saqlash, ta'lim, madaniyat, mudofaa, transport va kommunikatsiyalar, ekologiya, infratuzilma loyihalari va boshqa yo'nalishlarga yo'naltiriladigan mablag'larni o'z ichiga oladi. Xarajatlar qismi orqali davlat aholi farovonligini ta'minlash, ijtimoiy tenglikni qo'llab-quvvatlash va umumiy iqtisodiy barqarorlikni saqlab turishni maqsad qiladi.

Davlat budjeti tuzilmasida, shuningdek, byudjet darajasiga ko'ra ham farqlar mavjud bo'lib, ular quyidagi toifalarga ajratiladi: respublika budjeti, mahalliy (hududiy) budjetlar, va konsolidatsiyalashgan budjet. Respublika budjeti markaziy davlat organlari darajasida shakllantirilsa, mahalliy budjetlar viloyat, tuman va shahar darajasida tashkil etiladi. Konsolidatsiyalashgan budjet esa respublika va barcha mahalliy budjetlarning umumlashtirilgan ko'rinishidir va u mamlakatning umumiy moliyaviy salohiyatini ifodalaydi.

Bundan tashqari, davlat budjeti operatsion budjet, kapital budjet va sof budjet ko'rinishida ham tahlil qilinadi. Operatsion budjetda kundalik xarajatlar va joriy daromadlar ko'rsatilsa, kapital budjet investitsiya loyihalari va infratuzilma qurilishlariga ajratilgan mablag'larni o'z ichiga oladi. Sof budjet esa umumiy tushumlar va xarajatlar orasidagi farq orqali budjet defitsiti yoki profitsitini aniqlashda qo'llaniladi.

Xulosa qilib aytganda, davlat budjeti va uning tuzilmasi davlatning moliyaviy imkoniyatlarini boshqarish, iqtisodiy barqarorlikni saqlash va ijtimoiy ehtiyojlarni moliyalashtirish vositasi sifatida strategik ahamiyatga ega. Budjet tuzilmasining to'g'ri va adolatli shakllantirilishi davlatning iqtisodiy siyosatida muvozanatni ta'minlaydi, aholining farovonlik darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi hamda jamiyat taraqqiyotining asosiy moliyaviy tayanchi hisoblanadi.

- Budjet turlari: davlat budjeti, mahalliy budjetlar
- Daromad va xarajat qismlarining o'zaro aloqasi
- Davlat moliyasi va fiskal siyosat

Davlat budjeti daromadlarining shakllanishi mamlakatning moliyaviy mustaqilligi va iqtisodiy barqarorligining asosiy omillaridan biridir. Budjet daromadlari davlat faoliyatini moliyalashtirish, ijtimoiy sohalarni qo'llab-quvvatlash, infratuzilmalarni rivojlantirish va boshqa zaruriy ehtiyojlarni qoplash uchun moliyaviy zamin yaratadi. Budjet daromadlari asosan uchta asosiy manbadan shakllanadi: soliq tushumlari, nosoliq daromadlar, hamda beg'araz yordamlar va boshqa transfertlar.

Soliq tushumlari

Soliq tushumlari budjet daromadlarining eng yirik qismini tashkil etadi va fiskal siyosatning asosiy vositasi hisoblanadi. Ular iqtisodiyotni tartibga solish, daromadlarni qayta taqsimlash, ishlab chiqarishni rag'batlantirish kabi funksiyalarni bajaradi. Soliqlar to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita soliq turlariga bo'linadi:

- To'g'ridan-to'g'ri soliqlar soliq to'lovchilar daromadi yoki mulkiga to'g'ridan-to'g'ri solinadi. Ular tarkibiga jismoniy shaxslar daromad solig'i, yuridik shaxslar foyda solig'i, yer solig'i, mulk solig'i kiradi.
- Bilvosita soliqlar tovar va xizmatlar iste'moliga solinadi. Bular orasida eng asosiylari: qo'shilgan qiymat solig'i (QQS), aksiz soliqlari, bojxona bojlari va boshqalar.

Soliq tushumlarining barqarorligi davlat daromadlarining asosiy kafolati bo'lib, ular orqali iqtisodiy barqarorlikni saqlash, islohotlarni moliyalashtirish va ijtimoiy himoya tizimlarini qo'llab-quvvatlash imkoniyati yaratiladi.

Muhokama va natijalar. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan soliq islohotlari, xususan, soliq stavkalarining pasaytirilishi, soliq tizimining soddalashtirilishi va elektron soliq xizmatlarining joriy etilishi budjetga tushadigan daromadlarning oshishiga xizmat qilmoqda. Soliq yigiluvchanligi bo'yicha zamonaviy texnologiyalar – masalan, "e-Soliq" tizimi, raqamli kassa apparatlari va avtomatik hisobot tizimlari orqali yashirin iqtisodiyot ulushi kamaytirilmoqda.

Nosoliq tushumlar

Nosoliq tushumlar budjet daromadlarining muhim, biroq nisbatan kichik qismini tashkil qiladi. Ular asosan davlatga tegishli mulk va xizmatlardan foydalanish natijasida tushadigan mablag'lardan iborat bo'ladi. Bunga quyidagilar kiradi:

- Davlat mulkini ijaraga berishdan olingan daromadlar;
- Davlat tashkilotlari ko'rsatgan xizmatlar uchun undiriladigan to'lovlar (masalan, davlat bojlari);
- Jarimalar, penya va kompensatsiyalar;
- Davlat zaxira fondlari, tabiiy resurslar va boshqa mulk ob'ektlaridan foydalanish uchun to'lanadigan mablag'lar.

Nosoliq daromadlarning ahamiyati shundaki, ular ko'p hollarda budjet xarajatlarini qisqa muddatda qoplash, byudjet defitsitini kamaytirish yoki ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirishda qo'shimcha manba sifatida ishlatiladi. Biroq ularning o'zgaruvchanligi va barqaror bo'lmashligi sababli bu manbaga ortiqcha tayanish xavflidir.

Beg'araz yordamlar va boshqa transfertlar

Budjet daromadlarining yana bir manbai – bu xalqaro moliyaviy institutlar, xorijiy davlatlar yoki yuqori turuvchi budjetlardan ajratiladigan beg'araz mablag'lar, subsidiyalar va transfertlardir. Bu mablag'lar odatda:

- Ijtimoiy loyihalarni moliyalashtirish;
- Infratuzilmaviy rivojlanish dasturlarini qo'llab-quvvatlash;
- Mahalliy budjetlar barqarorligini ta'minlash;
- Tabiiy ofatlar yoki iqtisodiy inqiroz holatida yordam sifatida ajratiladi.

Xalqaro moliyaviy tashkilotlar – Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki, Yevropa Ittifoqi, BMT tashkilotlari tomonidan ajratiladigan grant va yordamlar ham budjet daromadlarining muhim, lekin vaqtinchalik bo'lgan manbalaridan biridir.

- Soliq tushumlari (QQS, daromad solig'i, foyda solig'i va h.k.)
- Nosoliq tushumlar (davlat mulkini ijaraga berish, davlat bojlari, jarimalar)
- Grantlar, subsidiyalar va boshqa transfertlar

Zamonaviy sharoitda davlat budjetining barqaror va yetarli darajada moliyalashtirilishini ta'minlash, eng avvalo, budjet daromadlarini oshirish bilan bevosita bog'liq. Daromadlarning yetishmasligi, ko'p hollarda byudjet defitsitiga, tashqi va ichki qarzlarning ortishiga, davlatning ijtimoiy-iqtisodiy funksiyalarini to'liq bajara olmasligiga olib keladi. Shu bois, har qanday davlat uchun budjet daromadlarini oshirishning samarali va uzoq muddatli strategiyalarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish muhim ahamiyatga ega.

1. Soliq bazasini kengaytirish

Budjet daromadlarini oshirishdagi asosiy strategik yo'nalishlardan biri — bu **soliq bazasini kengaytirish**dir. Soliq bazasi — bu soliqqa tortiladigan daromad, mulk, xizmat va

tovarlar yig'indisi bo'lib, u qancha keng bo'lsa, budjetga tushadigan tushumlar ham shuncha ko'p bo'ladi. Soliq bazasini kengaytirish quyidagilar orqali amalga oshiriladi:

- Yashirin iqtisodiyot ulushini kamaytirish;
- Yangi soliq to'lovchilarni ro'yxatga olish va ularga soliq mas'uliyatini yuklash;
- Norasmiy faoliyat yuritayotgan subyektlarni legallashtirish;
- Soliqdan bo'yin tovlash holatlariga qarshi kurashni kuchaytirish.

O'zbekiston tajribasida ham so'nggi yillarda elektron raqamli texnologiyalar orqali ro'yxatdan o'tmagan tadbirkorlarni aniqlash, QR-kodli chek tizimini joriy etish va soliq xabardorligini oshirish orqali soliq bazasini kengaytirish choralari ko'rilmogda.

2. Soliq yuki va soliq yig'iluvchanligi o'rtasida muvozanatni ta'minlash

Soliq yuki haddan ziyod yuqori bo'lsa, bu iqtisodiy faollikni susaytiradi, yashirin iqtisodiyotni kuchaytiradi va soliqdan qochish holatlariga olib keladi. Shu bois, daromadlarni oshirishda muhim yondashuvlardan biri — bu **soliq yuki va yig'iluvchanlik o'rtasida muvozanatni topishdir**. Bu quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Soliq stavkalarini oqilona darajada belgilash;
- Soliq imtiyozlarini faqat ehtiyojga asoslangan holda berish;
- Soliq yig'iluvchanligini oshirish uchun ma'muriy islohotlar o'tkazish.

Bu borada O'zbekistonda soliq stavkalari bosqichma-bosqich pasaytirilmoqda (masalan, QQS stavkasi 20% dan 12% ga tushirildi), ammo bu pasayish budjet tushumlarining kamayishiga olib kelmayapti, aksincha, ko'proq subyektlar faoliyatini qonuniylashtirishga undamoqda.

3. Soliq boshqaruvini raqamlashtirish

Raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali soliq boshqaruvini avtomatlashtirish — bu daromadlarni oshirishning eng zamonaviy strategiyalaridan biridir. Bu quyidagi ijobiy natijalarga olib keladi:

- Soliq to'lovchilarning hisobotlari shaffoflashadi;
- Soliq organlarining nazorati soddalashtiriladi;
- Soliqdan bo'yin tovlash holatlari tez aniqlanadi;
- Soliq ma'lumotlari onlayn ravishda real vaqt rejimida kuzatiladi.

O'zbekistonda **“Soliq mobile”, “Soliq-servis”, “e-Soliq”, “MySoliq”** kabi tizimlarning joriy qilinishi bu strategiyaning amaliy ifodasi hisoblanadi [2].

4. Davlat mulkidan samarali foydalanish

Budjet daromadlarini oshirishda davlatga qarashli mulk, yer va infratuzilmadan oqilona foydalanish ham muhim strategik omil sanaladi. Bu yo'nalishda quyidagi choralarni ko'rish tavsiya etiladi:

- Davlat mulkini ochiq-oydin shartlarda ijaraga berish;
- Samarali ishlatilmayotgan aktivlarni xususiy sektorga o'tkazish;
- Davlat korxonalarini transformatsiya qilish va ularning foydasidan budjetga hissa olish.

Mazkur strategiya davlat mulkidan tushadigan nosoliq daromadlar hajmini ko'paytirib, budjet tushumlarining diversifikatsiyasini ta'minlaydi.

5. Xalqaro tajriba va texnik yordamdan foydalanish

Ko'plab rivojlangan davlatlar budjet daromadlarini oshirishda xalqaro moliyaviy tashkilotlar bilan hamkorlikda ishlamoqda. Xususan, Jahon banki, Xalqaro valyuta jamg'armasi,

Osiyo taraqqiyot banki kabi tashkilotlar texnik yordam, grantlar va maslahat xizmatlari orqali davlatlarga soliq siyosatini takomillashtirishda ko'maklashadi [3].

O'zbekiston ham bu yo'nalishda faoliyat olib borib, xorijiy ekspertlar ishtirokida soliq islohotlari konsepsiyasini ishlab chiqmoqda. Bunday hamkorlik mahalliy tizimni modernizatsiya qilish, yirik soliq to'lovchilarni boshqarish, soliq tavakkalchiliklarini tahlil qilish imkoniyatlarini kengaytiradi [4].

- Soliq bazasini kengaytirish
- Soliq yuki va soliq yig'iluvchanligi muvozanati
- Korrupsiyaga qarshi choralar va ularning samaradorligi
- Xalqaro tajriba: Germaniya, Janubiy Koreya misolida

Xulosa. Davlat budjeti mamlakat iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismi bo'lib, u orqali davlat o'zining asosiy vazifalari — ijtimoiy himoya, iqtisodiy taraqqiyot, milliy xavfsizlik, ta'lim va sog'liqni saqlash kabi sohalarni moliyalashtiradi. Ushbu vazifalarning samarali bajarilishi bevosita budjet daromadlarining hajmi, tarkibi va ularning barqarorligiga bog'liq. Daromadlar qismining yetarli darajada shakllantirilmasligi budjet defitsitining ortishiga, davlat qarzining ko'payishiga va iqtisodiy beqarorlikka olib kelishi mumkin. Shu sababli davlat budjetining daromadlar qismini ilmiy asosda tahlil qilish, ularni oshirishning maqbul strategiyalarini ishlab chiqish va hayotga tatbiq etish davlat siyosatining eng dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, davlat budjetining daromadlar qismini shakllantirishda soliq tushumlari asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Soliqlar orqali davlat o'z moliyaviy resurslarini to'plab, ularni ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarga yo'naltiradi. Shu bilan birga, nosoliq tushumlar — davlat mulkidan tushadigan daromadlar, xizmatlar uchun yig'imlar, jarimalar va boshqa mablag'lar — budjetni qo'shimcha moliyalashtirish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Bundan tashqari, xalqaro donorlar tomonidan ajratiladigan grantlar va yuqori turuvchi budjetlardan ajratiladigan transfertlar ham daromadlar qismida muhim o'rin egallaydi.

O'zbekiston Respublikasida keyingi yillarda olib borilayotgan keng ko'lamli iqtisodiy va institutsional islohotlar budjet daromadlari bazasini kengaytirish, soliq yig'iluvchanligini oshirish va moliyaviy tizimning shaffofligini ta'minlashga qaratilgan. Xususan, Soliq kodeksining takomillashtirilgan shaklda joriy etilishi, soliq yuki kamaytirilishi, elektron tizimlar asosida soliq ma'muriyatchiligining raqamlashtirilishi davlat daromadlarini oshirishda sezilarli natijalar berayotgani kuzatilmoqda. Elektron hisob-kitob tizimlari, masofaviy monitoring, real vaqt rejimidagi nazorat vositalari soliq to'lovchilarni qonuniy faoliyat yuritishga undaydi hamda yashirin iqtisodiyot ulushining qisqarishiga olib keladi [1].

Shuningdek, davlat budjeti daromadlarini oshirishda soliq bazasini kengaytirish, soliqdan bo'yin tovlashga qarshi kurashni kuchaytirish, iqtisodiy faollikni rag'batlantirish, budjet intizomini mustahkamlash va mahalliy budjetlar mustaqilligini oshirish kabi chora-tadbirlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Xalqaro tajriba ko'rsatmoqdaki, soliq siyosatining adolatli va samarali yuritilishi nafaqat budjetga tushumlarni oshiradi, balki aholi va tadbirkorlik subyektlarining davlatga nisbatan ishonchini ham mustahkamlaydi.

Shu nuqtai nazardan kelib chiqib, davlat budjetining daromadlar qismini oshirish bo'yicha quyidagi xulosaviy takliflarni ilgari surish mumkin:

1. Soliq tizimini soddalashtirish va soliqqa tortish mexanizmlarini isloh qilish orqali soliq bazasini kengaytirish;
2. Soliq yig'iluvchanligini oshirish uchun raqamli texnologiyalarni to'liq joriy etish;

3. Davlat mulkidan tushadigan daromadlarni ko'paytirish maqsadida davlat aktivlarini samarali boshqarish;
4. Xalqaro donorlar bilan hamkorlikni mustahkamlash va grant mablag'larini maqsadli, samarasini o'lchab foydalanish;
5. Mahalliy budjetlarning mustaqilligini oshirish va ularning daromad manbalarini diversifikatsiya qilish;
6. Soliq madaniyatini oshirish orqali ixtiyoriy to'lovlarni rag'batlantirish va soliq intizomini mustahkamlash.

Xulosa qilib aytganda, davlat budjeti daromadlar qismini barqaror va uzluksiz shakllantirish davlatning moliyaviy mustahkamligi va iqtisodiy taraqqiyoti uchun asosiy omillardan biridir. O'zbekiston misolida bu yo'nalishda olib borilayotgan islohotlar ijobiy natijalar bermoqda, biroq ularni yanada chuqurlashtirish, zamonaviy global talab va chaqiriqlarga moslashtirish bugungi kundagi eng ustuvor vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi, 2020 y.
2. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi rasmiy sayti – www.mf.uz
3. Jahon banki hisobotlari – www.worldbank.org
4. IMF – "Fiscal Monitor Report", 2023

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

EXOGENOUS AND ENDOGENOUS FACTORS OF THE DEVELOPMENT OF INNOVATIVE SERVICE TYPES IN REGION, THEIR CLASSIFICATION AND INDICATORS

Umronov Eldorbek Sodirovich

Teacher of Fergana State Technical University

Abstract. As a result of the consistent reforms and rapid economic liberalization carried out in our country over the past five years, significant progress has been made in the development of the services sector, which is considered the main link of the economy. In particular, its priority areas are innovative services and the development of their international trade, thereby ensuring sustainable economic growth, increasing the competitiveness of the sector, achieving economic and social stability, and improving the well-being of the population earth.

Keywords: services, competition, competitiveness, assessment, tourist activity, economic indicators, internal and external factors of competitiveness, small business and private entrepreneurship.

HUDUDLARDA INNOVATSION XIZMATLAR TURLARI RIVOJLANISHINING EKZOGEN VA ENDOGEN OMILLARI, ULAR TASNIFI VA KO'RSATKICHLARI

Umronov Eldorbek Sodirovich

Farg'ona davlat texnika univesiteti o'qituvchisi

E-mail: eldorbekumronov@gmail.com

Annotatsiya. Mamlakatimizda keyingi besh yillikda olib borilayotgan izchil islohotlar va iqtisodiyotning jadal sur'atlar bilan erkinlashuvi natijasida iqtisodiyotning asosiy bo'g'ini hisoblanadigan xizmatlar sohasini rivojlantirishda sezilarli yutuqlarga erishilmoqda. Ayniqsa, uning ustuvor yo'nalishlari bo'lgan innovatsion xizmatlar va ularning xalqaro savdosini rivojlantirish va bu orqali barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash, soha raqobatbardoshligini oshirish, iqtisodiy-ijtimoiy barqarorlikka erishish hamda aholi farovonligini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: xizmatlar, raqobat, raqobatbardoshlik, baholash, turistik faoliyat, iqtisodiy ko'rsatkichlar, raqobatbardoshlikning ichki va tashqi omillari, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N24>

Zamonaviy iqtisodiyotning rivojlanishi va uning barqarorligi negizida xizmatlar va innovatsiyaga asoslangan xizmatlar yo'nalishlari yotadi. Ko'plab ilg'or mamlakatlar iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi va ishlab chiqarish sanoatiga nisbatan xizmatlar va bilimlarga asoslangan tarmoqning ustuvorligi ko'rinmoqda va bu tarmoq kelajakda yanada rivojlanishi prognoz qilinmoqda. [1, B. 137] Bunga misol qilib ishlab chiqarishda ilg'or bo'lgan International Business Machines (IBM), General Electric, Hewlett Packard va boshqa ko'plab kompaniyalarning rivojlangan mamlakatlarda xizmat ko'rsatishga ixtisoslashuvini keltirish mumkin. [2, B.171] Moddiy ishlab chiqarishda innovatsiyalar ko'proq mahsulot va texnologiyalar orqali texnologik tajribalarga asoslanilsa, innovatsion xizmatlar ko'rsatilishida esa ko'proq inson kapitalining imkoniyatlariga, ya'ni, o'zgalar bilan muloqot qila olish

ko'nikmasi, mijozlar interfeysi va boshqa inson omili bilan bog'liq munosabatlarga asoslaniladi. [3, B. 440–454] Innovatsiya turg'un, sekinlashishga moyil yangi bozorlarga hayot bag'ishlaydi va har qanday tashkilot xo'jalik subyekting o'zgaruvchan muhitga moslashish qobiliyatini oshiruvchi mexanizmi bo'lib xizmat qilishi mumkin.[4, B. 157-166]

Innovatsion rivojlanishga eng katta ta'sir qiluvchi omil biror bir mamlakat yoki hududdagi ta'lim tizimining rivojlanganligi, aholi intellektual salohiyati, va, albatta, mamlakatning ilmiy sohani qo'llab-quvvatlashga qaratgan siyosati bilan bog'liq. Shu paytgacha sodir bo'lgan va hozirda yuz berayotgan innovatsion o'zgarish va yangiliklarning barchasi zahirida ilmiy izlanishlar natijasi yotadi. Siyosiy fanlar doktori O.R.Hasanov buni kitobxonlik reytingi hamda aholi soniga nisbatan kitoblar savdosi hajmi bo'yicha kuchli 20 talikdagi davlatlar bilan davlat boshqaruvida innovatsiyani aniqlaydigan reytingni solishtirilsa, aksariyat davlatlar mos kelishi bilan izohlaydi. Ya'ni, kitobxonlik rivojlangan hududdagina innovatsion g'oyalar va innovatsion o'zgarishlar yuz beradi.

Innovatsion xizmatlar turlarining ko'payishi, ularning rivoji mintaqada mavjud imkoniyatlar, shart-sharoitlar bilan birgalikda, ekzogen (tashqi) va endogen (ichki) omillar bilan ham bevosita bog'liq hisoblanadi. Ushbu yondashuvdan kelib chiqqan holda, mintaqada innovatsion xizmatlarni rivojlantirish asosida bu omillarni chuqur tahlil qilish va natijalarni amaliyotga izchil tatbiq qilish yotadi. Amalda innovatsiya mamlakatlarning o'zlari bilan bog'liq bo'lmagan tashqi va ichki o'zgarishlar bilan bevosita bog'liq bo'lgan endogen hamda aralash shakllardagi omillarga bo'linadi. [5, B. 263-312] Mamlakatimizda hozirgi davrga kelib ko'rsatilayotgan har qanday innovatsion xizmat turlarining YaIM tarkibidagi ulushi hamda ularning xoh ichki bo'lsin, xoh tashqi savdodagi ulushi nisbatan kichik hajmga ega. Innovatsion xizmatlar hajmi yildan-yilga rivojlanish tendensiyasiga ega bo'lsada, taraqqiy qilgan mamlakatlardagi bilan respublikamiz va uning boshqa mintaqalaridagi natijalar taqqoslanganda, ham sifat, ham hajm jihatdan ancha orqada ekanligi yuzaga chiqadi. Shu sababdan ham, yangilanayotgan institutsional sharoitda, raqobatbardoshlikning eng muhim tarkibiy qismi bo'lgan mintaqaviy iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishi unda ilm, ta'lim, ishlab chiqarish, moliyaviy, ijtimoiy faoliyatlarning bir-biri bilan chambarchas bog'liq tarzda shakllanishini nazarda tutadi. [6, B. 192-197]

Tadqiqotlar va tahlillar asosida mintaqamizda xizmatlar xalqaro savdosining bugungi kundagi holati va uning kelajakda rivojlanishiga ko'plab ekzogen va endogen omillar ta'sirlari juda yuqoriligini kuzatish mumkin. Xizmat ko'rsatuvchi subyektlar hamda ularning faoliyat yuritishi bilan bog'liq jarayonlarga ta'sir qiluvchi barcha omillar shartli ravishda ikki katta guruhga, ya'ni, ekzogen va endogen omillarga bo'lib o'rganildi. Nazarimizda omillarni bunday tasniflash va ular tahlili mintaqada innovatsion xizmatlar rivojlanishi bilan bog'liq muammolarni hal qilish hamda yo'l qo'yilayotgan kamchiliklarni tezda bartaraf qilish imkonini beradi va kelajakda soha jadal rivojida amaliy dastur bo'lib xizmat qiladi.

Ushbu maqsadda xizmat ko'rsatuvchi subyektlar faoliyatini tashkil qilish va barqarorligini ta'minlashga ta'sir qiluvchi ekzogen va endogen omillar turlari va ularning tasnifini quyidagicha shakllantiramiz (1-rasm).

Iqtisodiyotda xizmat ko'rsatuvchilar faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillarni mavjud nazariy bilimlarga tayangan holda, ikkita katta, ekzogen va endogen guruhlariga, o'z navbatida, bu guruhlarini asosiy yettita kichik bo'limlarga ajratgan holda tasniflandi.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida xizmat ko'rsatuvchi subyektlar faoliyatini olib borish, jahon standartlariga mos xizmatlarni tashkil etishda bevosita iqtisodiy qonuniyatlar muhim rol o'ynashini inobatga olgan holda birlamchi omil sifatida iqtisodiy omillar qarab chiqildi. Bugungi kunda mavjud ko'rsatilayotgan xizmatlarni kelajakda hajm va sifat jihatdan rivojlantirishda, uning innovatsion turlarini amaliyotga tatbiq qilishda eng muhim omilni iqtisodiy omil tashkil qiladi. Ekzogen omillar sifatida, innovatsion xizmatlar ko'rsatilishida rivojlangan mamlakatlar tajribasi muhim rol o'ynashini inobatga olib, tashqi iqtisodiy aloqalar va integratsion aloqalar o'rnatilishi bevosita ta'sirga ega. Innovatsiyalar amaliyotda katta hajmdagi investitsiya bilan bog'liqlikda rivojlanadi. Buning uchun tashqi moliyaviy resurslar zarurligi, investorlar faoliyatini tashkil qilishiga jozibador muhit, ya'ni, erkin savdo hududlarining tashkil qilinishi va natijada jahon standartlariga mos xizmatlar ko'rsatilishi bilan bog'liq omillar ijobiy ta'sirga ega hisoblanadi.

Endogen iqtisodiy omillar sifatida, xizmatlar sohasining diversifikatsiyasi, daromadlar manbalari va taqsimlanishining sifati, islohotlar davrida davlatning moliyaviy ko'magi hamda subsidiyalar ko'lami va boshqa omillar ta'sir doirasi kengligi inobatga olindi. [4, B. 69–73.]

ekzogen omillar		endogen omillar
- To'g'ri tashkil qilingan tashqi - iqtisodiy aloqalar - Integratsion aloqalar - Moliyaviy resurslar - Erkin savdo hududlari - Jahon talabidagi standartlar va boshqalar	Iqtisodiy	- Xizmat ko'rsatish turi - Daromadlar manbalari va taqsimlanishi - Subsiya, moliyaviy yordam va zaxira - Faoliyat ko'lami darajasi va boshqalar
- Milliy qadriyatlar va an'analar - Diniy qarashlar - Tarixiy qadriyatlar va aloqalar - Aholining sohaga bo'lgan moyilligi - Ijtimoiy infratuzilmalar mavjudligi	Ijtimoiy	- Xodimlarni har tomonlama ijtimoiy himoyasi - Ijtimoiy rag'bat tizimining yo'lga qo'yilganligi - Yosh mutaxassislarni qo'llab-quvvatlash va ustoz-shogird munosabatlari
- Geografik joylashuv - Tabiiy resurslar - Ekologik va sanitar gigiyenik vaziyat - Tabiiy-geografik ofatlar - Harorat, iqlim o'zgarishlari va boshqalar	Tabiiy	- Xizmatlarning ekostandartlarga mosligi - Ekologik bilim, madaniyat va etika - Tabiiy ofat va iqlimiy o'zgarishlardan himoyalash vositalari, jihozlari va boshqalar
- Innovatsion texnologiyalarning jalb qilinganligi - Sohaga ilmiy yondashuv - Infratuzilma darajasi - Texnopolis, texnoparklar hamda markazlar tashkil qilinganligi va boshqalar	Fan va texnika-texnologiya	- Texnika va texnologik qurollanganligi - Fan-texnika yutuqlari joriy qilinishi - Xodimlar malakasining oshib borishi va boshqalar
- Yuqori sifatli ma'lumotlar bazasini shakllantirish - Hamkorlar bilan aloqalar va ular o'rtasidagi raqobatga oid ma'lumotlar - Tezkor va birlamchi axborotlar olinishining innovatsion vositalari va boshqalar	Axborot	- Ishchilar bilan aloqa va teskari aloqa mavjudligi - AKT bilan ta'minlanganlik va ulardan foydalanish darajasi - Xodimlarning kundalik ma'lumot bilan ta'minlanganligi, kiberxavfsizlik va boshqalar
- Zamonaviy boshqaruv usullari - Xalqaro tashkilotlarga a'zolik - Ikki va ko'p tomonlama aloqalar - Malakali kadrlar, ular bilimini oshirish, qayta o'qitish va boshqalar	Tashkiliy	- Qarorlarni ishlab chiqish va qabul qilishda nazorat va monitoring - Sohada xodimlarning yetarli tajribaga egaligi va layoqati - Ichki boshqaruv tizimi shaffofligi - Xodimlarning jamoaga sodiqligi va boshqalar
- Xalqaro huquqiy normalar - Sohaga oid huquqiy normalar va meyoriy xujjatlar - Xalqaro huquqiy nazorat va monitoring - Hamkorlikka oid xalqaro huquqiy shartnomalar, kelishuvlar va boshqalar	Huquqiy	- Mulkiy egalik qilish shakli va xususiyatlari - Soha va xodimlar faoliyatining huquqiy himoyalanganligi - Xodimlar huquqlari himoyasi kafolatlanganligi - Qonun ustuvorligi va boshqalar

1-rasm. Xizmat ko'rsatuvchi subyektlarni tashkil qilish va samarali faoliyatini ta'minlashga ta'sir qiluvchi ekzogen va endogen omillar guruhlarini tasnifi¹

¹ Muallif ishlanmasi

Shuningdek, xizmatlarni tashkil etishda milliy qadriyatlar, diniy qarashlar, rag'bat va munosabatlar, aholi qiziqishi, intellektual salohiyati va ijtimoiy himoya darajasi bilan bog'liq munosabatlarni inobatga olgan holda endogen va ekzogen ijtimoiy omillar ham o'rganildi.

Barcha sohalarda bo'lgani kabi, faoliyat turining geografik joylashuvi, resurslarning mavjudligi, ekologik holat, iqlim o'zgarishlari va boshqa tabiiy jarayonlar hamda xizmatlarning ekostandardlarga mosligi,

aholining ekologik bilim, madaniyat va etikasi ta'sirlarini inobatga olib, xizmatlar sohasida endogen va ekzogen tabiiy omillar ham katta ta'sirga ega

To'rtinchi guruh sifatida fan va texnik-texnologik omillar keltirilgan bo'lib, bunda asosiy e'tibor innovatsion texnologiyalarning jalb qilinganligi, sohaga ilmiy yondashuv, infratuzilma darajasi va boshqa shart-sharoitlarga qaratilgan. Bevosita ta'lim xizmatlarini ko'rsatishda tadqiqot obyekti bo'lganligini e'tiborga olib, bu muhim omillarning ISO 9001: 2000 standartining iste'molchilar ehtiyojlari hamda talablarining qanchalik qondirilganligini baholaydigan sifat menejmenti tizimi e'tiborimizda bo'ldi.

Innovatsion xizmatlar turlarini rivojlantirishda qarorlarni to'g'ri va o'z vaqtida qabul qilish lozim. Faoliyat barqarorligiga erishishda axborot sifati, ishonchliligi, xavfsizligi, jarayonning yuqori zamonaviy dastur hamda AKT vositalari va jihozlari bilan ta'minlanishida axborot omillarining muhim ahamiyat kasb etishi inobatga olindi. Iqtisodiyotning globallasuvi AKT yutuqlariga asoslangan innovatsion raqobatning vujudga kelishiga sabab bo'ladi. Bu esa, AKT tizimlarini izchil takomillashtirib borish asosida ayovsiz raqobat kurashidan orqada qolmaslik uchun doimiy izlanishda bo'lishni taqozo qiladi, boshqa tashkilotlar va mamlakatlar tajribasini o'rganishning yangi yo'llarini ochilishiga olib keladi. [9, B. 390]

Yana shuningdek, innovatsion xizmatlar ko'rsatishda eng muhim bosqichlar biri sifatida boshqaruvni tashkil qilish, qarorlarni to'g'ri, siqatli va o'z vaqtida qabul qilishda nazorat va monitoring, sohada xodimlarning yetarli tajribaga egaligi, ularning layoqati, ichki boshqaruv tizimi shaffofligi va xodimlarning jamoaga sodiqligi va boshqalar shu kabi endogen va ekzogen tashkiliy omillar taklif qilindi. Jumladan, innovatsion firmalar uchun inson resurslari sifati va hajmining ahamiyati odatdagi firmalarga nisbatan 40 barobar kuchli ta'sirga egaligi e'tiborga olindi va bu omilning innovatsion rivojlanishni ta'minlashda asosiylardan ekanligi qayd qilindi.

Va oxirgi yettinchi omil qilib, qonun ustuvorligini ta'minlashda huquqiy omillar zarurligi o'rganilgan. Bunda ekzogen omillarga, xizmatlar ko'rsatishda xalqaro huquqiy normalarga asoslanish, sohaga oid huquqiy normalar va me'yoriy hujjatlar ishlab chiqilganligi, huquqiy nazorat va monitoring olib borilishi, boshqa xorijiy davlat va tashkilotlar bilan xalqaro huquqiy shartnomalar, kelishuvlar va boshqalar kiritilgan. Endogen omillar sifatida, mulkka egalik huquqi va uning xususiyatlari, ichki tashkilot va xodimlar faoliyatining huquqiy himoyalanganligi, qonun ustuvorligi va boshqalarning soha rivojida o'rni tahliliy o'rganilgan.

Tahlillarimiz natijasida shuni ta'kidlash lozimki, mintaqada xizmatlar xalqaro savdosini yanada yuksaltirishda har bir xizmat turining shakllanish bosqichidan bugungi darajasigacha bosib o'tilgan yo'lni, erishilgan yutuq va kamchiliklarni hamda kelajakda jahonning xizmatlar savdosi yaxshi yo'lga qo'ygan mamlakatlaridagi kabi natijalarga erishishda har bir xizmat turi istiqboliga alohida yondashuv talab qilinadi. Mintaqada salohiyati yuqori bo'lgan va rivojlanib borayotgan turizm va transport turlari olinadigan bo'lsa, ularning ibtidosi uzoq o'tmishda ham mustahkam asosga ega bo'lgan, ya'ni mamlakatimizning markaziy qismida joylashib, "Buyuk ipak yo'li" gullab-yashnagan davrlariga borib taqaladi. Tarixiy nuqtai nazardan ushbu xizmat

turlarining xalqaro savdosi turli xil nizolar oqibatida yoki yaqin o'tmishdagi sobiq Sovet ittifoqining yopiq iqtisodiyotga asoslanishi sababli tanazzulga uchragan yoki deyarli to'xtab qolgan davrlari ham bo'ldi. Respublikamizning mustaqillikka erishishi tufayli ushbu xizmat turlariga bo'lgan e'tibor, yaratilgan imkoniyatlar, turli shakldagi va hajmdagi imtiyoz va erkinliklarning berilishi, ayniqsa, oxirga yillarda chiqarilgan hukumat qarorlari va sohaga innovatsion texnologiyalarning jalb qilinayotgani ushbu xizmat turlarining jadal sur'atlarda rivojlanishiga olib keldi. Bularga yangi transport-logistika yo'llari markazlarining ochilishi, deyarli to'xtab qolgan temir yo'l orqali yuk tashishning yanada rivojlantirilishi, qo'shni davlatlar bilan siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalarning chuqurlashuvi, ichki va tashqi turizm jadal rivojlanishi uchun katta imkoniyatlar yaratilayotganligi va boshqa bir qancha omillarni sanab o'tish mumkin. Shu bilan birga, mintaqamizda mavjud turistik imkoniyatlar ushbu ustuvor, samarali xizmatlar turlari xalqaro savdosini yaqin yillarda bir necha barobar oshirish mumkinligini ham isbotladi.

Hududlarda azaldan nufuzli oliy ta'lim, tibbiyot o'quv va o'rta maxsus bilim yurtlari sonining ko'pligi, qo'shni Turkmaniston va Qozog'istonning chegara viloyatlaridan bizdagi ta'lim va tibbiy xizmatlariga bo'lgan ehtiyojning yuqori ekanligini ko'rsatmoqda. Bu omil istiqbolda, mavjud imkoniyatlardan yanada unumli foydalanib va kengaytirib, soha xizmatlari xalqaro savdosini jadal sur'atlarda rivojlantirishga asos bo'ladi.

Shu o'rinda Amerikaning xalqaro o'qituvchilar ta'lim va almashinuvga ixtisoslashgan dunyodagi eng yirik notijorat birlashmasi (NAFSA) AQShning 509 ta universitetlari orasida ta'lim xizmatlari eksportiga aks ta'sir qiladigan omillar bo'yicha so'rovnoma natijalarini keltiramiz (1-jadval).

1-jadval

Ta'lim xizmatlari eksportiga aks ta'sir qiladigan omillar¹

Ro'yxatdan o'tishni rad etish sababi	2016 Kuzgi semestr (%)	2017 Kuzgi semestr (%)	2018 Kuzgi semestr (%)
Viza olish jarayonidagi kechikishlar yoki rad etish	34	68	83
Ijtimoiy va siyosiy muhit	15	57	60
Boshqa davlat universitetlaridan ro'yxatdan o'tish	19	54	59
O'qish narxi	51	55	57
O'zini noqulay his qilishi	-	49	50
Ish bilan ta'minlanganlik	-	41	44
Xavfsizlik	12	33	44

So'rovning birinchi yilida eng yuqori ko'rsatkich o'qish narxining yuqoriligi bo'lsa, 2017-yilga kelib, viza munosabatlari eng yuqoriga chiqqan va so'nggi, 2018-yilda ham deyarli 83% talabalar viza olish bilan bog'liq muammolarga uchraganliklarini ma'lum qilganlar. Shu bilan birga, qolgan barcha 6 ta yo'nalishda ham dastlabki yilga nisbatan o'sish, ya'ni, muammolar ko'payganligi ma'lum bo'lgan va buning oqibatida dunyo bo'yicha AQShda ta'lim oluvchilar hajmi umumiy 28% dan 21%gacha pasaygan.

Avstraliyadagi bitiruvchilarga o'qishdan keyin qolib, 18 oy ishlashi mumkinligi to'g'risidagi qonun 2018-yilda ro'yxatdan o'tgan talabalar hajmining 15% ga oshishiga va

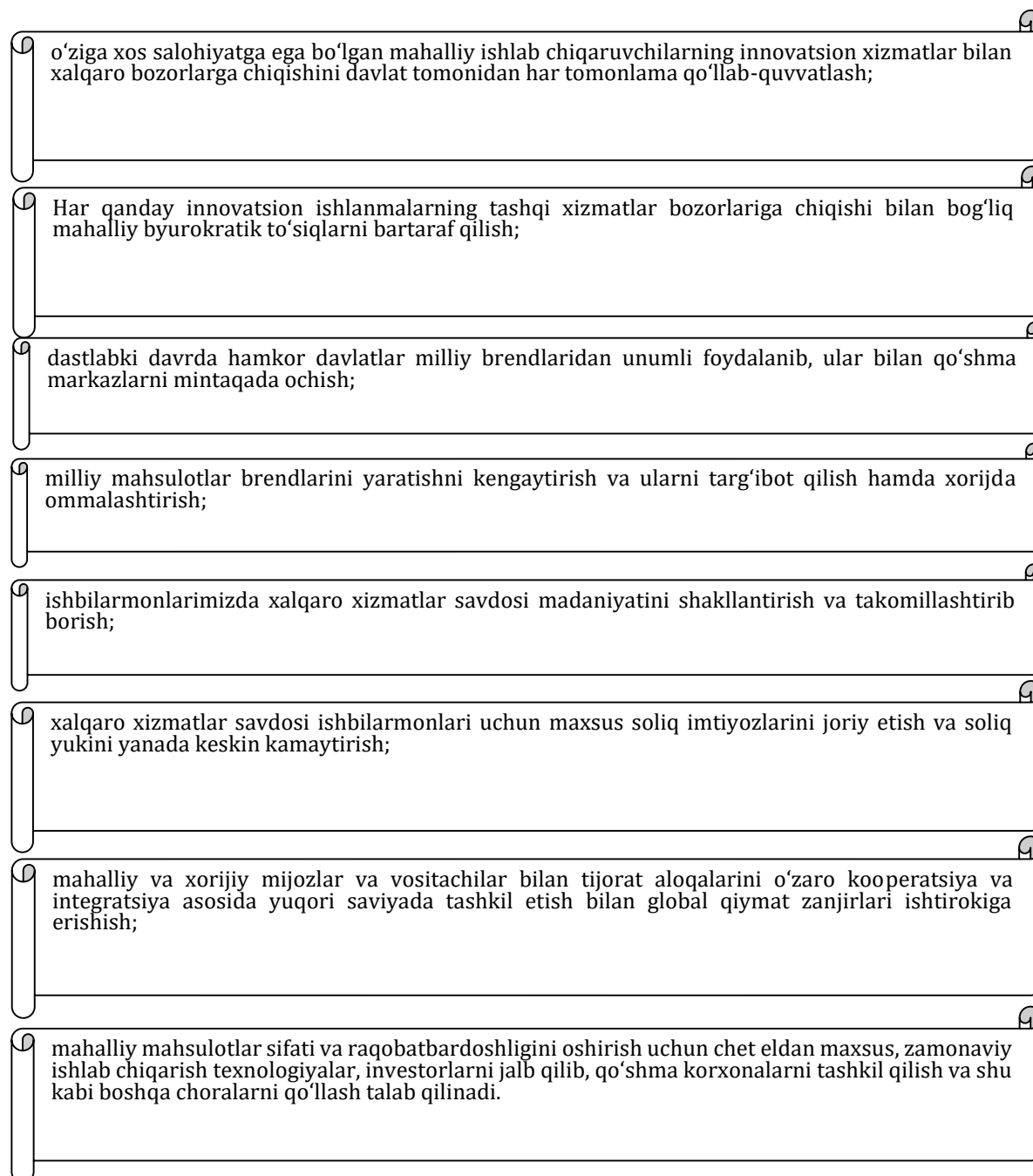
¹ NAFSA.org Butun jahon pedagoglar jurnali ramiy sayti

Kanadada bitiruvchilarga uch yillik ishchi vizasining berilishi esa 2017-yilda bu mamlakatda ro'yxatdan o'tgan talabalar hajmining 20% o'sishiga olib kelgan.

Xizmatlar savdosini erkinlashtirish o'z navbatida o'rta yoki uzoq muddatda katta samara berishi mumkin. O'zbekiston misolida oladigan bo'lsak, bojxona tariflarini kamaytirish hozirda jahon mamlakatlariga chiqadigan turistlar hamda turistik xizmatlarning rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Mamlakatimizda xizmatlar xalqaro savdosi, xususan, innovatsion yo'nalishlar bilan bog'liq chora-tadbirlar hanuz kutilganidek yuqori samarali natijalar bermayapti. Fikrimizcha, yuqori natijalarga erishish va xalqaro bozorlarda salmoqli ulushga ega bo'lish uchun yana quyidagi qo'shimcha vazifalarni jadal amalga oshirish zarur (2-rasm).

Xizmatlar savdosida proteksionizm siyosatining joriy qilinishi milliy iqtisodiyot manfaatlariga katta ziyon yetkazadi. Bu mamlakat iqtisodiyoti uchun muhim bo'lgan tarmoqlarning sifat jihatdan yangi asosda rivojlanishini sekinlashtiradi hamda raqobatbardoshligini kamaytiradi. [12, B 195]

2-rasm. Xizmatlar savdosi va uning innovatsion yo'nalishlari samaradorligini oshirishning ustuvor vazifalari¹

Fikrimizcha, xalqaro xizmatlar savdosining erkinlashtirilishi va cheklovlarning olib tashlanishi ichki xizmat ko'rsatuvchilarga raqobat jihatdan ma'lum bir miqdorda salbiy ta'sir qilsa ham, mamlakatning raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish hisobidan umumiy daromadi oshishiga, ustuvor tarmoqlar jadal rivojlanishi bilan mamlakat iqtisodiyoti uchun multiplikator samaradorligini berishda katta ahamiyat kasb etadi.

¹ Muallif ishlanmasi

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Irving Rosalind (2017). The role of a transnational education service business in higher education. A Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Education. University of Bath. P. 137.
2. Bradley, Nasira (2020). Economics of innovation, productivity and growth. PhD thesis. University of Glasgow. P.171.
3. Umronov E.S. Turistik korxonalarda tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish mavzusida yozilgan iqtisodiyot fanlari bo'yicha (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya ishi // Andijon 2023.
4. Умронов Э.С. Туристический бизнес в гостиничном комплексе // Бизнес-эксперт. Бизнес-Daily медиа. – 2022, №4. 69–73-б. (08.00.00 №3).
5. Умронов Э.С. Туристический бизнес в гостиничном комплексе // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси. – 2022, № 3(87). 171–176-б. (08.00.00 №21).
6. Umronov E.S. Prospects of Business Development in Tourist Enterprises // International Journal of Innovative Analyses and Emerging Technology| e-ISSN: 2792-4025| <http://openaccessjournals.eu> | Volume: 2 Issue: 7 – 49-54 pp.(08.00.00 №24).
7. Umronov E.S. (2022). Improvement of Organizational and Economic Mechanisms of Business Activity Development in Tourist Enterprises. European Multidisciplinary // Journal of Modern Science, 9, 73–79 pp.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

OPPORTUNITIES AND PROSPECTS FOR DEVELOPING A GREEN ECONOMY IN UZBEKISTAN

Turgunov Jasurbek Alimardon ugli

Dean of Tourism and Economics Faculty at Kokand University

E-mail: turgunov.jasurbek1123@gmail.com

Siddikova Farangiz Ravshanjon kizi

4th year student of Kokand University

E-mail: miss.siddikova@gmail.com

Abstract. In order to ensure sustainable economic growth and address environmental challenges, this study examines the opportunities and prospects for developing a green economy in Uzbekistan. The transition to a green economy is both economically and environmentally necessary. The study is based on a qualitative approach and uses secondary data from international reports, government legislation, and academic literature. The study highlights best practices in green finance, renewable energy development, and policy implementation. It highlights the need for increased public participation, greater investment in sustainable infrastructure and renewable energy, and overall policy coherence for Uzbekistan's green transformation. It makes recommendations such as strengthening green finance systems, improving policy coordination, training and upskilling workers in green sectors, and promoting global technology transfer partnerships.

Keywords: green economy, SDG, strategy, green programs, sustainable development, renewable energy, environmental policy, green finance.

O'ZBEKISTONDA YASHIL IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI VA ISTIQBOLLARI

Turg'unov Jasurbek Alimardon o'g'li

Turizm va iqtisodiyot fakulteti dekani,

Qo'qon universiteti

Siddikova Farangiz Ravshanjon qizi

Qo'qon universiteti, 4-kurs talabasi

Annotatsiya. Barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash va atrof-muhit muammolarini hal qilish maqsadida ushbu tadqiqot O'zbekistonda yashil iqtisodiyotni rivojlantirish imkoniyatlari va istiqbollarini o'rganilgan. Yashil iqtisodiyotga o'tish ham iqtisodiy, ham ekologik jihatdan zarur hisoblanadi. Tadqiqot sifatli yondashuvga asoslangan bo'lib, xalqaro hisobotlar, hukumat qonunchiligi va ilmiy adabiyotlardan olingan ikkilamchi ma'lumotlardan foydalanilgan. Tadqiqotda yashil moliya, qayta tiklanadigan energiyani rivojlantirish va siyosatni amalga oshirishdagi eng yaxshi tajribalar yoritib berilgan. O'zbekistonning yashil transformatsiyasi uchun jamoatchilik ishtirokini kuchaytirish, barqaror infratuzilma va qayta tiklanuvchi energiyaga ko'proq sarmoya jalb qilish hamda umumiy siyosiy muvofiqlik zarurligi ta'kidlangani. Yashil moliya tizimlarini mustahkamlash, siyosatni muvofiqlashtirishni yaxshilash, yashil sohalarida ishchilarni o'qitish va malakasini oshirish, hamda global texnologik transfer hamkorliklarini rag'batlantirish kabi tavsiyalar berilgani.

Kalit so'zlar: yashil iqtisodiyot, BRM, strategiya, yashil dasturlar, barqaror rivojlanish, qayta tiklanuvchi energiya, ekologik siyosat, yashil moliya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N25>

Introduction. As environmental concerns worldwide worsen, nations are increasingly realizing how important it is to shift to a green economy that protects the environment and promotes economic progress. Given the nation's rapid economic transformation and significant environmental issues, including air pollution, water scarcity, and reliance on non-renewable resources, this shift is particularly crucial for Uzbekistan. By integrating ecologically sustainable practices with economic development, the green economy provides Uzbekistan with a means of addressing these problems and attaining long-term sustainability.

The President of the Republic of Uzbekistan's Decree RP-436, issued December 2, 2022, and entitled "On measures to enhance the effectiveness of reforms aimed at Uzbekistan's transition to a green economy by 2030", provides a thorough framework for addressing these concerns. Within the scope of Uzbekistan's Green Economy Transition Strategy, this order outlines procedures for carrying out the duties outlined in the Development Strategy of New Uzbekistan for 2022–2026, guaranteeing green and inclusive economic growth. It places a strong emphasis on increasing the efficiency of current policies, encouraging the use of renewable energy sources, and developing resource-saving techniques in all spheres of the economy.

A green economy is a notion that includes a number of tactics meant to lower carbon emissions, increase energy efficiency, and encourage the use of renewable resources. To ensure long-term prosperity and resilience to global economic upheavals and the effects of climate change, Uzbekistan must make the transition to a green economy, which is both an environmental and an economic requirement. This shift is in line with national strategies aimed at modernizing and diversifying the economy, as well as international sustainable development goals.

Although there is not a single, widely accepted definition of the "green economy", it is generally understood to be an economic environment that reduces environmental dangers and ecological shortages while also improving social fairness and human well-being. It encourages climate-conscious, sustainable growth that supports the Sustainable Development Goals (SDGs). Uzbekistan's distinct development rate presents a significant chance to attain sustainable economic growth and make strides toward a green economy, as the World Bank has highlighted. [1]

In order to improve the efficacy of reforms for Uzbekistan's shift to a "green" economy by 2030, the President of the Republic of Uzbekistan issued Decree No. PQ-436 on December 2, 2022. This order lays out a number of actions intended to accomplish "green" and equitable economic growth by effectively carrying out the New Uzbekistan Development Strategy for 2022–2026. Its main objectives are to increase resource-saving techniques in all industries and boost the usage of renewable energy sources. The decree's primary points are as follows:

- encouraging the effective use of renewable energy
- introducing cutting-edge technologies to save resources throughout the board
- enhancing the compatibility of national development plans with the concepts of the green economy
- utilizing creative and environmentally responsible methods to ensure equitable and sustainable economic growth

The purpose of this article is to examine Uzbekistan's potential for making the shift to a green economy and to assess the opportunities and obstacles that stand in its way. The study

concentrates on important facets of establishing a green economy, including workforce training in sustainable practices, legislative and regulatory changes, and investments in renewable energy. The article also discusses the need for technical advancements and educational changes in preparing Uzbekistan's workforce to adopt sustainable practices in important industries. Through innovation and focused education, Uzbekistan can provide the groundwork for developing a skilled labor force that advances sustainable development objectives.

The aim of this research is to contribute to the ongoing debates on sustainable development in Uzbekistan, particularly considering the country's unique economic and environmental conditions. By analyzing current trends and exploring policy recommendations, this article provides insights into the socio-economic and environmental benefits of a green economy. It also highlights practical strategies that Uzbekistan could adopt to promote green economy goals and ensure sustainable growth that benefits future generations. This research emphasizes the need for collaboration between the government, the private sector, and international organizations in implementing the sustainable economic transition process. These efforts will help strike a balance between Uzbekistan's economic development goals and the necessity of environmental protection.

Literature review. Academic researchers Paul M. Ong and Rita Varisa Patraporn's (2006) study "The economic development potential of the green sector" included policy recommendations intended to turn the green sector into a major export base through regional economic development and job creation initiatives. They maintained that in order for regions to become major hubs for the production and distribution of ecologically friendly goods and services, they must move swiftly and strategically. According to the study, the green industry is expected to grow significantly over the next ten years, offering regions actively pursuing measures to grow the green industry significant job creation and economic development potential. The analysis's main conclusion is that the demands of the green sector and the current workforce are not aligned [2].

According to the study "Green economy: opportunities for sustainable development" by Larisa Khatsieva, Zalina Taymaskhanova, and A.E. Salamova (2022), the combination of social, ecological, and economic factors is necessary for sustainable development in the green economy. Achieving long-term sustainability requires this integration, which necessitates efficient coordination among government agencies. The necessity of connecting "economic" and "green" objectives with social justice and human well-being is emphasized in the article. This method places natural and human resources at the core of economic development plans and argues for a reassessment of their measurement and worth [3].

Sh. Yavmutov emphasizes in his paper named "Issues of transitioning the Uzbek economy to a green economy", the necessity of a thorough plan to effectively apply green economy mechanisms in various industries. This strategy should include legal, social, and economic methods. The paper emphasizes the particular difficulties in implementing green techniques in areas including urban infrastructure, agriculture, industry, and water. It also emphasizes how important Uzbekistan's current legal system is to the country's shift to a green economy. By filling in legal loopholes and providing regulatory regulations that support sustainable activities, this basis must be strengthened. Furthermore, raising public knowledge can help green programs succeed by boosting support and involvement [4].

The subject of a scholarly paper by Adiba Turayeva was “Urgent issues of transitioning the Republic of Uzbekistan to a green economy”. The article lists the precise objectives the president has set for Uzbekistan to meet by 2030. The development of renewable energy sources, carbon emission reduction, and ecological sustainability are the main objectives of these initiatives. It is essential to clearly define these objectives in order to evaluate and report on the transition process’s progress [5].

S. Topildiyev, E. Maley, Ludmila Masko, and R. Gavrilov offer a thorough examination of the green economy transition procedures in both Uzbekistan and Belarus. After both nations gained independence from the Commonwealth of Independent States (CIS), the writers evaluate their initial circumstances. Understanding their present socioeconomic status and difficulties in accomplishing sustainable development objectives depends on this assessment [6]. The socioeconomic development levels of Belarus and Uzbekistan at the moment are also highlighted in the text. It highlights how these levels greatly impact the nation’s capacity to shift to a green economy since they have to strike a balance between ecological sustainability and economic growth. The authors outline the economic prospects in both nations, with a focus on industries that stand to gain from eco-friendly operations and investments required for long-term, sustainable growth. The researchers come to the conclusion that gradually resolving the issues found will aid in the accomplishment of the national sustainable development goals and objectives. They emphasize how crucial it is to manage the environment and promote economic growth in tandem.

Methodology. In this article, using secondary data from scholarly publications, official regulations, and foreign reports, this study takes a qualitative method to examine how the green economy in Uzbekistan has evolved. The possibility for sustainable growth in important industries, such as industry, agriculture, and renewable energy, was examined using a case study approach. The purpose of the content analysis was to find the opportunities and obstacles in the shift to a green economy. A comparative study with other nations yielded insights into optimal practices that were relevant to the situation in Uzbekistan.

Additionally, the research paper compared the Republic of Uzbekistan’s and Germany’s distinct approaches to establishing a green economy using a comparative technique. Germany was selected because of its unique strategies for accomplishing sustainable development objectives through different phases of development and green economy projects. When it came to implementing circular economy models, renewable energy sources, and green finance methods, Germany set the standard. The comparison study made it possible to pinpoint cutting-edge methods, difficulties, and insights that could guide Uzbekistan’s approach to incorporating green economy ideas.

The study looked at how the National Program and the “Green Economy” strategy were being implemented in Uzbekistan, with particular attention to institutional frameworks, policy coherence, and stakeholder participation in the adoption of renewable energy sources, increased energy efficiency, improved waste management, and the promotion of sustainable agricultural practices. The study also took into account the particular socioeconomic circumstances of Uzbekistan, including issues like water scarcity and high carbon intensity, and suggested customized approaches to forward the green economy agenda.

All things considered, the comparative methodology gave policymakers, scholars, and stakeholders in Uzbekistan and abroad a thorough grasp of how other nations approach and handle the challenges of making the transition to a green economy.

The material was chosen on the basis of its applicability to the socioeconomic and environmental setting of Uzbekistan as well as its significance to green economic practices. Studies looking at the impact of investments in renewable energy, resource efficiency, and sustainable technological advancements received particular attention. To put Uzbekistan's transition to a green economy in perspective, the study also integrates results from comparative studies involving other nations, like Belarus.

Reports from international organizations, scholarly databases, and institutional publications were used to obtain the materials. Relevance to Uzbekistan, rigor of technique in the original research, and recentness (when appropriate) were among the inclusion criteria. To ensure current relevance, studies carried out during the last 20 years were prioritized, while fundamental works were also included.

Results. The study's findings about Uzbekistan's shift to a green economy are presented in this section and are based on the literature review. The results are arranged thematically to emphasize the opportunities, difficulties, and important tactics mentioned in the literature.

Germany. Germany's national solution to the worldwide issue of climate change is the *Energiewende*, or energy transformation [7]. Germany's goal to transforming its energy system - phasing out nuclear power, dramatically increasing renewable energy, and lowering greenhouse gas emissions - while preserving economic stability is embodied in the *Energiewende*. In contrast, Uzbekistan is expanding its renewable energy sector, as seen by the wind projects in Navoi and the "Nur Navoi" solar power plant. Through city-based pilot initiatives, Uzbekistan is enhancing its infrastructure for recycling and trash management. In the realm of green finance, Germany boasts robust government policies that encourage green investments and well-established green finance institutions with sizable green bond markets. For sustainable projects, Uzbekistan is just beginning to investigate green bonds and green investment vehicles. In order to improve sustainability, Uzbekistan supports crop variety, drip irrigation, and organic farming, while Germany supports soil health and organic farming.

Germany's ambitious plan to move away from nuclear and fossil fuels and toward a renewable energy-based economy is known as the *Energiewende*. The primary objective of this shift is to significantly cut greenhouse gas emissions in order to support international efforts to slow down climate change. The policy includes a number of important elements:

- Renewable energy expansion;
- Reducing greenhouse gas emissions;
- Energy efficiency;
- Public participation and support;
- Economic transformation;
- International cooperation.

With an emphasis on wind and solar energy, Germany has been rapidly growing its renewable energy sector. This change is crucial to lessening dependency on conventional, dirty energy sources. By 2050, 80% of the nation's electricity is expected to originate from renewable sources. The substantial reduction of greenhouse gas emissions in accordance with international climate change treaties like the Paris Agreement and the European Green Deal is

a key component of Germany's Energiewende. With initial goals of cutting emissions by 65% by 2030 and 88% by 2040, Germany has set the goal of becoming greenhouse gas neutral by 2045. According to data, the nation had achieved a 40.4% reduction as of 2022. An important component of Germany's Energiewende is increasing energy efficiency in a variety of sectors. This entails updating current systems and promoting emerging technologies that preserve productivity while consuming less energy. Through more efficient energy use, Germany aims to cut its energy consumption in half by 2050. Strong public support and involvement are essential to the Energiewende's success in Germany. The transition plan has placed a lot of emphasis on this, and up until recently, Germany's green policies were well-liked. We'll discuss the reasons the nation was compelled to reverse some of its climate policy later in the piece. The Energiewende is an economic endeavor as well as an environmental one. It entails reorganizing the energy market, promoting environmentally friendly technologies, and generating employment in the field of renewable energy. Germany acknowledges that substantial economic growth might be fueled by the energy transition. The energy transformation in Germany is a component of a global initiative. In order to promote sustainable energy practices globally, the nation works with partners from other countries to exchange ideas, technology, and tactics. Furthermore, other nations will be inspired to proceed with their own energy transformations by Germany's successful energy sector shift.

Uzbekistan. Four major strategic directions were delineated in the Presidential Decree of October 4, 2019, entitled "On the approval of the strategy for transitioning the Republic of Uzbekistan to a green economy for 2019–2030":

- Increasing the efficiency of energy use;
- Creating sources of renewable energy;
- Improving climate change adaptation and mitigation while also boosting the effectiveness of natural resource utilization;
- Maintaining natural ecosystems and developing both non-financial and financial tools to promote the green economy.

The "National Program for Transition to a Green Economy and Ensuring Green Growth in the Republic of Uzbekistan" was adopted in December 2022 in compliance with the Green Economy Strategy and the "2022–2026 Development Strategy of New Uzbekistan". This program highlights the significance of developing a monitoring system known as the "Strategic Framework for Green Growth", which is in line with Uzbekistan's goals for the years up to 2030 and its accompanying Action Plan. This system is intended to track developments, gather data on a regular basis to monitor the shift to a green economy, and guarantee that the process is institutionalized. The Action Plan, which is an appendix to the paper, offers comprehensive details on tasks 50–53, such as:

- Enhancing inter-ministerial coordination;
- Aligning sectoral strategies;
- Developing tools for modeling and forecasting the green transition;
- Improving data collection processes.

Table 1. Goals within the Strategic Framework for Green Development by 2030

No.	Indicators	Unit of measurement	2022 targets	2024 target	2026 targets	2028 targets	2030 targets
1.	Energy intensity of GDP	Percentage decrease of tonnes of oil equivalent energy use	5	14	22	27	30
2.	Energy consumption in the industry sector	Percentage share of total energy consumption	26	25	23	21	20
3.	Share of renewable energy sources	Percentage share increase in total electricity generation	8	9	24.3	29.0	30.5
		kWh	6.5	8.6	25.0	34.0	40.7
4.	Construction of small solar photovoltaic power plants	MW	10.0	150.0	400.0	800.0	1 500.0
5.	Population with access to improved sources of drinking water	Percentage of the total population	69.7	80.93	87.12	88.5	90.0
6.	Stocks of trees and shrubs on the lands of the forest fund	Million m ³	64.2	68.1	77.0	85.5	92.3
7.	Share of green areas in cities within the green land project	Percentage of the total area of the city settlement	8.3	12.4	15.8	23.8	30.0
8.	Proportion of municipal solid waste recycled	Percentage of municipal solid waste generated	30.0	40.0	50.0	60.0	65.0

The chart presents important indicators, measurement units, and intermediate targets for 2022, 2024, 2026, and 2028 as well as Uzbekistan's strategic goals under the Green Development Framework for 2030 [8]. It outlines eight main goals centered on environmental sustainability, resource accessibility, renewable energy, and energy efficiency. By 2030, the first objective is to lower the GDP's energy intensity by 30%, with smaller cuts made as needed. It is anticipated that industrial energy demand will drop to 20% of total energy use. The building of tiny solar photovoltaic power plants, which are expected to grow from 10 MW in 2022 to 1,500 MW by 2030, will help achieve the goal of increasing the share of renewable energy in electricity generation to 30.5%. It is anticipated that 90% of the population will have access to better sources of drinking water, and that forest stock reserves will increase to 92.3 million m³. In order to support urban greening activities, green spaces in urban centers are also expected to grow to 25% of the total city area. Finally, yet importantly, a commitment to sustainable waste management is demonstrated by the goal of 65% recycling of municipal solid waste.

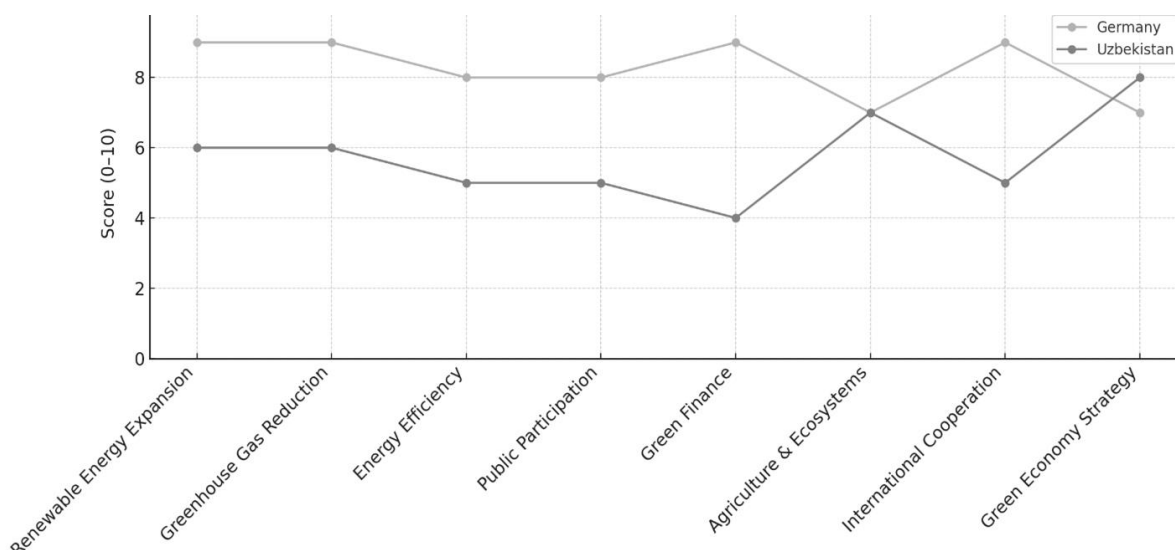

Figure 1. Comparison of Germany and Uzbekistan across several green strategy areas

According to Figure 1, Germany and Uzbekistan represent various stages of the green economy transition. Germany offers a developed model characterized by regulatory depth, financial mechanisms, and international leadership. While at an earlier stage, Uzbekistan demonstrates clear strategic intent, particularly in the creation of national programs and adaptation measures, with significant potential for growth in its green economy. Future policy development in Uzbekistan should emphasize operationalization, data-driven monitoring, and public engagement. However, it's crucial to stress the importance of financial innovation, as it not only accelerates the country's green economy but also makes the audience feel the urgency and significance of this aspect. Germany, meanwhile, faces the challenge of sustaining its transition amidst geopolitical and economic pressures, requiring continued adaptation and social consensus.

Key opportunities in transitioning to a green economy. The transition to a green economy can diversify Uzbekistan's economy by establishing new industries in sustainable agriculture, green technologies, and renewable energy. According to the literature, this kind of diversification would offer long-term resilience against changes in international markets and stabilize economic growth. Public health and environmental sustainability are significantly impacted by the shift to a green economy. The research highlights the possibility of lower carbon emissions, water resource conservation, and improved air quality, all of which can lead to better public health outcomes. It is anticipated that increased access to clean energy and less pollution will decrease the prevalence of cardiovascular and respiratory illnesses in Uzbekistan's population.

Although Uzbekistan's shift to a green economy has a lot of promise, there are also drawbacks. According to the literature study, a number of significant challenges need to be overcome if the nation is to successfully adopt green economic practices. These obstacles can be roughly divided into three categories:

- institutional and regulatory difficulties
- financial and technological limitations
- deficiencies in public awareness and education.

The absence of a thorough and coherent policy framework to enable the transition to a green economy is one of the biggest issues noted in the literature. Even though Uzbekistan has

started initiatives like the “2030 Sustainable Development Goals”, there is still a concern about the disconnect between the creation of policies and their successful execution [9]. It is challenging to track progress and keep stakeholders responsible because the current policies frequently lack quantifiable goals and clear enforcement methods. Renewable energy targets, for example, may be in place in theory, but real investment in green technologies is slowed down by the lack of legislative changes or financial incentives. Furthermore, central authorities frequently take the lead in decision-making without enough cooperation or input from regional governments, undervaluing the importance of local governments in advancing green economic policies.

Additionally, Uzbekistan’s legislative and regulatory framework does not yet fully encourage green business practices, which makes it challenging for enterprises and entrepreneurs to put environmental sustainability ahead of conventional approaches. Sustainability measures are not widely incorporated into industrial operations and urban planning, and green certifications and environmental impact assessments have been slow to emerge. The necessity for extensive policy changes that both encourage and control the implementation of sustainable practices is highlighted by these institutional gaps.

Another significant barrier to the shift to a green economy is financial and technological limitations. For both the public and private sectors, the cost of adopting green technologies, energy-efficient machinery, and renewable energy systems. Smaller businesses and rural towns are unable to afford the high upfront expenditures of renewable energy equipment, such as wind turbines and solar panels. The disparity in access to green technologies is made worse by the absence of incentives and subsidies for farmers and small enterprises, even though larger corporations might be able to obtain funding.

Furthermore, Uzbekistan lacks some technological advancements, especially in the areas of sustainable industrial operations and the adoption of advanced renewable energy technology. The local workforce currently lacks the highly specialized knowledge and training needed for many green technologies. The nation’s dependence on antiquated infrastructure makes implementing new, greener technologies even more difficult.

Limited access to financing and investment for green initiatives exacerbates the financial obstacles, particularly in rural areas where there is a greater need for sustainable energy and agriculture. Because of the perceived dangers and the long-term nature of the returns on such investments, banks and other financial institutions are frequently hesitant to invest in green initiatives. Although donors and international financial organizations may provide aid, the process of obtaining these funds is frequently slowed down by ineffective bureaucracy and a lack of cooperation among various players.

The general public’s ignorance of the significance of sustainability is another major obstacle to Uzbekistan’s shift to a green economy. According to studies, many companies and people are still ignorant of the long-term financial and ecological advantages of adopting green practices. The general public’s lack of knowledge about green technologies, resource efficiency, and renewable energy makes it difficult for them to embrace and use these practices.

Apart from the lack of public awareness, there is a notable deficiency in green employment education and skill development. Vocational training programs for sustainable sectors are underdeveloped, and the current educational system does not sufficiently equip students for careers in the green economy. The expansion of industries like renewable energy,

sustainable agriculture, and eco-friendly construction may be hampered as a result of the fact that many people in traditional sectors lack the skills needed to move into green sectors.

Strategies for advancing the Green economy. One of the main themes in all of the research is strengthening policy frameworks. Adopting tax breaks for eco-friendly companies, tightening environmental laws, and coordinating national policies with global accords such as the Paris Accord are some of the recommendations. International partnerships with institutions like the United Nations and the World Bank are also cited as being essential for obtaining capital and knowledge.

Investments in renewable energy infrastructure should be prioritized, according to the literature. One realistic step is the construction of wind turbines, solar farms, and small hydroelectric plants. In addition to addressing issues with energy security, these investments provide jobs. Similar renewable energy initiatives can have significant positive effects on the economy and the environment, according to comparative studies with Belarus.

Initiatives to promote education and skill development are highlighted as key components of the green economy. To educate workers for green occupations, studies suggest creating vocational training programs and including sustainability concepts in school curricula. To match training with the demands of the job market, Umarov and others propose collaborations between academic institutions and businesses.

Discussion. The report highlights Uzbekistan's notable advancements in its shift to a green economy, but it also points out important obstacles that call for calculated solutions. The results, which are backed by quantifiable goals specified in Uzbekistan's Green Economy Strategy for 2030, highlight prospects related to renewable energy, economic diversification, and environmental advantages. In addition to offering practical suggestions, this conversation places these findings in perspective and contrasts them with Germany's Energiewende experiences.

One notable element of Uzbekistan's shift to a green economy is its aggressive renewable energy targets. With the help of initiatives like tiny solar photovoltaic plants that should have a capacity of 1,500 MW by 2030, the nation intends to raise the proportion of renewable energy in power generation to 30.5% by that year. Even if these efforts show promise, there are still obstacles to overcome in order to get adequate funding and infrastructure development. The rapid growth of renewable energy in Germany, especially wind and solar, highlights the need for strong financial incentives like subsidies and green bonds, which Uzbekistan has just now started to investigate. Creating a thorough framework for green financing could hasten the achievement of these goals.

Diversifying the economy gives Uzbekistan a route to long-term growth and sustainability. Adopting sustainable farming methods, such as crop diversity, drip irrigation, and organic farming, is in line with government objectives to boost rural livelihoods and increase resource efficiency. Furthermore, a dedication to incorporating sustainability into urban development is demonstrated by the increase in green urban areas from 8.3% in 2022 to 30% by 2030. These initiatives are a reflection of Germany's balanced approach to rural and urban sustainability, where effective results are fueled by policy coherence and public involvement. To effectively take advantage of these opportunities, Uzbekistan must close current policy gaps and improve coordination between national and local authorities.

The move to a green economy also has significant advantages for public health and environmental sustainability. Uzbekistan's emphasis on sustainability is demonstrated by the goal to recycle 65% of municipal solid waste and reduce energy intensity by 30% by 2030. Public health is anticipated to be greatly improved by better waste management systems and increased access to clean water, which is intended to reach 90% of the population by 2030. Uzbekistan might learn from Germany's extensive recycling initiatives and infrastructure upgrades by implementing comparable public awareness efforts regarding sustainable behaviors.

Notwithstanding these advantages, there are still many obstacles to overcome, including a lack of public awareness, technology limitations, and budgetary restrictions. Small enterprises and rural locations are most impacted by the high upfront costs of green technologies and the restricted availability of financing. It is more difficult for Uzbekistan to implement cutting-edge renewable energy technologies because of its reliance on antiquated infrastructure. In order to close these gaps, Uzbekistan should give priority to foreign partnerships for technology transfer and capacity building, as demonstrated by Germany's experience.

Additionally, progress is hampered in Uzbekistan by a lack of workforce training and education tailored to the green economy. An important lesson can be learned from Germany's emphasis on public education and vocational training in green industries. Uzbekistan's workforce may be prepared for the demands of a green economy by incorporating sustainability into school curricula and creating focused training programs, guaranteeing conformity with its ambitious goals.

As evidenced by its quantifiable goals and ongoing projects, Uzbekistan has achieved great progress toward a green economy. By adopting Germany's tactics—such as strong financial systems, well-coordinated regulations, and public involvement - Uzbekistan may get over current obstacles and quicken its green transformation. Reaching its 2030 objectives and guaranteeing sustainable, equitable growth for coming generations will need a cooperative strategy involving the public and corporate sectors and international partners.

Conclusion. The shift to a green economy in Uzbekistan is a promising but difficult path. The country is committed to sustainability, as seen by its ambitious goals, which include reducing energy intensity by 30%, increasing the amount of renewable energy in power generation to 30.5%, and recycling 65% of municipal garbage by 2030. Utilizing the wealth of solar and wind resources, diversifying the economy through green sectors, and benefiting public health from better air quality and resource efficiency are all important potential. Financial limitations, gaps in technology, institutional inefficiencies, and low public awareness, however, continue to be major obstacles. By taking inspiration from Germany's *Energiewende*, Uzbekistan may overcome these obstacles with strong policy enforcement, public involvement, and financial incentives.

Uzbekistan must improve policy coherence by coordinating regional and national strategies, backed by centralized monitoring tools to monitor advancement, to guarantee success. Investment in green technologies and renewable energy will increase with the expansion of green finance tools, including green bonds, tax breaks, and subsidies. In order to prepare the workforce for the burgeoning green sectors, education and vocational training investments are crucial, and industry-academia cooperation is crucial. Progress can be further

accelerated by public awareness campaigns highlighting sustainable practices' advantages and increased community participation in projects like garbage management.

Lastly, Uzbekistan should improve international cooperation in order to update its infrastructure and embrace cutting-edge green technologies. Inclusive growth will be ensured by striking a balance between rural and urban initiatives, such as supporting sustainable agriculture alongside urban green areas and recycling systems. Uzbekistan can overcome current obstacles and establish a fair and sustainable green economy that benefits its citizens and the environment by focusing on these areas.

Recommendations. Strategic planning and creative solutions catered to the country's unique circumstances are necessary to adopt a green economy in Uzbekistan. Some ideas for establishing and enhancing a green economy in Uzbekistan are listed below:

1. Create all-inclusive green finance systems: To attract local and foreign investment in sustainable technology and renewable energy projects, implement green bonds, tax breaks, and subsidies.
2. Boost coordination and policy frameworks: National strategies should align with sectoral and regional policies to guarantee that green economy initiatives are implemented consistently. Create centralized monitoring systems to monitor important metrics like waste recycling rates and renewable energy production.
3. Increase public knowledge and involvement: Start national education initiatives to emphasize sustainable practices and environmental advantages. Encourage the community to participate in projects like urban greening and rubbish recycling.
4. Encourage international collaborations and technological innovation: Collaborate with technologically sophisticated countries to promote capacity building and technology transfer. To improve resource efficiency, update antiquated infrastructure, and implement cutting-edge green technologies.
5. Equilibrium sustainability initiatives in urban and rural areas: encourage urban projects like increasing green spaces and enhancing waste management systems, while supporting rural areas with sustainable farming methods like crop diversification and drip irrigation. This integrated approach guarantees equitable and inclusive growth.

These plans seek to address environmental concerns, adopt sustainable development principles, and stimulate economic growth by utilizing Uzbekistan's natural resources. To achieve long-term ecological and economic benefits, each effort should be customized to local needs and backed by efficient legislation, funding sources, and public involvement.

References/Литература/Adabiyotlar:

1. World Bank. (2023). Uzbekistan Country Climate and Development Report. Washington, DC: World Bank Group. Available at: <https://www.worldbank.org/en/country/uzbekistan/publication/ccdr>
2. Paul, M., Ong, Rita, Varisa, Patraporn. (2006). The Economic Development Potential of the Green Sector.
3. Khatsieva L., Taymaskhanova Z. and Salamova A. (2022). Green Economy: Prospects for Sustainable Development. In Proceedings of the 1st International Conference on Methods, Models, Technologies for Sustainable Development - Volume 1: MMTGE, ISBN 978-989-758-608-8, SciTePress, pages 68-72. DOI: 10.5220/0011554800003524

4. Yavmutov D. Sh. The experience of foreign countries in the transition to a green economy and the possibilities of its application in Uzbekistan. *Journal of Green Economy and Development*. Issue 11-12, December, 2023
5. Turaeva Adiba, (2023). Actual problems of the transition of the Republic of Uzbekistan to a "green" economy. *Economics and Innovative Technologies*. 10.10.55439/EIT/vol10_iss6/a22.
6. Topildiev, S. & Maley, E. & Masko, L. & Gavrilov, R.. (2024). Problems of transition to a green economy in modern conditions (based on the example of the Republic of Belarus and the Republic of Uzbekistan). *Vestnik of Polotsk State University, part D, economic and legal sciences*. 39-45. 10.52928/2070-1632-2024-66-1-39-45.
7. (2023). Uzbekistan's strategy of transition to a «green» economy and its essence. *Economics and education*, 24(1):28-40. doi: 10.55439/eced/vol24_iss1/a3
8. Kalner V., Uzbekistan's strategy for transition to green economy and its formation.
9. UNDP. (2022). *Uzbekistan Green Economy Progress Report*.
10. ADB. (2023). *Uzbekistan: Country Climate and Development Report*. Asian Development Bank
11. UNESCAP. (2022). *Central Asia Green Economy Report*.
12. <https://president.uz/en/lists/view>
13. <https://sustainabledevelopment.un.org/memberstates/uzbekistan>
14. <https://greenly.earth/en-gb/blog/ecology-news/what-is-germanys-energiewende>

09.00.00 – FALSAFA FANLARI - PHILOSOPHICAL SCIENCES**Received:** 15 April 2025**Accepted:** 1 May 2025**Published:** 10 May 2025*Article / Original Paper***THE INFLUENCE OF HISTORICAL PROCESSES ON THE FORMATION OF THE MORAL AND SPIRITUAL CHARACTER OF YOUTH****Ahmedova Dilrabo,**Senior Lecturer of the Department of
"History and Social Sciences",

University of Economics and Pedagogy, Qarshi

Abstract. This scientific article examines the role of historical processes and social systems in shaping the spiritual and moral character of youth. The moral values and worldview of youth are formed through the interplay of social systems, economic conditions, education, culture, and historical events. Different historical periods, such as the Soviet era, the period of independence, and globalization, have influenced the moral perspectives of youth. The impact of the education system, family, and cultural heritage is also explored. The article aims to analyze the role of historical and social factors in shaping the moral education of youth, contributing to the development of society.

Keywords: youth, spiritual and moral character, historical processes, social systems, education, culture, moral values, national identity, globalization, family, upbringing, historical heritage, independence, Soviet period.

YOSHLARNING MA'NAVIY-AXLOQIY QIYOFASINING SHAKLLANISHIGA TARIXIY JARAYONLARNING TA'SIRI**Ahmedova Dilrabo,**

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

"Tarix va ijtimoiy fanlar" kafedrası

katta o'qituvchisi, Qarshi

E-mail: ahmedovadil@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada yoshlarning ma'naviy-axloqiy qiyofasining shakllanishida tarixiy jarayonlar va ijtimoiy tizimlarning o'rni va roli tahlil qilinadi. Yoshlarning axloqiy qadriyatlari va dunyoqarashlari ijtimoiy tizim, iqtisodiy holat, ta'lim, madaniyat va tarixiy jarayonlarning o'zaro ta'siridan shakllanadi. Sovet davri, mustaqillik davri va globalizatsiya kabi turli tarixiy davrlar yoshlarning axloqiy qarashlariga ta'sir ko'rsatgan. Shuningdek, ta'lim tizimi, oila va madaniy merosning ta'siri ham ko'rib chiqilgan. Maqola, yoshlarning axloqiy tarbiyasini shakllantirishda tarixiy va ijtimoiy omillarning o'rnini o'rganish orqali jamiyatning rivojlanishiga hissa qo'shishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: yoshlar, ma'naviy-axloqiy qiyofa, tarixiy jarayonlar, ijtimoiy tizimlar, ta'lim, madaniyat, axloqiy qadriyatlar, milliy identifikatsiya, globalizatsiya, oila, tarbiya, tarixiy meros, mustaqillik, sovet davri.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N07>

Yoshlar ma'naviy-axloqiy qiyofasining shakllanishi, asosan, tarixiy jarayonlar, ijtimoiy tizimlar, madaniyat, ta'lim va boshqa ko'plab omillarga bog'liq. Har bir tarixiy davr va jamiyatda yoshlarning ma'naviy va axloqiy shakllanishida o'ziga xos xususiyatlar mavjud. Shu bilan birga, yoshlarning axloqiy qarashlari va hayotiy qadriyatlari jamiyatning ijtimoiy tizimi, iqtisodiy holati va madaniy merosiga ta'sir qiladi.

Tarixiy jarayonlar, o'zgarishlar va inqiloblar yoshlarning ma'naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Misol uchun, mustamlakachilik, sovet davri yoki mustaqillik yillaridagi ijtimoiy va siyosiy o'zgarishlar yoshlarning dunyoqarashi, axloqiy me'yorlari va qadriyatlarini shakllantirgan. Bu davrlar yoshlarning qarashlarida yangi qiyinchiliklar, imkoniyatlar va muvaffaqiyatlar keltirib chiqargan. Sovet davrida yoshlarning tarbiyasiga alohida e'tibor berilgan. Madaniy-axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy tizim yoshlarni "kommunistik g'oya" asosida tarbiyalashga intilgan. Bunda, jamiyatda kollektivizm, mehnatsevarlik va insonparvarlik kabi qadriyatlar muhim o'rin tutgan. Mustaqillik davrida esa yoshlar uchun yangi axloqiy va ma'naviy qadriyatlar paydo bo'ldi. O'zbek xalqining tarixiy merosi, milliy qadriyatlar va urf-odatlar yana yangi hayotga kirib, yoshlar o'zlariga xos identifikatsiyani izlay boshladi.

Yoshlarning ma'naviy-axloqiy shakllanishida ijtimoiy tizim va jamiyatning iqtisodiy holati ham muhim rol o'ynaydi. Masalan, zamonaviy globalizatsiya va axborot texnologiyalari yoshlarning dunyoqarashini va qadriyatlarini o'zgartiradi. Globalizatsiya – global miqyosda madaniy va iqtisodiy integratsiya yoshlarning qadriyatlariga ta'sir qiladi. Ular boshqa mamlakatlarning madaniyati va axloqiy me'yorlarini qabul qilishadi. Bu esa, milliy qadriyatlar va an'analarga qarshi ba'zi holatlarda ziddiyatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Ijtimoiy o'zgarishlar – ijtimoiy inqirozlar, iqtisodiy qiyinchiliklar, mehnat bozorining o'zgarishi va ta'lim tizimining modernizatsiyasi yoshlarning ma'naviy-axloqiy shakllanishiga ta'sir qiladi. Yoshlar ko'proq individualizmni va erkin fikrlashni qadrlashga intilishlari mumkin.

Ilmiy adabiyotlar tahlili yoshlarning ma'naviy-axloqiy qiyofasining shakllanishidagi tarixiy jarayonlar va ijtimoiy tizimlarning o'rni va rolini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu sohada olib borilgan tadqiqotlar, umumiy ravishda, yoshlarning dunyoqarashi va axloqiy qadriyatlari qanday shakllanishi va buning jamiyatga ta'siri haqida qimmatli ma'lumotlar beradi.

Bir qator ilmiy adabiyotlar yoshlarning axloqiy qarashlarini shakllantirishda tarixiy va ijtimoiy jarayonlarning ta'sirini ko'rsatadi. Masalan, T. S. Sadykova (2011) [1; 7-b] o'zining "Yoshlar va axloqiy tarbiya" asarida yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasini jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga bog'lab tahlil qiladi. Tadqiqotda yoshlarning axloqiy me'yorlari o'zgarishi, o'zlikni anglash va milliy qadriyatlarning yoshlarning dunyoqarashida qanday ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydi. L. V. Filippova (2015) [2; 63-b] "Yoshlar va madaniy tarbiya" asarida madaniyat va ta'lim tizimining yoshlarning ma'naviy shakllanishiga ta'siri haqida fikr yuritadi. Uning fikriga ko'ra, ijtimoiy tizimlarning o'zgarishi va madaniy o'zgarishlar yoshlarning dunyoqarashini, axloqiy qadriyatlarini yangilashga olib keladi. Yoshlarning ma'naviy shakllanishi tarixiy jarayonlar bilan chambarchas bog'liq. M. X. Shirinov (2013) [3; 101-b] o'z asarida, O'zbekiston tarixida turli siyosiy davrlar (masalan, sovet davri) yoshlarning axloqiy tarbiyasiga qanday ta'sir qilganini tahlil qiladi. U Sovet Ittifoqining markazlashtirilgan tarbiyasi va uning yoshlar tarbiyasiga, shuningdek, milliy qadriyatlarni saqlashdagi rolini muhokama qiladi. Bundan tashqari, Z. G. Karimov (2019) [4; 34-b] tomonidan olib borilgan tadqiqotlar, mustaqillik davri va globalizatsiya ta'sirida yoshlarning axloqiy qiyofasining qanday o'zgarayotganini o'rganadi. Mustaqillikning boshlanishi, milliy qadriyatlarni yangilash va yoshlarni yangi ijtimoiy me'yorlarga moslashtirish uchun qilingan sa'y-harakatlar haqida batafsil so'z boradi. Ijtimoiy tizimlar va ularning yoshlar tarbiyasidagi o'rni haqida bir qator ilmiy tadqiqotlar mavjud. A. M. Khidoyatov (2017) [5; 58-b] ijtimoiy tizimning yoshlar axloqiy

tarbiyasiga ta'sirini o'rganib, ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarning o'zgarishi yoshlarning axloqiy qadriyatlarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi. Uning tadqiqotiga ko'ra, ijtimoiy va iqtisodiy inqirozlar yoshlarni turli ijtimoiy rollarga moslashishga majbur qiladi, bu esa ularning dunyoqarashiga ta'sir qiladi. S. A. Mirzaev (2018) [6; 38-b] "Globalizatsiya va yoshlarning axloqiy tarbiyasi" asarida, globalizatsiyaning ta'sirida yoshlarning axloqiy qadriyatlarining o'zgarishini tahlil qiladi. U, ayniqsa, global axborot makonining yoshlarning axloqiy qarashlariga ta'sirini ko'rib chiqadi. Yoshlarning axloqiy shakllanishida ta'lim tizimi katta rol o'ynaydi.

A. R. Omonov (2016) [7; 43-b.]. tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar ta'lim tizimining yoshlarning axloqiy qarashlarini shakllantirishdagi o'rnini tahlil qiladi. Uning fikriga ko'ra, ta'lim muassasalarida axloqiy qadriyatlarni o'rgatish, yoshlarni jamiyatga mos ravishda tarbiyalashda eng muhim omil hisoblanadi.

B. X. Akhmedov (2020) [8; 64-b] "O'zbekiston ta'lim tizimida yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasining o'zgarishi" asarida ta'lim tizimining yoshlarning dunyoqarashiga ta'sirini ko'rib chiqadi. Uning tadqiqotlariga ko'ra, ta'limdagi o'zgarishlar yoshlarning axloqiy me'yorlarini yangilash va ularga yangi dunyoqarashlarni o'rgatishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

Yoshlarning ma'naviy-axloqiy qiyofasining shakllanishida tarixiy jarayonlar, ijtimoiy tizimlar va ta'lim tizimi o'rtasidagi o'zaro ta'sirlarni o'rganish nafaqat ilmiy jihatdan, balki jamiyatni rivojlantirishda ham katta ahamiyatga ega. Ilmiy adabiyotlar yoshlarning axloqiy shakllanishi jarayonida ijtimoiy, siyosiy, madaniy va ta'limiy omillarning muhim rol o'ynashini ko'rsatadi. Ushbu tadqiqotlar, yoshlarni axloqiy jihatdan tarbiyalashda tarixiy va ijtimoiy jarayonlarning ahamiyatini yanada yaxshiroq tushunishga yordam beradi [9; 82-b.].

Ta'lim tizimi va oilaviy tarbiya yoshlarning axloqiy qadriyatlarini shakllantirishda katta rol o'ynaydi. Ta'lim jarayonlari orqali yoshlar nafaqat ilmiy bilimlar, balki axloqiy me'yorlar, mas'uliyat, vatanparvarlik va inson huquqlari kabi qadriyatlarni o'zlashtiradilar. Maktab va oliy ta'lim – ta'lim tizimining maqsadi faqat bilim berish emas, balki yoshlarni to'liq ma'naviy va axloqiy tarbiyalashdir. Bu esa, o'z navbatida, jamiyatda barqarorlikni va ijtimoiy hamjihatlikni ta'minlashga yordam beradi.

Oilaviy tarbiya – oila yoshlarning birinchi ta'lim muassasasi bo'lib, axloqiy qadriyatlarning boshlang'ich manbai hisoblanadi. Oila muhitida yoshlar hurmat, muhabbat, adolat va to'g'ri-xatolikni o'rganadilar. Yoshlarning ma'naviy-axloqiy qiyofasi shakllanishida milliy madaniyat, urf-odatlar va an'analar katta ahamiyatga ega. Ular yoshlarning identifikatsiyasi va qadriyatlarini shakllantiradi. O'zbek xalqi uchun milliy urf-odatlar, diniy qadriyatlar va tarixiy meros yoshlarning axloqiy me'yorlari va dunyoqarashlarini shakllantiruvchi muhim omillardir [10; 28-b.].

Yoshlar – har bir jamiyatning eng faol va istiqbolli qatlami bo'lib, ular nafaqat kelajakning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida, balki jamiyatning ma'naviy-axloqiy va madaniy qadriyatlarini saqlab qolish, rivojlantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Yoshlarning ma'naviy-axloqiy qiyofasining shakllanishi, ularning dunyoqarashi, maqsadlari va hayotiy yondashuvlari keng ijtimoiy va tarixiy jarayonlarning natijasi sifatida shakllanadi. Yoshlarning ma'naviy-axloqiy qiyofasi deganda, ularning hayotiy qadriyatlari, axloqiy me'yorlari, ma'naviy dunyoqarashi, o'z-o'zini tarbiyalash va jamiyatdagi o'zni tushuniladi. Bu qiyofa yoshlarning ichki dunyosida bo'layotgan o'zgarishlar va tashqi jamiyat bilan aloqalar orqali shakllanadi.

Yoshlarning axloqiy qadriyatlarini, ularning shaxsiy va jamiyatdagi o'zni, o'z-o'zini hurmat qilish va boshqalar bilan hurmatli munosabatlar kabi omillar ularning umumiy ma'naviy ko'rinishini belgilaydi.

Yoshlar ma'naviy-axloqiy qiyofasining shakllanishida tarixiy jarayonlar va ijtimoiy tizimlarning o'zni va rolga doir taklif va tavsiyalar:

Birinchidan, tarixiy jarayonlarni yanada chuqurroq tahlil qilish: sovet davri va mustaqillik davridagi yoshlar tarbiyasining o'ziga xos xususiyatlarini yanada chuqurroq tahlil qilish lozim. Masalan, sovet davrining yoshlarni kollektivizm va kommunistik qadriyatlar asosida tarbiyalash siyosati, mustaqillik davrida esa milliy qadriyatlar va mustaqillik g'oyalarining yoshlar axloqiy qiyofasiga ta'siri kengroq yoritilishi kerak. Bu orqali, jamiyatda yuz bergan o'zgarishlarning yoshlarning axloqiy qarashlariga qanday ta'sir ko'rsatganini aniqroq tushunish mumkin.

Ikkinchidan, ijtimoiy tizimlarning rolini kengaytirish: ijtimoiy tizimlarning, xususan, ta'lim tizimi, media, oilaviy tarbiya va ijtimoiy muhitning yoshlarning ma'naviy-axloqiy shakllanishiga ta'siri haqida kengroq misollar keltirish zarur. Bu sohalar ijtimoiy tizimning ajralmas qismlari bo'lib, yoshlarning dunyoqarashi va axloqiy qarashlarini shakllantirishda bevosita rol o'ynaydi. Shuningdek, globalizatsiya va axborot texnologiyalarining yoshlarning axloqiy tarbiyasiga qanday ta'sir ko'rsatishini o'rganish ham muhimdir.

Uchinchidan, zamonaviy yoshlarning ijtimoiy muammolariga alohida e'tibor qaratish: yoshlar va jamiyat o'rtasidagi ziddiyatlar (masalan, yoshlarning an'anaviy qadriyatlar bilan zamonaviy qadriyatlar o'rtasidagi farq) haqida yanada kengroq tahlil qilish zarur. Hozirgi kunda yoshlarning ma'naviy-axloqiy shakllanishiga ijtimoiy va iqtisodiy muammolar (yoshlarning ishsizlik, ta'limda muammolar, iqtisodiy ta'minotdagi qiyinchiliklar) qanday ta'sir ko'rsatayotgani haqida aniq statistik va amaliy ma'lumotlar keltirish foydali bo'ladi.

To'rtinchidan, madaniy va diniy qadriyatlar o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish: O'zbekiston kabi ko'p millatli va diniy jihatdan xilma-xil jamiyatlarda, yoshlarning ma'naviy-axloqiy shakllanishi milliy va diniy qadriyatlar asosida qanday amalga oshirilishini o'rganish zarur. Maqolada milliy identifikatsiya va diniy ta'limning yoshlarning axloqiy qarashlarini shakllantirishdagi o'zni haqida ko'proq misollar keltirish mumkin.

Beshinchidan, globalizatsiya va uning yoshlarning axloqiy qiyofasiga ta'sirini tahlil qilishda zamonaviy ijtimoiy va madaniy o'zgarishlarning yoshlar axloqiga qanday o'zgarishlar kiritayotgani haqidagi tahlilga alohida e'tibor qaratish muhimdir. Masalan, yoshlar orasida axloqiy qadrlar, individualizm, iste'mol madaniyati va jamiyatdagi o'zgarishlarga nisbatan munosabatlarni ko'rib chiqish zarur.

Yoshlar ma'naviy-axloqiy qiyofasining shakllanishida tarixiy jarayonlar va ijtimoiy tizimlarning o'zni va rolga doir quyidagi amaliy tavsiyalar beriladi:

- Ta'lim tizimining samaradorligini oshirish: ta'lim tizimining yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasini yaxshilashda asosiy vosita sifatida ishlatilishini ta'minlash zarur. Maktab, kollej va universitetlarda yoshlar uchun axloqiy, ma'naviy va estetik tarbiya bo'yicha maxsus dasturlarni ishlab chiqish kerak.
- Oila tarbiyasiga e'tibor: oila yoshlarning birinchi ta'lim muassasasi sifatida, ularning axloqiy qadriyatlarini shakllantirishda asosiy rol o'ynaydi. Shu bois, ota-onalar uchun tarbiyaviy kurslar va ma'naviy-axloqiy tarbiya bo'yicha seminarlar tashkil etish kerak.

- Yoshlar bilan ishlovchi ijtimoiy institutlar faoliyatini kuchaytirish: yoshlar bilan ishlovchi tashkilotlar va ijtimoiy institutlar, ularning ma'naviy-axloqiy shakllanishini qo'llab-quvvatlashda mustahkam rol o'ynaydi. Shuning uchun ularning faoliyatini kengaytirish va resurslarini ko'paytirish lozim.
- Yoshlarning so'ngi avlodiga xos yangi ijtimoiy muammolarni tahlil qilish: Digital muhitdagi yoshlarning axloqiy qiyofasi va uning shakllanishiga ta'siri o'rganilishi lozim. Raqamli texnologiyalar, ijtimoiy tarmoqlar va internetning yoshlarning axloqiy qarashlariga qanday ta'sir qilishi haqida amaliy tadqiqotlar o'tkazish foydalidir.
- Tadqiqotlar va amaliy ishlarining integratsiyasi: ilmiy tadqiqotlarni yanada amaliy asosda yoritish zarur. Yangi metodologiyalar va so'nggi ilmiy yondashuvlar orqali yoshlarning ma'naviy-axloqiy shakllanishi bo'yicha amalga oshirilgan amaliy ishlar va natijalarni kengroq ko'rib chiqish zarur.

Xulosa. Maqolada yoshlarning ma'naviy-axloqiy qiyofasining shakllanishi jarayonida tarixiy jarayonlar va ijtimoiy tizimlarning o'rni va rolini tahlil qilishga katta e'tibor qaratilgan. Ushbu takliflar va tavsiyalar, mavzuni yanada kengroq yoritish va ilmiy-ijtimoiy nuqtai nazardan yangi, ilg'or yondashuvlarni amalga oshirish uchun yo'naltirilgan. Yoshlarning ma'naviy-axloqiy qiyofasining shakllanishi – bu ko'plab faktorlar, shu jumladan, tarixiy jarayonlar, ijtimoiy tizimlar, ta'lim, madaniyat va oilaviy tarbiyaning o'zaro ta'siri natijasidir. Jamiyatning ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy holati yoshlarning dunyoqarashini va axloqiy qarashlarini shakllantirishda katta rol o'ynaydi. Shu sababli, yoshlarni axloqiy va ma'naviy jihatdan to'g'ri tarbiyalash, jamiyatning barqaror rivojlanishiga olib keladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Sadykova T. S. Yoshlar va axloqiy tarbiya. Toshkent: O'qituvchi. 2011. 6-7-betlar
2. Filippova L. V. Yoshlar va madaniy tarbiya. Moskva: Pedagogika. 2015. 63-bet
3. Shirinov M. X. O'zbekiston tarixida yoshlarning axloqiy tarbiyasi. Toshkent: Fan. 2013.101-102-betlar.
4. Karimov Z. G. Mustaqillik davrida yoshlarning ma'naviy shakllanishi. Toshkent: O'zbekiston. 2019.34-bet.
5. Khidoyatov A. M. Ijtimoiy tizimlar va yoshlar tarbiyasi. Toshkent: Adabiyot. 2017.58-59-betlar.
6. Mirzaev S. A. Globalizatsiya va yoshlarning axloqiy tarbiyasi. Toshkent: Yoshlar. 2018.38-bet.
7. Omonov A. R. Ta'lim tizimining yoshlarning axloqiy tarbiyasiga ta'siri. Toshkent: Ta'lim. 2016.43-44-betlar.
8. Akhmedov B. X. O'zbekiston ta'lim tizimida yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasining o'zgarishi. Toshkent: O'qituvchi. 2020.64-65-betlar.
9. Abdullaeva M. S. Sovet davri va mustaqillik davridagi yoshlarning axloqiy qadriyatlari. Toshkent: Fan va texnologiya. 2012. 81-82-betlar.
10. Xolmatov A. T. O'zbekiston tarixi va yoshlar tarbiyasi. Toshkent: Milliy meros. 2014. 28-bet.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF VIEWS ON THE PHILOSOPHY OF CONSENSUS IN THE NAQSHBANDISM

Rakhmatova Kholidakhon Kholikovna

Professor of the Department of "Social Sciences",
Bukhara State Pedagogical Institute,
Doctor of Philosophy (DSc)

Abstract. The article studies the concepts characteristic of compromise according to the teachings of Naqshbandiy of self-awareness, suhbat, self-discipline, nafs, shukr, sabr, zikr and their significance in the conditions of New Uzbekistan, reveals the service to the stability of social, spiritual and educational processes, their significance in the development of the ideological immunity of the mature generation, in the formation of an enlightened society.

Keywords: Khodja Akhror Vali, mysticism, enlightened society, patience, gratitude, suhbat, humanity, value of time, compromise, nafs, self-awareness.

NAQSHBANDIYLIKDAGI MUROSA FALSAFASIGA OID QARASHLARINING FALSAFIY TAHLILI

Raxmatova Xolidaxon Xolikovna

Buxoro davlat pedagogika instituti
"Ijtimoiy fanlar" kafedrasi professori,
falsafa fanlari doktori(DSc)

Annotatsiya. Maqolada Naqshbandiya ta'limotidagi murosaga xos bo'lgan o'z-o'zini anglash, suhbat, nafsni tarbiyalash, kibrni yo'qotish, shukronalik, sabr, zikr, fikr va faxr kabi g'oyalari Yangi O'zbekiston sharoitida siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy-ma'rifiy jarayonlarning barqaror bo'lishidagi xizmati, bularning ma'rifatli jamiyatni barpo etishda barkamol avlod mafkuraviy immunitetini tarbiyalashdagi ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Xoja Ahror Valiy, tasavvuf, ma'rifatli jamiyat, sabr, shukr, suhbat, insoniylik, vaqt qadri, murosas-yu madora, kompromiss, nafs, o'zlikni anglash.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N26>

Kirish. O'zbekistonda taraqqiyotning yangi bosqichi davrida ma'rifatli jamiyat qurish zarurati yuzaga chiqdi. Bu esa yangicha falsafiy dunyoqarashni shakllantirishni taqozo etmoqda. Yangicha dunyoqarashning asosi ijtimoiy falsafaning murosas tushunchasi yuksaltirish muammosini yangicha paradigmalar asosida hal etish vazifasini yuklamoqda. Shu bois, asrlar davomida jahon falsafasi, xususan milliy qadriyatlar asosida yoshlarda falsafiy mushohada, tafakkur etish ko'nikmalarini shakllantirishni uzluksiz ta'lim tizimiga kiritish, nazarimizda, milliy mentalitetimizning murosas g'oyasi asosida yanada yuksaltirishga xizmat qiladi. Bugungi kunda falsafiy ta'limni rivojlantirishda Sharq allomalarining fundamental asarlarini ilmiy o'rganish muhim ahamiyatga ega. Naqshbandiylik ta'limotining yirik vakili va islohotchisi Xoja Ahror(1404-1490) ma'naviy merosida jamiyatdagi insonlar bir-biri bilan murosas-yu madorada yashashining nazariy va amaliy tomonlarini o'rganib, asosiy e'tiborni

insonning o'zini — o'zi anglashi, o'z qadrini bilishi masalasiga qaratadi. Buning uchun inson o'z tana istaklarining me'yorini bilishi va shunga munosib, nafsini jilovlab amal qilishi kerakligini ta'kidlaydi.

Tahlil va tadqiqot natijalari. Inson o'zi bilan o'zi va atrofdagilar bilan murosa qilib yashashi uchun asosiy mezonlaridan biri uning o'zligini anglashidir. Xoja Ahror o'zlikni anglagan odamda mehr, muhabbat, muruvvat, murosa kuchli bo'lishi, butun borliqqa mehr va muhabbat nazari bilan qarab, murosa holatida bo'lishini quyidagi misralarda keltirgan:

Odami diyd astu boqiy po'st ast,

Diyd on boshad, ki diydi do'st ast. [2; 390]

Mazmuni:

Odamiy, ya'ni haqiqiy inson ko'zdir, boshqasi hammasi po'stdir,

Ko'z agar do'st ko'zi bo'lsa, shundagina ko'z bo'ladi.

Xoja Ahror bu bilan inson qalbi oynasi bo'lgan ko'zdan faqat butun borliqqa do'stona nazar, mehr-muhabbat porlab tursagina, haqiqiy inson nomiga uyg'un bo'ladi, deydi. Demak, barkamol avlod – o'zini anglagan, o'z qadr-qimmatini, hayot mazmunini, jamiyatdagi o'rnini bilgan va shunga munosib amal qiladigan murosali hayot tarzini kechiradigan shaxsdir. U biror nafasini ham behudaga sarflamaydi, chunki u umrini shu nafaslardan iboratligini biladi. Uning hamsuhbati yaxshi odamlar bo'ladi, chunki yomon hamsuhbat umrni, vaqtni nobud etishi, behuda sarflash ekanligini anglaydi. O'zini anglagan inson barcha borliq, mavjudlik, xususan boshqa insonlarni ham qadr-qiymatini biladi, chunki ularning har biri uning baxtiyor yashashi murosa-yu madora, o'zaro tushunish, kelishuv, shukronalik lozimligini tushunadi. O'zini anglagan inson haqiqiy baxtiyordir. Chunki u hirs-u havas, nafs-u havo, zulm-u sitamdan pok. O'zini anglagan inson sevimlidir. Chunki u barchani sevadi, mehr-muhabbat bilan nazar qiladi, insonlar, jamiyat bilan murosada yashaydi, bu esa unga nisbatan boshqalarda ham shunday pok, go'zal tuyg'uni uyg'otadi.

Demak, inson o'zi va atrofdagilari bilan murosa-yu madorada bo'lishi uchun o'zini anglashi kerak. Xoja Ahrorning fikricha, "odami nusxai jomi'a turur, ondog'kim, malakiy sifatleri bor turur va sab'iy va bahimiy sifatlardan ham xoliy ermastur"[2; 344]. Xoja Ahror Valiy bu iboralari bilan insonda ilohiy sifatlar bilan birga hayvoniy salbiy illatlar borligini ham ta'kidlab, insonni "nusxai jami", ya'ni borliqdagi bor narsalarni o'zida jam' etgan nusxa, deganlar. Ayniqsa, inson jamiyatda yashar ekan, u doimo xalq dardi bilan yashashi va uning dardiga darmon bo'lmog'i kerakligi naqshbandiylik g'oyasi ikkinchi Renessans davri mutafakkirlarining qarashlarida asosiy g'oya hisoblangan. Tasavvufiy ta'limotlarda asosiy e'tibor insonga, uning botiniy va zohiriy sifatlarini yuksaltirishga, iloh jamoliga yetish orqali mukammallik, yetuklik sirlaridan, zavqidan voqif bo'lishga da'vat etiladi. Insonni ma'naviy yuksalish va poklanishdan chalg'ituvchi bo'islar ko'p, — ular – nafs, shuhrat, boylik, unvon, obro', takabburlik, ixtilof kabilardir.

Ye.Berezikovning yozishicha, Xoja Ahror tabiiy ruh bilan inson ruhi o'rtasidagi bog'liqlikni, aloqalarni izlagan. Uni sirli bir holat chulg'ab olib, yaqinlari, tengqurlari davrasidan yiroqlashtirgan, mistik xayolot beorom ruhiga taskin bergan.[1;125] Xoja Ahror Valiy o'z – o'zidan yuksak axloqiy, ma'naviy, tasavvufiy jihatdan yuksak maqomga erishgan emas. Fikrimizcha, mutasavvifning falsafiy-axloqiy va antropologik qarashlarini shakllantirgan Naqshband tariqatidir. Adabiyotshunos olim Izzat Sulton fikriga ko'ra, Ahmad Yassaviy, Abdulxoliq G'ijduvoni, Bahovuddin Naqshband va Xoja Ahror Valiy ta'limoti o'rtasida "uzilmas

aloqa” mavjud. Agar Yassaviy inson o‘zining azaliy pokligini saqlashi uchun bu dunyodan yuz o‘g‘irish, o‘zini qiynaydigan ko‘pgina “bu dunyo ehtiroslari”ni yanchib, Olloh bilan yakka qolishi, ya’ni umrini odamlardan uzoqda, uzlatda, yolg‘izlikda, toat-ibodat bilan o‘tkazishi lozim, deb hisoblasa, G‘ijduvoniylar “Dast ba koru, dil ba yor” da’vati orqali insonni xalqi manfaatlari bilan yashashga, xalq ustiga tushgan yukni o‘z ustiga olishga, halol mehnat qilib yashashga chaqirgan. Naqshband esa yuqoridagi da’vat oldiga ilohni qo‘yadi: “Dil ba Yoru, dast ba kor” (“Dilingni Ollohg‘a, qo‘lingni ishga bag‘ishla”).

Xoja Ahror Naqshbandiya tariqatini davom ettirgan va XV asr naqshbandiya tariqatining davomchisi sifatida faoliyat ko‘rsatgan. Faxruddin Ali Safiyning yozishicha, Xoja Ahror aytdilar: “Hazrati Abdulxoliq quddusi sirrahuning so‘zlari tururkim: “Shayxlik eshigin bog‘lagil, yorliq eshigin ochg‘il, xilvatning eshigin bog‘lagil, suhbatning eshigin ochgil”, “Xalqdin og‘irlik(ni) ko‘tarmak kerak va bu muyassar bo‘lmas, magar halol kasb bila “Dast ba koru, dil ba yor” degan so‘z xojagon tariqatlarida amri muqarrar turur”. [2; 301]

Bu so‘zlarda Xoja Ahror Yassaviydan keskin farq qiluvchi g‘oyani ilgari suradi, u G‘ijduvoniylar va Naqshbandga ergashadi. Inson shayx, ya’ni bir unvon yoki martabaga ega bo‘lishi muhim emas, balki, boshqa insonlarga yor, do‘st, hamdard bo‘lishi kerak; xilvatda yurish insonga xos xislat emas, yon-atrofdagi odamlar bilan hamsuhbat, ularga hamdard yashash zarur.

Halol mehnat qilib, kishilarning ehtiyojini chiqarmoq, dardini yengillashtirmoq insonga xos fazilatdir. Kasb-kor qilib yashash va dilda Ollohn yodlash, e‘zozlash yonma-yon keladigan xislatlar sirasiga kiradi, Ollohn e‘zozlash uchun xilvatga chekinish, boshqalardan uzoqlashish shart emas. Inson, u kim bo‘lishidan qat’iy nazar, yonidagilar, boshqalar xayoli, tashvishi bilan yashashi lozim, chunki, mutasavvif fikricha, “boshqa kishining murodiga ish etmaq ulug‘ ish turur”. “Darvishlikning xulosasi ul tururkim, hamma kishidan yuk tortur va hech kishiga yuk qo‘ymas na suvrat yuzidin, na ma’naviy yuzidin, ...” [2; 304].

Xoja Ahror Valiyning murosa falsafasiga doir asosiy g‘oyalaridan bo‘lgan qalbni asrash, yomon hamsuhbatlardan uzoqlashish, yaxshi hamsuhbatning inson kamolotiga oid g‘oyalari hozirgi kunda barkamol avlod tarbiyasi uchun ularning ongi va qalbini turli ma’naviy tahdidlar: diniy ekstremizm va fundamentalizm, ommaviy madaniyat, korrupsiya, odam savdosi, boqimandalik, giyohvandlik kabi illatlardan asrashda yordam beradi.

Xoja Ahror borliq masalasi bo‘yicha gapirar ekanlar mavjud, bor narsalar haqida fikr yuritganda jonsiz, jonli mavjudotni tilga oladilar. Ularni borligini inkor etmaydilar, lekin ularning ilohiy mohiyatini anglash uchun ularga me‘yorida ortiq bog‘lanmaslik kerak, deydlar. U kishi aytadi: “Dunyoning hammasi ortiqchadir; magar besh narsasi (ortiqcha emas): jonni saqlab turadigan non; tashnalikni ketkazadigan suv; satri avrat bo‘ladigan libos; amal qiladigan ilm; unda yashaydigan maskan.” [6; 59] Xoja Ahror Valiy duniyodagi narsalardan besh narsa inson uchun zarur deganidan shunday fikrga kelish mumkinki, u kishi quyidagilarni inson uchun muhim degan:

1. Inson tanasi me‘yorida ishlashi, ya’ni u banda sifatida o‘zining haqqini ado etishi uchun zaruriy miqdordagi oziq-ovqatni me‘yorida iste‘mol etishi kerak, chunki u nurga aylanadi va quvvat bo‘ladi;
2. Inson tanasi sog‘lom bo‘lishi uchun uni zaruriy miqdordagi suyuqlik bilan ta‘minlash lozim;

3. Inson jamiyatda xizmatda bo'lishi, insonlar bilan munosabatda kirishi, issiq-sovuq havodan himoyalaniishi uchun zarur kiyim-kechak, ya'ni libos kerak;
4. Amal qiladigan ilm, ya'ni ilmki, insonni holatini yaxshilash, jamiyatdagi o'z o'rnini topish va o'zgalarga ezgulik qilishga yordam beradi, keraklidir;
5. Inson yashash, ilm olishi, kamol topishi uchun zarur bo'lgan maskan – uy-joy, maktab, o'quv va kasb-hunar o'rganadigan, mehnat qiladigan joylar zarur.

Mazkur fikrlardan kelib chiqib, mutasavvif borliqning ilohiy mohiyatidan kelib chiqib, borliqqa me'yor darajasida munosabatda bo'lish murosalari hayot kechirishning asosiy shartlaridan biri ekanligini ta'kidlaydi. Tasavvuf ahli uchun vaqt juda qadrlil bo'lgan. Naqshbandiya ta'limotida Bahouddin Naqshband vuqufi zamoniy – zamon, vaqtdan ogoh bo'lishni asosiy tamoyil sifatida kiritgan. [3; 244] Xoja Ahror Valiyning ma'naviy merosi mutasavvifdan vaqt xususidagi hikmatli so'zlar va ezgu fikrlar saqlanganini ko'rsatadi. Vaqt – murosa falsafasining muhim tushunchasidir. Vaqt falsafiy tushunchasi olam atributi bo'lib, barcha obyektlar mavjudligining davomiyligi va holatlar almashinuvining izchilligini xarakterlaydi[4]. Qadimdan hozirgi kungacha bu muammo faylasuflarni bahs mavzuyi bo'lgan va bo'lmoqda. Sitseron "Falsafa Falesdan boshlanadi, u birinchi edi," deb aytgan. Ana shu inson, ya'ni Fales: "Hammadan donoroq narsa nima?" degan savolga, "Vaqt" deb javob berib, "Chunki yolg'iz vaqtgina hamma narsani oydinlashtiradi",-degan. Qadimgi Yunonistondagi yetti yetakchi faylasufning biri Biant: "Eng yaxshi maslahatchi kim?" deb so'raganda, "Vaqt" degan. Boshqa yunon faylasufi Lukresiy – "Vaqt ildamlagani sayin buyumlarning mohiyati ham o'zgara boradi", degan. Markaziy Osiyo mutafakkirlari ham vaqt haqida mushohada qilganlar va tadqiqotlar olib borganlar.

Xoja Ahror Valiyning vaqt to'g'risidagi fikrlari tasavvufiy mazmundadir. Qur'on tafsiriga oid saqlangan rashhalarining 16-chisida shunday yozilgan: "Kulla yavmin huva fi sha'n" oyatida so'zlar aytdilar. Ul asnoda taqrib bila oytdilarkim: "Baqoun ba'd al fano." "Va yana bir ma'nosi ulkim, har bir onda va zamonning ajzolaridan juz'i lo yataxayyalarida asmoi zotiyaning osoridankim, onda onga xorojda mazohir yo'q turur, o'zida asare topar. Va bu osori mutanavviya va mutalavvinani onan fi onan o'z botinida idrok etar va asarlarining ixtilofi e'tibori bila har birining orasida zamonlarning aksar zamonida imtiyoz etar va bu bag'oyat nodiru oliy turur. Arbobi valoyati xossadin afrodi insoniyning akmalig'a bul ma'ni bar sabili nadra hosil bo'lur".

Xoja Ahror Valiy bu rashhalari orqali vaqtda, ya'ni har kuni, har on, har nafasda butun olam, inchunin insonda holatlar o'zgaradi, ya'ni ularning mavjudligi bardavom bo'ladi demoqda. "Kulla yavmun huva fi sha'n" – "Har kuni sha'ndir" – oyatida sha'n – koru hol, ish holat ma'nosida bo'lib, har kuni butun olam doimo ishda, ya'niki harakatda bo'lib, holati, darajasi o'zgaradi degani. Xoja Ahror Valiy bu oyatni tafsirida "Baqoun ba'd al fano", ya'ni fanodin keyingi baqo deganlar. Bu yerda vaqtga nisbatan baqo va fano tushunchalari qo'llanilmoqda. Baqo – boqiy, abadiy bo'lsa, fano-foniy, o'tkinchi, o'zgaruvchandir. Inson foniy, o'tkinchi narsalardan uzilsa – fano holatiga yetadi. Fano holatida ya'ni boshqa narsalardan mosivo bo'lib, Tangri bilangina bog'lanib, xolis, tama'siz, riyosiz mehnat qilsa boqiylik, abadiylik bilan hayot kechiradi va baqo darajasiga yuksaladi.

Xoja Ahror Valiy rashhalari orqali inson vaqtini eng komili mukammal inson oxirgi zamon payg'ambari maqomini olgan Muhammad (s.a.v.) bilan muntazam, doimiy bog'lanib, ishga sarf etsa, ya'ni u kishining go'zal axloqlari bilan bezanib, u kishining mislsiz sifatlarini

olsa, Haq bilan ham bog'langan bo'ladi, deydi. Bu bog'lanish qalbdagi voqe' bo'ladi. Xoja Ahror Valiy vaqtning ilohiy mazmun egallashi, ya'ni insonga ilohiy nazar bo'lishi, avvalo inson holati – axloqi, sifatlariga bog'liqligi va ikkinchidan, bunday vaqt makoni qalb bo'la olishini ko'rsatadi. Ya'ni vaqt inson holati va makon – qalb bilan bog'liq holda ilohiy mazmunni olib biladi.

Xoja Ahror takror-takror yozadi: “Maskani agar baland – yaxshi yoki boshqacha bo'lib, o'ziga kifoya qilsa juda ulug' ish bo'ladi, yeyish agar oyoqdan qolmaydigan miqdorda bo'lsa, qanoat bisyor yaxshidir. Kiyinish agar issiq-sovuqdan asraydigan miqdorda bo'lsa, yetarlidir.”[10; 106] Ko'z ko'rish uchun, quloq eshitish uchun bo'lgani kabi, qalbning sifati Haqdan ogoh bo'lishdir va unda g'ayr – nafs istaklari bo'lmasligi lozim. Dilni ogohlik holatida asrashda nafas olishning ahamiyatini Xoja Ahror ta'kidlaydi. Darhaqiqat, nafas olish insonni butun olam quvvatlari bilan bog'laydi.

Xoja Ahror insonni o'zgalar bilan murosada yashashi uchun asosiy to'siq kibr-u havo, manmanlik ekanligini anglab kishilarni faqru fano, kamtarin bo'lishga chaqirganlar. Fikrimizcha, Xoja Ahror butun olamni “kasrat” va “vahdat” tushunchalari bilan izohlaganlar. Ular kasratni mavjud, yaratilgan, xalq qilingan, ammo Xaq Jamolu Jalolining tajalliysi deganlar. Shuning uchun kasrat – ko'plik, mavjud, ko'rinib turgan borliqqa yaxshi, basirat ko'zi bilan, mushohada, muroqaba bilan qaralsa vahdatni o'zini ko'radilar, chunki ular mohiyatan bir va bordirlar. Bu holatni Xoja Ahror Valiy quyidagicha izohlaydi:

Tu mabosh aslo, kamol in astu bas,
Rav dar o' gum shav, visol in astu bas.

Mazmuni:

Sen o'rtadan ketgin, foniy bo'l, kamol shudir,
Borgin unda (Haqda) nest bo'l, visol shudir.

Demak, Xoja Ahror asarlarida borliqdagi bor narsalar “kasrat” va “vahdat”, “foniy” va “boqiy”, “o'zgaruvchan” va “o'zgarmas”, “sarob” va “asl” sifatida tahlil etilgan va inson kasratga yo'qlik, fano ko'zi bilan qarasa, vahdat, tavhid, ahad maqomiga yetishi, o'zgaruvchan, beqaror narsalardan o'zgarmas, boqiy, asl narsaga bog'lanib, olamda o'z o'rnini topa olishi mumkinligi qayd etilgan. “Haqiqiy saodat siniqlikda, faqirlikda, o'zligidan yo'qlikda, o'zidan ogohlkdadir”, — deydi Xoja Ahror Valiy. Xoja Ahror Valiy fikricha, inson insoniy murosada darajasida bo'lishi uchun g'aflatda qolmasligi, nafs va shaytondan ogoh bo'lishi lozim. Xoja Ahror Valiy: “G'aflat uyqudandir va uyqu suvdan va suv (ko'b) taomdin. Har kimki, kam yesa hozir bo'lg'ay va har kimki ko'b yesa g'ofil bo'lg'ay”,[9;304] deb taom yemakka doir qator quyidagi o'gitlarni aytganlar:

- Me'da taomning joyidur. Har nimaeki anga yuborsang, agar halol bo'lsa toatga quvvatdur. Va agar shubhali bo'lsa Haq yo'lin sanga berkitur. Va agar harom bo'lsa, ma'siyat tug'or.

- Taomni andog' yegilki, san ani yegaysan, na ul sani yegay. Agar san oni yesang hammasi nur bo'lur va agar ul sani yesa hammasi zulmat bo'lur.

So'fiylarni “nafsi o'lik, qalbi tirik” deb ta'riflaganlar. Xoja Ahror Valiy ham nafsga shunday ta'riflar bergan: “Har narsa to tirikdur tozadur. Vaqteki o'lsa, nopok bo'lur, magar nafski tirik bo'lsa, nopokdur va o'lsa pokdur”, “Haq subhonahu va taolo buyururki, “Va a'riz anil-johiliyn”, ya'ni yuz o'girgil nodonlardin. Nafs nodonlarning nodonrog'idir, kerakdurki, andin yuz o'girsang va xilofin olsang”. [9; 341] Inson murosali hayot kechirishi uchun asliga uyg'un bo'lishi uchun nafsining yomonliklarini anglashi, unga qarshi turish lozim, deydi Xoja Ahror

Valiy. Murosali inson nafs tarbiyalangan insondir. Shuning uchun nafs bilan bog'liq mutafakkirlarning qarashlarini o'rganish ahamiyatlidir.

Mutasavvif murosaga doir qarashlarida nafsni tiyish bilan inson komillikka erishishi mumkin, deyilar. Uning fikricha, insonda qalb hamda nafs bor. Xoja Ahror Valiy “Bu ikki narsa shunday iste’dodga egaki, qahr va lutf sifatleri ular da aks etadi. Nafs-parvardigorning qahr mazharidir”, -deydilar. [6;58] Mutasavvifning ta’kidlashicha, dil ya’ni, qalb lutfning makoni bo’lib, nafs Ollohning qahr-g’azabiga sabab, barcha yomonliklarning asosidir. Xoja Ahror Valiy nafsning Olloh tomonidan ehtiyojlarini qondirish uchun berilganligi va shuning uchun keragidan ortiqcha, me’yoridan oshgan nafs zararli ekanligini uqtiradi. Nafs istagi yeyish, kiyish, zeb — ziynat, shahvat, mol — dunyo kabilarga me’yoridan ko’p bog’lanish insonni tubanlashtiradi. U mol-dunyo, mansab, nafs istaklari uchun hayvoniy holatga tushadi. Xoja Ahror Valiy “Haqiqiy maqsad odamzod Haqdan boshqaga giriftor bo’lishdan xalos bo’lsin”, “insoniylik haqiqati Haq subhonahudan boshqaga giriftor bo’lishdan ozod bo’lish” ekanligini ta’kid etadi.[6; 66]

“Rashahot” muallifi as-Safiy Xazrati Xoja Axrori xalqqa manfaat yetkazishdek bag’rikenglik ruhiyati qamrab olganligi haqida sermazmun hikoyalarni keltirgan. Xoja Ahror otalarining Kalas degan yerda ziroatlari bo’lib , otalari bir kuni turkiy yigit bilan g’allani Xojaga yuboradilar. Xoja g’allani joylashtirish bilan band bo’lganlarida turkiy yigit ketib qoladi. Bundan xijolat bo’lgan Xoja Ahror g’allani quyib yigitning orqasidan yuguradilar. Shaharning yarim yo’lida yigitni topib, unga minnatdorchilik bildiradilar. Shunda sahroyi yigit Xoja Axrordagi bag’rikenglikdan taajjubga tushib, “Siz turk mashoyixlarining “Har kim ko’rsang Xizr bil, har tun ko’rsang Qadr bil” degan so’zlariga amal qilar ekansiz”, -deb uning haqqiga duo qiladi.[8;101]

Xoja Ahror Valiy dangasalik, mehnatdan qochish, vaqtni behuda o’tkazish, turli behuda gap so’zlar, g’iybat, bo’hton ziddiyatlarning keltirib chiqarishini juda yaxshi bilganlar. Xoja Ahror xojagon-Naqshbandiya tariqatining asosiy mohiyatini shunday belgilagan edilar: “Xojagon tariqati darveshlarining udumi shundan iboratki, ular o’zlarining barcha himmatlarini biror ish bilan mashg’ul bo’lishga sarf qiladilar”. [10; 69]

Insonlar orasidagi murosali munosabat qalb holatiga bog’liq. Qalbni poklashda zikr – Olloh va uning ne’matlarini yodlash amaliyotining ahamiyati kattadir. Xoja Ahror “Zikri dil” haqida fikr yuritib, Olloh zikri dilda bardavom, doimiy bo’lishi kerakligini uqtiradi. Mutasavvif risolada bu dunyoning o’tkinchi ekanligi, mol-u dunyo, boylik, yil, kun hammasi bir kun ko’ngildan mahv bo’lishi, shuning uchun, ko’ngil va fikrni zikr ila munavvar etmoq kerakligini quyidagi misralarda ifodalaydi:

Har nafasni dami oxir bilibon,
Anda bu nav’ taalluq qilibon,
Zikri mazkurga bo’lg’il mashg’ul,
Bu yo’sinliqki, degumdur sanga yo’l [10].

Mutasavvif butun hayotlari davomida odamlarni iymon e’tiqodga, har doim faol bo’lishga, butun kuchini tinchlik uchun, odamlar bilan murosada yashash uchun sarflashi kerakligiga da’vat qilganlar. Mana shu xususda “Rashahot”da avlodlarga qilgan quyidagi qimmatli pand – nasihatlarini o’qiyimiz: “Ko’cha – kuyda bo’lsa ham bir foydali ish bilan mashg’ul bo’ling. Xalq sizning bu ishingizdan manfaat topsin. Siz ham o’shanda o’zligingizni anglaysiz. Qisqa vaqt ichida biror kasb o’rganishga harakat qiling. Shunda kishilar nazarida siz o’ylagandek yaxshi qiyofangiz paydo bo’ladi” [2].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Xoja Ahror Valiyning aql – zakovati, murosa falsafasiga doir ilmi, muqaddas islom dini va falsafasi, naqshbandiya tariqatining rivojiga katta hissa qo'shgan piri murshid sifatida hozirgi kunda ham ibrat maktabidir. Inson o'zi bilan o'zi va atrofdagilar bilan murosali yashashi uchun asosiy mezonlaridan biri uning o'zligini anglashidir. Xoja Ahror Valiyning murosa falsafasida o'z-o'zini anglash murosali hayotning asosi ekanligini ta'kidlangan.

Mutasavvifning ijtimoiy hamkorlik, ahillik va tinchlikka doir g'oya va tajribalari milliy g'oyamizning tarixiy, falsafiy ildizlaridan biridir. Xoja Ahror Valiyning ijtimoiy himoya sohasidagi faoliyati va ta'limoti O'zbekistonning yangi bosqichidagi taraqqiyot tamoyillarining mazmun-mohiyatini yoritishga yordam beradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Березиков Е. Святые люди Туркестана. –Т.: Камалак, 1992.
2. Фахруддин Али Сафий. Рашахоту айнил ҳаёт (Оби ҳаёт томчилари) / Нашрга тайёрловчилар: Маҳмуд Ҳасаний, Баҳриддин Умрзоқ. – Тошкент: Абу Али ибн Сино, 2004. –Б 390.
3. Г.Н.Наврўзова. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳаёти ва маънавий мероси [Матн] – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси «Фан» нашриёти давлат корхонаси, 2021. – 244 б.
4. Березиков Е. Святые люди Туркестана. –Т.: Камалак, 1992. –Б. 125.
5. Султон И. Баҳовуддин Нақшбанд абадияти. –Т.: Фан, 1994. –Б. 10.
6. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор. Фикроти Аҳрорийя. /Табаррук рисолалар /Нашрга тайёрловчи,: Маҳмуд Ҳасаний, Баҳриддин Умрзоқ, Ҳамидуллоҳ Амин. - Тошкент: Адолат, 2004.
7. Мирзо Кенжабек. Дунёнинг муршиди. Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор: “Рисолайи Волидийя” назмий таржимаси қисқа шарҳи. -Тошкент: Фан, 2004. –Б 35.
8. Rahmatova X.X. Xoja Ahror Valiy ma'naviy merosida murosa falsafasiga doir g'oyalar tahlili. -Buxoro: Sadriddin Salim Buxoriy. 2023. –230-Б.
9. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор. Жавомиъ ул-калим /Табаррук рисолалар/ – Б. 340.
10. Валихўжаев Б.. Хожа Аҳрор тарихи. Тошкент. 1993.
11. Turdiyev, B. S. (2021). Cultural and educational development of society in the scientific heritage of world philosophers. Academic research in educational sciences, 2(4), 443-451.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

THE ROLE OF ABU MUHAMMAD ABDULLAH AD-DARIMI'S LEGACY IN ENHANCING YOUTH SPIRITUALITY AMID MODERN MORAL CRISIS

Kurbonaliyev Ural Khatamovich

Termez State Pedagogical Institute

Faculty of Languages,

deputy dean for youth affairs and spiritual-educational work

Email: bek-bek-88@mail.ru

Abstract. This article philosophically analyzes the role of Abu Muhammad Abdullah ad-Darimi's life and scholarly-spiritual legacy in shaping youth consciousness during the current moral crisis. It argues that the ethical teachings embedded in ad-Darimi's hadith collection can serve as a foundation for youth spiritual development. The interrelation between religious values and social awareness is also examined in depth.

Keywords: Darimi, spirituality, youth education, hadith legacy, moral crisis, religious values, social consciousness.

ZAMONAVIY AXLOQIY INQIROZ SHAROITIDA ABU MUHAMMAD ABDULLOH DORIMIY MEROSINING YOSHLAR MA'NAVIYATINI YUKSALTIRISHDAGI ROLI

Kurbonaliyev Ural Xatamovich

Termiz davlat pedagogika instituti

Tillar fakulteti

Yoshlar masalalari va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha dekan o'rinbosari

Annotatsiya. Mazkur maqolada Abu Muhammad Abdulloh Dorimiy hayoti va ilmiy-ma'naviy merosining zamonaviy axloqiy inqiroz sharoitida yoshlar ongini shakllantirishdagi o'rni falsafiy nuqtai nazardan yoritiladi. Dorimiyning hadis to'plamlari orqali berilgan axloqiy saboqlar bugungi yoshlar uchun mustahkam ma'naviy poydevor bo'lib xizmat qilishi mumkinligi asoslanadi. Maqolada diniy qadriyatlarning ijtimoiy ong bilan uzviy bog'liqligi ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Dorimiy, ma'naviyat, yoshlar tarbiyasi, hadis merosi, axloqiy inqiroz, diniy qadriyat, ijtimoiy ong.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N27>

Kirish. Bugungi globallashuv davrida insoniyat turli ijtimoiy, madaniy va ma'naviy inqirozlar bilan yuzma-yuz kelmoqda. Axloqiy qadriyatlarning emirilishi, madaniy birlikning susayishi va yoshlar ongining beqarorligi zamonaviy jamiyatning eng og'riqli muammolaridan biriga aylanmoqda. Ayniqsa, yosh avlod orasida ruhiy tushkunlik, ma'naviy bo'shliq va hayotiy maqsadsizlik holatlarining ortib borayotgani dolzarb muammo sifatida e'tirof etilmoqda. Bu holat nafaqat ijtimoiy sohadagi beqarorlikni kuchaytiradi, balki kelajak avlodning ongli, ma'naviyatli va sog'lom shaxs bo'lib shakllanishiga ham to'siq bo'ladi.

Shu nuqtai nazardan, yoshlarning ruhiy-ma'naviy dunyosini boyitish, ularni axloqiy barkamollik sari yo'naltirish bugungi kundagi eng zaruriy falsafiy masalalardan biridir. Bu borada islomiy an'analar, xususan, hadis ilmi vakillari tomonidan meros qilib qoldirilgan

axloqiy-ruhiy saboqlar alohida o'rin tutadi. Islom tarixida ko'plab hadis olimlari bo'lgan bo'lsa-da, ulardan biri — Abu Muhammad Abdulloh Dorimiy bo'lib, uning ilmiy faoliyati va qoldirgan hadis to'plami bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan.

Dorimiy tomonidan jamlangan hadislar to'plami nafaqat diniy axloqiy masalalarni yoritadi, balki har bir musulmon, ayniqsa yoshlarga insoniylik, halollik, sabr-toqat, ota-ona va ustoz hurmati kabi yuksak axloqiy mezonlarni singdirishga xizmat qiladi. Shuning uchun Dorimiy merosini faqat diniy nuqtai nazardan emas, balki ijtimoiy-falsafiy yondashuv orqali ham o'rganish va zamonaviy sharoitda yoshlar tarbiyasiga tatbiq etish nihoyatda muhimdir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Zamonaviy yoshlar ongida ma'naviy inqirozning kuchayib borishi ijtimoiy-falsafiy va diniy merosni qayta tahlil qilish zaruratini keltirib chiqarmoqda. Bunday holatda islom tafakkuri va hadis ilmi vakillarining ilmiy merosini chuqur o'rganish, ayniqsa, Abu Muhammad Abdulloh Dorimiy singari allomalar asarlaridan foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Dorimiy hadis ilmi tarixida muhim o'rin tutadi. Uning eng mashhur asari — Sunan al-Darimi — nafaqat diniy nuqtai nazardan, balki axloqiy-falsafiy jihatdan ham ulkan manba hisoblanadi. Ushbu to'plamda yoshlarni sabr, halollik, ota-onaga hurmat, ilm ahliga ehtirom va jamiyatga foydali bo'lish kabi qadriyatlarga chaqiruvchi hadislar jamlangan. Aynan shuning uchun ham Dorimiyning ilmiy qarashlari zamonaviy yoshlarning ma'naviy dunyosini boyitishda katta imkoniyatlarga ega [1], [4].

Dorimiy hayoti, uning ilmiy maktabi, hadislarini tanlashdagi metodologiyasi va ustoz-shogirdlik an'analari haqida manbalar tarixiy-biografik ma'lumotlarni taqdim etadi [2], [3], [6]. Ularning asosiy xulosalari shuni ko'rsatadiki, Dorimiyning asarlari nafaqat diniy hukmlar yig'indisi, balki jamiyat axloqiy holatini mustahkamlovchi omildir.

Muftiylar va zamonaviy islomshunoslar tomonidan berilgan tavsiflarda Dorimiyning hadis to'plami zamonaviy ijtimoiy muammolar, xususan, yoshlar ma'naviyatsizligi, qadriyatlar inqirozi va axloqiy tarbiyaning zaiflashuvi sharoitida qo'llanilishi mumkinligi alohida ta'kidlanadi [5], [7]. Bu manbalar, shuningdek, Dorimiyning hadislarini tanlashda ishonchlilik, matn tozaligi va raviylar zanjirining aniqligiga qat'iy rioya qilganini ko'rsatadi.

Shuningdek, umumiy internet-ensiklopediya shaklidagi sahifalar, xususan Vikipediya, bu mavzu bo'yicha tayyorlangan maqolaning kirish va tarixiy asoslarini mustahkamlashda metodik jihatdan yordam beradi [2], [4].

Qisqa qilib aytganda, Dorimiyning hadis to'plamlari nafaqat diniy axloqiy mezonlar, balki zamonaviy falsafiy yondashuvlar bilan tahlil qilinganida ham yoshlar tarbiyasida qo'llanishi mumkin bo'lgan boy axborot manbai sifatida namoyon bo'ladi. Yuqoridagi manbalar maqola muallifi tomonidan har bir nuqtai nazar asosida tanlab olinib, ijtimoiy-falsafiy tahlil doirasida qayta ishlangan.

Mazkur tadqiqotda falsafiy-tahliliy va ijtimoiy-konseptual yondashuv metodlari asos sifatida tanlandi. Tadqiqotning asosiy metodologik asosi — Dorimiy merosining zamonaviy yoshlar ma'naviy tarbiyasiga ta'sirini o'rganish uchun qadriyatlar nazariyasi, ma'naviy ong shakllanishi, diniy-ma'naviy qadriyatlarning jamiyatda tarqalishi kabi konsepsiyalarga tayandik.

Tadqiqot davomida Dorimiy hadislarining ma'naviy va axloqiy mazmunini aniqlash uchun tahliliy metod, hadislarining yaratilgan davri va ularning zamonaviy talqini o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni aniqlash uchun tarixiy-metodik yondashuv, Dorimiy hadislarining zamonaviy

yoshlar ma'naviyatiga ta'sirini boshqa diniy-ma'naviy manbalar bilan taqqoslab baholash uchun solishtirma metod, shuningdek, hadislarining o'z davridagi va bugungi zamon ma'naviy ehtiyojlariga qanday mos kelishini aniqlash maqsadida kontekstual analiz usuli qo'llanildi.

Bundan tashqari, tadqiqotda amaliy proyeksiya usuli ham qo'llanildi, ya'ni Dorimiy hadislarining zamonaviy yoshlar tarbiyasiga konkret tatbiq etilishi imkoniyatlari nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilindi. Metodologik asos sifatida diniy-falsafiy manbalarni ilmiy tahlil qilish, ijtimoiy qadriyatlar evolyutsiyasini baholash va axloqiy tarbiyaning zamonaviy shakllarini o'rganish nazarda tutildi.

Muhokama. Dorimiy merosi, xususan uning Sunan al-Darimi to'plami, nafaqat diniy qadriyatlarni saqlash, balki ularni amaliy hayotda qo'llash imkoniyatlarini ham taklif qiladi. Mazkur hadislar yosh avlodga axloqiy tamoyillarni sodda, ammo chuqur mazmunda etkazadi. Shu bilan birga, bu merosning asosiy ustuni — u faqatgina diniy topshiriqlar to'plami emas, balki ijtimoiy qadriyatlar tizimining ham asosiy omillaridan biri bo'lishidadir.

Bugungi axloqiy inqiroz sharoitida ko'plab olimlar yoshlarning ma'naviyatsizligi, jamiyatga loqaydligi, iste'molchilikka moyilligi kabi muammolarni ta'kidlaydi. Masalan, Z. Bauman "suqrotcha jamiyat" atamasini ishlatgan holda, zamonaviy odam o'z e'tiqodi va qadriyatlaridan voz kechib, faqat tezkor manfaatga intilayotganini qayd etadi. Bu fikrni Dorimiy hadislarining mazmuni orqali inkor etish mumkin, chunki u har bir harakatga mas'uliyat bilan yondashishni, ruhiy barqarorlik va axloqiy poklikni targ'ib qiladi [1], [5].

Dorimiyning metodik yondashuvi, ya'ni hadislarini faqat ishonchli raviylar orqali rivoyat qilishi va matnlarning axloqiy mazmuniga urg'u berishi, uning asarlarini o'quvchi ongida shubha uyg'otmasdan qabul qilishga imkon yaratadi [4], [7]. Bu esa, ayniqsa, yoshlar bilan ishlashda, ularning e'tiborini jalb qilishda, hozirgi ma'naviy bo'shliqni to'ldirishda beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, hadis ilmining o'zi ham faqat diniy yo'nalishda emas, balki ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilinsa, u ko'plab dolzarb masalalarga javob bera oladi. Imom Dorimiy tomonidan keltirilgan axloqiy saboqlar, jamiyatda ijtimoiy hamjihatlikni mustahkamlash, nizolarni yumshatish, shaxslararo hurmatni oshirish kabi yo'nalishlarda samarali vosita sifatida baholanishi mumkin [3], [6].

Yuqoridagi fikrlar Dorimiy merosini zamonaviy ijtimoiy-falsafiy jarayonlarga tatbiq qilish mumkinligini ko'rsatadi. Muhimi, bu meros faqat tarixiy yodgorlik emas, balki bugungi yosh avlod uchun faol axloqiy va ruhiy tayanchdir.

Natijalar. Olib borilgan adabiy-tahliliy tadqiqotlar asosida quyidagi ilmiy-nazariy natijalarga erishildi:

Abu Muhammad Abdulloh Dorimiy tomonidan tuzilgan hadis to'plami — Sunan al-Darimi — axloqiy, ijtimoiy va diniy qadriyatlar tizimini yosh avlod ongiga singdirishda muhim manba ekanligi aniqlandi. Bu to'plamda halollik, sabr, mehnatsevarlik, ilmga intilish, ota-onaga hurmat, odob va halol rizq kabi mavzular yoritilgan bo'lib, ular zamonaviy yoshlar tarbiyasi uchun dolzarb ahamiyat kasb etadi [1], [4].

Dorimiyning hadislarini tanlash va rivoyat qilishdagi metodik yondashuvi — ya'ni isnodning qat'iyligi, raviylar zanjiriga bo'lgan talabchanlik, matn soddaligi va axloqiy mazmunga urg'u berilishi — uning asarlarini nafaqat diniy, balki ijtimoiy-falsafiy jihatdan ham ishonchli manbaga aylantiradi [5], [7].

Dorimiy hayoti va merosini o'rganuvchi zamonaviy ilmiy manbalar (IIAU maqolasi, Vikipediya, sunnah.com) mazkur hadislar to'plamining faqat tarixiy emas, balki zamonaviy tarbiyaviy jarayonlarga tatbiq etish imkoniyatlari mavjudligini isbotlab beradi. Bu manbalar Dorimiy hadislarining universalligi va zamonaviy ma'naviy inqirozga qarshi ideologik vosita sifatidagi salohiyatini tasdiqlaydi [2], [3], [6].

Yoshlar ongidagi ma'naviy bo'shliqni to'ldirishda diniy-ma'naviy merosning, xususan, Dorimiy hadislarining ta'siri hali to'la ochilmagan imkoniyatlarga ega ekanligi aniqlashtirildi. Bu esa ta'lim-tarbiya tizimida, ommaviy axborot vositalarida va yoshlar bilan ishlovchi tashkilotlarda bu merosdan foydalanish zaruratini ko'rsatadi.

Xulosa. Olib borilgan ijtimoiy-falsafiy tahlil natijasida aniqlanganki, Abu Muhammad Abdulloh Dorimiy merosi, xususan, Sunan al-Darimi to'plamidagi hadislar zamonaviy yoshlar ongini ma'naviy jihatdan mustahkamlashda muhim vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin. Bugungi global axloqiy inqiroz sharoitida bu hadislar yosh avlodga insoniylik, sabr, halollik, hurmat, ilmga tashnalik kabi qadriyatlarni singdirish uchun beqiyos tarbiyaviy manba hisoblanadi.

Dorimiy hadislarining asosiy ustun jihati — ularning ishonchliligi, axloqiy yo'naltirilganligi va har bir kishining kundalik hayotida amaliy ahamiyatga egaligidir. Mazkur merosni zamonaviy pedagogika, axborot texnologiyalari va yoshlar bilan ishlash tizimlariga uyg'unlashtirish orqali ijtimoiy ongda barqarorlik, ma'naviy immunitet va axloqiy etuklikka erishish mumkin.

O'tkazilgan tadqiqotlar va umumiy xulosalardan kelib chiqib o'rganish tavsiya etilgan masallarni keltiramiz:

- ta'lim tizimida dorimiy merosiga oid hadislar asosida ma'naviyat va axloq fanlariga integratsiyalashgan dars modullari ishlab chiqilishi lozim.

- yoshlar bilan ishlovchi tashkilotlar (masalan, yoshlar ittifoqi, "ma'naviyat va ma'rifat" markazlari) faoliyatida dorimiy hadislaridan foydalanishga asoslangan tarbiyaviy-ma'naviy dasturlar joriy etilishi maqsadga muvofiq.

- dorimiy merosi asosida multimedia mahsulotlari (videoroliklar, podkastlar, ijtimoiy tarmoqlardagi qisqa tarbiyaviy chiqishlar) ishlab chiqilib, internet orqali yoshlar ongiga ta'sirchan shaklda etkazilishi zarur.

- oliy ta'lim muassasalarida dorimiy merosini ijtimoiy-falsafiy yondashuv asosida chuqur o'rgatishga qaratilgan maxsus seminar va mahorat darslari yo'lga qo'yilishi tavsiya etiladi.

- ilmiy tadqiqotlarda dorimiy hadislarining zamonaviy ijtimoiy masalalar bilan o'zaro aloqadorligini yorituvchi monografiyalar va maqolalar soni oshirilishi kerak.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Ad-Darimiy, A.M.A. Sunan al-Darimi / A.M.A. Ad-Darimiy. — Beirut: Mu'assasat al-Risalah, 2000. — 2 jild. — (Al-Musnad al-Jami'). <https://sunnah.com/darimi>
2. Al-Darimi. Al-Darimi // Wikipedia: erkin ensiklopediya. — 2021. <https://en.wikipedia.org/wiki/Al-Darimi>
3. Imam Darimi. Imam Darimi // IIAU.UZ rasmiy sayti. — 2024. <https://ii.au.uz/en/news/3529>
4. Sunan al-Darimi. Sunan al-Darimi // Wikipedia: erkin ensiklopediya. — 2021. https://en.wikipedia.org/wiki/Sunan_al-Darimi

5. Irsyad al-Hadith Series 17: Who is Imam al-Darimiy and a Brief Introduction of His Sunan. MuftiWP.gov.my rasmiy sayti. — 2020. <https://muftiwp.gov.my/en/artikel/irsyad-al-hadith/1562-irsyad-al-hadith-series-17-who-is-imam-al-darimiy-and-a-brief-introduction-of-his-sunan>
6. Nuriddinov, K. J. (2025). Psycho-pedagogical determinants in the formation of academic culture among students in pedagogical universities. Educational Research in Universal Sciences, 4(5), 96-100.
7. The Biography of Imam ad-Darimi. Cordoba Academy Forum. — 2011. <https://www.tapatalk.com/groups/cordobaacademy/the-biography-of-imam-ad-darimi-t4049969.html>
8. Sunan al-Darimi Hadith [217]. Takhrij al-Hadith. — 2020. <https://takhrijalhadith.com/category/hadith/sunan-ad-darimi/>

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

THE PROBLEM OF KNOWLEDGE IN THE TEACHINGS OF FAZL IBN AHMAD

Saipova Mavjuda Karimzhanovna

Associate Professor at Fergana State University

Abstract. This article presents a philosophical analysis of the problem of knowledge in the teachings of Fazl ibn Ahmad. It examines his views on the soul, purity, spirit, and the process of cognition as reflected in his works. The article substantiates the relevance of nurturing spiritually developed individuals and raising the spiritual level of youth in the process of building New Uzbekistan, drawing on the teachings of Rumi and especially the ideas of Fazl ibn Ahmad, which are particularly significant in today's complex era. Furthermore, the article highlights the importance of effectively utilizing the scientific heritage of Fazl ibn Ahmad to promote social development, enhance public well-being, and meet human needs.

Keywords: Islam, body, spirit, social sciences, development, universal interests, progressive development, moral values.

FAZL IBN AHMAD TA'LIMOTIDA BILISH MASALASI

Soipova Mavjuda Karimjanovna

Farg'ona davlat universiteti dotsenti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Fazl ibn Ahmadning bilish masalasining falsafiy tahlili haqida ma'lumotlar berilgan. Uning asaridagi nafs, poklik, ruh va bilish haqida fikrlar keltirilgan. Yangi O'zbekistonni barpo etishda Rumiy ta'limoti, ayniqsa, Fazl ibn Ahmad g'oyalari bilan bugungi murakkab zamonda yoshlarni ruhiy barkamol insonlar etib tarbiyalash, ma'naviy jihatdan yuksaltirish muhim vazifa bo'lib qolayotganligi asoslab berilgan. Shuningdek, maqolada hozirgi kunda Fazl ibn Ahmadning ilmiy merosidan samarali foydalanish ijtimoiy taraqqiyotda, jamiyat farovonligida va inson ehtiyojlarini qondirilishida muhim ahamiyat kasb etishi yoritilgan.

Kalit so'zlar: Islom, tana, ruh, ijtimoiy ilm, taraqqiyot, umuminsoniy manfaatlar, progressiv taraqqiyot, axloqiy qadriyatlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N28>

Kirish. Bilish murakkab, ziddiyatli, turli xil darajalarda va shakllarda amalga oshadigan jarayondir. Uning dastlabki bosqichini hissiy bilish — insonning sezgi organlari yordamida bilish tashkil etadi. Bu bosqichda predmet va hodisalarning tashqi xususiyatlari hamda munosabatlari, ya'ni ularning tashqi tomonida bevosita namoyon bo'ladigan va shuning uchun ham inson bevosita seza oladigan belgilari haqida ma'lumotlar olinadi.

Ilmiy bilish borliqdagi predmet va hodisalarning qonuniyatlarini, ularning mohiyatini bilishdir. Ilmiy bilish, odatda ilmiy tadqiqotlar va ilmiy izlanishlar olib borish asosida amalga oshadi. Shu sababli ilmiy bilish uzoq davom etadigan, muayyan usullar va yo'llar bilan amalga oshiriladigan murakkab ziddiyatli bilishdir.

Aqliy bilish esa insonning predmet va hodisalarini tafakkur orqali umumlashtirib, mavhumlashtirib va konkretlashtirib, ularni fikrda bilishidir.

Intuitiv bilishda kishi biror narsa yoki hodisa haqida muayyan tasavvurlar va bilimlarga ega bo'lgan, uning fikri ma'lum muammo yoki masalani yechishga yo'naltirilgan, shu asosda o'z

fikrini rivojlantirayotgan bir paytda ro'y beradi. Intuitiv bilish ham inson bilish jarayonini muhim jihatini tashkil qiladi va uni borliqni bilishida muhim rol o'ynaydi. Intuitiv bilish, hissiy va mantiqiy bilishlardan farq qilib, u o'z tabiatiga ko'ra hech bir bevosita hissiy idroksiz va mantiqiy muhokamasiz biror bir yangi tasavvur yoki yangi fikrning birdaniga, kutilmaganda tug'ilishidir.

Insonni olamni idrok etishi o'zlikni anglash bilan bog'liq cheksiz va tengsiz lazzat baxsh etadi. Inson narsalarga haddan tashqari kuchli bog'langani uchun ham azob chekadi. Shuning uchun odamzod narsalardan butunlay uzoqlashishi, azob uqubatlarga giriftor qiluvchi o'tkinchilik va o'zgaruvchanlikka o'rin bo'lmagan holatni izlashi lozim. Buddaviylik ta'limotida inson to'la osoyishtalik va xotirjamlikka faqat nirvana holatida erishishi mumkin. Nirvana so'zi "nirva" — puflash, o'chirish (olovni) fe'ldan kelib chiqqan bo'lib, sifat tariqasida kelganda "g'oyib bo'lgan", "o'lgan", "barham topgan" degan ma'noni, ot bo'lib kelganda "g'oyib bo'lish", "intiho", "mavjudlikning tugashi", "lazzat", "abadiy osoyishtalik" va nihoyat, qayta tug'ilishning muqarrarligidan qutulish [1] degan ma'noni anglatadi. Nirvanaga erishish osmonga yetishdan yuqoriroqdir, bu mislsiz osoyishtalik holatidir. Nirvana sababsizdir, biroq nirvanaga erishishning yo'li, sakkiz o'lchovli yo'li bor. Nirvanaga sof aqli, hissiy lazzatlanishlardan ozod odam erishadi. Shunday qilib, buddizmida karmani, shakl-shamoyilning o'zgarish qonunini yengishning o'ziga xos axloqiy-kosmik vertikal shakllanadi. Insonning erkin ruhiy faolligi ijodiy asos hisoblanadi. Faol shaxs e'tiborga loyiq birdan-bir borliq sifatida talqin qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ibn Arabiy "Marotibu ulumil vahb" مراتب علوم ("Ilohiy ilmlar martabalari") asarida ilmlarni ikkiga bo'ladi. Birinchisi, biron vosita bilan egallanadigan ilmlar, ikkinchisi, vositasiz egallanadigan ilmlar. U yozadi: "Ey oliy himmatli solik, oliy ruhoniya izlovchisi, bilginki, ilmlar beradigan ma'lumotiga qarab bir nechta sinflarga bo'linsa-da, ular ikkita asosga taqaladi:

birinchidan, vosita bilan egallanadigan;

ikkinchidan, vositasiz egallanadigan.

Ilmlarning asl o'zagi muqaddas zot bilan bog'liq bo'lib, bu ilm idrokdan tashqari, fikr qamrab ololmaydigan va aqlga sig'mas ilmdir" [2]. Ibn Arabiy o'zining xulosalarini Qur'on oyatlari va payg'ambar hadislar bilan asoslaydi.

Fazl ibn Ahmad hissiy lazzatlarning aqliy lazzatlar bilan nisbati qanday? Va tirik jonga, uning hissiy lazzatlari qanday quvvatli bo'lsa, shunday lazzatni topish mumkinmi? — degan savolga quyidagicha javob beradi:

اگر پرسند که نسبت لذات حسی از لذات عقلی چگونه است؟ و کی ممکن باشد حیوان را که قوی تر است از لذات حسی لذتی تواند یافتن؟ در جواب گفته شود که معلوم محقق است که وصول حواس جسمیت به مدرکات محسوسه بواسطه جسم می باشد و این لذات حسی که می یابد به ادراک محسوسات می آید. چنانکه لذت آکل و شرب و جماع و غیر آن از مبصرات و مسموعات و مشومات و ملموسات. و لذات حسی از این اقسام بیرون نباشد. [3]

Mazmuni: Ma'lum va aniq bir haqiqat shuki, hissiy lazzatlar sezgi a'zolarining jism bilan bog'liqligi tufayli paydo bo'ladi. Hissiy idroklar jism vositasida seziladi va hissiy lazzatlar shunga muvofiq tug'iladi. Masalan, taom yeyish, ichimlik ichish, jinsiy yaqinlik kabi lazzatlar hamda ko'rish, eshitish, hidlash va teginish (teri sezgilari) kabi hislardan kelib chiqadigan lazzatlar ham shular jumlasidandir.

Shunday ekan, hissiy lazzatlar bu ko'rsatilgan turlardan tashqariga chiqmaydi.

Demak, "hissiy lazzatlar" va "aql lazzatlari" orasida bir nechta asosiy farqlar mavjud. Hissiy lazzatlar — bu inson yoki hayvonning jismoniy hissiy organlari orqali olingan

taassurotlardan kelib chiqadi. Bu lazzatlar jismoniy sezgilarga asoslangan va ular odatda odam yoki hayvonning jismoniy holati bilan bog'liqdir. Har qanday mavjudot hissiy lazzatlarning bir xil turlaridan — ko'rish, eshitish, hidlash va boshqalardan lazzat oladi, ammo hayvonning jismoniy tuyg'ularini ishga solishga yoki uning sezish qobiliyatiga qarab bu lazzatlarning darajasi farq qilishi mumkin.

Ichki ma'nosida hikmat bo'lmagan ilmi zohirdir. Ichki ma'nosida hikmat bo'lganda ilm ko'ngilga lazzat bag'ishlaydi, ma'qul bo'ladi va tabiiy jarayonga tushadi, chunki aql bizning vujudimizda yaratilgan narsalardan bo'lib, undan sodir bo'ladigan nazar, inson tomonidan qabul qilish va uni tinchlantirish bo'yicha, nafs istaklari darajasida turadi. Lekin har qachon u aql dalolati asosida mushohada yuritib, ichki ma'nodan voqif bo'lsa va qalbi (ko'ngli) ishonch hosil qilgandan keyin undan lazzatlansa, o'shanda ma'rifat fiqhga aylanadi.

Mutafakkir inson hissiy bilishining faoliyati, tanaga ta'siri va unda aqliy bilish o'rnini quyidagicha tushuntirib bergan:

البتة بتحقيق بدانسته این که این حواس مدرکه که آلات اند مر ادراک لذات محسوسه را، وجود ایشان و ایجاد ایشان از نفس ناطق است که درین جسم کونی و این بنیت مرکبه و این هیکل مؤلف، این حواس را ترکیب و تألیف می کند چنانکه قوت باصره در چشم، و قوت ذایقه در زبان و حنک و حلق، و قوت لامسه در همه اعضا. [3]

Mazmuni: Albatta, aniq ayon bo'lgandirki, hissiy idroklar va ularning lazzatlarni sezish vositalari bo'lgan hislar, haqiqiy ma'noda nafsning ta'siri bilan paydo bo'ladi. Nafs notiq (aqliy nafs) bu jismga hayot bag'ishlab, uning tarkibini shakllantiradi va hissiy idrok vositalarini tartibga soladi. Shuning uchun ham ko'rish qobiliyati (quvvat basira) ko'zda, ta'm sezish qobiliyati tilda, tanglayda va tomoqda, teginish qobiliyati esa barcha a'zolarida shakllanadi. Bu nafsning jismdagi ta'siri tufayli bo'lib, hislarni mukammal tartibga keltiradi hamda har bir hisning joyi va vazifasini belgilaydi.

Demak, insonning hissiy a'zolari (ko'rish, eshitish, hidlash, tutish va ta'm bilish) nafs yoki ruh tomonidan shakllantiriladi va ularning faoliyati nafsga bog'liqdir. Ya'ni, har bir hissiy a'zo — masalan, ko'rish organi (ko'z), ta'm bilish organi (til va tomoq), tutish organi (qo'l va boshqa a'zolar) nafs (ruh) tomonidan tashkil etilgan va har bir a'zo o'z vazifasini bajarishda nafsdan boshlanadi. Bu xulosaga ko'ra, insonning hissiy taassurotlari faqat jismoniy a'zolar orqali emas, balki nafsning ta'siri bilan shakllanadi.

Natijalar. Dalil bo'lgan, ya'ni isboti talab qilinmaydigan narsalar ba'zan hissiy (sezgi a'zolari bilan seziladigan) va ba'zan aqliy, ya'ni aql dalolatisiz qabul qilinmaydigan bo'ladi. Masalan Alloh borligining oyatlari (nishonalari), payg'ambarlarga tegishli mo'jizalar.

Hayvonlar ham hissiyotda ularga tegishli hodisalar bo'yicha ma'rifat (bilish)da insonlar bilan sherikdirlar. Ular o'z bolalari, o'z jinsidan bo'lgan boshqa hayvonlarni, turib yashaydigan joylari va o'tlovlarini bilishadi. Chunki ularda ham insonlar kabi havos (sezgi a'zolari) mavjud. Inson esa aqliy dalillar orqali tushunish xususiyati bilan boshqa jonzoatlardan ajralib turadi. Dalil esa ba'zan tushuniladi va ba'zan esa yodlanadi. Yodlash - eslab qolish inson bilan hayvon orasida mushtarakdir, negaki ular ham hissiy dalillar, bir-biriga o'xshagan narsalarni o'z xotiralarida saqlaydi. Masalan, yosh bola Qur'onni uning ma'nosiga tushunmasdan yodlaydi, ajamlar (arab bo'lmaganlar) Qur'onni yoddan biladi, lekin uning ma'nosiga tushunmaydi, qalb uchun yodlash tabiiy va fahmlash (tushunish) aqliy (jarayon)dir.

Muhokama. Fazl ibn Ahmad aqliy nafsni hissiy olamdan emas aqliy olamdan kelib chiqishini tahlil qiladi.

و باز محقق شده است که نفس ناطق از عالم عقلی است نه از عالم حسی. و این آلات که بدان ادراک لذات حسی می کند از بهر این جسم کونی و این عالم حسی کرده است به قوت و فرمان خالق تبارک و تعالی مدت مقام او درین عالم حسی. اکنون فاعلی که فرع فعل او در عالم کثیف ظلمانی، که عالم کون و فساد است و آن فعل عرضی اوست، چنین استبناگر که اصل فعل او در عالم عقلی، که معاد اوست و او را فعل ذاتی است، چگونه باشد و چه ادراک باشد مر موجودات را و وصول کردن به کنه حقایق اشیا و در یافتن چیزها را به ذات و حقیقت (آنها)، و مطلع گشتن او بر ذوات ملایکه و بر وجود باری — جلت عظمت — که صانع و خالق کل موجودات است تا اگر به حکم قیاس و موازنت گویی که جمله لذات حسی به اضافه با کمینه لذتی از لذات عقلی او خسیس تر از تمتع جعل باشد بر آنچه نجاست را مستولی شدن بر جمله ممالک عالم موازنتیست باشد و محال نباشد. و از برای این گفته است یکی از جمله محققان که: *فيا لذة السعيد المتصل بالملكوت الاعلى مشاهدة للحق المحض و ما تنزل عنه.* و این کفایت است درین معنی، والله اعلم بالصواب. [3]

Mazmuni: nafs notiqqa (aqliy nafs) aqliy olamdan kelib chiqadi va u hissiy olamga tegishli emas. Bu nafs jismdagi hissiy lazzatlarni idrok qilish uchun nafaqat his-tuyg'u a'zolarini yaratgan, balki ularni Oliy Xoliqning buyrug'i bilan va bu hissiy olamdagi muvaqqat mavqeyini e'tiborga olgan holda tashkil qilgandir.

Alloh insonga aql, besh sezgi, shuur, iroda bergan; sa'y-harakat, baxt-saodatga eltuvchi yurak berib, uni ezgulikka da'vat etadi, ya'ni bunda dil Alloh makoni ekanligi ta'kidlanadi. G'azzoliy shuni ta'kidlaydiki, xudoga nisbatan "Nur" atamasini qo'llash haqiqiy voqelikni ifodalaydi, negaki, nurli ashyolar majoziydirlar. Biz ko'z va aqlni shuning uchun nur deb ataymizki, ular ashyolarni aniq bir-biridan ajratib, idrok etishimizga imkon beradilar. Shunga binoan aqlni birinchi o'rinda nur, deb atasak bo'ladi. Zero, u ashyolarni aniqlashdan tashqari o'zini nima ekanligini ham ma'lum qiladi hamda makon va zamonning sharoitiga ham tobe bo'lmaydi. Natijada, hamma narsadan ko'ra, xudoga o'xshab qoladi (shu tartibda ehtimol birinchi aytilgan so'zning sirini topish mumkin bo'lar), ya'ni xudo tabiatan Odamni o'zining suratiga o'xshab yaratgan [4].

Mutafakkir aqliy nafs va uning yuqori maqomi quyidagicha falsafiy ochib beradi:

Arabchasi: و باز محقق شده است که نفس ناطق از عالم عقلی است نه از عالم حسی. و این آلات که بدان ادراک لذات حسی می کند از بهر این جسم کونی و این عالم حسی کرده است به قوت و فرمان خالق تبارک و تعالی مدت مقام او درین عالم حسی. اکنون فاعلی که فرع فعل او در عالم کثیف ظلمانی، که عالم کون و فساد است و آن فعل عرضی اوست، چنین استبناگر که اصل فعل او در عالم عقلی، که معاد اوست و او را فعل ذاتی است، چگونه باشد و چه ادراک باشد مر موجودات را و وصول کردن به کنه حقایق اشیا و در یافتن چیزها را به ذات و حقیقت (آنها)، و مطلع گشتن او بر ذوات ملایکه و بر وجود باری — جلت عظمت — که صانع و خالق کل موجودات است تا اگر به حکم قیاس و موازنت گویی که جمله لذات حسی به اضافه با کمینه لذتی از لذات عقلی او خسیس تر از تمتع جعل باشد بر آنچه نجاست را مستولی شدن بر جمله ممالک عالم موازنتیست باشد و محال نباشد. و از برای این گفته است یکی از جمله محققان که: *فيا لذة السعيد المتصل بالملكوت الاعلى مشاهدة للحق المحض و ما تنزل عنه.* و این کفایت است درین معنی، والله اعلم بالصواب. [3]

Mazmuni: Bu yerda muhim masala shundaki, hissiy lazzatlar nafsning fe'llarining faqat bir qismi bo'lib, ular bu jismoniy, zulmatli olamdagi fe'llardir. Ammo haqiqiy fe'l va asosiy lazzatlar nafsning aqliy olamdagi faoliyatida mujassam bo'lib, bu lazzatlar uning zotiy fe'llaridir. Bu nafs aqliy olamda mavjudotlarning haqiqatlarini bilib olish, Molikul-Mulk bo'lgan Alloh taoloni idrok qilish, farishtalarning haqiqatlarini anglashga intiladi.

Insonning idrok etish quvvati his-tuyg'udan boshlanib, aql bilan tugallanadi. Aql narsalar tarkibidan to'plangan natijalar vositasida bilish ufqlarini benihoyat darajada kengaytiradi. Ammo payg'ambarlar va maxsus malakaga ega bo'lgan avliyolar nabiylarning muqaddas ruhi, deb atalgan fazilatga ega bo'lib, uning vositasida "g'aybdagi lavhlar, oxiratdagi hukmlar, osmonlar va zamindagi malakutlarning bir qismidan, hatto qisman rabboniy maorifdan ham" ogoh bo'ladilar. Kimki, bunday malakaga ega kishilar borligiga shubha bildirsa, uni she'r yoki musiqani eshitishdan bebahra odamga o'xshatish mumkin bo'ladi. Negaki,

bunday kishilar san'atning ushbu qoliplarini idrok etishga qodir bo'lmagan bo'ladilar. Bundaylar loaqal shunday imkoniyat borligiga ishonishlari lozim.

Fazl ibn Ahmad aqliy lazzatlar va hissiy lazzatlar o'rtasidagi farqni quyidagicha tahlil qiladi.:

و باز محقق شده است که نفس ناطق از عالم عقلی است نه از عالم حسی. و این آلات که بدان ادراک لذات حسی می کند از بهر این جسم کونی و این عالم حسی کرده است به قوت و فرمان خالق تبارک و تعالی مدت مقام او درین عالم حسی . اکنون فاعلی که فرع فعل او در عالم کثیف ظلمانی، که عالم کون و فساد است و آن فعل عرضی اوست، چنین استبنگر که اصل فعل او در عالم عقلی، که معاد اوست و او را فعل ذاتی است، چگونه باشد و چه ادراک باشد مر موجودات را و وصول کردن به کنه حقایق اشیا و در یافتن چیزها را به ذات و حقیقت (آنها)، و مطلع گشتن او بر ذوات ملایکه و بر وجود باری — جلت عظمت — که صانع و خالق کل موجودات است تا اگر به حکم قیاس و موازنت گویی که جمله لذات حسی به اضافه با کمینه لذتی از لذات عقلی او خسیس تر از تمتع جعل باشد بر آنچه نجاست را مستولی شدن بر جمله ممالک عالم موازنتیدرست باشد و محال نباشد. و از برای این گفته است یکی از جمله محققان که: فی لذة السعيد المتصل بالملکوت الاعلی مشاهدة للحق المحض و ما تنزل عنه. و این کفایت است درین معنی، والله اعلم بالصواب. [3]

Mazmuni: Hissiy lazzatlar bilan aqliy lazzatlar o'rtasidagi farq shunchalik kattaki, aqliy lazzatlarning eng kichik biri hissiy lazzatlar oldida shunday yuqori maqomdadirki, uni tanqid qilishga qiyos qiladigan bo'lsak, bu hissiy lazzatlar, go'yo, johillikdan bahra olish kabi beqadr bo'lib qoladi. Shu sababli bir muhaqqiqning quyidagi so'zlari juda ta'sirlidir: "Oliy malakut bilan bog'langan baxtiyor insonning lazzati — mutlaq haqiqatni mushohada qilish va u haqiqatdan hech narsa kamaymasligidir".

Xulosa. Demak, nafsning maqomi shunday yuksakki, hissiy lazzatlar aqliy lazzatlar oldida hech narsa emas. Va bu miqdorda mavzuni yoritish kifoyadir. Vallohu a'lam bissavob.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Лестер. Р.Ч. Буддизм. // Религиозные традиции мира. Б., 1997. 147-б.
2. Болтаев А.А. Муҳйиддин Ибн Арабийнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари. Бухоро, 2023. – Б.56.
3. فضل بن احمد بن خلف بخاري. عدة العقول و عمدة المعقول في ايضاح مباني الاصول. مشهد، چاپ موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی. 1371ه.ش-1993م. 41ص
4. Ғаззолий, Абу Ҳомид. Мушкот ул-анвор. –Қоҳира, 1961. –Б.51.
5. Sobirovich, T. B. (2023). Basic Criteria for Building the Third Renaissance in Uzbekistan. Asian Journal of Applied Science and Technology (AJAST), 7(1), 149-157.
6. Sobirovich, T. B. (2024). Renewal of Societal Ideosphere: An Analytical Study of Medieval Philosophical Thought. Philosophy, 8(3), 12-18.
7. Sobirovich, T. B. (2024). Exploring the Ideosphere: A Comprehensive Examination of Eastern Philosophical Perspectives and Their Societal Reflections.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

SPIRITUALITY IS THE BASIS FOR THE DEVELOPMENT OF THE STATE AND SOCIETY

Jabborova Saodat Sattorovna

Lecturer of the Department of Social Sciences
Bukhara State Pedagogical Institute,
associate professor

Abstract. In the article, the author explains the importance and essence of reforms carried out in the spiritual and educational sphere, as well as social, economic and political factors at the current stage of development of New Uzbekistan. The significance of our unique and priceless cultural values in the development of the state and society was also analyzed from a scientific point of view.

Keywords: New Uzbekistan, spirituality, spiritual level, values, knowledge, spiritual environment, society.

MA'NAVIYAT DAVLAT VA JAMIYAT RIVOJLANISHINING ASOSI

Jabborova Saodat Sattorovna

Buxoro davlat pedagogika instituti
"Ijtimoiy fanlar" kafedrası o'qituvchisi
Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori, (PhD)
E-mail: sattorovna1975@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada muallif Yangi O'zbekiston taraqqiyotining hozirgi rivojlanish bosqichida ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy omillar bilan birga, ma'naviy-ma'rifiy jabhalarda amalga oshirilayotgan islohotlarning muhimligini va mazmun-mohiyatini yoritib bergan. Shuningdek davlat va jamiyat taraqqiyotida betakror va noyob madaniy boyliklarimizning ahamiyati ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Yangi O'zbekiston, ma'naviyat, ma'naviy saviya, qadriyat, bilim, ma'naviy muhit, jamiyat.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N29>

Kirish. O'zbekistonning mustaqillikka erishuvi siyosiy-iqtisodiy, madaniy sohalarda tamoman yangi davrni boshlab berdi. Xalqimizning uzoq tarixiy madaniyati ma'naviyatimizni shakllantirishda tarixdan ko'p saboqlar olish mumkinligini va bu saboqlar kelajak uchun shubhasiz foydali ekanligini ko'rsatdi. Binobarin, o'z tarixini bilmaydigan, kechagi kunini unutgan millatning kelajagi yo'q. Bu haqiqat kishilik tarixida ko'p bora o'z isbotini topgan.

Avvalambor, haqiqiy ma'naviy yuksalish madaniy taraqqiyot uchun xalqimiz mustaqil davlatga ega bo'lishi, qaramlik siquvidan ozod bo'lishi zarur edi. Qaram bo'lib yashagan xalq ma'naviy erkinlikka, taraqqiyotga erisha olmaydi. Chunki u o'zligidan, o'z ruhiy qudratidan mahrum bo'ladi.

Biz o'z taqdirimizni o'z qo'limizga olib, azaliy qadriyatlarimizga suyanib, shu bilan birga, taraqqiy topgan davlatlar tajribasini hisobga olgan holda, mana shunday olijanob intilishlar bilan yashayotganimiz, xalqimiz asrlar davomida orziqib kutgan ozod, erkin va farovon hayotni barpo etayotganimiz, bu yo'lda erishayotgan yutuqlarimizni xalqaro hamjamiyat tan olgani —

bunday imkoniyatlarning barchasini aynan mustaqillik berganini xalqimiz yaxshi biladi. Ma'naviyat va qadriyatlar o'zaro bir-biri bilan bog'liq tushunchalar, ya'ni "Ma'naviyat va qadriyat aslida ilohiy bo'lib, oila, avlodlar, mahalla, millat, davlat va davr qadriyatlari va ma'naviyatlari orqali bayon qilinadi" [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Inson va jamiyat ma'naviy imkoniyatlari bilan ijtimoiy jarayonlar o'rtasida muayyan aloqadorlik mavjudligi haqidagi falsafiy fikr yangi emas. Bu borada J.Rumiy, G. Gegel, I.Kant kabi mutafakkirlarning mulohazalarini eslashning o'zi kifoya. Biroq XX asr oxiri va XXI asr boshlarida faylasuf, sotsiolog va psixologlar mazkur mavzuni faol o'rgana boshladilar. Masalan, G.Markuze o'z asarida inson ma'naviy olamidagi o'zgarishlarning ijtimoiy taraqqiyot xarakteriga ta'sirini talqin etadi. E.To'ffler kishilar ruhiy holatidagi evrilishlar jamiyat ma'naviy borlig'ini butkul o'zgartirayotganini ochib beradi. P.Byukenen XX asr oxiriga kelib G'arb jamiyatlaridagi ayrim tendensiyalar ma'naviy salohiyatni o'zgartirganini, bu esa taraqqiyot sur'atlarida o'z izini qoldirayotganini tahlil qiladi.

O'zbekistonda ham keyingi yillarda mavzuga doir qator e'tiborga loyiq ilmiy ishlar yaratildi. Jumladan, Q. Nazarov, A. Choriyev, A. Erkayev kabi faylasuflarning tadqiqotlarida inson va jamiyat ma'naviy imkoniyatlari bilan ijtimoiy jarayonlar o'rtasida aloqadorlikning nazariy masalalari ochib berildi. A.Sharipov, F.Yuldashova, J.Yaxshilikov va N.Muxammadiyev, N.Jo'rayev, B.To'ychiyev ilmiy ishlarida O'zbekistonda ma'naviyat salohiyatni yuksaltirish borasida amalga oshirilayotgan ishlar umumlashtiriladi.

Tahlil va natijalar. Insonning har qanday faoliyati, har qanday xatti-harakati yo tabiat bilan, yo jamiyat bilan, oila a'zolari, boshqa kishilar bilan muayyan munosabati yuzaga keltirishdir, muayyan aloqani, o'zaro ta'sirni amalga oshirishdir. Shu bois insonning ongli faoliyati avvalo axloq va huquq, qolaversa, umuman ma'naviyat nuqtai-nazaridan baholanadi. Inonning ishlab chiqarish faoliyati ham nafaqat iqtisodiy, shuningdek, o'zining ma'naviy jihatlari ega. Iqtisodiyot bilan ma'naviyatga bir xil katta ahamiyat bergan jamiyat o'zining uyg'un yirik ijtimoiy ziddiyatlarsiz va qarama-qarshiliklarsiz barqaror taraqqiy etishi uchun zamin yaratadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyoev: "Agar jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo'lsa, uning joni va ruhi ma'naviyatdir. Biz yangi O'zbekistonni barpo etishga qaror qilgan ekanmiz, ikkita mustahkam ustunga tayanamiz. Birinchisi – bozor tamoyillariga asoslangan kuchli iqtisodiyot. Ikkinchisi – ajdodlarimizning boy merosi va milliy qadriyatlarga asoslangan kuchli ma'naviyat, — degan edi va so'zida davom etib, qanday qiyinchilik va sinovlarga duch kelmaylik, boshlagan barcha islohotlarimizni, qabul qilgan dasturlarimizni izchil davom ettiramiz – deya qat'iyatlilik bilan aytgan edi [2].

Binobarin, biz qurayotgan Yangi O'zbekiston taraqqiyotining hozirgi rivojlanish bosqichida ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy omillar bilan birga, ma'naviy-ma'rifiy jabhalarda amalga oshirilayotgan islohotlar ham muhim ahamiyatga ega.

Shuni e'tirof etish joizki, Yangi O'zbekistonni barpo etish — bu shunchaki xohish-istak, subyektiv hodisa emas, balki tub tarixiy asoslarga ega bo'lgan, mamlakatimizdagi mavjud siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy vaziyatning o'zi taqozo etayotgan, xalqimizning asriy orzu-intilishlariga mos, uning milliy manfaatlariga to'la javob beradigan obyektiv zaruratdir.

Biz bu yo'lda islohotlarimizning asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo'lgan jamiyatimiz a'zolarining bilim va salohiyati, kuch va imkoniyatlarini, butun azm-u shijoatimizni ishga

solishimiz lozim. Shundagina mamlakatimiz, xalqimiz orzu qilgan, jahon maydonida kuchli salohiyat, munosib obro‘-e‘tiborga ega bo‘lgan, har tomonlama obod va farovon davlatga aylanadi[3].

Milliy ma‘naviy merosga hurmat ham O‘zbekiston ma‘naviy salohiyatining muhim xususiyatidir. O‘zbek xalqi nihoyatda boy ma‘naviy merosga ega xalqlardan biri sanaladi. O‘tmish ajdodlardan minglab nodir qo‘lyozmalar, an‘ana va urf-odatlar, qadriyatlar meros bo‘lib qoldi. Masalan, ajdodlar “qoldirgan ulkan ilmiy meros garchi turli bosqinlar davrida nobud qilingan, olib ketilgan bo‘lsada, bizning davrimizgacha yetib kelganlarining adadi, hisobga olinganlari ham kishini hayratga soladi”. Sharqshunoslik institutining qo‘lyozmalar fondida “26 ming jild qo‘lyozma, 40 ming jildga yaqin toshbosma, 5 mingdan ziyod tarixiy hujjatlar saqlanadi”. Ushbu nodir qo‘lyozmalarda xalq tafakkurining oliy namunalari mujassam bo‘lgan.

“Xalqning madaniy qadriyatlari, ma‘naviy merosi, deb yozgan edi I. Karimov, ming yillar mobaynida Sharq xalqlari uchun qudratli ma‘naviyat manbai bo‘lib xizmat qilgan. Uzoq vaqt davom etgan qattiq mafkuraviy tazyiqqa qaramay, O‘zbekiston xalqi avloddan avlodga o‘tib kelgan o‘z tarixiy va madaniy qadriyatlarini hamda o‘ziga xos an‘analarini saqlab qolishga muvaffaq bo‘ldi”. Bizning zamonamizda esa ma‘naviy merosga hurmat bilan munosabatda bo‘lish, zaruriy hollarda restavratsiya qilish va kelgusi avlodlarga yetkazish choralari ko‘rish davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi. Shuni inobatga olgan holda mamlakat Prezidenti, jumladan, shunday deb ta‘kidlagan edi: “So‘nggi yillarda biz O‘zbekistonda milliy ma‘naviyatimiz tarixida o‘chmas iz qoldirgan buyuk allomalarimiz, mutafakkir bobolarimizning Vatan va xalq oldidagi xizmatlari, bebaho ilmiy va ijodiy merosi bilan nafaqat xalqimizni, ayni vaqtda dunyo jamoatchiligini ham keng tanishtirishga alohida ahamiyat bermoqdamiz” [4].

Haqiqatdan ham Yangi O‘zbekistonni barpo etish va taraqqiy ettirish — yaqin va olis tariximiz, betakror va noyob madaniy boyliklarimizni yanada chuqur o‘rganib, yillarga tayanib mustaqil milliy taraqqiyot yo‘limizni yangi bosqichda davom ettirish — bizning asosiy maqsadimizdir.

Natijalar. Xulosa qiladigan bo‘lsak, O‘zbekistondagi ma‘naviy salohiyat asrlar davomida o‘ziga xos tarzda shakllanib keldi. Murakkab tabiiy shart-sharoitlar mamlakatda xos ma‘naviy-ruhiy muhitni, turmushni hamjihatlikda yengillashtirish bilan bog‘liq bilimlarni puxta o‘zlashtirgan kishilarni ulug‘lash kayfiyatini, farzandlarni ilm olishga chorlash amaliyotini vujudga keltirdi. Bu amaliyot ijodiy tafakkur sohiblarining ko‘payishiga, oqibat o‘laroq milliy ma‘naviy merosning yuksalishiga olib keldi. Bugungi kunda jamiyat ma‘naviy salohiyati ma‘naviy-ruhiy muhitning sog‘lomligi, jamiyat a‘zolari madaniy saviyasining milliy va gumanistik xarakterga egaligi, milliy g‘oya va mafkuraning shakllanganligi, ijodiy tafakkurga ega kishilar salmog‘ining kattaligi, jahon darajasidagi ilmiy maktablarning mavjudligi, ma‘naviy yuksalishga undovchi adabiyot va san‘at asarlari yaratishning davom etayotgani, ma‘naviy merosga hurmatning kattaligi, ma‘naviy xavfsizlik darajasining yuqoriligi bilan tavsiflanadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Sh. Mirziyoev. YAngi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. T. 2022.
2. Sh.Mirziyoev. Jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo‘lsa, uning joni va ruhi ma‘naviyatdir. “YAngi O‘zbekiston” gazetasi. 2021-y. 19-yanvar.
3. F.Zikrillaev. Ma‘naviyat – aql-idrok mahsuli. – “Ishonch” gazetasi, 1995-y., 28-iyul.

4. Назаров Қ. Жаҳон фалсафаси қомуси. 1- жилд. - Тошкент: Ўзб.файл.миллий жам. нашр., 2019.- Б.737.
5. Jabborova S.S. The Role of Spirituality in the Education of a Perfect Generation. // Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture. - Volume: 04. Issue: 05. May, 2023. – PP.296-299. (Journal indexed by Academic Resource Index (ResearchBib))
6. Jabborova S.S. Jamiyat ma'naviy salohiyatiga xavf solayotgan omillar va ularning tahlili. // Falsafa va hayot. -Toshkent, 2023, - №SI-2. – B.105-112. (09.00.00; №25)
7. Jabborova S.S. Ma'naviy salohiyat - ijtimoiy taraqqiyot manbayi. // Ilm sarchashmalari. – Urganch, 2023. -№8. – B.148-150. (09.00.00; №17)
8. Jabborova S.S. Jamiyatda ma'naviy salohiyatni rivojlantirish – yurt kelajagini belgilab beruvchi muhim omil. // Tafakkur ziyosi. – Jizzax, 2023. -№2. – B.186-190. (09.00.00; №22)
9. Jabborova S.S. O'zbekistonda jamiyatning ma'naviy salohiyati va uning ijtimoiy taraqqiyotni ta'minlashdagi roli. // FarDU. Ilmiy xabarlar – Fargona, 2023. - №4. – B.64-68. (09.00.00; №31)
10. Jabborova S.S. Piritual competence - a source of social development. // 2nd International Ege Congress on Social Sciences & Humanities. - Ege University, Izmir, Turkiye. 2023. – PP.557-560.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

ANALYSIS OF AGRARIAN RELATIONS IN FRANCE IN THE PHILOSOPHICAL VIEWS OF VOLTAIRE

Fayziev Khurshid Jumayevich,

Bukhara State University, PhD student

Abstract. This article briefly describes Voltaire's approach to the specifics of land ownership and agriculture in 18th-century France.

Keywords: Revolution, serfdom, industry, "Tocqueville effect", serf peasants, Holbach, Arthur Young, Alexis de Tocqueville, Voltaire.

VOLTER FALSAFIY QARASHLARIDA FRANSIYADA AGRAR MUNOSABATLAR TAHLILI

Fayziyev Xurshid Jumayevich

Buxoro davlat universiteti

Tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada XVIII asrda Fransiya yerdagi egaligi va qishloq xo'jaligining o'ziga xos xususiyatlariga Volterning yondashuvi qisqacha bayon qilinadi.

Kalit so'zlar: Revolyutsiya, krepostnoylik, industriya, "Tokvil effekti", krepostnoy dehqonlar, Golbax, Artur Yang, Aleksis de Tokvil, Volter.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N30>

Volter (1697-1778) – taxallusi, asl nomi Mari Fransua Arue bo'lib, fransuz yozuvchisi, faylasuf va tarixchidir. Fransiya Fanlar Akademiyasi (1746), Rossiya Fanlar Akademiyasi faxriy (1746) a'zosi. Erkin fikrlilikda ayblanib qamalangan (1717, 1725). Birinchi tragediyasi "Edip" qamoqda yozilgan, sahnalashtirilgan (1718). 1726 yilda Angliya yuliga surgun qilingan. Umrining ko'p qismi muhojirlikda kechgan. Didro boshchiligidagi "Ensiklopediya"ni nashr etishda faol ishtirok etgan. Volter o'z estetik qarashlari va dramatik asarlarida klassisizm an'anasi yo'lidan borgan, cherkov mutaassibligiga qarshi kurashgan. Fransuz ijtimoiy va davlat tuzumini o'zgartirish g'oyasini ilgari surgan. U hokimiyatni ozodlik, tenglik va birodarlik qonunlariga qat'iy amal qiluvchi odil monarx boshqarishini orzu qilgan. Uningcha, konstitutsiyaviy monarxiya eng oqilona davlat tuzumidir.

Volter asarlarida Sharq mavzusidan keng foydalandi. Volter Amir Temur va Ulug'bek davri tarixini yaxshi bilgan. Ulug'bekning "Ziji Ko'ragoniy", D. Yerbekning "Sharq kutubxonasi" qomusi, Klavixoning "1403 — 1406 yillarda Samarqanddagi Temur saroyiga sayohat kundaligi" (1582) kabi asarlar bilan tanishgan. Tarixiy mavzudagi «Millatlarning holatlari va odatlari haqida» (1753—58) kitobida yer yuzidagi qator davlatlar, monarx hukmdorlar haqida ma'lumot beradi.

Fransuz mutafakkiri Volter davri Fransiyasidagi yer egaligi va agrar munosabatlar G'arbiy Yevropanikidan ancha farqli jihatlariga ega edi. Eski tuzum oxirida dehqonlarning yopiq dunyosi Fransiya aholisining 80% dan ortig'ini tashkil etdi [1]. Mabodo Fransiya bilan Muqaddas Rim imperiyasining asosini tashkil etuvchi Germaniyadagi feodal munosabatlarni taqqoslasak bu yaqqol ko'zga tashlanadi. Fransiya markazlashgan davlat bo'lib qirol mamlakat feodallarining mustaqilligidan va krepostnoy dehqonlarning ushbu feodallarga qaramligidan manfaatdor emas edi. Tinimsiz urushlar va markazlashgan hokimiyatning yo'qligi nemis feodallarini mustaqil ravishda himoyalashga majbur qilar, bu esa krepostnoy dehqonlarga bo'lgan ehtiyojni keltirib chiqarardi. Darhaqiqat, agar Fransiyaning Angliya va Sharqiy Yevropa bilan taqqoslasak, tan olish kerakki, birinchi ko'zga tashlanadigan xususiyat, bu fransuz dehqonining ancha yaxshi mavqega ega ekanligidir[2]. Shunga qaramay, krepostnoy dehqonlar Fransiyada oz miqdorda bo'lsa ham mavjud edi. To'g'ri, krepostnoylik, Volterning Mont-Jura krepostnoylari foydasiga olib borgan shiddatli kampaniyasiga qaramay, revolyutsiyagacha saqlanib qoldi[3]. Oddiy qilib aytganda, krepostnoy dehqonlarning kamligi va ozod dehqonlar ahvolidan boshqa mamlakatlarnikiga qaraganda yaxshiroqligi, yaqinlashib kelayotgan revolyutsiya sharpasini yo'qota olmadi. Bunday vaziyatda fransuz davlat arbobi Aleksis de Tokvil (1805-1859) nomi bilan bog'liq "Tokvil effekti" aniq namoyon bo'ladi. Bir qarashda bir narsa hayratlanarli: spetsifik maqsadi o'rta asrlardan qolgan institutlarni keng miqyosda yo'q qilishdan iborat bo'lgan revolyutsiya, bu institutlar yaxshi saqlanib qolgan, xalqi ularning siquvi va shafqatsizligini eng ko'p his qilgan mamlakatlarda emas, aksincha, ular ularni eng kam his qilgan mamlakatlarda sodir bo'ldi; shunday qilib, zulm uncha og'ir bo'lmagan joyda, u chidab bo'lmas darajada og'ir bo'lib tuyuladi[4].

XVIII asrda Fransiyada yer egaligi va agrar munosabatlar haqida bir qator olimlar tadqiqot olib borganlar. Xususan, fransuz tarixchisi Genri Sening tadqiqotlari diqqatga sazovordir. Shuningdek, ingliz yozuvchisi, agronomi va iqtisodchisi Artur Yangning fransuz qishloqlaridagi yer egaligi kengroq yoritilgan. Ukrainalik tarixchi Yevgeniy Tarle esa Fransiya qishloqlarida industiriyaning rivojlanishini tadqiq qilgan.

Eski tuzum davrining muammosi shunda ediki, Fransiya Yevropada behuda urushlarga tortilgan, qirol va uning atrofidagi dvoryanlar mamlakat g'aznasini hashamatli hayot uchun sarflash bilan ovora edilar. Bo'shab qolgan mamlakat g'aznasini to'ldirish uchun yangidan-yangi soliqlarni joriy qilishga to'g'ri kelardi. Lekin har bir soliqni joriy etilishi yoki mavjud soliqlar bo'yicha har bir reforma, qirol ediktleri oqlovchi sabablarga (urush, qarzlar...) asoslangan va davlatning doimiy faoliyat yuritishi uchun zaruriyatlarga emas[5].

Soliqlardan tashqari krepostnoy dehqonlar uchun barshchina ham saqlanib qolgandi. Ammo feodal XVII-XVIII asrlarda qonuniy ravishda shakllangan odatdan tashqari barshchinalarni talab qilardi: u krepostnoylaridan o'ziga qarashli tegirmonlarni saqlash yoki qal'asini ta'mirlash uchun zarur bo'lgan materiallarni tashishga majbur qilardi yoki hatto ochiq-oydin o'zboshimchalik bilan ularni o'z hovuzlarini tozalashga majbur qilardi [6].

XVIII asr mobaynida qishloq xo'jalik mahsulotlariga bo'lgan talab oshib bordi. Natijada ularning narxleri qimmatlashib, dehqonlarning bir qismi o'zlarining iqtisodiy ahvollarini o'nglab oldilar. Fransiyada nafaqat dehqonlar sinfiga tegishli mulk kamaymadi, balki XVIII asrning ikkinchi yarmiga kelib u asta-sekin ko'payib bordi[7]. Lekin chorvachilik haqida bunday deb bo'lmasdi. Eski tuzum davrida qishloq xo'jaligi bilan shug'ullangan barcha mualliflar, Vobandan boshlab to markiz de Tyurbiyi va Gilbertgacha, Yang va revolyutsiya

zamondoshlarigacha bir xil fakti ta'kidlaganlar: chorva mollarining taqchilligi yaylovlar yetishmasligi va shuningdek chorvachilik asosan qo'lida mablag'i bo'lmagan fermerlar ixtiyorida qolganligi tufaylidir[8].

Volter davrida Fransiya Yevropaning aholi zich joylashgan mamlakatlaridan biri edi. Mamlakatning iqtisodiy farovonligidan XVIII asrda sodir bo'lgan haqiqiy demografik bum ham dalolat beradi. O'zining deyarli 30 millionli aholisi bilan Fransiya G'arbiy Yevropadagi aholisi zich joylashgan davlatga aylandi[...] Aholining tez o'sishi tufayli tarixchilar o'sha paytda Fransiyaning "Yevropa Xitoyi" deb atashardi. Aynan inson resurslariga boyligi tufayli u revolyutsiya va Napoleon urushlari davrida deyarli chorak asr davomida butun Yevropaga qarshi kurash olib bora oldi[9]. XVIII asrning qolgan qismida raqamlar aniqroq: 1750-yilda aholi soni 1740-yildagidan bir oz ozroq; keyin o'sish yana davom etdi: 1755 yilda 25 millionlik ko'rsatkichga erishiladi; 1760 yilda — 25,7; 1770 yilda — 26 600 000; 1780 yilda — 27 yarim million; 1790 yilda — 28 100 000; 1800 yilda — 29 100 000; 1810 yilda — 30 mln[10].

XVII-XVIII asrlarda industriyaning turli ko'rinishlari Fransiyaning nafaqat shaharlarida, balki qishloqlarida ham rivojlana boshladi. Oliy tabaqa vakillarining hashamatli hayotga intilishlari zeb-ziynat sanoatining taraqqiy etishiga turtki bo'ldi. Zeb-ziynat industriyasi hattoki qishloq hayotiga ham kirib keldi: shuningdek, kashtachilik faoliyati Burbon, Overn, Vele, Alanson va Normandiyada ham tatbiq etildi[11]. Agar industriya taraqqiyotini Yevropa miqyosida taqqoslaganda, Fransiya Angliyadan bu jihatdan orqada qolayotgandi. Xulosa qilib aytish mumkinki, Fransiyaning barcha qismlarida qishloq industriyasi odatdagidan ko'ra muhimroq bo'lgan, ammo biz Angliyada, Gollandiyaning janubida yoki Germaniyaning ba'zi hududlarida topadigan konsentratsiyani yoki intensivlikni Fransiyaning hech qayerida topa olmaymiz[12].

Industriya mamlakat janubiga qaraganda, shimolda ancha taraqqiy etgan edi. XVIII asrning ikkinchi yarmida fransuz qishlog'ida industriya ishlab chiqarishining eng oddiy shakli, ya'ni ishlab chiqaruvchi tomonidan iste'molchining bevosita buyurtmasi bo'yicha amalga oshiriladigan ishlar bilan bir qatorda mahalliy industriyaning to'rt turini qayd etishimiz mumkin:

1. ishlab chiqaruvchining bozorda sotish uchun ishlab chiqaradigan tovari;
2. tovarni keyinchalik sotish maqsadida buyurtma bergan ishlab chiqaruvchi yoki undan ishlab chiqarilgan mahsulotni xuddi shu maqsadda sotib olgan savdogar uchun ishlab chiqaruvchining ishi; bu holda, savdogar ishlab chiqaruvchining o'ziga emas, balki uning nomidan o'z ishini bajaradigan industriyachiga murojaat qiladi;
3. qishloq ishlab chiqaruvchisi ko'p hollarda o'z xomashyosi bilan ishlaydi, lekin ko'pincha ayrim hududlarda ular ishlab chiqaruvchi tomonidan yetkazib beriladi, bir vaqtning o'zida u buyurtma beradi;
4. biz buni topamiz, lekin kamroq, nafaqat xomashyo, balki hunarmandchilik ham xo'jayinning mulki bo'lib, u qishloq ishlab chiqaruvchisini ta'minlaydi va o'z buyurtmalarini ham beradi [13].

Mamlakat shimolida qishloq xo'jaligi ham ancha taraqqiy etgandi. Bundan tashqari, uning asosiy elementlari bo'yicha unchalik farq qilmagan uning ovqatlanishi ko'pincha vaqtga, mintaqaga, tuproq mahsulotlariga, industriya yoki aholining mehnatiga va ayniqsa, ekinlarning muhimligiga qarab miqdor va sifat jihatidan farq qilardi[14]. Shunday qilib, madaniyat yuksalib, ichki aloqalar osonlashganda, boylar o'z yerlari mahsulotlarini milliy industriyaning

turli mahsulotlariga ayirboshlash imkoniga ega bo'lganda, aholining asosiy manbalari kafolatlangan bo'lib ko'rinadi[15].

Qishloq xo'jaligini rivojlantirish Fransiya uchun yildan-yilga aktual ahamiyat kasb eta boshladi. Volter bu haqda shunday yozgandi : “Taxminan 1750-yilga kelib, xalq she'rlar, tragediyalar, komediyalar, operalar, romanlar, romantik hikoyalar, yana romantik axloqiy mulohazalar, inoyat va konvulsiyalar haqidagi diniy bahslardan to'yinib, bug'doy haqida fikr yurita boshladi. Biz hatto uzum toklarini unutib, faqat bug'doy va javdar bug'doy haqida suhbatlasha boshladik” [16]. Fransuz ma'rifatparvar faylasuflari va qishloq xo'jalik sohasi bo'yicha olimlari Fransiyada qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun asoslarni antik davrning grek va rim faylasuflari asarlaridan izladilar. Turli yo'llar bilan — iqtisod, tarix, siyosat, axloq, falsafa, bilish nazariyasi, pedagogika — qishloq xo'jaligi ma'rifatparvarlik harakatini belgilovchi eng muhim masalalarda imtiyozli o'rinni egallaydi[17]. Ular qishloq xo'jaligini rivojlantirish bilan bir qatorda, uni kelib chiqishi haqida ham turli gipotezalarni ilgari surdilar. Bu yerda Golbaxning fikrlarini e'tiborga olish o'rindir: “Madaniyatli [...] xalqlar dastlab yovvoyi holda bo'lib, sarson-sargardonlik va daydilikda yurib, ov va urush bilan mashg'ul bo'lishgan [...]: asta-sekin o'troqlashib, o'zlarini dehqonchilikka, so'ngra savdoga bag'ishladilar” [18].

Ingliz yozuvchisi, agronomi va iqtisodchisi Artur Yang (1741-1820) XVIII asrda Fransiyada qilgan sayohatida mamlakatdagi agrar munosabatlar haqida juda qimmatli materiallarni to'plagan. Artur Yang Fransiyada yer egaligining 5 turini sanab o'tgan:

- 1.Xususiy mulk huquqi asosida dehqonlarga tegishli kichik yer uchastkalari;
2. Yerni Angliyadagi kabi pul evaziga ijaraga olish;
- 3.Pul evaziga ijaraga olinib, keyin dehqonlarga kichik-kichik yer uchastkasi sifatida ijaraga beriladigan yer-mulklar;
- 4.Senziva asosidagi yer-mulklar;
5. Hosilining yarmi yoki uchdan birini yer egasiga berish evaziga dehqonchilik qiluvchilarga, ya'ni metayerlarga beriladigan yerlar[19].

Fransuz ma'rifatparvarlari qishloq xo'jaligi sohasidagi qoloqlikni tanqid ostiga oldilar. Russo ruhidagi tabiat muxlislari nikoh va bolalar tarbiyasi masalalarida moralistlarga aylandilar ; monastrlar “inson zoti halok bo'ladigan va ko'miladigan jarlik” ekanligini ensiklopedistlar isbotlab berdilar ; siyosiy arboblari, erkinlik va tenglik targ'ibotchilari aholi uchun falokatli bo'lgan boshqaruv mexanizmidagi kamomadlarni fosh qildilar ; ammo avvalambor, aholi kamayishini asosiy sababi sifatida, barcha, qishloq xo'jaligining tashlandiq va kamsitilgan holatini ko'rsatdi[20]. Volter ham o'z navbatida chetda turmadi, o'zining “Qirq ekyuli kishi” nomli asarini quyidagi syujet bilan boshlab beradi:

“Doimo hozirgi kundan nolib, o'tmishni maqtaydigan qariya, menga dedi:

— Do'stim, hozir Fransiya Genri IV hukmronligi davrida bo'lgani kabi boy emas.

— Nima uchun ?

— Chunki yerlarga yaxshi ishlov berilmayapti.Chunkin odamlar yerga e'tibor berishmayapti. Mardikor o'z mehnatini narxini oshirgan bo'lsa, ko'pchilik yer egalari o'z meroslarini shudgorligicha qoldirishayapti.

— Qora ishchilarni yetishmasligi nimaga borib taqaladi?

— Bu kimki o'zida ozgina epchillik sezsa kashtado'z, o'ymakor usta, soatsoz, ipak to'quvchi, prokuror va ilohiyotchi kabi hunarlarni tanlashidan kelib chiqadi. Gap shundaki, Nant ediktini bekor qilinishi qirollikda katta bo'shliq paydo bo'lishiga olib keldi. Chunki

monaxlar va tilanchilar ko'payib ketdi. Xudo bizga taqdir qilib bergan yerga ishlov berishning og'ir mehnatidan, har kim iloji boricha qochdi" [21].

Volterning fikricha, aynan diniy fanatizm, manmanlik va dangasalik qishloq xo'jaligining rivojlanishi uchun to'siq hisoblanadi. Nant ediktini bekor qilinishi ortidan protestantlarga nisbatan diniy murosasozlikni avj olishi ularni Fransiyani tashlab ketishlariga olib kelganligini, bu esa mamlakat iqtisodiga katta zarar keltirganligini Volter qishloq xo'jaligidagi inqirozda ko'radi. U o'zining qarashlarini "Qirq ekyuli kishi" satirik asarida keng yoritib berishga intildi.

Xulosa qilib aytganda, Volter boshqa fransuz faylasuflari kabi qishloq xo'jaligini reforma qilish tarafdorlaridan biri edi. Volter "feodal anarxiya" va "tiraniya"ni keskin tanqid qildi[22]. U shu bilan birga, krepostnoy tuzum qoldiqlarini va xalqqa og'ir soliqlarni solishlariga qarshi chiqdi. Volterning bu progressiv g'oyalari va nihoyat, 1789-yil Buyuk fransuz burjua revolyutsiyasi davrida amalga oshdi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Solé, Jacques ; La Révolution en questions ; Seuil, 1 janvier 1988. p.99
2. Lefebvre, Georges; La place de la Révolution dans l'histoire agraire de la France ; In: Annales d'histoire économique et sociale. 1e année, N. 4, 1929. p.508
3. Sée, Henri; La France économique et sociale au XIIIe siècle ; Paris. Armand Colin. 1925. p.19
4. Tocqueville, Alexis de ; L'Ancien Régime et la Révolution ; Paris, Michel-Lévy frères. 1856. p.33
5. Hincker, François; Les Français devant l'impôt sous l'Ancien régime ; Paris, Flammarion, 1971. p.13
6. Sée, Henri ; La portée du régime seigneurial au XVIIIe siècle. In: Revue d'histoire moderne et contemporaine, tome 10 N°3, 1908. p.182
7. Loutchisky I. Les classes paysannes en France au XVIIIe siècle. In: Revue d'histoire moderne et contemporaine, tome 15 N°3, 1911. p.300
8. Calonne d'Avesne, Alberic, vicomte de ; La vie agricole sous l'ancien régime dans le nord de la France ; Paris, Guillaumin, 1885. p.138
9. Бовыкин, Д./Чудинов, А; Французская революция. М. : Альпина нон-фикшн : Пост Наука, 2020. с.14
10. Dupâquier, Jacques. Les caractères originaux de l'histoire démographique française au XVIIIe siècle. In: Revue d'histoire moderne et contemporaine, tome 23 N°2, Avril-juin 1976. p.188
11. Sée, Henri ;, Französische Wirtschaftsgeschichte, I. 1930. p.245
12. Kellenbenz, Hermann ; Industries rurales en Occident de la fin du Moyen Âge au XVIIIe siècle ; In: Annales. Economies, sociétés, civilisations. 18e année, N. 5, 1963. p.847
13. Tarlé, Evgueny ; L'industrie dans les campagnes en France à la fin de l'Ancien Régime, Paris, Edouard Cornély et Cie, 1910. pp. 79-80
14. Babeau, Albert ; La vie rurale dans l'ancienne France ; Paris, Didier et cie, 1883. p.86
15. Necker, Jacques ; De l'Administration des finances de la France ; Paris. 1784. p.213
16. Voltaire ; Questions sur l'Encyclopédie ; Genève, Cramer, 1770. p.136
17. Denis, Gilles; Agriculture, esprit du temps et mouvement des Lumières ; Histoire et Sociétés Rurales ; n° 48, 2e semestre 2017. p. 94
18. Holbach, Paul-Henri Thiry d' ; Système de la nature, ou Les loix du monde physique et du monde moral par M. Mirabaud ; Londres, s. n., 1770. p.325-326
19. Artur Jungs; Reisen durch Frankreich und einen Teil von Italien in den Jahren 1787-90; (Zimmermann, Berlin. 1793-1795, 3 band in 8°), II, s.192

20. Вольтерс, Фриц; Очерки по истории аграрных отношений и аграрного вопроса во Франции 1700-1790 гг; перевод под редакцией Н. М. Попова; Москва ; Петроград : Государственное издательство, 1923.с.148
21. Вольтер; Қирқ эюли киши; Француз тилидан Х.Файзиев таржимаси; Т.,2020. Б.3
22. Пименова Л.А. Монархия и придворное общество во Франции в конце Старого порядка. Сборник научных статей / Под общей ред.: Л.С. Белоусов. – М., Исторический факультет МГУ, 2018. с.364

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

THE ROLE OF SPIRITUALITY IN THE DEVELOPMENT OF NEW UZBEKISTAN

Olimova Mokhinur Ravshanbek kizi

Researcher

National University of Uzbekistan

E-mail: m.olimova@gamil.com

Abstract. This article highlights the role and importance of spirituality in the New Uzbekistan on a scientific theoretical basis. In today's globalized modern world, the increased focus on spirituality and the importance and role of its development are revealed. The role and analysis of spirituality in protecting young people from various foreign and harmful ideas during the period of ideological struggles is given..

Keywords: spirituality, Enlightenment, ideology, Education, Youth, New Uzbekistan, strategy, harmonious personality, upbringing, national values, spiritual heritage, behavior.

YANGI O'ZBEKISTON TARAQQIYOTIDA MA'NAVIYATNING O'RNI

Olimova Moxinur Ravshanbek qizi

tadqiqotchi

O'zbekiston milliy universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Yangi O'zbekistonda ma'naviyatning roli va ahamiyatini ilmiy nazariy asosda yoritib berilgan. Bugungi globallashgan zamonaviy dunyoda ma'naviyatga e'tiborning ortishi va uni rivojlantirishning ahamiyati va roli ochib berilgan. Ma'naviyatning mafkuraviy kurashlar davrida yoshlarning turli hil yot va zararli g'oyalardan himoya qilishdagi o'rni va tahlili berilgan.

Kalit so'zlar: ma'naviyat, ma'rifat, mafkura, ta'lim, yoshlar, Yangi O'zbekiston, strategiya, barkamol shaxs, tarbiya, milliy qadriyatlar, ma'anviy meros, xulq-odob.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N31>

Kirish. Yangi O'zbekistonda barcha sohalarida tub o'zgarishlarning amalga oshirilishi, uchinchi renessansning barpo etishga keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu borada ma'naviyatni ham yuksaltirish masalasi chetda qolayotgani yo'q. Ma'naviyat mamlakatimizda davlat siyosati darajasiga ko'tarilishi bu sohaning muhim va ahamiyatli ekanini ko'rsatib beradi. 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasining V asosiy tamoyili "Ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish" masalalariga bag'ishlangani bu yoshlar siyosatini takomillashtirish, yoshlarning ma'naviy, ruhiy olamini boyitish, ularning barkamol bo'lib voyaga yetishlariga sharoitlar va imkoniyatlarni ta'minlab berish borasida muhim hujjat hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida"gi PQ-3160-sonli Qarori ma'naviy va ma'rifiy sohada tub o'zgarishlar yasadi. Ushbu amalga oshirilayotgan islohotlardan ko'zlangan maqsad yoshlar ongida milliy ma'naviyatni va ma'naviy-ma'rifiy sohada belgilangan vazifalarni amalga oshirishda islohotlarga daxldorlik

hissini shakllantirish shu bilan birga ma'naviyat sohasidagi ishlarning yagona tizimini yaratishdan iboratdir.

Globallashuv jarayonlariga axborot texnologiyalarining jadal sur'atlar bilan kirib kelishi bu sohada katta inqilobiy o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Jamiyatning axborotlashib borishi inson tafakkuriga kuchli ta'sir o'tkazib, uning hayotini ijobiy yoki salbiy tomonga burib yuboruvchi kuch-qudrat manbaiga aylandi. Bu esa o'z navbatida axborot sohasidagi mafkuraviy tahdidlarga bardosh bera oladigan yuksak malakali va zamonaviy fikrlaydigan yoshlarni tarbiyalash zarurligini dolzarb masala sifatida kun tartibiga qo'yimoqda.

Mazkur masalaning naqadar dolzarb ahamiyatga ega ekanligini O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2017-yil 19-sentyabrda Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida jahon hamjamiyatiga qaratgan "Bugungi dunyo yoshlari son jihatidan butun insoniyat tarixidagi eng yirik avloddir, chunki ular 2 milliard kishini tashkil etmoqda. Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qanday inson bo'lib kamolga yetishi bilan bog'liq. Bizning asosiy vazifamiz — yoshlarning o'z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratish, zo'ravonlik g'oyasi "virusi" tarqalishining oldini olishdir. Buning uchun yosh avlodni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, uning huquq va manfaatlarini himoya qilish borasidagi ko'p tomonlama hamkorlikni rivojlantirish lozim. Demak, bunda birinchi navbatda, yoshlarning ong-u tafakkurini ma'rifat asosida shakllantirish va tarbiyalash eng muhim vazifadir"[1], — degan so'zlaridan ham bilishimiz mumkin.

Yangi O'zbekiston milliy taraqqiyotining yuksalish bosqichiga qadam qo'yar ekan mamlakat hayotining barcha sohalarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etishga katta e'tibor qaratilmoqda. Natijada jamiyat hayotining har bir jabhasida, shuningdek shaxsiy ishlarni bajarishda kompyuterlardan foydalangan holda ijtimoiy tarmoqlarda tarqatilayotgan axborotlar bilan tanishish va ulardan foydalanish uchun keng imkoniyatlar yaratib berilmoqda. Biroq, ijtimoiy tarmoqlar orqali tarqatilayotgan buzg'unchi g'oyalar yoshlarimizning ongiga o'zining salbiy ta'sirini o'tkazmoqda. Bu esa yoshlarni mazkur xatarli axborot xurujlaridan himoya qilishning zamonaviy izchil tizimini ishlab chiqish, aniqrog'i, axborot xavfsizligini ta'minlashning aniq usul va vositalarini yaratish yechimini kutayotgan dolzarb masala sifatida kun tartibiga qo'yimoqda.

Insoniyatning bugungi avlodi butun dunyoda globallashuv jarayonlari tig'izlashgan, axborot almashinuvi jadallashgan, uning mazmuni tinimsiz yangilanib va ko'lami jadal kengayib borayotgan davrda yashamoqda. Aksariyat olimlar zamonaviy globallashuv jarayonini axborot texnologiyalarining keng tarqalishi bilan bog'lashmoqda. Axborot texnologiyalarining rivojlanishi axborotlashgan jamiyat nomini olgan jamiyatning shakllanishiga turtki bo'lib xizmat qilmoqda. Bu jarayonda bunyodkor g'oyalar bilan birga, insoniyat hayotini buzadigan turli vayronkor g'oyalar ham tarqalmoqda.[2]

Shubhasiz, biz axborot oqimi tevarak atrofigimizni va ong shuurimizni o'rgimchak to'ri misol o'rab olgan, tobora torayib borayotgan dunyoda yashayapmiz. Axborot asrining muhim xususiyatlaridan biri globallashuv jarayonlaridir. Globallashuv yaratayotgan imkoniyatlardan hozirgi kunda ma'naviy bo'shliqni to'ldirishga harakat qilayotgan siyosiy va mafkuraviy markazlar foydalanmoqdalar. Mazkur xatarlar ma'naviyatga qaratilgan tahdidlar bo'lib, ular avvalo tili, dini, e'tiqodidan qat'iy nazar, har qaysi odamning tom ma'nodagi erkin inson bo'lib yashashga qarshi qaratilgan, uning aynan ruhiy dunyosini izdan chiqarish maqsadini ko'zda tutadigan mafkuraviy, g'oyaviy va informatsion xurujlardan iboratdir[3].

Tahlil va natijalar. Dunyoning mafkuraviy manzarasi hozirda juda murakkablashib ketdi. Unda ta'sir kuchiga ega bo'lishni eng maqbul yo'li sifatida, mablag' qancha ketishidan qat'iy nazar yirik axborot tarqatuvchilik mavqeyini egallash ekanligi hozirda sir bo'lmay qoldi. Jahonda informatsion urush ketayotganini hatto oddiy insonlar ham sezishlari mumkin. Misol uchun biron mamlakat hududida ma'lum turmush tarzini, qadriyatlar tizimini ulug'lovchi risolalar, san'at asarlari, kinofilmlar, axborotlar va hokazolar tarqatilmoqda. Bunday informatsiyalar jamiyatda ma'lum ijtimoiy fikrni shakllanishiga ta'sir etmay qolmaydi.

Mamlakatimiz yoshlari rivojlangan davlatlar yoshlari kabi zamonaviy bilim olishlariga, dunyo madaniyati va ma'naviyatining sarchashmalaridan bahramand bo'lishga keng imkoniyatlar yaratilmoqda. Shu bilan birga, bugungi axborot xurujlari avj olgan davrda yoshlar tarbiyasiga salbiy ta'sir etuvchi, ming yillar davomida yuksak qadriyatga aylangan, mehr-oqibat, ibo-hayo, kattaga hurmat – kichikka izzat kabi an'analarimizdan yoshlarni og'diruvchi ayrim noxush holatlar ham ko'zga tashlanmoqda.

Hozirgi axborotlashuv va globallashtirishning yoshlar tarbiyasiga o'tkazayotgan salbiy ta'siri quyidagilarda namoyon bo'ladi:

birinchidan, informatsion vositalarning yuksak rivojlanishi natijasida Internet, uyali telefon, telekommunikatsiyalar va turli axborot nashrlarining kirib kelishi. Bu vositalar orqali taklif etilayotgan "qadriyatlar" ko'p hollarda yoshlarimizni o'zimizning milliy qadriyatlarimizdan uzoqlashtirib qo'ymoqda, boshqacha qilib aytganda o'ziga xos "ildizi yo'q individ"larning shakllanishiga, o'z tarixiy ildizlardan uzoqlashuviga olib kelmoqda.

ikkinchidan, "ommaviy madaniyat" turli xil ko'rinishlarining yoshlar orasida tobora keng tarqalishi. Bular, asosan kiyinishda, qiziqishlarda, bo'sh vaqtni o'tkazishda, didlarning sayozlashuvda, milliy qadriyatlarga munosabatda namoyon bo'lmoqda. Yot madaniyat qadriyatlarini o'zida ifoda etayotgan "ommaviy madaniyat" yoshlarimizda g'arbona individualizm, egotsentrizm, nigilizm, andishasizlik, behayolik va zo'ravonlik, milliy qadriyatlarga va ijtimoiy manfaatlarga bepisandlik bilan munosabatda bo'lish kabi illatlarni keltirib chiqarmoqda.

uchinchidan, yoshlar orasida taqlidchilik, g'arbona ideallarga ko'r-ko'rona ergashish kabi holatlar ham kuzatilmoqda[4]. Bunda, xorijsa keng tarqalgan axloqiy va ma'naviy yurish-turish andozalarning kinofilmlar, moda va turli xil reklamalar orqali yoshlarimizning ongini chulg'ab olayotganini sezish qiyin emas. Oqibatda, yoshlar o'rtasida kitob o'qishdan ko'ra kompyuter o'yinlari oldida vaqtini o'tkazish, mazmunan sayoz bo'lgan turli xil janrdagi filmlarni tomosha qilish odat tusiga kirib bormoqda.

Bunday salbiy illatlarga qarshi kurashda albatta milliy o'zlikni anglash va ma'naviy ruhiy olami baquvvat bo'lgan yoshlarni shakllantirish zaruriyati tug'iladi. Yoshlarning ma'naviy olami qanchalik kuchli bo'lsa yot va zararli g'oyalarga qarshi kurashishi ham shunchalik kuchli bo'ladi.

Muhokama. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar va bunyodkorlik ishlari natijasida xalqimizning ongi-tafakkurida ham o'zgarishlar kuzatilmoqda. Fuqarolik jamiyati va huquqiy-demokratik davlat qurishda yoshlarning ma'naviy barkamolligining o'rni benihoya kattadir. Yoshlarni sog'lom dunyoqarash, media savodxonlik, internet va axborot texnologiyalaridan to'g'ri va unumli foydalana oladigan, murakkablashib borayotgan geosiyosiy va g'oyaviy-mafkuraviy jarayonlarda o'z pozitsiyasini belgilay olgan va yot g'oyalarga qarshi kurashuvchanlik, jamiyat taraqqiyotiga to'sqinlik qilayotgan tahdidlarga

qarshi tura oladigan yetuk ma'naviyatli kadrlarni tayyorlash bugungi kunning dolzarb vazifalaridandir. Shu sababli yoshlar orasida milliy ma'naviy o'zlikni anglash hamda milliy g'oyani keng targ'ib qilish dolzarb vazifalardan sanaladi.

Bugungi turli xil yot g'oyalarning keng yoyilishiga qarshi kurasha oladigan ongini zararli mafkuralardan himoya qila oladigan ruhiy va ma'naviy olami mustahkam shaxsni tarbiyalash zamon talablaridan biridir. Turli xil axborotlarning kirib kelishi zamonaviy texnologiyalarning rivojlanishi yoshlarning ongini buzg'unchi g'oyalar bilan egallamoqchi bo'lgan qabih niyatli kimsalarga qarshi kurasha oladigan, mafkuraviy immuniteti kuchli, axborot iste'moli madaniyatiga ega bo'lgan milliy, ruhiy hamda vatanparvarlik hissigacha ega yoshlar jamiyat, davlat taraqqiyotining asosiy rivojlantiruvchi kuchi hisoblanadi.

Yoshlarni ma'naviyatini rivojlantirishda ta'lim va tarbiya sohasining ham o'rni sezilarli darajada bilinadi. Yoshlarga ta'lim va tarbiya berishda birinchi navbatda ma'naviy-g'oyaviy bilim berish, ularning mafkuraviy immunitetlarini kuchaytirish hamda xar tomonlama yetuk yoshlarni voyaga yetkazish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu yuqorida keltirilgan fikrlar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Agar jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo'lsa, uning joni va ruhi ma'naviyatdir" deya bildirilgan mulohazalaridan ham ko'rishimiz mumkin.

Ma'naviy ma'rifiy ishlarning samaradorligini oshirish hamda ma'naviyatni yuksaltirish borasida yurtimizda 18 yoshgacha bo'lgan Respublika fuqarolariga muzeylarga har oyning birinchi yakshanbasi "Ochiq eshiklar kuni" munosabati bilan bepul kirish tizimi yo'lga qo'yildi. Albatta bundan ko'zlangan maqsad ham yoshlarning ma'naviy olamini boyitishga qaratilgandir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti "Biz yangi O'zbekistonni barpo etishga qaror qilgan ekanmiz, ikkita mustahkam ustunga tayanamiz. Birinchisi – bozor tamoyillariga asoslangan kuchli iqtisodiyot. Ikkinchisi – ajdodlarimizning boy merosi va milliy qadriyatlarga asoslangan kuchli ma'naviyat"-deya ta'kidlaydi. Ushbu bildirilgan fikr va mulohazalardan, amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlardan kelib chiqib xulosa qilishimiz mumkinki ma'naviyat, ma'naviy sohadagi ishlarni rivojlantirish hamda sohadagi o'zgarishlar ma'naviyatni davlatimiz siyosatida yuksak o'rinda ekanligidan dalolat beradi.

Xulosa. Umuman olganda, yurtimizda amalga oshirilayotgan islohotlar "milliy tiklanishdan – milliy yuksalish" g'oyasi asosida amalga oshirilmoqda. Yangi O'zbekistonni uchinchi renessans pog'onasiga olib chiqishda albatta xalqni, yoshlarning ongida milliy islohotlarga daxldorlik hissi hamda milliy –ma'naviy merosimizga hurmat, ma'naviy merosimizni asrab avaylash tuyg'usini shakllantirmog'imiz darkor.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Mirziyoyev Sh.M. Inson manfaatlari va huquqlarini ta'minlash – demokratik jamiyat asosidir // *Uning o'zi*. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild – Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2018. – B. 252.
2. Vayronkor g'oyalar va buzg'unchi mafkuralar (ma'naviyatga tahdid soluvchi illatlar). – Toshkent: "Turon zamin ziyo", 2015.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Ma'naviyat, 2008-yil, 13-b
4. G'affarova G. Axborotni ta'lim tizimiga ta'siri. // Falsafa va huquq. 3-son, 2005-yil, 81 b.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

SOCIAL SIGNIFICANCE OF CULTURAL, SCIENTIFIC AND TECHNICAL RELATIONS BETWEEN UZBEKISTAN AND SOUTH KOREA

Usarkulov Oybek

Teacher

Academic Lyceum of Fergana State University

Abstract. The article analyzes the cultural, scientific and technical relations between Uzbekistan and South Korea in the years after independence. The article also highlights the processes of bilateral scientific and cultural cooperation between the Republic of Uzbekistan and the Republic of Korea, issues of cooperation with research institutions and higher education institutions.

Keywords: scientific and technical, cooperation, KOICA, nuclear energy, sister city, Seoul, historical, artistic, archaeological institute.

O'ZBEKISTON VA JANUBIY KOREYA O'RTASIDAGI MADANIY, ILMIY-TEXNIKAVIY ALOQALARNING IJTIMOY AHAMIYATI

Usarkulov Oybek

o'qituvchi

Farg'ona davlat universiteti akademik litseyi

E-mail: o.usarkulov@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada O'zbekistoning Janubiy Koreya davlati bilan mustaqillikdan keyingi yillardagi madaniy, ilmiy-texnikaviy aloqalari tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada O'zbekiston Respublikasi va Koreya Respublikasi o'rtasidagi ikki tomonlama ilmiy va madaniy hamkorlik jarayonlari, ilmiy-tadqiqot muassasasi hamda oliy o'quv yurtlari bilan hamkorlik masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: ilmiy-texnikaviy, hamkorlik, KOIKA, Atom energetikasi, birodarlashgan shahar, Seul, tarixiy, badiiy, arxeologik institut.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N32>

Kirish. Janubiy Koreya O'zbekiston Respublikasini mustaqil davlat sifatida 1992-yil yanvarida tan olib u bilan diplomatik aloqa o'rnatish bilan birga, O'zbekiston hududida istiqomat qilayotgan 200 mingdan ortiq koreys vatandoshlari bilan ham aloqa o'rnatish, ular hayoti bilan yaqindan tanishish, ularga har jihatdan yordam berish imkoniyatiga ega bo'ldi.

1999-yili Toshkentda ochilgan "O'zbekiston-Koreya Respublikasi" do'stlik jamiyati madaniy aloqalarni rivojlantirishga katta hissa qo'shmoqda. Muntazam ravishda festival, ko'rgazma, konsert va boshqa ko'plab madaniy tadbirlar tashkil qilinmoqda. Koreya Respublikasida o'tkazilgan "Markaziy Osiyo nafosati" foto ko'rgazmasi, "So'g'diyona ansamblining", "Ipak yo'li ruhiyati" konserti, "Ipak yo'li" festivali, har yili Toshkentda bo'ladigan Koreya madaniyati haftaligi shular jumlasidandir. Koreyalik xonanda va sozandalar Samarqandda o'tadigan "Sharq taronalari" xalqaro musiqa festivalida doim faol ishtirok etadi.[1] O'zbekiston ko'plab xalqaro madaniy tadbirlarning markaziga aylanmoqda. Bu

tadbirlarda mamlakatlarning madaniyat sohasidagi yutuqlari bilan o'rtlashishadi. Madaniyatlar bir-birini boyitib boradi.

1997-yilning avgust oyida Samarqandda "Sharq taronalari" an'anaviy birinchi Xalqaro festivali bo'lib o'tdi. Unda ishtirok etgan hakamlar hay'ati 10 kishidan iborat bo'lib, ulardan 7 nafari Yaponiya, Hindiston, Malayziya, Xitoy, Janubiy Koreya, Turkiya va Misrdan edi.[2]

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ikki mamlakat o'rtasidagi madaniy aloqalarni rivojlantirishda Janubiy Koreya Respublikasining Maorif Markazi nihoyatda katta ro'l o'ynamoqda. Bu yerda koreyslar, o'zbeklar va boshqa millatga mansub kishilar ham koreys tilini, tarixini va Janubiy Koreya madaniyatini katta qiziqish bilan o'rganmoqda. Markaz qoshida kompyuter kurslari, sport turlaridan taekvondo, koreys xalq raqslari to'garaklari ishlab turibdi.

Samarqandda o'tkaziladigan "Sharq taronalari" Xalqaro musiqa festivalida Janubiy Koreyadan kelgan tanlov dasturi ishtirokchilari Li Jun A va Yu Mi Lilar Koreya xalq qo'shiqlarini mahorat bilan ijro etganliklari uchun YUNECKOning maxsus mukofotiga sazovor bo'ldilar. Ikkinchi Samarqand festivalida esa koreyalik qo'shiqchi Yun Kong Su faxrli birinchi mukofotni qo'lga kiritdi.

O'zbekiston va Janubiy Koreya o'rtasidagi madaniy aloqalar an'anaviy xalq musiqasi bilan cheklanib qolgani yo'q. Masalan, Toshkentda bo'lib o'tgan Xalqaro Simfonik musiqa festivalida ham janubiy-koreyalik kompozitor Li Kun Bongning asari mutaxassislar tomonidan eng yuqori bahoga loyiq deb topildi. Shunisi e'tiborliki, so'nggi yillar ichida o'zbekistonlik bastakorlar tomonidan koreys xalqi kuylari asosida yangi va original musiqiy asarlar yaratildi. Mazkur asarlar bizning mamlakatimizda va Janubiy Koreyada ham birdek muvaffaqiyat bilan ijro etilmoqda.

Koreya Respublikasida musiqa san'atiga bo'lgan qiziqish va e'tibor bu san'at turining yanada ravnaq topishiga, uni turli xalqaro anjumanlarda namoyish qilish imkonini bermoqda. Masalan 1998-yil sentyabr oyida Toshkentda bo'lgan Xalqaro simfonik musiqa festivalida Janubiy Koreyaning Simfonik musiqa jamoasi qatnashdi.[4] Shuningdek 1994-yilda Janubiy Koreyada ham O'zbekiston madaniyatiga, san'atiga bo'lgan e'tiborni alohida aytib o'tish joiz. O'zbekistonning taniqli, jahonga dong'i ketgan xalq ansambllari Janubiy Koreyada o'z san'atlarini namoyish qilishdi. "S-Es-Ti" firmasi taklifiga binoan "Yalla" vokal -cholg'u ansambli Koreyada o'zbek san'atini namoyish qildi. O'zbekistonning mashhur "Bahor", "Lazgi" raqs ansambllari Koreya xalqiga O'zbekistonning milliy raqs san'atini yuqori saviyada namoyish etdi.[5]

Shuningdek, Janubiy Koreya kino san'atkorlari ham O'zbekistonda an'anaga aylangan va muntazam o'tkazib turilayotgan Xalqaro kinofestivalda doimo ishtirok etib kelmoqdalar. Masalan, 1997-yil may oyida bo'lgan XII Toshkent Xalqaro kinofestivalida Bosh sovrin "Oltin Humo" Janubiy Koreyalik ssenariy muallifi va rejissyor Pak Chul Sunning "Alvido azizam" filmiga berilgan[6].

Shuningdek tarix sohasida ham bir qancha ilmiy izlanishlar olib borildi.

O'zbekiston Janubiy Koreya Respublikasi bilan ham har tomonlama ilmiy -texnik hamkorlik o'rnatgan. Mazkur hamkorlik 1992-yil 17-iyunida imzolangan ilmiy-texnik hamkorlik to'g'risidagi hukumatlararo bitim asosida amalga oshirilmoqda. O'sha yilning o'zida O'zbekistonning yadro fizikasi instituti Janubiy Koreya yadroviiy tadqiqotlar Markazi bilan ilmiy-texnik hamkorliklar olib borish to'g'risida shartnoma tuzdi. O'zbekiston Respublikasi

Fanlar Akademiyasining Issiqlik fizikasi bo'limi esa Yaponiyaning molekulyar fanlar instituti bilan eng yangi elektr o'tkazuvchi polimerlarning magnit xossalarini o'rganish bo'yicha hamkorlikda tadqiqotlar o'tkazishga kirishildi.[7]

O'zbekiston Yadro fizikasi instituti hamda uning "Radiopreparat" va "Tezlatkich" korxonalari Janubiy Koreya Respublikasi atom tadqiqotlari instituti bilan 1991-1996-yillarga tuzilgan ilmiy-texnik hamkorlik to'g'risidagi Shartnomaga asosan "Tadqiqot reaktorining neytron bog'lamlaridan qo'llanib materiallarni tadqiq etish va takomillashtirish" mavzusida qo'shma tadqiqotlar olib bormoqdalar. [7]

1995-yilning noyabrida O'zbekistonga Janubiy Koreyadan genetika, biotexnologiya, qishloq xo'jaligi, urug'chilik va xalq tabobati sohalarining mutaxassisleri tashrif buyurdilar. Mazkur tashrif chog'ida urug'chilik, botanika, genetika muammolari bo'yicha qo'shma ilmiy ishlarining o'zaro manfaatli yo'nalishlari belgilab olindi, shuningdek, olimlar o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri aloqalar o'rnatildi.

Tahlil va natijalar. O'zFA tarix instituti tashabbusi bilan 2002-yilda Janubiy Koreyalik tarixchi olimlar ishtirokida Toshkentda Markaziy Osiyo tarix ko'zgasida: o'tmishdan kelajakka, 2003-yili esa, Markaziy Osiyo:sivilizatsiyalashgan taraqqiyot yo'llari mavzularida xalqaro ilmiy anjuman o'tkazildi. Mazkur institut xodimlari Janubiy Koreyalik hamkasblari bilan o'zaro hamkorlik aloqalarini rivojlantirishga katta e'tibor qaratmoqda. Jumladan,so'nggi yillarda mazkur mamlakatdan bir qancha yetuk olimlar o'zaro tajriba almashish maqsadida Tarix institutida bo'lgan bo'lsalar, o'z navbatida yirik olimlardan biri V.Xan Janubiy Koreyada 2003-yilda o'tkazilgan xalqaro anjumanda o'z ma'ruzasi bilan ishtirok etdi.Mazkur institut huzuridagi Ixtisoslashgan Kengashda Janubiy Koreya lik yosh tadqiqotchilar Sun Don Gi hamda Seng Yong Chellalar Tarix institutining tarix fani bo'yicha nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildilar.Ayni paytda ,institut olimlari Janubiy Koreyaning Osiyo rivojlanish va madaniyat instituti bilan 2001-yilda tuzilgan shartnoma asosida hamkorlikda ko'pgina yo'nalishlar bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlarini olib bormoqdalar. [8]

O'z FA Yadro fizikasi instituti Yensey universiteti hamda Janubiy Koreyaning Atom energetikasi instituti bilan birgalikda 1999-yilning dekabrda 2000-yilning mart oyida uchta ilmiy seminar o'tkazilgan. Ular quyidagi muammolarga bag'ishlandi: "Qattiq jinsli trekli detektorlardan analitik maqsadlardan foydalanish", "Biologik namunalarda bor va uranni aniqlash", "Trekli avtodiografiya obyektlarining atrof-muhitini tahlil qilish". Ayni shu institut tomonidan 2000-yilning mart-iyul oylarida koreyalik mutaxassislar bilan hamkorlikda yuqori ishlanmadagi kukunli difraktolitrda qo'llanuvchi qotishmalarning kristall strukturalari va fazali o'zgarishlari tadqiq etildi.[9]

Ikki davlat o'rtasidagi iqtisodiy ,madaniy,ilmiy-texnikaviy aloqalarni yo'lga qo'yishda va rivojlantirishda Janubiy Koreyaning KOICA (Xalqaro munosabatlar bo'yicha Koreya agentligi) xalqaro tashkilotining roli slamqolidir. Agentlik (KOICA) 1991-yil aprel oyida tashkil qilingan bo'lib, Koreya Respublikasi tashqi ishlar vazirligi tasarrufiga kiritilgan.

Agentlikning faoliyat doirasida geografik jihatdan Osiyo, Lotin Amerikasi,Afrika qit'alarini, shu jumladan, Mustaqil davlatlar hamjamiyatiga a'zo mamlakatlar qamrab olingan.

O'zbekistonda ta'lim muassasalarining Yevropadagi ta'lim jamg'armasi, Germaniyaning Texnika hamkorlik tashkiloti,Yaponiyadagi JAIKA-Xalqaro hamkorlik agentligi, Koreyaning KOICA-Xalqaro hamkorlik agentligi, UNESCO, Jahon banki, TESIS-TEMPUS ochiq jamiyat

instituti, AQSH, Angliya, Fransiya, Yaponiya, Daniya Gollandiya Oliy ta'lim vazirliklari bilan hamkorlik kengayib bormoqda. [10]

Janubiy Koreyaning yordami bilan Jahon tillari universitetida koreys tili markazi tashkil etilgan. Samarqand chet tillari institutida esa koreys tili va adabiyoti markazi faoliyat yuritmoqda. Janubiy Koreya Respublikasi elchixonasi ushbu markazlarni video va audio darslar, yangi adabiyotlar bilan ta'minlashga yaqindan yordam ko'rsatmoqda. Janubiy Koreyaning Osiyo madaniyati va taraqqiyoti institutining ko'magi bilan Samarqand chet tillari institutida kompyuter markazi tashkil qilindi.

Ta'kidlash kerakki, janubiy koreyalik kadrlarning bilim olishida O'zbekiston ham o'z hissasini qo'shmoqda. 2000-2005-yillar oralig'ida O'zbekistonda 30 ga yaqin koreyalik talaba va aspirantlar tahsil olgan.

2000-yilda O'zbekistondagi o'n ikkita oliy o'quv yurtining (Toshkent, Namangan, Nukus, Samarqand, Farg'ona, Guliston) o'n besh nafar talabasi Janubiy Koreyaning xorijiy vatandoshlar jamg'armasi tomonidan ta'sis etilgan stipendiyaga sazovor bo'ldi. Ushbu stipendiyaning miqdori oyiga 50 AQSH dollarini tashkil etgan.

2002-yilning yanvar oyida Buxoro tibbiyot institutining bir guruh o'qituvchi va talabalariga Janubiy Koreyaning Madaniyat va Taraqqiyot Osiyo instituti (MTOI) Ning maxsus stipendiyasi topshirildi. Ushbu stipendiyalar Osiyoning meditsina oliy o'quv yurtlaridagi eng yaxshi ilmiy ish sohiblariga va a'lochi o'quvchilariga berildi. Buxoro tibbiyot instituti bir necha yillardan buyon Janubiy Koreyaning ushbu instituti bilan hamkorlik qilib kelmoqda. Ular orasida o'zaro o'qituvchilar va talabalar bilan almashinish ham yo'lga qo'yilgan.

O'zbekiston bilan Janubiy Koreya o'rtasidagi hamkorlikning yanada mustahkamlanishida 2002-yilning dekabrda Asana shahrida bo'lib o'tgan Osiyo va Tinch okeani mintaqasi Oliy o'quv yurtlari rektorlari Federatsiyasining kengashi yangi bir bosqich bo'ldi. Bunda O'zbekiston delegatsiyasi ilk bor ishtirok qildi. O'zbekiston Oliy o'quv yurtlari rektorlari ham mazkur Federatsiyaga a'zo sifatida qabul qilindi. Ushbu kengashning eng muhim jihati shunda bo'ldiki, unda O'zbekiston Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi bilan Koreya Respublikasi Senmun universiteti o'rtasida Shartnoma imzolandi. Ushbu shartnomaga asosan, bundan keyin har yili O'zbekistonning barcha oliy o'quv yurtlaridan bir nafardan talaba Janubiy Koreyaning eng nufuzli universitetlaridan birida ikki oylik stajirovkada bo'lib qaytishi mumkin. Toshkent Davlat Sharqshunoslik institutidan esa 3 nafar talaba ana shunday shaharga muvaffaq bo'ldi.

Shuni ham ta'kidlash joizki hozirgi kunda koreys tilini o'rganayotgan talaba yoshlar oliy o'quv yurtini bitirgach, O'zbekiston va Janubiy Koreya o'rtasidagi turli aloqalar zamirida muhim rol o'ynashi mumkin, bu esa ikki davlat o'rtasidagi do'stlikni mustahkamlashga yordam beradi. Janubiy Koreya va O'zbekiston tarixini, madaniyatini va iqtisodini yaxshi biladigan diplomli mutaxassislar faqat do'stlikni va har tomonlama hamkorlikni mustahkamlashga xizmat qilishi tabiiydir.

Binobarin Janubiy Koreyaning ikkita institutida esa o'zbek tili o'rgatilmoqda. Bu Pusan chet tillari institutida va Xo-Se institutida O'zbekiston haqida maxsus kurs o'qitiladi. Jumladan Pusan chet tillari institutining Markaziy Osiyo bo'limida 1995-yildan boshlab o'zbek tili o'qitiladi. Xo-Se institutida esa maxsus o'zbek tili kafedrasini tashkil qilingan. Lekin, bu institutlarda oliy malakali O'zbekistonni yaxshi biladigan mutaxassislar yetishmaydi. Bu sohada O'zbekiston hukumati katta yordam bermoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Koreya Respublikasi Prezidenti Mun Chje Inning taklifiga binoan 2017-yil 22-24-noyabr kunlari davlat tashrifi bilan ushbu mamlakatda bo'ldi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevga Seul shahrining faxriy fuqarosi unvonini berishga bag'ishlangan marosim bo'lib o'tdi.

Davlatimiz rahbari joriy yil 2017-yil 3-iyul kuni Seul shahri meri Pak Von Sunni Toshkentda qabul qilib, birodarlashgan shaharlar – Toshkent va Seul o'rtasida amaliy hamkorlikni rivojlantirish masalalarini muhokama qilgan edi

2017-yilning 24-noyabrida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Koreya Respublikasi Prezidenti Mun Chje In hamrohligida Seul shahridagi Janubiy Koreya Milliy muzeyiga tashrif buyurdi. Mazkur muzey Koreya Respublikasining eng yirik tarixiy va madaniy markazlaridan biri hisoblanadi. 1945-yil asos solingan muzey uchun 2005-yil o'ziga xos me'moriy yechimga ega zamonaviy bino barpo etilgan. Osiyoda eng yirik, deya e'tirof etiladigan ushbu muzey ko'lami jihatidan dunyoda oltinchi o'rinda turadi. Muzeyda 220 mingdan ortiq tarixiy, badiiy, arxeologik va boshqa eksponatlar to'plangan. Prezidentimiz muzey eksponatlari bilan tanishdi. Madaniy-gumanitar sohalarida davlatlarimiz o'rtasidagi aloqalarni yanada kengaytirish yuzasidan kelishib olindi.[11]

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning taklifiga binoan Koreya Respublikasi Prezidenti Mun Chje In 2019-yil 18-aprel kuni davlat tashrifi bilan mamlakatimizga keldi. Tashrif chog'ida Koreya Respublikasi 2018-yilda O'zbekiston tashabbusi bilan BMT Bosh Assambleyasi tomonidan qabul qilingan "Markaziy Osiyo mintaqasida tinchlik, barqarorlik va izchil taraqqiyotni ta'minlash bo'yicha mintaqaviy va xalqaro hamkorlikni mustahkamlash" hamda "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik" rezolyutsiyalarini qo'llab-quvvatladi.

2017-yili O'zbekistonda koreys millati vakillari yashayotganining 80 yilligi munosabati bilan poytaxtimizdagi "Do'stlik" bog'ida yodgorlik monamenti ochildi. Poytaxtimizning markaziy ko'chalaridan biriga Seul nomi berildi. Koreys xalqining ma'naviy-madaniy merosini saqlash va rivojlantirish maqsadida Koreya Respublikasi hukumati tomonidan Toshkent shahrida Koreya madaniyati uyi qurib bitkazildi. Ushbu maskan xalqlarimiz abadiy do'stligining yana bir yorqin timsoli bo'ladi.

Xulosa. Mamlakatimiz oliy o'quv yurtlari Janubiy Koreyadagi 45 dan ortiq ilmiy-tadqiqot muassasasi bilan hamkorlik o'rnatgan. Poytaxtimizda Koreya Respublikasining to'rtta universiteti filiali ochildi. Shuningdek Farg'ona shahrida O'zbekiston – Koreya Xalqaro Universiteti o'z faoliyatini olib bormoqda.

Shunday qilib, koreys va o'zbek xalqi ma'naviy jihatdan bir-biriga yaqin bo'lganligi ular o'rtasidagi umumiy aloqalarni davlatlar darajasida ,tadbirkorlik o'rtasida va ikki xalq miqyosida to'g'ri va istiqbolli yo'lga solinishiga yordam berdi. va o'zining mustahkam zaminiga ega bo'ldi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Халқ сўзи // 1997 йил 4 сентябр.
2. Тошкент оқшоми // 1998 йил 5 сентябр.
3. Халқ сўзи // 1994 йил 28 май
4. Халқ сўзи // 1997 йил 4 сентябр

5. Киргизбаев А.К. Ўзбекистон Республикасининг Осиё мамлакатлари билан халқаро ҳамкорлиги // докторлик илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияю - Т.: 2004. - Б -245.
6. Normatova D. E. The Emergence of Philosophy in Ancient Society //Miasto Przyszłości. – 2023. – Т. 43. – С. 478-483.
7. Usmonov Q. O'zbekiston tarixi. -Т.: O'qituvchi, 2012. -Б-222
8. Normatova D. E. Attitudes Towards Moral Heritage In The History Of Central Asia //Oriental Journal Of Social Sciences. – 2021. – С. 11-16.
9. Киргизбаев А.К. Ўзбекистон Республикасининг Осиё мамлакатлари билан халқаро ҳамкорлиги // докторлик илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияю - Т.: 2004. -Б. 293.
10. Халқ сўзи // 2002 йил 30 январ.
11. O'zbekiston Respublikasi tashqi ishlar vazirligi qoshidagi diplomatik korpusga xizmat ko'rsatish byurosi saytidan. 29 noyabr 2017-yil.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

SOCIAL CONFLICTS AND SOCIO-PHILOSOPHICAL INTERPRETATIONS

Majidov Sodiqjon Sadullayevich

Teacher

Namangan State Technical University

Abstract. This article analyzes issues such as the essence of social conflicts, the reasons for their occurrence, and their role in society from a socio-philosophical point of view. Various forms of conflicts, their positive and negative consequences, as well as ways to resolve them, are considered.

Keywords: social conflict, social philosophy, society, interests, struggle, consensus, compromise.

IJTIMOIIY ZIDDIYATLAR VA IJTIMOIIY FALSAFIY TALQINLAR

Majidov Sodiqjon Sadullayevich

o'qituvchi

Namangan davlat texnika universiteti

E-mail: s.majidov@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada ijtimoiy ziddiyatlarning mohiyati, kelib chiqish sabablari va jamiyatdagi roli kabi masalalarni ijtimoiy falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilingan. Ziddiyatlarning turli xil shakllari, ularning ijobiy va salbiy oqibatlari, shuningdek, ularni hal etish yo'llari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy ziddiyat, ijtimoiy falsafa, jamiyat, manfaatlar, kurash, konsensus, murosaga kelish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N33>

Kirish. Ijtimoiy ziddiyatlar har qanday jamiyatning ajralmas qismi hisoblangan turli guruhlar, qatlamlar, tashkilotlar va shaxslar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar, kelishmovchiliklar va manfaatlar to'qnashuvi natijasida yuzaga keladi. Bu ziddiyatlar turli shakllarda namoyon bo'lishi mumkin: iqtisodiy, siyosiy, madaniy, diniy va boshqalar.

Ijtimoiy ziddiyatlar jamiyatning rivojlanishiga ham turtki berishi, ham uni parchalanishga olib kelishi mumkin. Shu sababli, ijtimoiy ziddiyatlarni tushunish va ularni boshqarish ijtimoiy falsafaning muhim vazifalaridan biridir [1]. Ijtimoiy falsafa esa ijtimoiy ziddiyatlarni tushunish, ularning sabablarini tahlil qilish va ularni hal qilish yo'llarini izlash bilan shug'ullanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ijtimoiy ziddiyat – bu turli ijtimoiy subyektlar o'rtasidagi maqsadlar, manfaatlar, qadriyatlar va qarashlardagi kelishmovchiliklar tufayli yuzaga keladigan kurash jarayonidir[1]. Ziddiyatlar resurslar taqsimoti, hokimiyat uchun kurash, ijtimoiy mavqeni belgilash, madaniy farqlarni qabul qilmaslik kabi sabablarga ko'ra kelib chiqishi mumkin.

Ijtimoiy falsafa ziddiyatlarni jamiyatning tabiiy holati sifatida qaraydi. Gegel ta'kidlaganidek, ziddiyatlar rivojlanishning manbai hisoblanadi. Marks esa sinflar o'rtasidagi ziddiyatlarni jamiyatning asosiy harakatlantiruvchi kuchi deb biladi[2].

Ijtimoiy ziddiyatlar turli shakllarda namoyon bo'lishi mumkin:

- Shaxslararo ziddiyatlar: ikki yoki undan ortiq shaxs o'rtasidagi kelishmovchiliklar.
- Guruhlararo ziddiyatlar: turli ijtimoiy guruhlar (millatlar, dinlar, kasb egalari) o'rtasidagi qarama-qarshiliklar.

- Sinflararo ziddiyatlar: turli ijtimoiy sinflar (boylar va kambag'allar) o'rtasidagi manfaatlar to'qnashuvi.

- Siyosiy ziddiyatlar: hokimiyat uchun kurash, siyosiy partiyalar o'rtasidagi raqobat.
- Etnik ziddiyatlar: turli millatlar va etnik guruhlar o'rtasidagi kelishmovchiliklar.
- Konfessional ziddiyatlar: turli dinlar va diniy oqimlar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar.

Ijtimoiy ziddiyatlar va ijtimoiy falsafiy talqin, ijtimoiy hayotda uyg'unlik, tartibsizlik va boshqa muammolar o'rtasidagi o'zaro aloqalar haqida gapirilganda, bir nechta muhim muammolar mavjud bo'lishi mumkin. Bu muammolarning bir qismini quyidagicha belgilash mumkin:

O'zaro qarama-qarshilik: Ijtimoiy hayotda, insonlar, guruhlar, milliy va etnik jamlar, diniy va siyosiy to'plamlar kabi turli jamlar o'rtasida qarama-qarshilik bo'lishi odatdir. Bu ziddiyatlar, rivojlanish, quvvatli fikrlash va ideyalarni o'rgatish uchun muhim bo'lgan faktorlar bo'lishi mumkin. Ularning yo'qolishi va natijalari esa fuqarolar, mamlakatlar va jahon o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tashkil qilishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Iqtisodiy ziddiyatlar: Ijtimoiy hayotda, iqtisodiy muammolar ham muhimdir. Kapitalizm va sotsializm o'rtasidagi tartib, resurslar va pul menejmenti, daromad taqsimoti va umumiy iqtisodiy faoliyatga doir talablar o'rtasidagi ziddiyatlar, ijtimoiy falsafiy talqinlarning asosiy muammolarini tashkil etadi.

Jinsiy ziddiyatlar: Jinsiy qarama-qarshilik, ijtimoiy falsafiy talqinlarning muhim muammolaridan biridir. Bu muammo, jinsiy barqarorlik, to'g'ri va adolatsizlik, jinsiy identifikatsiya, gomoseksualizm va transgendizm kabi masalalar asosida paydo bo'ladi. Bu muammo ijtimoiy qonunlar, diniy tushunchalar va inson huquqlariga bog'liq tartibotlarning o'zaro mosligiga tegishli bo'ladi.

Milliy ziddiyatlar: Milliy taraqqiyot, etnik identifikatsiya, davlatning milliy siyosati va milliyatiga oid talqinlar, ijtimoiy ziddiyatlarning muammolaridan biri sifatida ko'rinadi. Bu muammo, qayg'udoshlik, tushuntirish, muhofaza va o'zaro istiqbolli munosabatlar kabi masalalarni o'z ichiga oladi.

Diniy ziddiyatlar: Diniy talqinlar ijtimoiy ziddiyatlarni shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Muhim diniy g'oyalar, tanqid va to'g'ri fikrlash odatlari o'rtasidagi muammo va ziddiyatlar, ijtimoiy falsafiy talqinlarning birlashmasida paydo bo'lishi mumkin.

Bu muammolar va ziddiyatlar, ijtimoiy hayotning o'zgarishlari, inson huquqlari, o'zgargan ijtimoiy falsafalar va o'zaro munosabatlar o'rtasidagi ko'rsatkichlar bilan bog'liqdir. Ularni hal qilish uchun adolatsizlik va noaniqlikning o'rniga, maslahatlashish, yoshlarni tarbiyalash va ma'rifat olish, inson huquqlarini muhofaza qilish, shuningdek, dialog, toleransiya va ma'naviyatga e'tibor berish zarur.

Ijtimoiy ziddiyatlar va ijtimoiy falsafiy talqinning muhim muammolarini belgilash qisqacha bayon qilish mumkin. Ijtimoiy ziddiyatlar, ijtimoiy tashkilotlarda va jamiyatda paydo bo'ladigan manfaatlar, qarashlarning o'zaro tushunchalaridan kelyapti. Bu ziddiyatlar odatda o'zaro qarashlarning, maqbul tushunchalar va qonunlarga, diniy va madaniy normativlarga

mos kelmaydigan tushunchalar o'rtasida yuzaga keladi. Bunday ziddiyatlarga misol sifatida etnik, mazhabiy, siyosiy, iqtisodiy ziddiyatlar keltirilishi mumkin.

Biroq, ijtimoiy ziddiyatlar o'zida negativ tomondan ham o'z ichiga oladi. Bu ziddiyatlarga qaramay, jamiyatda tinimsizlik, intolerantlik, diskriminatsiya va konfliktlar ro'y berishi mumkin. Ijtimoiy ziddiyatlar qat'iyat bilan qarashlarning o'zaro qaramay, qarashlarning ko'rsatkichlariga, iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotga to'g'ri kelishi uchun muhimdir.

Ijtimoiy falsafiy talqin esa fikrlar, tushunchalar va nazariyalar to'plamidir, uning asosiy maqsadi jamiyatning yaxshi bo'lishi uchun xalqaro, iqtisodiy, siyosiy va madaniy qonunlarni belgilashdir. Ijtimoiy falsafiy talqinlar inson huquqlarini muhofaza qilish, demokratiya, barqarorlik, o'zaro hamkorlik, iqtisodiy ravishda taraqqiyotni kengaytirish va boshqa maqsadlarni qamrab olishga qaratilgan[3].

Muhim muammolar esa ijtimoiy ziddiyatlar va ijtimoiy falsafiy talqinlar bilan bog'liqdir. Bunda o'zaro ziddiyatlar asosida ijtimoiy falsafiy talqinlarni amalga oshirish, qonunlarga rioya qilish, manfaatlar va hujjatlarga asoslangan muzokaralarga erishish muammolari o'rtasidagi bog'liqlarni ko'zlab beradi. Bu muammolar jamiyatda tartib, adolat, huquqiy muhofaza, barqarorlik, tengsizlik, din va axloqiy tashabbuslar va boshqa ko'rsatkichlarning aniq belgilanishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Tahlil va natijalar. Ijtimoiy ziddiyat muammolarini belgilashning o'ziga xos usullari va strategiyalari mavjud. Ularning asosiy maqsadi jamiyatda to'g'ri va barqaror harakat qilish, ziddiyatlarni kamaytirish, o'zaro tushunchalar o'rtasidagi kelishuvlarni osonlashtirish, to'g'ridan-to'g'ri kompromiss topish va jamiyatning umumiy taraqqiyotini ta'minlashga yo'naltiriladi. Bu maqsadga erishish uchun diqqat, mazmunli muzokaralar, diplomatiya, huquqiy muhofaza tizimlari, kelishuv va uzalishish uchun mexanizmlar, o'zaro munosabatlarni o'rgatish va o'zaro ishonchni kuchaytirish talablari amalga oshiriladi.

Ijtimoiy ziddiyatlar va ijtimoiy falsafiy talqinlarning muhim muammolarini belgilash jamiyatning tarqalishi va barqarorligi uchun kritik muammolardir. Ular bilan samimiy va tafakkurli muzokaralar olib borish, barqaror jamiyatni qurish uchun muhimdir[4].

Ijtimoiy ziddiyatlar va ijtimoiy falsafiy talqin muammosi, insoniy jamiyatida o'zaro bo'lgan mazmunli muhim mavzudir. Ushbu mavzu, ijtimoiy tizimlarning tuzilishi, insonlar o'rtasidagi munosabatlarning aniqlanishi va uning muammosi haqidagi ilm-falsafa fikrlarini o'rganish bilan bog'liqdir.

Ijtimoiy ziddiyatlar, ijtimoiy hayotda mavjud bo'lgan murakkabliklarni aks ettiradigan o'zaro nisbiyliklar va tashqi sabablarga qarshi kelishlar sifatida tushuniladi[5]. Bu ziddiyatlar, mamlakatlar, etnik guruhlar, diniy tarmoqlar, tabiiy resurslarni ishlash usullari, iqtisodiy tizimlar va boshqa bir qator asosiy sabablarga asoslangan tartibotlarning farqliliklari bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Ijtimoiy ziddiyatlar va ulardan kelib chiqadigan muammosi, qo'shma jamoatning istiqbolli rivojlanishini ta'minlashda katta ahamiyatga ega.

Ijtimoiy falsafiy talqin, ijtimoiy hayotning tuzilishi va mohiyati bo'yicha muhim talablar, qoidalarining qo'llanilishi, insonlarning jamiyat bilan muloqot qilish usullari va uning muammosini o'rganishni talab qiladi. Bu o'zgartirishlar, ijtimoiy muhitda yuksalish, adolat, erkinlik, inson huquqlarining muhofazasi va insoniy qadar muomala qilish kabi mohiyatga oid muammolarni belgilashda muhim bo'ladi.

Ijtimoiy ziddiyatlar va ijtimoiy falsafiy talqinning muhim muammosi tartibotlarni, qonunlarni, qoidalarni, odatlarni va insonlarning qobiliyatlari, tanqidiy muhokamalarni

o'rganishda yordam beradi. Bu muammosi bilan shug'ullanish, ijtimoiy hayotni yanada rivojlantirish, insonlarning tinimsizligini ta'minlash, dunyoning istiqbolli o'zgarishlarga moslashish va hamkorlikni rivojlantirishga erishishga imkon beradi[6].

Bundan tashqari, ijtimoiy ziddiyatlar va ijtimoiy falsafiy talqin muammosi, insonlarning adolat, barqarorlik, tabiiy resurslardan samarali foydalanish va insoniy va jamoat madaniyatini rivojlantirishga oid masalalarni ham o'z ichiga oladi. Bu muammosi, o'zaro qarshiliklarni kamaytirish, muzokaralar va tashkilotlar o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish va ijtimoiy taraqqiyotning o'zlashtirilishi uchun o'zgarishlarni amalga oshirishni talab qiladi.

Xulosa. Ijtimoiy ziddiyatlar va ijtimoiy falsafiy talqinning muhim muammosini belgilash, adolat, erkinlik, inson huquqlari, hamkorlik, tinimsizlik, mazkur muammoning tahlili, talqin usullari, mazmun va xulosalarning qo'llanilishi bilan bog'liq ilm-falsafa sohasidagi tadqiqot va o'rganishlarning bir qismidir.

Ziddiyatlarni boshqarish va ularni hal etish yo'llarini topish jamiyatning barqaror rivojlanishi uchun zarurdir. Ijtimoiy falsafa ziddiyatlarni hal etishning turli usullarini tahlil qiladi va ularning samaradorligini baholaydi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Жуйкова Т. Н. Социальный конфликт как предмет научного исследования //Вестник Воронежского института МВД России. – 2007. – №. 4. – С. 62-68.
2. Sadullayevich M. S. PUBLIC DIPLOMACY IN CONTEMPORARY RESEARCH DISCOURSE //Восточно-европейский научный журнал. – 2021. – №. 4-5 (68). – С. 4-7.
3. Yaxshiboyeva N. MADANIYATLARARO NIZOLAR VA ULARNING SIYOSIY OQIBATLARI //Наука и инновация. – 2025. – Т. 3. – №. 12. – С. 46-48.
4. Muratovich M. M. et al. Optimization of anesthesiological assistance in women with arterial hypertension in hysterectomy //Достижения науки и образования. – 2020. – №. 5 (59). – С. 82-86.
5. Иванов О. И. Социальная напряженность и социальный конфликт //Вестник Санкт-Петербургского университета. Международные отношения. – 2005. – №. 3. – С. 24-30.
6. Sadullayevich M. S. PUBLIC DIPLOMACY IN CONTEMPORARY RESEARCH DISCOURSE //Восточно-европейский научный журнал. – 2021. – №. 4-5 (68). – С. 4-7.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

THE BOOK, AS ONE OF THE MAIN FORMS OF ART, IS THE ART OF WORDS

Abdullaeva Ikbola Mohirovna

Senior Lecturer at the Department of russian language and literature
at Namangan state institute of foreign languages
named after Iskhokhon Ibrat
E-mail: ikbola.abdullayeva.87@mail.ru

Abstract. This article examines various aspects of the influence of books on personal development, broadening one's horizons and the formation of cultural values. Particular attention is paid to the formation of moral and ethical standards, the development of cultural self-awareness and instilling in a person a sense of responsibility to society. Fiction is analyzed as an important historical source that can reflect the spirit of the times. Literary works not only tell about events of the past, but also convey the feelings, thoughts and worldviews of people who lived in different historical eras.

Keywords: book, fiction, reading culture, self-awareness, motivation, cultural values, moral ideal, self-development, cultural self-awareness, behavior patterns.

КНИГА – КАК ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ ВИДОВ ИСКУССТВА – ИСКУССТВО СЛОВА

Абдуллаева Икбола Мохировна

старший преподаватель кафедры русского языка и литературы
Наманганского государственного института иностранных языков
имени Исхокхона Ибрата

Аннотация. В данной статье рассматриваются различные стороны влияния книг на личностное развитие, расширение кругозора и формирование культурных ценностей. Особое внимание уделяется формированию моральных и этических норм, развитию культурного самосознания и воспитания в человеке чувство ответственности перед обществом. Анализируется художественная литература как важный исторический источник, способный отражать дух времени. Литературные произведения не только повествуют о событиях прошлого, но и передают чувства, мысли и мировоззрение людей, живших в разные исторические эпохи.

Ключевые слова: книга, художественная литература, читательская культура, самосознание, мотивация, культурные ценности, нравственный идеал, саморазвитие, культурное самосознание, образцы поведения.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N34>

Введение.

Новый этап развития системы высшего образования, связанный с реформой образовательной системы Республики Узбекистан в целом, выдвинул на первый план концепцию широкого развития личности, а именно «воспитания молодежи в качестве духовно богатых и физически развитых личностей, обладающих высокими знаниями и духовностью, повышения авторитета руководителей и преподавателей

образовательных учреждений, создания условий, необходимых для осуществления ими эффективной деятельности» [1].

Данный подход отражает приоритеты государственной образовательной политики, направленной на интеграцию традиционных национальных ценностей и современных образовательных стандартов, а также формирование конкурентоспособного поколения, способного успешно адаптироваться к глобальным вызовам.

Коренные преобразования, происходящие в нашей стране, способствуют активизации процессов дальнейшего совершенствования государственной молодежной политики. В этом контексте Концепция «Молодежь Узбекистана-2025» ставит перед собой задачу воспитания духовно и физически развитого молодого поколения, способного стать основой устойчивого развития общества [2; С.35]. Как отметил глава нашего государства Шавкат Мирзиёев: «Необходимо приобщать наших детей к чтению с детсадовского возраста, начальных классов, воспитывать в них любовь к книге. Только тогда в нашем обществе утвердится читательская культура, люди вернутся к книге» [3].

На протяжении всей своей жизни человек неизменно обращается к книге как к источнику опыта, знаний, мудрости и духовного утешения. Книга представляет собой не только средство передачи информации, но и важнейший инструмент самопознания, способствующий формированию личности и осмыслению её места в мире.

С философской точки зрения, книга является мостом между прошлым, настоящим и будущим, соединяя поколения через идеи, ценности и культурное наследие. Она воплощает в себе диалог с человеческой мыслью, позволяя каждому индивидууму пережить уникальный опыт духовного взаимодействия с автором. В процессе чтения человек не только постигает объективные знания, но и находит ответы на фундаментальные вопросы бытия, раскрывает свой внутренний мир и расширяет горизонты самосознания.

Обзор литературы и методология.

Оригинально мнение Э. Ахунджанова, объяснившего как в свое время на книжном рынке рукописная книга уступила свое место печатной: «И дело не только в том, что падает спрос на рукописную книгу, обусловленный ее относительной дороговизной по сравнению с книгой печатной» [4; С.51]. Немаловажным фактором ухода с исторической сцены рукописной книги явилось и то обстоятельство, что она, создаваемая всегда как неповторимый авторский экземпляр и произведение особого книжного искусства, потеряла к началу XX в. в изменившихся социальных условиях своего заказчика - истинного ценителя и любителя, - который в прежние века существовал в массовом масштабе.

Роль книги в жизни человека выходит за рамки её утилитарной функции: она становится символом интеллектуального и нравственного развития, пространством для свободного поиска истины и смыслов, которые определяют сущность человеческого существования.

Учитель должен научить ребят воспринимать «книгу как источник духовности, высокой нравственности; использовать культуру чтения учащимися разнообразных художественных и публицистических текстов в целях патриотического и эстетического

воспитания; прививать учащимся любовь к чтению, к постоянному и активному общению с книгой» [5; С.221].

Обсуждение.

Художественная литература – это один из основных видов искусства – искусство слова. Кино, театр, телевидение, живопись и музыка – постоянные спутники современного человека, но особое место предназначено в этом ряду все же художественной литературе. Оно является не только источником знаний, но и формирует мировоззренческие позиции личности, способствует нравственному и духовному обогащению общества. Литературные произведения незаметно и исподволь пополняют наши знания, способствуют формированию исторического и критического мышления, учат добру и светлому восприятию жизни.

Писатели рисуют действительность в живых картинах. И только благодаря этим картинам художественное произведение, если даже в него включены рассуждения на философские, политические, исторические темы, становится созданием искусства. Художественное произведение является важнейшим и основным средством познания различных сторон исторической действительности, ее материальных и духовных составляющих. Именно художественный текст, выступающий как знак эпохи, его породившей, позволяет различными способами декодировки проникнуть к тому семантическому пласту, который несет в себе следы ментальности всех участников литературного дискурса. В исследованиях, касающихся данной проблемы, историческая литература была условно разделена на две большие группы: литературные источники исследуемого периода и художественно-исторические произведения.

Понимание искусства слова как копирования связано с представлением о том, что человек по природе желает учиться, и получает удовольствие от учебы и чувственного восприятия. Книга реально учит нас воспринимать вещи особым способом. Мы можем видеть новые стороны известного нам известного нам или переживать по-новому уже виденное нами. Или узнавать нечто, что уже было увидено и пережито. Поэт может изображать добрых и злых людей, героев и проходимцев.

Для Аристотеля искусство слова обладает моральной функцией. Оно может облегчать или очищать. Наиболее важной функцией искусства является катарсис, то есть облагораживающее облегчение и очищение. Аристотель приписывает искусству функцию *восстановления духовного равновесия*. Знакомясь с творчеством искусства (например, музыкальным или драматическим произведением), мы можем восстановить в себе гармонию и мир и, в конечном счете, облагородить наш ум (дух).

«Искусство слова» для человека, который переживает произведение искусства, является добром (или целью) само по себе. Для писателя творческий процесс также может быть добром самим по себе. В тоже время творческий процесс завершается созданием произведения искусства. Следовательно творческий процесс предопределен целью, которая находится вне самого процесса.

Результаты.

Платоновские диалоги сделали его классиком художественной литературы. Он не только философ, но и поэт, «гений слова». Его диалоги послужили источником вдохновения для многих представителей искусства, в том числе поэтов (особенно в период Романтизма). Он рассматривал не только как философ математических форм

духовного, но и как философ «муз» и художественного творчества [6]. Искусство является *катарсисом* в том смысле, что оно помогает нам «выпустить пар» (очищать). Переживая драму с ее героями, негодяями и большими чувствами, мы освобождаемся от подавляемых страстей и неконтролируемых эмоций, приобретаем гармонию и продолжаем нашу жизнь в соответствии с нравственным идеалом.

Основываясь на практике интенсивных обсуждений предшествующих письменных источников, греки достигли больших успехов в интерпретации текстов или герменевтике. Аристотель в своих трудах часто использовал ссылки на тексты других философов. Постепенно, по мере увеличения временной дистанции, возникла необходимость сбора и сохранения этих текстов, их классификации и систематической интерпретации. Это произошло в Александрии, где была основана обширная библиотека. В ней систематизировались различные тексты, например труды Аристотеля, и получило развитие «*искусства слова*». Александрия превратилась в центр учености и образования [6].

На следующем этапе, во «времена героев» была написана Илиада Гомера. На этой фазе истории также существует внутренняя взаимосвязь между искусством словом, поэзией и образом жизни. Героическое сознание является «поэтическим», а не дискурсивным. Метафоры превалируют над понятиями. Мудрость эпохи является «поэтической», а не философской. Гомеровские герои поют, они не говорят прозой. Последующие эпохи, подчеркивает Вико, не смогли бы создать подобный эпос, поскольку во времена Гомера люди в буквальном смысле видели вещи так, как мы уже не видим. Аналогичным образом, героические и демократические персонажи (например, Моисей и Сократ) должны рассматриваться как специфические и характерные выражения двух различных эпох человеческой ментальности и способа мышления.

Писатель изображает в книгах свои идеи, менее яркими или ясными представлениями. Они, так сказать могут выступать сильными образами или слабыми, или копиями импрессий. Например, читая книгу, мы с гневом реагируем на фиктивное убийство, потому что мы не поняли, что мы переживаем отрывок из художественного произведения, а не реальное событие. На центральное место выдвигается гений, крупная творческая индивидуальность. Здесь уникальное превозносится за счет универсального. Романтизм все же предполагает, что «искусство слова» может создать нечто общее и универсальное для всех людей. С помощью «искусства слова» писатель и мы можем достигнуть более глубокого понимания того, чем является человеческая жизнь и чем она, может быть.

Каждый народ и каждая национальная культура сформированы их национальным духом. Для Гердера культура чтения является хорошим примером индивидуальности и уникальности народа. Идеалы различных народов, их нормативные представления о том, что является добрым и злым, уродливым и красивым, отмечены их национальным духом в художественных произведениях, былинах, сказках и т.д. Следовательно, важно выяснить, какого рода утверждения делаются текстом. Может также случиться, что текст вообще не содержит никакого смысла – автор текста, например, был безумцем. В таких случаях необходимо изменить наш метод подхода и искать, скорее всего, психологические причины. Но, согласно

Гадамеру, эти ситуации не являются стандартными примерами интерпретации текста. Обычно мы пробуем понять то, что текст говорит, что он утверждает.

Читательская культура представляет собой неотъемлемую часть общей культуры личности, включающую комплекс знаний, навыков и эмоциональных переживаний, которые позволяют читателю воспринимать литературное произведение полноценно и глубоко. Этот аспект культуры формируется на основе устойчивого интереса к чтению, который становится ключевым мотиватором для интеллектуального и духовного роста.

Особое значение чтение приобретает в юношеском возрасте, когда происходят интенсивные процессы формирования личности. Именно в этот период художественная литература становится мощным инструментом воспитания нравственных, культурных и эстетических ценностей. Чтение помогает молодому человеку осознать универсальные моральные принципы, развить чувство прекрасного и обогатить внутренний мир, открывая перед ним широту человеческих эмоций, идей и жизненных ситуаций.

Чтение различных жанров литературы обогащает словарный запас, улучшает языковые навыки и расширяет кругозор читателя, способствует развитию аналитического мышления и способности критически оценивать информацию. Художественный образ повышает эмоциональное воздействие, воспитывает определенное отношение к изучаемым историческим явлениям, а так же, способствует нравственному воздействию, благодаря отражению этических норм и идей в конкретных жизненных ситуациях.

С философской точки зрения, процесс чтения способствует диалогу человека с миром идей, создавая пространство для самопознания и критического осмысления собственной жизни.

Читательская культура не только углубляет восприятие произведения, но и становится основой для гармоничного развития личности и её успешной интеграции в культурное и социальное пространство.

Чтение в новейшем энциклопедичном словаре представляет собой уникальную форму коммуникативного процесса, осуществляемого через посредство печатных или рукописных текстов, которая является одним из основополагающих видов опосредованной коммуникации между индивидами [7].

Понятие «чтения» также трактуется как фундаментальный элемент воспитательного процесса, системы образования и культурного развития. Эта деятельность способствует формированию и развитию личности, служит средством приобретения знаний и играет ключевую роль в распространении культурных ценностей [8].

Культура чтения представляет собой совокупность привычек, навыков и установок, связанных с чтением и интерпретацией текста. Она подразумевает способность и стремление индивида регулярно обращаться к литературным произведениям и иным текстовым источникам с целью расширения кругозора, развития критического мышления, а также достижения культурного и эмоционального роста. Культура чтения охватывает как индивидуальные аспекты (предпочтения и

умения читателя), так и социальные факторы, такие как доступность литературы и влияние окружающей среды.

С философской точки зрения, культура чтения представляет собой фундаментальный способ бытия-в-мире, как отмечал Мартин Хайдеггер в своей работе «Бытие и время» [9]. Через чтение человек не просто получает информацию, но осуществляет экзистенциальное раскрытие смыслов и самопознание. Герменевтический подход, развитый Гансом-Георгом Гадамером, подчеркивает, что процесс чтения – это всегда диалог между читателем и текстом, где происходит «слияние горизонтов» понимания [10].

Современные исследования в области нейронаук подтверждают, что регулярное чтение способствует развитию эмпатии и эмоционального интеллекта [11]. Согласно работам Кита Становича и Энн Канингем, существует «эффект Матфея в чтении» – те, кто много читает, развивают все более сложные навыки понимания текста, в то время как малочитающие люди сталкиваются с нарастающими трудностями [12].

Книга открывает ребенку доступ в мир человеческих эмоций, переживаний, размышлений, действий и характеров, помогает ему постигать сущность человеческой природы и формировать в себе гуманность. Воспитательное воздействие книги достигается благодаря силе художественного образа. Уже в среднем дошкольном возрасте дети способны осознавать, что художественные произведения отражают характерные черты различных жизненных явлений [13; С.76].

Чтение выступает важнейшим механизмом получения и передачи знаний. С эпистемологической точки зрения, культура чтения содействует развитию научного и философского мышления, углубляя понимание окружающего мира и самой природы человека.

Для того чтобы стать полноценным читателем, необходимо овладеть навыком «культурного мышления». В научных трудах отсутствует единое определение понятия «читательская культура», однако в результате обобщающих теоретических исследований эксперты предлагают рабочее определение этого термина.

Заключение.

Под читательской культурой подразумевается определённый уровень сформированности комплекса читательских умений и навыков, включающий следующие компоненты: потребность в чтении и устойчивый интерес к нему; читательскую эрудицию; навыки чтения и восприятия разнообразных литературных произведений; базовые библиографические знания; необходимый объём теоретико-литературных сведений; умение оценивать и интерпретировать тексты; речевые компетенции [14].

Чтение книг стимулирует личностный рост, интеллектуальное развитие и эмоциональную зрелость. Оно предоставляет возможность расширить кругозор, улучшить владение языком и развить навыки критического анализа и самостоятельного мышления.

С философско-эпистемологической точки зрения, чтение книг можно рассматривать как особую форму герменевтического опыта, где происходит не просто декодирование знаков, но и конструирование смыслов в сознании читателя. Как отмечает Поль Рикёр, «процесс чтения представляет собой диалектическое

взаимодействие между миром текста и миром читателя, где происходит то, что он называет «присвоением смысла».

Феноменологический подход к чтению, развитый Романом Ингарденом, подчеркивает «многоуровневую структуру литературного произведения и активную роль читателя в конкретизации «мест неопределенности» в тексте». Эта концепция позже была развита в теории читательского отклика Вольфганга Изера, который рассматривал чтение как «динамический процесс взаимодействия между текстом и читателем».

Погружение в текст является, следовательно, вопросом погружения не в интеллектуальную жизнь другого человека, а в смысл текста. Чтобы понять текст, мы должны соглашаться с тем, что говорит текст, но полный нейтралитет в этом плане невозможен. Поэтому понимание смысла текста означает, что мы пытаемся найти вопросы, на которые текст мог бы быть ответом, то есть мы, действительно ищем определенный смысловой горизонт, который делает возможным определенный тип вопросов.

Но даже в этом случае текст обращается к нам, ко мне. Чтобы понять смысл текста я должен относиться к тексту серьезно. Как интерпретатор, я должен пытаться понять вопросы, на которые отвечает текст. Текст написан в границах его собственного смыслового горизонта, я же имею свой горизонт [6].

В философском аспекте чтение книг представляет собой сложный процесс когнитивного восприятия, интерпретации и осмысления текстов, который не только способствует расширению знаний, но и играет ключевую роль в развитии критического мышления и формировании целостного мировоззрения. Оно выступает неотъемлемой подсистемой культуры, обеспечивая взаимодействие индивида с социокультурной средой.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах развития сфер образования и воспитания, науки в новый период развития Узбекистана» № УП-6108 от 06.11.2020 г.
2. Шавкат Мирзиёев. От национального возрождения – к национальному прогрессу. Т.4. Ташкент, 2020.
3. Мирзиёев: необходимо воспитывать в детях любовь к книге. <https://uzprint.uz/ru/novosti/mirziev-neobhodimo-vospitvatx-v-detqh-lyubovx-k-knige>
4. Ахунджанов Э. А. «Письменная и книжная культура Узбекистана. Древность и Средние века». Ташкент, 2015.
5. Ахмедова Л.Т., Кон О.В. Методика преподавания литературы. Т. 2009.
6. Кузнецова В.И. История философии: Учебное пособие для студ.высш.учеб.заведений / Пер. с англ., – М., 2000.
7. Новейший энциклопедический словарь – <https://gufo.me/dict/philosophy>.
8. Толковый переводоведческий словарь / Нелюбин Л.Л. – 3-е изд., переработан. – М.: Флинта: Наука, 2003.
9. Хайдеггер М. Бытие и время / Пер. с нем. В.В. Бибихина. – М.: Ad Marginem, 1997.
10. Gadamer H.-G. Truth and Method. – London: Continuum, 2004.
11. Wolf M. "Reader, Come Home: The Reading Brain in a Digital World". – Harper, 2018.

12. Stanovich K.E. "Matthew Effects in Reading: Some Consequences of Individual Differences in the Acquisition of Literacy" // Reading Research Quarterly, 1986.
13. Батура И.Н., Здорикова Н.Г. Теория и методика развития речи детей дошкольного возраста. М.2015.
14. Белькова А.Е. Методические способы формирования читательского интереса / А. Е. Белькова, П. А. Чубак. – Текст: непосредственный // Молодой ученый. – 2016 – <https://moluch.ru/archive/115/30871/>.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

SOCIAL-PHILOSOPHICAL FACTORS IN THE FORMATION OF ENGINEERING THINKING

Yusupova Ranoxon Tolibjonovna

Andijan State Technical Institute

"Languages and Humanities" Chair Assistants

Abstract. This article analyzes the essence of modern engineering thinking, socio-philosophical factors influencing its formation and development in the minds of young students. It is emphasized that engineering thinking includes not only technical knowledge, but also a broad outlook, critical thinking and social responsibility. The article studies the role of the social environment, education system, cultural values and means of communication in this process.

Keywords: engineering thinking, young students, social factors, philosophical approach, technical thinking, innovative thinking, education system.

MUHANDISLIK TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOY- FALSAFIY OMILLARI

Yusupova Ranoxon Tolibjonovna

Andijon davlat texnika instituti

"Tillar va Gumanitar fanlar" kafedrasi assistenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy muhandislik tafakkurining mohiyati, uning talaba yoshlar ongida shakllanishi va rivojlanishiga ta'sir qiluvchi ijtimoiy-falsafiy omillar tahlil etilgan. Muhandislik tafakkuri faqat texnik bilim emas, balki keng dunyoqarash, tanqidiy fikrlash va ijtimoiy mas'uliyatni o'z ichiga olishi ta'kidlanadi. Maqolada ijtimoiy muhit, ta'lim tizimi, madaniy qadriyatlar va kommunikatsiya vositalarining bu jarayondagi o'rni o'rganiladi.

Kalit so'zlar: muhandislik tafakkuri, talaba yoshlar, ijtimoiy omillar, falsafiy yondashuv, texnik tafakkur, innovatsion fikrlash, ta'lim tizimi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N35>

Kirish. Zamonaviy jamiyat taraqqiyotining muhim ko'rsatkichlaridan biri — yoshlarning muhandislik tafakkuriga ega bo'lish darajasidir. Muhandislik tafakkuri — bu faqat texnologik yechimlar ishlab chiqish emas, balki muammolarga tizimli, ratsional va ijtimoiy mas'uliyat bilan yondashish demakdir. Bunday tafakkurni talaba yoshlar ongida shakllantirish, ularni XXI asrning muhandislik muammolarini hal etishga tayyorlash dolzarb vazifalardan biridir. Bu jarayonda ijtimoiy-falsafiy omillar hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Adabiyotlar tahlili. Ko'plab xorijiy va mahalliy olimlar, jumladan, J. Dewey, A. Toffler, A. Yusupov, M. Bekmurodovlarning tadqiqotlarida tafakkur shakllanishida ijtimoiy muhit, shaxsiy motivatsiya va ta'lim tizimi muhim ahamiyatga ega ekani ta'kidlangan. Muhandislik ta'limi bilan bog'liq adabiyotlarda esa talabalarda analitik va innovatsion fikrlashni

rivojlantirish zarurligi qayd etiladi. Biroq, ko'pchilik tadqiqotlarda bu tafakkurning ijtimoiy-falsafiy aspektlari yetarlicha yoritilmagan.

Metodlar bo'limi. Maqola yozishda quyidagi usullardan foydalanildi:

- Falsafiy tahlil – muhandislik tafakkurining mohiyati va ijtimoiy ahamiyatini yoritish;
- Taqqoslash – boshqa tafakkur turlari bilan solishtirish;
- Empirik kuzatuv – talabalarning fikrlash darajasi va ijtimoiy omillar bilan bog'liqligini aniqlash;

- So'rovnoma tahlili – talabalar o'rtasida o'tkazilgan kichik so'rovlar asosida.

Natijalar bo'limi. Talaba yoshlarda muhandislik tafakkurini shakllantirishning ijtimoiy-falsafiy omillari

Muhandislik tafakkuri – bu muammolarni tizimli tahlil qilish, ijodiy yechimlar topish va amaliy natijalarga erishishga qaratilgan fikrlash usuli. Talaba yoshlarda bu tafakkurni shakllantirish ijtimoiy, madaniy, falsafiy va iqtisodiy omillarning murakkab o'zaro ta'siriga bog'liq. Quyida ushbu omillarning har biri batafsil ko'rib chiqiladi.

Ta'lim tizimining roli

Zamonaviy ta'lim tizimi muhandislik tafakkurini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Talabalarga fan, texnologiya, muhandislik va matematika (STEM) sohasidagi bilimlar tizimli tarzda yetkaziladi. Quyidagi omillar ta'lim orqali muhandislik tafakkurini shakllantirishga yordam beradi:

- Amaliy ta'lim usullari: laboratoriya mashg'ulotlari, loyiha asosidagi ta'lim va muammolarga yo'naltirilgan o'quv dasturlari talabalarni real hayotiy vaziyatlarda ishlaydigan yechimlarni ishlab chiqishga o'rgatadi.
- Innovatsion yondashuvlar: 3D-modellashtirish, sun'iy intellekt va robototexnika kabi zamonaviy texnologiyalardan foydalanish talabalarda ijodiy fikrlashni rivojlantiradi.
- Tahliliy ko'nikmalar: matematik modellashtirish, algoritmik fikrlash va ma'lumotlarni tahlil qilish kabi ko'nikmalar muhandislik muammolarini hal qilishda asosiy hisoblanadi.

Ta'lim tizimi nafaqat bilim beradi, balki talabalarni mustaqil ravishda fikrlashga, tajriba o'tkazishga va xato-yutuqlardan saboq olishga undaydi.

Ijtimoiy muhit va madaniyat

Ijtimoiy muhit muhandislik tafakkurini shakllantirishda katta rol o'ynaydi. Jamiyatning texnologik taraqqiyotga munosabati, muhandislik kasblarining nufuzi va ijtimoiy qadriyatlar yoshlarning ushbu soha sari intilishini belgilaydi:

- Muhandislik kasbining nufuzi: jamiyatda muhandislarning ishi yuqori baholansa, yoshlar ushbu sohani o'z kelajaklari uchun jozibador deb bilishadi.
- Madaniy qadriyatlar: innovatsiyalarga ochiq madaniyat muhandislik sohasida yangi g'oyalarni sinab ko'rish va risk qilishni rag'batlantiradi.
- Ijtimoiy rol modellari: muvaffaqiyatli muhandislar, startup asoschilari yoki ixtirochilarning hikoyalari yoshlarda ilhom uyg'otadi. Masalan, Ilon Mask yoki Steve Jobs kabi shaxslarning yutuqlari talabalarni muhandislik sohasiga jalb qilishi mumkin.

Ijtimoiy muhit shunday sharoit yaratadiki, unda yoshlar muhandislikni nafaqat kasb, balki jamiyat rivojiga hissa qo'shadigan muhim faoliyat sifatida ko'rishadi.

Falsafiy dunyoqarashning ta'siri

Muhandislik tafakkuri falsafiy oqimlar va dunyoqarashlardan kelib chiqadi. Quyidagi falsafiy yondashuvlar muhandislik fikrlash tarzini shakllantirishda muhimdir:

Pragmatizm: muhandislik muammolarni amaliy yechishga qaratilgan bo'lib, pragmatik falsafa bu jarayonni qo'llab-quvvatlaydi. Talabalar muammoning nazariy jihatlariga emas, uning amaliy yechimlariga e'tibor berishga o'rganadilar.

- Ratsionalizm: muhandislikda har bir qaror mantiqiy tahlil va dalillarga asoslanadi. Ratsional fikrlash talabalarga muammolarni tizimli ravishda yechishga yordam beradi.
- Tizimli fikrlash: falsafiy nuqtai nazardan, tizimli yondashuv muhandislikda muhim hisoblanadi. Talabalar murakkab tizimlarni tushunish va ularning qismlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlashga o'rganadilar.

Falsafiy dunyoqarash talabalarga muhandislik muammolariga kengroq nuqtai nazardan yondashish, axloqiy va ijtimoiy oqibatlarini hisobga olish imkonini beradi.

Iqtisodiy va texnologik omillar

Zamonaviy iqtisodiy va texnologik rivojlanish muhandislik tafakkurini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi:

Raqamli transformatsiya: sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar (Big Data) va blokcheyn kabi texnologiyalar muhandislik sohasida yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Talabalar ushbu texnologiyalarni o'rganish orqali zamonaviy muammolarni yechishga tayyorlanadilar.

- Sanoat 4.0: aqlli ishlab chiqarish, avtomatlashtirish va robototexnika muhandislik tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi. Talabalar ushbu sohalarda faoliyat yuritish uchun yangi ko'nikmalarga ega bo'lishadi.
- Startup ekotizimi: Innovatsion loyihalar va startaplar yoshlarni o'z g'oyalarini amalga oshirishga undaydi. Bu esa muhandislik tafakkurining ijodiy va tadbirkorlik jihatlarini rivojlantiradi.

Iqtisodiy talabalar va texnologik yutuqlar talabalarni muhandislik sohasida raqobatbardosh bo'lishga va doimiy ravishda o'z bilimlarini yangilab borishga majbur qiladi.

Axborot va kommunikatsiya vositalari

Ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar va ilmiy platformalar muhandislik tafakkurini targ'ib qilishda muhim rol o'ynaydi:

- Ilmiy targ'ibot: YouTube, TEDx va boshqa platformalarda muhandislik yutuqlari haqidagi videolar yoshlarda qiziqish uyg'otadi.
- Ijtimoiy tarmoqlar: X, Instagram va LinkedIn kabi platformalarda muhandislik sohasidagi muvaffaqiyat hikoyalari va loyihalar targ'ib qilinadi, bu talabalarni ushbu soha sari jalb qiladi.
- Ochiq manbalar: GitHub, Stack Overflow va boshqa platformalar talabalarga muhandislik loyihalarida hamkorlik qilish va tajriba almashish imkonini beradi.

Axborot vositalari orqali muhandislikning jozibadorligi oshadi, bu esa yoshlarda ushbu soha sari intilishni kuchaytiradi.

Gender va inklyuzivlik masalalari

Muhandislik tafakkurini shakllantirishda ijtimoiy tenglik va inklyuzivlik masalalari ham muhimdir:

- Gender tengligi: ayollarning muhandislik sohasiga jalb qilinishi jamiyatda muhandislik tafakkurining kengroq tarqalishiga yordam beradi. Masalan, "Girls Who Code" kabi tashabbuslar qizlarni muhandislik sohasiga jalb qilishga xizmat qilmoqda.

- Turli ijtimoiy guruhlar: har xil ijtimoiy va iqtisodiy muhitdan kelgan talabalarni muhandislik sohasiga jalb qilish yangi g'oyalar va yondashuvlarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Inklyuzivlik muhandislik tafakkurini rivojlantirishda kengroq istiqbollarni ochadi va jamiyatning barcha qatlamlarini ushbu jarayonga jalb qiladi.

Munozara bo'limi. Talabalar muhandislik tafakkuriga ega bo'lishi uchun, birinchi navbatda, ular atrofida rag'batlantiruvchi muhit bo'lishi lozim. Bu muhitda ijtimoiy adolat, innovatsiyalarni qadrlash, tanqidiy fikrlashga ochiqlik asosiy o'rinda turadi. Barcha fanlarni o'zaro integratsiyalashgan holda o'qitish va real hayot muammolari asosida yondashuv talab etiladi. Afsuski, hozirgi ta'lim tizimida bu yondashuv yetarli darajada tatbiq etilmayapti.

Xulosa. Talaba yoshlarda muhandislik tafakkurini shakllantirish ijtimoiy-falsafiy omillarning murakkab o'zaro ta'siriga asoslanadi. Ta'lim tizimi, ijtimoiy muhit, falsafiy dunyoqarash, iqtisodiy-texnologik rivojlanish, axborot vositalari va inklyuzivlik kabi omillar birgalikda talabalarda ijodiy, tahliliy va tizimli fikrlashni rivojlantiradi. Ushbu omillarni muvozanatlashtirish va ularni samarali qo'llash orqali jamiyat muhandislik sohasida yetakchi avlodni tarbiyalashi mumkin.

Muhandislik tafakkuri zamonaviy muhandislik faoliyatining yuragi hisoblanadi. Uni shakllantirishda ijtimoiy-falsafiy omillar yetakchi rol o'ynaydi. Talaba yoshlar ongini faqat texnik bilimlar emas, balki ijtimoiy ong, madaniyat va shaxsiy mas'uliyat bilan boyitish muhim.

- Ta'lim tizimida muhandislik tafakkurini shakllantiruvchi yangi o'quv modullarini joriy etish;
- Muhandislik va ijtimoiy fanlar integratsiyasini kuchaytirish;
- Talabalarni loyiha asosida ishlashga, innovatsion fikrlashga rag'batlantirish;
- Ota-ona va jamoatchilikni ham bu jarayonga jalb qilish;
- Yoshlarni muammoli vaziyatlarga duch keltirib, ularni hal qilishga yo'naltiruvchi metodlardan foydalanish.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Abduhalimov, A. va boshqalar. Falsafa. – Toshkent: «O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi» nashriyoti, 2020.
2. Nazarov, Q. Muhandislik psixologiyasi va tafakkuri. – Toshkent: O'zbekiston, 2019.
3. Fayzullayev, A. Zamonaviy muhandislik tafakkuri asoslari. – Toshkent: Innovatsiya, 2021.
4. Saidov, S.S. Texnika falsafasi va axborot jamiyati. – Toshkent: Fan, 2015.
5. Hasanov, B.H. Yoshlar falsafasi va ijtimoiy ong shakllanishi. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2022.
6. To'xtayev, B. Ta'lim falsafasi: yangi paradigmatlari. – Toshkent: Sharq, 2021.
7. UNESCO. Engineering: Issues, Challenges and Opportunities for Development. – UNESCO Report, 2010.
8. Dastur: Muhandislik yo'nalishlarida ta'lim sifatini oshirish bo'yicha davlat dasturi (2023–2025 yillar). – O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori.
9. Al-Farobiy. Fozil shahar ahli haqida (Falsafiy asarlar to'plami). – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2018.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

STRATEGIC INTEGRATION OF SOFT SKILLS AND SOCIAL CONSCIOUSNESS IN THE GLOBAL LABOR MARKET

Turabova Sevara Kattakulovna,

associate professor of Termez University of Economics and Service,
doctor of Philosophy (PhD)

Jo'raeva Vazira Farxadovna,

Master's degree at Termez State University

Abstract. This article analyzes the growing importance of soft skills – such as communication, creativity, critical thinking, leadership, and adaptability — in the context of the global labor market. In particular, the role and significance of social sciences in the development of soft skills are highlighted. The article scientifically substantiates that in the process of globalization, not only professional knowledge but also broad personal and social competencies have become crucial factors for success in the labor market. The necessity of strengthening the integration between soft skills and social sciences to better prepare students and young specialists for the demands of the modern global competition is also emphasized.

Keywords: global labor market, soft skills, hard skills, social sciences, creative thinking, critical thinking, communication skills, adaptability, innovative competencies, personal development, competitiveness.

GLOBAL MEHNAT BOZORIDA SOFT SKILLS VA IJTIMOYIY ONGNING STRATEGIK INTEGRATSIYASI

Turabova Sevara Kattaqulovna,

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
dotsenti, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: turobova.sevara@mail.ru

Jo'raeva Vazira Farxadovna,

Termiz davlat universiteti magistranti
E-mail: jurayevavazira2001@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada global mehnat bozori sharoitida soft skills — kommunikativlik, kreativlik, tanqidiy fikrlash, liderlik va moslashuvchanlik kabi shaxsiy va ijtimoiy kompetensiyalarning ahamiyati tahlil qilinadi. Xususan, soft skills'ni shakllantirishda ijtimoiy fanlarning tutgan o'rni va ahamiyati yoritilgan. Maqolada globallashuv jarayonida nafaqat kasbiy bilimlar, balki keng qamrovli shaxsiy va ijtimoiy ko'nikmalar ham mehnat bozori uchun zarur omilga aylangani ilmiy asosda bayon etiladi. Talaba va yosh mutaxassislarni zamonaviy global raqobatga tayyorlash uchun soft skills va ijtimoiy fanlar o'rtasidagi integratsiyani kuchaytirish zarurati asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: global mehnat bozori, soft skills, hard skills, ijtimoiy fanlar, kreativ tafakkur, tanqidiy fikrlash, kommunikativlik, moslashuvchanlik, innovatsion kompetensiyalar, shaxsiy rivojlanish, raqobatbardoshlik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N36>

Kirish. XXI asrdagi globallashuv jarayonlari dunyo miqyosida mehnat bozorining tuzilishini, talab va taklif me'yorlarini, kadrlardan kutiladigan kompetensiyalar xususiyatini

butunlay o'zgartirib yubordi. Endi faqatgina kasbiy bilim va texnik malakaga ega bo'lishning o'zi muvaffaqiyatni kafolatlamaydi. Mehnat bozorida raqobatbardosh bo'lish uchun muloqot mahoratlari, jamoada ishlash qobiliyati, tanqidiy va kreativ fikrlash, shaxsiy va ijtimoiy mas'uliyatni his qilish, o'z-o'zini boshqarish va etakchilik fazilatlarini o'zida mujassamlashtirgan, keng ko'lamli shaxsiy va ijtimoiy ko'nikmalarga (soft skills) ega bo'lish talab etilmoqda. Aynan shu nuqtai nazardan, ijtimoiy fanlarning roli va ahamiyati jahon miqyosida sezilarli darajada ortib bormoqda. Falsafa insonning fikrlash chuqurligini, mantiqiy tahlil qilish qobiliyatini va murakkab muammolarga innovatsion echim topish salohiyatini shakllantirsa, Dinshunoslik va Psixologiya fanlari orqali inson jamoada o'z o'rnini to'g'ri topish, dunyodagi turli madaniy va diniy qarashlarni anglash, tolerantlik va bag'rikenglik tamoyillari asosida sog'lom ijtimoiy munosabatlarni yo'lga qo'yish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Mediasavodxonlik insonga axborot oqimini tanlab qabul qilish, yolg'on va manipulyativ ma'lumotlarni ajrata bilish, axborot orqali mustaqil fikr va tahliliy pozitsiya shakllantirish qobiliyatini beradi. Siyosatshunoslik esa jahon munosabatlarini tushunish, global jarayonlar ichida milliy manfaatlarini ilgari sura olish qobiliyatini shakllantiradi.

Global mehnat bozori kontekstida soft skills va ijtimoiy fanlar simbiozi nafaqat individual rivojlanish uchun, balki jamiyatning intellektual salohiyatini oshirish va milliy raqobatbardoshlikni ta'minlash uchun ham hal qiluvchi omilga aylandi. Bugungi tezkor o'zgarayotgan dunyoda ijtimoiy tafakkur va innovatsion kompetensiyalarning uyg'unligi kelajak mutaxassisining eng muhim poydevori bo'lib xizmat qilmoqda. Shu sababli, ushbu masala zamonaviy ta'lim siyosatida, ilmiy-innovatsion rivojlanish strategiyalarida va milliy kadrlar tayyorlash dasturlarida alohida e'tibor talab etadi. Ayniqsa, O'zbekiston uchun ham mazkur masala katta dolzarb ahamiyatga ega. Mamlakatimiz yoshlarini global mehnat bozori talablariga mos ravishda tayyorlash, ularda kreativ fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish va jamoaviy ishlash qobiliyatini shakllantirish — milliy taraqqiyotning muhim yo'nalishi hisoblanadi. Shu bois, soft skills va ijtimoiy fanlar o'rtasidagi samarali integratsiyani ta'minlash nafaqat zamon talabidir, balki milliy raqobatbardoshlikning, milliy intellektual salohiyatning mustahkam poydevori sifatida qaralishi lozim.

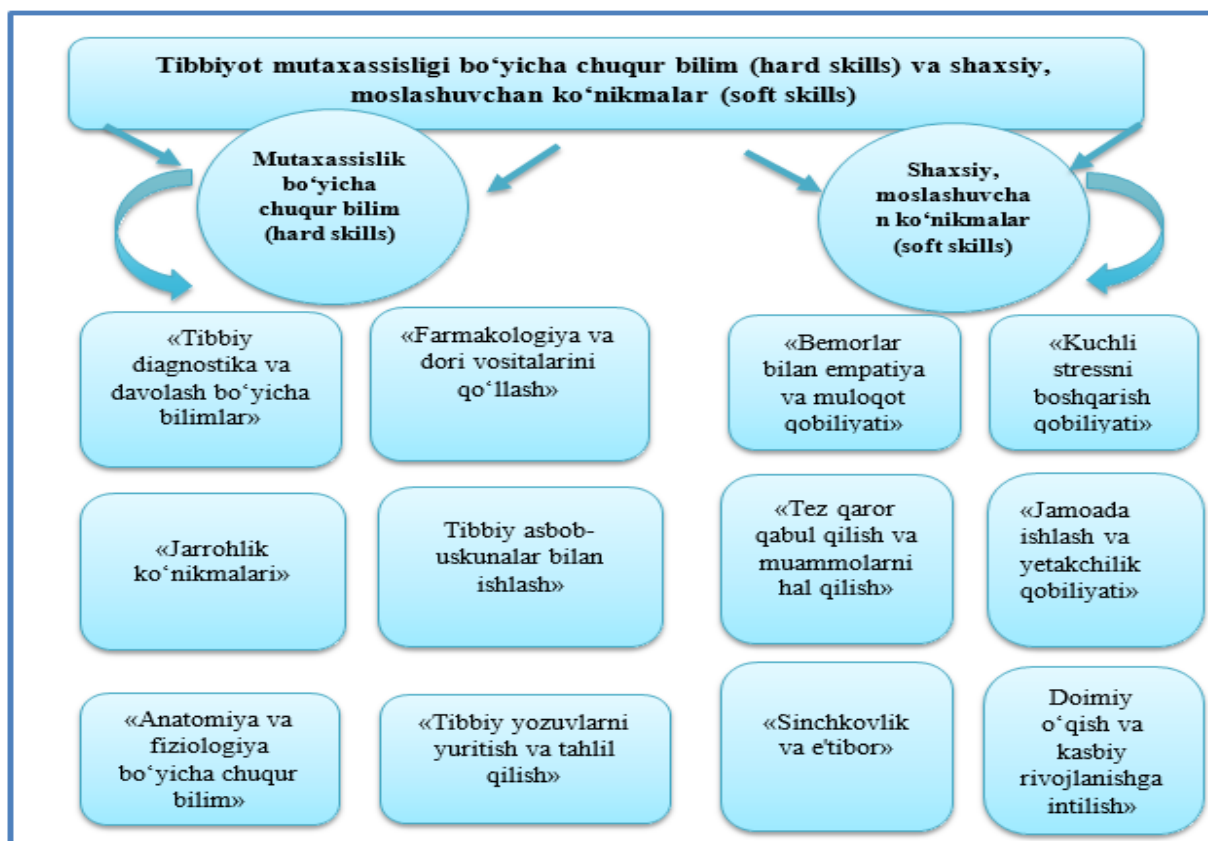
Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Jamiyatda kechayotgan transformatsion jarayonlarning hozirgi holati ko'plab tadqiqotchilarning e'tiborini "bo'lajak mutaxassislarning ma'naviy shakllanishi muammosiga, ularning kelajakdagi kasbiy faoliyati uchun ijtimoiy mas'uliyatni anglash" masalasiga ham qiziqishini uyg'otmoqda [4]. Talabalik davri D. Krayg, D. Bokum [7], E. Erikson [11], N. G. Voskresenskaya singari ko'pgina tadqiqotchilar tomonidan shaxsga oid xususiyatlarni shakllantirishning murakkabligi bilan tavsiflangan. Masalan, Voskresenskaya N. G. "talabalik davrda yoshlarning estetik va axloqiy his-tuyg'ulari faol rivojlanadi, shaxsiy dunyoqarashi shakllanadi, o'z-o'zini anglashning yangi bosqichi takomillashadi, o'z-o'zini kasbiy darajada anglash va rejalash jarayonlari faollashadi, hayotdagi pozitsiyasi aniqlanadi" [8] deb e'tirof etadi. Shu bois OTM talabalarida ma'naviy qadriyatlarga e'tiborli bo'lishlikni tarbiyalash asosida o'z tanlagan kasbiy faoliyatida nafaqat moddiy natijalarga, balki ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan natijalarga intilishni shakllantirish, o'z tanlagan kasbiy faoliyati bilan ishtiyoq ila shug'ullanish xohishini uyg'otish, jamiyatdagi dolzarb muammolarni ijobiy hal etishga ma'lum darajada hissa qo'shishga intilishni shakllantirish ayniqsa muhimdir. A.B. Kupreychenko [8], N.Ye. Rubsova, T.V. Temirovlar [9] singari bir qator olimlarning tadqiqot xulosalariga ko'ra, mehnat subyektlarining shaxsiy va

qadriyat xususiyatlarini etarlicha inobatga olmaslik kasbning ahamiyatini uning ijtimoiy funksiyasidan ajralishga olib keladi va bu hozirgi zamonda ko'plab muammolarini kelib chiqishiga sabab bo'lmoqda. Buning salbiy ta'siri avvalambor kasb marginalizmi shaklidagi destruksiyaning yuzaga kelishida, "o'z kasbi va hayot sifatidan subyektiv norozilikning kelib chiqishida, konfliktlikni rivojlanishida, xarakterda negativ aksent rivojlanishida, nevroz va psixosomatik kasalliklar, kasbiy toliqishlarning yuzaga kelishida aks etadi" [8]. Shu boisdan, talabalarda o'z qadr-qimmati va ma'naviy tamoyillarini himoya qila olish, manipulyatsiyaning salbiy ta'sirining xavfli oqibatlarini anglash ko'nikmasi madaniy shakllanishining zaruriy va muhim shartidir.

Muhokama. Talabalarining ijtimoiy fanlarga doir bo'lgan bilimlaridan kelajakdagi kasbiy faoliyatida, ishbilarmonlik muzokaralari va suhbatlarida foydalana olish ko'nikmalarini shakllantirish muhimdir. Xususan, Garvard, Stenford universitetlari va Karnegi jamg'armasi olimlarining "hamkorlikdagi tadqiqotlariga ko'ra", kasbiy muvaffaqiyat 85 foizga "shaxsiy, moslashuvchan ko'nikma" (soft skills)larga va atigi 15 foiz "mutaxassislik bo'yicha chuqur bilim" (hard skills)larga bog'liq ekan. "Albatta, bugungi kunda ta'lim platformalarining shiddat bilan rivojlanishi va yangi kasbni noldan o'rganish imkoniyatining tobora kuchayib borishi "mutaxassislik bo'yicha chuqur bilim" (hard skills)larni" o'zlashtirishni anchagina osonlashtirib qo'ydi [1]. Aynan shu sababdan, bugungi kun mehnat bozori sharoitida "shaxsiy moslashuvchan ko'nikmalar" (soft skills)larning ahamiyati tobora ortib bormoqda.

1-rasm.

Tibbiyot mutaxassisligi bo'yicha chuqur bilim (hard skills) va shaxsiy, moslashuvchan ko'nikmalar (soft skills)

Natija. Mehnat bozorida raqobatbardosh bo'lish uchun bugungi kun mutaxassisi har ikkala ko'nikmalarni ham rivojlantirishi lozimligini unutmagan holda e'tirof qilib o'tish lozimki, ijtimoiy bilim malakasi aynan "shaxsiy moslashuvchan ko'nikmalar" (soft skills) rivojlantirishda samarali ta'sir ko'rsatadi. Ta'limda soft ko'nikmalarni rivojlantirib borish hard ko'nikmalarni rivojlantirishdek muhim ekanligi o'z isbotini topgani holda, fanda mazkur ko'nikmalar rivojlanganlik darajasini namoyish etish va nazorat qilish, baholash hard ko'nikmalarga qaraganda murakkab xarakterga ega ekanligi e'tirof qilib kelinadi. Zero, soft ko'nikmalarni egallaganlik shaxsning turli xulq-atvor modellaridan foydalana olishi, umumiy va shaxsiy manfaatlarini tushuna olishi, prioritetlarni to'g'ri qo'ygan holda to'g'ri tanlov qabul qila olishi kabilarda namoyon bo'ladi. Soft ko'nikmalarining asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan muloqot ko'nikmalari ijtimoiy jarayonlarda ishtirok etish jarayonida faol rivojlanadi. Masalan, akademik munozaralar doirasida ishtirokchilar nafaqat o'z g'oyalarini taqdim etadilar, balki raqiblarning dalillariga ham javob beradilar. Bu esa tinglay olish, tahlil qilish va tezkor javob berish qobiliyatini talab etadi.

Vaqtini boshqarish va vazifalarni ustuvorlashtirish ko'nikmalari hamijtimoiy muloqotlarga tayyorgarlik ko'rish va ishtirok etish jarayonida mustahkamlanadi. Bu ularga taym menejment — hayotimizning eng cheklangan resursi bo'lgan vaqtini boshqarish san'atini egallashga yordam beradi.

O'z hissiyotlari va empatiyasini nazorat qilish va boshqarish qobiliyatini ichiga olgan hissiy intellekt ham ijtimoiy muloqotlarda ishtirok etishning muhim natijasidir. Talabalar ijtimoiy muloqot jarayonida ba'zan o'z qarashlaridan tubdan farq qiladigan turli nuqtai nazarlarga duch keladilar. Xotirjamlikni saqlash, hatto keskin tanqid sharoitida ham raqiblarga hurmat ko'rsatish va o'z fikrlarini samarali ifodalash qobiliyati — bularning barchasi hissiy barqarorlikni rivojlantirishga yordam beradi. Masalan, gen muhandisligidan foydalanishning axloqiy jihatlarini muhokama qilish jarayonida ishtirokchilar kuchli hissiy fikrlarga duch kelishlari mumkin. Bu esa ulardan tanqidga konstruktiv munosabat bildirish va mushtarak nuqtalarni topish qobiliyatini talab qiladi [3].

Shaxsiy moslashuvchan ko'nikmalar (soft skills)ning ajralmas qismi bo'lgan jamoaviy hamkorlik ko'nikmalari guruh bo'lib tayyorgarlik ko'rish va ilmiy bahslarda ishtirok etish jarayonida shakllanadi. Bunday amaliyot jamoa bo'lib ishlash sharoitida etakchilik fazilatlarini, mas'uliyatni va samarali ishlash qobiliyatini rivojlantirishga ko'maklashadi.

Xulosa. Zamonaviy global mehnat bozori sharoitida shaxsiy va kasbiy muvaffaqiyatni ta'minlash uchun nafaqat an'anaviy texnik bilim va ko'nikmalar, balki keng qamrovli shaxsiy va ijtimoiy kompetensiyalarning ham rivojlangan bo'lishi zaruriy ehtiyojga aylandi. Soft skills'ning — ya'ni kreativ fikrlash, tanqidiy tahlil, jamoada ishlash, etakchilik va emotsional intellekt kabi ko'nikmalarining – muhimligi tobora ortib borayotgan bir paytda, ularni shakllantirish va rivojlantirish jarayonida ijtimoiy fanlarning o'rni beqiyos ahamiyat kasb etmoqda. Ijtimoiy fanlar orqali inson nafaqat o'z shaxsiy dunyoqarashini va intellektual salohiyatini rivojlantiradi, balki global va lokal muammolarni tanqidiy tahlil qilish, axborot oqimida mustaqil yo'nalish topish va jamiyatda samarali ijtimoiy aloqalar o'rnatish qobiliyatini ham shakllantiradi. Bu esa uning mehnat bozorida raqobatbardoshlik salohiyatini keskin oshiradi.

Globalashuv sharoitida ta'lim tizimi, ayniqsa oliy ta'lim muassasalari, soft skills'ni ijtimoiy fanlar bilan uyg'unlashtirgan holda rivojlantirishni o'z oldiga ustuvor vazifa sifatida qo'yishi zarur. Chunki global mehnat bozorining shiddatli va doimiy o'zgaruvchan talabi

sharoitida nafaqat bilim, balki muloqot, innovatsion yondashuv va ijtimoiy adaptatsiya qobiliyati ham muvaffaqiyatning hal qiluvchi omiliga aylangan. Shu sababli, global raqobat sharoitida raqobatbardosh, intellektual va ijtimoiy etuk mutaxassislarni etishtirishda soft skills va ijtimoiy fanlar simbiozi tizimli va maqsadli ravishda rivojlantirilishi shart. Bu nafaqat shaxsiy muvaffaqiyat, balki milliy iqtisodiy barqarorlik va global innovatsion taraqqiyot uchun ham mustahkam poydevor yaratadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Allayorova S. Talabalarni ilmiy tadqiqotga yo'naltiris'hning innovatsion mexanizmlari. P. f. dok (DSc) diss. avtoreferati. – Termiz. 2023.
2. Berkinovich, E. U. (2020). Social-philosophical and spiritual-moral views of the Akhmad Dash. Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR), 9(2), 184-188.
3. Ergashev, U. B. (2024). AHMAD TOSHKO'PRIZODANING ISLOM ILMLARI TASNIFI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 4(26), 329-333.
4. Henderson, S.J. Follow Your Bliss: A Process for Career Happiness / S.J. Henderson // Journal of Counseling and Development. -Summer 2000. — Vol. 78, № 3. — R. 305-315.
5. Воскресенская Н. Г. Использование "Немгновенного инсайта" в дискуссиях, связанных с нравственными проблемами //Международный научно-исследовательский журнал. – 2015. – №. 1-4 (32). – С. 39-41.
6. Ермолаева Е.П. Психология социальной реализatsii профессионала. — М. : Изд-во "Институт психологии РАН", 2008.
7. Крайг Д., Бокум. Д. Психология развития: пер. с англ. — СПб.: Изд-во "ПИТЕР", 2011.
8. Купрейченко А.Б. Проблемы нравственно-психологической регуляции экономической активности // Проблемы экономической психологии. Т.2. – М.: Изд-во "Институт психологии РАН", 2005. – С.17-65.
9. Рубцова Н.Е., Темиров Т.В. Духовный смысл психологического обеспечения профессионального самоопределения // Мир психологии, 2008. — №2. — С. 211 — 220.
10. Хузуахметов Р. Р. Социально-личностные качества в структуре человеческого капитала. Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук. Тюмень – 2024.– С. 67.
11. Эриксон Э. Детство и общество // — СПб.: ИТД "Летний сад", 2000.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

THE IMPORTANCE OF FORMING CRITICAL THINKING IN PROTECTING AGAINST THE INFLUENCE OF DESTRUCTIVE PROPAGANDA

Rustamov Ramz Rizoqulovich

Associate Professor, Karshi State Technical University

E-mail: ramz.rustamov.81@mail.ru

Abstract. This article notes that while modern propaganda systems of a constructive nature are improving, destructive propaganda forms and means are also becoming more complex, and proves the need to solve three main tasks in order to protect people's consciousness and activities from the influence of destructive modern propaganda: a) it is necessary to raise critical thinking in people, relying on the educational opportunities of society; b) it is necessary to further improve public opinion by using the opportunities of the mass media and social networks; c) it is necessary to improve the national spiritual propaganda system. At the same time, it is emphasized that the first task in protecting people's consciousness and activities from the increasingly active influence of destructive modern propaganda in modern society is related to raising critical thinking in them, and for this, it makes suggestions and recommendations that all educational opportunities of society should be mobilized to fulfill this task, and systematic measures should be taken to raise critical thinking using these opportunities.

Keywords: ve.

DESTRUKTIV TARG'IBOT TA'SIRIDAN HIMOYALANISHDA TANQIDIY TAFAKKURNI SHAKLLANTIRISH AHAMIYATI

Rustamov Ramz Rizoqulovich,

Qarshi davlat texnika universiteti dotsenti

Annotatsiya. Mazkur maqolada konstruktiv xarakterga ega bo'lgan zamonaviy targ'ibot sistemalari takomil topib borayotgan bir sharoitda destruktiv targ'ibot shakllari va vositalari ham murakkablashayotgani qayd qilinadi va kishilar ongi va faoliyatini destruktiv zamonaviy targ'ibot ta'siridan himoya qilish uchun uch asosiy vazifani hal qilish zarurligi isbotlanadi: a) jamiyat ma'rifiy imkoniyatlariga tayangan holda kishilarda tanqidiy tafakkurni yuksaltirish zarur; b) ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlar imkoniyatlaridan foydalanish orqali jamoatchilik fikrini yanada sog'lomlashtirish kerak; v) milliy ma'naviy targ'ibot sistemasini takomillashtirish lozim ekanligi ta'kidlanadi. Shu bilan birga zamonaviy jamiyatda kishilar ongi va faoliyatini tobora faollashib borayotgan destruktiv zamonaviy targ'ibot ta'siridan muhofazalash borasidagi birinchi vazifa ularda tanqidiy tafakkurni yuksaltirish bilan bog'liqligi, buning uchun mazkur vazifa ijrosiga jamiyatning barcha ma'rifiy imkoniyatlari safarbar qilinmog'i, mazkur imkoniyatlar vositasida tanqidiy tafakkurni yuksaltirish imkonini beradigan tizimli choralarni amalga oshirilmog'i kerak degan taklif va tavsiyalarni beradi.

Kalit so'zlar: targ'ibot, destruktiv targ'ibot, tanqidiy tafakkur, ijodiy tafakkur, zamonaviy targ'ibot.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N37>

KIRISH

Zamonaviy targ'ibot sistemalari nafaqat konstruktiv targ'ibot konfiguratsiyalari va modellaridan, balki ularning destruktiv ko'rinishlaridan ham tarkib topadi. Ahamiyatli jihati shundaki, zamonaviy jamiyat sharoitida konstruktiv targ'ibot naqadar takomil topayotgan bo'lsa, destruktiv targ'ibot ham shu qadar murakkab tus olib bormoqda. Shu munosabat bilan

jamiyat a'zolarini konstruktiv targ'ibot ta'siri ostida saqlab turish, ayni paytda ularning ongi va faoliyatini destruktiv zamonaviy targ'ibot ta'siridan muhofazalash zaruriyati yuzaga kelmoqda. Bu maqsad yo'lida bajarilishi zarur bo'lgan birinchi vazifa – jamiyat ma'rifiy imkoniyatlariga tayangan holda kishilarda tanqidiy tafakkurni yuksaltirish bilan bog'liq.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tanqidiy tafakkur deganda shaxsning turli ma'lumotlarni tahlil qilish, dalil va faktlarni baholash va asosli xulosalar chiqarish qobiliyati tushuniladi. Mavzuni mufassal tadqiq qilgan olimlar uning qator o'ziga xos komponentlardan tarkib topishini qayd qiladilar. Jumladan, P. Fasson va R. Ennisning fikricha, tanqidiy tafakkur ko'p aspektli fenomen bo'lib, u turfa kognitiv ko'nikmalarni o'z ichiga oladi. Olimlar uning tarkibidan refleksiya, mantiq va skeptitsizm kabi ko'nikmalar joy olganini ta'kidlaydilar[1]. Aynan shu komponentlar shaxsga axborotni chuqur tahlil qilish, baholash, asosli xulosa chiqarish imkonini beradi. Chunonchi, refleksiya deganda insonning o'z mulohazalari va taxminlarini tizimga solish ko'nikmasi tushuniladi. Bu ko'nikma insonga ma'lumotlarni xolis idrok etishga xalal berayotgan shaxsiy tajriba va ehtirolarni aniqlashga yordam beradi[1]. Mantiq deganda olimlar turli dalillarni tahlil qilishda aniq va izchil mulohazalarga tayanish ko'nikmasini nazarda tutadilar. Mazkur ko'nikma shaxsga taqdim qilinayotgan ma'lumotdagi mantiqiy xatolarni ilg'ab olish, undagi sabab-oqibat aloqadorligining buzilishi hollarini aniqlash imkonini beradi[1]. P. Fasson va R. Ennis skeptitsizm deganda har qanday xulosaga shubha bilan qarash ko'nikmasini nazarda tutadilar. Bu ko'nikma faqat isbotlangan faktlarni qabul qilish uchun zamin yaratadi[1].

Tanqidiy tafakkur odatiy tafakkurdan keskin farq qiladi. Ma'lumki, odatiy tafakkur bilishning ko'pchilikka xos bo'lgan shakli hisoblanadi. U shaxsiy tuyg'ular, tajribalar, kundalik kuzatuvlar, odatiy stereotiplarga asoslanadi. Odatiy tafakkur yuritish tarzi kundalik hayot uchun ancha-muncha qulay, chunki u chuqur tahlilga vaqt sarflamasdan tezkor qaror qabul qilishga imkon beradi[2]. Biroq uning qator zaif nuqtalari ham mavjud. Xususan: a) bunday tafakkur axborotni yuzaki idrok etishga tayanadi; b) bunday tafakkur shaxs qarashlariga mos tushadigan va ularni tasdiqlaydigan ma'lumotlarni izlab topishga, unga ziddlarini esa inkor qilishga moyil bo'ladi; v) bunday tafakkur shaxsiy mulohazalardagi ziddiyatlarni ilg'ab olishga yo'l qo'ymaydi; g) bunday tafakkur shaxsga o'z qarashlarini shubha ostiga olishga imkon qoldirmaydi; d) bunday tafakkur ma'lumotni shunchaki hissiy idrok etishga asoslangani tufayli hamisha ham mantiqan asoslangan xulosalar bilan yakun topavermaydi; e) bunday tafakkur jamoatchilik fikriga qat'iy bo'ysungani tufayli ko'pchilik tomonidan ma'qullangan xulosalarni tahlillsiz qabul qiladi.

Undan farqli o'laroq, tanqidiy tafakkur ma'lumotlarni shunchaki "hazm qilish" bilan cheklanmaydi. Bunday tarzda mulohaza yuritayotgan kishi har qanday ma'lumotni, uning manbasini tekshirib ko'rishga, uni tahlil qilishga, obyektiv xulosalar chiqarishga moyil bo'ladi. Tanqidiy tafakkur onglikni, aqliy intizomni, uzluksiz mulohazani taqozo qiladi. Xullas, odatiy va tanqidiy tafakkur ma'lumotni idrok etish va uni qayta ishlashga bo'lgan ikki ayricha yondashuvni ifodalaydi. Odatiy tafakkur yuzakiligi, tuyg'u va kechinmalarga tayanganligi bilan xarakterlansa, tanqidiy tafakkur mantiq va tahlilga asoslanganligi bilan tavsiflanadi.

Axborot makonini ziddiyatlarga to'la axborotlar to'ldirib borayotgan, soxta ma'lumotlar tarqatishga asoslangan destruktiv targ'ibot avj olayotgan bir sharoitda jamiyat a'zolarida tanqidiy tafakkurni shakllantirish masalasi strategik ahamiyat kasb qilmoqda. Chunki faqat shunday tafakkurni shakllantirish orqaligina kishilar ongi va shuurini iqtisodiy, ijtimoiy,

siyosiy-mafkuraviy destruktiv targ'ibot subyektlari manipulyatsiyalaridan muhofaza qilish, ularni voqelikni obyektiv idrok etishga odatlantirish mumkin bo'ladi. Shu nuqtai nazardan fikrlaganda, fuqarolarda tanqidiy tafakkurni shakllantirish masalasi zamonaviy, demokratik jamiyat qurish-ning omillaridan biriga aylanmoqda.

Darhaqiqat, destruktiv targ'ibotning oldini olishda tanqidiy tafakkurning roli nihoyatda katta. Chunki, birinchidan, tanqidiy tafakkur faktchekingni shakllantirish uchun real imkoniyatlar yaratadi. Faktcheking deganda shaxsning ma'lumotlarni uzatayotgan manba ishonchliligini aniqlash qobiliyati tushuniladi[3]. Mazkur qobiliyat mantiqsizlikni aniqlash, ma'lumotni isbotlash uchun keltirilgan dalillardagi nomuvofiqliklarni ilg'ash, shubha ostiga olish, shuning asosida ma'lumotni tarqatayotgan manbaning ishonchliligi darajasini baholash ko'nikmalaridan tarkib topadi.

Tanqidiy tafakkur targ'ibot subyektlari muayyan g'oyalar va ma'lumotlarni ommalashtirish uchun ishlatayotgan manbalarning obyektivligi va ishonchliligi darajasi bir-biridan tubdan farqlanishini anglash imkonini beradi. Uning sharofati bilan muayyan subyektlar manfaatini qo'llash va targ'ib qilish maqsadida real vaziyatni buzib talqin etayotgan manbalarni osongina aniqlab olish mumkin bo'ladi.

Ikkinchidan, tanqidiy tafakkur targ'ib etilayotgan g'oyaning o'zini ham tanqidiy tahlil qilishga odatlantiradi. Uzatilayotgan axborotlar, taqdim qilinayotgan g'oyalar tabiatiga tanqidiy yondashishga o'rgangan inson yangi ma'lumotlar bilan shunchaki tanishish bilan cheklanmaydi. U matndagi mantiqiylik darajasiga, asosiy tezis bilan argumentlar orasidagi bog'liqlikka e'tiborni qaratadi, axborotni boshqa manbalardagi ma'lumotlar bilan taqqoslab ko'radi va shundan keyingina muayyan xulosaga keladi.

Mafkuraviy targ'ibot xususida ham shunday deyish mumkin. Destruktiv mafkuraviy targ'ibot bilan mashg'ul bo'lgan ko'plab subyektlar odatda kishilar ongiga buzib talqin qilingan ma'lumotlar orqali ta'sir ko'rsatishga intiladilar.

Uchinchidan, tanqidiy tafakkur targ'ibot davomida qo'llanilgan manipulyativ texnologiyalarni aniqlash imkonini beradi.

Targ'ibot subyektlari ham manipulyativ texnologiyalardan o'z manfaatlari yo'lida foydalanishni kanda qilmayaptilar. Masalan, iqtisodiy targ'ibot subyektlari "tanqislik effekti" deb nomlangan manipulyativ texnologiyaga murojaat etishni xush ko'radilar. Unga ko'ra, avvalo iste'molchida mahsulotning kamyobligi (masalan, "bu mahsulotdan atigi 5 ta qoldi") haqida illyuziya shakllantiriladi. Oqibatda esa shu mahsulotga bo'lgan talab sun'iy ravishda oshiriladi[4].

To'rtinchidan, tanqidiy tafakkur noxolis targ'ibotchilar qo'llaydigan kognitiv xatolarni ilg'ab olishda qo'l keladi. Kognitiv xatolar deganda mulohaza jarayonida kishilarni chalg'itish uchun atayin qilingan xatolar nazarda tutiladi.

Noxolis targ'ibotchilar jamoatchilik fikriga ta'sir qilish va o'zlariga maqbul ijtimoiy munosabatni shakllantirish maqsadida kognitiv xatolardan faol foydalanadilar.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ko'rinib turibdiki, destruktiv targ'ibotning oldini olishda tanqidiy tafakkurning imkoniyatlari beqiyosdir.

Biroq jamiyat a'zolarining tanqidiy tafakkuri stixiyali ravishda va tasodifiy tadbirlar sharofati bilan qaror topib qolmaydi, albatta. Buning uchun jamiyatda mavjud bo'lgan barcha ma'rifiy imkoniyatlar shu maqsad sari safarbar qilinmog'i, ulardan oqilona foydalanilmog'i

darkor. Faqat shu yo'l bilangina kishilarning ong-u shuurini destruktiv targ'ibot ta'siridan samarali muhofaza qilish mumkin bo'ladi. Bu borada quyidagi vazifalar kun tartibiga qo'yilmog'i darkor, deb o'ylaymiz:

1. Kishilarda tanqidiy tafakkurni shakllantirish uchun ularni tarqa-tilayotgan g'oya, fikr, ma'lumotni tahlil qilishga o'rgatish lozim. Ushbu malaka shaxsga ijtimoiy jarayonlarni taqdim qilinayotgan ma'lumotga ko'r-ko'rona ishongan holda emas, ongli ravishda va to'g'ri metodologik pozitsiyadan idrok etish imkonini beradi. Uning shakllanishi natijasi o'laroq fuqarolarning nafaqat oqilona xabardorlik darajasi oshadi, balki faktlarni shaxsiy fikr va manipulyatsiyalardan ajratish qobiliyati ham shakllanadi.

2. Kishilarda tanqidiy tafakkurni shakllantirish uchun ularda dalil keltirish va rad qilish ko'nikmalarini shakllantirish kerak. Dalil keltirish qobiliyati, bir tomondan, insonga o'z fikrini asoslash, mavjud ma'lumotlarni tahlil qilish va ularni ravshan tarzda ifoda etish imkonini bersa, ikkinchi tomondan, targ'ib qilinayotgan g'oyani asoslash uchun keltirilgan faktlarning haqqoniyligini, ishonarliligini baholashda qo'l keladi[5].

3. Kishilarda tanqidiy tafakkurni shakllantirish uchun ularda munozaralarda qatnashish malakasini rivojlantirish kerak.

4. Kishilarda tanqidiy tafakkurni shakllantirish uchun ularni mantiqiy tafakkurning asosiy tamoyillaridan voqif qilish lozim. Shuning uchun ta'lim tizimida va jamoatchilik o'rtasida mantiqiy tafakkur asoslarini o'rgatish, uni rivojlantirishga yo'naltirilgan tadbirlarni tashkil etish muhim hisoblanadi[6].

5. Kishilarda tanqidiy tafakkurni shakllantirish uchun ularda ilmiy skeptitsizmni rag'batlantirish kerak. Ma'lumki, ilmiy skeptitsizm – bu har qanday ma'lumot va axborotlarni mavjud dalillar asosida tahlil qilish, ulaning mazmuniga shubha bilan qarash, so'zsiz mantiqiy va empirik sinovdan o'tkazish tamoyilidir[7]. Tabiiyki, bunday malakaning shakllanishi jamiyat a'zolarini nafaqat axborotni tahlil qilgandan so'ng o'zlashtirishga, balki haqiqatni yolg'ondan ajrata olishga ham odatlantiradi.

6. Kishilarda tanqidiy tafakkurni shakllantirish uchun ularda ijodiy tafakkurni shakllantirish zarur bo'ladi. Tanqidiy va ijodiy tafakkur bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Tanqidiy tafakkur – bu ma'lumot va g'oyalarni tahlil qilish, ularni mantiqiy dalillar asosida baholash ko'nikmasi bo'lsa, ijodiy tafakkur – bu yangi, noodatiy yondashuvlarni topish va mavjud tushunchalarni qayta tahlil qilish qobiliyatidir[8]. Agar inson ijodiy fikrlash qobiliyatiga ega bo'lmasa, uning tanqidiy tafakkuri ham cheklangan xarakterga ega bo'ladi. Bunday kishi turfa manbalar orqali tarqatilayotgan g'oya yoxud ma'lumotni faqat mavjud me'yorlar va nuqtai nazarlar doirasida tahlil qila oladi, ular asosida yangi xulosalarga kelish esa uning uchun erishib bo'lmas natija sifatida qolaveradi.

7. Kishilarda tanqidiy tafakkurni shakllantirish uchun ularda mutolaa madaniyatini shakllantirish masalalariga ham e'tiborni qaratish lozim bo'ladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Jamiyat a'zolarida tanqidiy tafakkurni shakllantirish hamda shu yo'l bilan ularning ong-u shuurini destruktiv targ'ibot ta'siridan muhofaza qilish borasidagi vazifalarni ro'yobga chiqarishda quyidagi choralar samara berishi mumkin:

shahar va tumanlarda aholining mediasavodxonligini oshirishga yo'naltirilgan ma'rifiy kurslar tashkil qilish zarur; bunda respublika ma'naviyat markazining mahalliy bo'limlari, oliy ta'lim muassasalarining imkoniyatlaridan foydalanish mumkin;

mamlakat korxona va tashkilotlarida yetakchi mutaxassislarni jalb qilgan holda tanqidiy tafakkur asoslariga bag'ishlangan ommaviy ma'ruzalar tashkil etilishi maqsadga muvofiq bo'ladi;

mustaqil ommaviy axborot vositalarining yanada ravnaq toptirilishi tanqidiy tafakkurni shakllantirish uchun obyektiv zamin hozirlagan bo'lardi;

ta'lim maskanlarida tanqidiy tafakkurni shakllantirishni maqsad qilgan to'garaklar tashkil etishni yo'lga qo'yish kerak;

madaniyat va san'at imkoniyatlariga tayangan holda tanqidiy va ilmiy tafakkurni ommalashtirish masalalariga ham e'tiborni kuchaytirish lozim.

Tilga olingan vazifalarning ro'yobga chiqarilishi, ko'rsatilgan choralarning inobatga olinishi jamiyat a'zolarida tanqidiy tafakkurni yuksaltirishga va shuning bilan ularning ong-u shuurini destruktiv targ'ibot ta'siridan muhofaza qilishga hissa qo'shadi, deya umid qilamiz.

Xulosa qiladigan bo'lsak, zamonaviy jamiyatda kishilar ongi va faoliyatini tobora faollashib borayotgan destruktiv zamonaviy targ'ibot ta'siridan muhofazalash borasidagi birinchi vazifa ularida tanqidiy tafakkurni yuksaltirish bilan bog'liq. Buning uchun mazkur vazifa ijrosiga jamiyatning barcha ma'rifiy imkoniyatlari safarbar qilinmog'i, mazkur imkoniyatlar vositasida tanqidiy tafakkurni yuksaltirish imkonini beradigan tizimli choralarni amalga oshirilmog'i darkor.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Facione P.A., Ennis R.H. Critical thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction.- The Delphi Report, 1997.
2. Халидова А.Б., Шуруха Т.А. Особенности процесса мышления.// Мировая наука, 2018, №4.- 258-261-с.
3. Корнев М.С. Фактчекинг: от термина и понятия к словоупотреблению.// Вестник РГГУ. Серия: Литературоведение. Языкознание. Культурология, 2020, №6.- 72-с.
4. Cox R. [Artificial Scarcity](#).// The Socialist Standard, 1998, №93.- P.1124.
5. Fundamentals of Critical Argumentation (Critical Reasoning and Argumentation).- Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
6. Сидоренко Н.С., Гнатышак А.С. Развитие логического мышления в рамках непрерывного образования (от школы к вузу и от вуза к школе).// Научный вестник Южного института менеджмента, 2015, №2.- 74-76-с.
7. Богдан С.С. Научный скептицизм как культурный феномен и метод исследования паранормальных и псевдонаучных концепций.// Манускрипт, 2016, №3-1- 37-42-с.
8. Чернецкая Н.И. Творческое мышление как Высшая форма мышления.// Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 3: Педагогика и психология, 2009, №2.- 225-230-с.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

THE INTERCONNECTION OF THE SYSTEMATIC APPROACH AND MANAGEMENT ACTIVITIES

Aslanov Said Karimovich

Independent Researcher

at the Department of Social Sciences,

Navoiy State University

Abstract. The systematic approach has made it possible to focus more on the nature and interdependence of relationships within a system, as well as the relationships between parts and the whole. By applying this approach to analyze systemic-structural relationships in society, it can be concluded that to describe society as a holistic entity, it is necessary to identify the type of relationships that reflect the characteristics of integrity and the specific features of the way integrity exists. In general, examining management activities within the framework of alternative approaches demonstrates that, in modern science, the object of management should be developed as an integrated global social system within the scope of systematic research.

Keywords: dynamic management, decision-making, labor, self-management, development, system, structure, practical application, management, efficiency, accumulated experience, management.

TIZIMLI YONDASHUV VA BOSHQARUV FAOLIYATING O'ZORO ALOQADORLIGI

Aslanov Said Karimovich

Navoiy davlat universiteti,

Ijtimoiy fanlar kafedrasida mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya. Tizimli yondashuv tizim ichidagi munosabatlarning tabiati va o'zaro bog'liqligiga, qism va butun o'rtasidagi munosabatlarga ko'proq e'tibor berish imkonini berdi. Jamiyatdagi tizimli-tarkibiy munosabatlarni tahlil qilishda ushbu yondashuvdan foydalanib, butun jamiyatni tasvirlash uchun butunlik xususiyatlarini, butunlikning mavjud bo'lish usulining xususiyatlarini aks ettiruvchi munosabatlar turini ajratib ko'rsatish zarur, degan xulosaga kelish mumkin. Umuman olganda, boshqaruv faoliyatini muqobil yondashuvlar doirasida ko'rib chiqish shuni ko'rsatadiki, zamonaviy fanda boshqaruv ob'ekti butun global ijtimoiy tizim sifatida tizimli tadqiqotlar doirasida ishlab chiqilishi kerak.

Kalit so'zlar: dinamik boshqaruv, qaror qabul qilish, mehnat, o'zini o'zi boshqarish, rivojlanish, tizim, tuzilma, amaliy qo'llash, boshqaruv, samaradorlik, to'plangan tajriba, menejment.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N38>

Kirish. Jamiyatning barqaror va uyg'un mavjudligi uchun mos boshqaruv zarur. Buni hisobga olgan holda, Rim klubi ma'rifatparvarlik, aql-idrok g'alabasi va ratsionallikni qo'llab-quvvatlab, global tizimga tatbiq etilishi mumkin bo'lgan ilmiy boshqaruv usullarini izlashga kirishdi. Bu bilan bir qator savollar bog'liq, ulardan biri shu: boshqaruv faoliyati qanday bo'lishi kerak? Biroq, ushbu yondashuvlar asosida ayrim yirik ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qilish, ularning butun global jamiyat uchun qabul qilinishini anglatmaydi. Global ijtimoiy tizimni boshqarish endi zamon talabiga aylanmoqda. Boshqaruv va boshqaruv faoliyatining

mazmuni tabiiy ravishda yangilanib borishi kerak, chunki inson faoliyati tahdid omiliga aylangan va global tizimda sivilizatsiyaning “xavfsiz” rivojlanishini kafolatlaydigan o‘zini o‘zi tartibga solish mexanizmlari mavjud emas. [1] Hozirgi global ijtimoiy tizimning ishlash mexanizmlariga zarur o‘zgartirishlar kiritilishi kerak.

Adabiyot tahlili. Boshqaruvdagi kuch dinamikasiga hokimiyat va nazoratning ijtimoiy nazariyalari ta’sir ko’rsatadi. Fukoning (1975) intizomiy kuch tahlili iyerarxik tuzilmalarning xodimlarning avtonomiyasi va ishtirokiga qanday ta’sir qilishini ta’kidlaydi. Aloqaviy yondashuv ishtirokchi boshqaruv va markazlashmagan qarorlar qabul qilishni targ’ib qilish orqali an’anaviy yuqoridan pastga qarab modellarga qarshi chiqadi (Mintzberg, 1979). Ushbu masalaga oid o‘z pozitsiyasini Rim klubi vakillari ishlab chiqdilar. A.A. Seytov Rim klubining boshqaruv masalasidagi boshlang’ich nuqtalarini aniqlab, yirik ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qilish tajribasi bu yerda ikkita asosiy yondashuvga, F.Teylor va E.Meyoning klassik menejmentidagi an’analarga tayanganligini ta’kidladi. Birinchi yondashuv – bu dasturiy-maqсадli, “mexanik” yondashuv. Ikkinchisi – “organik” yondashuv bo’lib, u boshqaruv obyektining madaniy xususiyatlarini hisobga oladi. Uning makro versiyasi modernizatsiya konsepsiyasi sifatida tanilgan.

Metodologiya. Ma’lumotlarni yig’ish ikkilamchi manbalarga, jumladan, akademik jurnallar, kitoblar va ishonchli sanoat hisobotlariga asoslanadi. Tematik tahlil axloq, yetakchilik va tashkiliy xatti-harakatlar kabi takrorlanadigan tushunchalarni tasniflash uchun o’tkaziladi. Bundan tashqari, menejment falsafasi evolyutsiyasini ta’kidlash uchun klassik va zamonaviy boshqaruv nazariyalarining qiyosiy tahlili o’tkaziladi. Ushbu maqolani yozishda sinergetik yondashuvlar, umumlashtirish, dialektik usullar, tahlil va sintez, retrospektiv tahlil, qiyosiy tahlil kabi ilmiy usullardan foydalanilgan.

Asosiy qism. Boshqaruvning birinchi yondashuvi vazifani qo’yish, yechimlarni izlash, alternatalarni baholash, optimal yo’lni tanlash, dasturlarni shakllantirish va uning infratuzilmasini ta’minlashni (rahbarlik organlari va institutlari, ma’lumot to’plash va tahlil qilish tizimi, teskari aloqalar va nazorat) o‘z ichiga oladi. Ushbu yondashuv maqsadga intilishda umumiy harakatdan chiqib ketgan boshqaruv obyektining pastki tizimlariga bo’ysunishga asoslangan. Ikkinchi yondashuv esa, “boshqaruv chegaralari” mavjudligi, ya’ni boshqaruv obyektining pastki tizimlarining xatti-harakatiga kuch ta’sirining chegaralari borligini anglash natijasida paydo bo’ldi. Ikkinchi yondashuv doirasida boshqaruv tizimining yoki boshqaruv obyektining umumiy jihatdan “noto’g’ri” xatti-harakatini o’zgartirish yumshoq usulda, tashqi majburiyat emas, balki ichki turtki hisobiga amalga oshirilishi kerak, degan taxmin mavjud. Har bir yondashuvning o‘z chegaralari bor. [2]

Bunday yondashuvning kuchli tomonlari – yaxshi ishlab chiqilgan va ayniqsa doimiy ravishda kuchayib boradigan ilmiy-texnikaviy vositalar, jumladan iqtisodiy-matematik usullar, modellashtirish, sun’iy intellekt va boshqalardir.

Shakllantirilgan dasturlar kuch va vositalarni to’plash, nazorat qilinishi va aniqligi xususiyatlariga ega, bu esa ijtimoiy nuqtai nazardan juda foydali. Biroq, shu bilan birga, ushbu yondashuvga xos bo’lgan “hokimiyat hamma narsaga qodir” illyuziyasi, ayniqsa o’tish davrlarida, strategiyalarni o’zgartirishda va hokazolarda dasturiy yondashuv imkoniyatlarini cheklaydi. Ikkinchi yondashuvning kuchli tomoni – o‘zini o‘zi boshqarish, gomeostazizm, avtoregulyatsiya mexanizmlariga tayanadi. E’tibor boshqaruv obyektining o‘zini rivojlantirish qobiliyatiga qaratiladi va boshqaruv bu jarayonga istalgan yo’nalishda (tezlik, yo’nalish,

radikallik va boshqalar) ta'sir qilish sifatida tushuniladi. Ikkinchi yondashuv doirasida (inson, ijtimoiy tizim) xatti-harakatiga ta'sir qilishning yumshoq usullari, masalan, ta'lim, kadrlarni tayyorlash, guruh ishining texnikasi, ijodiy potensialni amalga oshirish, "zaxira imkoniyatlar" rivojlanadi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, boshqaruv obyektining kelajakdagi holati tashqaridan kiritiladi, bu holda rivojlangan jamiyat modeli sifatida va shu bilan boshqaruv obyektining o'z vaqti (o'tmish – hozir – kelajak bog'lanishi) ichki o'zgarishlar emas, balki tashqi boshqaruv ta'siri orqali uziladi. Bu ijtimoiy tizimlarda boshqaruvning "ilmiy yondashuvi"ning mohiyati bo'lib, unda bunday boshqaruv texnik tizimlarda boshqaruvdan yuqoriga ko'tarilishning eng yuqori bosqichi sifatida qaraladi. Ya'ni "ijtimoiy tizim" oxir-oqibat juda murakkab texnik tizim sifatida qaraladi, unda "inson omili" hisobga olinadi. Bunday yondashuvning xarakterli xususiyati – "subyekt – obyekt – atrof-muhit" tuzilishi haqidagi tasavvurdir.

Dinamik boshqaruv falsafasi nafaqat kundalik operatsiyalarni boshqaradi, balki dinamik biznes muhitida barqaror o'sishni va moslashishni ta'minlovchi uzoq muddatli strategiyalarni ham shakllantiradi. Kelajakdagi tadqiqotlar rivojlanayotgan boshqaruv nazariyalarini qo'llash va ularning rivojlanayotgan falsafiy istiqbollar bilan uyg'unligini yanada o'rganishi mumkin. Boshqaruv falsafasi falsafiy fikrni zamonaviy boshqaruv amaliyotlari bilan bog'lab, qarorlar qabul qilish, yetakchilik va tashkiliy xulq-atvor uchun yo'naltiruvchi asosni o'rnatadi. U etika, mantiq va gnoseologiya kabi asosiy falsafiy fanlardan kelib chiqib, ularni asosiy boshqaruv funksiyalariga qo'llaydi: rejalashtirish, tashkil etish, yetakchilik va nazorat qilish. Ushbu chorahalarni o'rganish orqali ushbu munozara kuchli boshqaruv falsafasi tashkilot madaniyatini qanday shakllantirishini, axloqiy yetakchilikni targ'ib qilishini va strategik maqsadlarga erishishni qo'llab-quvvatlashini ta'kidlaydi. Boshqaruv falsafasi tashkilotlarning qanday ishlashi va qarorlar qabul qilishini tushunish uchun nazariy asos yaratadi. [3] U klassik falsafiy tamoyillarni zamonaviy boshqaruv nazariyalari bilan birlashtiradi, yetakchilik, strategiya va tashkiliy xulq-atvorga yondashuvlarni shakllantiradi. Ushbu kirish etika, mantiq va bilim nazariyasi kabi tushunchalar boshqaruv amaliyotiga qanday ta'sir qilishini o'rganadi. Bundan tashqari, u asosiy boshqaruv funksiyalarini — rejalashtirish, tashkil etish, yetakchilik va nazorat qilish — ularni falsafiy nuqtai nazarlar bilan bog'laydi. Ushbu chorahalarni o'rganib chiqib, ushbu qism izchil boshqaruv falsafasi qanday qilib tashkilot muvaffaqiyatiga olib kelishi va ijobiy tashkiliy madaniyatni rivojlantirishi mumkinligini ta'kidlaydi.

Inqiroz turlari global boshqaruv vazifalarining xarakterini belgilaydi: xavfni ko'rish, uning xarakterini aniqlash, tavsiyalar berish. Rim klubining yangi boshqaruv paradigmasiga yo'nalishi A.King va B.Shneyderning "Birinchi global inqilob" kitobida aniq belgilangan. Yangi talqinning mohiyati quyidagilardan iborat. Birinchidan, boshqaruv an'anaviy ilmiy yondashuv bilan solishtirganda butunlay boshqa vazifani hal qiladi: muammolarni hal qilish, ya'ni noaniqlikni yengish o'rniga, noaniqlikni o'z ittifoqchisiga aylantirish nazarda tutiladi. M.Mesarovich Gannoverdagi konferensiyada (1989) ta'kidlaganidek, masala dunyo tizimini nazorat qilish yoki boshqarishda emas, balki tizimni o'zgarishlarga ochiq, moslashuvchan va elastik qilishdadir. Noaniqlik boshqaruvda qanday qilib ittifoqchiga aylanishi mumkin? Tizim elementlarining – tashkilotlar, guruhlar, alohida odamlarning ijodiy potensialini ochishga tayaniladi. [4]

Inqirozlarni yengish manbai, rivojlanish manbai tizimning o'zida ko'riladi. Ikkinchidan, yagona bilim, tushuncha va irodaga ega bo'lgan yagona subyekt shakllantirish haqida emas,

balki subyektlar yig'indisining xatti-harakatlari, elementlarning avtonomlashtirilishi va keyin ularni rivojlanish jarayoniga jalb etish haqida gap boradi. Boshqaruv jarayoni uzluksiz, siklik xarakterga ega bo'lib, unda hisob-kitob sikllari demokratik protseduralar sikllari bilan almashinadi.

Dinamik tizim paradigmasini maqsadli ko'p subyektli tizim paradigmasi qaytariladigan sikllar bilan almashtiradi. Faoliyat talqinidagi boshqaruv siklli uch bosqichdan iborat: a) holatni istalgan yoki istalmagan, xavfsiz yoki xavfli, farovon yoki inqirozli deb baholash; b) ma'lum choralar, vositalar, qadamlar qabul qilinishini aniqlash uchun dunyoni o'rganish. Variantlarni hisoblash. Tabiiy-ilmiy bosqich; "agar A bo'lsa, B bo'ladi" modelini qurish va hokazo. Aynan shu bosqichda insonning, ijtimoiy tizimning barcha mexanik, aniqrog'i tabiiy jihatlari aniqlanadi va ularning imkoniyatlari hisobga olinadi; v) choralarni ko'rish, faoliyatni amalga oshirish. [5]

Xulosa. Shunday qilib yangi boshqaruv paradigmalari butun global tizimga tatbiq etiladigan mos modelni talab qiladi. Taklif etilgan boshqaruv sikli uning faoliyat talqinida zarur, ammo ayniqsa b) bandida juda qiyin, chunki ijtimoiy global tizim ko'plab parametrlarni hisobga olishni talab qiladi, bu amaliy vazifalarni hal qilishda qiyinchilik tug'diradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, hatto alternativ evolyutsiya ssenariylarini modellashtirishda sinergetikadan foydalanish ham katta qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Ularning asosiysi – ijtimoiy tizimlarning haddan tashqari murakkabligi, ularning dinamikasini belgilovchi ko'plab omillarning mavjudligidir. Amaliyotda bunday modellashtirish fenomenologik tavsifga olib keladi.

Ushbu tadqiqot doirasida real integratsiya jarayonlari, ularning boshqaruvi va professional jamoatchilik tomonidan nazariy tushunishi o'rtasidagi bog'liqlik alohida ahamiyatga ega. Bu holda, aslida germeneytik tabiatga ega bo'lgan bilimlar ma'lum rol o'ynaydi. Bu xalqaro moliyaviy-iqtisodiy integratsiyalarda juda aniq namoyon bo'ladi. Ma'lum bo'lishicha, real integratsiya jarayonlarini to'g'ri nazariy aks ettirish va to'g'ri boshqaruv tavsiyalari va qarorlari uchun mos, tegishli "integratsiyaning standart tili" zarur.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Seytov A.A. XXI asrda boshqaruv muammosi (Rim klubi materiallari asosida) // Ijtimoiy fanlar va zamonaviylik. 1992, № 4. B.97-109.
2. Taylor F.W. Ilmiy boshqaruv prinsiplari. N.Y.; London: Harper & Brothers, 1911. 152 b. DOI: <https://doi.org/10.2307/2221959>
3. Mayo E. Sanoat tsivilizatsiyasining ijtimoiy muammolari. N.Y.: Longmans, 1945. 453 b. DOI: <https://doi.org/10.2307/1335838>
4. Seytov A.A. XXI asrda boshqaruv muammosi (Rim klubi materiallari asosida) // Ijtimoiy fanlar va zamonaviylik. 1992, № 4. B.97-109.
5. King A., Shneyder B. Birinchi global inqilob. Rim klubining hisoboti. M., 1991.
6. King A., Shneyder B. Birinchi global inqilob. Rim klubining hisoboti. M., 1991.
7. Fayol, H. (1949). General and Industrial Management. Pitman.
8. Mintzberg, H. (1973). The Nature of Managerial Work. Harper & Row.
9. Northouse, P. G. (2018). Leadership: Theory and Practice (8th ed.). Sage Publications.
10. Robbins, S. P., & Coulter, M. (2021). Management (15th ed.). Pearson.
11. Schein, E. H. (2010). Organizational Culture and Leadership (4th ed.). Jossey-Bass.
12. Yukl, G. (2013). Leadership in Organizations (8th ed.). Pearson.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

THE ROLE OF THE MEDIA IN THE INCREASING MORAL CRISIS AMONG YOUTH

Ganiev Elbek Abdizaitovich

Master's student of the Uzbek-Finnish
Pedagogical Institute

Abstract. This article is devoted to the topic "The role of the media in the intensification of the moral crisis among young people" and discusses the weakening of the moral values of the younger generation and their social impact. The article analyzes the impact of the media on the minds of young people and studies the cases of violation of moral norms through these means. It also shows the role of modern communication channels (television, Internet, social networks) in the intensification of moral problems among young people, and draws attention to the negative consequences of this process and measures to prevent it. The article emphasizes the need to strengthen the positive influence of the media in strengthening the moral values of young people and their important role in forming social consciousness.

Keywords: youth, moral crisis, media, moral values, social networks, moral norms, communication, youth education, internet influence, spirituality, moral decay.

YOSHLARDA AXLOQIY INQIROZ KUCHAYISHIDA OMMAVIY AXBOROT VOSITALARINING ROLI

G'aniyev Elbek Abdizaitovich

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika
institutlari magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqola "Yoshlar orasida axloqiy inqiroz kuchayishida ommaviy axborot vositalarining roli" mavzusiga bag'ishlangan bo'lib, yosh avlodning axloqiy qadriyatlarining zaiflashishi hamda bularning ijtimoiy ta'siri haqida so'z yuritadi. Maqolada ommaviy axborot vositalarining yoshlar ongiga ta'sirini tahlil qilish va bu vositalar orqali axloqiy normalarning buzilishi holatlari o'rganiladi. Shuningdek, zamonaviy kommunikatsiya kanallarining (televideniye, internet, ijtimoiy tarmoqlar) yoshlar orasida axloqiy muammolarni kuchaytirishdagi o'rnini ko'rsatilib, bu jarayonning salbiy oqibatlari va uning oldini olish choralari e'tibor qaratiladi. Maqolada yoshlarning axloqiy qadriyatlarini mustahkamlashda ommaviy axborot vositalarining ijobiy ta'sirini kuchaytirish zarurligi hamda ijtimoiy ongini shakllantirishdagi muhim roli ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: yoshlar, axloqiy inqiroz, ommaviy axborot vositalari, axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy tarmoqlar, axloqiy normalar, kommunikatsiya, yoshlar tarbiyasi, internet ta'siri, ma'naviyat, axloqiy buzilish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N39>

Kirish. Yoshlar dunyoqarashidagi axloqiy inqiroz va uning kuchayishiga ta'sir qiluvchi omillarni o'rganish, bugungi kunda jahon miqyosida ayniqsa, o'ziga xos dolzarb mavzu bo'lib qolmoqda. Insoniyat tarixida har bir yangi avlod o'ziga xos ijtimoiy va madaniy qiymatlar bilan shakllangan bo'lsa-da, bugungi yoshlar o'rtasida axloqiy me'yorlarning keskin o'zgarishi, jiddiy inqirozlarni yuzaga keltirmoqda. Bu holat ko'plab omillar, xususan, ommaviy axborot vositalarining ahamiyatli ta'siriga bog'liqdir. Ommaviy axborot vositalari, televideniye, internet, ijtimoiy tarmoqlar va boshqa kommunikatsion texnologiyalar yoshlar ongiga kuchli

ta'sir ko'rsatadi, ular yoshlarning dunyoqarashini, axloqiy nuqtai nazarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, ommaviy axborot vositalari axloqiy qadriyatlarining yo'qolishiga, ularning mas'uliyatsizligi va murakkabligiga olib kelishi mumkin. Bu holat esa o'z navbatida yoshlar o'rtasida axloqiy inqirozning kuchayishiga sabab bo'lmoqda.

Yoshlar, ayniqsa, axborot texnologiyalari orqali jahonning turli burchaklaridan olingan kontentni doimiy ravishda kuzatib boradi. Buning natijasida, ular turli madaniy qadriyatlar va axloqiy me'yorlarni o'rganib, ba'zan o'z milliy va an'anaviy qadriyatlaridan chalg'ishadi. Ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarning maqsadli ta'siri bilan, yoshlar o'rtasida ba'zi yomon axloqiy xulq-atvorlar normalashadi, bu esa ularning ichki dunyoqarashlarini tobora ko'proq buzilishiga olib keladi. Shuningdek, ommaviy axborot vositalari orqali keng tarqalgan axloqsiz kontent va nojo'ya xatti-harakatlar yoshlar orasida axloqiy munosabatlarni va insoniy qadriyatlarni sezilarli darajada kamaytiradi [1; 2-b.]. Bu holat yoshlarning to'g'ri axloqiy qarorlar qabul qilishini qiyinlashtirib, jamiyatda axloqiy inqirozning kuchayishiga olib keladi.

Shu bilan birga, ommaviy axborot vositalarining roli yoshlar o'rtasida nafaqat axloqiy inqirozning kuchayishida, balki uning oldini olishda ham muhim ahamiyatga ega. Xalqaro tajriba va ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, axloqiy qadriyatlarni mustahkamlash, yoshlar ongini to'g'ri yo'naltirishda ommaviy axborot vositalarining ijobiy ta'siri juda katta. Maqsadli va mas'uliyatli axborot berish, axloqiy me'yorlar haqida targ'ibot olib borish, ijtimoiy tarmoqlar orqali yoshlar o'rtasida yaxshi xulq-atvorni rivojlantirish imkoniyatlarini yaratadi [2; 5-b.]. Ommaviy axborot vositalarining bu sohada qanday rol o'ynashi, ularning yoshlar ongiga ta'siri qanday bo'lishi, axloqiy inqirozning oldini olish va yoshlarning salbiy xulq-atvorlariga qarshi kurashishda qanday samarali usullarni qo'llash kerakligi haqidagi savollarni ko'rib chiqish bu masalani chuqur tahlil qilishni talab qiladi.

Shu nuqtai nazardan, "Yoshlar dunyoqarashida axloqiy inqiroz kuchayishida ommaviy axborot vositalarining roli" mavzusi nafaqat yoshlarning kelajagi, balki butun jamiyatning axloqiy salomatligi va taraqqiyoti uchun katta ahamiyatga ega. Ommaviy axborot vositalarining yoshlar hayotidagi ahamiyatini tushunish, ular orqali axloqiy inqirozning oldini olish imkoniyatlarini aniqlash, jamiyatning kelajagi uchun muhim va dolzarb vazifa hisoblanadi.

Mahoratli axborot-psixologik ta'sir usullari va bir necha marta takrorlash orqali zamonaviy jamiyatda iste'molchilikka asoslangan individualistik dunyoqarash shakllanadi. O. Haksli o'zining antiutopiyasida, bir qator davlatlarning hozirgi realliklarini ajablanarli darajada oldindan aytib o'tgan holda, "har hafta uch marta, to'rt yil davomida yuz marta takrorlash... — va haqiqat tayyor" deb ta'kidlaydi [3; 76-b.].

Biz bilamizki, ijobiy mazmundagi axborot insonni ijtimoiy-siyosiy hayotga jalb qilish, uning ko'tarilishi, eng keng ma'noda ijtimoiy himoyasi, ma'naviy dunyosining boyishi va boshqalar bilan muloqotini rivojlantirish uchun vosita bo'lishi mumkin. Ammo boshqa turdagi axborot ham mavjud: ommaviy axborot vositalarida tez-tez past sifatli materiallar, shafqatsizlik va zo'ravonlik sahnalari, boshqa xalqlarga nisbatan nafratni keltirib chiqaradigan nashrlar uchraydi. Internet esa insonga ijtimoiy haqiqatda amalga oshirilmaydigan xususiyatlar bo'yicha o'zini tasdiqlash imkoniyatini taqdim etadi, bu esa o'zining haqiqiy ijtimoiy "Men"ini yo'qotishiga, o'zini realizatsiya qilish va o'zini identifikatsiya qilishni kiberprostranstvoga ko'chirishga olib keladi [4; 6-b.]. Bu esa, o'z navbatida, insoniyatlashish, shaxsiyatni rivojlantirish va boshqa odamlar bilan normal muloqot qilishga yordam bermaydi.

Ommaviy axborot vositalari, shuningdek, ularni boshqaruvchi shaxslar, guruhlar va tashkilotlar demokratik davlat va jamiyatni mustahkamlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ularning asosiy vazifasi, tegishli tadqiqotlarda ta'kidlanganidek, hukmron ijtimoiy munosabatlarni qo'llab-quvvatlash va mustahkamlashdan iborat bo'lib, keng ma'noda jamiyatning hayot faoliyatini axborot bilan ta'minlashdir.

Ko'pgina tijorat efir vaqti reklama uchun ajratilgan bo'lib, unda axloq qonunlari bo'yicha jamoatchilik oldida gapirilmaslgi kerak bo'lgan narsalar tasvirlanadi. Davlatdagi har qanday inqirozlar birinchi navbatda yoshlar muammolarini kuchaytiradi, ammo ayni paytda zamonaviy jamiyatning ijtimoiy o'zgarishlarining taqdiri va istiqbollari ham ko'p jihatdan aynan yoshlar tomonidan belgilanadi. Tarixiy tajriba shuni ko'rsatadiki, statik va doimiy jamiyatlar o'z rivojlanishida katta avlodlarning tajribasiga tayanib, yoshlarning ma'naviy zaxiralarini ongli ravishda inkor etadilar. Dinamik va o'zgaruvchan jamiyatlar esa, yangi boshlang'ich imkoniyatlarga intilib, ijtimoiy yoki siyosiy falsafasidan qat'i nazar, asosan yoshlar bilan hamkorlikka tayanishlari kerak [5; 7-b.].

Ommaviy axborot vositalarining yoshlarning ongini va xulq-atvorini shakllantirishdagi ta'sir mexanizmi murakkab fenomen hisoblanadi. Bir tomondan, u shaxsning ongiga va psixikasiga ta'sir qilishning umumiy qonuniyatlarini saqlaydi. Boshqa tomondan esa, bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida sifat jihatdan o'zgarib ketgan jamiyat ko'pincha axborotning axloqiy-gumanitar tarkibini, uning axloqiy yo'nalishini qabul qilmaydi, ilgari mavjud bo'lgan ijtimoiy nazorat shakllari ishlamaydi. Ommaviy axborot vositalari boshqariladigan soha ekanligini va ayniqsa chet elda, ijtimoiy tuzilmani buzish va gedonistik egoizmini tarqatishga qiziqadigan kuchlar borligini hisobga olgan holda, bu mexanizmlar halokatli maqsadlar uchun ishlatilmoqda, birinchi navbatda – yosh avlodning ongiga zararli tendensiyalarni kiritish uchun. Ushbu maqsad, yoshlarning beqaror psixikasi va qadriyatlar tizimiga ommaviy axborot vositalarining salbiy axboroti orqali ko'rsatilgan ta'sir, hamda imitatsiya mexanizmlarining salbiy ta'siriga olib kelish orqali amalga oshiriladi. Natijada, yoshlar va ta'lim sohasida salbiy xulq-atvorlar kengayib bormoqda, yoshlarning ota-onalarining g'oyaviy va axloqiy qadriyatlariga skeptik munosabat shakllanmoqda, chunki ularning aksariyati sobiq Sovet davrida tug'ilgan [6; 11-b.].

Yoshlar o'rtasidagi muhim muammolardan biri sifatida narkotik moddalarning keng tarqalgan iste'molini alohida ta'kidlash kerak. Zamonaviy ommaviy axborot vositalarida narkotiklar masalasining yoritilishi, ba'zi istisnolarni (rasmiy davlat kanallari va nashrlar) hisobga olganda, bugungi kunda ko'proq zarar keltirmoqda, foyda keltirishdan ko'ra. Ommaviy axborot vositalari ishtirok etishi lozim bo'lgan profilaktik faoliyatning mohiyati, bu — xavf guruhiga kiruvchi o'smirlar ustida narkotik moddalar ta'siri boshlanishidan oldin (yoki hech bo'lmaganda narkotiklarga bog'lanish boshlanmasdan), ularga ogohlantiruvchi ta'sir ko'rsatish va xavf faktorlarini neytrallashtirishdir [7; 2-b.].

Milliy teleproduksiyaning vesternizatsiya qilish — bu jamiyatning ma'naviy inqirozining bir namoyonidir. Garchi biroz kechikib bo'lsa ham, Rossiya Federatsiyasining axborot xavfsizligi Doktrinasida bir nechta tahdidlardan biri sifatida ma'naviy qadriyatlarning devalvatsiyasi, zo'rlikni ulug'lovchi G'arb madaniyati namunalarini targ'ib qilish, jamiyatda qabul qilingan axloqiy va ma'naviy qadriyatlar bilan zid bo'lgan qadriyatlar ta'kidlangan [8; 3-b.].

Teleseriallarga tegishli bo'lgan ommaviy axborot vositalarining funksiyalarini batafsil tahlil qilmasdan, ikkita asosiy guruhni ajratish mumkin [9; 2-b.]. Birinchi guruhga axborot, tashkiliy va tarbiyaviy xususiyatdagi funksiyalar kiradi, ularning mohiyati ommaviy axborot vositalarining jamiyatdagi birlik va barqarorlikni ta'minlashdagi roldan kelib chiqadi. Ikkinchi guruh esa auditoriyaning keng madaniy va rekreatsion ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan funksiyalarni o'z ichiga oladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, yoshlar dunyoqarashidagi axloqiy inqirozning kuchayishida ommaviy axborot vositalarining ta'siri katta, ammo bu ta'sirning salbiy oqibatlari oldini olish mumkin. Ommaviy axborot vositalari yoshlarni axloqiy va madaniy jihatdan shakllantirishda muhim vosita sifatida xizmat qilishi kerak, lekin bu ularning faqatgina ijobiy va mas'uliyatli foydalanilishi shart. Aks holda, ular axloqiy inqirozni kuchaytirish va yoshlarning to'g'ri dunyoqarashini buzish xavfini tug'diradi. Shu bois, yoshlarni axloqiy jihatdan sog'lom shakllantirish uchun ommaviy axborot vositalarining roli va ta'sirini to'g'ri boshqarish, ular bilan mas'uliyatli ishlash jamiyatning kelajagi uchun juda muhimdir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Ma'naviyat: asosiy tushunchalar izohli lug'ati/ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi.-T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot – matbaa ijodiy uyi, 2009. 706 b.
2. Меликова М.К. Вопросы Об исторических ценностях и традициях в национальном самосознании //Fuqarolik Jamiyati. – 2019. – Т. 16. – №. 1. – С. 73-76.
3. Mardonov R. Zamonaviy talim falsafasi va falsafiy antropologiya: tutash muammolar va ozaro tasir usullari //Philosophy and life international journal. – 2022. – №. SI-1.
4. Ganiyev E. Stages of development and impact on social life of an informed society in Uzbekistan //Western European Journal of Historical Events and Social Science. – 2024. – Т. 2. – №. 11. – С. 17-20.
5. Mavlanovna A. M. Problems of transforming a healthy worldview and creativity into a nationwide movement in society //Asian Journal Of Multidimensional Research. – 2021. – Т. 10. – №. 7. – С. 32-36.
6. Rizaev I. I. Evolutionary mechanisms of self-organization of the social system //Scientific Bulletin of Namangan State University. – 2019. – Т. 1. – №. 9. – С. 81-86.
7. Усмонов Ф. Н. Основные этапы развития научной рациональности //Theoretical & Applied Science. – 2017. – №. 11. – С. 181-184.
8. Ulmasjonovich K. S. Mystical and philosophical foundations of human interaction (based on the teachings of makhdumi Azami Kasani) //European Scholar Journal. – 2021. – Т. 2. – №. 11. – С. 45-48.
9. Muhammadiev, K. H. U. S. A. N. (2022). Potentiality and virtuality in the philosophy of modern times. Theoretical & applied science Учредители: Теоретическая и прикладная наука.–2022, 3, 1000-1004.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

THE ROLE OF SYNERGETICS IN SOLVING ONTOLOGICAL PROBLEMS

Bozarov Dilmurod Mirzarasulovich

PhD in Philosophy, Associate Professor

Department of Humanities and Natural Sciences, ISFT Institute

E-mail: bozarov_d@list.ru

Abstract. This article examines the role of synergetics in contemporary philosophy and its significance in addressing ontological problems. The author explores the potential of synergetic theory to explain the complex relationship between chaos and stability and investigates the coordination mechanisms at different levels of existence. Particular emphasis is placed on the mechanisms of self-organization in ontological processes and the transitions to new states of order from a synergetic perspective.

Keywords: synergetics, ontology, complex systems, self-organization, order and instability, metaphysics.

SINERGETIKANING ONTOLOGIK MUAMMOLARNI HAL ETISHDAGI O'RNI

Bozarov Dilmurod Mirzarasulovich

f.f.n., dotsent

ISFT instituti Gumanitar va tabiiy fanlar kafedrası

Annotatsiya. Ushbu maqolada sinergitika nazariyasining zamonaviy falsafadagi o'rni va uning ontologik muammolarni hal etishdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Muallif sinergitika konsepsiyasining tartibsizlik va barqarorlik o'rtasidagi murakkab munosabatlarni tushuntirish imkoniyatlarini ochib beradi hamda mavjudlikning turli darajalardagi muvofiqlashtiruvchi mexanizmlarini tadqiq qiladi. Maqolada ontologik jarayonlarning o'z-o'zini tashkil etish mexanizmlari va yangi tartibga o'tish holatlari sinergetik nuqtai nazardan baholanadi.

Kalit so'zlar: sinergitika, ontologiya, murakkab tizimlar, o'z-o'zini tashkil etish, tartib va beqarorlik, metafizika.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N40>

Bugungi kunda jahonda falsafiy ta'limot sifatida sinergetika o'zining yangicha sifatga ega bo'lgan dolzarb masalalari bilan ilmiy va ommaviy auditoriyani o'ziga tortmoqda. Sinergetikaning g'oyaviy-falsafiy ildizlari yesa chuqur tarixiy asoslarga borib taqaladi. Jumladan, qadimiy "Avesto"dagi uch fazilat birligi – "ezgu niyat", "ezgu fikr" va "ezgu amal" sinergetik uyg'unlik sifatida talqin yetilgan bo'lib, ular yaxlitlik va barqarorlikni Ahuromazda obrazida mujassam yetadi. Shu bilan birga, Axrimanning xaos ramzi sifatida qaralishi qadimgi manbada sinergetik konseptual asoslarning mavjudligini tasdiqlaydi [1; 42-b].

Sinergetikaga qisqacha ta'rif bersak, u barqarorlik, o'z-o'zini tashkil yetish va beqarorlik (xaos)ni o'rganuvchi ta'limot bo'lib, G. Xaken va I. Prigogin tomonidan dastlab tabiiy fanlar – fizika va kimyo doirasida ishlab chiqilgan [2; 15-b]. Ammo, falsafiy tahlilda, bu metodologiyaning faqat tabiatshunoslikka taalluqli ekanligini ta'kidlash bir tomonlama yondashuv bo'lib qoladi. Chunki, zamonaviy ijtimoiy-falsafiy konsepsiyalarda sinergetika jamiyat, madaniyat va axloqiy tizimlar rivojlanishining ham universal modeli sifatida qaralyapti.

Qadim va oʻrta asr manbalaridan sinergetik gʻoyalar oʻz ifodasini topganini koʻramiz. Al-Kindiy oʻzining materiya, shakl, makon, harakat va zamon haqidagi taʼlimotida modda va shaklning oʻzaro uygʻunligini, harakat va zamon orqali doimiy dinamik rivojlanishni asoslagan (“barcha narsalarda modda va shakl ajralmas birlikda mavjuddir”) [3; 9-b]. Biroq, falsafiy nuqtai nazardan, Al-Kindiy sinergetik tamoyillarni empirik metod bilan yemas, metafizik spekulatsiya bilan asoslaganini ham inobatga olish lozim. Ar-Roziy yesa borliqdagi tartib va beqarorlik oʻrtasidagi dialektikani “birlamchi moddaning tabiatan tarqoqlik holatidan tartibga oʻtishi” orqali sharhlaydi [4; 34-b]. Bu pozitsiya sinergetikaning xaosdan tartibga oʻtish qonuniyatlariga oʻziga xos nazariy zamin yaratgan boʻlsa-da, zamonaviy ilmda bu jarayon ancha murakkab nisbiylik va ehtimollik qonunlari asosida tahlil qilinadi.

Abu Nasr Forobiy “inson oʻz aqli va ruhi orqali moddiy olam taʼsiridan xalos boʻlib, yuqori oʻlchamli harakatga intiladi” deb taʼkidlar ekan [5; 74-b] aslida oʻz-oʻzini tashkil yetish, yaʼni sinergetik rivojlanish tamoyillarini aks ettiradi. Shu bilan birga, tanqidiy yondashuv shuni koʻrsatadiki, Forobiy asarlarida sinergetik jarayonlar koʻproq individuallashgan, yaʼni shaxsiy ong doirasida oʻrganilgan, ijtimoiy tizimlar dinamikasi yesa ikkilamchi oʻrinda qolgandek taassurot uygʻotadi. Abu Rayhon Beruniy yesa “olamda barcha narsa oʻzaro muvofiq holda yaratilgan” deb hisoblab [6; 98-b], tabiiy va ijtimoiy tizimlarning oʻz-oʻzini tartibga solish mexanizmlarini qadimgi ilohiy qonuniyatlarga asoslashga intilgan. Beruniyning qarashlari bugungi sinergetik nazariya bilan koʻplab umumiyliklarga ega boʻlsa-da, ularning metodologik asosi koʻproq diniy va kosmologik konsepsiyaga suyanadi.

Ibn Sinoning “barcha jismlar modda va shaklning birligidan tashkil topgan” degan gʻoyasi [7; 45-b] va uning miyaning oʻz-oʻzini tashkil yetish qobiliyati haqidagi nazariyasi [7; 78-bet] zamonaviy sinergetikaning asosiy prinsiplarini qadimgi falsafiy asosda ilgari surganini koʻrsatadi. Lekin, tanqidiy yondashganda, Ibn Sino tabiatdagi oʻz-oʻzini tashkil yetish jarayonlarini muqaddas tartib va ilohiy iroda bilan bogʻlaganini unutmash kerak. Yusuf Xos Hojibning “Inson faqat ijtimoiy hamkorlik orqali kamolotga yetadi” degan shiori [8; 61-b.] yesa ijtimoiy tizimlarning sinergetik uygʻunlikda shakllanishini koʻrsatadi. Shunga qaramay, Yusuf Xos Hojib qarashlari jamiyatni ijtimoiy normalar va qadriyatlar asosida oʻzaro tartibga solish zaruriyatiga tayanadi, oʻz-oʻzidan shakllanadigan murakkab tizim nazariyasidan farqlanadi. Natijada, sinergetika nafaqat zamonaviy ilm-fanning, balki qadimgi va oʻrta asrlar Sharq va Gʻarb tafakkurining ham fundamental falsafiy muammolarni hal yetishdagi samarali paradigmasiga aylanmoqda. U haqiqatni bir yoqlama, yaʼni tartib yoki xaos tomondan yemas, balki ularning oʻzaro murakkab dinamikasini bir butun tarzda tahlil yetishga imkon beradi. Biroq, falsafiy nuqtai nazardan qaralganda, sinergetik yondashuvda ham haddan tashqari abstraksiyaga berilish, empirik omillar va tarixiy-madaniy kontekstlarni yetarlicha hisobga olmaslik kabi kamchiliklar mavjud.

Bugungi ilmiy-falsafiy tafakkurda sinergetika nafaqat anʼanaviy tabiatshunoslik metodologiyasiga yangicha yondashuv olib kirdi, balki ontologik muammolarni hal etishning tamomila yangi koʻlamini yaratdi. Sinergetika paradigmalar doirasida zamon va makon tushunchalari ham qayta talqin qilinadi. Jumladan, I.Prigoginning taʼkidlashicha, “zamonda parametr emas, balki tizimning oʻziga xos “tarixiyligi”, uning ichki rivojlanish nuqtasi – “hozirgi lahzasi” namoyon boʻladi” [9; 47-6]. Bu yondashuv klassik ilmiy anʼanadagi zamonni obyektiv parametr sifatida koʻrish modeliga tanqidiy munosabat bildiradi. Shu nuqtai nazardan, zamonning operatorga aylanishi tizimda muhim bifurkatsiya nuqtalari paydo boʻlishiga sabab

bo'ladi, bunda rivojlanish bir nechta yo'llardan birini tanlash imkoniyatiga ega bo'ladi. Tanlov esa tasodifiy tebranishlar – fluktuatsiyalar orqali amalga oshiriladi, bu holat esa klassik deterministik konsepsiyalarga qarshi ravishda, rivojlanishni probabilistik model asosida tasavvur qilishni talab qiladi [10; 118-6].

E.Faydishing zamon to'liq funksiyalari konsepsiyasi ham sinergetik ontologiyaning muhim aspektini ko'rsatadi: "zamonda obyektlar to'liq funksiyalar paketida ta'riflanadi va har bir lahzada uzoq kelajak imkoniyatlari mavjud bo'ladi" [11; 72-6]. Bunday yondashuv ontologik darajada kelajakning "hozirgi" ustidan faol ta'sir ko'rsatishini va zamon chiziqliligidan mavjud emasligini tasdiqlaydi. Biroq tanqidiy yondashuvda ta'kidlash kerakki, Prigogin va uning zamondoshlarining "zamonaviy zamon" konsepsiyasi, tizimlarning dinamik, ochiq va o'zgaruvchan tabiati haqida qimmatli tasavvurlar berar ekan, bu yondashuvda inson subyektiv ongi va ijtimoiy determinatsiya omillari yetarlicha hisobga olinmagan. Yuqorida eslatilgan kabi, V.Ploxovning "xotira to'sig'i" nazariyasi ham zamonning subyektiv qabul qilinishini isbotlasa-da, bu fenomenologik darajada qolib ketadi [12; 89-6]. Ontologik nuqtai nazardan sinergetika zamon va makonni o'zaro bog'liq, dinamik va o'zgaruvchan tizim elementlari sifatida ko'radi. Shu jihatdan, M. Kuzmining ta'kidi ham e'tiborga loyiq: "ekstastik zamon kosmosdagi negentropik manbalar orqali tizimlarning o'zini qayta qurish tamoyiliga asoslanadi" [13; 115-6]. Bu yondashuv zamon va makonning sobit emasligi, balki tizim holatiga qarab o'zgarib borishini ko'rsatadi.

Sinergetik modelning eng muhim natijasi – rivojlanishning noaniqlik, bifurkatsiya va tasodif asosida sodir bo'lishi haqidagi g'oyadir. N.N.Moiseyevning ta'kidlashicha, "tizimning rivojlanishi kuchli tebranishlarning barqarorlikni buzishi natijasida, yangi rivojlanish yo'liga o'tishi orqali sodir bo'ladi" [14; 127-6]. Bu esa klassik dialektik deterministik rivojlanish modelini sinergetik noaniqlik va ehtimollik modellariga almashtirish zaruriyatini yuzaga chiqaradi. Falsafiy tanqidiy nuqtai nazardan, sinergetikaning kuchli jihati shundaki, u borliqdagi murakkablikni va rivojlanishdagi tasodif rolini aniq ko'rsatib beradi. Ammo, ba'zi sinergetik konsepsiyalar, xususan, "xaosdan tartibga" o'tish jarayonlarining avtomatikligi haqida bo'lgan ta'kidlar [15; 54-6]. realizm va tarixiy ijtimoiy omillarni e'tibordan chetda qoldirish xavfini tug'diradi. Diqqatga sazovor jihati shuki, sinergetika qadimiy metafizik tizimlar bilan – masalan, Avesto, Vedalar va G'arb falsafasidagi Parmenid hamda Geraklit qarashlari bilan ontologik jihatdan uyg'unlik ko'rsatadi. Ammo, zamonaviy sinergetika epistemologik poydevorini ilmiy eksperiment va empirik tekshiruvga tayagan holda mustahkamlashga intiladi, bu esa uni klassik falsafiy konsepsiyalardan ajratib turadi.

Xulosa qilib aytganda, sinergetika zamonaviy ontologik muammolarni hal etishda kuchli uslubiy baza yaratadi. U zamon, makon, rivojlanish va tartibsizlikning o'zaro murakkab dialektikasini chuqur anglash imkonini beradi. Biroq, bu yondashuvning to'liq falsafiy tahlili uni ijtimoiy-axloqiy va tarixiy kontekstlar bilan birga ko'rishni, inson subyektiv ongi va ijtimoiy reallik omillarini ham hisobga olishni talab etadi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Примов Б.А. Ахборот оқими жадаллашувининг ёшлар маънавий-ахлоқий тарбиясига таъсири. – Т.: Тошкент давлат иқтисодиёт университети, 2020. – 147 б. (42-бет)
2. Хакен Г. Синергетика: Хаос ва тартиб. – М.: Мир, 1980. – 312 б. (15-бет)
3. Ал-Киндий. Ал-Фалсафа ал-ула. – Қоҳира, 1962. – 86 б. (9-бет)

4. Ар-Розий. Китоб ас-Сирр ал-Мактум. – Багдад, 1985. – 122 б. (34-бет)
5. Форобий А.Н. Fozil odamlar shahri. – Т.: Фан, 1993. – 156 б. (74-бет)
6. Беруний А.Р. Танқидий қарашлар ва мулоҳазалар. – Т.: Фан, 1984. – 210 б. (98-бет)
7. Ибн Сино. Китоб ан-Нажот. – Техрон: Ибн Сино маркази, 1974. – 190 б. (45-бет, 78-бет).
8. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – 292 б. (61-бет)
9. Пригожин И. От существующего к возникающему. Время, хаос, квант. – М.: Наука, 1986. – 272 б. (47-бет, 54-бет)
10. Моисеев Н.Н. Современная синергетика. – М.: Наука, 1990. – 236 б. (118-бет, 127-бет)
11. Файдиш Е. Проблемы времени в постнеклассической науке. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 188 б. (72-бет)
12. Плохов В. Время и память: философские проблемы. – М.: Мысль, 1995. – 156 б. (89-бет)
13. Кузьмин М.В. Философия экстатического времени. – СПб.: Алетейя, 2001. – 202 б. (115-бет)
14. Моисеев Н.Н. Современная синергетика. – М.: Наука, 1990. – 236 б. (118-бет, 127-бет)
15. Пригожин И. От существующего к возникающему. Время, хаос, квант. – М.: Наука, 1986. – 272 б. (47-бет, 54-бет)

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

THE IMPORTANCE OF INTERNATIONAL COOPERATION IN ADDRESSING GLOBAL ISSUES

Ochilova Nigora Ruzimuratovna

University of Economics and Pedagogy

Associate Professor, Department of History and Social Sciences

Abstract. This article discusses the importance of international cooperation in addressing global issues that transcend national borders. Global challenges such as climate change, economic instability, health crises, environmental degradation, and security threats require collective efforts from nations and international organizations. The article emphasizes how collaborative actions through international bodies like the United Nations (UN), World Health Organization (WHO), and other global institutions facilitate the pooling of resources, sharing of knowledge, and implementation of effective strategies. The article also highlights the significance of coordinated efforts in addressing issues like sustainable development, peacebuilding, and the management of global crises, while noting the challenges and benefits of international cooperation.

Keywords: Global Issues, international Cooperation, climate change, economic stability, health crises, environmental Degradation, security threats, united Nations (UN), world health, organization (WHO), sustainable development, peacebuilding, global organizations.

GLOBAL MUAMMOLARNI BARTARAF ETISHDA XALQARO KUCHLAR BIRLASHUVINING AHAMIYATI

Ochilova Nigora Ruzimuratovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

“Tarix va ijtimoiy fanlar” kafedrası dotsenti

Annotatsiya. Bu maqolada global muammolarni bartaraf etishda xalqaro hamkorlikning ahamiyati ko'rib chiqilgan. Iqlim o'zgarishi, iqtisodiy beqarorlik, xavfsizlik, sog'liqni saqlash va boshqa global muammolarni hal qilishda davlatlar o'rtasidagi birlashuv va kooperatsiya qanday muhim rol o'ynashini tushuntiradi. Bunga misol sifatida O'zbekistonning xalqaro hamkorlikdagi faol ishtiroki, BMT va boshqa xalqaro tashkilotlar bilan amalga oshirilgan ijobiy tashabbuslar keltirilgan. Xalqaro tashkilotlarning bu boradagi yordami va resurslarni samarali boshqarish orqali global muammolarga qarshi kurashishning muvaffaqiyatli misollari taqdim etilgan.

Kalit so'zlar: global muammolar, xalqaro hamkorlik, iqlim o'zgarishi, ekologik muammolar, xavfsizlik va tinchlik, BMT, xalqaro tashkilotlar, investitsiya va iqtisodiy hamkorlik, barqaror rivojlanish, giyohvandlikka qarshi kurash.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N41>

Kirish. Bugungi kunda dunyo miqyosida hal etilishi kerak bo'lgan ko'plab global muammolar mavjud. Iqlim o'zgarishi, iqtisodiy beqarorlik, sog'liqni saqlash inqirozlari, ekologik muammolar, urushlar va siyosiy beqarorlik – bularning barchasi faqat bir mamlakatning kuchi bilan hal qilib bo'lmaydigan masalalardir. Ushbu muammolarni samarali tarzda bartaraf etish uchun davlatlar o'rtasida hamkorlik zarur. Xalqaro kuchlarning birlashuvi, resurslar va tajriba almashinuvi, zamonaviy texnologiyalarni birgalikda rivojlantirish bu masalalarni yechishda muhim vositadir.

Xalqaro tashkilotlar, masalan, Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT), Jahon Sog'liqni Saqlash Tashkiloti (JSST), Jahon Banki va boshqa ko'plab tashkilotlar global miqyosda hamkorlikni rivojlantirish va muammolarni yechish uchun platforma yaratadi. Shuningdek, iqtisodiy va siyosiy xavfsizlikni ta'minlashda ham xalqaro hamkorlik zarur, chunki bir davlatning manfaatlari boshqa mamlakatlar bilan chambarchas bog'liq bo'ladi.

Shavkat Mirziyoyevning 2019-yildagi "O'zbekistonning tashqi siyosat strategiyasi: Maqsadlar va yo'nalishlar" asari mamlakatning tashqi siyosatidagi asosiy yo'nalishlar va maqsadlarni aniq belgilashga qaratilgan. Asar O'zbekistonning global muammolarga, xavfsizlik va iqtisodiy rivojlanish sohasidagi xalqaro hamkorlikka bo'lgan yondashuvini yoritadi.

Prezident Sh. M. Mirziyoyev ta'kidlaganidek, O'zbekistonning tashqi siyosatini ko'p tomonlama, erkin va konstruktiv asosda shakllantirishga intilishini ta'kidlaydi. Ushbu strategiyada iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish, xavfsizlikni mustahkamlash, va xalqaro sharoitda mamlakatning manfaatlarini himoya qilish muhim maqsadlar sifatida belgilangan. Shuningdek, xalqaro muammolar, ekologik buzilishlar, terrorizm va transmilliy tahdidlarga qarshi birgalikda kurashish uchun mamlakatlar orasida ishonch va hamkorlikni mustahkamlashga chaqirishadi.

Kitobda O'zbekistonning tashqi siyosatidagi asosiy yo'nalishlar, jumladan, xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik, strategik sheriklik, mintaqaviy xavfsizlik va iqtisodiy taraqqiyotning ahamiyatiga alohida e'tibor qaratilgan. Asar, O'zbekistonning xalqaro miqyosdagi nufuzini oshirish va uning global muammolarga qarshi kurashishdagi faolligini mustahkamlashga qaratilgan ishlanmalarni o'z ichiga oladi [1].

Maqolada xalqaro hamkorlikning global muammolarni hal qilishdagi o'rni, uning ahamiyati, yutuqlari va kelajakdagi istiqbollari haqida so'z yuritiladi. Davlatlar o'rtasidagi birlashuv nafaqat jahon xavfsizligini ta'minlash, balki barqaror rivojlanish va ekologik barqarorlikni yaratish uchun ham muhimdir.

Globallashuvning murakkabligi va xatarlari barcha davlatlarning o'zaro bog'liqligini yanada oshirdi. Har bir mamlakatning milliy manfaatlari va ichki masalalarini hal qilishdagi muvaffaqiyatlardan kelib chiqqan holda, jahon miqyosidagi muammolarga yo'l qo'ymaslik uchun birgalikda harakat qilish zarur. Ayniqsa, tabiat va inson xavfsizligiga doir tahdidlar, masalan, global isish, ekologik buzilishlar, iqtisodiy inqirozlar va pandemiyalar, dunyo bo'ylab tengsizliklarni kuchaytirmoqda.

Shu bois, xalqaro hamkorlik nafaqat mavjud muammolarni hal qilish, balki kelajakda ularning oldini olish va barqaror taraqqiyotga erishish uchun muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Global muammolarga qarshi barcha davlatlar va xalqaro tashkilotlar birlashib harakat qilishlari, manfaatlarini muvofiqlashtirishlari va birgalikda strategiyalar ishlab chiqishlari zarur. Yaxshi rejalashtirilgan va samarali hamkorlik jahon xavfsizligini ta'minlash, barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash va inson huquqlarini himoya qilish uchun muhim sharoitlar yaratishga imkon beradi.

Manba va adabiyotlar tahlili. Kottinjemning 2017-yildagi "Global Cooperation and International Security" kitobida global hamkorlik va xalqaro xavfsizlik o'rtasidagi murakkab va o'zaro bog'liq munosabatlar tahlil qilinadi. Ushbu asarda avtor xalqaro xavfsizlik muammolarini hal qilishda davlatlar orasidagi hamkorlikning ahamiyatiga e'tibor qaratgan. Kitobda ko'rsatilgan asosiy fikrlardan biri, xalqaro xavfsizlikni ta'minlash uchun davlatlar o'rtasidagi hamkorlikning zarurligidir. Kottinjemning ta'kidlashicha, global

xavfsizlikka tahdidlar — terrorizm, qurolli xo'jalik, iqlim o'zgarishi va boshqa iqtisodiy, siyosiy xavflar — bir davlatning imkoniyatlaridan kelib chiqib yo'q qilinadigan muammolar emas. Bularni hal qilish uchun xalqaro tashkilotlar, diplomatiya va ko'p tomonlama munosabatlar muhim o'rin tutadi.

Shuningdek, kitobda xalqaro shartnomalar va kooperatsiyaning ahamiyatiga, shuningdek, davlatlar orasidagi ishonchni mustahkamlashning ham xavfsizlikka bo'lgan ta'siriga urg'u berilgan. Kottigem xalqaro xavfsizlikni ta'minlashda global hamkorlikning o'zaro manfaatlarga asoslangan strategik yo'nalishlariga ishora qiladi [2].

Abdullayevning 2020-yildagi "Xalqaro hamkorlik va global muammolar" asari xalqaro hamkorlikning global muammolarni hal qilishdagi o'rni va ahamiyatiga bag'ishlangan. Ushbu kitobda avtor xalqaro hamkorlikning turli sohalaridagi zarurati, uning davlatlar va xalqaro tashkilotlar orasidagi hamkorlikni kuchaytirishga qaratilgan mexanizmlar tahlil qilingan.

Asarda asosiy e'tibor xalqaro hamkorlikning global muammolar, jumladan, ekologik buzilish, global isish, iqtisodiy inqirozlar va xavfsizlik muammolarini hal qilishdagi ahamiyatiga qaratiladi. Abdullayev, xalqaro hamkorlikning davlatlar o'rtasidagi ishonchni mustahkamlash, ma'lumotlar va resurslar almashish, hamda samarali xalqaro shartnomalarni qabul qilish uchun muhim vosita ekanligini ta'kidlaydi. Shuningdek, asarda xalqaro tashkilotlar, ayniqsa, BMT, Jahon savdo tashkiloti (DSMT), Dunyo sog'liqni saqlash tashkiloti (VOZ) kabi tashkilotlarining global muammolarni hal qilishdagi strategik roli ham o'rganilgan. Abdullayev global muammolarni hal qilish uchun birgalikda ishlashning ahamiyatini va bu jarayonda xalqaro hamkorlikning katta ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi.

Kitobning asosiy fikri, global muammolarga qarshi kurashishda milliy manfaatlarining birlashishi va xalqaro hamkorlikning inson huquqlari, barqaror taraqqiyot va xavfsizlikni ta'minlashdagi mustahkam rolni o'ynashidir [3].

Maxmudovning 2018-yildagi "Global xavfsizlik va xalqaro hamkorlik" asari xalqaro xavfsizlik va uni ta'minlashda xalqaro hamkorlikning rolini tahlil qiladi. Ushbu kitobda muallif global xavfsizlik muammolarining murakkabligini va ularni hal qilishdagi xalqaro hamkorlikning ahamiyatini aniq ko'rsatib beradi.

Asarda global xavfsizlikning zamonaviy tahdidlari, xususan terrorizm, qurolli janjallar, yadro xavfi, kiberxavfsizlik va tabiiy ofatlar kabi muammolarni hal qilishda xalqaro hamkorlikning muhimligiga urg'u beriladi. Maxmudovning fikricha, global xavfsizlikni ta'minlashda davlatlar va xalqaro tashkilotlar o'rtasidagi o'zaro ishonch va diplomatik munosabatlar asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Kitobda xalqaro tashkilotlarning, ayniqsa, BMT, NATO va Interpol kabi tashkilotlarning xavfsizlikni mustahkamlash va global muammolarga qarshi kurashishdagi o'rni va ta'siri tahlil qilingan. Muallif xalqaro shartnomalar va kelishuvlarning xavfsizlik masalalarida muhim o'rin tutishini ta'kidlaydi, shuningdek, har bir mamlakatning milliy xavfsizlik siyosati bilan xalqaro hamkorlikni muvofiqlashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Shuningdek, asar global xavfsizlikni ta'minlashda yangi tahdidlarga qarshi muvozanatli va samarali choralar ishlab chiqish va xalqaro jamiyatning birgalikda harakat qilishini zarur deb hisoblaydi. Maxmudovning asosiy fikri global xavfsizlikni ta'minlashning yo'llaridan biri, bu – xalqaro hamkorlik va diplomatiyaning mustahkam mexanizmi orqali bunday muammolarga qarshi kurashishdir [4].

Qurbonovning 2017-yildagi “Xalqaro huquq va global muammolar” asari xalqaro huquqning global muammolarni hal qilishdagi oʻrni va ahamiyatiga bagʻishlangan. Asarda xalqaro huquqning zamon talablariga mos ravishda rivojlanishi va uning xalqaro muammolar, xususan, ekologik, iqtisodiy va xavfsizlik masalalarini hal qilishdagi roli tahlil etilgan.

Qurbonov xalqaro huquqning muammolarni hal qilishdagi strategik ahamiyatini taʼkidlaydi. U xalqaro huquqning global muammolarni, masalan, global isish, ekologik buzilish, terrorizm va iqtisodiy inqirozlarni hal qilishda muhim vosita ekanligini koʻrsatadi. Muallif, xalqaro kelishuvlar, shartnomalar va protokollar asosida davlatlar orasidagi munosabatlarning qanday mustahkamlanishini va ularning samarali ishlashini koʻrib chiqadi.

Shuningdek, asarda xalqaro huquqning barqaror taraqqiyotni taʼminlash, inson huquqlarini himoya qilish va xavfsizlikni mustahkamlashdagi rollariga alohida eʼtibor qaratiladi. Qurbonov xalqaro huquqning global muammolarga qarshi kurashishda davlatlar oʻrtasidagi hamkorlikni muvofiqlashtirishda muhim vosita boʻlishini taʼkidlaydi.

Kitobning asosiy fikri, xalqaro huquqning global muammolarga qarshi kurashishdagi katta ahamiyati va uning davlatlar oʻrtasidagi diplomatik hamkorlik va oʻzaro ishonchni mustahkamlashga qaratilgani. Qurbonov xalqaro huquqning barqaror va samarali ishlashini taʼminlash uchun uning har bir davlat uchun amalga oshirilishi zarur deb hisoblaydi [5].

Natijalar. Global muammolarni bartaraf etish, ayniqsa, ekologik, iqtisodiy va xavfsizlik masalalarini hal qilishda xalqaro kuchlarning birlashuvi katta ahamiyatga ega. Bunday hamkorlik, dunyo miqyosidagi turli tahdidlar va muammolarni samarali hal qilishda zarur vosita boʻlib xizmat qiladi. Quyidagi natijalar global muammolarni bartaraf etishda xalqaro kuchlar birlashuvining ahamiyatini koʻrsatadi:

Xalqaro hamkorlikning asosiy natijalaridan biri global xavfsizlikni taʼminlashda qoʻlga kiritilgan yutuqlar boʻlib, davlatlar va xalqaro tashkilotlar, masalan, BMT, NATO va INTERPOL kabi tuzilmalar oʻrtasida birlashish orqali terrorizm, transmilliy jinoyatchilik, kibernetik xavfsizlik va boshqa xavflarga qarshi samarali kurash olib boriladi. Bu esa xalqlarning xavfsizligini taʼminlashga yordam beradi.

Xalqaro hamkorlik orqali global iqtisodiy inqirozlarni bartaraf etish va rivojlanish jarayonlarini qoʻllab-quvvatlash mumkin. Xalqaro tashkilotlar, masalan, Jahon banki, Xalqaro valyuta jamgʻarmasi va Jahon savdo tashkiloti orqali iqtisodiy barqarorlikni taʼminlash, savdo munosabatlarini rivojlantirish, qashshoqlikni kamaytirish va barqaror rivojlanish uchun zarur chora-tadbirlar amalga oshiriladi.

Global iqlim oʻzgarishi, ekologik inqirozlar, suv resurslari va biologik xilma-xillikni saqlash kabi masalalar, xalqaro hamkorlikning samarali natijalaridan biridir. Parij iqlim shartnomasi kabi kelishuvlar global iqlim oʻzgarishini bartaraf etish va ekologik barqarorlikni taʼminlashda muhim ahamiyatga ega. Bu orqali mamlakatlar resurslardan samarali foydalanishga va tabiiy resurslarni saqlashga qaratilgan global tashabbuslarni amalga oshiradilar.

Xalqaro tashkilotlar, xususan, BMT va inson huquqlari boʻyicha xalqaro tashkilotlar orqali, global miqyosda inson huquqlarini himoya qilish, diskriminatsiyaga qarshi kurashish, taʼlim va sogʻliqni saqlash sohalarida ijtimoiy adolatni taʼminlash uchun birgalikda ishlash mumkin. Bu, oʻz navbatida, dunyo boʻylab yanada barqaror va adolatli jamiyatlar barpo etishga yordam beradi.

COVID-19 pandemiyasi global miqyosda xalqaro hamkorlikning ahamiyatini yana bir bor ko'rsatdi. Xalqaro hamkorlik va resurslarni birlashtirish orqali sog'liqni saqlash tizimlarining samarali ishlashini ta'minlash, vaksinalarni ishlab chiqish va ulardan samarali foydalanish masalalarida yutuqlar qo'lga kiritildi. Bu holat, kelajakda pandemiyalarga qarshi kurashishda hamkorlikning zarurligini isbotlaydi.

Xalqaro hamkorlik orqali diplomatik aloqalarni mustahkamlash va global tinchlikni saqlash uchun muhim qadamlar tashlanadi. Tinchlikni saqlash va qarama-qarshiliklarni bartaraf etish uchun xalqaro mexanizmlar, masalan, BMT Tinchlikni saqlash kuchlari va diplomatik muzokaralar orqali qator muvaffaqiyatlarga erishildi.

Muhokama. Global muammolarni bartaraf etishda xalqaro kuchlar birlashuvining ahamiyati, bugungi kunda nafaqat xalqaro siyosat, balki ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik sohalarda ham markaziy o'rin tutadi. Dunyo miqyosidagi tahdidlar va muammolar, jumladan, iqlim o'zgarishi, iqtisodiy inqirozlar, xavfsizlikka tahdidlar va pandemiyalar kabi masalalar, faqat bir nechta davlatlarning kuchlari bilan hal qilinishi mumkin emas. Shuning uchun, global miqyosda xalqlar va davlatlar o'rtasidagi hamkorlik zarur. Xalqaro tashkilotlar, jumladan, BMT, Jahon Banki, Xalqaro Valyuta Jamg'armasi (IMF) va boshqa bir qator tashkilotlar, global masalalar yuzasidan birgalikda harakat qilishda muhim o'rin tutadi.

Xalqaro xavfsizlikni ta'minlash uchun davlatlar va xalqaro tashkilotlarning birlashuvi juda muhimdir. Terrorizm, transmilliy jinoyatchilik, kiberhujumlar va yadroviy tahdidlarga qarshi kurashish uchun faqat davlatlar o'rtasidagi kooperatsiya orqali muvaffaqiyatga erishish mumkin. BMT Tinchlikni saqlash kuchlari, NATO kabi tashkilotlar, davlatlar o'rtasida diplomatik va harbiy hamkorlikni rivojlantirishga xizmat qiladi. Bunda, xalqaro tashkilotlarning muhim roli ularning neytral va global manfaatlarni himoya qilishdagi ishtirokidir.

Iqtisodiy muammolar global miqyosda o'zgarishlarga olib keladi va ular hamkorlikni taqozo qiladi. 2008-yildagi global moliyaviy inqiroz va COVID-19 pandemiyasi shuni ko'rsatdiki, birgalikda harakat qilish orqali iqtisodiy barqarorlikni saqlab qolish mumkin. Xalqaro tashkilotlar, xususan, Jahon Banki va Xalqaro Valyuta Jamg'armasi, rivojlanayotgan mamlakatlar uchun iqtisodiy yordamni tashkil etish, investitsiya oqimlarini boshqarish va barqaror rivojlanishni qo'llab-quvvatlashda katta rol o'ynaydi.

Iqlim o'zgarishi va ekologik inqirozlar butun dunyo uchun jiddiy tahdidga aylangan. Parij kelishuvining imzolanishi va bir qator davlatlar o'rtasidagi ekologik hamkorliklarning mustahkamlanishi shuni ko'rsatadi-ki, faqat xalqaro miqyosda birlashish orqali global iqlim inqiroziga qarshi samarali kurashish mumkin. Ekologik xavf-xatarlar, xususan, o'rmonlarning yo'qolishi, suv resurslarining kamayishi va qishloq xo'jaligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, barcha mamlakatlarning birgalikda harakat qilishini talab qiladi.

COVID-19 pandemiyasi global hamkorlikning naqadar zarur ekanligini yanada ravshan ko'rsatdi. Vaksinalar ishlab chiqilishida va ularni dunyo miqyosida tarqatishda xalqaro tashkilotlar, xususan, Jahon Sog'liqni Saqlash Tashkiloti (JST) va BMT ko'plab mamlakatlarga yordam berishdi. Pandemiyaning oldini olish va unga qarshi kurashishda davlatlar va xalqaro tashkilotlarning birlashuvi va resurslarni samarali taqsimlash juda muhim ahamiyatga ega edi.

Inson huquqlarini himoya qilishda ham xalqaro hamkorlikning o'рни katta. Xalqaro tashkilotlar, xususan, BMT va inson huquqlari bo'yicha tashkilotlar, global darajada diskriminatsiyaga qarshi kurashish va har bir insonning asosiy huquqlarini himoya qilishga

katta e'tibor qaratmoqda. Bunday tashkilotlarning faoliyati, inson huquqlari buzilishi holatlarini tezda aniqlash, javobgarlikka tortish va global jamiyatni bu borada ogohlantirishda yordam beradi.

Xalqaro diplomatiya orqali mamlakatlar o'rtasida nizolarni hal qilish va tinchlikni saqlash mumkin. Diplomatik aloqalar, xalqaro muzokaralar va kelishuvlar tinchlikni mustahkamlashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Bunday diplomatik yondashuvlar, masalan, Koreya yarim orolida yuzaga kelgan mojaro yoki Erondagi siyosiy inqirozga qarshi kurashishda muvaffaqiyatga olib kelgan.

Xulosa. Global muammolarni bartaraf etishda xalqaro kuchlar birlashuvining ahamiyati jahon miqyosidagi muammolarga qarshi kurashishning samarali va zarur vositasidir. Bugungi kunda, iqlim o'zgarishi, terrorizm, iqtisodiy inqirozlar, pandemiyalar va xavfsizlikka tahdidlar kabi masalalar faqat davlatlar o'rtasida keng ko'lamli hamkorlik orqali hal etilishi mumkin. Xalqaro tashkilotlar, masalan, BMT, Jahon Banki, Xalqaro Valyuta Jamg'armasi va boshqa ko'plab tuzilmalar, davlatlararo diplomatiya va tinchlikni saqlashda katta rol o'ynaydi.

Xalqaro hamkorlikning natijalari quyidagi sohalarda yaqqol namoyon bo'ladi: global xavfsizlikni ta'minlash, iqtisodiy barqarorlik va rivojlanishni qo'llab-quvvatlash, ekologik inqirozlar va iqlim o'zgarishiga qarshi kurashish, pandemiyalarni oldini olish va inson huquqlarini himoya qilish. Har bir global masala uchun davlatlar o'rtasidagi koordinatsiya, resurslar almashinuvi va birgalikda qarorlar qabul qilish tizimi samarali ishlaydi.

Shunday qilib, global muammolarni bartaraf etish uchun xalqaro kuchlar birlashuvi, dunyo miqyosida tinchlik, barqarorlik va rivojlanishni ta'minlashning muhim asosidir. Bu jarayonda, faqat davlatlar emas, balki xalqaro tashkilotlar, nodavlat tashkilotlar va jamoatchilik o'rtasidagi hamkorlik ham zarur.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. SH.Mirziyoyev. Biz birga kelajagimizni quramiz". Tom №1. 2017. "O'zbekiston".
2. R.Akhmedov. Jamiyatning shakllanishini ijtimoiy-falsafiy tahlili. 2024. Universal Publishing.
3. D. Sagdullaeva – "Jamiyat modernizatsiyalashuvining ijtimoiy-falsafiy tahlili" Farg'ona davlat universiteti jurnali. 2023-yil.
4. S.Mamaziyayev "Ijtimoiy tarmoqdan foydalanishning fiqhiys asoslari" 2023 y. "Journal of New Century Innovations" jurnali 32/1-soni
5. Manuel Castells. "The Rise of the Network Society" asari uning "The Information Age: Economy, Society, and Culture". birinchi kitob.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

PHILOSOPHICAL BASIS OF FORMING AN ECO-AESTHETIC WORLDVIEW IN YOUTH

Azimov Ozod Mamatkulovich

associate teacher of the department of pedagogy and physical culture,
Urgut Branch of Samarkand State University

Abstract. The article is focused on studying the formation of the ecoesthetic ideal in youth and its philosophical foundations. It analyzes the processes of forming ecological aesthetic consciousness, ecoesthetic values, and the aesthetic perception of nature by young people. It also examines the significance of philosophical approaches and pedagogical methods in developing ecological consciousness among youth. The article highlights modern methods for shaping the ecoesthetic ideal in youth education.

Keywords: ecoesthetic ideal, youth education, philosophical foundations, ecological consciousness, aesthetic values, pedagogical methods.

YOSHLARDA EKOESTETIK DUNYOQARASHNI SHAKLLANTIRISHNING FALSAFIY ASOSLARI

Azimov Ozod Mamatkulovich

SamDU Urgut filiali Pedagogika va jismoniy madaniyat kafedrası o'qituvchisi

E-mail: ozodazimov196@gmail.com

Annotatsiya. Maqola yoshlarda ekoestetik dunyoqarashning shakllanishi va uning falsafiy asoslarini o'rganishga qaratilgan. Unda ekologik estetik ongning shakllanishi, ekoestetik qadriyatlar va yoshlarning tabiatga bo'lgan estetik qarashlari tahlil qilinadi. Shuningdek, bu jarayonda falsafiy yondashuvlarning ahamiyati, yoshlarning ekologik ongini rivojlantirishdagi pedagogik metodlar ko'rib chiqiladi. Maqola yoshlar tarbiyasida ekoestetik idealni shakllantirishning zamonaviy usullarini yoritadi.

Kalit so'zlar: ekoestetik ideal, yoshlar tarbiyasi, falsafiy asoslar, ekologik ong, estetik qadriyatlar, pedagogik metodlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N42>

Kirish. Yoshlar tarbiyasi zamon talablariga mos ravishda doimiy ravishda rivojlanib boradi. Hozirgi kunda yoshlar ongida ekologik va estetik qadriyatlarni shakllantirish, ularning tabiatga bo'lgan munosabatini yuksaltirish, ayniqsa, ekoestetik idealni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ekoestetik ideal — bu tabiatni faqat tabiiy resurs sifatida emas, balki insonning estetik qadriga ega bo'lgan, ruhiy va ma'naviy qimmatga ega bo'lgan bir butun sifatida qabul qilishdir. Bu, o'z navbatida, ekologik ongni rivojlantirishga va yoshlarni ekologik muammolarni yechishda faol ishtirok etishga undaydi. Bunda ekologik tarbiya muhim o'rin tutadi. Zero, "Ekologik tarbiya deganda asosan yoshlarda ekologik madaniyatni shakllanishi ko'zda tutilmog'i lozim. Chunki, ekologik madaniyat tushunchasi ham keng qamrovli bo'lib, inson faoliyatining aksariyat qismini o'zida mujassamlashtiradi. Ekologik madaniyatda ham insonparvarlik, axloqiy-ma'naviy xislatlar o'z aksini topadi" [1; B.51.].

Ekoestetik qarashlar yoshlar ongida nafaqat estetik sezgilarning o'sishiga, balki tabiatga nisbatan mas'uliyatli munosabatning shakllanishiga olib keladi. Shuning uchun, pedagogik jarayonlar ekoestetik idealni yoshlar ongida mustahkamlash, ekologik ma'naviyatni rivojlantirish uchun samarali usullardan foydalanishni talab qiladi. Falsafiy jihatdan ekoestetik ideal yoshlar tarbiyasining muhim elementlaridan biridir, chunki u tabiat bilan insonning o'zaro aloqalarini, insoniyatning tabiatga nisbatan mas'uliyatini ochib beradi.

Maqolada yoshlarda ekoestetik dunyoqarashning shakllanishining falsafiy asoslari, ekologik estetik ongni rivojlantirish jarayonidagi pedagogik metodlar va zamonaviy ta'lim tizimidagi o'rinlari tahlil qilinadi. Shuningdek, bu jarayonda yoshlarning tabiatga bo'lgan estetik qarashlarini shakllantirishda falsafiy yondashuvlarning ahamiyati ko'rib chiqiladi. Maqola yoshlar ongida ekologik va estetik qadriyatlarni shakllantirishning samarali yo'llarini aniqlashga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Yoshlarda ekoestetik dunyoqarashning shakllanishi va uning falsafiy asoslari masalasi, bugungi kunda ekologik tarbiya va estetik ta'limni rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar doirasida keng muhokama qilinmoqda. Ushbu yo'nalishda olib borilgan ilmiy izlanishlar ekologik estetik ongni shakllantirish, ekologik va estetik qadriyatlarni yoshlar ongida singdirish, shuningdek, bu jarayonlarda pedagogik yondashuvlarning ahamiyatini tushunishga qaratilgan. Adabiyotlar tahlili asosida quyidagi muhim nazariy yondashuvlar va metodlar ajratib ko'rsatilishi mumkin.

Birinchi o'rinda, ekologik estetik ongni shakllantirishdagi falsafiy yondashuvlar turadi. Falsafiy nuqtai nazardan, ekoestetik ideal nafaqat ekologik muammolarni yechish, balki tabiatni insonning estetik va ma'naviy qadriyatlari bilan uyg'unlashtirishni ko'zda tutadi. Ekologik estetik ongni rivojlantirish, inson va tabiat o'rtasidagi o'zaro aloqalarni chuqur tushunishga asoslanadi. Falsafa olimlari, masalan, V. I. Vernadskiy [2], insonning tabiat bilan uyg'unligini ta'kidlab, ekologik estetik qarashlarning shakllanishida insonning ruhiy va ma'naviy o'sishini muhim element sifatida ko'rganlar. Ular ekologik va estetik qadriyatlarni yoshlar tarbiyasida rivojlantirishning falsafiy asoslarini taqdim etgan.

Adabiyotlar tahlilida yana bir muhim jihat shundaki, ekologik estetik qarashlarning shakllanishi pedagogik metodlar bilan chambarchas bog'liq. P. P. Blonskiy ekologik ta'limning yoshlar ongida estetik qadriyatlarni shakllantirishdagi o'rnini ta'kidlashgan. Uning fikricha, ekologik estetik tarbiya yoshlarni tabiat bilan uyg'un yashashga o'rgatishda, ular orasida ekologik mas'uliyat va tabiiy resurslarni muhofaza qilish hissini uyg'otishda samarali vosita bo'lishi mumkin. Pedagogik metodlardan, asosan, tajribaviy o'qitish, guruhli munozara va ijodiy faoliyatlarni kiritish orqali ekoestetik idealni shakllantirish mumkin [3; B.622.].

Shuningdek, zamonaviy tadqiqotlar ekologik estetik ongni yoshlar tarbiyasida rivojlantirishda innovatsion metodlarni qo'llash zarurligini ko'rsatmoqda. Bunda multimedia vositalari, interfaol o'quv dasturlari, tabiatni o'rganish uchun ekskursiyalar va ekologik loyihalar kabi metodlar samarali hisoblanadi. O. Boltayev, va Sh. Pardaboyevning ishlarida ta'kidlanishicha, ekologik estetik ta'limda interfaol metodlar orqali o'quvchilarda tabiatga bo'lgan ehtiyotkorlik, estetik qadrini anglash va ekologik mas'uliyat hissini shakllantirish mumkin. Bu metodlar yoshlarning fikrlashini kengaytirishga, tabiiy resurslarga nisbatan mas'uliyatli munosabatni shakllantirishga yordam beradi [4; B.123.].

O'quvchilarni ekologik estetik ta'lim bilan tanishtirishda, ularning tashqi muhitga bo'lgan munosabatini shakllantirishda tasviriy san'at, musiqa, adabiyot va tabiiy ilm-fanlar kabi

sohalarning integratsiyasi ham muhimdir. Shu bilan birga, ekologik tarbiyani amalga oshirishda interdisipliner yondashuv, ya'ni bir nechta fanlar va sohalarning birlashtirilgan metodlari, yoshlarga ekologik va estetik qadriyatlarni kompleks shaklda o'rgatishda samarali bo'ladi.

Metodologik jihatdan, tadqiqotda tasviriy va amaliy metodlar qo'llaniladi. Bular o'z ichiga o'quv dasturlarining tahlili, yoshlar bilan ekologik va estetik mashg'ulotlar o'tkazish, ularning fikrlarini so'rovlar orqali o'rganish kabi usullarni oladi. Shuningdek, pedagogik tajriba va amaliyot asosida olingan natijalar, yoshlar ongida ekologik estetik qadriyatlarni shakllantirishda qanday metodlarning samarali ekanligini aniqlashga yordam beradi.

Shu tariqa, adabiyotlar tahlili va metodlar ekologik estetik idealni shakllantirishda nafaqat falsafiy yondashuvlar, balki pedagogik va innovatsion metodlarning ham muhim o'rni borligini ko'rsatadi. Yoshlarda ekoestetik idealni shakllantirishning samarali metodlarini aniqlash, ekologik ongni rivojlantirishda yangi pedagogik strategiyalarni ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega.

Natijalar. Yoshlarda ekoestetik dunyoqarashning shakllanishi va uning falsafiy asoslari masalasida o'tkazilgan tadqiqotlar natijalari, ekologik estetik ongning yoshlar tarbiyasida qanday qilib samarali rivojlanishi mumkinligini ko'rsatdi. Tadqiqot davomida olingan asosiy natijalar quyidagilardir:

Birinchi natija, ekoestetik dunyoqarashning shakllanishi uchun falsafiy asoslar va pedagogik yondashuvlarning ahamiyati juda katta ekanligi bo'ldi. Falsafiy nuqtai nazardan, ekologik estetik qarashlarni shakllantirishda insonning tabiatga bo'lgan mas'uliyatli munosabati va estetik qadriyatlarni qabul qilishi muhim o'rin tutadi. Ekologik va estetik qadriyatlar bir-birini to'ldiruvchi tushunchalar sifatida yoshlarning tabiatga bo'lgan munosabatini yaxshilaydi. Falsafiy yondashuvlar orqali yoshlarni tabiatning estetik go'zalligini his qilishga undash, ularning ekologik ongini shakllantirishda samarali bo'lishi mumkin.

Ikkinchi natija, ekologik estetik ongni rivojlantirishda pedagogik metodlarning muhimligi tasdiqlandi. Tadqiqotda ekologik estetik qadriyatlarni yoshlar ongida shakllantirish uchun interfaol pedagogik metodlar, tajribaviy o'qitish, guruhli muhokamalar, ekologik ekskursiyalar va ijodiy faoliyatlar samarali usullar sifatida aniqlangan. O'quvchilarda ekologik va estetik qadriyatlarni rivojlantirishda san'at, musiqa, adabiyot kabi fanlarning integratsiyasi zarur bo'lib, bu ularning tabiatga bo'lgan estetik qarashlarini kengaytiradi va mustahkamlaydi. Ushbu metodlar orqali yoshlar tabiatning go'zalligini faqat kuzatib, balki hissiy jihatdan ham anglay olishadi.

Uchinchi natija, ekologik estetik ongni shakllantirish jarayonida zamonaviy innovatsion metodlarning ahamiyati ko'rsatildi. Bunda multimedia vositalari va interfaol o'quv dasturlari, tabiiy muhitni o'rganish uchun virtual va real ekskursiyalar kabi metodlar yoshlarda tabiatga bo'lgan mas'uliyatni oshirishga, ekologik va estetik qadriyatlarni to'g'ri tushunishga yordam beradi. Yoshlarning ekologik mas'uliyatini shakllantirishda pedagogik innovatsiyalarni joriy etish, ularning tabiatga bo'lgan qarashlarini to'g'rilashda muhim vositadir.

To'rtinchi natija, ekologik estetik idealni shakllantirishda yoshlarning o'zini ifoda etish imkoniyatlari hamda ijodiy faoliyatning o'rni katta ekanligi aniqlandi. Tadqiqot davomida o'quvchilarga ekologik mavzular bo'yicha ijodiy ishlarni bajarish, tabiatni tasvirlash, ekologik muammolarni hal qilishda o'z fikrlarini bildirish imkoniyati berilishi yoshlarning ekologik estetik qarashlarini yanada mustahkamlashga yordam berdi. Shu bilan birga, ekologik

mas'uliyatni qabul qilishda badiiy va adabiy yondashuvlar, yoshlarning tabiatga bo'lgan munosabatini o'zgartirishda samarali vosita bo'lib xizmat qilgan.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, ekoestetik dunyoqarashning shakllanishi uchun falsafiy va pedagogik yondashuvlarni integratsiyalash, ekologik va estetik qadriyatlarni to'g'ri anglash va yoshlar ongida mustahkamlashda samarali bo'ladi. Yoshlarning tabiatga bo'lgan estetik qarashlari ularning ekologik mas'uliyatini oshiradi va jamiyatda ekologik muammolarni yechishda faolliklarini kuchaytiradi. Bu jarayon yoshlarni nafaqat tabiatni sevishga, balki uni saqlash va himoya qilishga ham o'rgatadi.

Shunday qilib, tadqiqot natijalari yoshlar tarbiyasida ekoestetik idealni shakllantirishning falsafiy asoslari va pedagogik metodlarning muhimligini tasdiqlaydi. Bu jarayonni samarali amalga oshirish uchun integratsiyalashgan yondashuvlarni joriy etish, ekologik va estetik qadriyatlarni yoshlar ongiga singdirish uchun zarurdir.

Muhokama. Yoshlarda ekoestetik dunyoqarashning shakllanishi va uning falsafiy asoslari masalasi zamonaviy ta'lim va ekologik tarbiyada muhim ahamiyatga ega bo'lib, bu mavzuda olib borilgan tadqiqotlar yoshlar ongini shakllantirishda ekoestetik yondashuvlarning samaradorligini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalariga asoslanib, ekoestetik idealni shakllantirishning nafaqat ekologik, balki estetik jihatlari ham mavjudligini ta'kidlash zarur. Bu jarayon yoshlarning tabiatga bo'lgan mas'uliyatini shakllantirishda, ularning estetik sezgirligini oshirishda va ekologik ongni rivojlantirishda katta rol o'ynaydi.

Birinchi navbatda, ekoestetik idealni shakllantirishda falsafiy asoslar juda muhim. Tabiat va inson o'rtasidagi o'zaro aloqani tushunish, insonning ekologik mas'uliyatini anglash nafaqat ekologik qarashlarni shakllantirish, balki insonning ma'naviy, estetik jihatlarni rivojlantirishga ham yordam beradi. Falsafiy yondashuvlar orqali tabiatni faqat tabiiy resurs sifatida emas, balki estetik qadriyatga ega bo'lgan bir butun sifatida qabul qilish zarurati ko'rsatilmoqda. Bu, o'z navbatida, yoshlarni ekologik mas'uliyatni his qilishga undaydi, ularni tabiatga ehtiyotkorlik bilan qarashga o'rgatadi [5; B. 16.]. Falsafiy qarashlarda ekoestetik ideal nafaqat tabiatni kuzatish, balki uning go'zalligini, kuchini va nozikligini his etishdir. Bu jarayonda yoshlar tabiatning estetik go'zalligini sezib, uni saqlashga intilishadi.

Ikkinchi muhim jihat – bu pedagogik yondashuvlar va metodlar. Pedagogika sohasidagi mutaxassislar, masalan, P. P. Blonskiy va V. A. Slastyonin, ekologik estetik ongni shakllantirishda amaliy metodlarning o'rni katta ekanligini ta'kidlaganlar. Tadqiqotlar ko'rsatishicha, ekologik va estetik qadriyatlarni yoshlar ongiga kiritishda, interfaol metodlar, guruhli muhokamalar va ijodiy faoliyatlar kabi pedagogik usullar samarali bo'ladi. Bunday metodlar yoshlarni tabiatga nisbatan mas'uliyatli munosabatni rivojlantirishga, ularning estetik tasavvurlarini kengaytirishga yordam beradi. Shuningdek, ekologik ekskursiyalar va tabiatni o'rganish orqali yoshlar tabiatning go'zalligini va uning nozikligini his qilishlari mumkin. Ushbu metodlarning o'ziga xosligi shundaki, ular yoshlarni faqat nazariy jihatdan emas, balki amaliy jihatdan ham tabiatga bo'lgan munosabatni o'zgartirishga undaydi.

Bundan tashqari, ekologik estetik ongni shakllantirishda innovatsion pedagogik metodlar muhim ahamiyatga ega. Multimedia vositalari, interfaol o'quv dasturlari, virtual ekskursiyalar va tabiatni o'rganish uchun zamonaviy texnologiyalar yoshlar ongida ekologik va estetik qadriyatlarni mustahkamlashga yordam beradi. Bu metodlar orqali o'quvchilar tabiatni faqat kuzatib qolmay, balki ularni tasvirlash, his qilish, unga nisbatan o'z fikrlarini bildirishi

mumkin. Shu tariqa, ekologik estetik ongni rivojlantirishda texnologiyalarni integratsiya qilish yoshlarni tabiatni sevishta va uni saqlashga intilishga undaydi.

Bundan tashqari, yoshlarning o'zini ifoda etish imkoniyatlarini yaratish, ular bilan ijodiy faoliyatni rivojlantirish ham ekoestetik idealni shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yoshlarni ekologik mavzular bo'yicha ijodiy ishlarni bajarishga, ekologik muammolarni hal qilishga jalb qilish, ularning tabiatga bo'lgan estetik qarashlarini kuchaytiradi. Yoshlar o'z fikrlarini ifoda etish orqali tabiatning go'zalligini yanada chuqurroq anglashadi va uning saqlanishi uchun mas'uliyatni his qilishadi.

Shu bilan birga, ekologik estetik ongni shakllantirishda o'qituvchilar va pedagoglarning roli katta. Ularning ekologik va estetik qadriyatlarni yoshlar ongiga singdirishdagi professional salohiyati va uslublari bu jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirishga imkon yaratadi. Pedagoglarning yuksak ma'naviy, estetik va ekologik savodxonligi yoshlarni to'g'ri yo'naltirishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Umuman, yoshlarda ekoestetik idealni shakllantirishning samarali bo'lishi uchun falsafiy, pedagogik va innovatsion yondashuvlarning integratsiyasi zarur. Ekologik estetik ongni rivojlantirishda falsafiy yondashuvlar, pedagogik metodlar va texnologiyalarni birlashtirish yoshlarni ekologik mas'uliyatni his qilishga va tabiatga nisbatan ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishga o'rgatadi. Bu jarayon, shubhasiz, yoshlarning kelajakda tabiatni saqlash va himoya qilishdagi faolligini oshirishga olib keladi.

Xulosa. Yoshlarda ekoestetik dunyoqarashning shakllanishi va uning falsafiy asoslari bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar ekologik va estetik qadriyatlarni shakllantirishda pedagogik, falsafiy va innovatsion yondashuvlarning muhimligini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari shuni ta'kidlash mumkinki, ekoestetik idealni shakllantirish nafaqat ekologik ongni rivojlantirish, balki yoshlarning tabiatga bo'lgan estetik qarashlarini kengaytirish, uning go'zalligini his qilish va saqlashga bo'lgan mas'uliyatni shakllantirishga ham qaratilgan.

Falsafiy nuqtai nazardan, ekoestetik ideal inson va tabiat o'rtasidagi o'zaro uyg'unlikni tushunishga asoslanadi. Tabiatni faqat resurs sifatida emas, balki estetik qadriyatga ega bo'lgan, ma'naviy va ruhiy ahamiyatga ega bir butun sifatida qabul qilish yoshlarning ekologik mas'uliyatini oshirishga yordam beradi. Ekologik estetik ongni shakllantirish yoshlar ongida tabiatga bo'lgan mas'uliyatni uyg'otish bilan birga, ularning estetik sezgilari va tabiatga bo'lgan hurmatini mustahkamlaydi.

Pedagogik metodlar ham bu jarayonda muhim o'rin tutadi. Interfaol o'qitish, ekologik ekskursiyalar, guruhli muhokamalar va ijodiy faoliyatlar kabi metodlar yoshlar ongida ekologik va estetik qadriyatlarni rivojlantirishda samarali vositalar sifatida ko'rsatildi. Bunday yondashuvlar yoshlarni tabiatga bo'lgan ehtiyotkorlik bilan qarashga, ekologik mas'uliyatni his qilishga va unga hurmat ko'rsatishga undaydi. Shuningdek, ekologik estetik ongni shakllantirishda innovatsion pedagogik metodlar va texnologiyalar, masalan, multimedia vositalari, virtual ekskursiyalar va interfaol o'quv dasturlari samarali yordam beradi.

Yoshlar tarbiyasida ekoestetik dunyoqarashni shakllantirishda o'qituvchilarning roli ham katta ahamiyatga ega. Ularning ekologik, estetik va ma'naviy savodxonligi yoshlar bilan ishlashda muhim faktor bo'lib, to'g'ri pedagogik metodlarni tanlash va ularni amalda qo'llashda muhimdir [6].

Xulosa qilib aytganda, yoshlarda ekoestetik dunyoqarashni shakllantirish, ekologik estetik ongni rivojlantirish va yoshlarning tabiatga bo'lgan estetik qarashlarini shakllantirish

uchun integratsiyalashgan yondashuvlar zarur. Falsafiy, pedagogik va innovatsion metodlarning kombinatsiyasi orqali yoshlarni ekologik va estetik qadriyatlar bilan tanishtirish, ularda tabiatga nisbatan mas'uliyatli munosabatni rivojlantirish, ekologik va estetik ongni shakllantirish imkoniyatlarini yaratadi. Bu jarayon, shubhasiz, yoshlarning kelajakda tabiatni saqlash va himoya qilishda faolligini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Axmedov A. Ekologiyaning ijtimoiy-falsafiy muammolari. Uslubiy qo'llanma. – Samarqand: 2015. – bet 146.
2. Вернадский В. И. Химическое строение биосферы Земли и её окружения – М.: Наука, 2001. – Стр. 277.
3. Журавлев А.Л., Кольцова В.А., Олейник Ю.Н. История отечественной и мировой психологической мысли: судьбы ученых, динамика идей, содержание концепций. М.: Изд-во «Институт психологии РАН», – 637 с.
4. Boltayev O., Pardaboyev Sh. O'quvchilarda ekologik mas'uliyat va madaniyatni shakllantirish ushullari. Вестник магистратуры. 2021. № 2-1 (113). ISSN 2223-4047
5. Nuriddinova M.I. "Tabiatshunoslik o'qitish metodikasi" Cho'lpon nashriyoti Toshkent 2005. – bet 142.
6. Sattorov M.D. Yoshlar ongida tabiatga estetik munosabatni shakllantirishning ijtimoiy-falsafiy masalalari. *Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (DhD) dissertatsiyasi avtoreferati*. Samarqand: 2023. Bet 51.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

VIEWS ON THE DEVELOPMENT OF YOUNG SPECIALISTS IN HISTORICAL SOURCES

Kholmirezayeva Jumagul Khamdamovna

Independently sought after FSU

Abstract. The article analyzes the understanding of the activities of young specialists, the features of their development, attention to this area in sources, modern trends and socio-philosophical problems that may arise in this process, ways to solve them, and also provides suggestions.

Keywords: social work, science and knowledge, moral education, spiritual education, responsibility, creative thinking, professional responsibility, innovation and creativity.

TARIXIY MANBALARDA YOSH MUTAXASSISLARNI RIVOJLANTIRISH HAQIDAGI QARASHLAR

Xolmirzayeva Jumagul Xamdamovna

Mustaqil izlanuvchi FDU.

E-mail: nodirjon86.86@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada yosh mutaxassislar faoliyatini tushunish, ularni rivojlantirish xususiyatlari, manbalarda sohaga e'tibor, bugungi kundagi taraqqiyot va bu jarayonda yuzaga kelishi kutilayotgan ijtimoiy-falsafiy muammolar, ularni yechimlari tahlil qilinib, takliflar kiritiladi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy mehnat, ilm va bilim, axloqiy tarbiya, ma'naviy tarbiya, mas'uliyat, ijodiy fikrlash, kasbga mas'ullik, innovatsiyalar va ijodkorlik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N43>

Kirish. Hozirgi vaqtda har qanday davlat taraqqiyoti uning tarbiyalayotgan yoshlari va ularning ma'naviy salohiyatiga bog'liq. Yoshlar har qachon ilmga bo'lgan intilishlari xamda jamiyatdagi voqea va hodisalarga moslashuvchanligi bilan taraqqiyotning lokomotivi bo'lib kelgan. Bunda yosh mutaxassislarning o'rni beqiyos. Ularning tarbiyalash va rivojlantirish har qachon dolzarb masalalardan bo'lib kelgan. Bugungi kunda "milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari" degan dasturiy g'oya asosida, yoshlarni ona yurtga sadoqat ruhida tarbiyalash, ularda tashabbuskorlik, fidoyilik, axloqiy fazilatlarni shakllantirish – o'ta sharaflil vazifadir. [4;35] Yosh avlodni, xususan, yosh mutaxassislarni rivojlantirish masalasiga ota bobolarimiz tarixan katta e'tibor qaratgan.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Mamlakatimizda yosh mutaxassislarni tarbiyalash ulaning qarashlarini rivojlantirish borasida pedagogika fanlari doirasida ma'lumotlar uchraydi. Ammo falsafa fanlari doirasida mavzuga turli darajada yondashilgan bo'lsada yaxlit ravishda to'la o'rganilgan ishlarga duch kelmaysiz.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning asarlarida bu borada yetarli metodik manba mavjud. Jumladan Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari nomli asarda ham zaruriy

materiallarni uchratamiz.[4;35] Shuningdek, Yuldasheva Farida Xo'jamqulovnaning O'zbekistonda globallashuv sharoitida ma'naviy yangilanishning o'ziga xos xususiyatlari mavzusidagi falsafa fanlari doktori dissertatsiyasida yosh mutaxassislarga xos xususiyatlar ma'naviy yangilanishlar to'g'risida ma'lumot ko'zga tashlanadi. [6; 26]

Maqolani yoritishda analiz, sintez, taqqoslash kabi metodlardan foydalanildi.

Natijalar va muhokama. Ta'kidlash joizki, yosh mutaxassislarni tarbiyalashning tarixiy ildizlari, umuman olganda, har bir milliy ta'lim tizimida, iqtisodiy rivojlanish davrlarida va ijtimoiy o'zgarishlarda shakllangan. Bu tarixiy ildizlarga bir necha asosiy xususiyatlarini sanab o'tish mumkin. Jumladan: Almashingan tajribalar: Tarixan, ta'lim tizimi ko'pincha zamonalar o'rtasidagi almashinuvlar, ijtimoiy tuzilishlarning o'zgarishi va madaniy an'analarni hisobga olgan holda o'zgartirilib borilgan. XVI asrda Yevropa bo'ylab inson huquqlari va she'riyatning buyuk qaytishi yosh mutaxassislarning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Ta'lim tizimlari: XX asrda tashkil etilgan maktab, kollej va universitetlarning siyosatlari yosh mutaxassislarni tayyorlashda muhim o'rin tutadi. Yaponiya, Germaniya, Rossiya va boshqa mamlakatlardagi ta'lim sistemalari imkoniyatlar, bilim va mahoratini rivojlantirish uchun yo'llangan. Milliy barqarorlik: Rivojlangan mamlakatlarda yosh mutaxassislarni tarbiyalash, ularning majburiyatlarini, ijtimoiy rolini va iqtisodiy qoniqishini ta'minlash bo'yicha allomalarning zikrlari, maktablarda, universitetlarda va boshqa ta'lim muassasalarida amalga oshirilgan tadbirlarni o'z ichiga oladi. Ijtimoiy mehnat: Ijtimoiy olamda yosh mutaxassislarning faoliyati, ijtimoiy menejment va ta'lim sektorida tahsil olish, ishlash va ijtimoiy munosabatlar o'zgarishlariga olib keldi. Rivojlanish konsepsiyalari: Oliy ta'lim konsepsiyalari, milliy va xalqaro standartlar asosida yosh mutaxassislarning kasblarni egallashida shakllangan milliy modellar ham ko'pincha tarixiy ildizlar sifatida qaraladi.

Ushbu tarixiy ildizlar yosh mutaxassislarni tarbiyalashdagi samaradorlik va eng yaxshi amaliyotlar uchun zamin yaratadi. Ular jahon ta'lim falsafasi, ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishni hisobga olgan holda rivojlantiradi.

Avesto, qadimgi turk xalqlarining muqaddas kitoblaridan biri sifatida, yoshlar tarbiyasi va ularning ruhiy, axloqiy va ma'naviy o'sishi uchun muhim asosiy prinsiplarni va tamoyillarni o'z ichiga olgan. Avestodan kelib chiqib, yosh mutaxassislari yoki shogirdlarni tarbiyalashdagi asosiy prinsiplarni ko'rib chiqish mumkin:

1. Axloqiy va ma'naviy tarbiya: Avesto insonning axloqiy va ma'naviy tarbiyasini muhim deb hisoblaydi. Yoshlarning ma'naviy ulushini shakllantirish, ularda yaxshi va yomonni ajratish qobiliyatini rivojlantirish talab qilinadi.

2. Ilm va bilim: Avestoda bilim va ilmning ahamiyatiga alohida e'tibor qaratilgan. Yosh mutaxassislarga o'z faoliyatida bilim olgan va kasbga oid aniq ko'nikmalarni egallashni o'rgatish zarur.

3. Ijodiy fikrlash: Yoshlarning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish Avestoda muhim hisoblanadi. Ular o'z fikrlarini erkin bildirish va muammolarga ijodiy yondashishni o'rganishi kerak.

Avesto tajribasi yosh mutaxassislarni tarbiyalashda ma'naviy, axloqiy, ijodiy va kasbiy o'sishni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Ushbu prinsiplarni zamonaviy ta'lim tizimida joriy etish yoshlarning samaradorligini oshirishga va ularni oilaviy, jamiyat va kasbda muvaffaqiyatli insonlarga aylantirishga xizmat qiladi.

Yosh mutaxassislar yoki shogirdlarni tarbiyalashda Renessans davri tajribasi juda muhim ahamiyatga ega. Renessans davri (XIV-XVII asrlar) bo'yicha bilim va san'at rivojlanishining yangi bosqichi sifatida tanilgan. Mazkur davrga tegishli yosh mutaxassislarni tarbiyalashning bir qator muhim jihatlari mavjud:

1. Bilim va fan rivoji: Renessans davrida ilm-fan va falsafa shahodat etuvchi o'ta muhim jafolar bilan savodli yosh mutaxassislarni tayyorlashga doimiy diqqat qaratilgan. Bu davrda tabiatshunoslik, matematika, astronomiya, tahlillarga e'tibor kuchaydi, va ularni o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

2. Innovatsiyalar va ijodkorlik: Renessans davrida gumanitar fanlar, san'at va ijodkorlikning rivojlanishi yosh mutaxassislarning o'z ijodkor iqtidorini namoyon qilishlari uchun yangi imkoniyatlarni shakllantirdi.

3. Ustoz-shogird an'anasi: Ustoz o'quvchilar orasida mahalliy va siduqiy tahsil berish, ularning boy o'gitlarini yo'lga qo'yish, va sohaga ko'proq tajriba olish uchun imkoniyatlarni ta'minlashga yordam berdi.

4. Alishuv va metodika: Olomonlar bilan olib borilgan muhokamalar va turli yo'nalishdagi faoliyatlar yosh mutaxassislarning bilimini rivojlantirish, ko'p tomonlama qarashlarga ega bo'lishlariga yo'l ochdi.

5. Adabiyot: Yaxshi yozish, ijod muqaddas etish, milliy va insonparvar qadrlar bilan tinimsiz aloqada bo'lish yoshlar o'rtasida intellektual muhitni shakllantirishda mukammal ahamiyat kasb etdi.

Shular sababli, Renessans davri yosh mutaxassislarni tarbiyalashda tajriba va bilim almashish, ijodkorlikni rivojlantirish va ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishda muhim bosqich bo'ldi.

Yosh mutaxassislar yoki shogirdlarni tarbiyalashda Ibn Sino, Farobiy, Navoiy va Beruniy asarlarining o'rni juda muhim. Ushbu falsafiy va ilmiy asarlarda yosh avlodni tarbiyalashga, ilm olishga, ma'naviy-axloqiy tarbiyaga alohida e'tibor berilgan.

Ibn Sinoning asarlarida ta'limda muntazamlik, samaradorlik va shogirdning shaxsiy ijodkorligiga urg'u berilgan. U shogirdlarga nafaqat bilim berish, balki ularning qobiliyatlari va iste'dodlarini rivojlantirishga ahamiyat bergan. Notiqlik, mulohaza qilish, savol berish kabi ko'nikmalarni rivojlantirishga katta e'tibor qaratiladi.

Farobiyning "Mustaqil fikrlash" konsepsiyasi yosh guruhlarining intellektual rivojlanishida ahamiyatlidir. U bilim olishda jamoaviy tadqiqot va muhokamalarni o'tkazish, tajribalar o'rganishni tavsiya etgan. Yosh mutaxassislarni ko'proq tashqi muhit bilan integratsiya qilib, yangi bilimlarga ega bo'lishlariga da'vat etadi.

Navoiyning asarlarida ma'naviy qadriyatlar, sharaf, mehr-mahoratga hamda milliy va diniy identitetga alohida e'tibor beriladi. U shogirdlarni axloqiy va moral jihatdan tarbiyalashning ahamiyatini ta'kidlaydi. Navoiyning she'rlari va nasrlari orqali yoshlarga muhabbat, do'stlik, va yengilmas tashkil etish uchun variantlarni ko'rsata oladi.

Beruniyning asarlarida fanning ahamiyati, eksperimental tadqiqot va ratsional fikrlash bilan bog'liq bilim olish usullari qayd etilgan. U bilimning mukammalligini va aniqlikni ta'minlash uchun bajarish zarurligini, sheriklik va ijodiy izlanishni ko'rsatadi. Beruniyning ishi yosh mutaxassislarning ma'naviy va ilmiy rivojlanishida muhim manba hisoblanadi.

Ushbu ulamolarning asarlari yosh mutaxassislarni tarbiyalashda ta'lim jarayonini mazmunan boyitish, ularni axloqiy va ma'naviy jihatdan rivojlantirish uchun ahamiyatlidir.

Tarbiya jarayonida ularning muvaffaqiyatlari, ijodiy faoliyatlari va intellektlari rivojlanishi uchun muhit shakllantirishda asosiy omil bo'ladi. "Intellekt (lot intellectus – aql, idrok, zehn) – keng ma'noda kishining voqea-hodisa mohiyatini to'laligicha bilishga asoslangan va u orqali namoyon bo'ladigan faoliyati, tor ma'noda insonning tafakkur, fikr yuritish salohiyatini nazarda tutadi". [5; 168]

Yosh mutaxassislar yoki shogirdlarni tarbiyalashning Temur va Temuriylar davri tajribasi o'zining tarixi va madaniyati bilan alohida ahamiyatga ega. Bu davr XIV-XV asrlarda markaziy Osiyoda, xususan, O'rta Osiyoda, Temur (Timur) imperiyasini qurish bilan bog'liq.

Temur va Temuriylar davrida shogirdlar yoki yosh mutaxassisni tarbiyalash:

— Temuriylar davrida ilm-fan, adabiyot va san'at jadal rivojlandi. Bu vaqtda bog'liq bitta kitobxona va madrasa tizimlari tashkil etildi, keyinchalik bu sistemalar yosh mutaxassislarning bilim olishlari uchun katta imkoniyatlar yaratib berdi.

— Ustozlar yoshlarga nafaqat ilm bilish, balki ma'naviy xislatlarni ham, jamiyatda o'ziga xos o'rinni topish uchun kerakli ko'nikmalarni o'rgatgan. Ustoz va shogird bo'lib, har doim rivojlanish va tajriba almashish davomida yoshlarning faoliyatini boshqarishda yordam beradilar.

— Har bir shaharda yosh mutaxassislar uchun maxsus ta'lim muassasalari tashkil etilgan. Bu muassasalarda o'qish uchun zarur resurslar yetarli bo'lgan. Bundan tashqari, shogirdlarga ijtimoiy imkoniyatlar yaratilgan, ya'ni ularning ta'lim olishlari uchun moddiy yordam ko'rsatiladi.

— Temuriylar davrida ko'plab ilmiy hamda ijodiy tadqiqotlar tashkil etildi. Shu bilan birga, ijodkorlar yaratilayotgan asarlarda yoshlarning o'rnini va rivojlanishini nishonlagan.

— Shu bilan birga, Temuriylar mudofaada, siyosatda va iqtisodiyotda yoshlarning o'rnini bayon qilib, ularni mas'uliyatli faoliyatga tayyorlashga harakat qilgan.

— Temuriylar davrida milliy madaniyatni, urf-odatlarini va an'analarni ham inobatga olib, ta'lim berilishi jamiyatda juda muhim bo'lgan. Bu shogirdlar orasida milliy ogohlikni rivojlantirishga xizmat qildi.

Temur va Temuriylar davrida shogirdlarni tarbiyalash borish uchun ilmiy, madaniy va ma'naviy jihatlar aloqador bo'lgan. Bu tajriba doimo yosh mutaxassislarni rivojlantirish, ularning ijobiy xislatlarini shakllantirish, faoliyatlarini tizimlashtirish va ijodiy faoliyatlariga alohida e'tibor berilishi uchun muhimdir.

Mamlakatimiz o'z taraqqiyotining yangi, yuksak bosqichiga kirayotgan hozirgi paytda bizga jadid bobolarimiz kabi g'arb ilm-fan yutuqlari bilan birga, milliy qadriyatlar ruhida tarbiya topgan yetuk kadrlar suv bilan havodek zarur" [1;4], – deya ta'kidlaydi Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev. Bu borada jadid boblarimizning tajribasini o'rganish foydali bo'lardi nazarimizda.

Yosh mutaxassislar yoki shogirdlarni tarbiyalashda jadidlar tajribasi muhim omillardan bo'lib, ularning ta'lim va tarbiyaviy metodologiyasi zamonaviy tahlilda alohida ahamiyatga ega. Jadidchilik XIX-XX asrlarda O'rta Osiyo, xususan, O'zbekistonda, yosh avlodni zamonaviy ta'lim qabul qilishga va mustaqil fikrlashga yo'naltirish maqsadida tashkil etilgan harakatdir.

Jadidlar tajribasining asosiy jihatlari:

1. Zamon bop ta'lim metodlari:

2. Ta'limning ahamiyatga ega bo'lishi:

3. Jamiyatning rivoji:

4. Fan va madaniyat:

5. Madaniy meros:

— Jadidlar klassik Islom ta'limi asosida, biroq zamonaviy bilimni ham e'tiborga olgan holda, mutasaddilarni tarbiyalashga intilishgan. Ularning metodologiyasi aniq va samarali ta'lim berishga asoslangan.

— Jadid fikrlovchilari ta'limni jamiyatni rivojlantirishning asosiy vositasi sifatida qabul qilgan. Ular ta'lim o'rganishda tekshiruv va amaliy tajribaga e'tibor bergan.

— Jadidchilar yoshlarning faolligini oshirishga, ularni dunyoviy bilim bilan ta'minlashga, hiqorat va an'analarga qarshi kurashishga harakat qilishgan.

— Jadidchilar fan va madaniyatning muhimligini, ularni taraqqiy ettirishni, jadid fikrlash usullari va yo'nalishlari bilan belgilangan.

— Jadidlarning yoshlarga ta'lim berish usullari va ko'nikmalari jadid falsafasi, o'zgarishlar, inson huquqlari va mustaqil fikrlashga asoslangan.

Jadidlar tajribasi yosh mutaxassislar yoki shogirdlarni tarbiyalash jarayonida zamonaviy, ilovaviy va amaliy bilimlarni o'z ichiga olgan yangi usullarni qo'llashga yo'naltirilgan. Ushbu tajriba yoshlarning nafaqat amaliy nuqtai nazaridan, balki ijtimoiy va madaniy jihatdan ham rivojlanishini ta'minlash maqsadidagi ishlarni o'zida mujassamlashtiradi.

Yosh mutaxassislar yoki shogirdlarni tarbiyalash ta'limi tarixida sovet davri muhim va o'ziga xos bosqich bo'lib, u nafaqat ta'lim tizimi, balki ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy omillarni ham o'z ichiga olgan. Sovet davrida yosh mutaxassislarni tarbiyalashda quyidagi muhim xususiyatlar va tajribalarni aytib o'tsa bo'ladi:

1. Kasb-hunar ta'limi: Sovet davrida yoshlarni hunarga o'rgatish yo'nalishida o'zgacha e'tibor berildi. Kasb-hunar kollejlari va texnikumlar tashkil etilib, yoshlarga amaliy mahsul olish va kasbiy ko'nikmalarni rivojlantirish maqsadida zamonaviy ta'lim dasturlari ishlab chiqildi.

2. Kasbiy tayyorgarlik: Yosh mutaxassislarni prezidentlik, partiya, tashkiliy islohotlar doirasida yuqori malakali mutaxassislar sifatida tayyorlashga alohida e'tibor berildi. Bunda ularning ijtimoiy mas'ulliklari, jamoat va partiya ishlarida faol ishtirok etishga yo'naltirildi.

3. Ta'limning umumiy inklyuzivligi: Sovet davrida ta'limda barcha yoshlarga teng imkoniyatlar yaratish maqsadida to'liq umumiy va maxsus ta'lim tizimi milliy madaniyat, til va an'analarni e'tirof etib, yoshlarning ijodiy faoliyatini rag'batlantirishga qaratildi.

4. Standartlashtirish va normativlashtirish: Har bir kasb va sohada standartlashtirilgan ta'lim dasturlari ishlab chiqilib, mutaxassislarning kvalifikatsiyasi va ixtisosini belgilovchi normativ hujjatlar amalga oshirildi.

5. Zamonaviy ilmiy kashfiyotlar va rivojlanish: Sovet davrida ilm-fanga katta e'tibor berildi, yosh mutaxassislarning ilmiy tadqiqotlarda ishtirok etishi va ilm nozik jihatlarini o'rganishini rag'batlantirish uchun ixtisoslashgan laboratoriya va tadqiqot markazlari tashkil etildi.

6. Ta'limda amaliy tadrijot: Maktab, texnikum va oliygohlarda amaliy bitimlarni qamrab olish muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Yoshlar amaliy tajribaga ega bo'lishlari uchun integratsiyalashgan ta'lim formalari joriy etildi.

7. Ma'naviy-axloqiy tarbiya: Sovet davrida yoshlarning ma'naviy va axloqiy tarbiyasini ozodlashtirishga katta e'tibor qaratiladi, bular orasida sotsialistik tuyg'ular, harbiy va mehnat hurmati, uni formalashtirishda aniq naqshlar ishtirok etdi.

O'z navbatida, bu qarorlar yosh mutaxassislarni tarbiyalashda ijodiy va amaliy tajribalarni shakllantirish, ularni kasbiy jamiyatda faol bo'lishlarini ta'minlash imkonini berdi. Sovet davridagi ta'lim tizimi yosh mutaxassislarning ijodiy fikrini rivojlantirishiga, yangi texnologiyalarga adaptatsiyasini osonlashtirishga va jamiyatning talablariga javob beruvchi mutaxassislarni tayyorlashga mo'ljallangan edi.

Yosh mutaxassislarni tarbiyalash tarixiy falsafiy tahlili, pedagogika va falsafa nuqtai nazaridan muhim ahamiyatga ega bo'lgan jarayondir. Falsafiy tahlil, avvalo, insonning ijtimoiy hayotidagi o'sish va rivojlanish jarayonini, bilim va ma'rifatning o'rnini, ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni o'rganishga qaratilgan. Ma'rifat (arabcha "arafa" – "bilmoq" so'zidan) – ta'lim-tarbiya, iqtisodiy, siyosiy, badiiy, huquqiy, falsafiy, diniy g'oyalar asosida kishilarning ma'naviyatini o'stirishga yo'naltirilgan faoliyat hisoblanadi. [2; 202]

"Insonning ijtimoiylashib borishi jarayonida ma'naviyat uning atributiga aylanib borgan va ma'naviy ehtiyojlarini muntazam qondirib kelgan. Jamiyat taraqqiyoti va inson ehtiyojlarining ortib borishi ma'naviy yangilanishni obyektiv zaruratga aylantirdi". [6; 25]

1. Inson va ma'rifat: Falsafiy tahlilning asosiy nuqtasi insonning ma'rifati va rivojlanishidir. Yosh mutaxassislarni tarbiyalashda ma'rifati, ijodiy fikrlash qobiliyati va axloqiy qadriyatlarni shakllantirishga alohida e'tibor qaratiladi. Falsafiy o'ylash, bilimni nafaqat faktlar yig'ish, balki ularni to'g'ri va samarali qo'llash bo'yicha harakatlardan iborat.

2. Pedagogik tamoyillar: Tarbiya jarayonida falsafiy tamoyillarga asoslangan pedagogik usullar, hozirgi zamon talablariga javob berish va yoshlarning ijodiy faoliyatini rag'batlantirish muhimdir. Har bir muallim va tarbiyachi o'z falsafasini shakllantirishi, o'quvchilarga faol xizmat qilishi kerak.

3. Axloq va ma'naviyat: Yosh mutaxassislarni tarbiyalashda axloqiy qadriyatlar, ya'ni adolat, insonparvarlik, tinchlik, muhabbat, muhojirlik va boshqa ijtimoiy qadriyatlarning ahamiyatini inobatga olish lozim. Insonning rivojlanishida qadriyatlar va ularning to'g'ri shakllanishi muhim roli bor. "Demokratiya ma'naviyatga asoslanadi. Ma'naviyatning tarixi demokratiyaga nisbatan qadimiyroqdir. Demokratiya ma'naviyatning natijasi... qayerda ma'naviyat yuksak taraqqiy etsa, u joyda demokratiya mavjud bo'ladi. Yuksak rivojlangan ma'naviyat demokratiyaning ta'siri va asosi bo'lib xizmat qiladi". [3; B 42-48]

4. Ijtimoiy kontekst: Yosh mutaxassislarni faoliyati turli ijtimoiy kontekstlarda amalga oshiriladi, bu ularning psixologik, sotsiologik va iqtisodiy tarafdoshlari bilan bog'liqdir. Falsafiy tahlil, ijtimoiy yuqorilik, sinf va etnik tafovutlar, hamda iqtisodiy sharoitlarni hisobga olishni talab etadi.

5. O'tgan davrlar ta'rifi: Tarixan, yoshlarni tarbiyalashda falsafiy ko'rsatmalar tugashdan foydalangan jamiyatlar ustuvor ahamiyatga ega. Misol uchun, Ibn Sino, Farobiy, Navoiy kabi allomalar o'z asarlarida yoshlarni tarbiyalash va bilim berish jarayonini falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilganlar.

Xulosa. Xulosa o'rnida ta'kidlash lozim, mazkur qarashlar yosh mutaxassislarni tarbiyalashning tarixiy falsafiy tahlilida olingan va o'z navbatida, ularning zamonaviy bilim va ma'rifatga bo'lgan munosabatini belgilaydi. Falsafiy yondashuvlar insonning ijtimoiy va

ma'naviy rivojlanishini zamonaviy konyunkturada samarali tarzda ta'minlash uchun istiqbollar ochadi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Mirziyoyev Sh.M. Prezident: Ma'naviyat boshqa sohalardan oldinda yurishi, yangi kuchga, yangi harakatga aylanishi kerak. // <https://president.uz/uz/lists/viyew/6941.22.12.2023>
2. Абдуллаев М., Абдуллаева М. ва бошқ. Мустақилик: изоҳли илмий-оммабоп луғат. – Тошкент: Шарқ, 2009. – Б. 202.
3. Бегматов А. Маънавият фалсафаси ёхуд Ислом Каримов асарларида янги фалсафий тизимнинг яратилиши. –Тошкент: Шарқ, 2005. –Б.42-48.
4. Мирзиёев Ш. М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2020. – Б. 35.
5. Фалсафа қомусий луғат. Тошкент.: “Шарқ”, 2004. Б.168
6. Юлдашева Ф. Ўзбекистонда глобаллашув шароитида маънавий янгиланишнинг ўзига хос хусусиятлари: Фалсафа фанлари доктори (DSc) диссертацияси. – Тошкент, 2019. – Б.25

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI - PHILOLOGICAL SCIENCES**Received:** 15 April 2025**Accepted:** 1 May 2025**Published:** 10 May 2025*Article / Original Paper***METHODS OF TRANSLATING RUSSIAN ADJECTIVES INTO KARAKALPAK LANGUAGE****Mambetov Serdar Akhmedovich**Teacher of the department of Russian Language and Literature,
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Abstract. The article is devoted to both general and specific issues related to the adequate translation of journalistic texts from Russian into Karakalpak. The relevance of the study is determined by the need to observe stylistic, grammatical, and cultural norms in the interlingual transmission of newspaper vocabulary, as well as the growing role of national media in the modern information space. Particular attention is paid to the role of adjectives as a stylistically and functionally significant part of speech that influences the emotional and semantic structure of journalistic texts.

Keywords: newspaper text, translation, translation transformation, functional style, language interaction.

СПОСОБЫ ПЕРЕВОДА РУССКИХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ НА КАРАКАЛПАКСКИЙ ЯЗЫК**Мамбетов Сердар Ахмедович**Преподаватель кафедры русского языка и литературы,
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза
E-mail: Mambetovserdar@gmail.com

Аннотация. Статья посвящена общим и частным вопросам адекватного перевода публицистических текстов с русского на каракалпакский язык. Актуальность исследования обусловлена необходимостью соблюдения стилистических, грамматических и культурных норм при межъязыковой передаче газетной лексики, а также усилением роли национальных СМИ в современном информационном пространстве. Особое внимание в статье уделено роли прилагательных как стилистически и функционально значимой части речи, оказывающей влияние на эмоциональный и содержательный облик журналистских текстов.

Ключевые слова: газетный текст, перевод, переводческая трансформация, функциональный стиль, языковое взаимодействие.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N44>

Введение. Условия сосуществования и взаимодействия народов разных стран вызывают необходимость также и языкового взаимодействия, которое выражается в виде перевода текстов с одного языка на другой. В русско-каракалпакском языковом взаимодействии на первый план выходит проблема поиска самых продуктивных и наиболее точно соответствующих особенностям обоих языков способов перевода. Перевод – это не механический подбор слов одного языка в другом, а явление очень сложное и многогранное, а переводческая деятельность включает в себя изучение разных аспектов: психологических, литературоведческих, этнографических и других,

которые способствуют поиску адекватных языковых единиц исходного языка в языке-реципиенте. Газетные тексты характеризуются динамизмом, соответствуют требованиям времени, служат средством распространения информации и воспринимаются участниками коммуникации в контексте происходящих событий. Такие тексты отражают все функциональные стили современного языка, а при их создании реализуется весь спектр имеющихся языковых средств, и именно поэтому они представляют особый интерес с точки зрения организации и частных особенностей, усложняющих задачу их перевода (Брандес 2002:120). Вопрос передачи прилагательных особенно актуален, поскольку они не только выполняют описательную функцию, но и передают культурные, эмоциональные и оценочные значения. При переводе с русского на каракалпакский язык необходимо учитывать различия в грамматической структуре, а также частотность использования аффиксов и синтаксических моделей. Например, прилагательные с префиксами "без-", "не-" в русском языке требуют смысловой трансформации и грамматической адаптации в каракалпакском языке, где аналогичное значение выражается через суффиксы *-сыз/-сиз*. Также важную роль играют такие приёмы, как генерализация (например, перевод "безынициативный" как "жай"), конкретизация, транспозиция и добавление экспликативных элементов. Таким образом, выбор способа перевода определяется не только лексическим эквивалентом, но и прагматическим эффектом, который должен быть достигнут в языке перевода.

Статья посвящена общим и частным вопросам адекватного перевода публицистических текстов с русского на каракалпакский язык. Актуальность исследования обусловлена необходимостью соблюдения стилистических, грамматических и культурных норм при межъязыковой передаче газетной лексики, а также усилением роли национальных СМИ в современном информационном пространстве. Особое внимание в статье уделено роли прилагательных как стилистически и функционально значимой части речи, оказывающей влияние на эмоциональный и содержательный облик журналистских текстов.

Целью статьи является выявление основных методов и условий применения переводческих трансформаций при передаче прилагательных в публицистических текстах, а также практический анализ наиболее эффективных стратегий обеспечения лексико-грамматического и функционального соответствия. Задачи исследования включают систематизацию и описание трансформационных техник, выявление трудностей перевода прилагательных, а также разработку моделей их адаптации в соответствии с нормами принимающего языка.

В качестве методологической базы используется сопоставительный, функционально-стилистический и трансформационный анализ, подкреплённый примерами из актуальных газетных публикаций. В ходе анализа установлено, что наибольшее значение в процессе перевода имеют такие трансформации, как перестановка, замена, конкретизация, генерализация, опущение и добавление. Также рассмотрены случаи культурно-специфических реалий и необходимость их лексической адаптации в условиях разной коммуникативной среды.

В работе подчёркивается, что перевод русских прилагательных требует не буквального соответствия, а комплексной адаптации с учётом грамматической структуры, коммуникативной интенции и стилистических особенностей

каракалпакского языка. Таким образом, работа вносит вклад в развитие практической и теоретической базы межкультурного перевода в контексте публицистического стиля.

Методология. В качестве методологической базы используется сопоставительный, функционально-стилистический и трансформационный анализ, подкреплённый примерами из актуальных газетных публикаций. Многие исследователи выделяют перевод публицистических текстов в отдельный вид перевода, так как специфика подачи информации в таких текстах значительно отличается от, например, художественных текстов экспрессивностью и эмоциональностью, а также широким внедрением в тексты просторечий и жаргонизмов. То есть специфическим является именно функциональный стиль подачи языкового материала, языковые особенности текста (использование художественных приемов и языковых средств), а также проявляющиеся в языке таких текстов традиционные особенности уклада жизни, специфические для разных народов. Публицистический текст отличается определенными чертами, имеющими значение при переводе, так как представляет собой некий симбиоз функционального литературного стиля языка, разного рода диалектов и обусловленных географическими особенностями разновидностей речи. Помимо этого, публицистический текст отличается широким использованием терминов, имен и названий, особый строй заголовков, наличие специфических клише и устойчивых языковых выражений, просторечных слов, пословиц и поговорок, жаргонизмов. Но с точки зрения требований литературного языка, такие тексты отличаются организованностью, создаются по определенной структуре и соответствуют всем языковым канонам. В ходе анализа установлено, что наибольшее значение в процессе перевода имеют такие трансформации, как перестановка, замена, конкретизация, генерализация, опущение и добавление. Также рассмотрены случаи культурно-специфических реалий и необходимость их лексической адаптации в условиях разной коммуникативной среды.

Практическая часть: Сводная таблица способов перевода русских прилагательных на каракалпакский язык

Русское прилагательное	Способ перевода	Каракалпакский эквивалент	Комментарий
безответственный	транспозиция + аффикс	жауапкершиликсиз	отрицательная приставка заменена суффиксом
неаккуратный	генерализация	шалпайған	использована более обобщенная лексема
инициативный	добавление пояснения	белсенди (жумыста белсенди)	требуется контекстуальное уточнение
Надежный	эквивалент + усиление	сенимли, ишенимли	возможны варианты в зависимости от жанра
трудолюбивый	прямой перевод	мийнеткеш	совпадение по лексико-семантическому объему

Эта таблица иллюстрирует, что выбор перевода зависит не только от формального соответствия, но и от стилистического контекста, жанровых особенностей текста и культурных ожиданий читателя.

В рамках настоящего исследования методологическая база строится на комплексном подходе, сочетающем несколько научно обоснованных методов анализа, применяемых к процессу перевода прилагательных из русских публицистических текстов на каракалпакский язык. Каждый из этих методов играет важную роль в раскрытии лингвистических и культурных особенностей перевода и позволяет исследовать предмет с разных сторон:

Сопоставительный метод используется для выявления структурных, семантических и грамматических различий между русскими и каракалпакскими прилагательными. Он позволяет установить соответствия и расхождения в употреблении прилагательных, их словообразовательных моделях и стилистических функциях;

Функционально-стилистический анализ направлен на исследование роли прилагательных в тексте с точки зрения их воздействия на читателя, выразительности, оценки и интернациональности. Этот метод позволяет рассмотреть, какую стилистическую нагрузку несёт прилагательное в оригинале и насколько она сохраняется в переводе;

Трансформационный метод применяется для анализа переводческих приёмов, включая замену, генерализацию, конкретизацию, добавление, опущение и перестановку. Данный метод помогает классифицировать наиболее продуктивные стратегии перевода в контексте публицистики;

Контекстуальный анализ позволяет учитывать прагматические особенности текста и ситуацию коммуникации. Он особенно важен при переводе прилагательных с оценочной и культурно-специфической окраской, поскольку значение прилагательного может существенно меняться в зависимости от контекста;

Качественный анализ примеров подразумевает интерпретацию конкретных языковых единиц, извлечённых из реальных газетных материалов. Это позволяет автору демонстрировать применение методов на практике, наглядно показывая, как трансформируется прилагательное в условиях межъязыкового и межкультурного перехода.

Методы в совокупности обеспечивают научную обоснованность полученных результатов и позволяют раскрыть как лингвистический, так и прагматический потенциал переводимых прилагательных, что особенно актуально при работе с публицистическим дискурсом.

Результаты. Публицистический текст отличается определенными чертами, имеющими значение при переводе, так как представляет собой некий симбиоз функционального литературного стиля языка, разного рода диалектов и обусловленных географическими особенностями разновидностей речи. Помимо этого, его отличает широкое использование терминов, имен и названий, особый строй заголовков, наличие специфических клише и устойчивых языковых выражений, просторечных слов, пословиц и поговорок, жаргонизмов. Но с точки зрения требований

литературного языка такие тексты отличаются организованностью, создаются по определенной структуре и соответствуют всем языковым канонам.

При переводе публицистических текстов возникает задача точной передачи понятий и явлений, отражённых в языке оригинала, при этом необходимо учитывать возможное несоответствие языковых и стилистических особенностей в разных языках. Важным аспектом здесь становится не только перевод лексических единиц, но и сохранение функциональной нагрузки высказывания, интонационного ритма, эмоциональной окраски и публицистической экспрессии. В русском языке широко используются оценочные прилагательные, риторические конструкции и инверсия порядка слов, что требует тщательной адаптации при передаче на каракалпакский язык, где преобладает более нейтральный стиль изложения и фиксированный порядок слов. Возникает проблема соотношения стилистических особенностей текстов в русском и каракалпакском языках, необходимость стилистической адаптации, выбора адекватной грамматической структуры и поиска выразительных средств изложения, соответствующих специфике оригинала и ожиданиям целевой аудитории.

Одним из продуктивных способов достижения адекватности перевода является использование переводческих трансформаций, то есть различных изменений элементов исходного текста с целью достижения функционального эквивалента в языке перевода. Такие трансформации позволяют не только передать лексическое значение, но и адаптировать синтаксическую структуру, прагматический эффект и стилистическую окраску текста. Они особенно необходимы при передаче публицистических выражений, насыщенных эмоционально-оценочными компонентами, которые не всегда имеют прямые эквиваленты в языке перевода. К наиболее распространённым видам трансформаций относятся:

- перестановка (транспозиция);
- замена (лексическая или грамматическая);
- добавление (экспликация);
- опущение (экономия).

При переводе с русского на каракалпакский язык необходимо учитывать структурные различия, особенно в синтаксисе. Например, в русском языке порядок слов может быть, как прямым, так и обратным (субъект + объект + предикат, либо объект + предикат + субъект), что обусловлено высокой степенью свободы словоупотребления и возможностью акцентировать смысл через инверсию. Это позволяет автору выделить важную часть высказывания или усилить выразительность текста.

В каракалпакском языке, напротив, существует более строгая и фиксированная схема построения предложения: подлежащее – дополнение – сказуемое, где отклонения от нормы могут восприниматься как нарушение языкового кода. Поэтому при переводе требуется применение перестановки языковых элементов, соответствующих синтаксическим правилам языка-переводчика. В отдельных случаях необходимо членение сложных конструкций на две или более простых для сохранения читаемости, логики и соответствия нормам восприятия информации в каракалпакском языке. Такие трансформации позволяют сохранить информационную нагрузку и обеспечить функциональную эквивалентность между исходным и переводным текстом.

Перевод прилагательных между русским и каракалпакским языками представляет собой сложную лингвистическую задачу, требующую учёта как грамматических, так и семантических различий между двумя языками. Прилагательные, обозначающие признак предмета, обладают в русском языке высокой степенью морфологической варьированности: они изменяются по числам, родам, падежам, имеют краткие и полные формы, а также категории степени сравнения (Валгина и др., 2001: 527).

В каракалпакском языке прилагательные (*kelbetlik*) являются неизменяемой частью речи и, как правило, примыкают к существительным без согласования в роде, числе и падеже. Это приводит к необходимости не только лексической, но и грамматической трансформации при переводе (Сайдов, 2023: 129). Например, прилагательное «хорошая» в русском языке принимает форму женского рода и согласуется с существительным, тогда как в каракалпакском — «*jaqsı*» — остаётся неизменным независимо от рода и числа: *хорошая книга = jaqsı kitap*, *хорошие книги = jaqsı kitaplar*.

Также наблюдается различие в производных и непроизводных формах прилагательных. В русском языке прилагательные вроде «сильный», «умный» классифицируются как качественные, а в каракалпакском их аналоги «*kúshli*», «*aqıllı*» являются *dórendi kelbetlik* — производными, так как образованы при помощи аффиксов от существительных «*kúsh*» (сила), «*aqıl*» (ум) (Сайдов, 2023: 129–130).

Особое внимание заслуживают способы передачи:

Качественных прилагательных, обладающих степенями сравнения, краткими формами и субъективной оценкой. Их эквиваленты в каракалпакском языке передаются как простыми формами (*qızgılt* – *красноватый*), так и интенсивами (*qır-qızıl* – *очень красный*) (Сайдов, 2023: 129).

Притяжательных прилагательных: «папина рубашка» → *ákemniń kóylegi*, где притяжательная форма выражается через родительный падеж, а не суффикс, как в русском языке (Сайдов, 2023: 130).

Метафорических и субъективных прилагательных, где важна прагматика. Например, «тяжёлый день» может требовать адаптации по смыслу (*awır kún*), но в некоторых случаях — трансформации на конструкцию с существительным (*kún mashaqatlı boldı* – день был полным трудностей).

Вопрос перевода русских прилагательных на каракалпакский язык напрямую связан с различием в грамматических системах двух языков, в частности — с классификацией аффиксов и механизмами словообразования. Как отмечает Нажимов П. А., грамматическая система каракалпакского языка включает в себя три основных типа аффиксов: словообразующие, формообразующие и словоизменяющие (Нажимов, 2019: 75).

При переводе прилагательных особенно важны словообразовательные аффиксы, которые не просто придают признаку интенсивность или качество, но и позволяют осуществить переход от одной части речи к другой. Например, с помощью суффикса *-gi/-qi* можно образовать прилагательное от существительного: *báhár* (*весна*) → *báhárgi* (*весенний*), *qıs* (*зима*) → *qısqı* (*зимний*) (Нажимов, 2019: 76). Это важно при передаче

определений типа «зимняя одежда», «весенний ветер» и т. п., где в русском языке используются качественные прилагательные, а в каракалпакском — производные.

Кроме того, формообразующие аффиксы в каракалпакском языке используются для выражения степени признака: сравнительной и превосходной. Например, суффиксы *-raq/-rek* и *-law/-lew* позволяют передавать такие значения, как *batirraq* (смелее), *jaqsılaw* (лучше) (Нажимов, 2019: 77). Таким образом, перевод прилагательных, связанных с субъективной оценкой, требует учёта степени признака, которая в русском языке часто выражается аналитически или наречием (*более красивый, менее значимый*), а в каракалпакском — аффиксально.

Наконец, словоизменяющие аффиксы не меняют лексическое значение, но обеспечивают согласование в предложении. Для прилагательных это особенно важно при синтаксической интеграции в именные группы. Примыкание прилагательных без согласования в роде и числе требует от переводчика чёткого контроля порядка слов и контекста, чтобы сохранить смысл и интенцию высказывания.

Таким образом, анализ морфологических особенностей каракалпакского языка свидетельствует о том, что перевод русских прилагательных требует не только лексической замены, но и трансформации морфемной структуры с учётом типов аффиксов и синтаксических функций (Нажимов, 2019: 76–77).

Таким образом, способы перевода русских прилагательных на каракалпакский язык включают:

1. Лексическую адаптацию с учётом степени конкретизации/генерализации;
2. Грамматическое выравнивание в случаях, где русское прилагательное требует согласования, а каракалпакское — нет;
3. Словообразовательное преобразование, особенно при передаче производных прилагательных;
4. Экспликацию в случае отсутствия прямого эквивалента;
5. Контекстуальное варьирование, при котором прилагательное может заменяться глаголом, существительным или оборотом.

Обсуждение. Одним из самых распространенных видов переводческих трансформаций является замена. В процессе перевода замене могут подвергаться грамматические единицы, формы слов, части речи и члены предложения. В этой связи различают грамматические и лексические замены.

Лексическая замена может проявляться в форме конкретизации и генерализации:

Конкретизация — это замена слова или выражения с более широким значением на более узкое. *Пример 1:* «В образовательных программах для аудитории 55+ уместно создавать тёплую поддерживающую атмосферу...» → (в каракалпакском варианте: более конкретная лексема, указывающая на форму поддержки — «jan jıllılıǵı menen qollaw»). *Пример 2:* «В центре города Нукуса открылось новое заведение» → «Nókis qalasınıń ortasında jańa asxana ashıldı», где обобщённое «заведение» конкретизируется как «asxana»;

Генерализация — противоположный приём, при котором узкое значение заменяется более общим понятием. *Пример 1:* «Если вы хотите стать суперменом, миллиардером или героем легенд...» = (в каракалпакском переводе: «ataqlı insan bolıw» –

«стать известным человеком»). *Пример 2:* «Спортсмен завоевал золотую медаль в марафоне» = «sportshi altin utti», где конкретная информация о типе медали и дисциплине заменяется более общей формулировкой для упрощения или в целях краткости.

В обоих случаях трансформации способствуют достижению функциональной эквивалентности и соответствуют нормам восприятия информации в целевом языке.

Конкретизация — это замена слова или выражения с более широким значением на более узкое. *Пример:* «В образовательных программах для аудитории 55+ уместно создавать тёплую поддерживающую атмосферу...» = (в каракалпакском варианте: более конкретная лексема, указывающая на форму поддержки — «jan jillılıǵı menen qollaw»).

Генерализация — противоположный приём, при котором узкое значение заменяется более общим понятием. *Пример:* «Если вы хотите стать суперменом, миллиардером или героем легенд...» = (в каракалпакском переводе: «ataqlı insan bolıw» – «стать известным человеком»).

Добавление (экспликация) применяется, когда требуется ввести дополнительную информацию для передачи контекста или авторского отношения. *Пример:* «Дональд Трамп показал свою “болеву точку” ...», где «awıǵıwlı noqat» в каракалпакском может сопровождаться пояснением смысла или описанием контекста.

Опущение (экономия) предполагает исключение избыточных слов, часто встречающихся в публицистике. *Пример:* прилагательное «в высшей степени важно» = «mánili».

В отдельных случаях применяется вольный смысловой перевод, при котором передаётся не буквальная структура предложения, а его суть и интенция. Этот приём особенно актуален при передаче идиом, метафор, риторических конструкций, характерных для русского публицистического дискурса.

Таким образом, успешность перевода публицистических текстов зависит от правильного выбора переводческих приёмов, способствующих не только сохранению информационной ценности, но и точной передаче стилистической окраски, интонационного ритма, прагматических акцентов. Эффективный перевод достигается тогда, когда текст на языке-реципиенте не воспринимается как калька, а звучит естественно, логично и соответствует социокультурному контексту каракалпакской аудитории. способствующих не только сохранению информационной ценности, но и точной передаче стилистической окраски, интонационного ритма, прагматических акцентов. Эффективный перевод достигается тогда, когда текст на языке-реципиенте не воспринимается как калька, а звучит естественно, логично и соответствует социокультурному контексту каракалпакской аудитории.

Заключение. Таким образом, в процессе перевода между исходным текстом и текстом перевода устанавливаются определенные лексические и стилистические отношения-связи. Они реализуются путем подбора эквивалентных единиц, изменения грамматических форм, порядка слов в предложении и его членения, а также при помощи переводческих трансформаций, которые способствуют передаче не только смысла, но и прагматической, культурной и интонационной информации.

Основные типы лексических трансформаций, применяемых при переводе с русского на каракалпакский язык, включают в себя следующие приёмы:

конкретизацию, генерализацию, модуляцию, переводческую транслитерацию, калькирование (заимствование слов из исходного языка), добавление, опущение, а также грамматические замены (формы слова, части речи или члена предложения). К комплексным лексико-грамматическим трансформациям относят антонимический перевод, экспликацию (описательный перевод) и компенсацию.

Необходимость применения переводческих трансформаций определяется различиями в семантической структуре языков, их грамматическом строе, синтаксической организации, нормами функционирования и стилистической сочетаемостью лексем. Их адекватное использование позволяет добиться коммуникативной эквивалентности, сохранить жанрово-стилистические особенности оригинала и обеспечить естественность и приемлемость текста перевода в рамках нормы целевого языка. способствующих не только сохранению информационной ценности, но и точной передаче стилистической окраски, интонационного ритма, прагматических акцентов. Эффективный перевод достигается тогда, когда текст на языке-реципиенте не воспринимается как калька, а звучит естественно, логично и соответствует социокультурному контексту каракалпакской аудитории, способствующих не только сохранению информационной ценности, но и точной передаче стилистической окраски, интонационного ритма, прагматических акцентов. Эффективный перевод достигается тогда, когда текст на языке-реципиенте не воспринимается как калька, а звучит естественно, логично и соответствует социокультурному контексту каракалпакской аудитории.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Брандес, М.П. Предпереводческий анализ текста / М.П. Брандес, В.И. Провоторов. - М.: НВИ-Тезаурус; Издание 3-е, 2002. - С. 120.
2. Гарбовский, Н.К. Теория перевода / Н.К. Гарбовский. - М.: МГУ, 2021. С.54.
3. Кощанов, К. М. Русско-интернациональная лексика в каракалпакских функциональных стилях / К. М. Кощанов, Г. К. Кощанова. // Молодой ученый. — 2019. — № 19. — С. 391-394. — URL: <https://moluch.ru/archive/257/57748/> (дата обращения: 12.04.2025).
4. Сайдов А. Б. Способы перевода русских прилагательных на каракалпакский язык // Современные научные исследования: вызовы и перспективы развития: сборник статей Международной научно-практической конференции (Казань, 24–25 августа 2023 г.). – Казань: ЦНС «Интернаука», 2023. – С. 124–130.
5. Koshanov K. M., Prenova G. B., Zarimbetov A. A., Abubakirova R. J., Kudaynazarova G. L. Baslawish klass oqiqliqlarindagi shet tillerden kirgen sózler. (Иностранные слова в учебниках начальных класов). — Nókis, 2013.
6. Нажимов П. А. Виды грамматических форм в каракалпакском языке // Вестник науки и образования. – 2019. – № 8(62), Ч. 1. – С. 74–78.

Received: 15 April 2025**Accepted:** 1 May 2025**Published:** 10 May 2025*Article / Original Paper***PRACTICAL NEEDS' ANALYSIS OF SOME BILINGUAL STUDENTS****Qurbanova Hilola Maqsadbek qizi**

Teacher

ISFT Institute

E-mail: qurbanovahilola20@gmail.com

Abstract. This report diagrams an ESP (English for Particular Purposes) course outlined for pre-service Agronomy understudies at a legislative college. The understudies, matured 20-25, have halfway English capability stemming from shifted learning foundations. The ESP course addresses a basic require: preparing future agronomists with the dialect abilities fundamental to communicate successfully with worldwide accomplices in regions such as innovation procurement, natural item obtainment, and universal exchange of agrarian items. The course centers on pertinent phrasing, comprehension of specialized documentation, and creating communication aptitudes through needs-based exercises like role-playing and expressive assignments. A course in cross-cultural nursing served as a demonstrate for coordination comprehensive aptitude advancement with context-based materials, which is able serve as a foundation for viable and compelling communication within the worldwide agrarian division.

Keywords: Agriculture, Environmental English, cross-cultural nursing, Agronomists, Agreements and Instructional recipe of components, Agricultural publications.

BA'ZI IKKI TILLI TALABALARNING AMALIY EHTIYOJLARINI TAHLIL QILISH**Qurbanova Hilola Maqsadbek qizi**

O'qituvchi

ISFT instituti

Annotatsiya. Ushbu hisobotda qonunchilik kollejida agronomiya bo'yicha o'qiydiganlar uchun mo'ljallangan ESP (Maxsus maqsadlar uchun ingliz tili) kursi tasvirlangan. 20-25 yoshga to'lgan o'quvchilar o'zgaruvchan ta'lim asoslaridan kelib chiqqan holda yarim yo'lda ingliz tilini bilish qobiliyatiga ega. ESP kursi asosiy talabni ko'rib chiqadi: innovatsion xaridlar, tabiiy buyumlarni olish va agrar obyektlarning universal almashinuvi kabi mintaqalarda dunyo bo'ylab sheriklar bilan muvaffaqiyatli muloqot qilish uchun asosiy dialekt qobiliyatiga ega bo'lajak agronomlarni tayyorlash. Kurs tegishli iboralar, maxsus hujjatlarni tushunish va rol'i o'yinlar va ekspressiv topshiriqlar kabi ehtiyojlarga asoslangan mashqlar orqali muloqot qobiliyatlarini yaratishga qaratilgan. Madaniyatlararo hamshiralik kursi kontekstga asoslangan materiallar bilan har tomonlama malaka oshirishni muvofiqlashtirish uchun namoyish bo'lib xizmat qildi, bu esa butun dunyo bo'ylab agrar bo'linish ichida hayotiy va jozibali aloqa uchun asos bo'lib xizmat qila oladi.

Kalit so'zlar: Qishloq xo'jaligi, Ekologik ingliz tili, madaniyatlararo hamshiralik, Agronomlar, Kelishuvlar va komponentlarning ko'rsatmalari, Qishloq xo'jaligi nashrlari.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N45>

Introduction. The chosen ESP context is Environmental English which the language is taught at governmental Agrarian university. The learners who are being taught English are the future Agronomists who work with soil management and crop development as well as the ways of cultivation and the usage of plants. The students are in pre-service level in which focus on more training them with technologies and necessary products which can contribute the growth

of the plants. There are no more than 17 students in the group whose ages are between 20-25 years old. The group has mixed genders including 9 boys and 8 girls in the class. As they are second course students there, they are not fully experienced in their fields yet. They are focusing on more scientific knowledge rather than practical part, but they have 2 month practice at the end of the semester. It gives them to commit the scientific information in to the practice. When it comes to their language proficiency, Agrarian university does not require any prior knowledge in English when students are taking entry exams. However, students I am teaching English have basic level of English, namely, all are intermediate level learners. Therefore, it did not seem difficult to teach them English for their purpose. Most girls have got prior English knowledge when they used to study at school and the rest mostly boys who have B1 at educational centers. As they have different language background, they spent unsimilar period to get the level of the language. Girls picked up a language at the age of 14 when they were 8th grade pupil at school, when it comes to those (boys) who have B1 CEFR certificate have devoted a year to learn the language from scratch in different educational centers in Tashkent such as Cambridge, Internation and etc. As they are future Agronomists, they must be good at speaking to communicate with foreign investors in order to provide with technologies or necessary organic products for the soil or plants and writing and reading skills for the documents at the same time during importing and exporting the grown fruits, vegetables with another foreign countries. Thus, ESP course aims to provide agronomists with language tools to learn terminologies or agreements and instructional recipe of components related to their professional sphere. The last but not least, the course enhances and practices learner's skills based on needs analysis for their field by role-playing or descriptive activities in a year duration of the course. More precisely, the used questionnaire method given below demonstrated their weaknesses and strength on the language which help me to organize course materials and design relating to agriculture.

Literature review. The *former course* I have chosen is English for cross-cultural nursing by Susan Bosher, that is because course aims to develop students' all parts of English such as oral communication with patients and listening and note taking skills as well as writing and reading skills at the same time with interactive methodological approaches. In addition, the course focused on context-based materials such as nursing textbooks or journal articles when students are trained with the language. Nowadays, agriculture is a global industry which unit people from different countries to a field. The chosen course is able to teach specific vocabulary and technical language used in agriculture such as different understandings of agricultural experiences and practices and varying perceptions of food/products. Especially, for the speaking and listening skills, it improves interaction with farmers, rural communities or international agricultural partners. ESP course requires more research from a teacher while designing and planning the context of the specific field.

The *latter chosen* course writing with corpora in specific field by Maggie Charles is for graduate students who have advanced level such as 7/7,5 in IELTS or 100/110 on TESOL. The main reason of considering the course is beneficial for my students is that the framework is useful for my undergraduate students in terms of writing with the help of corpora. Firstly, I must to mention about the importance of communication for research and marketing the agricultural products. For example, students write research paper and it should be clear and persuasive to get published or send to any companies. Secondly, marketing agricultural

products demands engaging language to attract consumers. Thirdly, corpora is being used in agricultural communication by identifying trends in agricultural vocabulary and semi-terminologies. In terms of practical part of the chosen writing with corpora in specific field by Maggie Charles, they can analyze agricultural publications in their sphere and students will be aware of the current issues and solutions in the world of agriculture by written reports or articles. Although the course's length is 6 weeks, it teaches writing on specific fields. Moreover, the course teaches to utilize up-to-date technologies while checking the writings with the aid of corpora and it increases the teacher the ability of using tools. "The software chosen, provides several tools with different affordances for language learning". (Anthony 2014a; 2014b). Both courses can contribute to develop my further ESP course design.

Practical part of the needs analysis. It is essential to identify students' current level of the language in advance before starting ESP course and therefore multiple methods as a quantitative help to collect subjective information about students. There are different ways of quantitative method such as surveys, interview or just oral questionnaire. As an ESP teacher, it is preferred to conduct interviews and tests with the questions prepared in advance. Interview is not only the most valuable tool but also it is affordable and individual checking method in terms of their desires, background knowledge, strength and weaknesses or even learning style from an ESP teacher. "Starting with needs analysis: at the very least, the ESP practitioner will supplement a needs analysis with a short survey of his or her own focusing on the areas he or she feels need to be included in the course outline" (Menkabu & Harwood, 2014; Grammatosi & Harwood, 2014).

The students of Agrarian university situated in Tashkent where I conducted the needs analysis where the specific field is Agronomy included soil, plants, insects, vegetables and fruits. The group consisted of 8 females and 4 males, overall, 12 students in a group. All students' language proficiency shows intermediate level of English. According to questionnaire checking method, more than 61 % have got 6-6,5 scores and other 30% gained 7 marks and in IELTS testing system, the rest have got C1 (CEFR). As my stakeholders are university students, they are not fully able to work anywhere to get experience in their field. They benefit a lot in agriculture when they have good communication skill with foreign investors and reading comprehension due to make agreements/documents between countries and being able to understand the product with instructional recipe of components at the same time. Therefore, ESP course is designed to provide students with sufficient amount of knowledge in the universe of Agriculture including teaching them vocabularies and grammar structures which contribute the students' communication making better.

The **initial stakeholder** of the research is **Agrarian students**. I work here as an English teacher for ESP course for 6 months and the students' overall English proficiency is strong intermediate who participate in my class actively. Although their current awareness of the language is quite excellent, they struggle with some terminologies in terms of vocabularies and it disturbs them while communicating by making misunderstandable concepts as well as reading issues in specific Agricultural context. Sometimes, they ask from the speaker to repeat the speech a bit slowly in the middle of the conversation to understand it better. When it comes to the students' language background, they learned the language at school and several educational centers. As all my students are Uzbek, they communicate with their parents in their mother tongue. As a consequence, it limits them to practice the language widely. They complain

about having problems to understand reading texts related to agriculture reports/books and some students say that, it is challenging to make fluent speech with foreign people when agricultural topics are discussed. Moreover, they have lab experiments of trips to fields and working on projects which fluent English will be needed and the selected ESP course will contribute effectively to create and design of my course.

The ***latter stakeholders***, I decided to analyze the teachers' conclusions who work there the same subject with me about both course experience and students' competence. I tried to collect all ages of ESP teachers there in my interview because all may have different takings about the same students. In terms of teachers working experience, 8 teachers who work there as my colleague, have at least 4 years of experience in this field and at least 5 months of it with my initial stakeholders (my students). Because of all teachers' L1 is Uzbek, it helps me a lot to comprehend Uzbek students' issues on the language for specific field as well as the solutions and improvement on their language proficiency. Interview was chosen as a data collection method for both stakeholders in order to know their concern, needs (weaknesses on the language). As Woodrow (2018) explained how the stakeholders' preferences and conclusions about ESP course is important while analyzing students' needs before starting the whole course.

In order to collect data, triangular approach was used for the stakeholders. Firstly, they are required to write a *summary* based on prior knowledge what they had learnt from the ESP course until now. They have to write down everything starting from the teacher's methods and materials to assessing system and even make some suggestions to develop the course better. In the second process an *interview* was conducted from the subject of the needs analysis. It provides the teacher and practitioners with honest anonymous answers including 15 questions for students and 13 questions for teachers. The last process is online questionnaire focused on analyzing must-develop skills and the difficulties on those skills at the same time. Starting from interviews, many aspects are identified such as their concerns, preferences and weaknesses. For example, looking at students' concerns about their current level:

Interview questions for Students (first stakeholders)

1) Where did you start to learn the language?

I had many teachers at school who interacted positive lessons while learning and some educational centers as well. I participated to grammar lesson separately because my grammar was a bit weak to translate the sentences from one language to another. I had many grammar books and tried myself to learn it but was not sure to the translation of the sentences and now it limits me to represent myself while translating them.

2) What urged you to learn English about your interest in agriculture? Why did you choose to study this field? *When I was school guy, I was interested in understanding English movies and lyrics and after time passed English became the requirement of the world for during studying. Currently, I have travelled to 1/2 countries because of the opportunities of Agricultural development, I saw English is dominant language on my field for being able to exchange knowledge and being introduced Agricultural news, changes and innovations at the same time with youth like us and better job opportunities.*

3) What is your level now? 6-6,7

4) What language do you speak at home? *Only Uzbek*

5) What are the biggest challenges facing on the language? *(reading, speaking, listening, writing)* When we have reports or agreements with different countries it seems difficult to comprehend every single deal of it while reading it and we face to google to translate it. Moreover, we are often invited to meetings with investors from other countries such as China, Indonesia as a volunteer speaker and that time speaking shows it's weakness by speaking with pauses and hesitations. It decreases self-esteem.

6) Which of the skill are you more confident about? *I can say that, it is understandable when we listen to speakers/people who speak in English, and can write proposals or emails.*

7) What kind of learner you are? visual/auditory/kinesthetic. *I prefer to practice in the lesson with Visuals in order to imagine and deeply get the topic.*

8) What do you find difficult when you read agricultural article or report? *Usually, agricultural reports or agreement include semi-terminologies and technical vocabularies especially when it explains the components of the products and it confuses while understanding the meanings of the sentences.*

9) Do you like group working, peer working or individually? *It depends on the activity, but it seems interesting and time saving when we are divided into groups or peers.*

10) What makes you exited/amazed in Agricultural English? *To communicate with people from other countries when they make agreements or contracts in terms of products that can be imported or exported. Especially, when they invite us suggestions or opportunities to go abroad and develop the career.*

11) Which skills should be more paid attention to in your Agricultural English? *Actually, we need all skills at the same time, but when it asks main used ones reading and speaking.*

12) What is your concern about your current level? *Although my general level of English is enough to understand contexts, I cannot respond when investors ask me to explain about the components of the product, especially when it covers terminologies.*

Interview questions for teachers (second stakeholders)

1) How long have they been learning English at this university? *3 months*

2) How was their level when they started the course? *Pre-intermediate and intermediate.*

3) Which skill (s) was more developed when they came to the university? *Listening, everyone had minimum 6 and maximum 7,5 bands from listening.*

4) Which of the language aspects were weak? *Most of them have reading and speaking problems*

5) Which of those do students prefer? *Group working/peer working/individually. Group and peer working*

6) Are they visual, auditory or kinesthetic learners? *Visual and kinesthetic and sometimes auditory as well*

7) How do you give feedback them? *(individual or in the group among students) In both ways*

8) What part is difficult while teaching them Agricultural context in the group? *When they were given authentic materials to read, they are always passive and do not read before coming to the lesson.*

9) Do you often use technical devices while explaining them the contexts? *Always (projector, computer, headphones)*

10) What is exited to teach them Agriculture? *To see their potential to be known our agriculture to the world.*

11) What language skills should be learnt in their specific field and why? *Mostly reading and speaking.*

12) Do your students' monthly/weekly results satisfy you? *Not always but the results are over 50%*

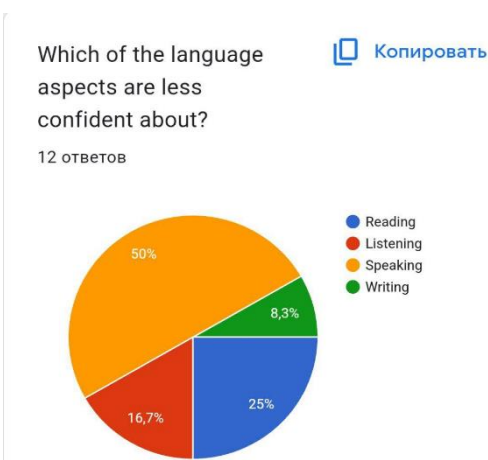
13) Do you give them an opportunity to tell their comments/ideas about the lesson or a teacher? *Actually no, but if they have any suggestions they can tell them directly to the teachers.*

14) What are the advantages of learning English in Agriculture? *"By learning English, this language can open up many opportunities for career development not only in your country but also around the world. It is also a good opportunity that the Agrarian sector is known to the world for the fact that food is always in demand"*

Results. The result shows that students have different problems on the language, for example most of them highlighted the weakness on writing and speaking while producing. Moreover, some emphasize comprehending of the topic related terminologies, while other learners cannot respond questions while speaking because of lack of background understanding the terms.

(a/b/c/d pictures below show the statistics)

a)

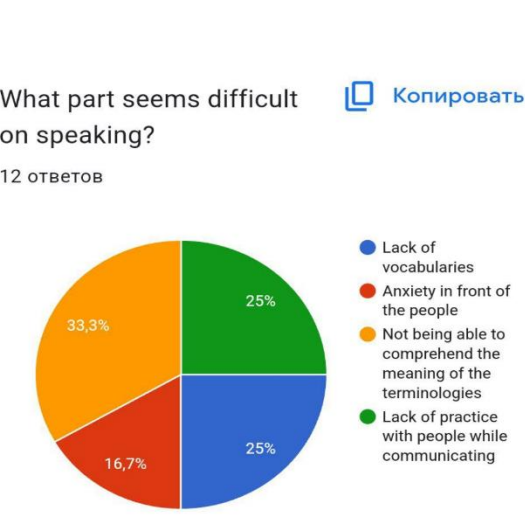
b)

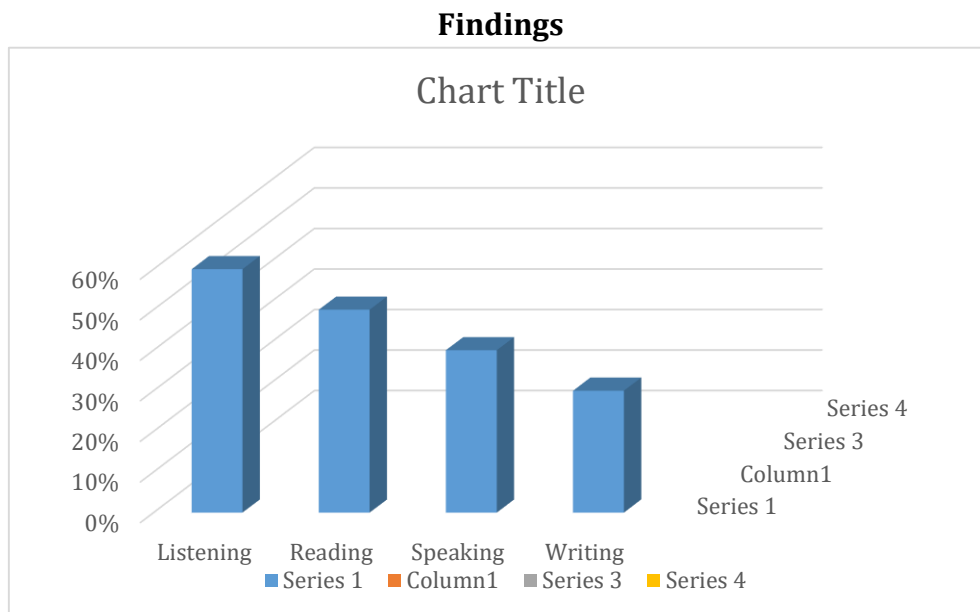

c)

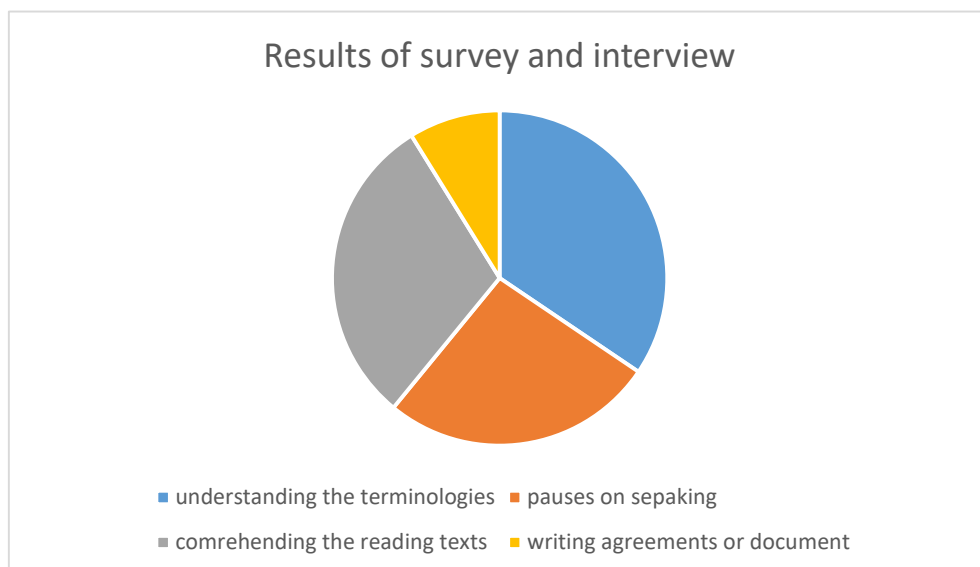
d)

Finding. The diagram indicates in what level students are in and the percentages of skills they are good at and bad at.

Overall Result. Based on the statistics, speaking is challenging for learners as they frequently pause and struggle with understanding terminologies. Writing emerges as the weakest skill among all, indicating significant difficulties in structuring ideas and expressing thoughts effectively.

References/Литература/Adabiyotlar:

1. Arn 'o, E., Soler, A., & Rueda, C. (Eds.). (2006a). Information technology in languages for specific purposes. New York: Springer.
2. Bondi, M. (2016). Textbooks. In K. Hyland & P. Shaw (Eds.), The Routledge handbook of English for academic purposes (pp. 323–34). Oxford: Routledge.
3. Boshier, S. D. (2008). English for nursing, academic skills. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
4. Menkabu, A., & Harwood, N. (2014). Teachers' conceptualization and use of the textbook on a medical English course. In N. Harwood (Ed.), English language teaching textbooks: Content, consumption and production (pp. 145–77). Basingstoke: Palgrave Macmillan.

5. Serafini, E. J., Lake, J. B., & Long, M. H. (2015). Needs analysis for specialized learner populations: Essential methodological improvements. *English for Specific Purposes*, 40, 11–26.
6. Hutchinson, E. G. (1996). What do teachers and learners actually do with textbooks? Teacher and learner use of a fisheries-aased ELT textbook in the Phillipines. PhD thesis, University of Lancaster
7. Woodrow, L. (2006). Academic success of international postgraduate education students and the role of English proficiency. *University of Sydney Papers in TESOL*, 1, 51–70.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

A HETEROGENEOUS LEGACY: EXAMINING HEMINGWAY'S STYLE IN HIS LATER YEARS

Rakhmonova Yulduz Khusanovna

Tashkent State Transport University

Doctoral student (PhD)

Abstract. Hemingway's later works present a complex and multifaceted challenge in stylistic analysis. The article examines the influence of existentialist philosophy on his fragmented style. It concludes by suggesting that Hemingway's late style, despite its inconsistencies, offers valuable insights into his evolving worldview and his enduring legacy as a literary innovator.

Keywords: Stylistic diversity, existentialism, fragmentation, "iceberg theory", emotional impact, critical reception.

KO'P QAMROVLI MEROS: XEMINGUEYNING SO'NGI YILLARIDAGI USLUBI TAHLILI

Raxmonova Yulduz Xusanovna

Toshkent Davlat Transport Universiteti

Doktorant

Annotatsiya. Xemingueyning keyingi asarlari stilistik tahlilda murakkab va ko'p qirrali qiyinchilik tug'diradi. Maqolada ekzistensialistik falsafaning uning parchalangan uslubiga ta'siri ko'rib chiqilgan. Xemingueyning kech uslubi, nomuvofiqligiga qaramay, uning rivojlanayotgan dunyoqarashi va adabiy novator sifatida doimiy merosi haqida qimmatli tushunchalarni taqdim etadi, degan xulosaga keladi.

Kalit so'zlar: stilistik xilma-xillik, ekzistensializm, parchalanish, "aysberg nazariyasi", hissiy ta'sir, tanqidiy qabul.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N46>

Introduction

Ernest Hemingway, a titan of American literature, is renowned for his minimalist prose style, characterized by short, declarative sentences and an emphasis on subtext. His early and mid-career works, like "The Sun Also Rises" and "A Farewell to Arms," established him as a voice of a generation, capturing the disillusionment and stoicism of the post-war era. However, analyzing Hemingway's style in his later years presents a more complex and multifaceted challenge.[4; 311-312-p.]

This article delves into the stylistic heterogeneity of Hemingway's later works, encompassing novels like the critically acclaimed "The Old Man and the Sea" and the more contentious "Across the River and into the Trees." We will explore the diverse critical reception of these works, highlighting the stylistic choices that both captivated and divided readers. Furthermore, we will examine the influence of existentialist philosophy on his fragmented style and the evolution away from his earlier, iceberg-like approach to narrative. [11; 607-608-p.] By closely reading key passages and considering the biographical and literary context, this analysis

aims to illuminate the development of Hemingway's voice in his later years. Ultimately, we will argue that despite inconsistencies, Hemingway's late style offers valuable insights into his evolving worldview and his enduring legacy as a literary innovator.

Method part

Due to the nature of the article analyzing literary style, a traditional "methods" section wouldn't be entirely applicable. However, we can include a section outlining the approach to analyzing Hemingway's late style. Here's what you can add:

Examining Hemingway's Style: A Multifaceted Approach

This analysis of Hemingway's late style draws on various sources and methods to provide a comprehensive picture. Here's an overview of the approach taken:

- **Close Reading:** The primary focus lies on close reading of key passages from Hemingway's later works, particularly "The Old Man and the Sea," "A Moveable Feast," "Across the River and into the Trees," and "Islands in the Stream." [5; 30-31-p.] This allows for a meticulous examination of sentence structure, word choice, and the overall effect of his stylistic choices.
- **Critical Reception:** The analysis considers critical responses to Hemingway's late works. By including excerpts from reviews and scholarly articles, the article demonstrates the range of interpretations and evaluations of his style during this period.
- **Biographical Context:** Briefly touching upon significant events in Hemingway's life during his later years can offer insights into the evolution of his style. This might include the Spanish Civil War, World War II, and his personal struggles.
- **Literary Influences:** Examining the influence of existentialist philosophy and other literary movements on Hemingway's writing style can illuminate his thematic choices and stylistic techniques.

By combining these approaches, the article aims to provide a nuanced understanding of Hemingway's stylistic legacy in his later years.

Results and Discussions

Discussing the style of E. Hemingway's later period as a whole is not feasible. The reason is that many of his works from this period, as is known, are unfinished. They can only be discussed in the context of the author's works published during his lifetime (an exception may be the memoir "A Moveable Feast," practically prepared by Hemingway for publication). [2; 9-p.] However, even when referring to the completed works of the writer, it is necessary to note that they are all very uneven and stylistically diverse. Accordingly, the evaluations of these works are also diverse - ranging from sharply negative to enthusiastic.

From a stylistic point of view, the novella "The Old Man and the Sea" and the memoir "A Moveable Feast" are highly regarded. J. Meyers in his biography of Hemingway cites a number of favorable press responses to this work: "The Parisian scenes are absolutely complete, the scenes and characters are far removed in time, and therefore presented in a kind of tranquil state, and even with amazing immediacy, making these episodes some of the best in his artistic work" (New York Herald Tribune Book Week). Meyers believes that the memoir may be the best thing Hemingway has written since the 1920s.

Conversely, the most negative evaluations are given to the style of the novel "Across the River and into the Trees." "In the book," Anthony Burgess believes, "the balance is disturbed. The images do not work to their full potential... Passages on military topics are difficult to fit into love scenes, which, being gallant, as if from novels of the eighteenth century, are difficult to perceive. The characters do not simply perform simple actions, such as: closing the car door,

choosing champagne, or enjoying the heat - they are forced to do this "perfectly" or "correctly," or both. There are too many unmotivated digressions in the book - against Sinclair Lewis, Martha Gellhorn, who appears on the pages of the work as Richard Cantwell's third wife - and this truly hinders readers' attempts to perceive Hemingway's persona as sympathetic." Hemingway's goal in this work was to create, above all, a truthful rather than an appealing image of an elderly person.

It is also impossible to speak of any unequivocal connections between the style of Hemingway's works from the 1940s and 1950s with his early work or the work of the 1930s. In those books where Hemingway refers to the 1920s, his style largely retains similarities with the style of literary works of that time ("A Moveable Feast," "The Garden of Eden"). The novels "Across the River and into the Trees" and "Islands in the Stream," in turn, are stylistically continuous with the style of the novels "For Whom the Bell Tolls" or "To Have and Have Not."

In his early work, Hemingway's style was to some extent characterized by a style characterized by emphasized detachment of writing, fixation in the works only of the external impressions of the hero, their fragmentary nature and fragmentation. Such a style, arising at the intersection of artistic and philosophical worldviews, S. Finkelstein calls "alienated": "The process of narration in writing," he writes in the work "Existentialism and the problem of alienation in American literature," "is a tool of perception of life and reflection on it, the style of which is dictated by perception itself." In contrast to classical descriptions, the style of alienation, reflecting the fear, anxiety, and loneliness of the observer himself, paints the external world as cold, hostile, and impenetrable. Alienation can be expressed in a language devoid of any imagery, resorting to a deliberate emphasis on sound, depriving words of their inherent function as instruments of perception and giving them the appearance of concrete objects. This was the style of many works by G. Stein, who, as is known, acted as one of Hemingway's literary teachers. The frenzied rhythms, sound repetitions, and changing word order deprive the style of the ability to evoke a humanized response to the external world. [4; 306-307-p.]

Such a style was characteristic of existentialist writers. For example, Sartre, analyzing Camus' "The Stranger," wrote: "The presence of death at the end of our journey has scattered our future, our life has no 'tomorrow,' it is a succession of present moments." This idea of life corresponds to Camus' phrase, which expresses only the present, it is separated from the next phrase by "non-being."

Between each phrase, Sartre writes, "the world is destroyed and reborn; the word, as soon as it arises, is a creation from nothingness; the phrase of 'The Stranger' is an island. And we jump from phrase to phrase, from non-being to non-being." In the article "Explanation of 'The Stranger,' 1943, Sartre, stopping at such a narrative form, notes that Camus borrowed it from contemporary American fiction, and in particular from Hemingway. V. M. Tolmachev, in turn, agreeing with the author, writes that in Hemingway's books of the 1920s, "the brightness of colors, tangibility of form ('Apollonian') appear as the reverse side of 'nothingness' ('Dionysian'), which has no outlines - which can only be represented in a reflected form and forms a kind of black lining for the pattern of word-stones."

It should be noted that in Hemingway's early work, the use of such a style was associated with the philosophy of existentialism, which was close to the writer's works. The abundance of

material impressions, the sparsity in the perception of existence are the result of the absence of a unifying idea that could give the world integrity. [4; 313-314-p.]

If we compare the novels "Islands in the Stream" and "Across the River and into the Trees" with the novel "The Garden of Eden" or the memoir "A Moveable Feast," then we can note that in the latter, the principle of montage, which can be called "shooting with a moving camera," is more pronounced, conveying the "discreteness" of the world. In general, the alienated style, despite the proximity of the novels "Across the River and into the Trees" and "Islands in the Stream" to the philosophy of existentialism, plays a lesser role in them than in Hemingway's early work. These works are characterized by fragmentariness, fragmentation in the description of the actions of the characters and events, which, like in the author's earlier works, convey the detachment of the hero from the world of people, the desire and impossibility to unite with them. But if in Hemingway's early works such a style played the role of a subtext, through which we recognized the state of the hero and the world, their relationship, then now its role in this capacity is diminished.

Thomas Hudson and Richard Cantwell receive less diverse external impressions, they are immersed in themselves, therefore descriptions of the external world are used much less frequently in these Hemingway's books. If the young heroes of "A Moveable Feast" and "The Garden of Eden" are only exploring the world, trying to get as many impressions from it as possible, then the heroes of "Islands in the Stream" and "Across the River and into the Trees" are groping for connections between phenomena. Therefore, syntactically, the latter works differ from the novel "The Garden of Eden" and the memoir: they are characterized by longer, more dissected, complex sentences that convey internal movement, development of thought, analysis and synthesis of impressions and sensations. And since the surrounding phenomena are not just described but are passed through the consciousness and soul of the characters, they are more emotionally colored. [2; 88-89-p.]

The formal features of the alienated style are preserved in the memoir "A Moveable Feast" and the novel "The Garden of Eden." In them, Hemingway prefers not to describe, but to name; he recreates not so much reality as the conditions of its existence, as V. M. Tolmachev rightly believes. The abundance of nouns, identical remarks, repeated use of the conjunction "and" - thanks to this, "Hemingway creates a kind of perception scheme of elementary stimuli (heat of the sun, coldness of water, taste of wine, etc.), which only in the reader's mind become a full-fledged fact of sensory experience."

This writing style is characteristic of those pages of the novel "The Garden of Eden" where the joint life of David and Catherine, abundant with repetitions, is described. For instance, in just a few phrases, everything that fills the time of the spouses is listed: "A jetty ran out into the blue and pleasant sea and they fished from the jetty and swam on the beach and each day helped the fishermen haul in the long net that brought the fish up onto the long sloping beach. They drank aperitifs in the cafe on the corner facing the sea and watched the sails of the mackerel fishing boats out in the Gulf of Lions... They had made love when they were half awake with the light bright outside but the room still shadowed and then had lain together and been happy and tired and then made love again. Then they were so hungry that they did not think they would live until breakfast and now they were in the cafe eating and watching the sea and the sails and it was a new day again." [1; 95-96-p.] However, in the novel, this style no longer carries the deep and overarching semantic load as before; it merely serves as a means of

conveying the protagonist's personal dissatisfaction. Moreover, since the novel was not completed by Hemingway, in some places, there can be noted a mechanical fragmentation of the action, which has become not a necessity but a habit.

An example of such a style in Hemingway's later work is also found in the memoir. For instance, the protagonist of the work reminisces about one of the frosty days in Switzerland: "I remember the smell of the pines and sleeping on the mattresses of beech leaves in the woodcutter's huts and skiing through the forest following the tracks of hares and foxes. In the high mountains above the tree line, I remember following the track of a fox until I came in sight of him and watching him stand with his right forefoot raised and then go carefully to stop and then pounce, and the whiteness and the flutter of a ptarmigan bursting out of the snow and flying away and over the ridge." [1; 19-20-p.] In this brief episode, devoid of descriptiveness, only a series of short impressions are listed, capturing the sensations experienced by the protagonist through all five senses. However, in this passage, Hemingway's style loses the detachment from the world, the impassivity that characterized the writer's early work and are the essential features of the alienated style. It presents the reader with something more than mere words - the sensation of a frosty, sunny, and joyful day when all senses are open to the world.

In this work by Hemingway, possessing all the characteristics of the aforementioned writing style, we feel the author's and the protagonist's living, soulful, and deeply felt attitude towards the world, as seen, for example, in the description of the river with its incessant movement: "With the fishermen and the life of the river, the beautiful barges with their own life on board, the tugs with their smokestacks that folded back to pass under the bridges, pulling a tow of barges, the great elms of the stone banks of the river, the plane trees and the some places the poplars, I could never be lonely along the river... Part of you died each year when the leaves fell from the trees and their branches were bare against the wind and the cold, wintry light." [7; 708-709-p.]

In another scene from the memoir, also constructed around conveying fragmented actions and impressions of the protagonist, nonetheless, a sense of fondness towards the world and the people around is conveyed: "It was a pleasant cafe, warm and clean and friendly, and I hung up my old waterproof on the coat rack to dry and put my worn and weathered felt hat on the rack above the bench and ordered a cafe au lait. The waiter brought it and I took out a notebook from the pocket of the coat and a pencil and started to write."

Overall, in the writer's works of these years (especially in the novel "Islands in the Stream"), starting from the novels "To Have and Have Not" and "For Whom the Bell Tolls", some form of pathos (G.N. Pospelov) becomes more pronounced: heroism, tragedy, romance - categories that Hemingway previously treated with skepticism, now become an important component of his creativity.

The rejection of the value system that led to the carnage of the First World War is reflected in the vocabulary of Frederick Henry and Jake Barnes, who seek to avoid lofty concepts and use deliberately primitive, simple language. Examples of such ironic attitudes towards "high words" and actions are preserved in Hemingway's later works as well, for instance, in the memoir "A Moveable Feast", where one can encounter two sentences differing in emotional tone. One appeals to a high style and poetic traditions, the other undermines them. For instance, speaking of his desire to crown Ezra Pound with laurels as a great poet,

Hemingway, in the very next sentence, lowers the emotional register of the passage with a mundane remark: "...in my dreams I had pictured him as coming, perhaps, to live in a small Greek temple and that maybe I could go with Ezra when he would drop in to crown him with laurel. I knew where there was fine laurel that I could gather, riding out on my bicycle to get it..."

In "The Old Man and the Sea," "high" vocabulary is also used by both the author and the protagonist, but its role and the pathos of expression are entirely different. [6; 698-p.] There is nothing ironic in the way the old man talks about "fate," "happiness." For example, during fishing, he thinks: "Her fate was to stay in the dark depth of the ocean, away from all traps, baits, and human cunning. My fate was to go after her alone and find her where no man had ever reached. No man on earth. Now we are tied together since noon. And there is no one to help either her or me." [3; 40-p.] Often the old man speaks about the strength of man, about his belief in victory: "Though it is unjust," he mentally added, "I will prove to her what man can do and what he can endure," about his love for fish and its superiority over man: "Man is not anything besides the wonderful beasts and birds. I wish I was that fish, swimming now in the sea depths." [3; 37-b.] For him, all these things are worthy of lofty words, filled with deep meaning, in which the old man's life experience convinces him.

Santiago not only speaks of lofty concepts in a lofty style. In one line of the old man's inner monologue, the speech can be equally elevated about the fate of a person and about quite prosaic matters: "It's not good for a man to be alone in his old age," he thought. "But it's unavoidable. I must remember to eat the tuna, while it's still fresh, because I can't afford to lose strength. I must remember to eat it in the morning, even if I'm not hungry at all. Just don't forget," he repeated to himself. [3; 35-36-p.] The story is characterized by the magnification of the simplest things, such as food, the sea, animals. Hemingway and the old man Santiago in this work have achieved harmony, which comes from understanding that it is precisely the simple and essential things that lie at the very foundation of life and that happiness, luck, and fate are just as simple things, once understood. Thanks to Santiago's approach to life, everything in "The Old Man and the Sea" acquires epic generalization and grandeur: the fish becomes an embodiment of the forces of nature, the boy, whose name is hardly mentioned in the pages of the work, becomes a kind protector of the old man, and the famous baseball player becomes "the great Di Maggio." [5; 703-704-p.]

Hemingway's characters and the writer himself experienced much, learned lessons of mutual assistance and heroism during the Spanish Civil War and World War II, and they still believe in them, and now, if necessary, they resort to the help of high vocabulary, not considering it hypocrisy. When the writer refers to such facts of reality that he is not ashamed to poeticize, comparisons infused with expression and subjectivity appear in his work. Therefore, it is not surprising that in the speech of Thomas Hudson, especially in the third part of the novel "Islands in the Stream," words like "duty," "responsibility," and "friend" are encountered.

Conclusion

Ernest Hemingway's later works defy easy categorization when it comes to stylistic analysis. This article explored the heterogeneity of his prose in works like "The Old Man and the Sea" and "Across the River and into the Trees," highlighting the range of critical reception

they received. We examined the influence of existentialist philosophy on his fragmented style and the shift away from his earlier "iceberg theory" approach. [7; 689-689-p.]

The analysis revealed a fascinating inconsistency in Hemingway's later style. While some works, like "A Moveable Feast," retained the characteristic elements of his earlier minimalist style, others, like "Islands in the Stream," exhibited a shift towards longer, more complex sentences and a greater focus on introspection. This stylistic evolution can be partly attributed to the influence of existentialist philosophy and the life experiences that shaped Hemingway's worldview in his later years.

Despite the inconsistencies, Hemingway's late style offers valuable insights into his evolving perspective. The fragmented narration in works like "Across the River and into the Trees" reflects the disillusionment and alienation that permeated his later life. [1; 15-16-p.] Conversely, the emotionally resonant prose of "The Old Man and the Sea" reveals a newfound appreciation for simple things and the enduring human spirit.

In conclusion, Hemingway's late style, with all its contradictions, serves as a testament to his restless artistic spirit and his lifelong pursuit of innovation. Even in his later years, he continued to experiment with form and voice, leaving behind a rich and complex literary legacy that continues to inspire and challenge readers.

References/Литература/Adabiyotlar:

1. Hemingway, E. Across the River and into the Trees. N. Y. 1950.
2. Hemingway, E. A Moveable Feast. N. Y., 1964.
3. Hemingway E. "The old man and the sea". Second edition. Progress publishers. Moscow, 1967.
4. Galperin I.R. Stylistics. Third edition. Moscow: High School, 1981.
5. Raxmonova, Y. (2023). TARJIMA TILIDA METAFORANING ISHLATILISHI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).
6. Rakhmonova, Y. K. (2024). THE COMPLEXITY OF TRANSLATING HEMINGWAY'S SIMPLICITY: CHIASTIC PATTERNS IN THE SUN ALSO RISES. *World of Scientific news in Science*, 2(2), 701-709.
7. Raxmonova, Y. (2023). TARJIMANING TIL MUAMMOLARI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5(5).
8. Raxmonova, Y. (2023). TARJIMA TILIDA ASLIYATDAGI SEMANTIC MAYDON ("Alvido qurol" romani misolida). *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5 (5).
9. Raxmonova, Y. (2023). MATN VA USLUB. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5 (5).
10. Raxmonova, Y. (2023). BADIY MATN TAHLILI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 5 (5).
11. Sorvali Irma. Original texts and their translations // Psycholinguistics on the threshold of the year 2000. – Proceedings of the 5th international Congress of the International Society of Applied Psycholinguistics. – Proto, 1999.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

TAFIL BORROWINGS IN OLD UZBEK LANGUAGE

Yakubova Nilufar

Senior lecturer of the department of
"Uzbek and Russian Language Literature"

Abstract. In this article, among the words borrowed from Arabic into Uzbek, the verbs of Chapter II ("fa'ala" verbs) and many words derived from their derivatives are analyzed. Some considerations regarding the term *vajhi tasmiya* in the tradition of Eastern classical philology and the role of this term in the history of Uzbek onomastics are also presented.

Keywords: borrowings, chapter II verbs, ta'fil pattern borrowings, *vajhu tasmiya*, classical oriental philology, verbal noun, active participle, passive participle, root word *solim*.

ESKI O'ZBEK TILIDA TAF'IL QOLIPLI O'ZLASHMALAR

Yakubova Nilufar Egamberganovna

UrDPI "O'zbek va rus tili adabiyoti" kafedrası

katta o'qituvchisi

E-mail: niilufar.yakubova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada arab tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan so'zlar orasida II bob fe'llari (fa'ala vaznidagi fe'llar) va ularning hosilalaridan kelib chiqqan ko'plab so'zlar tahlil qilingan. Shuningdek, Sharq mumtoz filologiyasi an'anasida *vajhi tasmiya* istilohi, mazkur istilohning o'zbek onomastikasi tarixidagi o'rni xususida ayrim mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: o'zlashmalar, II bob fe'llari, ta'fil qolipli o'zlashmalar, *vajhu tasmiya*, Sharq mumtoz filologiyasi, masdar, ismul foil, ismul maf'ul, *solim* o'zakli so'zlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N47>

Kirish. Arab tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan so'zlar orasida II bob fe'llari (ya'ni, فَعَّلَ *fa'ala* vaznidagi fe'llar) va ularning hosilalaridan kelib chiqqan ko'plab so'zlar mavjud. Bu bob fe'llari odatda kuchaytirma, sabab (*causative*) yoki biror ishni ko'p marta bajarish ma'nolarini bildiradi va o'zakning ikkinchi harfi takrorlanishi (tashdid/shadda) bilan ajralib turadi.

Bu bob fe'llarining asosiy hosilalari quyidagilar:

1. Masdar (verbal noun): Odatda تَفْعِيل *tafil* vaznida keladi. Bu ish-harakatning nomini bildiradi. Ba'zi hollarda, oxirgi harfi illat (zaif) bo'lgan fe'llarda تَفْعِلَةٌ *tafila* vaznida kelishi mumkin. Shuningdek, takroriy o'zakli fe'llarda تَفْعَال *tafol* vazni ham uchraydi.

Ismul foil (active participle): مُفَعِّل *mufa'il* vaznida keladi. Bu ish-harakatni bajaruvchini bildiradi.

Ismul maf'ul (passive participle) مُفَعَّل (mufa'al) vaznida keladi. Bu ish-harakat ta'sir etgan obyektni yoki natijani bildiradi. O'zbek tilidagi II bob fe'llari va ularning hosilalariga misollar:

Masdar تَفْعِيل — *tafil* vaznidan olingan so'zlar:

Ta'lim تَعْلِيم – *ta'lim* عِلْم 'allama – o'rgatmoq fe'lining masdari. Hozirgi o'zbek tilida *ta'lim* so'zi 1. Bilim berish, malaka va ko'nikmalar hosil qilish jarayoni, kishini hayotga va mehnatga tayyorlashning asosiy vositasi. 2. Ilm-fan yoki kasb-hunar sohalari bo'yicha egallanadigan, olinadigan ma'lumot va ko'nikmalar majmui; bilim. 3. Tarbiya, odob-axloq. 4. s. t. Ko'rsatma, yo'l-yo'riq, o'rgatuv ma'nolarini anglatadi. [5; 173-b.]

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Hozirgi o'zbek tilida *ta'lim* so'zida salbiy ma'no ottenakasi deyarli yo'q. Eski o'zbek tilida esa uning umumiy tarzda *o'rgatish, tarbiya berish* semalari yetakchilik qiladi. Masalan, Alisher Navoiy yozadi:

Demakka fitna *ta'limin* bo'lub xam,

Qulog'ing sori bosh eltibtur ul qosh [1; 233-b.], ya'ni “unga fitna o'rgatish maqsadida qoshi qulog'iga tomonga egilib, qiyshtayibdi”.

Alisher Navoiy ijodida *fitna ta'lim aylamak* – fitna o'rgatmoq fe'li orqali yuqoridagi mazmun yana ham boyitilgan baytni ham uchratamiz:

Gar nihoniy *fitna ta'lim aylamas*, bas, ne uchun

Boshini chekmish banogo'shungg'acha qoshing sening? [1; 295-b.]

Xuddi shu mazmun “Badoyi' ul-bidoya”ning boshqa bir g'azalida yana ham rivojlantiriladi:

Fitna ta'lim etmasa qoshing sanga bedod uchun,

Xam bo'lub nevchun qulog'ingg'a keturmish boshini? [1; 560-b.]

O'zagi tarkibida illat harflar bo'lgan so'zlarning masdarlari تَفْعِلَة – *taf'ila(t)* vazni bo'ladi. Masalan, *tarbiya* تَرْبِيَة – *tarbiya*: رَبَّى *rabba* – *tarbiyalamoq* fe'lining masdari. Ma'nosi: o'stirish, tarbiyalash.

Tavsiya تَوْصِيَة – *tawsiya*: وَصَّى *wassa* – *vasiyat qilmoq, tavsiya qilmoq* fe'lining masdari. Ma'nosi: maslahat berish.

Takroriy o'zakli – muzoaf fe'llarning masdarlari تَفْعَال – *taf'ol* vaznida hosil bo'ladi. Sodda qilib aytganda, ularning tovush tarkibi TAS₁S₂L:S₂ ko'rinishida bo'ladi. Masalan, *tahrir* تَحْرِير *harrara* – ozod qilmoq, yozmoq fe'lining masdari. O'zbek tilida: matnni tahrir qilish, tuzatish.

II bob fe'llari ismul foili, ya'ni hozirgi zamon sifatdoshi solim o'zakli so'zlar uchun مُفْعَل – *mufa'il* vaznida bo'ladi. Masalan, *muallim* مُعَلِّم – *mu'allim*, عِلْم 'allama – o'rgatmoq fe'lining ismul foili.

Mudarris مُدَرِّس – *mudarris*: دَرَّس *darrasa* – *dars bermoq* fe'lining ismul foili. Ma'nosi: o'qituvchi, domla ko'pincha oliy o'quv yurtlarida. Ayol kishiga nisbatan: *Mudarrisa* – مُدَرِّسَة.

Mufasssir مُفَسِّر – *mufasssir*: فَسَّرَ *fassara* – *sharhlar* *moq* fe'lining ismul foili. Ma'nosi: tafsir qiluvchi, sharhlovchi.

Murattib مُرَتِّب – *murattib*: رَتَّبَ *rattaba* – *tartibga solmoq* fe'lining ismul foili. Ma'nosi: tartibga soluvchi, tuzuvchi.

Bu bobda solim o'zaklar uchun ismul maf'ul, ya'ni o'tgan zamon sifatdoshi مُفْعَل – *mufa'al* vazni hosil bo'ladi.

Masalan, *murattab* مُرَتَّب – *murattab*: رَتَّبَ *rattaba* – *tartibga solmoq* fe'lining ismul maf'uli. Ma'nosi: tartibga solingan, ozoda.

Muhokama. O'zbek tiliga o'zlashgan II bob fe'llari va ularning hosilalari orasida solim bo'lmagan o'zaklardan yasalganlari ham juda ko'p. Quyida shunday misollar keltiriladi:

Mu'tall – illatli o'zaklardan hosil bo'lganlar:

Tasvir تصوّر *ṣawwara* o'zigidan o'rtadagi harf illatli – ajvaf. Fe'l: *صَوَّرَ* *ṣawwara* ning ismul foili. Ma'nosi: rassom. *Tarbiya* تَرْبِيَة *rby* o'zigidan oxirgi harf illatli – noqis. Fe'l: *رَبَّى* *rabbā*. Ma'nosi: tarbiyalash.

Tavhid تَوْحِيد *wḥd* o'zigidan birinchi harf illatli – misol. Fe'l: *وَحَّدَ* *waḥḥada*. Ma'nosi: birlashtirish, diniy yakkaxudolik e'tiqodi. *Tavhid* تَوْحِيد tawhīd tushunchasi mumtoz lug'atlarda mufassal sharhlangan. "Lug'atnomai Dehxudo"da ularning umumiy mazmuni taqdim qilinadi. Jumladan, 1. "Yakka qilish, birlashtirish" (Manbalar: "Muntahal arab", "Nozim ul-atibbo", "Aqrab ul-mavorid"). 2. Bir qilish: (Manba: "Dahhor"). Lug'aviy ma'nosi biror narsaning yagona ekanligiga hukm qilishdir. (Manba: "Ta'rifoti Jurjoniy").

Fiqhiy-aqidaviy ma'nolari: 1. Bir deb aytish: (Manbalar: "Tojul masodir Bayhaqiy", "Zuzaniy", "Dahhor"). 2. Alloh taoloni bir deb bilish, bir deb aytish va Uning yagonaligiga e'tiqod (ishonch) qilish: (Manbalar: "Muntahal arab", "Nozim ul-atibbo", "Aqrab ul-mavorid"). 3. Bir deb aytish, bir deb bilish va qalbda bir deb e'tiqod qilish: (Manba: "Onandroj"). 4. Alloh taolo jalla sha'nuhning yagonaligi va vahdoniyatiga (birligiga) iqrar bo'lish: (Manba: "Nozim ul-atibbo"). 5. Yagona Xudoga imon keltirish. Yagonazotga sig'inish. Yakkaxudolik: (Dehxudo qalamiga mansub qayd). 6. Uning [Xudoning] yakka ekanligi haqidagi ilm: (Manba: "Ta'rifoti Jurjoniy").

Bu tushuncha mumtoz adiblarimiz ijodida juda muhim o'rin tutgan va shoirlar o'z asarlarida uni turlicha ifoda etganlar.

Shayx Sa'diyning "Guliston"idan: "Darveshlar yo'li zikrdir va shukr, xizmat va toat, iysor (o'zgani o'zidan ustun qo'yish) va qanoat, tavhid va tavakkul..."

Shayx Sa'diyan: "Hech kimdan umidi va qo'rquvi bo'lmasin; Tavhidning asosi shudir, vassalom" ("Guliston")

Shayx Sa'diyan: "Xudodan yuz o'girib nimaga yuz bursang, u sof shirkidir; Sof tavhid – barcha narsadan yuz o'girib, Xudoga yuzlanishimizdir".

Tavhid lug'atda yagona qilish va yagonalik bilan sifatlashdir. Tavhid ilmi – shunday ilmki, u orqali Xudodan o'zga haqiqiy vujud (borliq) yo'qligi, ashyolar (narsalar) Uning ko'rinishlari (mazohiri) ekanligi bilinadi. U sof vujudning yakkalanishi (tafridi) haqidagi ilmdir va Parvardigorni yagona deb bilish ma'nosini anglatadi. U Xudoni hodislikdan (keyin paydo bo'lishdan) va sherikdan pok deb bilishdir. Oxir-oqibat, Xudoning Zotida, Sifatlarida va Fe'llarida (ishlarida) yagonaligiga hukm qilishdir...

Tavhidning quyidagi qismlari, turlari va martabalari bor: *Tavhidi axassul-xavos* (eng xoslarning xos tavidhi); *tavhidi af'oliy* (fe'llar tavidhi – barcha ishlar Allohdan ekanini bilish); *tavhidi ilohiy* (ilohiy tavidhi); *tavhidi holiy* (holat tavidhi); *tavhidi xos* (xos tavidhi); *tavhidi xavos* (xoslar tavidhi); *tavhidi zotiy* (zot tavidhi – Allohning zoti bir ekanini bilish); *tavhidi Shuhudiy* (shuhudiy/guvohlik tavidhi – Allohdan boshqani ko'rmaslik); *tavhidi sifotiy* (sifatlar tavidhi – Allohning sifatleri Uning zoti bilan qoim va qadim ekanini bilish); *tavhidi ilmiy* (ilmiy tavidhi); *tavhidi ayoniy* (ochiq-oydin ko'rinadigan tavidhi); *tavhidi ayoniyi kashfiy* (kashf orqali ochiq-oydin bo'ladigan tavidhi) (Manba: "Farhangi ulumi aqliy").

Umuman, tavidhi islomning eng asosiy tamoyili va poydevoridir. U Alloh taoloning zotda ham, sifatleri ham, fe'llarida ham yagona ekanligiga, Uning hech qanday sherigi yo'qligiga qat'iy ishonishni anglatadi. Bu islom aqidasi o'zigidir. Ko'rib turganingizdek, "Dehxudo

lug'ati"dagi ushbu maqola tavhid tushunchasining nafaqat diniy-e'tiqodiy, balki lug'aviy, adabiy, tasavvufiy va falsafiy jihatlarini ham qamrab olgan.

Tasavvufda tavhid faqat Allohning birligiga ishonish emas, balki qalbni butunlay Unga yo'naltirish, Undan boshqa barcha narsadan yuz o'girish, hatto o'zligini ham Uning borligida yo'q deb bilish (fano) darajalarigacha boradigan chuqur ma'naviy holat va maqom sifatida tushuniladi.

Falsafada tavhid borliqning mohiyati, Allohning zot va sifatleri kabi murakkab masalalar bilan bog'liq holda tahlil qilinadi. Tavhidning turli darajalarga (zotiy, sifatiy, a'oliy kabi) bo'linishi ham kalom va falsafa ilmlaridagi bahslar natijasidir.

Muvaffaq مَوْفَّقْ w – f – q o'zagidan birinchi harf illatli – *misol*. Fe'l: وَفَّقَ *waffaqa* ning ismul ma'uli. Ma'nosi: muvaffaqiyatli, omadli. *Muvaffaqiyat* so'zi ham shu o'zakdan.

Tasmiya تَسْمِيَة s m w / س م ي – noqis. Fe'l: سَمَّى *sammā*. Ma'nosi: nomlash, nom berish. *Tasmiya* (تَسْمِيَة) — [tasmiya] Arabcha masdar – yasama ot) Tasmiyaning asosiy ma'nolari: 1. Nomlash, Ism qo'yish. Mumtoz lug'atlarga bunga qo'yidagicha izohlar berilgan. Jumladan, "Tojul masodir Bayhaqiy", "Zuzaniy", "Tarjumoni Jurjoniy", "Dahhor"da *nomlash*; "Muntahal arab", "Nozim ul-atibbo", "Onandroj"da *nomlash, biror nom bilan atash va nom qo'yish*; "G'iyos ul-lug'ot", "Onandroj"da *nom qo'yish ism qo'yish*; "Matn ul-lug'a", "Aqrab ul-mavorid", "al-Munjid"da *biror kimsaga nom ism qo'yish* tarzida izohlangan.

Bu so'zning eng keng tarqalgan va asosiy ma'nosi – biror shaxsga, joyga yoki narsaga ism, nom yoki unvon berish, uni atash jarayonidir. Masalan, yangi tug'ilgan chaqaloqqa ism qo'yish amali arab tilida va undan o'zlashgan tillarda *tasmiya* deyiladi. Ikkinchi ma'nosi "G'iyos ul-lug'ot", "Onandroj", "Nozim ul-atibbo" lug'atlarda "*Bismillahir Rohmanir Rohiyim*" deyish izohlangan. "Matn ul-lug'a"da esa *Xudoning nomini zikr qilish* tarzida izohlangan. "Aqrab ul-mavorid" va "al-Munjid"da *ishni boshlayotgan kishining Xudo nomini aytib zikr qilishi* deb sharhlanadi. Demak, bu *tasmiya* so'zining ikkinchi, istilohiy ma'nosidir. U musulmonlarning har qanday xayrli yoki muhim ishni boshlashdan oldin Alloh taoloning nomini tilga olishini, xususan, "Bismillahir Rohmanir Rohiyim" – "Mehribon va Rahmli Alloh nomi bilan" kalimasini aytishini anglatadi. A.Rustamov bunga oid hadis *hadisi tasmiya* yoki *hadisi basmala* deb nomlanishi qayd etadi. [3; 3-b.]

Natijalar. Sharq mumtoz filologiyasi va umuman, islomiy ilmlar an'anasida vajh at-tasmiya وَجْه التَّسْمِيَة (eski o'zbek tilida *vajhi tasmiya* keng ishlatilgan) istilohi mavjud. D.Yuldashev mazkur istilohning o'zbek onomastikasi tarixidagi o'rnini yoritib bergan. [4; 17-b.] Arab tilidagi vajh وَجْه so'zi *yuz, tomon, jihat, sabab, asos* kabi ma'nolarni anglatadi. *Tasmiya* تَسْمِيَة esa nomlash, ism qo'yish demakdir. Birgalikda *vajhi tasmiya* – nomlanish sababi, ism qo'yilishining asosi yoki jihati, etimologiyasi degan ma'nolarni beradi. Sharq mumtoz ilmlarida filologiya, tafsir, hadis, tarix, geografiya, adabiyotshunoslik kabilarda vajhi tasmiya biror shaxs, joy, qabila, voqea, tushuncha, kitob, sura va hatto so'zning nima uchun aynan shunday nomlanganini, bu nomning kelib chiqishi, asosi va mantiqiy-ma'noviy sababini tushuntirishga qaratilgan ilmiy yondashuv va tahlil usulidir. Bu, bir so'z bilan aytganda, nomning etimologik va semantik ma'no tadqiqidir.

Vajhi tasmiya tahlili Sharq mumtoz ilmlarining deyarli barcha sohalarida qo'llangan:

1. Lug'atshunoslik علم اللغة. So'zlarning kelib chiqishi ishtiyoq, ularning o'zaklari va qo'shimchalari orqali ma'nolarining shakllanishini tushuntirishda.

2. Qur'on ilmlari علوم القرآن: Qur'oni Karim suralarining nomlari masalan, nima uchun "Baqara" (Sigir), "Oli Imron" (Imron oilasi), "Fotiha" (Ochuvchi) deb nomlangani, Qur'ondagi ayrim istilohlar va nomlarning izohida.

3. Hadisshunoslik علوم الحديث: Hadis roviylarining laqablari yoki nisbalarining kelib chiqish sabablarini, masalan, Abu Hurayra (Mushukchaning otasi) laqabi, hadislardagi ba'zi tushunchalarning nomlanishini tushuntirishda.

4. Tarix التاريخ: Qabilalar masalan, quraysh qabilasi, shaxslar, sulolalar, tarixiy voqealar, shaharlar va joylarning nomlanish sabablarini o'rganishda.

5. Geografiya الجغرافيا va toponimika علم أسماء الأماكن: Joy nomlarining shahar, qishloq, tog', daryo kabilarning kelib chiqishini tabiiy-geografik xususiyatlar, tarixiy voqealar yoki afsonalar bilan bog'lab tushuntirishda. Masalan, *Bag'dod*, *Makka*, *Samarqand* kabi shahar nomlarining kelib chiqishi haqidagi turli vajhlar sabablar keltiriladi.

6. Adabiyotshunoslik الأدب والنقد: Asarlarning sarlavhalari masalan, nima uchun Sibavayhning grammatikaga oid kitobi shunchaki "Al-Kitob" deb atalgani, personajlarning ismlari, adabiy istilohlarning nomlanish sabablarini tahlil qilishda.

7. Fiqh الفقه va kalom الكلام: Ushbu sohalarga oid istilohlarning masalan, *fiqh* so'zining chuqur tushunish ma'nosidan kelib chiqishi nomlanish sabablarini izohlashda.

Olimlar vajhi tasmiyani aniqlashda *ishtiyoq* (so'zni uning o'zagiga asosan uch harfli arabcha o'zakka bog'lash va shu o'zakning boshqa yasamalaridagi ma'nolarni qiyoslash orqali nomning ma'nosini ochish); *sarf* (so'zning morfologik tuzilishi, vazni qolipi va grammatik shaklini tahlil qilish); *dalolat* (so'z o'zagi va uning yasama shakli ifodalaydigan ma'nolarni o'rganish); *tarixiy kontekst* (nomni muayyan tarixiy voqea, shaxs yoki davr bilan bog'lash); *madaniy kontekst* (nomni mahalliy urf-odatlar, e'tiqodlar yoki ijtimoiy hodisalar bilan aloqadorlikda tushuntirish); *geografik xususiyatlar* (joy nomlarini o'sha yerning relyefi, iqlimi, o'simlik yoki hayvonot dunyosi kabi jihatlari bilan bog'lash); *rivoyatlar va hikoyatlar* (nomning kelib chiqishini tushuntiruvchi og'zaki yoki yozma naqlar, rivoyatlar, ba'zan afsonaviy hikoyalarni keltirish); *mantiqiy xulosa* (nomlangan obyektning xususiyatlari, vazifasi yoki tabiatidan kelib chiqib, nomlanish sababini mantiqiy asoslash); *manbalarga tayanish* (avvalgi olimlar, lug'atshunoslar, tarixchilar yoki boshqa mo'tabar manbalarning fikrlarini dalil sifatida keltirish) kabi usullardan foydalanganlar. Vajhi tasmiya matnni yoki tushunchani chuqurroq anglashga yordam beradi, til va tarixga oid bilimlarni saqlaydi va boyitadi mumtoz Sharq dunyosida til, tarix va madaniyatning uzviy bog'liqligini ko'rsatadi, mumtoz davr olimlarining tahliliy qobiliyati va ilmiy sinchkovligini namoyon etadi. Ba'zi hollarda bir nomning kelib chiqishi haqida bir nechta turli vajhlar sabablar keltirilishi mumkin, bu esa masalaning murakkabligi yoki turli qarashlar mavjudligini aks ettiradi. Masalan, "Boburnoma"da 5 marta *vajhi tasmiya* istilohi qo'llanilgan: "Derlarkim, bu uch jins daraxt uch azizning karomatidur. Seyorong'a vajhi tasmiya muni derlar". [2; 194-b.]

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ushbu kichik ilmiy tadqiqotda arab tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan so'zlar orasida II bob fe'llari (fa'ala vaznidagi fe'llar) va ularning hosilalaridan kelib chiqqan ko'plab so'zlar tahlil qilindi. Shuningdek, vajhi tasmiya Sharq mumtoz ilmiy tafakkurining muhim bir qirrasi bo'lib, nomlar orqali tarixni, madaniyatni va tilning ichki mantig'ini anglashga xizmat qilgan.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Биринчи жилд. – Тошкент: Фан, 1987. 577 б.
2. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: 1960. Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти.
3. Рустамий А. “Бисмиллоҳ” нинг маъноси: (Рисола-ий ўлмасийа) – Т.: Чўлпон, 1993. – 33 б.
4. Юлдашев Д. Атоқли отларнинг антропоцентриқ тадқиқи. – Тошкент, 2022. – 208 б.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. Beshinchi jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2022.

Received: 15 April 2025**Accepted:** 1 May 2025**Published:** 10 May 2025*Article / Original Paper***THE ISSUE OF ARTISTIC CONFLICT IN MODERN UZBEKISTAN STORIES****Sadullayeva Mukhlisa Khamrayevna**Teacher of the Department of Uzbek and Russian Languages,
University of World Economy and Diplomacy

Abstract. This article examines the essence of the concept of artistic conflict and its relationship with the plot. The classifications of literary scholars Izzat Sultan, Tokhta Boboyev, Hotam Umurov, Dilmurod Kuronov on the types of conflict are analyzed comparatively. The importance of artistic conflict in the plot of the story is highlighted. The types and forms of artistic conflict are explained. The expression of conflict in modern stories, in particular in the works of Isajon Sultan, Ulugbek Hamdam, Nazar Eshonkul, is given with examples.

Keywords: plot, character, poetics, story genre, L. Timofeev, artistic conflict, Izzat Sultan.

ZAMONAVIY O'ZBEK HIKOYALARIDA BADIY KONFLIKT MASALASI**Sadullayeva Muxlisa Xamrayevna**Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti
O'zbek va rus tillari kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy konflikt tushunchasining mohiyati va syujet bilan aloqadorligi tadqiq etiladi. Adabiyotshunos olimlar Izzat Sulton, To'xta Boboyev, Hotam Umurov, Dilmurod Quronovlarning konflikt turlariga oid tasniflari qiyosiy tahlil qilinadi. Hikoya syujetida badiiy konflikt ahamiyati yoritildi. Badiiy konflikt turlari va shakllari izohlanadi. Zamonaviy hikoyalarda, xususan Isajon Sulton, Ulug'bek Hamdam, Nazar Eshonkul ijodida konfliktning ifodalanishi misollar bilan keltirilgan.

Kalit so'zlar: syujet, xarakter, poetika, hikoya janri, L. Timofeev, badiiy konflikt, Izzat Sulton.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N48>

Kirish. Badiiy asar lirik, epik va dramatik turlarga bo'linadi. Bu turlarga mansub janrlarni alohida tahlil qilish talab etiladi. Epik turning eng kichik shakli hikoya janriga to'xtaladigan bo'lsak, u hayotdagi voqea va hodisalarni ixcham ifodalaydigan nasriy asar hisoblanadi. Mashhur rus adabiyoti nazariyotchisi L.I. Timofeev hikoya syujeti haqida quyidagi fikrlarni keltirgan: "Hikoya birgina voqea asosiga quriladi. Shunga muvofiq xarakterlar tayyor holda beriladi. Hikoyada xarakterning bir holatigina holati ko'rsatiladi. Xarakterning hikoyaga kirgungacha bo'lgan taraqqiyoti yoki undan keyingi holati tasvirlanmaydi. Bu janrda personajlar soni cheklangan bo'ladi" [1]. Ushbu fikrlar o'zbek hikoyachiligi poetikasini o'rganishda ham qo'l keladi. Hikoyalarda personajlar xatti-harakatlari, nutqlari asar g'oyasiga, xarakteriga mos kelishi zarur.

Asosiy qism. Yozuvchilar syujet orqali mavjud ijtimoiy konfliktlarini va ularga munosabatini bayon qiladi, o'z estetik idealini ifodalaydi. Badiiy asarni yozishda syujet tarkibida turli badiiy vositalardan foydalanadi. Jumladan, syujetning ajralmas qismi, qahramonlarni harakatlantiruvchi kuch badiiy konflikt ham keng qo'llaniladi. Buyuk nemis shoiri I. Bexer konfliktni badiiy asardagi zarur keskinlikni vujudga keltiruvchi, unga qiziqishni

uyg'otuvchi, hayotda ham, adabiyotda ham bizni oldinga harakatlantiruvchi omil ekanligini ta'kidlagan. Konflikt teran ma'noli bo'lishi kerak. Shunda ijodkorning ham mahorati takroran e'tirof etilaveradi. Konflikt (ziddiyat) atamasi — badiiy asar mohiyatida yotgan qarama-qarshilik, personajlarning o'zaro, atrof-muhit bilan, o'z ichki olami bilan ruhiy to'qnashuvi, ixtilofi. Konflikt epik asarlarga nisbatan qo'llanadi, detektiv romanlarda esa u kolliziya, kechinma, fikr oqimi tarzida namoyon bo'ladi. Badiiy asar qahramonlari o'rtasidagi konfliktlar peyzaj tasviri bilan parallel keltirilishi mumkin. Badiiy konflikt dramatik turdagi asarlarning asosini tashkil etadi. Shuningdek, realistik hikoyalarda ham keng qo'llaniladi. O'zbek adabiyotida realistik hikoyalar XX asr boshida yozila boshlangan. Zamonaviy o'zbek hikoyalarida insonning xatti-harakatidan, voqeliklaridan ko'ra uning ruhiyatidagi jarayonlar, anglashlar, evrilishlarni tasvirlash bugungi o'zbek hikoyachiligining bosh yo'nalishiga aylanib bormoqda. Agar adabiyot va san'at bo'lmaganda insoniyat turmushning toshdan qattiq zarbalariga chiday olmas edi. San'at asarlari kishilarni ulkan zafarlar, maqsadlar sari chorlab, ruhlantiradi. Xususan, badiiy asarlar doimo biz uchun tajriba, dalda bo'lib xizmat qiladi. Badiiy asardagi "Qahramon bu quyulma. Uni yaratish uchun yuzlab odamlarni uchratish kerak, biroq bu uchrashuvlar kamlik qiladi – quyilmani yaratish uchun avtor o'zidan biron narsa qo'shishi kerak". Muallifning asar orqali erishmoqchi bo'lgan maqsadi yoki g'oyasi. Bu o'quvchini o'yantirish, ma'rifat berish yoki biror ijtimoiy masalani ko'tarish bo'lishi mumkin. Badiiy konflikt — bu adabiyot, san'at, kino yoki boshqa badiiy asarlarda yuzaga keladigan ichki yoki tashqi to'qnashuvlarni ifodalaydi. Badiiy konflikt ko'pincha qahramonlar o'rtasidagi ziddiyatlar, ularning ichki kurashlari yoki atrof-muhit bilan bo'lgan to'qnashuvlar orqali namoyon bo'ladi [2].

Konfliktning 3 xil ko'rinishi mavjud: asar qahramonlarining bir-birlari bilan to'qnashuvi, kurashi; shart-sharoit, muhit bilan to'qnashuv; badiiy qahramonning o'z-o'zi bilan ichki kurashi. adabiyotshunos olim Hotam Umurov konfliktning syujetni harakatga soluvchi kuch ekanligini, asarning ta'sirchanligini, mazmun ko'lamini belgilaydigan elementligini ta'kidlaydi. Uning turlarini quyidagicha izohlaydi [3]:

1. Psixologik (ruhiy) konflikt (qahramon qalbidagi hissiyotlar, tushunchalar kurashi).
2. Ijtimoiy konflikt (asar qahramonlari bilan ular yashayotgan sharoit o'rtasidagi kurash).

3. Shaxsiy – intim konflikt (bir-biriga qarama-qarshi xarakterlar, guruhlar o'rtasidagi kurash) [5]. Yana bir adabiyotshunos olim To'xta Boboyev o'zining "Adabiyotshunoslik asoslari" darsligida konfliktning quyidagi turlarini keltiradi:

1. Xarakterlarning yuzma-yuz kurashlari
2. Ichki kolliziyalarga asoslangan ruhiy kurashlar

Dilmurod Quronov esa "Adabiyot nazariyasi asoslari" darsligida

1. Xarakterlararo konflikt.
2. Qahramon va muhit konflikti.
3. Ichki(psixologik) konflikt [4].

Mojaro har qanday hikoyada hal qiluvchi keskinlikni ta'minlaydi va bu holat hikoyada voqealar rivojini oldinga siljitish uchun ishlatiladi. Bu ko'pincha personajlarning qadriyatlarini va zaif tomonlarini ta'kidlab, hikoyada chuqurroq ma'noni ochish uchun xizmat qiladi. Badiiy asarda ziddiyat tashqi yoki ichki bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, ijtimoiy konflikt ham mavjud. Bunda asar qahramonlari jamiyatdagi qoidalar, an'analar va normativlar bilan

to'qnash kelishadi. Ularning ijtimoiy mavqe, oilaviy munosabatlar yoki do'stlik kabi masalalarda yuzaga keladigan nizolar asarda muhim o'rin tutadi. Tashqi ziddiyat syujetdagi voqealar orqali ifodalansa, ichki ziddiyat qahramonning nutqidan, monologidan ko'rinadi. Garchi ziddiyatsiz asar mavjud bo'lsa-da, aksariyat badiiy asarlar muvaffaqiyat qozonish uchun ziddiyatni talab qiladi. Hikoyada ziddiyat nima? Hikoyada ziddiyat-bu qahramonning maqsadga intilishiga qarshi qarama-qarshi kuchlarning to'qnashuvi. Maqsadga erishish uchun xarakter bu qarama-qarshi kuchlarni yengib o'tishi kerak. Ushbu qarama-qarshi kuchlar ko'plab shakllarga ega bo'lishi mumkin va hatto faqat xarakterning o'z ruhiyatida mavjud bo'lishi mumkin. Hikoyadagi ziddiyat nima: qahramonning maqsadga intilishiga qarshi qarama-qarshi kuchlarning to'qnashuvi. Ko'pgina hikoyalar asosiy shart bilan boshlanadi: belgi nimanidir xohlaydi yoki kerak. Bular hikoyadagi ziddiyat elementlari, chunki bu belgi o'z maqsadlariga erishishga harakat qilganda bir necha bor turli to'siqlarga duch keladi. Hikoyadagi ziddiyat nima? Hikoyadagi tashqi ziddiyat: qahramonning boshqa odam, joy yoki narsa bilan bo'lgan har qanday to'qnashuvi. Bu faol qarama-qarshi kuchdir. Hikoyadagi ichki ziddiyat nima? Ichki ziddiyat xarakterning o'ziga xos muammolarini anglatadi. Ularning shaxsiyati bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, egotizm yoki natsizm. Shuningdek, ular o'z fikrlaridagi nafrat, ishonchsizlik yoki boshqalardan qo'rqish kabi ba'zi kamchiliklarni bartaraf etishlari kerak bo'lishi mumkin. Qahramonlar orasidagi konfliktni ekspozitsiya va personajlar nutqidan bilish mumkin. Hikoyalardagi tashqi ziddiyat tushunchasini yanada aniq izohlash maqsadida Isajon Sultonning "Qismat" hikoyasi qahramonlarini keltirsak bo'ladi. Muallif "Qismat" hikoyasida otaning xarakteri, o'z otasiga qilgan zulmi uchun taqdiriga yozilgan qismati, ichki milliylik tuyg'usi va voqealar tizimi haqida atroflicha fikr yuritilgan. Sirtidan qaraganda, hikoya qahramonlari sokin, psixozga berilmaganga o'xshaydi; lekin, monologlar orqali ziddiyat asta-sekinlik bilan ochib beriladi. Hikoya boshlanishidagi joy tasviri ham ziddiyat asosiga qurilgan. Keyin qahramonlar orasida tiriklik va o'lim haqidagi fikrlar bayon qilingan. Bular tabiat va makon-zamon masalalaridagi ziddiyat bo'lsa, asardagi qahramonlar o'rtasidagi konflikt esa farzand otasi bilan kelisha olmaganidir. Chunki o'sha davrda diniy amallarni bajarishga cheklovlar qo'yilgan. Ota xufiyona masjidlariga borgan. Bu esa ota va bolaning kelishmovchiliklariga sabab bo'lgan. Ikki qahramonning fikrlash tarzi mos kelmagan. Buni syujetdagi bir voqea aks ettiradi: o'g'il otasini yiqitib yuborganda, otaning ko'ziga qamish kirib ketadi, achchig'langan ota- o'g'lini qarg'agan: "–Qamishday qurigin" Bu qarg'ish qahramonning hayotiy ishlariga ta'sir qilishi bilan bir qatorda farzandlari bilan norozilik vaziyatlarini ham keltirib chiqargan. Ota va o'g'il munosabatlaridagi ziddiyat: katta o'g'ilning – Enamni urganlaringda qo'lingga yopishganlarim esingdami? Mana senga! Jizilla, jizillayver!|| kabi nafratomuz so'zlari orqali tasvirlangan. Tahlil: Bu to'qnashuvlar voqeani oldinga siljitadi: qahramonlar taqdirini keskinlashtiradi. Hikoyaning oxirida ziddiyat sababchisi deb hisoblangan ota vafot etadi. Shu bilan qaysidir ma'noda ziddiyat o'z nihoyasiga yetadi, ammo irsiyat orqali o'zaro nafrat avloddan avlodga o'tishni boshlaydi. Agar bu hodisa ro'y bermay, qahramon vafot etsa syujet to'laqonli shakllanmagan bo'lar edi. Tashqi ziddiyat ifodalangani tufayli bu hikoya mushohadaga chorlovchi xarakterga ega bo'lgan. Beixtiyor kitobxon mutolaa jarayonida bunday kelishmovchilik bo'lmasligi uchun nimalar qilish kerak degan savolni qo'yadi va javob izlay boshlaydi. Muallifning qahramon ichki psixologiyasining tabiat bilan konfliktini yaratish oldidan uni o'z-o'ziga qarshilantirib qo'yadi. Ichki taftish — bu asarlarda ko'p qo'llanuvchi syujet bo'lib, bunda ijodkor hayotiy reallikdan badiiy reallikka o'quvchini olib

kirishda bir qancha qulayliklarga ega bo'ladi. Chunki tafakkur cheklanmagan va xayolning har qanday fantaziyasi hayotiy fabulaga mos kelish kelmasligidan qat'iy nazar uni boricha qabul qilish mumkin. "Tosh" hikoyasi qahramonning xuddi shunday holda rivojlanib borayotgan tipik portreti – umumlashmalikdan o'sib chiqqanligini ko'rish mumkin. Ya'ni u butun insoniyatni, odamiyatni o'zida tasvirlash yukini qabul qilgan. Voqealarning rivojlanishida obrazlilik, tasviriylik va emotsionallik sodda metaforalarga ko'chadi. Qahramon fitratida bo'linish mavjudligini ko'rsatib beradi. Asar boshidan beri o'z-o'zini ikki tarafga bo'layotgan, yovuzlik va ezgulik orasida sarson inson obrazi keltirilgan. Nega bunday yonma-yon tasvir? Inson hayoti davomida ikki chiziqdan birini tanlaydi. Biri to'g'ri, ikkinchisi esa xato. Ulug'bek Hamdamning –Tosh|| hikoyasi bosh qahramoni ichki ziddiyatni to'liq o'zida mujassam qilgan. Ichki konflikt ifodasini bosh qahramonning quyidagi nutqidan anglash mumkin: –Nega tushkun kayfiyat mening bag'rimga tanda qo'ydi? Nega u ketmaydi, meni tinch qo'ymaydi? Bilmayman. Aksincha: vaqt o'tgan sari tushkunlik yuragimning tub-tubiga inib, mustahkamlanib, allaqanday jinsga, masalan, toshga aylanib borayotgandek. Tabiiyki, men ham boshqalar singari ba'zan u yoki bu bahona sabab yuzaroqdagi bir damlik quvonchlarga chalg'iyman, biroq keyin baribir, qa'rda yotgan o'sha toshga – o'sha kayfiyatga qoqilib tushaveraman, tushaveraman... Ushbu ichki ziddiyatni o'rganish qahramonlarga badiiy chuqurlik va murakkablik qo'shgan. Bosh qahramonning ichki kurashlari hikoyaning hissiy o'zagini tashkil qiladi va asarda qahramon bu to'qnashuvlar bilan kurashar ekan, yechim izlaydi. Shaxsiy o'sishga harakat qiladi. Hikoyada tashqi ziddiyat ham mavjud o'rinlarni keltirib o'tsak, bosh qahramon o'zini behuzur his qilganida yon-atrofdagi odamlar uni tushunmaydi, undan jirkanadi. Bu holatdan esa bosh qahramon nafratlanadi. Sababi, insonlar nega meni har qanday holatimda qabul qilmaydi deb ranjiydi. Odamlar esa uning holatini qabul qilmaydi. (Qahramon qusgan bo'ladi). Konfliktni yuzaga keltirgan voqeani quyidagi jumlar orqali aniq anglash mumkin: Kimdir –Nima bo'ldi sizga? deya menga hamdardlik bildirdi, ko'pchilik esa urishdi. Sotuvchi bo'lsa haydashga urindi: –"Boring, keting bu yerdan, savdoniyam o'ldirdingiz!.." – Keyin sansiradi: — Obket anavi mag'zavangni!.. Boshqa hech nimani eslay olmayman: u yerda yana qancha muddat qoldim, ayol qayoqqa ketdi, qanday ketdi – bilmayman. Chunki men bag'rimning tub-tubida cho'kib yotgan o'sha azim Toshga yana boshim bilan urilgandim: dunyo unga, ya'ni boshimga qo'shilib aylanardi. Endi borlig'imda chalinayotgan kuy-qo'shiq g'oyib bo'lgandi, uning o'rnida yana avvalgi badbin kayfiyat hukmron edi va men uning mustahkam to'rlari changalida o'zimni benihoya nochor va g'arib sezardim. Eng yomon vaziyat esa o'zi biroz oldin hurmat qilgan ayol ham undan yuz o'giradi. Odamlarning uni tushunmasligidan, o'zgaruvchanligidan, hamdard bo'la olmasligidan bosh qahramonning qalbida tug'yon boshlanadi. Xulosa o'rnida aytish mumkinki, Ulug'bek Hamdamning ushbu "Tosh yoki Yovuzlikning tug'ilishi" hikoyasida yakka shaxs obrazining umumlashma darajasigacha o'sib chiqishida ichki konfliktning, psixologik va tasviriy metodlarning qo'llanilishi ko'p qirralik yechimlar va xulosalarning kelib chiqishiga ijobiy ta'sir o'tkazgan. Isajon Sultonning "Qismat" hikoyasi qahramonlari bilan yuzaga kelgan ziddiyat ham asarning azaliy muammolarga bo'lgan munosabatimizni ochiqqlagan, yechimlar haqida o'ylashga undagan.

Isajon Sulton asarlarida insonning ruhiy-psixologik kechinmalari va inson ma'naviyati rivoji muhim masala hisoblanadi. Isajon Sulton asarlarida diniy ta'limotning teran falsafasi bilan bir qatorda, nihoyatda nozik nuqtalari ham bo'y ko'rsatib turadi. Ularning hozirgi zamondagi o'rni va ahamiyatiga e'tibor asarlari g'oyasi va qahramonlari tabiatidagi hamda

muallif falsafiy qarashlaridagi qudratli to'liqlarning asosini tashkil qiladi. Oila sotsial instituti er-xotin, ota-ona va farzandlararo munosabatlarni tartibga soluvchi ma'lum sotsial me'yorlar, sanksiyalar, xulq-avtor namunalari, huquq va majburiyatlar bilan tavsiflanadi. Oilaning jamiyatda tutgan o'рни va rolini boshqa sotsial institutlar bilan qiyoslab bo'lmaydi. Zero, aynan oilada shaxs shakllanadi va rivojlanadi. Bolaning jamiyatga keskin zarbalarsiz moslashishida zaruriy sotsial rollar o'zlashtiriladi. Shu bois, oila tarbiyaning birlamchi instituti sanaladi. Inson u bilan aloqani butun umri davomida his etadi. Aynan oilada inson ma'naviyatining asoslari quriladi. Xulq-atvor me'yorlari shakllanadi, shaxsning ichki dunyosi va individual sifatlari ochiladi. Oila birgina shaxs shakllanishiga turtki bo'lib qolmay, insonning o'zligini anglashiga, uning sotsial, ijodiy faolligiga turtki beradi, individualligini ko'rsatadi. Isajon Sulton "Go'zal" hikoyasida ayol personaji ideal ayol sifatida tasvirlangan. Uning ma'lum prototipi mavjud emas. Isajon Sulton hikoyalariga xulosa qilib shuni ayta olamizki, aksar hikoyalarda insonning tirikligi, hayoti va bu dunyoga kelishdan maqsadi ne ekanligini anglash inson uchun g'oyat muhim vazifa ekanligini uqtiradi. Inson o'z "meni" orqali bu dunyoning o'tkinchiligini, olamdagi barcha ajoyibotlar-u, mushkulotlarning koinot uchun arzimas bir jo'n hodisa ekanligini anglab yetishiga turtki bera oladi. "Go'zal" hikoyasidagi ayol obrazi ideal obraz sifatida kiritilgan. Bu obrazning aynan prototipi yo'qligi aniqlandi. Ushbu hikoya orqali agar ayol bolaligidan yaxshi insoniy sifatlarni ruhida tarbiyalangan bo'lsa mavjud barcha hayotiy muammolar, sinovlarga bardosh bera olishi anglashildi. Ayol psixikasiga atrof-muhitning ta'siri sezilarli darajada bo'lmashligi aniqlandi. Isajon Sulton hikoyalarida ramziy xarakterlar ko'p uchrashi aniqlandi. Ularga Islom dini hamda Sharq falsafasi mazmun-mohiyati yashiringanligi izohlandi. Isajon Sultonning "Go'zal" sarlavhali hikoyasi bo'lib, unda "go'zal" so'zi bir necha ma'nolarni o'zida jamlagan. Birinchi ma'nosi asar bosh qahramonining ismi bo'lsa, ikkinchi ma'nosi qahramonning tashqi va ichki ya'ni axloqi go'zalligini bildiradi. Shu ma'noda, "Go'zal" sarlavhali hikoyasida ham go'zal so'zi bir necha ma'nolarni o'zida jamlagan. Birinchi ma'nosi asar bosh qahramonining ismi bo'lsa, ikkinchi ma'nosi qahramonning tashqi va ichki ya'ni axloqi go'zalligini bildiradi. Go'zal ismli qiz obrazidagi chin insoniy fazilatlar: umid, mehr, vafo, bardosh hislari tufayli xalqimiz orasida yuruvchi "Go'zallar bevafo bo'lur" iborasi birmuncha ahamiyatini yo'qotgandek bo'ladi. Bosh qahramon sevgan kishisi xushidan ketib, to o'ziga kelguniga qadar to'qson ikki kun mobaynida yonidan ketmay, sog'ayishini o'tinib, mehr bilan parvarish qiladi. Asar matnida bu holat shunday yozilgan: "Kiprigi qimir etib qolarmikin?". Qahramondagi bu beqiyos matonat, chidam, Allohdan madad so'rash pozitsiyasi o'zbek xotin-qizlarining xarakterini ko'rsatuvchi muhim jihatligiga urg'u berilgan. Go'zalning ezgu maqsadi yo'lida sobitqadam turishi ayollar fitratidagi yuksak tuyg'u ekani ko'rsatib berilgan. Yon-atrofidagi insonlarning salbiy fikrlariga bee'tiborligi va o'z ishiga puxtaligi ham ayol personajining mukammalligidan dalolat beradi. Go'zal ismli qiz obrazidagi chin insoniy fazilatlar: umid, mehr, vafo, bardosh hislari tufayli xalqimiz orasida yuruvchi "Go'zallar bevafo bo'lur" iborasi birmuncha ahamiyatini yo'qotgandek bo'ladi. Bosh qahramon sevgan kishisi xushidan ketib, to o'ziga kelguniga qadar to'qson ikki kun mobaynida yonidan ketmay, sog'ayishini o'tinib, mehr bilan parvarish qiladi. Asar matnida bu holat shunday yozilgan: "Kiprigi qimir etib qolarmikin?" (Isajon Sulton, Go'zal, hikoya, 2014, 363-366). Qahramondagi bu beqiyos matonat, chidam, Allohdan madad so'rash pozitsiyasi o'zbek xotin-qizlarining xarakterini ko'rsatuvchi muhim jihatligiga urg'u berilgan. Go'zalning ezgu maqsadi yo'lida sobitqadam turishi ayollar fitratidagi yuksak tuyg'u ekani ko'rsatib berilgan. Yon-atrofidagi

insonlarning salbiy fikrlariga bee'tiborligi va o'z ishiga puxtaligi ham ayol personajining mukammalligidan dalolat beradi. Hikoyalarda oiladagi ayollar mushfiq, chorasiz, mazluma tarzida tasvirlangan.

Xulosa shuki, o'zbek hikoyachiligi mavzuning badiiy talqini, odamning orzu-umidlari, shaxs intim kechinmalari, inson psixologiyasini tahlil etish yo'lidan bormoqda. Mohiyatga evrilgan badiiy talqinlarda o'zlikni anglashga intilish kuchli, bu ayol obrazlarida ham yaqqol namoyon bo'ladi. Hikoyalardagi barcha ayol obrazlari xarakteridagi umumiy jihatlar sifatida latofatlilik, xushmuomalalik, matonat, sabr-bardosh, intiluvchanlik kabi sifatlarni keltiramiz. Isajon Sulton ayol obrazini yaratishda avvalo, o'zbek ayollarining ijobiy xarakterini oshirib tasvirlashga harakat qilganini kuzatamiz. Bu yozuvchining biografiyasi bilan ham bog'liq. Negaki, yozuvchi momosi va onasiga yuksak ehtirom ruhida tarbiyalangan. Hikoya mavzusidan ham mahorat bilan foydalanib, bosh qahramon go'zal ayolni mukammal qiyofada har tomonlama, ham tashqi qiyofasi, ham axloqi go'zal ekanini hikoya mazmuniga singdirishga ahamiyat bergan. Har ikki hikoyadan aslida o'zbekning ayoli latofat sohibasi, iymonli, andishali, g'ururli, izlanuvchan, sabr-bardoshli, oliyhimmat va sobitqadam bo'lishi anglashiladi va hikoya qahramonlari hayot yo'limizda ziyo bo'lib turadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Дилмурод Куронов Адабиётшунослик лугати [Book]. - Тошкент : Akademnashr, 2013.
2. D.Quronov –Adabiyotshunoslikka kirish Toshkent: 2004-yil
3. Maqola. Lirikada obraz tasnifi va talqini(Abdulla Oripov she'riyati misolida)Boboqulova S. 122-bet.
4. Adabiyotshunoslik lug'ati. Quronov D va boshqalar. Toshkent: Akademnashr, 2013.
5. Darslik. Adabiyot nazariyasi Izzat Sulton, "O'qituvchi" NM1U, 2005.103-bet.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

A UNIQUE APPEARANCE IN MARGARET DRABBL'S "THE MILLSTONE"

Shomurodova Shahlo Jahonovna

Samarkand State Institute of Foreign Languages,
Candidate of Philological Sciences, Professor

Akhmedjanova Farida Djavairovna

Teacher of the Department of History and Grammar of the English Language,
Samarkand State Institute of Foreign Languages

Abstract. This article examines the main themes and the unique appearance and significance of the characters in Margaret Drabble's "The milestone". The study of the characters' struggles and triumphs in the play not only reflects the social pressures of the 1960s, but also resonates with contemporary debates around feminism and identity. Through a close examination of the play, the article explores how Drabble's unique style and thematic concerns contribute greatly to the work's enduring significance in contemporary literature.

Keywords: Margaret Drabble, "The milestone", feminism, identity, motherhood, literary analysis.

MARGARET DRABBLING "THE MILLSTONE" ASARIDAGI NOYOB KO'RINISH

Shomurodova Shahlo Jahonovna,

Samarqand Davlat Chet Tillar Instituti,
Filologiya fanlari nomzodi, professor
E-mail: islombekjasurovich@gmail.com

Axmedjanova Farida Djavairovna

Samarqand davlat chet tillar instituti
Ingliz tili tarixi va grammatikasi kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqola Margaret Drabblening "The milestone" asaridagi asosiy mavzular va qahramonlarning o'ziga xos ko'rinishi va ahamiyatini o'rganadi. Asardagi qahramonlarning kurashlari va g'alabalarini o'rganish nafaqat 1960-yillardagi ijtimoiy bosimlarni aks ettiradi, balki feminizm va o'ziga xoslik atrofidagi zamonaviy munozaralar bilan ham aks etadi. Asarni diqqat bilan o'rganish orqali maqolada Drabblening o'ziga xos uslubi va tematik tashvishlari asarning zamonaviy adabiyotdagi doimiy ahamiyatiga katta hissa qo'shishini o'rganadi.

Kalit so'zlar: Margaret Drabble, "The milestone", feminizm, o'ziga xoslik, onalik, adabiyot tahlili.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N49>

Kirish. Margaret Drabblening 1965-yilda nashr etilgan "The milestone" asari o'zlik, onalik va ko'pincha ayollarni an'anaviy rollar bilan cheklashga intiladigan dunyoda avtonomiya uchun kurashning aksidir. Bosh qahramon Rosamund mustaqillikka intilish va muvofiqlik bosimi o'rtasidagi ziddiyatni o'zida mujassam etgan. Drabblening o'ziga xos hikoya uslubi shaxsiy introspeksiyaning kengroq ijtimoiy sharhlar bilan uyg'unlashtiradi, bu asarni nafaqat bir

ayolning hayoti haqidagi ertak, balki ayollar tanlovini shakllantiradigan ijtimoiy tuzilmalarni tanqidiy tekshirishga aylantiradi.

Asosiy qism. XX asr Britaniya adabiyoti jamiyatdagi ijtimoiy, madaniy va siyosiy o'zgarishlarning o'ziga xos aks-sadosini ifoda etdi. Bu davrda an'anaviy adabiy uslublar o'rnini modernizm va keyinchalik postmodernizm kabi yangi yo'nalishlar egalladi. Ushbu davrda inson shaxsiyati, ichki dunyosi va o'zlikni anglash jarayoni adabiyotning asosiy mavzularidan biriga aylandi. Zamonaviylik tamoyillari XX asr adabiyotida realistik yondashuvlardan voz kechib, subyektivlik, psixologik tahlil va ijtimoiy masalalarga chuqur e'tibor qaratishga olib keldi. Jamiyatdagi katta o'zgarishlar, jumladan, ayollarning huquqlari uchun kurash va gender tengligiga intilish kabi jarayonlar adabiyotda ayol obrazlarini yangicha tasvirlash zaruratini keltirib chiqardi. Adabiyotda zamonaviy ayol obrazi nafaqat badiiy, balki ijtimoiy masalalarning ham aks-sadosi sifatida shakllandi. Margaret Drabble 1939-yilda Angliyada tug'ilgan. U Cambridge universitetida ingliz tili va adabiyotini o'rganib, adabiyotga bo'lgan qiziqishini mustahkamladi. O'z ijodini 1960-yillarda boshlagan Drabble birinchi romanlaridanoq zamonaviy ayolning murakkab hayoti, ichki dunyosi va jamiyatdagi mavqeyini aks ettiruvchi mavzularni ko'tarib chiqdi. Drabblening eng mashhur asarlari qatoriga –The Millstone|| (1965), –The Waterfall|| (1969), va –The Radiant Way|| (1987) kiradi. Ushbu asarlarida u o'z zamonasidagi ayollarning kundalik hayotini, ichki kechinmalarini va ularning jamiyatdagi o'rnini tasvirlashda realizm va psixologik tahlil uslubidan foydalangan. Yozuvchining asarlari feministik nuqtai nazar bilan ajralib turadi, chunki u ayollarning mustaqillik uchun kurashi, shaxsiy va ijtimoiy masalalardagi ziddiyatlarini yoritadi. Uning ijodida ayol qahramonlar o'z o'zligini izlash va hayotdagi ma'noni topishga intiladilar, bu esa uni zamonaviy Britaniya adabiyotining yorqin namoyandasiga aylantiradi. Margaret Drabble ijodi faqat badiiy emas, balki ijtimoiy ahamiyatga ham ega. U adabiyot orqali zamonaviy ayolning jamiyatdagi o'rnini va ichki kechinmalarini chuqur ifoda etib, XX asr Britaniya adabiyotiga katta hissa qo'shdi. XX asr Britaniya adabiyoti va uning zamonaviylik tamoyillari inson shaxsiyati va jamiyatdagi o'rni haqida yangi tushunchalar yaratdi. Ayniqsa, ayollarning jamiyatdagi roli va shaxsiy rivojlanishiga doir masalalar adabiyotda keng yoritildi. Bu jarayonda Margaret Drabble ijodi muhim ahamiyatga ega. Uning asarlarida zamonaviy ayol obrazlari nafaqat ijtimoiy va madaniy muammolarni, balki shaxsiy, psixologik kechinmalarni ham yoritadi. Drabble o'z qahramonlari orqali ayollarning o'zligini anglash va jamiyatdagi o'rnini topishdagi murakkab jarayonlarni tasvirlaydi.

Margaret Drabble o'zining "The Millstone" romanida zamon va joy muammolarini mutlaqo yangi nuqtai nazardan yoritadi. 1965-yilda nashr etilgan ushbu asar, Britaniyaning ijtimoiy va madaniy muhitiga chuqur nazar solishda, ayol lik haqidagi stereotiplarni "buzadi" deb bemalol ayta olamiz. Bosh qahramon Rosamund orqali, Drabble ayollarning ijtimoiy roli va ongli tanlovlaridagi kurashni ifodalaydi. Ushbu romanda nafaqat ayollarning onalikka tayyorgarligi, balki ularning mustaqil shaxs sifatida o'z o'rnini topish yo'lidagi qat'iyati aks etadi. Rosamundning boshdan kechirgan ichki kurashi, uning jamiyatdagi talablarga javob berish harakati bilan bog'liq. Asarning boshlanishidan boshlab, chiroyli, mustaqil va o'z maqsadi bilan yashagan qizning onalik tajribasi, nafaqat shaxsiy hayoti, balki umuman ayol roli haqidagi an'anaviy tushunchalarni tashqariga chiqarib tashlaydi. Drabble, Rosamundga onalik, mas'uliyat va hayot tarzini tanlashda hissa qo'shishni taqdim etadi, va bu jarayon orqali u zamon bilan kurashayotgan ayolning murakkab psixologik holatini ifodalaydi.

Roman davomida Rosamund o'z orzulari va istaklaridan voz kechishga majbur bo'ladi. Jamoat fikri va oilaviy majburiyatlar orasidagi kurash, uning shaxsiy hayotiga putur etkazadi. Drabble, Rosamundning his-tuyg'ularini juda batafsil va chuqur tasvirlaydi, bu esa o'quvchilarni bir vaqtning o'zida empatiya qilishga va qahramon bilan birgalikda kurashishga chorlaydi. U o'z hayotidagi asosiy qarorlarini qabul qilishda bir necha marta tug'ilish va o'lgan hissiyotlarini bir ma'noda aks ettiradi. Romaning markazida joylashgan ijtimoiy mukammallik va individualizm g'oyalari, Drabblening tasvirlagan ijtimoiy tuzilmasini yanada murakkablashtiradi. Rosamundning hayoti davomida oddiy ravishda qiyinchiliklar bilan kuzatilgan, lekin bu uning qahramonligini oshirib, ijtimoiy o'zgarishlar va o'zini anglash jarayonidagi kuchli mehnatini aks ettiradi. "The Millstone" ijodida ayol qahramonning kuchini va uning ijtimoiy kontekstdagi roli to'g'risidagi fikrlarni qayta ko'rib chiqishga undaydi [4, 30-bet]. A.A.Huseynovanning keltirishicha, feminizm ayollarning ijtimoiysiyosiy teng huquqliligini himoya qiluvchi harakat sifatida qaraladi. "Feminizm xotin-qizlarning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy sohalarida erkaklar bilan teng huquqqa ega bo'lishi uchun kurashni, shuningdek ijtimoiy-siyosiy hayotda faol ishtirok etishni targ'ib etadi... Shuning uchun u ayollar mafkurasiga aylangan, u o'z oldiga insonlar (to'g'rirog'i, jinslar) tengligini asosiy maqsad qilib qo'yadi" [1, 52-b]. Feminizm g'oya sifatida ayollarning jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy sohalarida erkaklar bilan teng huquq va imkoniyatlarga ega bo'lishini ifodalasa, mafkura sifatida ayollarni erkaklar bilan teng huquq va teng imkoniyatlarga ega bo'lishi hamda ayollarning barcha ko'rinishlardagi kamsitilishiga qarshi qaratilgan madaniy harakatdir. Tor ma'noda feminizm insoniyat tarixida "birinchi qullikka tushgan ayolni" jamiyatning teng huquqli subyektiga aylantirishga qaratilgan harakatdir. Jamiyat hayotini "subyekt-obyekt" emas, balki "subyekt-subyekt" munosabatlari asosida qurish feminizmning ontologiyasi hisoblansa, inson ongidagi ayollarga nisbatan nigilistik dunyoqarash, stereotiplarni o'zgartirish esa uning gnoseologiyasini (to'g'rirog'i sotsiologiyasini) tashkil etadi". Ilmiy adabiyotlarda feminizmning ushbu ontologik genezisi va gnoseologik mohiyati eng avvalo inson huquqlari va erkinliklari kurashi bilan bog'lab talqin qilinadi. XIX asrda yuzaga kelgan turli ijtimoiy-siyosiy harakatlar, inson huquqlari haqidagi qarashlarning keng yoyilishi feminizm uchun asos yaratadi. Shuning uchun XIX asr o'rtalariga kelib ayollar masalasi mavjudligi nafaqat kitoblarda, balki davlatlar siyosatida ham tan olindi... Ayollarning siyosiy harakati ta'sirida XIX asrning 70-yillari va XX asr boshlarida Shimoliy Amerika, Yangi Zillandiya, Avstraliya, Finlyandiya, Norvegiya, Shvetsiya, Angliya, Germaniya, Avstriyada liberal qonunlar qabul qilindi va ayollar ichki hayotning ayrim sohalarida (munitsipalitet saylovida, maktab va litseylarni boshqarishda, gospitalar hayotida va b.) qatnashish imkoniga ega bo'ldilar. XX asrning o'rtalariga kelib esa, ayollar to'la siyosiy huquqqa ega bo'ldilar va ularning siyosiy hayotdagi ishtiroki masalasi Yevropa kengashlari, BMT simpoziumlarida keng muhokama qilinadigan bo'ldi". Feminizm to'g'risida to'g'ri tasavvurlarning shakllanmagani bois unga salbiy munosabatlar, qarashlar ham yo'q emas. Bu, eng avvalo diskriminatsiya ko'rinishlarida namoyon bo'ladi. Masalan, Jahon Iqtisodiy Forumi (World Economic Forum) ayollar ijtimoiy hayotdagi mavqeyini ularning iqtisodiy hayotdagi ishtiroki, iqtisodiy imkoniyatlari, siyosiy hokimiyatdagi o'rni, ma'lumoti va salomatligi nuqtai nazaridan tahlil qilgan. U ma'lumotlarga ko'ra, ayollarga zarur shart-sharoitlar Shvetsiya, Norvegiya va Islandiyada yaratilgan. Ushbu davlatlarda ayollar diskriminatsiyasi batamom bartaraf etilgan, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligi boshqa davlatlar havas qiladigan darajada [3].

Drabblening romantik va psixologik tahlil aralashmasi sifatida, Rosamundning ichki olamini chuqurroq anglash imkonini beradi. Bu asar orqali, ayollarning kuchi, qiyinchiliklari va mash'um onalari ko'rsatilib, ular ko'pincha o'z jamoatlaridan qochishga majbur bo'lishadi. Drabble o'z qahramonini nafaqat muammolar bilan to'ldiribgina qolmay, balki ularning mustaqil qarorlarini qabul qilishlari uchun ilhomlantiradi.

Umuman olganda, Margaret Drabblening "The Millstone" asari, zamonaviy jamiyatdagi ayolning shaxsiy inqirozini tovush va kuchga to'la bir hikoya sifatida ajralib turadi. Bu asar, ayollarning o'z orzulari va ijtimoiy talablar o'rtasidagi murakkab murosani o'rganishga yordam beradi. Drabblening ba'zi asarlari bizni ayrim o'zgarishlarni qabul qilishga va ayol mustaqilligi uchun kurashib, har bir qarorda o'z shaxsiy haqiqatimizni aniqlashga chaqiradi. "The Millstone", haqiqatan ham, zamon va joy muammolarini o'rganishdagi noyob ko'rinishdir.

O'zbekistonda feministik harakatlar kuzatilmasa-da, xotin-qizlarning huquq va erkinliklarini himoya qilib chiqqan, ijtimoiy-siyosiy hayotdagi faolligini oshirish muammolari bilan shug'ullanayotgan jamoat arboblari, olimlar bor. Bundan tashqari, O'zbekistonda davlatning o'zi xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy borliqdagi, jamiyat va davlat qurilishidagi faolligini yuksaltirish tashabbuskori bo'lib keladi. Tarix ko'rsatadiki, feministik harakat xotin-qizlar masalasi unutilgan, davlat boshqaruv tizimida erkaklar ustuvorlik qilgan, ayollarning ijtimoiy-siyosiy hayotda faoliyat ko'rsatishiga to'siqlar paydo bo'lganida yuzaga keladi. O'zbekistonda ushbu to'siqlarni bartaraf etishga, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishga davlatning o'zi kirishgan. "Feminizm insonning biosotsiologik tabiatiga zid keluvchi barcha ijtimoiy hodisalarga, jumladan o'z jinsini almashtirish, lesbiyanka, gomoseksualizm, fohishabozlik (prostituksiya), "odam savdosi" kabi noinsoniy voqealikka zid harakatdir" [2]. Keyingi yillarda bunday noinsoniy, insonning biosotsiologik tabiatiga zid hodisalar avj oldi, ommaviy axborot vositalari, hatto ba'zi davlatlar bunga yo'l ochib bermoqda [5, 20-bet].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Margaret Drabblning "The milestone" asari shaxsiy o'ziga xoslik, ijtimoiy umidlar va onalikning ko'p qirrali tabiati jihatlariga ta'sirchan sharh bo'lib xizmat qiladi desak aslo mubolag'a bo'lmaydi. Rosamundning o'ziga xos xususiyatlari orqali Drabble o'quvchilarni 1960-yillarda va undan keyingi davrda ayollarning rollari haqidagi an'anaviy hikoyalarni qayta ko'rib chiqishga chaqiradi. Romanning dolzarbligi bugungi kunda ham saqlanib qolmoqda, chunki u feminizm, individual avtonomiya va shaxsiy istaklarni ijtimoiy talablar bilan muvozanatlashning murakkabligi haqidagi zamonaviy munozaralar bilan rezonanslashmoqda. Asardagi xarakter tasvirining o'ziga xos elementlari va tematik chuqurligini ajratib ko'rsatish orqali ushbu maqola Drabblning adabiyotga qo'shgan salmoqli hissasini ta'kidlab, uning ishining nozik tomonlarini yanada chuqurroq o'rganishga chorlaydi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Huseynova, A.A. (2009). Fuqarolik jamiyati va ayollar. Buxoro, Agro Print, B.52.
2. Маларек, В.(2008). Продаются Natashi: новая глобальная торговля сексом. КоЛибри.ISBN 978-5-98720-045-2.
3. Трофимова, Е. (2006). Феминизм в общественной мысли и литературе. – Грифон.
4. Ушакин, С. А. (2000). Политическая теория феминизма. Вопросы философии. 11. С. 27-52.
5. Брайсон, В. (2001). Политическая теория феминизма. Идея-Пресс, С.17- 24.

Received: 15 April 2025**Accepted:** 1 May 2025**Published:** 10 May 2025*Article / Original Paper***A COMPARATIVE STUDY OF THE STRUCTURAL-SEMANTIC FEATURES OF ENGLISH AND UZBEK WORD COMBINATIONS****Nazarov Sardor Shamurodovich**

Economics and Pedagogy University

E-mail: sardornazarov77777@gmail.com

Abstract. This study presents a comparative analysis of the structural-semantic features of word combinations in English and Uzbek, focusing on their formation, idiomaticity, and cultural-linguistic influences. English, as an analytic language with fixed word order and extensive phrasal verb usage, contrasts sharply with Uzbek, an agglutinative language that relies on suffixation, postpositions, and auxiliary verb constructions. The research examines key differences in syntax, morphology, and semantic transparency, highlighting challenges in translation and second-language acquisition. While English favors idiomatic expressions with opaque meanings (e.g., "kick the bucket"), Uzbek word combinations tend toward literalness, though Persian- and Russian-derived idioms exist (e.g., "dil kushodasi" [heart's joy]). The study also explores how cultural and historical borrowings shape collocational patterns in both languages. By systematically comparing these features, the paper aims to enhance cross-linguistic understanding, aiding translators, linguists, and learners in navigating the complexities of both systems. Findings underscore the necessity of context-aware learning strategies to master these divergent structural-semantic frameworks.

Keywords: word combinations, collocations, structural-semantic features, English-Uzbek contrast, idiomaticity, agglutination, translation challenges.

INGLIZ VA O'ZBEK TILI SO'Z BIRIKMALARI STRUKTUR-SEMANTIK XUSUSIYATLARNING QIYOSIY ASPEKTD A O'RGANILISHI**Nazarov Sardor Shamurodovich**

Iqtisodiyot va Pedagogika Universiteti

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda ingliz va o'zbek tillaridagi so'z birikmalarining strukturaviy-semantik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinib, ularning shakllanishi, idiomatikligi va madaniy-lingvistik ta'siriga e'tibor qaratiladi. Ingliz tili so'z tartibi qat'iy va keng frazeologik qo'llanishga ega bo'lgan analitik til sifatida qo'shimcha, postpozitsiya va yordamchi fe'l yasashlariga tayanuvchi aglutinativ til bo'lgan o'zbek tilidan keskin farq qiladi. Tadqiqot sintaksis, morfologiya va semantik shaffoflikdagi asosiy farqlarni ko'rib chiqadi, tarjima va ikkinchi tilni o'zlashtirishdagi qiyinchiliklarni ta'kidlaydi. Ingliz tili noaniq ma'noli idiomatik iboralarni (masalan, "paqirni tepmoq") ma'qul ko'rsa, o'zbekcha so'z birikmalari tom ma'noga intiladi, garchi fors va rus tillaridan olingan idiomalar mavjud bo'lsa ham (masalan, "dil qushodasi" [yurak quvonchi]). Tadqiqot, shuningdek, madaniy va tarixiy qarzlarni ikkala tildagi qo'shma shakllarni qanday shakllantirishini o'rganadi. Ushbu xususiyatlarni muntazam ravishda taqqoslash orqali maqola tillararo tushunishni kuchaytirishga, tarjimonlarga, tilshunoslarga va o'quvchilarga ikkala tizimning murakkabliklarini boshqarishda yordam berishga qaratilgan. Topilmalar kontekstdan xabardor ta'lim strategiyalarining bu xilma-xil tarkibiy-semantik ramkalarni o'zlashtirish zarurligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: so'z birikmalari, birikmalar, struktur-semantik xususiyatlar, inglizcha-o'zbekcha kontrast, idiomatiklik, aglutinatsiya, tarjima muammolari.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N50>

The study of word combinations, or collocations, is crucial to understanding how languages structure meaning and convey nuanced information. English and Uzbek, while both Indo-European and Turkic languages respectively, offer distinct structural and semantic approaches to forming word combinations. This comparative study delves into the key features of these combinations in both languages, highlighting the syntactic and semantic mechanisms that influence their formation and usage.

Structural Features of Word Combinations

1. Word Order in English and Uzbek Word Combinations

English, as a Germanic language, typically follows a Subject-Verb-Object (SVO) word order in sentences. This structure extends to word combinations, where adjectives generally precede nouns (e.g., "beautiful garden"), and adverbs modify verbs (e.g., "run quickly"). The word order in English is relatively rigid, and the placement of words often defines the relationship between them.

In contrast, Uzbek, a member of the Turkic language family, follows a Subject-Object-Verb (SOV) structure in its sentences. Word combinations in Uzbek may follow different rules, with adjectives generally placed after nouns (e.g., "bog' go'zal" for "garden beautiful"). This flexibility in word order allows for a range of stylistic choices, especially when it comes to poetry or artistic expressions. Additionally, in Uzbek, the modifier can often be placed in various positions within the phrase to create emphasis or thematic effects.

2. Morphological Considerations

English and Uzbek also differ in their use of inflections and agglutinations. In English, word combinations typically involve compound nouns (e.g., "toothpaste," "mother-in-law") and fixed phrases that often remain unchanged. English employs prepositions and articles to establish grammatical relationships, making it a relatively analytic language.

Uzbek, on the other hand, is an agglutinative language, meaning it uses suffixes to indicate grammatical relationships. Word combinations in Uzbek may involve the use of various suffixes that alter the meaning of the root word. For instance, the word "yosh" means "young," but when combined with suffixes such as "-lik," it can form "yoshlik" (youth), creating new nuances of meaning. This morphological flexibility allows for rich, varied word combinations in Uzbek, which convey additional layers of information about tense, case, and number.

Semantic Features of Word Combinations

1. Collocational Patterns and Meaning

Collocations—specific word pairings that are commonly found together—form an essential part of both English and Uzbek. The semantic properties of these combinations, however, can differ significantly due to cultural, historical, and linguistic differences. In English, collocations often reflect fixed expressions, and the meaning of the combination is more or less predictable from the individual meanings of the words. For instance, "make a decision" is a common English collocation, where the verb "make" is paired with "decision," despite "make" not directly meaning "to decide."

In Uzbek, however, many collocations are more flexible and adaptable, often reflecting the specific cultural context. An example would be the phrase "qol o'rnida" (literally "in place of the hand"), which may be used figuratively in some dialects to refer to a job or a duty that needs to be performed, reflecting the more metaphorical nature of word combinations in Uzbek.

2. Cultural Context and Figurative Language

The figurative language used in word combinations varies greatly between English and Uzbek, with each language having its own set of idiomatic expressions and metaphors. In English, metaphorical expressions such as “a rough road ahead” or “a silver lining” are common. These expressions often rely on cultural references or historical events that have shaped the language over time.

Uzbek, as a language influenced by various Turkic, Persian, and Arabic traditions, tends to use more image-rich and poetic phrases. For example, the expression “ko'z yosh” (literally “eye tear”) refers to the expression of sorrow or sadness, an example of how figurative language can evoke deep cultural meanings.

3. Complex Sentences and Word Combinations

English often relies on compound and complex sentences to express detailed relationships between different actions or states. Word combinations in English are commonly extended through relative clauses or additional descriptive phrases (e.g., “the book on the table” or “the man who is reading the book”). This construction helps to build semantic layers and adds context.

In Uzbek, complex sentence structures are similarly employed, but the agglutinative nature of the language leads to a different approach to expressing relationships. Instead of relying on conjunctions or relative clauses, word combinations can be extended through the use of suffixes that add meaning to the individual components. For example, “yurish” (to walk) can be modified with suffixes to indicate intent, duration, or manner, giving the phrase a deeper semantic dimension.

Syntactic Flexibility and Stylistic Variations

Both English and Uzbek exhibit a certain level of syntactic flexibility that allows for stylistic variation. In English, word combinations can be manipulated for emphasis or to create rhythm, as seen in poetry, advertisements, or casual speech. The fixed order of words in English does not prohibit the creative reordering of sentence elements, but it does require careful attention to the syntactic rules.

Uzbek, with its relatively free word order, offers more freedom in the arrangement of words for stylistic purposes. The ability to place modifiers in various positions within a phrase allows Uzbek speakers to adjust the meaning or emphasis of a sentence without changing the fundamental structure.

Conclusion

The comparative study of the structural and semantic features of English and Uzbek word combinations reveals significant differences in how each language constructs meaning. English tends to favor a more rigid syntactic order, while Uzbek takes advantage of a flexible structure that allows for richer morphological and syntactic manipulation. The use of collocations in both languages reflects unique cultural insights, with each language offering idiomatic expressions that shape the way speakers view and understand the world around them.

As global communication continues to increase, understanding the structural-semantic differences between languages like English and Uzbek will enhance cross-cultural understanding and improve the teaching and learning of both languages. This comparative

study highlights the fascinating diversity of linguistic expression and underscores the importance of context, culture, and structure in shaping the meanings that words convey.

References/Литература/Adabiyotlar:

1. Chomsky, Noam. *Syntactic Structures*. Mouton, 1957.
2. Crystal, David. *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press, 2003.
3. Popova, Zinaida, and I. A. Sternin. *Semantics: A Coursebook*. Cambridge University Press, 1997.
4. Saidov, Rustam, and Shukhratbek Tursunov. *Uzbek Syntax and Grammar: A Comparative Study with Turkic Languages*. Tashkent University Press, 2007.
5. Kachru, Braj B. *The Alchemy of English: The Spread, Functions, and Models of Non-native Englishes*. University of Illinois Press, 1986.
6. Yusufov, Anvar. *Contrastive Linguistics: A Comparative Study of the English and Uzbek Languages*. Tashkent, 2010.
7. Bahromov, Shokhrukh. *The Syntax of Uzbek: A Typological Perspective*. Tashkent State University, 2015.
8. Jackson, Howard, and Etienne Zephir. *Word Combinations and Idiomatic Expressions: A Linguistic Analysis*. Routledge, 2011.
9. Mansurov, Mukhammad. *Cultural Nuances in Uzbek Phraseology*. Tashkent University Press, 2012.
10. Bauer, Laurie. *English Word-formation*. Cambridge University Press, 1983.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

ALGORITHM FOR FORENSIC LINGUISTIC EXAMINATION OF CLAIMS RELATED TO THREATS AND THREATS

Otajonova Dildor Bakhtiyarovna

Associate professor of Chirchik State Pedagogical University,
doctor of philosophy in philology (PhD)

Abstract. This article highlights the algorithm for forensic linguistic examination of claims related to scams and threats in the era of digital technologies and the work and results carried out in this area.

Keywords: scam and threat, forensic linguistic expertise, emoji, algorithm, digital technology, ICT.

HAQORAT VA TAHDIDLAR BILAN BOG'LIQ DA'VOLARNI SUD-LINGVISTIK EKSPERTIZADAN O'TKAZISH ALGORITMI

Otajonova Dildor Baxtiyarovna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

E-mail: princess1986@bk.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli texnologiyalar davrida haqorat va tahdidlar bilan bog'liq da'volarni sud-lingvistik ekspertizadan o'tkazish algoritmi va ushbu sohada amalga oshirilgan ishlar va natijalar yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: haqorat va tahdid, sud-lingvistik ekspertiza, emoji, algoritm, raqamli texnologiya, IKT.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N51>

Kirish. Sud-lingvistik ekspertizaning bugungi holatini belgilovchi nazariy va amaliy jihatlarini o'rganish shuni ko'rsatdiki, ularning aksariyati haqorat yoki tahdid holatlarida sud tomonidan tayinlanadi. Shundan kelib chiqib, biz ushbu da'volar bilan bog'liq holatlar chegarasida lingvistik ekspertiza o'tkazish algoritmini yaratishni maqsad qilib qo'ydik. Umuman olganda, ushbu algoritmda ko'rsatilgan lingvistik ekspertiza bosqichlari, albatta, ularning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, boshqa ish formatlari uchun ham tegishli bo'lishi mumkin.

Zamonaviy media nutqida haqorat, ehtimol, maqolalar, telereportajlar va ijtimoiy tarmoqlar va internet aloqalari mualliflari tomonidan qo'llaniladigan eng keng tarqalgan vositalardan biridir.

Ko'pincha ba'zi emojilarning ma'nosi haqidagi savol tuhmat bo'yicha bahslarda paydo bo'ladi. Tuhmat tushunchasi xalqaro huquqiy atama bo'lib, sha'ni, qadr-qimmati, obro'si va yaxshi nomini himoya qilish huquqlarini buzishning har xil turlariga nisbatan umumiy atama sifatida qo'llaniladi. «Tuhmat» tushunchasi ko'plab mamlakatlar qonunchiligida mavjud. Odatda, tuhmat qiluvchi ma'lumotlarga qonunni buzish, insofsiz xatti-harakatlar qilish, axloqsiz

xatti-harakatlar, ishda insofsizlik, sha'n va qadr-qimmat yoki ishbilarmonlik obro'siga putur etkazadigan ishbilarmonlik odob-axloqi yoki ish odatlarining buzilishi haqidagi da'volar kiradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Masalan, 2020-yilda avstraliyalik (Yangi Janubiy Uelsdan) ishi bo'lib, unda “ziplangan yuz” emojisidan iborat xabarni tuhmat deb hisoblash mumkinmi yoki yo'qmi, deb qaror qildi [38]. Bizning tadqiqotimiz uchun bu ish alohida qiziqish uyg'otadi, chunki unda lingvistik ekspertiza zarurati yoki aksincha, zarurat yo'qligi muhokama qilinadi. Bu ishda da'vogarda ham, javobgarda ham advokati bor. 2020-yilda sudlanuvchi o'zining twitter akkauntida da'vogarga oid 2019-yildagi OAV maqolasini qayta joylashtirdi. Foydalanuvchilarga ko'rinadigan maqolaning qisqacha mazmunidan ko'rinib turibdiki, sudya da'vogarga nisbatan «uning advokat sifatidagi vakolati haqida keskin izohlar» qilib, intizomiy ish qo'zg'atishni tavsiya qilgan. Bunga javoban ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilaridan biri shunday deb yozdi: «Bu 2019-yil iyul oyidagi voqea. Ammo bundan keyin unga nima bo'ldi?» Ayblanuvchi bu savolga bitta emoji bilan javob berdi: «-ziplangan yuz (🤪)».

3-rasm. Burrows v Houda ishidan Twitter yozishmalarining bir qismi

Bunga da'vogar da'vo arizasi bilan javob berdi. Uning fikricha, maqolaning asl reposti ham, emojilardan iborat xabar ham sudlanuvchining tuhmati edi.

Yangi Janubiy Uelsda tuhmat jarayoni bir necha bosqichlardan o'tadi va ish bo'yicha yakuniy qaror (hali?) chop etilmagan.

Emoji talqini masalasida sudya (Gibson DCJ) uning umumiy konsepsiyasiga va xususan, ziplangan yuz kulgichining ma'nosiga bir necha sahifa bag'ishlaydi. Qaror matnidan emoji ma'nosini aniqlash uchun sud tomonidan tan olingan bir nechta prinsiplarni aniqlash mumkin [1].

1. Postning ma'nosi — bu holda, emoji tvit — post atrofidagi barcha holatlardan kelib chiqib, “oddiy mulohazali o'quvchi” qanday fikrda bo'lishidan kelib chiqqan holda aniqlanadi.

2. Emoji ma'nosini aniqlash uchun mutaxassislarni jalb qilish majburiy emas; sudya bu qiymatni mustaqil ravishda aniqlashi mumkin.

3. Emoji ma'nosini aniqlash uchun sudya onlayn lug'atlardan foydalanishi mumkin, lekin u yerda berilgan ta'riflarga qat'iy rioya qilish talab qilinmaydi.

4. Emoji «jiddiy ma'noga» ega bo'lishi mumkin (masalan, huquqbuzarlik haqida xabar berish) va bu nafaqat mustaqil ma'noga ega bo'lmagan rasmlar.

5. Emojilarning ma'nosi talqinning har qanday formal qoidalari asosida emas, balki nashrning «umumiy taassuroti» asosida aniqlanadi.

Emojipediya tayanib, sudya “og'zi ziplangan yuz” kulgichi “sir” degan ma'noni anglatishi mumkinligini ta'kidlaydi. Biroq, sudya ushbu ta'rifga e'tibor berib, emoji ma'nosini lug'atga qat'iy muvofiq talqin qilmasligini darhol aniqlaydi: nashr etkazgan ma'no nashrning umumiy taassurotiga qarab belgilanadi.

Da'vogarning nazariyasiga ko'ra, sudlanuvchi emoji yordamida maqolada aytib o'tilgan intizomiy sud jarayoni da'vogar uchun noqulay yakunlanganligini anglatadi. "Janob Rasmussen [da'vogarning advokati] "ziplangan yuz" kulgichi ming so'zga arziydi, deb ta'kidlamoqda – emoji qaror da'vogar uchun noqulay bo'lganini bildiradi, biroq sudlanuvchi sud jarayonining natijasini oshkor qilishga haqli emas, va buning o'rniga, o'tgan yilgi gazetadagi maqolani qayta joylashtirib, o'quvchiga qolganini taxmin qilish uchun «ziplangan yuz» dan foydalanib, unga shama qilishga majbur bo'ladi [2].

Sudya bahsli xabar, aslida, da'vogar tomonidan e'lon qilingan ma'noga ega bo'lishi mumkin degan xulosaga keldi (the imputation pleaded ... is reasonably capable of being conveyed).

Avstraliyalik sudya taqdim etilgan kulgichni to'g'ri talqin qildi, ammo bizning nuqtai nazarimizdan, har qanday holatda ham, bunday vaziyatlarni obyektiv baholash uchun taqdim etilgan xabarning kontekstini hisobga olgan holda lingvistik ekspertiza talab qilinadi. Xuddi shu E. Goldmanning ta'kidlashicha, Qo'rama Shtatlarda jamoat manfaatlariga ega bo'lgan nashrlar uchun so'z erkinligi ko'proq himoyalanganligi sababli ishning natijasi boshqacha bo'lishi mumkin (ko'pgina shtatlarda bunday hollarda yozma qonun isbotlash yukini sudlanuvchi foydasiga qayta taqsimlaydi). «Ziplangan yuz»emoji ko'p mumkin bo'lgan ma'noga ega, biroq sudya tuhmat bo'lishi mumkin bo'lgan bir ma'noni aniqladi. ... Biroq, AQSH sudida, agar da'vogar tuhmat qiymati nafaqat mumkin, balki ehtimol»ekanligini tasdiqlovchi qo'shimcha dalillar keltirmaganida, ba'zi sudyalar bunday tuhmat da'vosini ko'rib chiqishdan bosh tortgan bo'lardi [3].

Bizning tadqiqotimiz uchun muhim bo'lgan ushbu ishning asosiy xulosasi shundan iboratki, prinsipial jihatdan, hatto bitta emojidan kelgan xabar ham ushbu noverbal belgining semantik farqlovchi funksiyasiga asoslanib, tuhmat sifatida tan olinishi mumkin.

Yuqorida keltirilgan sud ishlarini tanlash va huquqshunos olimlarning fikr-mulohazalari bizga emojining qonundagi ma'nosi haqida quyidagi xulosalar chiqarishga imkon beradi.

1. Har qanday aloqa vositasi singari, emoji ham, qoida tariqasida, yuridik ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Emojidan foydalanib, siz shartnoma tuzishingiz, sha'ni va qadr-qimmatiga putur yetkazishingiz, odamga tuhmat qilishingiz, «qotillik tahdidi» jinoyatini qilishingiz, terroristik harakatga sherik bo'lishingiz va hk.

2. Yuridik maqsadlarda kulgichning ma'nosini aniqlashda emoji ko'rinishi yozishma ishtirokchisi qurilmasidagi bilan aynan bir xil bo'lishini ta'minlash kerak (dasturiy ta'minotning bir xil versiyasidan foydalanish kerak va hokazo).

3. Emoji o'z ichiga olgan matnni talqin qilish tamoyillari odatda oddiy matnni sharhlash bilan bir xil. Bu yerda asosiy savol — oddiy aqli o'quvchi barcha hamrohlik qiluvchi omillarni hisobga olgan holda xabarni qanday tushunishi.

4. Xabarlarni emojilar bilan sharhlashda nafaqat emojilarning odatiy («lug'at») ma'nosini, balki xabarning mazmunini va xabarni yetkazish bilan bog'liq barcha holatlarni hisobga olish kerak: oldingi yozishmalar, tomonlarning keyingi xatti-harakatlari, ularning odatiy amaliyoti va boshqalar.

5. Emoji ma'nosi yozishmalar ishtirokchilari mansub bo'lgan ijtimoiy guruhga (millat, yosh va boshqalar) qarab sezilarli darajada farq qilishi mumkin. Xabarni sharhlashda bu omil ham hisobga olinishi kerak.

6. Emoji ma'nosini aniqlash uchun mutaxassislarni jalb qilish majburiy emas; sudya bu qiymatni o'z tajribasiga asoslanib mustaqil ravishda aniqlashi mumkin (va ba'zi yurisdiksiyalarda bu rol hakamlar hay'atiga berilishi mumkin). Biroq, aniq bo'lmagan holatlarda, masalan, jinoiy jargonni talqin qilish uchun ekspertiza o'tkazish mutlaqo oqilona qadamdir.

7. Emojidan iborat xabar yozma shakl talabiga javob beradimi, degan savol ochiqlicha qolmoqda.

8. Hatto bitta emojidan kelgan xabar (masalan, 📄) ba'zi hollarda taklifning haqiqiy qabul qilinishi yoki shu tarzda tuzilgan shartnomadagi «imzo» sifatida tan olinishi mumkin.

Tahlil va natijalar. Haqoratlangan hollarda lingvistik ekspertizani tayinlash va o'tkazishda, boshqa har qanday ekspertiza singari, keyinchalik tadqiqotning borishi va natijalariga ta'sir qiladigan kamchiliklar va xatolar yuzaga kelishi mumkin, bu esa olingan xulosalarning asosiligi va ishonchliligiga shubha tug'dirishi mumkin. Bunday oqibatlarining oldini olish uchun yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xatolar haqida aniq tushunchaga ega bo'lish, shuningdek, yuzaga keladigan muammolarni hal qilish yo'llarini bilish kerak.

1-bosqich. Ekspertizani tayinlash va o'tkazishning qonuniyligini tahlil qilish.

Haqorat og'zaki jinoyatdir, shuning uchun haqoratning mavjudligi yoki yo'qligi faktini aniqlash sudning vazifasi va sof huquqiy masala bo'lib, tilshunos mutaxassis buni hal qilishga haqli emas. Mutaxassis tadqiqotni faqat o'zining maxsus bilimiga, ya'ni tilshunoslik sohasidagi bilimiga muvofiq olib borishi kerak.

Bu shuni anglatadiki, tilshunos taqdim etilgan obyektini faqat munozarali matnning haqoratli belgilarini aniqlash va ushbu matnning haqoratli xususiyati ma'lum bir shaxsga tegishli yoki yo'qligini aniqlash uchun tekshirishi mumkin.

Haqoratlanganlik holatlarida lingvistik ekspertiza tayinlashda eng ko'p uchraydigan xato jismoniy va yuridik shaxslarning sha'ni va qadr-qimmatini, ishchanlik obro'sini himoya qilish holatlarida faktlarni aniqlash bilan bog'liq savollarni ko'tarishdir. Muayyan jismoniy yoki yuridik shaxsga nisbatan bayonot shaklida ifodalangan salbiy ma'lumotlarni aniqlash uchun lingvistik tadqiqotlar o'tkazish zaruriyatini farqlash muhimdir.

Fuqarolarning sha'ni va qadr-qimmatini, shuningdek, fuqarolar va yuridik shaxslarning ishchanlik obro'sini himoya qilish bo'yicha ishlarda da'vogar to'g'risidagi ma'lumotlarning tuhmat qiluvchi xususiyati ish uchun ahamiyatli bo'lgan holatlardan biridir. Ushbu fakt (ma'lumotlarning tuhmat yoki tuhmapsizligi) ish bo'yicha aniq ish yuritish doirasida aniqlanishi kerak, sudya, tergovchi yoki boshqa vakolatli shaxs tomonidan belgilanadi va tilshunos mutaxassisning vakolatiga kirmaydi. Biroq, tuhmat ma'lumotlari — bu amaldagi qonunchilikning fuqarosi (yoki yuridik shaxsi) tomonidan buzilganlik, nohaq xatti-harakatlar sodir etilganligi, shaxsiy, jamoat yoki siyosiy hayotda noto'g'ri, axloqsiz xatti-harakatlar, ishlab chiqarish, iqtisodiy va tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda nohaqlik, biznes etikasi yoki biznes-do'stlikni buzish to'g'risidagi da'volarni o'z ichiga olgan ma'lumotlar.

2-bosqich. Mutaxassis tilshunos tomonidan o'zini qiziqtirgan ma'lumotlarni aniqlashda uning huquqiy imkoniyatlaridan foydalanish.

Bundan kelib chiqadiki, mutaxassis tilshunos o'z vakolati doirasida quyidagi ma'lumotlarni belgilashga haqli:

- bahsli materiallarda muayyan jismoniy yoki yuridik shaxsga oid ma'lumotlarning mavjudligi;

- ushbu ma'lumotlarning salbiy xususiyati (mavjud qonun hujjatlarini buzish, insofsiz harakat qilish, shaxsiy, ijtimoiy yoki siyosiy hayotda noto'g'ri, axloqsiz xatti-harakatlar, ishlab chiqarish, iqtisodiy va tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda insofsizlik, ishbilarmonlik odob-axloqi yoki ishbilarmonlik odatlarini buzish).

Agar tilshunos mutaxassis tomonidan aniqlangan ushbu uchta element mavjud bo'lsa, vakolatli shaxs tuhmat qiluvchi ma'lumotlar mavjud degan xulosaga keladi.

3-bosqich. O'tkazilgan tadqiqotlar va lingvistik ekspertiza o'tkazish amaliyoti asosida biz tomonidan tavsiya etilgan savollarning taxminiy ro'yxatiga – taqdim etilgan so'z yoki matn ma'lum bir shaxsga tegishlimi degan asosiy xulosa chiqarish uchun javob berish.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, fuqarolarning sha'ni va qadr-qimmatini, shuningdek, fuqarolar va yuridik shaxslarning ishchanlik obro'sini himoya qilish bo'yicha ishlarda lingvistik ekspertiza o'tkazish amaliyotida mutaxassislarga quyidagi savollarni berishni tavsiya qilamiz:

1. Tadqiqot uchun taqdim etilgan materiallarda ... (jismoniy yoki yuridik shaxs ko'rsatilgan) haqida ma'lumotlar mavjudmi?

2. Agar ma'lumot mavjud bo'lsa, u salbiymi?

3. Agar salbiy ma'lumot bo'lsa, u qanday shaklda ifodalanadi: bayonot, baho, fikr yoki hukm? O'z navbatida, haqorat — bu nomaqbul shaklda ifodalangan ma'lum bir shaxsga qaratilgan salbiy til birliklari. Ekspertni haqorat qilish belgilarini aniqlash uchun lingvistik ekspertiza o'tkazish jarayonida, bizning fikrimizcha, quyidagi vazifalarni hal qilish kerak:

- adresatga qaratilgan nutq ta'sirini o'rnatish (aniq bir shaxsga qaratilgan);
- ushbu nutq ta'sirining tabiatini aniqlash (salbiy/ijobiy),
- ifoda shaklini o'rnatish (odobsiz/norma doirasida)

Ushbu muammolarni hal qilish ekspertga asosiy xulosa chiqarish imkonini beradi — taqdim etilgan so'z yoki matn aniq bir shaxsga tegishlimi — ... (to'liq ism)? / Tadqiqot uchun taqdim etilgan so'z yoki matn aniq bir shaxsga qaratilganmi — ... (to'liq ism)? Bunday xulosaga kelganda, tilshunos bahsli materiallarda har qanday nominatsiyalar, ya'ni ma'lum bir shaxsning ko'rsatkichlari mavjudligini aniqlashi kerak. Matnning ma'lum bir adresatga qaratilganligini aniqlash huquqbuzarlikni haqorat sifatida kvalifikatsiya qilishning muhim belgisidir. Agar tilshunos matnda ushbu xususiyat yo'qligini aniqlasa, sud noqonuniy harakatni haqorat deb tan olmaydi.

4-bosqich. Butun obyekttni tahlil qilish orqali matnning yo'nalishini aniqlash.

Muhim jihat shundaki, nutqda shaxsning to'liq ismi, otasining ismi va familiyasi juda kam qo'llaniladi (rasmiy ishbilarmonlik uslubi doirasida yaratilgan matnlar bundan mustasno). O'rganilayotgan materiallarda qabul qiluvchining belgilanishi ko'pincha bilvosita bo'ladi, masalan, faqat familiya yoki to'liq bo'lmagan tegishli ism ishlatiladi, olmoshlar ham ishlatilishi mumkin (siz, u, bu, bu va boshqalar). Ko'pincha murojaat qiluvchi matnda adabiy til me'yorlaridan tashqariga chiqadigan so'z bilan belgilanadigan holatlar mavjud (tasvirli, odobsiz va boshqalar). Bunday hollarda sud muhokamasi ishtirokchilarining savollari bo'lgan qismini emas, balki butun obyekttni tekshirish muhimdir. Barcha materiallarni o'rganib, ishning holatlarini bilib, ekspert matnning yo'nalishini aniqlay oladi.

Qanday qilib (obyektning nomi yoki ma'lum bir tirnoqni ko'rsatgan holda) ma'lum bir shaxsga tegishli ekanligini aniqlagandan so'ng, bu kontekstda uning tabiati — salbiy, ijobiy yoki neytralmi? Bu savolga javob berayotganda, tilshunos bayonotning salbiy xususiyatini aniqlashi kerak. Asosan, inkor semantika, ya'ni leksik birliklarning semantik ma'nosi alohida va

jamlangan holda belgilanadi. Biroq, salbiy tabiat aniq ifodalanmagan holatlar mavjud. Bu turli xil badiiy usullardan foydalanish (ironiya, til o'yinlari va boshqalar) bo'lishi mumkin yoki ibora neytral bo'lishi mumkin, ammo matnning umumiy mazmuni yoki har qanday tashqi omillar ta'siri ostida salbiy xarakter paydo bo'ladi. Bunday hollarda obyektni bir butun sifatida tahlil qilish, materialning g'oyaviy-tematik yo'nalishini o'rnatish, ekstralingvistik omillarni hisobga olish kerak.

5-bosqich. Taqdim etilgan so'z yoki matnni til normasiga muvofiqligi nuqtai nazaridan aniqlash.

Keyingi bosqich, ekspert xulosasining oldingi xulosalarini umumlashtirib, so'z yoki matn qanday shaklda ifodalanmaganligini aniqlash — odobsizmi yoki lingvistik me'yor doirasidami? Tilshunoslik nuqtai nazaridan, so'zlashuvning nomaqbul shakli — bu umumiy til normalariga, shuningdek, ma'lum bir til muhiti me'yorlariga mos kelmaydigan lisoniy birliklardan foydalanishdir. «Nomaqbul» tushunchasi bilan bog'liq bo'lgan ifoda shaklini aniqlash uchun tilshunos har tomonlama tahlil qilishi kerak: xabarning maqsadli yo'nalishini baholash, matn uslubini o'rnatish, axloq me'yorlaridan chetga chiqishlar mavjudligini / yo'qligini aniqlash, va til, va iloji bo'lsa, ishtirokchilarning holati va holatini hisobga olish (agar bu ma'lumot mavjud bo'lsa yoki taqdim etilgan bo'lsa).

Haqorat ishi bo'yicha xulosa chiqarishda ushbu bosqichma-bosqich tavsiya, bizning fikrimizcha, mutaxassisga keraksiz ishlardan qochish imkonini beradi va tadqiqot jarayonini optimallashtirish va tadqiqot uchun taqdim etilgan materiallarda aniq ma'lumotlarni aniqlashga qaratilgan.

6-bosqich. Ekspertizani tayinlagan shaxslar tomonidan ushbu vaziyatni hal qilish uchun savolning mumkin bo'lgan noto'g'riligi bilan bog'liq muammolarni aniqlash.

Sud ishlari amaliyotida lingvistik ekspertizani tayinlagan shaxs yoki organ tomonidan quyidagi guruhlarga bo'linishi mumkin bo'lgan noto'g'ri savollar shakllantirilganda vaziyatlar yuzaga kelishi mumkin:

1. Mutaxassis tilshunosning vakolatiga kirmaydigan savollar, ya'ni tilshunoslik sohasidagi maxsus bilimlar doirasidan tashqariga chiqadigan savollar. Masalan, «Taqdim etilgan ibora/so'z/ibora qabul qiluvchiga qanday ta'sir qiladi?» kabi savol berish mutaxassis tilshunosning vakolatidan tashqarida, chunki inson ongiga har qanday ta'sir qilish masalasi psixologiya sohasidagi maxsus bilimlar yordamida hal qilinadi. Bunday savolni qo'yishda tilshunos o'z xulosasida bu masala uning vakolatidan tashqarida ekanligini va bu muammoni hal qilish uchun boshqa maxsus bilim sohasidagi mutaxassisni, ya'ni ekspert-psixologni jalb qilish zarurligini ko'rsatishi kerak.

2. Sud yoki jarayonni olib boruvchi boshqa shaxs tomonidan hal qilinishi kerak bo'lgan har qanday faktlarni huquqiy kvalifikatsiya qilish bilan bog'liq masalalar. Shuni esda tutish kerakki, haqorat qilish holatlarida ekspertiza tayinlashda ekspert, niyatning mavjudligini aniqlash va bayonotlarning haqiqat yoki yolg'onligini aniqlash bilan bog'liq masalalarni hal qila olmaydi. Ushbu savollar ish bo'yicha aniq ish yuritish doirasida aniqlanishi kerak va tilshunos mutaxassisning vakolatiga kirmaydi. Ya'ni, «Taqdim etilgan gap haqiqatga to'g'ri keladimi?» yoki «Manzil vakilining harakatlarida niyat bormi?» kabi savollarni qo'yish to'g'ri emas. Yuridik malakaga oid savollar tug'ilgan taqdirda, ekspert ekspertiza o'tkazishni tayinlagan organni savol yoki savollarning noto'g'ri ko'tarilganligi to'g'risida xabardor qilishi kerak (agar to'g'ri

tuzilgan boshqa savollar mavjud bo'lsa, xulosa matnida tegishli ko'rsatmalar bering, agar javob berish mumkin bo'lgan boshqa savollar bo'lmasa, iltimosnoma orqali).

3) Yetakchi bo'lgan savollar (ya'ni javoblarni to'g'ridan to'g'ri yoki bilvosita shaklda o'z ichiga olganlar). Masalan, «Taqdim etilgan ibora gapmi?», yoki «Matnda qanday haqorat alomatlari bor?» kabi savollar.

Bunday savollarni keltirayotganda ekspert o'z mutaxassisida ularning mohiyatini o'rganishi, ushbu savol nima uchun yetakchilik qilayotganligini tasdiqlashi va savolning to'g'ri shakllantirilishi variantini taqdim etishi kerak, bu esa qo'yilgan savolning ma'nosini anglatadi.

4) O'rganilgan materialning yetarli hajmi yetarli emasligi yoki o'rganish obyektining sifatsizligi tufayli javob bera olmaydigan savollar.

Tadqiqot uchun ko'proq material kerakligi ayon bo'lgan taqdirda, ekspert (mutaxassis) bu haqda ekspert tashkilotiga ma'lum qilishi kerak, shunda ular, o'z navbatida, ekspertizani buyurgan organga qo'shimcha materiallarni taqdim etish to'g'risida ariza topshirishadi yoki mijozga to'g'ridan to'g'ri (agar u mutaxassisning fikri bo'lsa) to'liq va obyektiv tahlil uchun barcha mumkin bo'lgan materiallarni taqdim etish zarurligi haqida ma'lumot berishadi. Haqorat holatlarida tekshirishning bir qismi sifatida obyekt ko'pincha kattaroq matnning bir qismi bo'lgan ibora yoki so'zga aylanadi. Bunday holda, butun obyekt u yaratilgan asl shaklda so'rash kerak. Agar obyekt sifatsizligi sababli tekshirish mumkin bo'lmasa (masalan, matnning skanerlangan nusxasini o'qish qiyin bo'lsa yoki matn o'qib bo'lmaydigan qo'l yozuvida qo'lda yozilgan bo'lsa yoki raqamli tashuvchi tekshirilishi kerak bo'lgan obyekt takrorlamasa), ya'ni, obyekt tekshirish uchun yaroqsiz, keyin ekspert buni ekspertizani tayinlagan organga murojaatida (agar obyekt butunlay yaroqsiz bo'lsa) yoki o'rganish obyektining qisman yaroqsizligi to'g'risida xulosasida (agar obyekt qisman yaroqsiz bo'lsa) ko'rsatishi kerak.

Har bir alohida holatda, ekspert unga savolni noto'g'ri shakllantirish muammosini bartaraf etishga yordam beradigan bir qator harakatlarni amalga oshirishi yoki ekspertiza tayinlagan shaxslar tomonidan ushbu vaziyatni keyingi hal qilish uchun tegishli organlarga xabar berishi kerak.

Tilshunos o'z oldiga qo'yilishi mumkin bo'lgan vazifalarni aniq tushunishi, haqorat holatlari bo'yicha lingvistik ekspertiza tayinlashda xato va kamchiliklar aniqlansa, ularni to'g'ri hal etishi kerak. Aks holda, lingvistik tadqiqotlarni tayinlash va o'tkazishdagi bunday muammolar noto'g'ri, asossiz xulosalar chiqarishga olib kelishi mumkin va natijada – ish yuritishning adolatsiz hal etilishiga olib keladi.

7-bosqich. Adresatning til resurslarini tejash istagi nuqtai nazaridan Internet matn tahlilining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish.

Zamonaviy sharoitda yaratilgan internet matni nafaqat hissiy-ekspressiv funksiya bilan, balki ma'lum bir kommunikativ maqsadni qo'ygan holda ma'ruzachining nutq ta'sirini o'z ichiga olgan ma'ruzachi funksiyasi bilan ham tavsiflanadi. Shuning uchun ham yaqinda ijtimoiy tarmoqlar va internet aloqalarida xabar yuborish uchun tezkor messenjerlarning rivojlanishi munosabati bilan emoji (yapon tilidan tarjima qilinganda «hissiyot surati» degan ma'noni anglatadi) — «xalqaro standart asosida yaratilgan murakkab semiotik belgilar yoki piktogrammalar» Unicode shriftlari hissiyotlar yoki g'oyalarni vizualizatsiya qilish va yuqori tezlikda uzatish vositasi sifatida ishlatiladi" [85]. Umuman olganda, emoji hissiyot tasvirini, shuningdek, ma'lum bir kundalik narsa, g'oya yoki artefakt tasvirini o'z ichiga olgan so'zning

metaforik ko'chirilishiga asoslangan kontekstni hosil qiladi: Bu kompyuter vositachiligidagi muloqotning bunday matnlari tobora ko'proq sud-tibbiy tilshunoslik ekspertizasi (keyingi o'rinlarda SLE deb ataladi) obyektlariga aylanib bormoqda – bu turli toifadagi holatlar doirasida jinoiy ahamiyatga ega ma'lumotlarni o'rganish orqali faktik ma'lumotlarni olish maqsadida amalga oshirilgan protsessual harakat bo'lib, ularning tipiklari tuhmat, haqorat, ekstremizm va og'zaki tahdiddir.

Muhokama. Tahdidning taklif mazmunining semantik bloklari joriy qonun hujjatlarining moddalariga muvofiq muayyan jinoiy ishlarda SLE o'tkazish amaliyotida aniqlanishi kerak. Shu bilan birga, sud-tibbiy ekspertizasini o'tkazishda, bundan tashqari, muloqotning noverbal tarkibiy qismlarini hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Bu so'zlashuvning menaziv tarkibiy qismini shakllantirish uchun vosita bo'lib xizmat qiladi, bu esa ziddiyatli nutq aksiyasi sifatida tahdid yaratish uchun zarurdir.

Jonli muloqotda, birinchi navbatda, bu tahdidning ohangi, yuz ifodalari, imo-ishoralar (qat'iy tahdidli qarash, mos keladigan tajovuzkor ohang, qurol namoyishi) yordamida vizual tahdidni yaratish vositasi bo'lib xizmat qiluvchi multimodal komponentlarga tegishli, o'ng qo'lning bosh barmog'ini bo'yin bo'ylab yon tomondan yon tomonga ushlab turish va hokazo). Matnlar tabiatda tobora ko'proq polikod (kreollashtirilgan) bo'lib borayotgan internet muloqotida emoji ham tahdid yaratish vositasi bo'lib, uning tavsifi bayonning mantiqiy-sintaktik tarkibiy qismini to'liq matn bilan ishlashda bo'lgani kabi nazarda tutish bilan bog'liq ekspertning qo'shimcha harakatlarini talab qiladi.

Emojilarni lingvistik o'rganishda internet nutqining bo'shlig'ida qaysi noverbal aloqa komponentlaridan foydalanish prinsiplaridan biri matnning illocutionida manzilning leksik vositalarni saqlab qolish istagi ekanligini hisobga olish zarur. Inson miyasining funksiyasi ushbu prinsipga asoslanadi, uning asosida inson berilgan til vazifasini hal qilish uchun eng kam xarajatli harakat foydasiga tanlov qiladi. Shuning uchun, matnli xabarni yaratishda, inson odatda minimal og'zaki vositalardan foydalangan holda eng aniq ifodalangan ma'noni yetkazishga intiladi. Bu internet matnidagi noverbal komponentlarning og'zaki bo'lganlarga nisbatan ustunligiga tez tendensiyaning sababi, bu emodzilarining tobora ommalashib borayotganini tushuntiradi. Kompyuter vositasida muloqotda noverbal komponentlardan foydalanish shu qadar aniq bo'lib bormoqdaki, emoji og'zaki komponentlarni, shu jumladan jinoiy tahdid matnini yaratishda to'liq almashtira oladi. Lingvistik ekspertiza muloqotni o'zining funksional jihati bo'yicha ma'ruzachining maqsadi va niyatlari nuqtai nazaridan tekshiradi. Shu munosabat bilan, SLEni o'tkazishda pragmatik jihat muhim ahamiyatga ega, chunki u konfliktli nutq aktining tegishli komponentini (tasviriy, perlokatsion) o'rganishga va nutqni modellashtirishga yordam beradi.

Emoji tahdidi bayonotlarida, birinchi navbatda, o'xshash janrdagi matnlar uchun V.V.Dementev yozganidek, tegishli prosodik komponentni ta'minlash uchun, birinchi navbatda, ma'lum bir tahdidli ohangni («model tonallik») ta'kidlash kerak [4]. Tahdidlarni ifodalashda emoji boshqalar tomonidan ham amalga oshirilishi mumkin:

- tahdidni qabul qiluvchiga ishora qilish funksiyasi
- gap tarkibida formal semantik komponentni almashtirish vazifasi;
- xabarni kuchaytirish funksiyasi;
- semantik konvolyutsiya funksiyasi;
- provokatsion funksiya;

- ogʻzaki ifodalangan maʼnoni yoʻq qilish funksiyasi;
- kinoya va kinoyani ifodalash vazifasi [5].

Internet-muloqotda tahdid koʻrinishida ogʻzaki tajovuzni ifodalashga qodir emoji-larning lingvistik tavsifi uchun, uning taklif mazmunining oʻziga xos variantlarini hisobga olgan holda, noverbal tarkibiy qismlarning ayrimlarini aniqlash mumkin. Emojining barcha maʼnolarini dekodlash Apple operatsion tizimi asosida yaratilgan va jamoat mulki boʻlgan ingliz tilidagi «Emojipedia» elektron ensiklopediyasi asosida amalga oshirilishi mumkin.

Tilshunoslar hamjamiyatiga kompyuter aloqasining zamonaviy matnlarida ogʻzaki tajovuzkorlik (shu jumladan tahdidlar) namoyon boʻlishi bilan bogʻliq muammolarni hal qilishda yordam berish uchun onlayn platforma yoki sharhlar bilan elektron ensiklopediya, va ogʻzaki tajovuzning turli koʻrinishlariga ega boʻlgan, shu jumladan tahdid koʻrinishidagi turli bayonotlarning aniq misollari bilan taʼminlangan muloqotning bunday noverbal tarkibiy qismlarining tavsiflarini ishlab chiqish zarur deb hisoblaymiz.

Xulosa. Shunday qilib, noverbal komponentlar sifatida kulgichlar va emoji-lar kompyuter vositachiligidagi muloqotning zamonaviy gipermatnlarining eng muhim tarkibiy qismidir. Matnning emotsional va ifodali tarkibiy qismini yetkazishning dastlabki vositasi boʻlgan holda, emotsionallar metaforik emoji-larga aylantirildi. Bu vositalar hissiyotlardan tashqari, tahdid shaklida ogʻzaki tajovuz matnining tahlilida muhim rol oʻynaydigan gʻoyalari, obyektlar, ashyolarni ham ifoda etadi.

Tahdidni aniqlash amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq oʻtkaziladigan sud-lingvistik ekspertizasi doirasida amalga oshiriladi. Emoji semiotikasi tahdididagi lingvistik belgi sifatida ularning semantik, sintaktik va lingvopragmatik tarkibiy qismlarini menassivning taklif mazmuniga muvofiq tahlil qilishni oʻz ichiga oladi. Emojilarni tahlil qilish, dekodlash va verbalizatsiya qilish mutaxassis uchun katta qiyinchilik tugʻdirganligi sababli, aloqaning noverbal tarkibiy qismlari tavsifi va ogʻzaki tajovuzning turli koʻrinishlari, shu jumladan tahdidlar haqidagi bayonotlar misollari bilan elektron ensiklopediya yaratish kerak, bu umuman internet aloqalarida ogʻzaki tajovuzning namoyon boʻlishi bilan bogʻliq boʻlgan SLE doirasidagi turli muammolarni hal qilishda yordam beradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Баранов А. Н. Лингвистическая экспертиза текста: теория и практика: учеб. пособие. М.: Флинта; Наука, 2007. S. 399.
2. Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза: курс общей теории. -М., 2006.
3. Герасина Д. А. Судебная лингвистическая экспертиза через призму дел о защите деловую репутацию// Евразийское научное сообщество. 2015, № 6, С.94-96.
4. Будко Т. В. Судово-лингвистична та несудова (Наукова) лингвистична экспертиза (теоретико-правовой аспект). - С. 314-320.
5. Грачев М. А. Проблема становления и формирования лингвокриминалистики как науки // Вестник Нижегородского университета имени Н. И. Лобачевского. Лингвистика. 2010. № 4 (2). S. 499.
6. Судебная экспертиза в гражданском судопроизводстве: организация и практика: научн. - практ. пособие/ Йе. R. Россинская [i dr.]; pod obsh. Ред. Е. R. Россинского. Москва: Юрайт, 2010. 535с.
7. Хайитов Х. Qonun ijodkorligida yuridik-lingvistik ekspertiza oʻtkazishning tashkiliy va huquqiy masalalari. Monografiya. Toshkent 2012. – B. 50.

8. Xudoyberdiev A. Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini ekspertizadan o'tkazish tartibi va uning amaliy ahamiyati / Demokratlashtirish va inson huquqlari. – 3/2022.

Received: 15 April 2025**Accepted:** 1 May 2025**Published:** 10 May 2025*Article / Original Paper***MODERN SYNONYMS AND TERMS OF COMPUTER-GAME SLANG IN RUSSIAN****Fayzullina Nargiza Damirovna**

Assistant teacher

Kattakurgan branch of SamSU

E-mail: narciss.fayzullina@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the analysis of synonymous relations of computer-game slang, since social networks, chats and online games contribute to the rapid spread of new words and expressions. Dictionaries compiled by gamers or communities may contain definitions, terms that need paradigmatic relations, which emphasizes the relevance of the work. Tracing language changes, one can get an idea of what values and priorities exist at a particular time and in a particular culture, which is the significance of this article. The problem of synonymy of computer slang is that many words quickly go out of use, without having time to reflect in the synonymous series. This is due to the fact that in the 21st century, language, under the influence of the technological process, quickly adapts to new realities, and what was relevant several years ago can quickly become obsolete. The object is the vocabulary of players, studied on various gaming platforms. The study material was based on the streaming platforms Twitch, YouTube Gaming Mixer, and also analyzed the lexical units used in voice and text messages of chats and forums of users of such popular games as Counter strike: Global offensive, World of tanks, Minecraft, PUBG: Battlegrounds, Fortnite: Battle Royale, Dota 2. The novelty of the study is the compilation of a synonymous dictionary of computer and game slang, which will allow combining various lexical units used in different game contexts and genres. The work is carried out in line with the descriptive method of linguistics. The results of our linguistic study can be used in compiling a dictionary of synonyms of the Russian language.

Keywords: computer and gaming slang, synonyms, internet culture, network jargon, vocabulary variability.

СОВРЕМЕННЫЕ СИНОНИМЫ И ТЕРМИНЫ КОМПЬЮТЕРНО-ИГРОВОГО СЛЕНГА В РУССКОМ ЯЗЫКЕ**Файзуллина Наргиза Дамировна**

Ассистент-преподаватель

Каттакурганского филиала СамГУ

Аннотация. Статья посвящена анализу синонимичных отношений компьютерно-игрового сленга, так как социальные сети, чаты и онлайн-игры способствуют быстрому распространению новых слов и выражений. Словари, составленные геймерами или сообществами, могут содержать определения, термины, которые нуждаются в парадигматических отношениях, что подчеркивает актуальность работы. Проследивая языковые изменения, можно получить представление о том, какие ценности и приоритеты существуют в конкретное время и в конкретной культуре, что представляет значимость данной статьи. Проблема синонимии компьютерного сленга состоит в том, что многие слова быстро выходят из употребления, не успев отразиться в синонимическом ряду. Это связано с тем, что в XXI веке язык под действием технологического процесса быстро адаптируется к новым реалиям, и то, что было актуально несколько лет назад, может быстро устареть. Объектом является лексика игроков, исследованная на различных игровых платформах. Материалом исследования послужили платформы для стриминга Twitch, YouTube Gaming Mixer, а также проанализированы лексические единицы, используемые в голосовых и текстовых сообщениях чатов и форумов пользователей таких популярных игр, как Counter strike: Global offensive, World of tanks, Minecraft, PUBG: Battlegrounds, Fortnite: Battle Royale, Dota 2. Новизной исследования является составление синонимического словаря компьютерно-игрового сленга, что позволит объединить разнообразные лексические единицы, использующиеся в разных игровых

контекстах и жанрах. Работа выполнена в русле описательного метода лингвистики. Результаты проведенного нами лингвистического исследования можно применить в составлении словаря синонимов русского языка.

Ключевые слова: компьютерно-игровой сленг, синонимы, интернет-культура, сетевой жаргон, изменчивость словарного состава.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N52>

ВВЕДЕНИЕ

Компьютерные игры и интернет-культура стали неотъемлемой частью жизни современного общества, особенно среди молодежи. Платформы для стриминга Twitch, YouTube Gaming Mixer и многие другие предоставляют игрокам возможность делиться своим игровым опытом в реальном времени. Это создает уникальное взаимодействие между стримерами и зрителями. Турниры по таким играм, как League of Legends, Dota 2 и Counter-Strike: Global Offensive, PUBG [1] привлекают огромные аудитории и формируют новые культурные тренды, включая язык, стиль общения и даже моду. В свою очередь, игровая культура формирует нестандартную лексику, включающую неологизмы и заимствования из английского языка. Сбор лексики из чат-логов, форумов и специализированных словарей поможет понять молодежный сленг, сократить дистанцию между поколениями, создавая более гармоничную атмосферу в семье, учебе, обществе.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДОЛОГИЯ

Рассматриваемая жаргонная подсистема языка характеризуется высокой степенью специфичности, быстрой изменчивостью, наличием большого количества англицизмов. Такие слова и термины, как «читер» (мошенник), «бан» (запрет), «нуб» (новичок) выходят за пределы игры и становятся частью повседневной речи, требуя внимательного анализа, чтобы понять, как они адаптируются и изменяются в русском языке.

В виду того, что компьютерно-игровой сленг отражает социальные и культурные изменения, а также активно участвует в формировании живого развивающегося языка, то он затрагивает проблему лингвизмологии. Многие лингвисты (Л.П. Крысин, С.И. Левикова, И.О.Федоров и др.) воспринимают активное развитие игрового сленга как «засорение» языка, которое наносит непоправимый ущерб культуре языка в целом. Другие (М.А. Грачев, Л.В. Владимирова, В.И. Шляхов и др.) признают молодежный сленг одним из средств обогащения речи [2].

Компьютерно-игровой сленг богат синонимами, что связано с несколькими факторами: быстрое развитие индустрии (игровая индустрия постоянно развивается, и вместе с ней появляются новые термины и понятия, требующие новых слов и выражений), разнообразие игровых жанров, культурные различия (игроки из разных стран и культур могут создавать свои версии терминов, что приводит к множеству синонимов), креативность сообщества (игроки часто придумывают новые слова для выражения своих идей, что способствует появлению синонимов), языковая игра (игроки любят играть со словами, создавая новые формы и вариации существующих терминов). Такое разнообразие позволяет игрокам более точно и креативно выражать свои мысли и эмоции в игровом контексте, позволяя не только передавать информацию, но и передавать стилистические оттенки (синонимы).

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Рассмотрим несколько примеров синонимов компьютерно-игрового сленга, отобранных с платформы Twitch, YouTube Gaming Mixer и электронных словарей (из-за наличия большого количества экспрессивных и бранных слов, приведенные примеры подверглись редактированию).

AGI (agility) 1, DEX (dexterity)2 – ловкость, маневренность, подвижность (гибкость и быстрота программного обеспечения).

*Я выбрал класс с высоким **AGI**, чтобы быстрее убивать врагов и уклоняться от их атак; Мой персонаж имеет высокий **DEX**, поэтому он всегда первым атакует врагов и легко уклоняется от их ударов. Это дает мне огромное преимущество в PvP.*

CON (constitution)1, VIT (vitality)2, СКИЛ 3 – телосложение, живучесть, выносливость, боевое умение.

*Прокачал свой **CON** до максимума, чтобы иметь больше здоровья в боях. Теперь я могу выдерживать удары врагов и оставаться в строю дольше; Чтобы дольше сражаться и легко переживать самые тяжелые битвы я увеличил свой **VIT**; Мои атаки теперь наносят в два раза больше урона, так как я прокачал свой **скил** на использование меча!*

НОТ (сокр. от **Heal Over Time**, лечение с течением времени, хот) **1, ЭНЧАНТ** (to enchant: заколдовывать) **2** – заклинание или способность в RPG или MMORPG играх, которая восстанавливает **НР** (здоровье) дружественного игрока в течении некоторого времени.

*Я использовал **НОТ** на нашем танке, чтобы он мог дольше держаться в бою, пока мы расправляемся с боссом; Дракон решил **энчантить** меч, чтобы добавить ему огненный урон – теперь он просто неотразим!*

АНТАГ (untag) 1, ноуклан, ноклан (no clan) 2, соло, солист – одиночка, персонаж без кланового значка (tag),

*Я – **АНТАГ**, так что могу свободно исследовать мир без обязательств перед кланом; Он из **нокланов**, поэтому не следует клановым правилам; Alon Boy **солист**, он выполняет задания по своему усмотрению.*

ДОТ (damage over time) 1, ДЕБАФФ 2, AoE (Area of Effect) 3 – негативное заклинание, наносящий определенное количество урона не мгновенно, а в течение определенного времени.

*Я применил **ДОТ**, пока он не успел убежать; Наложил **дебафф** на босса, чтобы снизить его защиту; Используй **АоЕ**, чтобы нанести урон всем врагам в зоне, и это помогло нам быстро расправиться с ними.*

ДОНАТОР 1, РЕАЛЬЩИК 2 – человек, который занимается донатом, т.е. вкладывает реальные деньги в покупку внутриигровых ценностей в игровом магазине или на черном рынке, нередко тысячи, а то и десятки тысяч долларов.

*Рядом с машиной посажу кого-нибудь тем временем **донаты** за месяц идут...; Он **реальщик**, всегда покупает топовые шмотки за деньги, а я предпочитаю фармить их сам.*

ЗАДРОТ 1, ХРОН 2 – хронический игрок, обычно подросток-переросток, сутками играющий в одну и ту же игру.

Он настоящий **задрот**, играет в одну и ту же игру уже несколько месяцев без перерыва; **Shooter-хрон**, всегда на связи в игре и знает о ней всё.

ИМБА 1, САСНЫЙ 2, ТОПЧИК 3 – нечто чрезмерно крутое, классный, прикольный.

ХП– это **имба** против десяти; Это просто имба, а ну **Прокон**, ты **сасный**; **Топчик** игра, не могу оторваться.

ЛИВНУТЬ (leave) 1, тильтануть (tilt) 2 — выход из игры или чата, когда игра проиграна,

Ливнул из игры, когда понял, что шансы на победу минимальны; После того, как его убили в последний момент, он просто **тильтанул** в чате.

ЛИЧЕР 1, КИЛЛСТИЛ 2 – класс или персонаж, не несущий затрат при прокачке, персонаж, выжидающий момент для решающего удара, наносит его, убивает моба и получает все бонусы себе.

Я выбрал **личера**, потому что не хочу тратить много времени и ресурсов на прокачку; Я только начал бить босса, а тут пришёл **киллстил**, забрал все награды!

ЛИЧКА1, ЛС 2, ПМ (pm, private message) – личное сообщение.

Напиши мне в личку, обсудим детали рейда; Не забудь проверить пм после игры.

ЛОЛ 1, КЕК 2, ОРАТЬ 3 – смех, забавный, прикольный, ироничный смех.

Ты видел, как он упал с карты? **ЛОЛ**; **Кек**, ты серьёзно думаешь, что это сработает; Когда я увидел этот мем, я просто **орал** от смеха!

ЛУТ (loot) 1, ДРОП 2, ХАБАР 3 – добыча, предметы, подбираемые с мобов.

В этом сундуке может быть редкий **лут**; Я фармлю этих монстров, чтобы получить хороший **дроп**; Давай исследуем эту локацию, там может быть хороший **хабар**.

МАНУАЛ 1, ГАЙД 2 – руководство, содержащее подробную информацию о чем-то или инструкцию к выполнению, применению чего-то.

Этот **мануал** по прокачке персонажа просто имба; Я нашел отличный **гайд** по этой игре.

НУБ (noob) 1, ЛАМЕР (lamer) 2, КРАБ 3 — плохой, неопытный игрок, новичок, человек плохо осведомленный в данной тематике, крайне криворукий игрок, или игрок, предпочитающий PvP-действия и злостно уклоняющийся от военных обязанностей

Ну ты **нуб**, используй карту, чтобы не заблудиться; Он не знает, как использовать свои способности, так что выглядит как настоящий **ламер**; Когда я вижу, как этот **краб** пытается сделать комбинацию, мне становится стыдно за него.

НУБХАНТИНГ 1, ГАНК (gank) 2 – массовое уничтожение низкоуровневых игроков высокоуровневыми игроками (папками), занятие бесполезное и позорное.

Пока я фармил квесты, в округе раздавался **нубхантинг**, и я видел, как папки безжалостно убивали новичков. Он постоянно **ганкает** новичков, потому что не может победить более опытных игроков — это просто треш.

НЮКЕР 1, КАСТЕР 2 – 1) боевой маг, персонаж, способный использовать заклинания, кастовать.

Если ты играешь за **нюкера**, не забывай следить за своей маной, чтобы не остаться без ресурсов в критический момент; **Саппорт-кастер** всегда наготове, чтобы исцелить раненых и поддержать союзников в трудную минуту.

ПЕРС 1, ЧАР (сокр. от character) 2, ПЕТ 3 – персонаж, управляемый человеком.

*Настрой своего **перса** под свои предпочтения и стиль игры; Мой **чар** получил новый уровень и теперь может использовать более мощные заклинания; Мой **пет** помогает мне в бою, и я стараюсь его прокачать.*

РЕЗИСТ (resist) 1, МДЕФ (magic defence) 2 – сопротивляемость чему-либо (как правило магии).

*С увеличением уровня **резиста**, мой чар стал гораздо более устойчивым к магическим атакам; Для борьбы с магическими врагами мне нужно увеличить свою **МДЕФ**.*

РЕПОП (анг. repopulation) 1, **РЕСП, РЕСПАВН, РЕСПАУН (respawn) 2** – «возрождение» ранее убитых мобов.

*Я ждал **репопа** мобов, чтобы снова попытаться получить редкий лут. Я снова **респнулся** на базе после того, как меня убили в бою.*

СЕЛЛЕР 1, ГОЛДСЕЛЛЕР (gold + seller) 2, ВЕНДОР 3 – продавец, управляемый человеком, торговый бот, нелегальный персонаж-продавец игровой валюты за реальные деньги, нагло спамящий торговыми предложениями в чат.

*Я купил новый меч у **селлера** в игре, и он дал мне скидку; Я стараюсь избегать сделок с **голдселлерами**, так как это может привести к блокировке аккаунта; Я купил новый лук у **вендора** в городе, и он оказался очень мощным!*

СКИН 1, СТАФФ 2, ШМОТ 3 — название одежды или облика персонажа, оружия в некоторых компьютерных играх, 2) тип предметов, которые меняют внешний вид чего-либо в игре.

*Сегодня с нами легендарная банда ютуберов, 10 человек, но я буду покупать **скины**, из которых вы меня заберёте пацаны; Я собрал много **стаффа** для своего персонажа, и теперь он стал намного сильнее; Ребят, я нашел классные **шмотки** в подземелье, они значительно увеличивают мои характеристики.*

ХАЙ, ХАЙЛЕВЕЛ (high level) 1, ПАПКА 2 – персонаж высокого уровня, значительно выше среднего.

*Я хочу прокачать своего персонажа до **хайлевела**, чтобы участвовать в PvP; **Папки** часто участвуют в сложных PvE и PvP мероприятиях.*

ДИСКУССИЯ

Исследование компьютерно-игрового сленга показало, что наличие видového разнообразия игр создают синонимию. Как отмечает Ю.Н. Денисов: «Одна из ключевых проблем синонимии – выделение доминанты (стержневого, опорного слова) синонимического ряда (СР)» [3]. В нашем случае говорить о синонимической доминанте сложно, так как приведенные синонимические пары могут варьироваться в зависимости от распространенности и жанра игр. Кроме того, в разных странах и культурах могут существовать различные подходы к играм и их классификациям. Некоторые термины, используемые в одних странах, могут быть мало понятны или восприниматься по-другому в других странах: например, в русскоязычном пространстве часто используется слово «шутер», может не всегда соответствующий точному международному термину, который в англоязычных странах будет обозначаться как «FPS» (First-Person Shooter); игра, выпущенная в разных странах, может изменять не только внешний вид (например, визуальные эффекты или локализация), но и терминологию, например, японские игры часто используют термин «РПГ» для

обозначения любой игры с элементами развития персонажа, в то время как в других странах «РПГ» может восприниматься исключительно как игра с глубокой сюжетной составляющей и сложной системой развития; в некоторых странах могут существовать свои особенности терминов, связанных с игрой, например, в американской культуре в шутерах часто используется термин «пооб» (новичок), не так широко использующийся в других культурах. Термин «ММО» может означать «массовую многопользовательскую онлайн-игру» (Massively Multiplayer Online), но в России аббревиатура «ММО» чаще используется в контексте игр с открытым миром, где количество игроков большое, но структура мира и взаимодействие в нем может быть отличным от западных стандартов.

Таким образом, лингвистическое исследование показало, игровая индустрия уже давно вышла за рамки простого развлечения. Она становится значительным экономическим сегментом, генерируя миллиарды долларов дохода [4], поэтому компьютерные игры становятся частью массовой культуры, формируя новое общественное явление, что приводит к созданию и распространению неологизмов в индустрии. Причиной активного внедрения молодежного сленга в современный русский язык является его эмоционально-экспрессивная окраска, краткость, изменчивость.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Составление синонимического словаря компьютерно-игрового сленга представляет новаторскую и значимую задачу, способной внести важный вклад в изучение языка геймеров и языковой динамики в целом, так как язык является не только средством коммуникации, но и отражением социальных, культурных, исторических и технологических изменений в обществе. В зависимости от аудитории нестандартная лексика позволяет выбрать формальные или неформальные синонимы, а также помочь более точно выразить мысль.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Тимшин П. Д., Воронина Т. М. Синонимические и антонимические отношения в сленге геймеров // Теоретическая семантика и идеографическая лексикография: Словарь. Дискурс. Корпус: материалы расширенного заседания (Всероссийской с международным участием) научного семинара проблемной группы «Русский глагол», посвященного 45-летию кафедры фундаментальной и прикладной лингвистики и текстологии, 29–30 октября 2019 г., г. Екатеринбург, Россия. — Екатеринбург: Кабинетный ученый, 2019. — С. 303–311.
2. Милёшина Л.В. Особенности молодежного сленга. // Балтийский гуманитарный журнал. 2021. Т. 10. № 1(34). – С. 365–368.
3. Денисов Ю.Н. О некоторых подходах к проблеме выделения доминанты синонимического ряда. // Вестник ТГУ, № 2 (118), 2013. – С. 169–174.
4. Файзуллина Н.Д. Компьютерно-игровой сленг подростков. //Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi: – №1/4 (122). 2025. – С. 242–245.
5. Словарь компьютерных терминов и Интернет-сленга. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.proacton.ru/about-internet/terms-glossary> (дата обращения 11.12.2024).

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

ANALYSIS OF PRINCIPLES OF CONVEYING FEELINGS CONCERNING LITERARY TRANSLATION

Sodiqova Dinora Ilhom qizi

Nordic International University,

Senior Lecturer,

Tashkent State Transport University

PhD Candidate

Abstract. This paper is concerned with the emotional components in the literature translations with tertiary concern to the nuances multi-layered over emotions and how they can be solved in translation. This paper studies presumable decisions, translation strategies and choice of words and phrases, and the sentences in the translated documents paying attention to the emotional tone and emotional truthfulness. This article draws on extracts from other works and analyzes, especially quite a few outstanding English, Uzbek and Russian literature masterpieces that are chosen undergo comparison the striking emotionally charged contents translation challenges and solutions along with the attempts to emotional aspects for international audiences evoke deep sentiments.

Keywords: emotive speech, translation, source text, comparative approach, cultural transfer, context.

BADIIY TARJIMADA EMOTSIONAL MAZMUNNI YETKAZISH TAMOYILLARI TAHLILLARI

Sodiqova Dinora Ilhom qizi

Xalqaro Nordik Universiteti,

katta o'qituvchi,

Toshkent davlat transport universiteti

Phd tayanch doktorant

E-mail: dinorasodikova1990@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy asarni boshqa tilga tarjima qilishda hissiy mazmun masalalari, emotsional-hissiy nutqlar va ularni tarjimada qanday yetkazib berish mumkinligi muhokama qilinadi. Maqolada tarjimaning turli strategiyalari tahlil qilinadi, tarjima qilingan asarlarda hissiy ohang va emotsional aniqlik doirasidagi vaziyat konteksti, so'z tanlash va jumla tuzilmalariga e'tibor qaratiladi. Shuningdek, maqolada boshqa matnlardan misollar keltirilgan va tahlil qilingan, xususan, ingliz, o'zbek va rus adabiyotining bir qancha ajoyib durdonalari saralanadi va o'xshash va turli o'ziga xosliklari, hissiy mazmunini tarjima qilish muammolari va xalqaro auditoriyaga emotsiyalarni to'g'ri talqin qilishga urinishlar natijasida yuzaga keladigan yechimlarni solishtiriladi.

Kalit so'zlar: emotsional nutq, tarjima, manba matn, qiyosiy yondashuv, madaniy xususiyatlar, kontekst.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N53>

Introduction.

As any piece of art, translation also requires a holistic approach. Albrecht Neubert contends that a variety of sophisticated abilities and knowledge are needed for translation, such as proficiency in language, text, subject matter, culture, and transfer [2; p. 4]. For example, emotional impact blending parallels greatly with surrounding the text's culture, deeply rooting

in reality as compared to simply watching it as art painting frame, resulting item. Different languages possess different systems and in that variety, different cultures manifests, leading to the raise of emotions on its own unique way [5; pp. 45-46]. When emotions are raised, they pretty much freely express it through a multitude of ways with utmost characterization synonym and memetic beyond saying classical direct comparison. Yet, both modern and pre-modern linguists claim that since they are missed if absent, emotions appear to be inevitable in all forms of writing [14; pp. 150-170].

In this case, its strong focus towards selecting how to preserve emotion in words implies the exact opposite when juxtaposed when words are separating the metaphorical worlds divided with specificity emerging from the example diction a opposed to place descriptor terms as emotional fidelity, cultural transfer, and the translator's role as both a linguistic and emotional mediator. So, taking every nuances of the translation, objectives of the study can be drawn as following:

- i. to identify the core principles of conveying emotional content in literary translation.*
- ii. to discuss challenges faced by translators in preserving emotional depth.*
- iii. to explore strategies for effective emotional conveyance in translation.*
- iv. to analyze real-world examples to demonstrate the impact of emotional translation.*

Methodology.

Identifying challenges of translating feelings requires more than linguistic professionalism. The meticulous research on the study is profoundly crucial and subsequently the literature review must also cover key studies on emotional expression in Uzbek literature, comparing how emotions are conveyed in both Uzbek and English literary traditions. This will include the exploration of how emotions in Uzbek works are shaped by national history, social norms, and language structure, drawing parallels with English literature's treatment of similar themes. A number of methods are being implemented in literary translation to preserve the original meaning not only in the whole narratives but also in character's speech in fictions [15; pp.1362–1366]. A handful number of approaches along with examples from literary work in three different languages are analyzed below.

For comparative textual analysis in addition to examining Chekhov's "The Princess" and García Márquez's works, Uzbek literary examples can also be analyzed. For instance, the portrayal of deep emotional states in the works of Abdulla Qodiriy or Erkin Vohidov can be compared with Western literary figures such as William Shakespeare or Virginia Woolf. Both traditions often explore themes of love, loss, and societal duty, but with distinct emotional markers shaped by their respective cultures. For instance, in Erkin Vohidov's poem "Ona tilim o'lmaydi" [16; p.58], a profound gratitude and emotional bond to the language are described. The emotional resonance of this relationship in the original Uzbek is influenced by cultural connotations of sacrifice, maternal duty, and familial love. As long as a character of mother symbolizes sacred figure in the culture, the language is also compared to mother as a holly concept of a nation, accordingly, instead of native language in Uzbek culture it is called "mother tongue" or "mother language". In an English translation, this bond may be conveyed through direct translation but may lose cultural undertones associated with the concept of "Ona" (Mother) in Uzbek. A translator's challenge is to evoke the depth of the original emotional resonance without diminishing the cultural significance of the term.

Another example is from the tragedy of Maksud Shaykhzoda, “Mirzo Ulughbek”, in which themes of fate and personal sacrifice are explored. A comparison could be made between his descriptions of human anguish and Shakespeare’s portrayal of tragic emotions in works like “Macbeth”. Both authors use high emotional stakes, but in Shakespeare’s case, the intensity is often expressed through soliloquies and intricate language, whereas Ulughbek’s (historical character) emotional depth by Shaykhzoda is depicted in simpler, more direct language that reflects the cultural context of his time.

Results.

In Abdulla Qodiriy's novel "O'tkan kunlar" (Bygone Days), the emotional depth of nostalgia and longing for a simpler time in the pre-Soviet era is intricately portrayed. In translation, a key challenge arises when rendering the word “yodgorlik” (memory, keepsake) in English, which carries emotional undertones tied to historical loss and personal connection. A direct translation might miss the sense of cultural nostalgia that is central to the emotional weight of the original Uzbek text. Similarly, the emotional weight of love and betrayal in Erkin Vohidov's poems is often conveyed through intimate metaphors, such as the use of “tufon” (flood or catastrophe), which evokes an overwhelming sense of loss. Translators would need to use emotionally charged English equivalents while considering the socio-cultural context to preserve the emotional fidelity of the work [1; pp. 593-601].

The lexicon used in Abdulla Qodiriy's "O'tkan kunlar" includes regional expressions like “qishloq” (village), which carries a very specific, sentimental value to Uzbek readers, as the rural life was central to their identity before rapid industrialization. The emotional content tied to the simplicity and sincerity of rural life might be difficult to translate into English without losing the cultural essence. The stylistic element of long descriptive passages in Uzbek literature, which build a connection with the reader, may need to be adapted to English to maintain emotional engagement. For example, the use of parallelism in Uzbek narrative style, where sentences echo each other for emphasis, might need rephrasing to keep the emotional flow in the English version.

Similarly, Haruki Murakami's stylistic choices in “Norwegian Wood” with long, reflective sentences are comparable to the emotionally reflective tone found in collection of works “Chimyon daftari” by Oybek [9; p.295]. Both authors use a slow-building poetic style to evoke deep emotions of melancholy and lost love. The challenge in translation lies in maintaining the pacing and emotional buildup while rendering the reflective, personal tone in a culturally meaningful way.

Example from Uzbek Literature can be observed with the concept of “mehr” (compassion) in Uzbek culture is deeply ingrained in its literary tradition. In Muhammad Yusuf's works, compassion for others is often portrayed as the highest virtue [17; p. 10]. Translating this term into English may not immediately convey the same depth of emotional nuance. Translators might need to rely on phrases like “the deepest form of compassion” to hint at the cultural context without losing the emotion behind the concept. A cultural gap exists here because the notion of mehr in Uzbek culture has specific historical and social connotations, whereas the English-speaking world may associate it with more generalized feelings of kindness or pity.

A comparative example can be found in the use of “shame” in both cultures. In Khaled Hosseini's "The Kite Runner", the feeling of shame plays a crucial role in the emotional

development of the protagonist, Amir. In Uzbek literature, “uyat” (shame) similarly carries a heavy emotional weight, often linked to family reputation and social obligations. Translators must navigate these emotional contexts carefully to avoid the emotional dilution that may occur if the cultural and social differences are overlooked.

Discussion.

Several strategies can be employed to convey emotional content accurately in literary translation. Each of these strategies has its own challenges and nuances, particularly when dealing with the transfer of emotions across different cultural contexts [3; p. 240]. The strategies discussed below include literal translation with cultural adaptation, expansion or condensation, paraphrasing, and the use of literary devices.

In some cases, a literal translation of emotionally charged terms works, but cultural adaptation is necessary to align emotional connotations with the target culture. For instance, emotionally laden terms may not have direct equivalents in the target language, and translating them literally might not convey the same emotional depth.

In Abdulla Qodiriy's *O'tkan kunlar* (Bygone Days), the word as a name “Yodgorbek” (memory, keepsake) is used in a context where the emotional weight of family history and tradition is emphasized and according to Uzbek culture a person is named with that if one has lost a parent. The word yodgorlik carries a deep cultural significance in Uzbek, tied to memories of a parent that resonate more with an Uzbek-speaking audience [10; p.p. 218, 220]. When translating, a literal translation “keepsake” is impossible as that is a proper name, therefore translated just left the name itself [11; p.147]. Since the true context might fail to evoke the same deep emotional connection, the translator may opt for an expanded explanation or footnote, adding something like “a boy named Yodgorbek, “ holding memory of his mother”, to retain the emotional impact in English.

In Haruki Murakami's *Norwegian Wood*, the phrase “wabi-sabi” (a Japanese aesthetic centered around imperfection and transience) encapsulates a deep sense of longing and melancholy. In English, there is no direct equivalent for this concept. To maintain the emotional resonance, a translator might provide a literal translation with an explanation: “wabi-sabi: the Japanese sense of beauty in imperfection and transience, evoking a feeling of longing for something unattainable.”

Sometimes, the emotional depth of a passage in the source text can be more explicitly conveyed by expanding or condensing the translation. This strategy is useful when a concept or emotion in the original language is expressed briefly but requires elaboration to evoke the same emotional response in the target language.

In Shakespeare's *Macbeth*, the famous line “Out, damned spot!” is an emotionally charged expression of guilt and madness. While in English, the phrase is powerful and concise, a translator might expand it in a language like Uzbek to clarify the emotional context, ensuring that the reader grasps the psychological weight of Lady Macbeth's guilt. An expansion in Uzbek might include a longer phrase, such as “I cannot escape my guilt, no matter how hard I try to rid myself of it”, to capture the full emotional complexity.

In Erkin Vohidov's poem “*Ona tilim o'lmaydi*” (My mother tongue never dies) [16; p.58-59] the expression of “mothers' love” is typically short and straightforward. However, the emotional depth tied to this love in Uzbek culture, where motherhood is revered almost as a spiritual experience, might require elaboration in the English translation. A literal translation

might be expanded to “the boundless, sacrificial love of a mother, that which gives life and meaning to the world”, to retain the same emotional impact. Once there are no direct equivalents for emotionally loaded expressions, paraphrasing can be an effective tool. This allows the translator to retain the emotional impact without sacrificing meaning.

In Anton Chekhov’s *The Princess*, the expression “her disappointment was almost tangible” might not have a direct counterpart in English that evokes the same depth of emotional weight. A paraphrase such as “you could feel the weight of her disappointment, as if it hung in the air around her” might be used to recreate the emotional nuance.

In Abdulla Qodiriy’s *O’tkan kunlar*, a character might express “Sizning aqlar ishonmaslik qahramonlig’ingizg’a yuragim qinidan chiqish darajasiga yetdi!” [10; p.146] using culturally specific words tied to family and societal bonds. In English, a translator might paraphrase this as “Your unbelievable braveness scared me to my death”, ensuring that the emotional essence of the term is conveyed, even if the specific cultural reference is not as potent in English.

Translators can employ literary devices such as imagery, symbolism, and metaphor to evoke emotions in a manner similar to the original text. This strategy is especially essential in works such as Murakami’s novels, where emotions are often conveyed through environmental descriptions, or in Shakespeare’s works, where metaphor and symbolism carry profound emotional weight.

In Murakami’s *Norwegian Wood*, emotional content is often subtly conveyed through descriptions of nature and the environment. In one passage, the protagonist’s melancholy is mirrored by the image of “falling leaves” in the autumn wind. In translation, this visual metaphor can be preserved, and the translator might adapt the imagery by saying “the autumn leaves scattered like broken pieces of a once-whole heart” to capture the emotional depth of the original description.

The translator plays a dual role as both a linguistic expert and a cultural mediator. In literary translation, emotional content requires not only technical proficiency in language but also the understanding skill and recreate the emotional tone of the original work. The task of conveying emotions across linguistic boundaries involves navigating cultural differences in emotional expression, making the role of the translator highly complex.

A translator working on Khaled Hosseini’s *The Kite Runner* faces the challenge of translating deeply cultural emotions related to shame and guilt in Afghan society. The emotional resonance of “shame” in the source text, tied to personal honor and societal expectations, is influenced by Afghan cultural values. The translator must balance the cultural context of “uyat” (shame) in Uzbek or “sharam” in Dari with the more generalized English word “shame,” ensuring that the cultural significance does not get lost in translation. This requires the translator’s emotional intelligence and cultural sensitivity to ensure that the emotional experience resonates with both the source and target audience.

Conclusion.

In conclusion, the translation of emotional content in literature is a complex and multifaceted process that requires more than just technical proficiency in language. It involves a deep understanding of cultural contexts, emotional nuances, and the role of literary devices in conveying feelings. The strategies discussed—such as literal translation with cultural adaptation, expansion, condensation, paraphrasing, and the use of literary devices—illustrate the flexibility and creativity required in translating emotional content. Translators play a

crucial role in this process, acting as bridges between cultures and ensuring that the emotional richness of the original text is preserved for the target audience. As demonstrated through examples from both Uzbek and English literature, the art of translating emotions is not just about finding equivalent words but about recreating the emotional experience for readers in a new linguistic and cultural context.

This study highlights the importance of emotional fidelity in translation and calls for further research into the methods and challenges of translating emotions across languages and cultures. Translators, as cultural mediators, must continue to refine their craft, balancing linguistic accuracy with emotional resonance, in order to preserve the heart and soul of the original literary work.

References/Литература/Adabiyotlar:

1. Abdullayeva, M. R.(2021). English-uzbek translation process and their analysis. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 2(05), 593-601.
2. Neubert, A. (2000). Competence in Language, in Languages and Translation. In Adab B, Schaffner C, *Developing Translation Competence*. Amsterdam: J. Benjamins Pub. Co; Available from: e-Book Academic Collection (E)BSCOhost), Ipswich, MA. Accessed December 12, 2014.
3. Baker, M. (2018). *In Other Words: A Coursebook on Translation* (3rd ed.). Routledge.
4. Chekhov, A. (2010). *The Princess*. New York: Dover Publications.
5. Dickins, J. (2012). *The translation of culturally specific items. Language Studies: Stretching the Boundaries*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 44-45.
6. García Márquez, G. (1985). *One Hundred Years of Solitude*. New York: Harper & Row.
7. Hosseini, K. (2003). *The Kite Runner*. New York: Riverhead Books.
8. Murakami, H. (2000). *Norwegian Wood*. New York: Alfred A. Knopf.
9. Oybek. (1975). *Mukammal asarlar to'plami*. T.: Fan, 295 b.
10. Qodiriy, A. (2022). *O'tkan kunlar* Toshkent: Yangi asr avlodi.
11. Reese, M. E. (2019). *Bygone Days* . Asian Book House, p.147.
12. Shakespeare, W. *Macbeth*. London: Penguin Classics, 2003.
13. Shayxzoda, M.(2019). *Mirzo Ulug'bek* . Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi.
14. Schiffrin, D. (1987). *Discourse Markers*. Cambridge University Press, pp. 150-170.
15. Sodiqova, D. (2025). Methods And Examples Of Translating While Preserving The Original Speech Of a Character. *Hamkor Konferensiyalar*, 1(14), 1362–1366. Retrieved from <https://academicsbook.com/index.php/konferensiya/article/view/1937>
16. Vohidov, E. (2005). *O'zbekim*. Toshkent: Sharq , 58-59 b.
17. Yusuf, M. (2016). *Saylanma*. Toshkent: Sharq, 10-11 betlar.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

ANALYSIS OF THE ETYMOLOGY, ORIGIN AND CULTURAL ROOTS OF THE IMAGES OF "DEV" AND "YALMOG'IZ"

Nazimova Himmatoy

graduate student

Samarkand State University named after Sharof Rashidov

Abstract. This article is devoted to an in-depth study of the place of the images of "Dev" and "Yalmogiz" in Uzbek culture and literature. The goal is to analyze how these images are manifested not only in folklore and fairy tales, but also as an important element that develops reality, reflects moral and philosophical issues. During the analysis, aspects such as the etymology, cultural roots, depiction in literature, modern interpretation and comparative analysis of the images are considered. This article serves as a necessary source for the fields of literary studies and cultural studies.

Keywords: interpretation, comparative analysis, lexical meaning, "Dev", "Yalmogiz", "Kitobi Dada Qorqut", "Shahnoma".

"DEV" VA "YALMOG'IZ" OBRAZI ETIMOLOGIYASI, KELIB CHIQISHI VA MADANIY ILDIZLARI TAHLILI

Nazimova Himmatoy

magistrant

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

E-mail: himmatoy.nazimova@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolamiz "Dev" va "Yalmog'iz" obrazlarining o'zbek madaniyati va adabiyotidagi o'rnini chuqur o'rganishga bag'ishlangan. Maqsad, bu obrazlarning nafaqat folklor va ertaklarda, balki voqelikni rivojlantiruvchi, axloqiy va falsafiy masalalarni aks ettiruvchi muhim unsur sifatida qanday namoyon bo'lishini tahlil qilishdan iborat. Tahlil davomida obrazlarning etimologiyasi, madaniy ildizlari, adabiyotdagi tasviri, zamonaviy interpretatsiyasi va qiyosiy tahlili kabi jihatlar ko'rib chiqiladi. Ushbu maqola adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslik sohalariga uchun kerakli manba bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: interpretatsiya, qiyosiy tahlil, lug'aviy ma'no, "Dev", "Yalmog'iz", "Kitobi Dada Qorqut", "Shohnoma".

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N54>

KIRISH.

"Dev" so'zi qadimiy fors tilidan olingan bo'lib, lug'aviy ma'nosi "ulkan", "kuchli", "vahshiy" degan ma'nolarni anglatadi. "Dev" bu ot so'z turkumiga oid so'z. Bu so'zning ruscha lug'atlarda *div*, fors-tojikcha lug'atda esa *dev* shakllari mavjud [1.B.84]. O'zbek tiliga esa fors-tojik tilidagi "dev" shakli olingan. Tarixiy manbalarga ko'ra, devlar turli madaniyatlarda, jumladan fors, turk va hind mifologiyalarida uchraydi. Ularning obrazi, odatda, g'ayritabiiy kuchga ega bo'lgan, insonlarga dushman bo'lgan ulkan maxluqlar sifatida tasvirlanadi. Devlar, ko'pincha, tog'lar, g'orlar va cho'llarda yashaydi, odamlarni o'g'irlab, ularga zarar yetkazadi. Turli madaniyatlarda devlarning o'xshash va farqli jihatlari mavjud. Masalan, fors mifologiyasida devlar Ahuramazda (yaxshilik xudosi)ga qarshi kurashuvchi Ahriman (yovuzlik

xudosi)ning xizmatkorlari sifatida tasvirlanadi. Turk mifologiyasida esa devlar ko'pincha tabiat kuchlarining timsoli sifatida namoyon bo'ladi. "Shohnoma" kabi asarlarda devlarning turli xil ko'rinishlari va xususiyatlari batafsil tasvirlangan. "Kitobi Dada Qo'rqu"da esa devlar insonlar bilan kurashuvchi, ularning hayotiga xavf soluvchi mavjudotlar sifatida gavdalanadi. O'zbek madaniyatida devlar, asosan, ertak va dostonlarda uchraydi. Ular, ko'pincha, qahramonlarning yo'lida to'siq bo'lib chiqadi, ularning kuchini sinaydi va ularni yengishga majbur qiladi. Devlar bilan kurashish, qahramonlarning jasurligi, aql-zakovati va insoniy fazilatlarining namoyon bo'lishiga imkon beradi. Shunday qilib, dev obrazi o'zbek madaniyatida nafaqat qo'rqinchli maxluq, balki qahramonlik va insoniy kurashning ramzi sifatida ham muhim o'rin egallaydi.

"Yalmog'iz" so'zi turkiy tillarga xos bo'lib, qadimiy ildizlarga ega. Uning lug'aviy ma'nosi "yovuz ruh", "jin", "qo'rqinchli maxluq" kabi ma'nolarni anglatadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI.

Yalmog'iz – (turkiycha so'z) ot, turdosh ot, mavhum ot, birlik, bosh kelishik, yasama so'z (yalma + ag'iz = yalmaag'iz < yalmag'iz < yalmog'iz). Bu so'z "duch kelgan narsani yeb yutib yuboradigan afsonaviy maxluq ma'nosini bildirgan [2.B.161].

Yalmog'iz. 1. Xalq og'zaki poetik ijodida keng tarqalgan, o'ta xunuk, qari kampir sifatida tasvirlanadigan, duch kelgan hamma narsani yeb, yutib yuboradigan afsonaviy maxluq; jodugar. M: *Yalmog'iz kampir*.

2. Ko'chma ma'no. Hamma narsani yeb yutadigan, quritadigan; yuho. M: *Dollarga topingan yalmog'izlarning qonli hurujiga chek qo'ying tezroq* [O'TIL. V tom. B. 106].

Yalmog'izlar turli madaniyatlarda, xususan, slavyan va turk mifologiyalarida keng tarqalgan. Ularning obrazi, odatda, ayol qiyofasida tasvirlanadi, lekin ba'zan erkak shaklida ham uchraydi. Yalmog'izlar, ko'pincha, qorong'u joylarda, o'rmonlarda, botqoqliklarda va tashlandiq uylarda yashaydi, odamlarni yo'ldan ozdiradi, ularga zarar yetkazadi va hatto o'ldirishi ham mumkin.

Turli madaniyatlarda yalmog'izlarning o'xshash va farqli jihatlari mavjud. Slavyan mifologiyasida Yalmog'izlar o'rmonda yashovchi, sehrli kuchga ega bo'lgan kampir sifatida tasvirlanadi. U ba'zan, qahramonlarga yordam beradi, lekin ko'pincha ularga to'siq bo'ladi. Turk mifologiyasida esa Yalmog'izlar ko'proq yovuz ruhlar, jinlar sifatida namoyon bo'ladi. Ular odamlarning ongini zaharlaydi, ularni qo'rqitadi va ularga azob beradi. Ertak va afsonalarda yalmog'izlarning turli xil ko'rinishlari va xususiyatlari batafsil tasvirlangan.

O'zbek madaniyatida yalmog'izlar, asosan, ertak va dostonlarda uchraydi. Ular, ko'pincha, yosh bolalarni qo'rqitish, ularni itoatkor qilish uchun ishlatiladi. Yalmog'izlar, shuningdek, insoniy zaifliklar, qo'rquvlar va yovuzlikning ramzi sifatida ham namoyon bo'ladi. Qahramonlar yalmog'izlarni yengib, o'zlarining jasurligini, aql-zakovati va insoniy fazilatlarini namoyish etadi. Shunday qilib, yalmog'iz obrazi o'zbek madaniyatida nafaqat qo'rqinchli maxluq, balki insoniy kurash va o'zini yengishning ramzi sifatida ham muhim o'rin egallaydi.

O'zbek adabiyotida dev obrazi ko'plab asarlarda, jumladan "Alpomish" dostonida va "Ravshan" ertagida uchraydi. "Alpomish" dostonida devlar Alpomishning dushmanlari sifatida tasvirlanadi. Ular ulkan kuchga ega, lekin aqlsiz va vahshiy mavjudotlardir. Alpomish devlarni yengib, o'zining qahramonligini namoyish etadi. "Ravshan" ertagida esa devlar Ravshanning yo'lida to'siq bo'lib chiqadi, lekin Ravshan ularni aql-zakovati va jasorati bilan yengadi.

Devlarning ijobiy va salbiy xususiyatlari ularning ramziy ma'nolarini belgilaydi. Salbiy jihatlari 3 ta vahshiylik, aqlsizlik, zolimlik bo'lsa, ijobiy jihatlari ham 3 ta bo'lib, ular ulkanligi,

kuchliligi, qo'rqmasligidir. Devlar, ko'pincha, yovuzlik, zulm va adolatsizlikning ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Lekin ba'zan ular tabiat kuchlarining timsoli sifatida ham talqin qilinishi mumkin. Adabiy asarlarda devlar orqali ifodalangan ijtimoiy-siyosiy masalalar uchta zulmga qarshi kurash, adolatni tiklash, ozodlik uchun harakat qilishdir. O'zbek adabiyotida dev obrazi, ko'pincha, mustamlakachilik va bosqinchilikning ramzi sifatida ham ishlatilgan. Qahramonlar devlarni yengib, o'z yurtini ozod qiladi, o'z xalqining mustaqilligini himoya qiladi. Shunday qilib, dev obrazi o'zbek adabiyotida nafaqat qo'rqinchli maxluq, balki milliy ozodlik kurashining ramzi sifatida ham muhim o'rin egallaydi. Adabiyotshunoslar dev obrazini tahlil qilib, o'zbek xalqining tarixiy tajribasi va milliy qadriyatlarini ochib berishga harakat qiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR.

O'zbek adabiyotida yalmog'iz obrazi ko'plab ertak va dostonlarda uchraydi. Yalmog'izlar, odatda, yosh bolalarni qo'rqitish, ularni itoatkor qilish uchun ishlatiladi. Ular, ko'pincha, qorong'u joylarda, o'rmonlarda, tashlandiq uylarda yashaydi va odamlarni yo'ldan ozdiradi. Yalmog'izlarning ijobiy va salbiy xususiyatlari ularning ramziy ma'nolarini belgilaydi. Salbiy jihatlari *yovuzlik, xiyonatkorlik, makr-hiyla* bo'lsa, ijobiy jihatlari *sehrli kuch, oldindan ko'ra bilish* qobiliyatidir. Yalmog'izlar, ko'pincha, insoniy zaifliklar, qo'rquvlar va yovuzlikning ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Lekin ba'zan ular tabiatning sirli kuchlarining timsoli sifatida ham talqin qilinishi mumkin.

Adabiy asarlarda yalmog'izlar orqali ifodalangan insoniy zaifliklar va kurashlar *qo'rquvni yengish, o'z nafsini tiyish, yovuzlikka qarshi kurashishdir*. Qahramonlar yalmog'izlarni yengib, o'zlarining jasurligini, aql-zakovati va insoniy fazilatlarini namoyish etadi. Shunday qilib, yalmog'iz obrazi o'zbek adabiyotida nafaqat qo'rqinchli maxluq, balki insoniy kurash va o'zini yengishning ramzi sifatida ham muhim o'rin egallaydi. Adabiyotshunoslar yalmog'iz obrazini tahlil qilib, inson tabiatining dualistik xususiyatlari va uning adabiyotda ifodalanishini ochib berishga harakat qiladi.

Dev va yalmog'iz obrazlari adabiy asarlarda syujetga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ular, ko'pincha, konfliktlarni keltirib chiqaradi, qahramonlarning yo'lida to'siq bo'ladi va ularni harakatga undaydi. Devlar, odatda, kuchli dushmanlar sifatida namoyon bo'ladi, ularni yengish qahramonlardan ulkan kuch, jasorat va aql-zakovatni talab etadi. Yalmog'izlar esa ko'proq hiyla-nayranglar, sehrli kuchlar bilan kurashishni talab etadi.

Voqealarning rivojlanishida dev va yalmog'izlarning o'rni beqiyos. Ular nafaqat konfliktlarni keltirib chiqaradi, balki qahramonlarning xarakterlarini o'zgartiradi, ularning qarashlariga ta'sir etadi. Qahramonlar dev va yalmog'izlar bilan kurashish jarayonida o'zlarining kuchli va zaif tomonlarini anglab yetadi, yangi bilim va tajriba orttiradi va o'z maqsadlariga erishish uchun kurashishga o'rganadi. Obrazlarning xarakterlarini o'zgartirish va ularning qarashlariga ta'sir etish mexanizmlari kurash, sinovlar, tajriba orttirish va o'zini anglash orqali amalga oshiriladi.

Zamonaviy madaniyatda "Dev" va "Yalmog'iz" obrazlari yangi ko'rinishlarda namoyon bo'lmoqda. Kino, teatr, tasviriy san'at va musiqada bu obrazlarning yangi talqinlari yaratilmoqda. Masalan, Gollivud filmlarida devlar ko'pincha ulkan, kuchli, lekin aqlsiz maxluqlar sifatida tasvirlanadi, ular qahramonlarga qarshi kurashadi va ularni yengishga majbur qiladi. Multfilmlarda esa devlar ko'pincha ijobiy qahramonlar sifatida tasvirlanadi, ular odamlarga yordam beradi va ularni yovuzlikdan himoya qiladi.

Zamonaviy talqindagi dev va yalmog'izlarning ramziy ma'nolari ham o'zgarmoqda. Devlar, ko'pincha, kuch, qudrat, zo'ravonlik va adolatsizlikning ramzi sifatida talqin qilinadi. Yalmog'izlar esa xiyonat, makr-hiyla, qo'rquv va insoniy zaifliklarning ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Lekin ba'zan bu obrazlar tabiatning sirli kuchlarining timsoli sifatida ham talqin qilinishi mumkin.

Globalizatsiya sharoitida dev va yalmog'iz obrazlarining o'zgarishi va moslashuvi kuzatilmoqda. Turli madaniyatlar bir-biri bilan aloqada bo'lib, o'zaro ta'sir qilmoqda. Natijada, dev va yalmog'iz obrazlari turli madaniyatlarda yangi ko'rinishlarda namoyon bo'lmoqda. Masalan, yapon *animelarida* devlar ko'pincha samuraylar bilan kurashuvchi, ulkan kuchga ega bo'lgan maxluqlar sifatida tasvirlanadi. Hind filmlarida esa yalmog'izlar ko'pincha sehrli kuchga ega bo'lgan ayollar sifatida namoyon bo'ladi, ular qahramonlarga yordam beradi yoki ularga qarshi kurashadi. Shunday qilib, globalizatsiya sharoitida dev va yalmog'iz obrazlari turli madaniyatlarda o'zgarib, moslashib, yangi ma'nolarga ega bo'lmoqda. Dev va yalmog'iz obrazlari orqali yaxshilik va yomonlik, adolat va zulm, kuch va zaiflik kabi tushunchalarning obrazlarda aks etishi adabiyotning muhim jihatlaridan biridir. Devlar, ko'pincha, yomonlik, zulm va adolatsizlikning ramzi sifatida namoyon bo'ladi, ularga qarshi kurashish yaxshilikni, adolatni va ozodlikni himoya qilish demakdir. Yalmog'izlar esa insoniy zaifliklar, qo'rquvlar va yovuzlikning ramzi sifatida namoyon bo'ladi, ularni yengish o'z nafsini tiyish, qo'rquvni yengish va yovuzlikka qarshi kurashish demakdir.

Inson tabiatining dualistik xususiyatlari va uning adabiyotda ifodalanishi dev va yalmog'iz obrazlari orqali yaqqol namoyon bo'ladi. Inson tabiatida ham yaxshilik, ham yomonlik mavjud, inson o'z hayoti davomida bu ikki kuch o'rtasida kurashadi. Dev va yalmog'iz obrazlari bu kurashning ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Adabiyot inson tabiatining dualistik xususiyatlarini ochib berishga, insonning o'zini anglashiga yordam beradi. Ma'naviy qadriyatlarni saqlash va rivojlantirishda dev va yalmog'iz obrazlarining ahamiyati beqiyos. Bu obrazlar orqali yosh avlodga yaxshilik va yomonlik, adolat va zulm, kuch va zaiflik kabi tushunchalar tushuntiriladi. Yosh avlod bu obrazlar orqali ma'naviy qadriyatlarni o'rganadi va ularni saqlashga, rivojlantirishga o'z hissasini qo'shadi. Adabiyot ma'naviy qadriyatlarni saqlash va rivojlantirishning muhim vositasi sifatida xizmat qiladi.

Xorazm afsonalariga ko'ra, shomon devlardan iborat homiy ruhlarning qornini to'yg'azishi, buning uchun qurbonlik keltirilishi shart bo'lgan. Bir so'z bilan aytganda, ushbu formula, mohiyatan, qadimgi ajdodlarimiz e'tiqodidagi qurbonlik marosimini ifodalaydi. Zero, etnolog E.B.Taylor qurbonlik marosimlarini xuddi iltijo va duolar kabi insoniyatning ilk, eng quyi bosqich taraqqiyotiga xos deb qaraydi.

Jahon adabiyotida dev va yalmog'izlarga o'xshash obrazlar ko'plab uchraydi. Masalan, Yevropa ertaklaridagi jodugarlar, afsonaviy maxluqlar, antik mifologiyadagi gigantlar va boshqa obrazlar o'zbek adabiyotidagi dev va yalmog'izlarga o'xshash xususiyatlarga ega. Bu obrazlar ham ko'pincha yovuzlik, zulm va adolatsizlikning ramzi sifatida namoyon bo'ladi, ularga qarshi kurashish yaxshilikni, adolatni va ozodlikni himoya qilish demakdir.

O'zbek va jahon adabiyotidagi dev va yalmog'iz obrazlarining o'xshash va farqli jihatlari mavjud. O'xshash jihatlari *ularning ko'pincha yovuzlikning ramzi sifatida namoyon bo'lishi, qahramonlarga qarshi kurashishi, ularning yo'lida to'siq bo'lishidir*. Farqli jihatlari *ularning tashqi ko'rinishi, xususiyatlari va ramziy ma'nolaridagi milliy xususiyatlardir*. Masalan, o'zbek adabiyotidagi devlar ko'pincha ulkan, kuchli, lekin aqlsiz maxluqlar sifatida tasvirlanadi,

Yevropa ertaklaridagi jodugarlar esa sehrli kuchga ega bo'lgan ayollar sifatida namoyon bo'ladi. Madaniyatlararo aloqalar dev va yalmog'iz obrazlarining bir-biriga ta'siri beqiyos. Turli madaniyatlar bir-biri bilan aloqada bo'lib, o'zaro ta'sir qilmoqda. Natijada, dev va yalmog'iz obrazlari turli madaniyatlarda yangi ko'rinishlarda namoyon bo'lmoqda. Bu esa adabiyotning rivojlanishiga, uning yangi ma'nolar bilan boyishiga xizmat qiladi.

XULOSA.

Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqotimiz davomida "Dev" va "Yalmog'iz" obrazlarining o'zbek adabiyoti va madaniyatidagi o'rni chuqur o'rganildi. Aniqlanishicha, bu obrazlar nafaqat folklor va ertaklarda, balki voqelikni rivojlantiruvchi, axloqiy va falsafiy masalalarni aks ettiruvchi muhim unsur sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqotimizning asosiy xulosalari shundan iboratki, "Dev" va "Yalmog'iz" obrazlari o'zbek adabiyotida yaxshilik va yomonlik, adolat va zulm, kuch va zaiflik kabi tushunchalarning ramzi sifatida xizmat qiladi, ular qahramonlarning ma'naviy o'sishiga, ularning insoniy fazilatlarining namoyon bo'lishiga imkon beradi.

Dev va yalmog'iz obrazlarining kelajak avlodlar uchun ahamiyati beqiyos. Bu obrazlar orqali yosh avlodga ma'naviy qadriyatlar tushuntiriladi, ularning ongida yaxshilik va yomonlik, adolat va zulm kabi tushunchalar shakllanadi. Yosh avlod bu obrazlar orqali ma'naviy merosni o'rganadi va uni saqlashga, rivojlantirishga o'z hissasini qo'shadi.

Adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslikdagi istiqbolli tadqiqot yo'nalishlari dev va yalmog'iz obrazlarining zamonaviy talqinlarini o'rganish, ularning turli madaniyatlardagi ko'rinishlarini qiyosiy tahlil qilish, bu obrazlar orqali ifodalangan falsafiy va axloqiy masalalarni chuqur tahlil qilishdir. Bunday tadqiqotlar adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslik sohalarida yangi ilmiy kashfiyotlarga olib kelishi mumkin.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Shavkat Rahmatullayev. O'zbek tilining etimologik lug'ati (Forscha, tojikcha birliklar va ular bilan hosilalar). III tom. "Universitet" nashriyoti. – Toshkent. 2009. 84-bet.
2. I.Mirzayev, M.Narzuyeva M.Ubaydullayeva. Qisqacha maktab etimologik lug'ati. – Samarqand. 2023.161-bet. Samarqand davlat chet tillar instituti.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent. V tom. 106-bet.
4. O'zbek xalq ertaklari. II tom. – "O'qituvchi" NMIU, 2007. "Abdulaziz" ertagi. 258-bet.
5. Elbek Jumanov. Ertaklarda dev, pari, ilon, yalmog'z obrazlarining migologik asoslari. 2022-yil, 1-son. 3-4-betlar.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

EASTERN AND WESTERN DRAMATURGY: CULTURAL INTERACTIONS AND SOURCES OF INSPIRATION

Arziqulova Xurshida Akbaraliyevna,

Mustanova Shokhista Artikovna

Samarkand State University

named after Sharof Rashidov

Department of Foreign Languages

Teachers, PhD (Doctor of Philosophy)

Abstract. This article analyzes the cultural connections between Eastern and Western dramaturgy, their mutual influence, and sources of inspiration. Dramatic art is an integral part of the cultural and social life of every civilization, and its formation is closely linked to various historical, philosophical, and aesthetic factors. The key stages in the development of Eastern and Western performing arts, as well as their influence on each other, are among the main research directions of this study.

Keywords: Eastern dramaturgy, Western dramaturgy, cultural connections, theater art, stage traditions, sources of inspiration, comparative analysis, philosophy, historical development, modern theater.

SHARQ VA G'ARB DRAMATURGIYASI: MADANIY ALOQALAR VA ILHOM MANBALARI

Arziqulova Xurshida Akbaraliyevna,

Mustanova Shohista Artiqovna

Sharof Rashidov nomidagi

Samarqand davlat universiteti

Xorijiy tillar kafedrasi o'qituvchilari

f.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada Sharq va G'arb dramaturgiyasi o'rtasidagi madaniy aloqalar, ularning o'zaro ta'siri hamda ilhom manbalari tahlil qilinadi. Dramaturgiya san'ati har bir sivilizatsiyaning madaniy va ijtimoiy hayotining ajralmas qismi bo'lib, uning shakllanishi turli tarixiy, falsafiy va estetik omillar bilan chambarchas bog'liq. Sharq va G'arb sahna san'ati rivojlanishining muhim bosqichlari va ularning bir-biriga ta'sir etish jarayonlari maqolaning asosiy tadqiqot yo'nalishlaridan biri sifatida olib boriladi.

Kalit so'zlar: Sharq dramaturgiyasi, G'arb dramaturgiyasi, madaniy aloqalar, teatr san'ati, sahna an'analari, ilhom manbalari, qiyosiy tahlil, falsafa, tarixiy taraqqiyot, zamonaviy teatr.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N55>

Kirish. Dramaturgiya inson tafakkuri va badiiy ifoda shakllarining eng qadimgi ko'rinishlaridan biri bo'lib, u turli madaniyatlarda o'ziga xos yo'nalishda rivojlangan. Sharq va G'arb teatr san'ati o'rtasidagi o'zaro aloqalar asrlar davomida shakllanib, har ikkala madaniyat dramaturgiyasiga chuqur ta'sir ko'rsatgan. Ushbu jarayon tarixiy, ijtimoiy va estetik jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi. Dramatik asarlarning poetikasiga oid turli qarashlar mavjud bo'lib, ular qadim tarixga ega. Aristotel «Poetika»si adabiyotshunoslik tarixida ilk manba sifatida

e'tirof etiladi. Antik dunyo dramaturgiyasida Aristotelga qadar muayyan ilmiy-nazariy fikrlar ma'lum me'yorga solingan, janr poetikasi bilan bog'liq masalalar o'rganilgan. Ular haqida ma'lumotlar bizgacha to'liq etib kelmagan.

Keyingi asrlarda yaratilgan va bugungi kunda yangilanishlar hamda o'zgarishlar jarayonini boshidan kechirayotgan dramatik asarlarga munosabat bildirishda Aristotelning «Poetika»sidan javob izlash yetarli bo'lmay qoldi. Hozirda dramaturgiyaning radio, kino, televideniye bilan bog'liq janrlari, shakllari yuzaga keldiki, ular bilan bog'liq masalalarni o'rganish uchun yangidan izlanishlar olib borish zarurati paydo bo'ldi. Dramaturgiyada insonni qanday tasvirlash, qay tarzda talqin etish masalalari eng qadimgi dramaturglar bahs-munozaralari mavzusi bo'lgan, hozirgi kunda ham kun tartibidan tushmay kelmoqda. Sofokl insonning qanday bo'lishi kerakligini tasvirlash san'atning birinchi vazifasi deb hisoblagan bo'lsa, Yevripid inson qanday bo'lsa, shundayligicha tasvirlash kerak deya uqtiradi. [1: 123-b]. Maqolada Sharq va G'arb dramaturgiyasi o'rtasidagi tarixiy aloqalar va o'zaro ta'sir jarayonlari o'rganiladi. Turli madaniy qatlamlarning teatr san'atiga qo'shgan hissasi, ilhom manbalari va zamonaviy sahna san'atida kuzatilayotgan o'zgarishlar tahlil qilinadi.

Sharq va G'arb dramaturgiyasi o'rtasidagi madaniy aloqalar teatr san'ati rivojida muhim rol o'ynagan. Tarixiy manbalar va dramaturgik yondashuvlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, har ikkala mintaqaga o'ziga xos an'analarga ega bo'lsa-da, ularning o'zaro ta'siri sahna san'atining takomillashishiga katta hissa qo'shgan. Sharq dramaturgiyasi falsafiy ramzlar, epik syujetlar va poetik nutq bilan ajralib tursa, G'arb dramaturgiyasi inson psixologiyasiga chuqur kirib boruvchi dramatik ifoda vositalari bilan rivojlangan.

Sofokl tragediyalarida hayot haqiqati bilan badiiy haqiqat hamisha ham muvofiq kelavermaydi, biroq Yevripid asarlarida kundalik hayot haqiqatiga yaqinlashadi, tomoshabinlar boshdan kechirgan voqea-hodisalarga o'xshab ketadi. [2; 11-b.] Sharq va G'arb dramaturgiyasining ta'siri asrlar davomida o'zaro bog'lanib kelgan. Masalan, Sharqda klassik dramaturglar, jumladan, Avesto, Sufi adabiyoti, Hindistonning eski drama an'analari G'arb teatriga katta ta'sir ko'rsatgan. Ayniqsa, Yunonistonning tragediya va komediya janrlariga Sharqning ma'naviy, mifologik va tasavvufiy elementlari qo'shilgan. Sharq teatrining betakror uslubi va janrlari, masalan, mazhabiy dramalar, xalqni o'ziga jalb etgan.

G'arb dramaturgiyasining Sharqqa ta'siri esa Yevropa Renessansidan boshlangan. Bu davrda Sharq madaniyatining boy merosi Yevropada chuqur o'rganildi, ayniqsa, Islom san'ati va adabiyotining naqshlari, falsafasi va tarixiy merosi G'arb dramaturgiyasida aks etdi. Ayni paytda, G'arbnings tasavvuf va falsafiy yondashuvlari, realistik va naturalistik uslublari Sharq dramaturgiyasida o'z ifodasini topdi. Bundan tashqari, bugungi kunda Sharq va G'arb dramaturgiyasi o'rtasidagi o'zaro aloqalar yanada kuchaygan.

«Epopeyada voqea, dramada odam hukmronidir. Eposdagi qahramon –voqea; dramaning qahramoni inson shaxsidir» [3; 143-b.] Dramadagi har bir voqea-hodisada, fabulada, syujetda inson shaxsining hukmronligi sezilib turmog'i lozim. Bu fikr voqea hukmronlik qilgan yunon dramaturgiyasiga aloqasizdek tuyulishi mumkin.

Zero, epiklik qoliplaridan uzilib chiqolmagan dramaturgiyaning ilk davrlarida voqeaning yaqqol ustunligi seziladi. Yunon dramaturgiyasida yetakchi rol o'ynagan xor muallifning muayyan ma'nodagi qarashlari va lirik kechinmalarini o'zida mujassamlashtirib, shaxsning dramadagi o'rnini to'ldirib turgan.

Davrlar o'tishi bilan dramaga, uning yetakchi tamoyillariga, ilmiy-nazariy muammolariga munosabat yangilana bordi, mazmun va shakldagi ifoda va izhordagi o'zgarishlar muqarrarlashdi. Aristoteldan so'ng, dramaga oid nazariy qarashlarni yangi bosqichga ko'targan Gorasiy badiiy tasvirning real haqiqatga to'la muvofiq kelishiga alohida e'tibor qaratdi. Chunonchi, har bir xarakterning yoshiga munosib xatti-harakatini ta'kidlar ekan, fe'l-atvorda, yurish-turishda yosh bola bilan o'smirning, o'smir bilan yigit kishining, yigit bilan keksaning bir-biridan ajratib turuvchi chizgilarni asoslab beradi. Gorasiy tasvirda voqelikni ichki sabablar bilan rivojlantirish, konflikt rivojiga tashqi kuchlarni aralashtirmaslik zarurligiga diqqat qiladi.

XVII asrgacha insonni talqin etishda fojiaiviylik (tragediyanavistlik) va kulgi (komizm) holatlari asosiy o'rin tutgan bo'lsa, keyinchalik dramaturglar, teatr nazariyotchilari «oraliq» janr, ya'ni drama haqida o'z g'oyalarini ilgari sura boshladilar. «Har bir axloqiy voqeada o'rtalik holat va bir-biriga zid ikki qutb ajralib turadi. Komediya va tragediya bizda bor, – deb yozadi D.Didro, – lekin inson hamma vaqt ham xursand va g'amgin bo'lavermaydi. Binobarin, komik va tragik janrlarni ajratib turuvchi qandaydir oraliq masofa mavjuddir».[3: 316-b] Mana shu masofa Didroning konsepsiyasi bo'yicha to'ldirilishi kerak. Dramaning vujudga kelish sabablari va uning o'ziga xos jihatlarini anglashga bo'lgan intilish antik davridayoq boshlangan edi, keyinchalik bu bilan bog'liq dastlabki qarashlar Didro, Shiller nomlari bilan bog'liq.

Shundan so'ng, dramaturgiyada real insonni butun murakkabligi bilan talqin etish, uni muayyan bir g'oyaning yalovbardori sifatida tasvirlash tamoyili kuchaydi.

Dramaturgiyada mifologik kuchlar, ilohiy obrazlar – xudo, ma'budlar, afsonaviy qahramonlar, aql bovar qilmas qahramonliklar ko'rsatuvchi pahlavonlar obrazi o'rnini asta-sekinlik bilan inson egallay boshladi.

Muayyan bir davrda janr yo'nalishlari o'zgarar ekan, bu o'sha davr kishisining voqelikka munosabati bilan belgilanadi. Shiller va Gyotening zamonaviy dramani qayta qurish haqidagi barcha yozishmalari zahirida shu g'oya yotadi. Shiller Gyotega yozgan xatida: «Menga go'yo sizning ta'siringiz orqali yuqqan qandaydir epik kuch yordam berayotgandek tuyuladi. Lekin bu kuch dramatik jarayonga xalaqit bermasa kerak, deb o'ylayman». [4; 482-b.]

Gyugo drama tushunchasiga keng talqin beradi. Uning fikricha, yangi davrning adabiyoti qaysi janrga mansubligidan qat'iy nazar dramatik xususiyatga ega. Bu nazariy qarashlar o'zbek dramaturgiyasi shakllanishida, undagi inson talqinida bevosita rol o'ynadi degan fikrdan yiroqmiz.

Biroq, milliy dramaturgiya va teatr san'atining shakllanishida tatar, ozarbayjon, rus teatrining ta'siri bo'lganligini inobatga oladigan bo'lsak, ilk dramanaavislar janrning nazariy qonun-qoidalaridan xabardor bo'lganlar degan fikr tug'iladi.

Drama nazariyasi bilan bog'liq qarashlar tarixi ikki ming yildan oshiq davrni o'z ichiga olgan bo'lsa-da, uning yangi namunalari va umuman drama bilan bog'liq bahs-munozaralar bugun ham davom etmoqda. Misol, M.Baxtinning dramatik asarlar haqidagi mulohazalari munozarali, «O'zlarining klassik taraqqiyoti davomida bu janrlar qat'iy qoidalari va kanonik xususiyatlarini saqlab qoldilar, – deb yozadi u. – Turli davrdagi oqimlar, yo'nalishlar janrning o'zak masalasini, ya'ni qonuniylashgan tarkibini o'zgartira olmadi. Aristoteldan to bugungi kungacha shakllanib bo'lgan janrlarning nazariyasiga aniq bir yangilik va o'zgarish qo'shilmadi hisob». [5; 482-b.]

Ko'chirmada keltirilgan mulohazalar dramatik san'at va uning nazariyasi amaliyotiga muvofiq kelmaydi. Dramatik janrlarning qadimiy namunalari chindanam kanonik xususiyatlarga ega, biroq ular uzluksiz o'zgarib kelmoqda. Pushkin, A.Chexov, Fitrat, A.Ibrohimov, Sh.Boshbekov dramalaridagi janr, syujet, kompozitsiya, qahramon, inson talqini muammolarini o'rganish uchun Aristotelning «Poetika»si kamlik qiladi. Baxtinning fikricha, roman – yangi davr bilan tug'ilgan yagona janr. Boshqalari esa «qotib qolgan», «o'lik» janrdir. Agar roman «universal» janr bo'lsa, bu dramani davrdan orqada qolgan janr sifatida qiymatini tushirmaydi degan fikrdamiz. M.Baxtinning roman qurilishini tayin etishda xronotipning o'rni va roli haqidagi qarashlarini dramaturgiyaga tadbiiq etish va analitik tahlilni chuqurlashtirishda yaxshi samara beradi. Adabiyotshunos I.G'aniyevning «Fitrat dramalari poetikasi» [6; 21-32-b.] mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida mazkur masalaga alohida bir bob bag'ishlangani bunga misol.

Demak, jahon poetik tafakkuri tarixida klassisizm tamoyilining mavjud ekani haqiqat. Faqat XVII asrga kelib, G'arbiy Yevropada bu tamoyil qonuniy adabiy metod tusini oldi. Chunki bu asr Yevropada ayni adabiy metodning maydonga kelishi uchun ijtimoiy, badiiy, psixologik vaziyat etilgan edi. Ko'p asrlar "Kibor" Rim tomonidan "varvarlar" deb qarab kelingan G'arbiy va Sharqiy Yevropa xalqlari bu davrga kelib, millat va mustaqil saltanat bo'lib shakllanish zaruratini his qilib boshladilar. Bu jarayon XI oxiri XII asar boshlarida paydo bo'lgan milliy eposlar bilan boshlangan bo'lsa, millatning o'z madaniyati, ma'naviy qiyofasiga ega mustaqil ijtimoiy-siyosiy fenomen bo'lib shakllanishi, o'z saltanati, saltanatchiligi etiketini namoyon etishi uchun aniq va tizimli g'oya lozim edi. Fransuzlar uchun mana shu vazifani klassisizm bajardi. Tashqi va ichki siyosatda mutlaq monarxiya tamoyili shakllandi. Natijada hukumat kuchli ijtimoiy siyosat yurgizish imkoniga ega bo'ldi. Lyudovikning shu davrdagi Cardinal Reshilye saltanatning madaniy va adabiy siyosatiga mas'ul bo'lib, u o'zining qattiqqo'lligi, maqsadini amalga oshirish yo'lida qat'iyligi bilan mashhur edi. Natijada u tomonidan tashkil etilgan Akademiya mamlakatdagi adabiy siyosatni boshqaruvchi bir tizimga aylandi. Bu tizimning maqsad-mohiyati shunda ediki, nainki adabiyot, san'atning barcha turlari, barcha gumanitar sohalar aniq vazifaga ko'ra xizmat qilishi, vazifa esa saltanat etiketi va yangi fransuz kishisi, madaniy yuksak fransuz millatini tarbiyalashdan iborat edi. Reshilye boshchiligidagi Akademiya ayni maqsadning amalga oshuvini jiddiy nazorat qilar, mamlakatdagi barcha iste'dodli san'at namoyandalarini o'z doirasiga birlashtirgan edi.

Shunday jiddiy harakatning oqibati o'laroq Yevropa davlatlari ichida ilk bor klassisizmning falsafiy asoslari, estetik konsepsiyalari va nazariy qonunlari ishlab chiqildi. Aynan shu muhitda san'at va adabiyotdagi estetik prinsiplar, tur va janrlardan tortib, barcha badiiy komponentlar qonunlashtirildi. Ijodkorlar asoslanishi shart bo'lgan "namuna-obyekt" qat'iy tarzda belgilab qo'yildi. Mazkur madaniy-adabiy jarayon uchun "namuna-obyekt" vazifasini antik estetika bajardi. Yunon va Rim davlatchiligi etiketlari yangilanayotgan Fransuz saltanati uchun, ijtimoiy, madaniy, ma'naviy, maishiy qoidalari sivilizatsiyalashgan milliy fransuz kishisini tarbiyalash uchun, san'at qoidalari ushbu maqsadlarni amalga oshirishga xizmat qilishi lozim bo'lgan san'at va adabiyot uchun "namuna" qilib olindi. Albatta, bunday qat'iy siyosat tabiatan erkinlikka moyil san'at va adabiyotni cheklab qo'yishi aniq edi. Ammo Lyudovik va uning maqsadlariga ko'ra saltanat va millat manfaati san'at manfaatidan ustunroq edi. Keyinroq ayni badiiy metod klassik bo'lib tanilgan Kornelning "Sid" Tragediyasi Reshilye akademiyasi tomonidan qattiq tanqidga uchrashining asl sababi ham shu bo'lgan.

Klassisizmning falsafiy zamini Rene Dekart (1596 – 1650) ning “Fikrlayapman — mavjudman” degan konsepsiyasidan kelib chiqqan. Borliq, voqelikni idrok etish va insoning o‘z-o‘zini anglashida ratsional yondashuvning mutlaqlashtirilishi ayni falsafaning tayanchi hisoblanadi. Yana bir ratsionalchi-faylasuf Pyer Gassendi (1592 – 1655) ning “Aristotelchilarga qarshi paradoksal mashqlar”, “Filosofiya to‘plami” asarlaridagi fikr-qarashlar, ayniqsa, ularda aks etgan o‘rta asrchilik an‘analari tanqidi, antik moddiy un falsafasi vakillari Epikur va Lukresiy qarashlariga doir targ‘ibotlari klassisizm tarafdorlarini ilhomlantirdi. Shular asosida klassisizm san‘ati va adabiyotining nazariy kriteriylari, kanonik belgilari ishlab chiqildi. Klassisizmning badiiy adabiyotga tatbiq etilishi esa, Reshilye guruhining faol vakili Nikola Bualo faoliyati bilan bog‘liq. U tomonidan ishlab chiqilgan va adabiyotga joriy etilgan “oliy did”, “oliy, o‘rta va tuban uslub”, “janr kanonlari” nazariyalari, dramaturgiyaga oid “uch birlik qoidasi” Yevropa klassik adabiyoti uchun asos vazifasini o‘tadi. Ushbu nazariy qoidalar Bualoning she‘riy usulda yozilgan “Poetik san‘at” risolasida o‘z aksini topgan. Asarda antik san‘at nazariyasining zamonaviy fransuz jamiyati va adabiyoti manfaatlariga moslab rivojlantirilgani, qayta ishlangani kuzatiladi. Bualoning qat‘iy to‘xtamiga ko‘ra, go‘zallik haqqoniylik va konkret tafakkur aniqligida. Ayni paytda, bu asar o‘sha davr fransuz adabiy muhitiga xos muammo va yutuqlarni aks ettirishi bilan ham badiiy-tarixiy ahamiyatga ega. Shu tariqa klassisizm adabiyoti va unga xos ijodiy metod shakllandi. Tadrijiy ravishda dastlab Yevropa xalqlari adabiyotiga, so‘ngroq rus va bu orqali Rossiya atrofi hududlarida yashaydigan millatlar adabiyotiga tarqaldi. Agar XVII asrning ikkinchi yarmi XVIII asr boshlarida o‘zining yuksak namunalarini taqdim etgan bo‘lsa, keyingi davrlarda adabiyotdagi turg‘unlashuv, plagiatga olib keldi. Klassisizm adabiyoti jahon adabiyoti tarixiga Pyer Kornel, Jan Batist Molyer, Jan Rasin (Fransiya), Lope de Vega, Tirso de Molina, Alfonso Sanches, Rikardo de Turiya, Bortolome Leanardo (Ispaniya), Jon Milton, Benjamin Jonson (Angliya) singari iste‘dodli ijodkorlarni taqdim etdi. Bularning aksariyati klassisizm qoliplarni yorib o‘tib, qat‘iy an‘analar ichida yangilik kashf etishga erishdi. Rus adabiyotida A.Pushkin va M.Lermontovgacha bo‘lgan adabiyotning barchasida klassisizm tamoyillari yetakchilik qildi. [7; 105-109-b.]

Yigirmanchi asrning 20-50-yillariga kelib Sovet adabiy tanqidchiligida fransuz klassisizmini qayta baholash avjiga chiqadi. Tadqiqotchilarning bir necha avlodlari ijodiy uslub haqidagi tushunchalarini rivojlantiradilar va chuqurlashtiradilar, uning eng yaxshi asarlarini tarixiy va adabiy talqinlarini taklif qiladilar.Yigirmanchi asrning 20-yillarida klassisizmga e‘tibor hali unchalik katta emas edi, lekin ma‘lum yillar o‘tishi bilan 1930-yillarda, mahalliy gumanitar fanlar mutaxassislari fransuz tarixi va absolutizm davri adabiyotiga qiziqishi allaqachon sezilarli darajada oshib bordi,buni “yaratilgan Sovet jamiyati masalasi bilan izohlash mumkin. qaysi biri o‘z madaniyatini qurish uchun yuqori modellarni qidirdi”. [8; 269-305-b.]

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, 60-yillarga kelib R. M. Samarin XVII asrning g‘arbiy Yevropa adabiyotida mavjud bo‘lgan realizm muammosiga murojaat qildi, uning tarixiy va adabiy umumlashmalari va nazariy xulosalarida B. A. Krjevskiyning ishini ajratib turadigan munozara kuchi yo‘q edi ammo, aks ettirishning ko‘rinishi bir oz deklarativ edi. R. M. Samarinning tadqiqotlari nasriy asarlar materialiga asoslangan. “Bu asr adabiyotida realizmning shakllanishi, XVII asr nasrining yana uchta sohasi sanalgan”. Alohida ahamiyatga ega bo‘lgan adabiyotshunoslikka xos kichik nasrni (romanlar, hikoyalar, insholar)ni o‘z ichiga oladi, xotiralar, mashhur bosma nashrlar u tomonidan alohida qayd etilgan. “fikrlashning

realistik tabiati” Laroshfuko, Labruyer, Rasin va Molyerlarning shu kabi nashrlari juda kam oʻrganilganligini koʻrsatadi. [9: 61-83-b]

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Аристотель. Поэтика. – Т., Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. – Б. 123.
2. Аниксист А. Теория драмы от Аристотеля до Лессинга. – М., Наука, 1967. – С. 11.
3. Белинский В.Г. Танланган асарлар. – Т., Ўздавнашр, 1955. – Б. 143
4. Шиллер Ф. Собр. сочинения, т. 7. «Письма». – М., Гослитиздат, 1957. – С. 482.
5. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – С. 482.
6. Ғаниев И.М. Фитрат драмалари поэтикаси. Филол.фан.доктори дис.автореферати. – Т.: 1998. -Б.21-32 Кирнозе З.И., Лобков А.Е. Проза французского классицизма. Попытка реконструкции одной несохранившейся и незащищенной диссертации // Вопросы литературы. №4. 2017. - С.269–305.
7. ЖўрақуловУ. Шарқ ва Ғарбклассицизмнинг умумназарий муаммолари // Qiyosiy adabiyotshunoslik: oʻtmishi, buguni, istiqbollari (matn) Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari тўплами. – Т.: “Firdavs-Shoh” nashriyoti, 2020. – Б. - 284 bet.
8. Кирнозе З.И., Лобков А.Е. Проза французского классицизма. Попытка реконструкции одной несохранившейся и незащищенной диссертации // Вопросы литературы. №4. 2017. – С. 305.
9. Самарин Р.М. Проблема реализма в западноевропейских литературах XVII века // XVII век в мировом литературном развитии. М.: Наука, 1969. С. 61–83. – С. 82.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

THE IMPLEMENTATION OF INNOVATIVE IDEAS AND TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS AS THE CORE STRATEGY OF MODERN EDUCATION

Azizova Feruza Rejavalievna

University of World Economy and Diplomacy

Lecturer, Department of Uzbek and Russian Languages

Abstract. This article examines the significance of introducing innovative ideas and technologies into the modern educational system, emphasizing their impact and effectiveness within the learning process. The research explores the distinctions between traditional and innovative approaches, the role of technological tools in students' knowledge acquisition, the renewal of pedagogical methods, and the level of teachers' preparedness. The findings indicate that the proper and systematic implementation of innovative technologies plays a crucial role in enhancing education quality, promoting student engagement, and developing independent thinking skills. The article concludes with practical recommendations aimed at advancing education policy.

Keywords: innovative education, digital technologies, interactive methods, pedagogical approaches, quality of education, independent learning, digital literacy, modern student, virtual learning, educational strategy.

TA'LIM JARAYONIDA INNOVATSION G'OYALAR VA TEXNOLOGIYALARNI JORIY QILISH ZAMONAVIY TA'LIMNING BOSH STRATEGIYASI

Azizova Feruza Rejavalievna

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti

O'zbek va rus tillari kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy ta'lim tizimida innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni joriy etishning ahamiyati, ularning o'quv jarayoniga ta'siri va samaradorligi tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida an'anaviy va innovatsion yondashuvlar o'rtasidagi farqlar, texnologik vositalarning o'quvchilarning bilim olishdagi roli, pedagogik metodikalarning yangilanishi hamda o'qituvchilarning tayyorgarlik darajasi o'rganildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, innovatsion texnologiyalarni to'g'ri va tizimli joriy qilish ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning faolligini rag'batlantirish va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Maqola xulosalarida ta'lim siyosatini rivojlantirish uchun amaliy tavsiyalar ham ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: innovatsion ta'lim, raqamli texnologiyalar, interaktiv metodlar, pedagogik yondashuvlar, ta'lim sifati, mustaqil o'rganish, raqamli savodxonlik, zamonaviy o'quvchi, virtual ta'lim, ta'lim strategiyasi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N56>

KIRISH

Global raqobat kuchayib borayotgan bir paytda, har bir mamlakatning taraqqiyoti, avvalo, uning ta'lim tizimiga bog'liq bo'lib qolmoqda. Ta'lim — bu faqat bilim berish emas, balki tafakkur, ijodiy fikrlash, muammo yechishga qodir, hayotiy vaziyatlarga moslasha oladigan shaxsni shakllantirishdir. Bugungi kunda an'anaviy ta'lim metodlari o'z-o'zidan yetarli bo'lmay qoldi. Texnologik taraqqiyot, raqamli vositalarning keng joriy qilinishi, sun'iy intellekt, virtual

reallik, masofaviy ta'lim tizimlari kabi vositalar innovatsion yondashuvlarni zaruratga aylantirmoqda.

Zamonaviy ta'lim strategiyasi — bu innovatsiyalarni chuqur integratsiya qilish, o'quv jarayonini individuallashtirish va shaxsga yo'naltirilgan metodikalarni ilgari surishdir. O'zbekiston Respublikasida ham so'nggi yillarda bu borada keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. "Ta'lim to'g'risida"gi qonun va boshqa me'yoriy hujjatlar asosida innovatsion texnologiyalarning joriy qilinishi, raqamli ta'lim resurslari va platformalarini yaratish orqali o'quvchilar va talabalar uchun zamonaviy o'quv muhitini shakllantirish maqsad qilingan. Ushbu maqolada innovatsion g'oyalar va texnologiyalarning ta'lim jarayonidagi o'rni, ularning samaradorlikka ta'siri va kelajakda bu yo'nalishda olib borilishi lozim bo'lgan strategik chora-tadbirlar tahlil qilinadi.

ASOSIY QISM

So'nggi yillarda innovatsion texnologiyalarni ta'lim jarayoniga integratsiyalash masalasi ko'plab olimlar va amaliyotchilar tomonidan o'rganib kelinmoqda. Zamonaviy pedagogik nazariyalar ta'limda texnologik yondashuvlarning afzalliklarini asoslaydi. A. A. Abduqodirov va N. X. Begmatova kabi olimlar konstruktivizm va ko'p intellektlar nazariyasi asosida o'quvchilarning individual ehtiyojlari va qobiliyatlariga moslashuvchan yondashuv zarurligini ta'kidlaydilar. Ularning fikricha, texnologiyalar o'quvchilarni mustaqil bilim olishga undaydi, motivatsiyani oshiradi va interaktiv muhit yaratadi [1].

O'zbekiston ta'lim tizimida raqamli vositalar joriy qilinishi bo'yicha olib borilgan tadqiqotida elektron platformalar (masalan, Ziyonet, EduMarket) orqali o'quv materiallariga qulay va tezkor kirish imkoniyati ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qilayotganini ta'kidlaydi. Xorijiy tadqiqotlar orasida D. Babayeva tomonidan ishlab chiqilgan TPACK modeli (Texnologiya, Pedagogika va Mazmun bilimlarining integratsiyasi) keng qo'llaniladi. Ushbu model muallimlarning texnologiyadan samarali foydalanish kompetensiyalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan.[2; 60-70-b.].

PISA va TIMSS xalqaro baholash dasturlarining natijalari ham o'quvchilarning yuqori ko'rsatkichlarga erishishi innovatsion yondashuvlarning qo'llanishiga bog'liq ekanligini ko'rsatmoqda [4]. Shuningdek, ta'limda gamifikatsiya, mobil ilovalar, sun'iy intellekt va AR/VR texnologiyalaridan foydalanish bilan bog'liq tadqiqotlar o'quvchilarning darsdagi ishtiroki va motivatsiyasini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatgan [4; 710-719-b.]. Ushbu adabiyotlar innovatsion texnologiyalar nafaqat o'quv jarayonini zamonaviylashtirish, balki o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish, o'z-o'zini anglash va tahlil qilish salohiyatini shakllantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qilishini tasdiqlaydi.

METODOLOGIYA

O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, innovatsion texnologiyalarni ta'lim jarayoniga joriy qilish o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini, darsga bo'lgan qiziqishini va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini sezilarli darajada oshiradi. Tajriba guruhi o'quvchilari (innovatsion texnologiyalar asosida o'qitilgan) nazorat guruhiga nisbatan topshiriqlarni tezroq va sifatliroq bajarganliklari, mustaqil bilim izlashga intilishlari va darslarda faolroq ishtirok etganliklari bilan ajralib turdi. Ayniqsa, interaktiv testlar, animatsiyalashgan dars materiallari va raqamli platformalar orqali taqdim etilgan topshiriqlar o'quvchilarda ijodiy yondashuv va tanqidiy fikrlashni rivojlantirgan.

So'rovnoma natijalariga ko'ra, o'qituvchilarning 78 foizi innovatsion texnologiyalar ta'lim sifatini oshirishda muhim vosita ekanini tasdiqladi. Ularning katta qismi texnologiyalar o'quv materiallarini oson va tez yetkazishga, o'quvchilar bilan samarali aloqa o'rnatishga va dars jarayonini jonlantirishga yordam berishini ta'kidladi. Shuningdek, talabalar ham raqamli vositalar yordamida mustaqil ta'lim olish imkoniyatlari kengayganini, istalgan vaqtda dars materiallariga qayta murojaat qilish qulayligini yuqori baholadilar.

Intervyular davomida aniqlanishicha, pedagoglarning ba'zilar innovatsion texnologiyalarni qo'llashda dastlabki bosqichda qiyinchiliklarga duch kelgan, biroq vaqt o'tishi bilan ularning texnologik kompetensiyalari oshgan. Bu esa shuni anglatadiki, tegishli o'quv kurslari va metodik ko'mak orqali o'qituvchilarni yangi vositalarga o'rgatish orqali bu muammolarni bartaraf etish mumkin.

Tadqiqot umumiy xulosasi shundan iboratki, innovatsion texnologiyalar ta'lim jarayonini nafaqat zamonaviylashtiradi, balki uni samaraliroq, qiziqarli va individual yondashuvlarga asoslangan holga keltiradi. Bu esa zamonaviy ta'lim strategiyasining asosiy yo'nalishi sifatida innovatsiyalarni ko'rish to'g'riligini yana bir bor isbotlaydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Zamonaviy ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri — bu o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan qiziqishini oshirish, ularni o'z fikrini erkin ifoda eta oladigan, muammolarni tahlil qilish va mustaqil yechim topishga qodir shaxs sifatida shakllantirishdir. An'anaviy metodlar bu maqsadlarga to'liq erisha olmaydi, ayniqsa zamonaviy o'quvchi avlodi — "raqamli avlod" vakillari uchun ular yetarli emas. Shu boisdan innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni ta'lim jarayoniga keng ko'lamda integratsiya qilish bugungi kunda ta'lim siyosatining eng muhim va ustuvor strategiyasiga aylangan.

Jadval 1

An'anaviy va innovatsion ta'lim yondashuvlarining taqqosiy tahlili

№	Ko'rsatkich	An'anaviy ta'lim	Innovatsion ta'lim (raqamli texnologiyalar asosida)
1	O'quvchilarning darsda ishtiroki	Past / o'rtacha	Yuqori, faol qatnashuv
2	O'zlashtirish darajasi	O'rtacha	Sezilarli oshgan, chuqur tushunish
3	Mustaqil ishlash ko'nikmalari	Kam rivojlangan	Mustaqil fikrlash va izlanishga yo'naltirilgan
4	Pedagogik uslublarning xilma-xilligi	Cheklangan, asosan leksiya	Interaktiv, vizual, o'yin va tajribaviy metodlar
5	O'quv materiallariga kirish	Vaqt va joy bilan cheklangan	24/7 ochiq, onlayn platformalar orqali erkin kirish
6	O'qituvchilarning yondashuvi	Ma'lumot yetkazuvchi	Trener, fasilitator, maslahat beruvchi

7	Baholash usullari	Yozma sinovlar	Testlar, portfoliolar, refleksiya, avtomatik tahlil
8	O'quvchilarning motivatsiyasi	Pastroq	Yuqori, qiziqish uyg'otuvchi vositalar orqali
9	Texnik imkoniyatlar	Minimal	Raqamli doskalar, AR/VR, sun'iy intellekt ilovalari
10	Pedagoglarning ehtiyojlari	Kam o'zgaruvchi	Yangi ko'nikmalar, doimiy malaka oshirish talab qilinadi

O'tkazilgan tadqiqotlar va empirik kuzatuvlar natijalariga ko'ra, innovatsion texnologiyalar o'quv jarayonining barcha bosqichlarida sezilarli ijobiy o'zgarishlarga sabab bo'lmoqda. Jumladan, zamonaviy raqamli platformalar orqali darslarni tashkil etish (Google Classroom, Moodle, Zoom, Microsoft Teams), sun'iy intellektga asoslangan ta'lim ilovalari (Khan Academy, Duolingo, ChatGPT va boshqalar), interaktiv doskalar, virtual haqiqat (VR) texnologiyalari kabi vositalar o'quvchilarning ishtirokini oshiradi, o'quv materialini vizual va tushunarli qiladi, shuningdek, har bir o'quvchining shaxsiy ehtiyojlariga mos ta'lim olishiga imkon yaratadi.

Muhokama jarayonida shuningdek aniqlanganki, innovatsion texnologiyalarning joriy qilinishi pedagoglarning o'quv materialini yetkazish uslublariga ham ta'sir ko'rsatmoqda. Ko'plab o'qituvchilar ilgari faqat ma'ruza va taqdimotlarga tayanib ishlagan bo'lsa, hozir ular darslarda interaktiv o'yinlardan, vizual simulyatsiyalardan, forumlar va viki-muhokamalardan keng foydalanmoqda. Bu esa o'z navbatida, dars jarayonini jonlantiradi, o'quvchilar va o'qituvchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni kuchaytiradi. Talabalar bilan olib borilgan suhbatlar esa innovatsion vositalar orqali bilim olish jarayoni yanada mustaqil, moslashuvchan va shaxsga yo'naltirilgan shaklga ega bo'layotganini ko'rsatdi.

Tajribaviy tadqiqotlar shuni isbotladiki, innovatsion metodlar asosida o'qitilgan o'quvchilar darslarni chuqurroq o'zlashtiradi, o'z fikrini aniq va asosli ifoda eta oladi, bilimlarni amaliyotda qo'llay olishga moyil bo'ladi. Ayniqsa STEM (fan, texnologiya, muhandislik va matematika) yo'nalishlarida interaktiv, vizual va tajribaviy yondashuvlar o'quvchilarni real muammolar ustida ishlashga undaydi. Shu bilan birga, darsga bo'lgan ishtirok faolligi, baholash natijalari, topshiriqlarni bajarish sifati va umumiy motivatsiya darajasi an'anaviy uslub bilan taqqoslanganda sezilarli darajada yuqori bo'ldi.

Shunga qaramay, muhokama davomida muammolar ham aniqlangan. Jumladan, barcha o'qituvchilar innovatsion texnologiyalarni to'liq o'zlashtirgan deb bo'lmaydi. Bu ko'proq texnik tayyorgarlik, metodik bilim va raqamli madaniyat darajasiga bog'liq. Ba'zida infratuzilmaviy cheklovlar (internet tezligi, texnik vositalar yetishmovchiligi) ham jarayonni murakkablashtiradi. Shu sababli, pedagoglar uchun doimiy malaka oshirish kurslari, texnologik treninglar, o'quv qo'llanmalar va amaliy dasturlar bilan ta'minlash dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagi muhokamalar asosida quyidagi natijalarga kelindi: birinchidan, innovatsion texnologiyalar ta'lim sifatini oshiradi, o'quv jarayonini samarali va qiziqarli qiladi; ikkinchidan, u o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi interaktiv muloqotni kuchaytiradi; uchinchidan, texnologiyalar o'quvchilarni mustaqil fikrlovchi, mas'uliyatli va ijtimoiy faol shaxs sifatida

shakllantirishga xizmat qiladi. Bu jihatlar innovatsion yondashuvlarni zamonaviy ta'limning bosh strategiyasi sifatida belgilash zaruratini yana bir bor asoslab beradi.

XULOSA

Ta'lim tizimiga innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni joriy qilish bugungi kunning zarurati bo'lib, u zamonaviy jamiyat ehtiyojlariga mos, raqobatbardosh, ijodkor va mustaqil fikrlovchi shaxsni shakllantirishning asosiy omiliga aylanmoqda. O'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, raqamli texnologiyalardan foydalanish o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan qiziqishini oshiradi, darslarning samaradorligini va mazmunan boyligini ta'minlaydi. Shu bilan birga, o'qituvchilar uchun yangi metodik yondashuvlar, interaktiv vositalar va pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirish zarurati yuzaga keladi.

Tahlillar asosida xulosa qilish mumkinki, innovatsion yondashuvlar ta'lim sifatini oshirishda, o'quvchi va o'qituvchi o'rtasida samarali muloqotni shakllantirishda, shuningdek, mustaqil va kreativ fikrlovchi shaxsni tarbiyalashda muhim rol o'ynaydi. Biroq bu jarayon faqatgina texnologiyalarni joriy etish bilan emas, balki pedagoglarning malakasini oshirish, texnik infratuzilmani rivojlantirish va raqamli savodxonlikni yuksaltirish bilan ham chambarchas bog'liqdir.

Zamonaviy ta'limning bosh strategiyasi sifatida innovatsion g'oyalar va texnologiyalardan foydalanish uzoq muddatli ijobiy natijalarga olib keladi. Bu esa, o'z navbatida, ta'lim tizimini global raqobatga tayyorlash, intellektual salohiyatli avlodni voyaga yetkazish va mamlakatning barqaror taraqqiyotini ta'minlash uchun mustahkam asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Abduqodirov A.A., Begmatova N.X. Ta'lim muassasalarida multimedia texnologiyasidan foydalanish uslubiyoti (Uslubiy qo'llanma)- Qarshi: 2011.
2. Arapbaeva Damegul Kurbanovna, Amirova Bibisara Aubakirovna. Personal Psychological Adaptation and its Characteristics. INTERNATIONAL JOURNAL OF INCLUSIVE AND SUSTAINABLE EDUCATION. VOL. 2. NO 2. 2023. -P. 68-70.
3. Babayeva D. Nutq o'stirish nazariyasi va metodikasi. TDPU. 2018.
4. Sattorov V.N (2023). Umumiy pedagogika fani taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlari. ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL AND SOCIAL SCIENCES,3, 710-719. (2023)
5. Tolipov O., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. -T.:Fan, 2006

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

GENERAL AND SPECIFIC FEATURES OF THE CONDITIONS OF ADDRESS IN CHINESE

Agzamova Gulrukh Ravshan qizi

Uzbek State University of World Languages

Teacher of the Department of Chinese Philology

Abstract. The correct choice of address units leads to the successful or unsuccessful implementation of the speech process. In this case, it is necessary to pay attention to the level of familiarity, age characteristics and social status, i.e. profession, of the interlocutors. The rules of speech etiquette of the Chinese people are based on the teachings of Confucianism. The standards of speech etiquette reflect the mentality and national and cultural characteristics of the Chinese.

Keywords: speech etiquette, greetings, sociological and communicative level, form of address, related and social addresses.

XITOIY TILIDAGI MUROJAAT ATAMALARINING UMUMIY VA XUSUSIY BELGILARI

Agzamova Gulrux Ravshan qizi

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Xitoy filologiyasi kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada xitoy tilidagi murojaat atamalarining xususiyatlari, tasnifi, ularni to'g'ri va aniq tanlanishi suhbat jarayoniga ta'sir qilishi haqida yoritib berilgan. Murojaat shakllarining murojaat birliklarini to'g'ri tanlash nutqiy jarayonni muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz amalga oshirilishiga olib keladi. Bunda suhbatdoshlarning tanishlilik darajasi, yosh xususiyatlari va ijtimoiy mavqeyi ya'ni kasbiga e'tibor qaratish lozim hisoblanadi. Xitoy xalqining nutqiy odob-axloq qoidalari Konfutsiylik ta'limotiga asoslanadi. Nutqiy odob-axloq standartlari xitoyliklarning mentaliteti va milliy-madaniy xususiyatlarini aks ettiradi.

Kalit so'zlar: nutq etiketi, salomlashish, sotsiologik va kommunikativ daraja, murojaat shakli, turdosh va ijtimoiy murojaatlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N58>

KIRISH

Xitoy tilshunosligida nutq madaniyati ijtimoiy yo'nalishda rivojlangan. Bu ijtimoiy-siyosiy ustuvorlik Xitoy davlatchiligining alohida shartlari va byurokratik piramidasi asosida qurilgan. Jamiyatning eng yuqori ijtimoiy qatlamiga erishish uchun xitoy xalqi orasida asrlar davomida saqlanib qolgan an'ana va urf-odatlariga rioya qilish vazifasi mavjud. Xitoyliklarning alohida qadriyati kattalarga hurmatdir. Xitoyliklar uchun turli urf-odatlar o'ziga xos xulq-atvor turidir. Shu tushuncha mavjudki, inson nutq odobi qoidalarga amal qiladi va bu hayotda o'z ornini topa oladi. Nutq madaniyati an'anaviy xitoy madaniyatining sub'yektlaridan biridir. Bu yerda urf-odatlar, milliy-qadriyatlar saqlanib qolgan. Nutq madaniyati azaldan o'z qadriyatlarini yo'qotmagan.

ASOSIY QISM

Xitoy xalqida bir ibora bor: “Boshqalarni hurmat qilgan kishi doimo hurmatga sazovor bo'ladi.” (Mengzi chà, Lilou, 2-qism).

Umuman olganda, xitoy sharafini ot so'z birikmalariga va og'zaki iboralarga guruhlash mumkin:

Ot so'z birikmalari - muntazam ikkinchi shaxs birlik olmoshi 你nǐ (sen) o'rniga 您nín (siz) zamonaviy xitoy tilidagi muloyim shakl hisoblanadi. Shunisi qiziqki, Pekin aholisi boshqa hududlardagi odamlarga qaraganda 您nín dan ko'proq foydalanishadi [2].

Xitoy tilida ayollarga murojaat qilishda ishlatiladigan so'zlar turichadir: Oddiy 太太tài tai (xonim) va 小姐xiǎo jiě (xonim) unvonlariga qo'shimcha ravishda, 女士nǚ shì (xonim) odob va hurmat bilan murojaat qilish atamaları hisoblanadi. Bundan tashqari yuqori ijtimoiy mavqega ega bo'lgan turmushga chiqqan ayollar uchun 夫人fū rén (Madam) deb murojaat qilinadi.

Gui lì, ling lín, xian lí, gao lín kabi sifatdash morfemalar prefiks sifatida qabul qilinadi va ko'pchilik faxriy so'zlarni yasashda ishlatiladi.

Gui lí so'zining o'zi "qimmat" yoki "qimmatli" ma'nosini anglatadi, suhabtni yoki murojaat shaklini yumshatishda ishlatiladi.

Biznes yoki tashqi ishlar kabi rasmiyatchilik suhbat jarayonida umumiy iboralarga quyidagilar qo'shiladi : 贵国guì guó (sizning mamlakatingiz), 贵国人民 guìguo rénmin guì guó rén mín (sizning mamlakatingiz aholisi), 贵公司guì gōng sī (sizning kompaniyangiz), 贵处 guìchu (sizning joyingiz) va hokazo.

Bundan tashqari bu qo'shimcha orqali insonlar va predmetlarga ham qo'shish mumkin: 贵报guìbào (sizning gazetangiz), 贵客guìkè (faxriy mehmon), 贵家长guì jiā zhǎng va boshqalar.

Xitoy xalqining nutq madaniyati va milliy urf-odatlarini saqlash asosiy insoniy fazilatlar, norma va ularning hayot falsafasi hisoblangan: kattalarga hurmat, mehnatsevarlik, jamoaviylik, tashkilotchilik, xotirjamlik va shunga o'zhash qator fazilatlar hisoblanadi.

Konfutsiy aytgan ekan: “不学礼，无以立” Bù xué lǐ, wú yǐ lì “Agar siz odob-axloq qoidalarini o'rganmasangiz, o'ringizdan turolmaysiz”. Xitoy qadimiy tarixga ega bo'lib, odob o'lkasi sifatida mashhur hisoblanadi. Sivilizatsiya odob-axloqi nafaqat insonning yurish-turishi, balki mamlakat va millatning sivilizatsiya darajasi bilan ham bog'liq. Atrofimizda ko'plab kundalik iboralar mavjud va biz ularni o'rganishimiz va ulardan foydalanishimiz kerak, ba'zida salom yoki iltifot odamlarga ozgina baxt keltirishi mumkin. “Rahmat!” degan so'z boshqalarga yordam berganidan keyin o'zini baxtli his qilishga turtki bo'ladi, ba'zida “kechirasiz” degan so'z xavotirga tushgan odamga biroz taskin beradi [1].

Xitoy odob-axloqi an'ana va urf-odatlarini saqlash va oqsoqollarni hurmat qilishga asoslangan.

Oqsoqollar bilan xalq o'rtasida ijtimoiy mavqei va yoshga oid nizolar yo'q bo'lib, agar nizolar kelib chiqsa, urf-odatlar va milliy-qadriyatlar saqlanib qolmagan deb hisoblanadi. So'zlovchi va tinglovchiga xos bo'lgan nutq normalari dunyoning barcha tillarida maqol shaklida saqlanib qolgan, xitoy tilida esa frazeologiya (成语 chengyu) lardan foydalanish juda

keng yoyilgan. Masalan, o'zbek tilida "Ko'p gap eshakka yuk" iborasi keng qo'llaniladi, ya'ni keraksiz suhbat va ma'lomaotlardan chekinish uchun ishlatiladi. Xitoy xalqida esa "Jim turish hamma narsani yengadi", "So'z hech qachon tugamaydi". Xitoy tilida bu maqollarning muqobili bor: "Og'zaki so'zga sakrab yetib bo'lmaydi", "Haqiqatni ko'z ko'radi, yolg'onni quloq eshitadi", "To'g'ri gapir, hamma eshitsin", "So'z shamoldek uchib ketadi, lekin xat mangu", "So'z – shamol, qalam – iz" va boshqalar. Yuqorida tilga olingan maqol va matallarda xalqning odob tushunchasi, psixologiyasi o'z ifodasini topgan.

Xitoy xalqida nutq madaniyati tushunchasi miloddan avvalgi V-VII asrlarda paydo bo'lgan. Nutq madaniyati qanday tug'iladi? Xitoy xalqi inson ehtiyojlarini cheksiz deb biladi. "Agar inson ehtiyojlari qondirilmasa, u xohlagan hamma narsani talab qilsa, faqat o'zinikini to'g'ri deb hisoblasa, tushunmovchilik bshu holatda kelib chiqadi"- xitoyliklar buni shunday tushunishadi. Asta-sekin xitoy madaniyatida inson ehtiyojlari va ularni amalga oshirish zarurati o'rtasidagi muvozanat saqlanib qolmoqda.

Dunyodagi boshqa tillar bilan solishtirganda, xitoy tilida "amaki", "xola", "amma" kabi eng ko'p qarindoshlik atamaları mavjud. Bu Xitoyning qarindoshlik munosabatlariga tarixiy va madaniy urg'idan dalolatdir. Konfutsiy "Buyuk ta'lim" asarida shunday degan: "Agar siz dunyoga ma'rifat olib kelmoqchi bo'lsangiz, avvalo o'z mamlakatingizni boshqarishingiz kerak, agar o'z mamlakatingizni boshqarmoqchi bo'lsangiz, avvalo oilangizni tartibga keltirishingiz kerak", "Oila va mamlakat bir xil tuzilishga ega". Xitoyda qarindoshlik atamaları kundalik muloqotda nafaqat an'anaviy qon munosabatlarini saqlab qoladi, balki, qarindoshlik bo'lmagan ijtimoiy aloqa obektlariga duch kelganda, xitoyliklar ko'pincha o'smir, o'spirin yoshdagi bollarga大哥 "katta aka", yoshi kattaroq ayollarga张阿姨 "Zhang xola", 李爷爷 "Li buva" kabi murojaatlardan foydalanadilar.

Xitoy Xalq Respublikasi tashkil topganidan beri xitoylik ijtimoiy manzil atamaları o'zgarib, turli davrlarda turli shakl va xususiyatlarni shakllantirib, tez o'zgarib borayotgan va rivojlanayotgan ijtimoiy hayot talablariga javob bermoqda. Xitoy Xalq Respublikasi tashkil topgandan so'ng, 同志 "o'rtoq" o'sha davrda xitoy xalqi uchun eng tan olingan, sevimli va ommabop ijtimoiy atama hisoblangan. Shu bilan birga, dastlab hunarmandchilik yoki zavod maydonlarida qo'llaniladigan 师傅 "usta" atamasi asta-sekin mashhur bo'ldi. Keyinchalik jamiyat taraqqiyoti bilan "o'rtoq" va "ustoz" umuminsoniy ijtimoiy murojaat atamalaridan asta-sekin o'zlarining asl ma'nolariga qaytdilar.

Islohotdan so'ng jamiyatda murojaat qilish shartlari tobora rang-barang bo'lib bormoqda. 1980-yillarning o'rtalarida 老板 "boss" so'zi iqtisod yuksalishi bilan ishbilarmon va xizmat ko'rsatish doiralarida asta-sekin mashhur bo'ldi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Nutq odob-axloq qoidalariga rioya qilishni talab qiladigan quyidagi vaziyatlarni o'z ichiga oladi: kirish, salomlashish, murojaat qilish, iltimos, xayrlashish, tabriklash, tilak, minnatdorchilik, kechirim so'rash, taklif qilish, maslahat, hamdardlik, iltifot va hokazo. Ushbu magistrlik dissertatsiyasi murojaat, tanishuv, salomlashish, xayrlashish, minnatdorchilik, uzr, iltimos kabi kommunikativ vaziyatlarni batafsil ko'rib chiqadi. Batafsil tahlil qilish uchun ushbu aniq kommunikativ vaziyatlarni tanlash xitoy tilini o'rganayotgan talabaning muloqotda ulardan qochib qutula olmasligi va shuning uchun kundalik hayotda muloqot qilishda nutq xatti-harakatlarining asosiy qoidalarini egallashi kerakligi bilan izohlanadi.

Zamonaviy murojaatlar tizimining asosini *turdosh* va *ijtimoiy* murojaatlar tashkil etadi.

Zamonaviy xitoy tilidagi ham murojaat, ham vokativ qarindoshlik atamaları nutq odobining muhim qismidir. Yo'naltiruvchi terminologiya asosan qarindoshlarni tasniflash maqsadiga xizmat qiladi, vokativ terminologiya esa qarindoshlarning shaxslararo munosabatlarini aks ettiradi.

Qarindosh bo'lmaganlarga murojaat qilish uchun qarindoshlik atamalaridan foydalanish turli tillarda keng tarqalgan, ammo bu hodisa boshqa tillarga qaraganda xitoy tilida ko'proq uchraydi [3]. Qarindosh bo'lmaganlarga tegishli murojaatlarni qo'llashda odamlar o'rtasidagi tanishlik darajasi, ularning kasblari va muloqot qiluvchilarning ijtimoiy mavqei hisobga olinadi [4].

Nutqiy odob-axloq standartlari xitoliqlarning mentaliteti va milliy-madaniy xususiyatlarini aks ettiradi. Yuqorida ta'kidlanganidek, Xitoyda nutq odob-axloq qoidalariga rioya qilish juda muhim hisoblanib [5], shuning uchun agar siz xitoyliklarga qanday murojaat qilishni bilmasangiz, har doim avvalo quyidagicha so'rang:

“请问,您怎么称呼? qǐngwèn nín zěnmē chēnghu?” - “Iltimos, ayting-chi, sizni qanday chaqirishim mumkin?” Yoki: “我该如何称呼你? wǒ gāi rúhé chēnghu nǐ?” - “Ayting-chi, sizga qanday murojaat qilishim kerak?” Tilning milliy xususiyatlari murojaat qoliplarida ham aniq ifodalangan bo'ladi. Bu, birinchi navbatda, turli davlatlardagi o'ziga xos ustuvorliklari bilan bog'liqdir. Masalan, Xitoyda va O'zbekistonda kollektivizm, Yevropa davlatlarida esa individualizm tamoyiliga amal qilinadi. Bu farqlarni ikki xil madaniyat vakillari uchrashganda ko'rish mumkin: ingliz tilida rasmiy muhitda suhbatdosh ko'pincha o'zini ismi va familiyasi bilan tanishtiradi (masalan: “Jeyms Tompson”), xitoy tilida esa, odatda, familiya va lavozim bilan xitob qilinadi (masalan: “李 老 师” – Lǐ lǎoshī– Ustoz Li). Shuni ham ta'kidlash kerakki, agar murojaat qilinayotgan kishi biron-bir lavozimga ega bo'lmasa, u holda unga “先生” “janob” yoki “太太” “xonim” deb murojaat qilinadi [6].

XULOSA

Boshqa tillar singari, xitoy tilida ham qarindosh bo'lmagan odamlar o'rtasidagi aloqani ta'minlash uchun turli xil manzil formulalari mavjud. Ushbu manzillarning ba'zilari keng tarqalgan. Qarindoshlik atamaları va ularga murojaat qilish uchun turli formulalar uzoq vaqtdan beri Xitoyda keng tarqalgan va keng tarqalgan manzillar sifatida ishlatilgan.

Tahlillar asosida xulosa qilish mumkinki, XXR tashkil topgandan so'ng, boshqa xarakterdagi umumiy qabul qilingan manzillar qo'llanila boshlandi, bu manzillar tizimida o'ziga xos burilish nuqtasini anglatardi. Xitoyda nutq odob-axloq qoidalariga, xususan, xushmuomalalikka rioya qilish juda muhim hisoblanadi. Xushmuomalalikning boshida eng avvalo, murojaat turadi. Murojaat –shaxsga qaratilgan nutq bo'lib, u so'z yoki so'z birikmalari vositasida ifodalanib, chaqiriq, biror ish, iltimos va hokazo maqsadlarda qo'llaniladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Iskandarova Sh. O'zbek nutqi odatining muloqot shakllari. Samarqand: 1993, 87-b
2. Mo'minov S. O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari: Filologiya fanlari doktori dissertatsiya avtoreferati. Toshkent 2000, 65-b
3. Белов В. Лад: Очерки о народной эстетике. М.: Молодая Гвардия, 1988.
4. Войтик Н.В –Речевая коммуникация 104с

-
5. Сидихменов В.Я. Китай: общество и традиции: 2000, 63 с.
 6. Суждения и беседы «Лунь юй» ООО «Международная издательская компания «Шанс», перевод, оформление, 2021.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

SOCIAL PROBLEMS IN THE WORKS OF THOMAS HARDY: AN INVESTIGATION OF CLASS INEQUALITY, GENDER AND INDUSTRIALIZATION

Sherkulov Sardor Komilovich

Head of Interfaculty department of foreign languages
of the University of Economics and Pedagogy, PhD

E-mail: sardorsherkulov7@gmail.com

Abstract. This article demonstrates that Hardy's literature serves as a powerful commentary on the struggles of the marginalized in a rapidly changing Victorian world. Thomas Hardy's novels vividly portray the social problems of Victorian England – particularly class inequality, gender oppression, and the upheavals of industrialization. Through works Hardy critiques the rigid class hierarchy and patriarchal norms that trap individuals in unjust circumstances. He mourns the loss of traditional rural life under the pressures of modernization even as he exposes the double standards imposed on women. Hardy's narratives often convey a fatalistic sense that external social and economic forces ultimately shape his characters' destinies.

Keywords: class inequality, gender oppression, industrialization, Victorian society, rural life, fatalism, social critique, socio-historical analysis, literary criticism, industrial change, gender roles, rural communities, social determinism.

TOMAS XARDI ASARLARIDAGI IJTIMOY MUAMMOLAR: SINFIY TENGSIZLIK, GENDER VA SANOATLASHUVNING TAHLILI

Sherkulov Sardor Komilovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Fakultetlararo xorijiy tillar kafedrası mudiri, PhD

Annotatsiya. Ushbu maqola shuni ko'rsatadiki, Tomas Xardining romanlari Viktoriya davridagi tez o'zgarayotgan jamiyatdan ijtimoiy jihatdan chetlatilganlarning o'z o'rinlarini topish uchun kurashlariga bag'ishlangan asar bo'lib xizmat qiladi. Xardining romanlari Angliyaning Viktoriya davridagi ijtimoiy muammolarini xususan, sinfiy tengsizlik, gender zulmi va sanoatlashuvning silkinishlarini yorqin tasvirlab beradi. Asarlari orqali Xardi qat'iy sinfiy iyerarxiya va shaxslarni nohaq vaziyatlarga mahkum etuvchi patriarxal me'yorlarni tanqid ostiga oladi. U modernizatsiyaning bosimi ostida an'anaviy qishloq turmush tarzining yo'qolib borayotganidan achinadi, shu bilan birga ayollarga nisbatan qo'llaniladigan ikkiyuzlamachilikni fosh etadi. Xardining asarlari ko'pincha fatalistik ruhda bo'lib, ularda tashqi ijtimoiy va iqtisodiy kuchlar oxir-oqibat uning qahramonlarining taqdirini belgilashi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: sinfiy tengsizlik, gender zulmi, sanoatlashuv, Viktoriya davri jamiyati, qishloq hayoti, fatalizm, ijtimoiy tanqid, ijtimoiy-tarixiy tahlil, adabiy tanqid, sanoatdagi o'zgarishlar, gender rollari, qishloq jamoalari, ijtimoiy determinizm.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N59>

Introduction. Thomas Hardy was a prominent novelist and poet of the Victorian era whose works confront many of the social problems of his time. From the plight of the rural poor to the constraints on women's lives, Hardy wrote with deep empathy for individuals caught in

unjust and oppressive social structures. His fiction is notable for a pessimistic, fatalistic streak, portraying human lives as often at the mercy of forces beyond their control. At the same time, Hardy's novels engage critically with the social forces of Victorian England – class hierarchy, gender norms, industrialization, and religious morality – laying bare the injustices and hardships faced by ordinary people.

Although Hardy set his stories in the semi-fictional rural region of “Wessex,” the struggles of his characters mirror the broader social realities of 19th-century England. Novels such as *Tess of the d'Urbervilles*, *Jude the Obscure*, *The Mayor of Casterbridge*, *Far from the Madding Crowd*, and *The Return of the Native* vividly depict how class divisions, patriarchal double standards, and economic modernization impact individual lives. Hardy's unflinching portrayal of these issues often challenged Victorian age sensibilities: his frank treatment of sexuality and critique of social conventions in works like *Tess* and *Jude* famously provoked controversy, and by the end of his novel-writing career Hardy's fiction had effectively become a protest against the rigid class system and narrow moral code of Victorian society[6].

Given Hardy's significance as a social commentator, this study aims to investigate how his major novels portray and critique three key facets of Victorian society: class inequality, gender oppression, and the effects of industrialization on rural life. By analyzing these themes in Hardy's narratives, we can better understand how his literary treatment of social problems contributed to broader Victorian debates.

Methods. This research employs a qualitative literary analysis of Hardy's texts, combining close reading with thematic and contextual analysis. Five of Hardy's major novels were selected for detailed study: *Far from the Madding Crowd* (1874), *The Return of the Native* (1878), *The Mayor of Casterbridge* (1886), *Tess of the d'Urbervilles* (1891), and *Jude the Obscure* (1895). These works span Hardy's career and collectively encompass the themes of interest – class, gender, and the impact of industrial change on rural life. We closely examined each novel for key scenes, character arcs, and narrative descriptions that illustrate class inequality, gender oppression, and the tensions between rural tradition and industrial modernity.

In interpreting the textual evidence, we applied relevant critical frameworks to situate Hardy's social commentary. A Marxist literary perspective was used to analyze depictions of class and economic power, illuminating how Hardy's narratives challenge Victorian class structures and the notion of meritocracy [2].

For questions of gender, we drew on feminist literary criticism to examine Hardy's portrayal of female characters and patriarchal norms, informed by scholarship noting Hardy's sympathetic treatment of “fallen” women. We also contextualized the novels historically, considering the socio-economic conditions of Victorian England and Hardy's own background. Hardy's life experience as a native of rural Wessex (southwest England) provided him with insight into the clash between agricultural tradition and industrial modernity, which we factored into our analysis of his rural settings and themes [2]. This combination of close reading, comparative thematic analysis, and socio-historical contextualization constitutes the methodological approach of our study.

Results. Class divisions and social inequality are central issues throughout Hardy's novels. The rigid Victorian class system is frequently shown to dictate the opportunities and destinies of Hardy's characters, often with tragic results. In *Tess of the d'Urbervilles*, for example, the young Tess Durbeyfield comes from a poor rural family and becomes a victim of her low

social station. Her attempt to improve her family's fortunes by appealing to the wealthy d'Urberville family ends in disaster: the bourgeois gentleman Alec d'Urberville takes advantage of Tess's vulnerability, ultimately seducing and violating her. His position of power and privilege, contrasted with Tess's powerlessness as a peasant girl, exemplifies the exploitation inherent in the class hierarchy. Tess's lower-class status leaves her defenseless against such abuses, and Victorian society offers her little sympathy or recourse. Later, even her relationship with Angel Clare – a man of higher social standing who professes to love her – is ruined by class prejudice and hypocrisy. Angel idealizes Tess as a pure country maiden but, upon learning that she is "tainted" by her past with Alec, cannot overcome the moral double standard of his class. Hardy thus uses Tess's fate to expose the injustice of a social order that leaves women like her at the mercy of wealthier men and then condemns them for their misfortune.

Hardy's critique of class structure continues powerfully in *Jude the Obscure*. The protagonist, Jude Fawley, is a working-class young man with dreams of becoming a scholar, yet his aspirations are relentlessly thwarted by the barriers of class. Jude's intellectual talent and tireless self-education are not enough to overcome the entrenched elitism of Victorian academia: the universities of Christminster (Hardy's fictional Oxford) remain closed to him because of his humble birth and lack of social connections [3]. No matter how hard Jude works, doors of opportunity that are open to gentlemen stay shut for someone of his station. Hardy portrays Jude as a tragic figure whose personal failure is not due to lack of ability or effort, but to a society that denies him any chance to rise. Jude's story debunks the Victorian myth of meritocracy – the comforting idea that hard work alone guarantees success – by showing how rigid class stratification makes social mobility virtually impossible for the poor. In the end, Jude's lofty ambitions are crushed, leading to his despair and ruin. Through Jude's doomed struggle, Hardy condemns a social system that wastes human potential and condemns individuals to live and die in the class into which they are born.

Hardy also illustrates the instability and human cost of rare cases of upward mobility. In *The Mayor of Casterbridge*, Michael Henchard manages, for a time, to climb the social ladder – from an itinerant hay-trusser (manual laborer) to the mayor of a market town. Henchard's rise demonstrates that upward mobility, while possible, is fraught with difficulty and impermanence. His eventual downfall – from respected mayor back to destitution – serves as a cautionary tale about the tenuous nature of social ascent in an unforgiving class system. Henchard's demise comes about due to a combination of personal flaws and forces beyond his control. Over the course of the novel, he is outmaneuvered in business by Donald Farfrae, a younger man more in tune with modern methods and the new capitalist economy. Henchard's inability to adapt to changing economic times, along with the enduring prejudices of class, leads to his ruin [3]. By the conclusion of *The Mayor of Casterbridge*, Hardy implies that even hard-working individuals who manage to climb the social hierarchy cannot securely remain there. The social structure itself, coupled with the swift currents of economic change, works to push them back down. Thus, across these novels, Hardy exposes class inequality as a pernicious force that crushes ambitions, perpetrates injustice, and largely predetermines the trajectories of people's lives in Victorian England [7, 185-bet].

Just as Hardy condemns class prejudice, he also critiques the patriarchal gender norms of Victorian society. His novels repeatedly show women being constrained by double standards and male-dominated power structures. In *Tess of the d'Urbervilles*, Hardy illustrates how a

woman can be victimized and then vilified under these social norms. After Tess is sexually assaulted by Alec d'Urberville, it is she – not her attacker – who bears the brunt of societal judgment. Tess is deemed “fallen” and impure by the moral standards of the time, even though she was the innocent party harmed [6]. She is made to carry unbearable shame and guilt for an act of violence committed against her, while Alec faces virtually no public consequences for his misdeeds. Even those who profess to love Tess, such as Angel Clare, cannot fully escape the era's ingrained misogyny. Angel, despite his initial idealization of Tess and seemingly progressive nature, ultimately rejects her upon learning of her past trauma, viewing her as morally tainted. Hardy uses Tess's tragic experience to expose the cruel hypocrisy of Victorian patriarchy: society rigidly enforces female chastity and “virtue,” yet readily excuses or ignores male transgressions. Tess's fate underscores how limited a woman's agency was in the face of these oppressive double standards.

Hardy's works also confront the sweeping changes that industrialization brought to 19th-century England, particularly the disruption of traditional rural life. As a novelist with roots in the countryside, Hardy often wrote with a mixture of nostalgia and resignation about the encroachment of modern industry on agrarian communities. In *The Mayor of Casterbridge*, he dramatizes the economic upheavals facing rural towns in the industrial age. The novel's protagonist, Michael Henchard, is a traditional grain merchant whose business practices belong to an older, pre-industrial mode of life. When a younger competitor, Donald Farfrae, arrives in Casterbridge introducing new technologies and more efficient methods, Henchard finds himself unable to adapt. The clash between Henchard and Farfrae symbolizes the broader conflict between old rural ways and the innovations of industrial capitalism. Ultimately, Henchard's refusal (or inability) to embrace technological change contributes to his financial ruin and loss of status. His downfall serves as a microcosm of the fate of many rural craftsmen and small businessmen who were made obsolete by progress. Hardy uses this story to illustrate the cruel reality that industrialization, while increasing productivity, often crushed individuals who could not keep up with its relentless pace.

In *Far from the Madding Crowd*, Hardy provides a direct look at how mechanization alters rural labor and social relations. Set in the pastoral village of Weatherbury, the novel depicts traditional farming practices coming under pressure from modern machinery. At one point, the introduction of a new steam-powered threshing machine on the farm represents the onset of mechanization. This machine dramatically increases efficiency in separating grain, but its arrival is double-edged: it also threatens the livelihood of farm workers whose manual skills become less valued. Throughout the novel, Hardy contrasts characters who embody the old rural ethos – such as Gabriel Oak, an honest shepherd skilled in traditional husbandry – with the forces of change that disrupt the agrarian rhythm of life. While Hardy acknowledges the practical advantages of modernization (the speed and productivity of the new machine, for instance), he pointedly mourns the loss of the close-knit human community and the connection to the land that once characterized rural life. The scenes surrounding the harvest and the mechanical thresher convey a sense of inevitability that the pastoral way of life is fading, even as the characters feel nostalgia for the past. Hardy's ambivalent portrayal of mechanization underscores the idea that with progress comes an irretrievable loss of simplicity and human-scale social bonds.

Discussion. Thomas Hardy's thematic explorations of class, gender, and industrialization can be seen as a mirror held up to the social realities of Victorian England. His novels do not merely tell individual stories; they engage with the broader conditions and debates of his era. The class immobility depicted in *Tess* and *Jude*, for instance, reflects the entrenched social hierarchy of 19th-century Britain, where opportunities for advancement were few for the poor. Victorian society was marked by stark divides between the gentry, the emerging middle class, and the laboring rural and urban poor, and Hardy's fiction dramatizes how those divides could become insurmountable barriers.

In this respect, Hardy contributes to the tradition of the Victorian "social problem" novel – much like Charles Dickens or Elizabeth Gaskell, he draws attention to the plight of the underprivileged. However, Hardy's approach is often darker and more fatalistic than that of his predecessors. Whereas a Dickens novel might ultimately offer moral redemption or a change of fortune, Hardy's narratives more often end in irreversible tragedy. This grim consistency underscores Hardy's point that the social injustices of his time were systemic and not easily alleviated by individual virtue or luck. His portrayal of characters as victims of unjust social forces – essentially cogs in a larger machine – aligns Hardy with the naturalist literary movement that was gaining traction in the late 19th century. By emphasizing the power of environment, social class, and fate over individual free will, Hardy pushed the English novel toward a more candid realism that was unflinching in its depiction of society's "offensive truths."

In the realm of gender, Hardy's works intersect with contemporary discussions about the role and rights of women. The late Victorian period saw intensifying debates over the "New Woman" – educated, autonomous women who challenged traditional gender roles. Through characters like Tess Durbeyfield and Sue Bridehead, Hardy engages directly with this *Woman Question*. Tess's story is a critique of the sexual double standards upheld by Victorian morality. By subtitled the novel "A Pure Woman Faithfully Presented," Hardy provocatively asserted Tess's innocence and virtue despite her loss of social reputation – a bold stance that ignited controversy among readers and critics in the 1890s. Hardy thereby used literature to question society's treatment of women who did not fit its narrow ideals of purity and obedience [6].

Hardy's commentary on industrialization and rural change likewise resonates with broader social concerns of his era. The 19th century in Britain was a time of intense urbanization and technological progress, but also of anxiety about the erosion of rural traditions. Other Victorian writers had tackled industrialization by focusing on "dark satanic mills" and factory towns; Hardy's unique contribution was to document the impact of these forces on England's countryside and agrarian people. His depiction of how mechanization and new economic forces displace the Michael Henchards and Gabriel Oaks of the world is a literary chronicle of the Agricultural Revolution that paralleled the Industrial Revolution. In showing the economic defeat of a man like Henchard or the obsolescence of farming practices in Weatherbury, Hardy gave narrative form to the real struggles faced by farmers and rural workers in the late 1800s, when agricultural depressions and market changes ruined many traditional livelihoods [8, 485-bet].

Yet Hardy's almost existential perspective on human suffering is part of what makes his social critique so powerful. By stripping away comforting illusions, he exposed the raw inequalities and hardships of his society with a candor that was rare in English fiction at the

time. Modern critics have noted that Hardy's bleak vision was not nihilistic, but stemmed from a profound empathy for those crushed by unfair social systems [5]. In shining a light on the tragedies of a peasant girl destroyed by rape and shame, a working man driven to ruin by class prejudice, or a headstrong woman broken by convention, Hardy's novels compel readers (then and now) to contemplate the urgent need for compassion and change. In this sense, Hardy's literary treatment of social problems transcends his Victorian context to attain a timeless relevance. His work stands as both a product of its time and a critique of universal social injustices, bridging Victorian social discourse with enduring human concerns.

Conclusion. In conclusion, this study has highlighted how Thomas Hardy's fiction serves as a potent critique of the social injustices of Victorian England. Across his major novels, Hardy illuminated the hardships inflicted by class inequality, the oppression of women, and the upheavals of industrialization, depicting individuals whose lives are shaped and often shattered by these forces. His portrayal of these issues is characterized by deep sympathy for the marginalized and a skepticism toward the social structures that perpetuate suffering and inequality. While Hardy's narratives are unflinchingly honest and frequently tragic, they compel readers to acknowledge the human cost of societal ills and the urgency of empathy and reform. The problems he wrote about – poverty and class disparity, gender-based injustice, and the human consequences of economic change – continue to resonate in modern society. Hardy's works not only enrich our understanding of Victorian literature and culture, but they also invite reflection on social challenges that persist today. In their combination of artistry and social insight, Hardy's novels stand as enduring reminders of literature's power to bear witness to injustice and to inspire empathy toward the oppressed.

References/Литература/Adabiyotlar:

1. Brady, K. *The Short Stories of Thomas Hardy: Tales of Past and Present*. Palgrave Macmillan, 1994.
2. Goode, J. *Thomas Hardy: The Offensive Truth*. Harvester Press, 1998. p. 184
3. Pinion, F. B. *A Hardy Companion: A Guide to the Works of Thomas Hardy and Their Background*. Macmillan, 1998.
4. Mallett, P. *Palgrave Advances in Thomas Hardy Studies*. Palgrave Macmillan, 2004.
5. Tomalin, C. *Thomas Hardy: The Time-Torn Man*. Penguin, 2006.
6. Morgan, R. *Women and Sexuality in the Novels of Thomas Hardy*. Routledge, 2008.
7. Maloxat, Abdullayeva. "Viktoriya davri adabiyotida feministik qarashlar." *Pedagogical sciences and teaching methods* 4, no. 42 (2025): 183-186.
8. Askarovich, Haydarov Anvar, and Barnoyeva Madinabonu Akbarovna. "Lexical-semantic and pragmatic features of antonymic structures in uzbek and english fiction." *AAmerican journal of education and learning* 3, no. 4 (2025): 485-494.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

DISCOURSE AS AN OBJECT OF LINGUAPRAGMATIC APPROACH

Rasulov Zubaydullo Izomovich,

d.p.s., professor

Bukhara State University

Gayratova Oybegim O'ktam qizi,

Master's Student

Bukhara State University

E-mail: z.i.rasulov@buxdu.uz

Abstract. This article analyzes discourse from the perspective of a linguopragmatic approach. Scientific answers are given to questions about the essence of the concepts of discourse and linguopragmatics, their interrelationship, and how discourse can be an object of linguopragmatics. In particular, the analysis is based on questions such as "What is discourse?", "What is linguopragmatics?", "How are these two terms related?", "Can discourse be an object of linguopragmatics?" The article provides analytical examples based on modern linguopragmatics, discourse analysis, and theories of communicative intention.

Keywords: discourse, linguopragmatics, context, communicative intention, semantics, pragmatics, speech act.

DISKURS — LINGUAPRAMAGMATIK YONDASHUV OBYEKTI SIFATIDA

Rasulov Zubaydullo Izomovich,

f.f.d., professor

Buxoro Davlat Universiteti

G'ayratova Oybegim O'ktam qizi,

Magistrant

Buxoro Davlat Universiteti

email: z.i.rasulov@buxdu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada diskurs lingvopragmatik yondashuv nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Diskurs va lingvopragmatika tushunchalarining mohiyati, ularning o'zaro bog'liqligi hamda diskurs qanday qilib lingvopragmatikaning obyekti bo'la olishi haqida savollarga ilmiy javoblar beriladi. Xususan, "Diskurs nima?", "Lingvopragmatika nima?", "Bu ikki atama qanday bog'liq?", "Diskurs lingvopragmatikaning obyekti bo'la oladimi?" kabi savollar asosida tahlil olib boriladi. Maqolada zamonaviy lingvopragmatika, diskurs tahlili va kommunikativ niyat nazariyalari asosida tahliliy misollar keltiriladi.

Kalit so'zlar: diskurs, lingvopragmatika, kontekst, kommunikativ niyat, semantika, pragmatika, nutq harakatlari.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N60>

KIRISH

Tilshunoslik sohasida diskurs masalasi keyingi yillarda alohida e'tiborni tortmoqda. Diskurs — bu til birliklarining real kommunikativ holatda qo'llanishi jarayoni bo'lib, u kontekst, muloqot ishtirokchilari va ularning niyatlariga tayanadi. Bu tushuncha, xususan,

lingvopragmatika doirasida dolzarb bo'lib, tilning ijtimoiy funksiyalarini chuqurroq o'rganishga xizmat qiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Diskurs tushunchasi dastlab g'arbiy falsafiy tafakkurda shakllangan. Masalan, Fuko o'zining "Bilim arxeologiyasi"//("The Archaeology of Knowledge" asarida diskursni bilim va hokimiyatni shakllantiruvchi ijtimoiy vosita sifatida talqin qiladi. Unga ko'ra, har qanday ijtimoiy institut tibbiyot, ta'lim, din o'z diskursi orqali haqiqatni belgilaydi. Masalan, shifokorning bemor bilan muloqotidagi til faqat tibbiy axborotni uzatmaydi, balki kasallik haqidagi ijtimoiy tasavvurni ham shakllantiradi[1,1].

Lingvopragmatika - bu tilning foydalanish sharoitlari, kommunikativ maqsadlari va ishtirokchilarning niyati asosida tahlil qilinadigan soha. U pragmatikaning bir bo'lagi bo'lib, so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi muloqotdagi maqsadga yo'naltirilganlikni o'rganadi. Bu soha Grays, Searl, Lich, Braun & Levinson kabi olimlar ishlari asosida rivojlangan.

Diskurs va lingvopragmatika o'zaro uzviy bog'liq. Chunki diskurs - bu nafaqat til birliklarining qo'llanilishi, balki ular qanday niyat bilan, qanday kontekstda va qanday ijtimoiy munosabatlar doirasida ishlatilganini ham o'z ichiga oladi. Bu esa to'g'ridan-to'g'ri lingvopragmatikaning tadqiqot obyektiga kiradi. Masalan, siyosiy notiqning metaforalar orqali ijtimoiy chegaralarni mustahkamlashi - diskursni lingvopragmatik jihatdan tahlil qilishga misol bo'la oladi.

Diskurs lingvopragmatikaning obyekti bo'lishi mumkin, chunki u tilning muloqotdagi amaliy qo'llanilishi, kontekst, niyat va ijtimoiy vaziyat bilan bog'liq. Fikrimizning isboti sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- Searl: Nutq harakati nazariyasida har bir so'zlovchi til birliklarini maqsad bilan tanlaydi - bu lingvopragmatik yondashuv.[2,5]
- Van Dijk: Diskurs va kontekst o'rtasidagi murakkab aloqalarni o'rganib, kontekst ijtimoiy pozitsiyalarni belgilashini ko'rsatgan.[3,4]
- Norman Ferklo "Til va Quadrat"//("Language and Power" asarida tilning hokimiyatni ifodalashdagi rolini tahlil qiladi. U oquvchilarga, masalan, gazeta tili orqali qanday ijtimoiy munosabatlar singdirilishini ko'rsatadi. Uning misollarida reklama va siyosiy til orqali ijtimoiy manipulyatsiya qanday amalga oshirilishi ochib beriladi.[4,8]

Ya'ni, diskurs - bu tilning kontekstual, kommunikativ va ijtimoiy darajada ishlashi, aynan shu xususiyatlari uni lingvopragmatikaning tabiiy tadqiqot obyekti qiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Diskursga oid izlanishlar dastlab fransuz faylasuflari Mishel Fuko "Bilim arxeologiyasi"//("The Archaeology of Knowledge", 1972), Jak Derrida "Grammatologiya xususida"//("Of Grammatology, 1967) va Pyer Burdyo "Til va ramziy kuch"//("Language and Symbolic Power", 1991) tomonidan ilgari surilgan bo'lib, ular diskursni hokimiyat, ijtimoiy ideologiya va nazorat vositasi sifatida tahlil qilganlar. Keyinchalik, tilshunoslikda diskursning pragmatik va kognitiv jihatlarini ko'proq o'rganila boshlandi.

Tilshunos olimlar orasida Teun A. van Dijk "Diskurs va kontekst"//("Discourse and Context", 2008), Debora Shiffrin "Diskurs belgilari"//("Discourse Markers", 1987), Norman Ferklo "Til va Quadrat"//("Language and Power", 1989), J. Searl "Nutq akti"//("Speech Acts", 1969), H. Grays "Mantiq va Muloqot"//("Logic and Conversation", 1975), G. Lich

“Pragmatikaning tamoyillari”// (“Principles of Pragmatics”, 1983) va P. Braun hamda S. Levinson “Xushmuomalalik: Ayrim universallarning tilda ishlatilishi”// (“Politeness: Some Universals in Language Usage”, 1987) kabi olimlar diskurs tahlilini kommunikatsiya, muloqot strategiyalari, ijtimoiy kontekst va nutq harakatlari asosida rivojlantirdilar.

Derrida esa “Grammatologiya xususida”// “Of Grammatology” asarida diskursda yozma va ogʻzaki nutq oʻrtasidagi tafovutni asoslab, har qanday til tizimi murakkab maʼno oʻzgarishlariga ochiq ekanligini taʼkidlaydi. Bu fikr, diskursni har doim qayta talqin qilishga ochiqligi bilan ahamiyatli.[5,2]

Pyer Burdyo oʻzining “Til va ramziy kuch”// “Language and Symbolic Power” kitobida diskursning ijtimoiy maydonda ishlatilishini tahlil qiladi. Unga koʻra, nutq akti — bu faqat til hodisasi emas, balki ijtimoiy quvvatni ifodalovchi vositadir. Masalan, domlarning leksiyasi talabalar oldida maʼnaviy ustunlikni aks ettiradi.[6,3]

Debora Shiffrin oʻz asarida diskurs markerlari (masalan, “Biroq”// “however”, “Shunday qilib”// “so”, “Xoʻsh”// “well”) ning muloqotdagi kohezivlikni taʼminlashdagi rolini koʻrsatadi. Bu markerlar orqali soʻzlovchi muloqotni muvofiqlashtiradi, nutq oqimining izchilligini saqlaydi.[7,7]

Shunday qilib, yuqorida koʻrib chiqilgan asarlar diskursni faqat tilshunoslik emas, balki ijtimoiy va madaniy hodisa sifatida ham anglash imkonini beradi. Diskurs — bu tilning faol, dinamik, maqsadga yoʻnaltirilgan va kontekstual qoʻllanilishidir.

XULOSA

Demak, diskurs tilshunoslikda nafaqat matn yoki nutq shakli, balki ijtimoiy, kontekstual va kommunikativ hodisa sifatida namoyon boʻlishi isbotlab berildi. Diskurs — bu til vositalarining kontekstga va ishtirokchilar niyatiga mos holda qoʻllanilishidir. Lingvopragmatika esa aynan shunday holatlarni oʻrganadi: til qanday niyatda, qanday sharoitda, qanday ijtimoiy munosabatlar doirasida ishlatilmoqda? Maqolada bu savollarga javob sifatida Fuko, Derrida, Van Dijk, Searl, Grays, Shiffrin va Ferkloou kabi nazariyotchilar fikrlari asosida tahlillar berildi. Natijada, diskursni lingvopragmatik yondashuv obyekti sifatida oʻrganish nazariy va amaliy jihatdan muhimligi asoslab berildi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Foucault M. (1972). The Archaeology of Knowledge. New York: Pantheon Books. 27-30-betlar.
2. Derrida J. (1967). Of Grammatology. Baltimore: Johns Hopkins University Press. 45-48-betlar.
3. Bourdieu P. (1991). Language and Symbolic Power. Cambridge: Polity Press. 18-22-betlar.
4. Van Dijk T.A. (2008). Discourse and Context. Cambridge: Cambridge University Press. 21-24-betlar.
5. Searle J. (1969). Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge: Cambridge University Press. 12-18-betlar.
6. Grice H.P. (1975). Logic and Conversation. In: P. Cole and J. Morgan (eds.), Syntax and Semantics, Vol. 3. New York: Academic Press. 41-47-betlar.
7. Schiffrin D. (1987). Discourse Markers. Cambridge: Cambridge University Press. 55-60-betlar.
8. Fairclough N. (1989). Language and Power. London: Longman. 33-39-betlar.
9. Leech G. (1983). Principles of Pragmatics. London: Longman.

10. Lakoff R. (1973). The logic of politeness; or, minding your p's and q's. In: Papers from the 9th Regional Meeting, Chicago Linguistic Society.
11. Brown P., Levinson S. (1987). Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge: CUP.
12. Кардашевская Л.А. (2014). Введение в прагматику. СПб.: Лань.
13. Rasulov, Z. (2023). XUSHMUOMALALIKNING NUTQ ODOBIDA IFODALANISHI. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz), 43(43).
14. Rasulov Zubaydullo Izomovich. (2022). On the Basis of Information-Discursive Analysis. Indonesian Journal of Innovation Studies, 18. <https://doi.org/10.21070/ijins.v18i.621>
15. Erkinovna, Y. F. (2021). Politeness and Culture. INTERNATIONAL CONFERENCE ON MULTIDISCIPLINARY RESEARCH AND INNOVATIVE TECHNOLOGIES, 2, 82–86.
16. Erkinovna, Y. F. (2022). The Principle of Politeness in the English and Uzbek Languages. Eurasian Research Bulletin, 6, 65-70.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

THE STUDY OF LITERARY INSERTIONS IN RUSSIA

Bozorova Umida Kilichovna

doctoral researcher of

Samarkand State university

named after Sharof Rashidov

Abstract. This article analyzes the theoretical and practical aspects of transferring artistic insertions into translation. The historical development of the study of artistic insertions in Russia, the problems encountered in adapting them into translation, and contemporary approaches are discussed. Using examples from the works of Pushkin, Dostoevsky, and Tolstoy, the article explores how cultural and aesthetic differences are reflected in translation. The research emphasizes the necessity of deeper intercultural communication when preserving artistic insertions in translation.

Keywords: artistic insertions, translation, intercultural communication, Pushkin, Dostoevsky, Tolstoy, translation theory, aesthetic differences, literature, cultural differences, contemporary translation, translator's role, artistic translation, culture, linguistics, translation process, literary analysis.

BADIIY KIRITMALARNI ROSSİYADA O'RGANILISHI

Bozorova Umida Qilichovna,

Sharof Rashidov nomidagi

Samarqand davlat universiteti

tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada badiiy kiritmalarni tarjimaga ko'chirishning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Rossiyada badiiy kiritmalarni o'rganishning tarixiy rivoji, ularni tarjimaga moslashtirishda yuzaga keladigan muammolar va zamonaviy yondashuvlar ko'rsatilgan. Pushkin, Dostoyevskiy, Tolstoy kabi adiblar asarlaridagi badiiy kiritmalar misolida, tarjimadagi madaniy va estetik tafovutlar qanday aks etishi haqida fikr yuritiladi. Tadqiqotlar, tarjimadagi badiiy kiritmalarni saqlashda madaniyatlararo aloqalarni chuqurroq o'rganishni zarur deb hisoblaydi.

Kalit so'zlar: badiiy kiritmalar, tarjima, madaniyatlararo aloqalar, Pushkin, Dostoyevskiy, Tolstoy, tarjima nazariyasi, estetik tafovutlar, adabiyot, madaniy tafovutlar, zamonaviy tarjima, tarjimonning roli, badiiy tarjima, madaniyat, lingvistik, tarjima jarayoni, adabiy tahlil.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N61>

Badiiy kiritmalar (adabiy kiritmalar) tarjimashunoslikda alohida o'rin tutgan masalalardan biridir. Ularning tarjimaga ko'chirilishi nafaqat tilning grammatik qurilishi, balki madaniyatlar o'rtasidagi farqlarni, estetik jihatlarni va ijtimoiy kontekstni ham hisobga olishni talab qiladi. Rossiyada badiiy kiritmalarni o'rganish XX asrda, ayniqsa, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab sezilarli darajada rivojlandi. Ushbu maqolada, Rossiyada badiiy kiritmalarni o'rganishning rivojlanishi, ilmiy tadqiqotlar, yondashuvlar va tarjimadagi asosiy muammolarni ko'rib chiqamiz. Bunga qo'shimcha ravishda, badiiy kiritmalarni saqlashdagi muhim faktorlar, jumladan, madaniyatlararo tafovutlar va tarjimachi kreativligi ham alohida tahlil qilinadi.

Badiiy kiritmalar va ularning tarjimadagi o'rne

Badiiy kiritmalar — bu bir tilning boshqa tilga ko'chirilganda o'sha tilning madaniy, tarixiy va ijtimoiy elementlarini o'z ichiga olgan maxsus so'zlar, iboralar yoki adabiy vositalardir. Bu kiritmalar asarda o'ziga xos muhit yaratib, o'quvchining tasavvurini boyitadi va asar muallifining estetik niyatini to'liq ifodalaydi. Badiiy kiritmalarni tarjimaga ko'chirish jarayonida tarjimon nafaqat grammatik, balki madaniy va ijtimoiy farqlarni ham hisobga olishi zarur. Bu jarayonda yuzaga keladigan asosiy muammolar — tarjima orqali asarning asl ma'nosini, uning estetik va madaniy boyliklarini saqlab qolishdir. Rossiya tarjimashunosligi bu masalani o'rganishda katta yutuqlarga erishgan.

Badiiy kiritmalarni tarjimaga ko'chirishda yuzaga keladigan qiyinchiliklar asosan tilning strukturaviy farqlaridan kelib chiqadi. Har bir til o'zining o'ziga xos semantik, sintaktik va pragmatik xususiyatlariga ega bo'lib, badiiy kiritmalarni to'g'ri tarjima qilishda bu farqlarni hisobga olish kerak. Masalan, rus tilida o'xshash bo'lmagan so'zlar va iboralar ingliz tilida mavjud bo'lmasligi mumkin. Shu sababli, tarjimonlar, ko'pincha, kiritmalarni moslashtirish yoki adaptatsiya qilishga majbur bo'ladi.

Rossiya tarjimashunosligi bu masalani o'rganishda chuqur izlanishlar olib borgan va badiiy kiritmalarni tarjimaga ko'chirishda ikki asosiy yondashuvni ishlab chiqdi: literal tarjima va adaptatsiya. Literal tarjima, so'zma-so'z tarjima qilishga qaratilgan bo'lsa, adaptatsiya esa madaniy o'zgarishlar va kontekstual tafovutlarni hisobga olib, kiritmalarning asliyatini saqlashga yo'naltirilgan.

Misol uchun, Dostoyevskiyning "Idiot" asarida "svyatoy dukh" (muqaddas ruh) iborasi mavjud. Bu iboraning tarjimasi rus madaniyatining chuqur diniy va falsafiy kontekstiga ega. Biroq, ingliz tiliga tarjima qilishda bu ma'no, literal tarzda ko'chirilganida, original asarning diniy va madaniy konteksti yo'qoladi. Yuryev (1975) badiiy kiritmalarni tarjimaga ko'chirishda, tarjimon faqat so'zma-so'z tarjimadan foydalanmasligi, balki madaniyatlararo tafovutlarni ham hisobga olgan holda, tarjimaning kontekstini saqlab qolish zarurligini ta'kidlagan [2; 112–114-b.].

Badiiy kiritmalarni tarjimaga ko'chirishda madaniyatlararo tafovutlar

Badiiy kiritmalarni tarjimaga ko'chirishda, har bir madaniyat o'ziga xos belgilarga ega. Gvishiani (2007) tomonidan aytilganidek, badiiy kiritmalarni tarjimaga ko'chirishda madaniyatlararo tafovutlarni to'g'ri tushunish va aks ettirish muhimdir. Madaniyatlararo tafovutlar, nafaqat so'zlarning semantik ma'nosida, balki o'sha so'zlar yordamida berilayotgan hissiyot va estetik tajribada ham aks etadi.

Misol sifatida Pushkinning "Evgeniy Onegin" asaridagi "Yelagin ostrov" ("Yelagin Island") iborasini keltirish mumkin. Bu ibora rus romantizmida, ayniqsa, Pushkinning asarlarida o'ziga xos badiiy kiritma sifatida ishlatiladi. Tarjimon ingliz tiliga bu iborani "Yelagin Island" deb tarjima qilganda, rus madaniyatining o'sha davriga xos romantik ma'nolarni aks ettirish qiyinlashadi. Shuning uchun, tarjimon bu iborani faqat so'zma-so'z tarjima qilib, uning badiiy kontekstini yo'qotishi mumkin. Petrov (2003) badiiy kiritmalarni tarjimaga ko'chirishda, ularning o'ziga xos madaniy va estetik xususiyatlarini saqlab qolish muhimligini ta'kidlagan [4; 23-b.].

Tarjima va madaniyatlararo kommunikatsiya

Badiiy kiritmalarni tarjimaga ko'chirishda, madaniyatlararo kommunikatsiya nazariyasi muhim o'rin tutadi. Tarjimachilar badiiy kiritmalarni o'rganishda, har bir madaniyat o'ziga xos

va takrorlanmas xususiyatlarga ega ekanligini tushunishlari kerak. Tarjima jarayonida madaniyatlararo kommunikatsiyaning muhimligi, aslida, faqat tilni tarjima qilish emas, balki madaniy nuanslarni o'z ichiga olgan to'liq kommunikatsiya jarayonini yaratishni anglatadi.

Semyonov (2018) badiiy kiritmalarni avtomatik tarjima tizimlarida saqlashni ta'kidlashda, badiiy kiritmalarni to'g'ri tarjima qilishda inson tarjimonining ijodiy yondashuvi zarurligini qo'shadi. U, shuningdek, badiiy kiritmalarni to'liq va to'g'ri tarjima qilish uchun maxsus algoritmlar ishlab chiqilganini aytadi. Biroq, badiiy kiritmalarni to'g'ri tarjima qilishda faqat madaniy tafovutlarni hisobga olishning o'zi yetarli emas, balki tarjimonning shaxsiy, estetik qarashlari ham muhim bo'lishini ta'kidlagan [5; 215-b.].

Badiiy kiritmalarni tarjimaga ko'chirishda yuzaga keladigan qo'shimcha muammolar

Badiiy kiritmalarni tarjimaga ko'chirishda yuzaga keladigan yana bir muammo – tarjimonning subyektivligi va tarjimaning individualizmi. Tarjimon har doim o'zining madaniy dunyoqarashi va o'rganilgan nazariyalariga asoslanib, tarjimini amalga oshiradi. Bu holat tarjimaning asli muallifining niyatiga mos kelmasligi mumkin. A.K. Gvishiani (2007) badiiy kiritmalarni tarjimaga moslashtirishda, tarjimonning madaniy va estetik sezgirliги, shuningdek, uning tarjima qilayotgan asarining madaniy kontekstini yaxshi tushunishi zarurligini aytadi [3; 98-b.].

Tolstoyning "Ana Karenina" asarida rus xalqining ruhiyatini aks ettiruvchi iboralar mavjud. "Rus karlik" iborasi ingliz tiliga tarjima qilinganida, bu iboraning estetik ma'nosi yo'qolishi mumkin. Tarjimachi bu iborani to'g'ri saqlash uchun, rus madaniyati va adabiyotining ruhiyatini yaxshi tushunishi kerak. Badiiy kiritmalarni tarjimaga ko'chirishda tarjimonning shaxsiy qobiliyatlari va estetik his-tuyg'ulari muhim rol o'ynaydi [3; 70-b.].

Zamonaviy tadqiqotlar va yangi yondashuvlar

Zamonaviy tarjimashunoslikda badiiy kiritmalarni tarjimaga ko'chirishda yangi metodologiyalar va yondashuvlar ishlab chiqilmoqda. Yangi yondashuvlar tarjimaga nafaqat so'zma-so'z tarjima qilish, balki badiiy kiritmalarni madaniy va estetik jihatdan saqlashni ta'minlashga qaratilgan. Yangi yondashuvlarning muhim jihati – bu tarjimonning ijodiy yondashuvi va badiiy kiritmalarni o'zgartirish orqali ularning madaniy va estetik kontekstini saqlab qolishdir.

Masalan, Pushkinning "Evgeniy Onegin" asaridagi badiiy kiritmalarni tarjimaga ko'chirishda, o'sha davrning rus madaniyati va falsafasini yodda tutish kerak. Tarjimon, "Chinor" so'zini yoki "Yelagin Island" iborasini tarjima qilishda, asl ma'noni va estetik effektini saqlash uchun ma'lum darajada ijodiy erkinlikka ega bo'lishi zarur [1; 56-b.].

Rossiyada badiiy kiritmalarni o'rganish, tarjimashunoslikda alohida o'rin tutgan va doimiy ravishda rivojlanib borayotgan sohadir. Tarjimadagi badiiy kiritmalarni o'rganishning ilmiy va amaliy ahamiyati, nafaqat tilning, balki madaniyatlar o'rtasidagi muloqotni ham yaxshilashga qaratilgan. Ushbu sohada olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar, badiiy kiritmalarni tarjimaga to'g'ri ko'chirish uchun yangi metodologiyalar va yondashuvlarni ishlab chiqishga imkon yaratmoqda.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Mirzayeva, T. Pushkinning nasriy asarlari tarjimasi va uning o'ziga xos jihatlari. Tashkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 2014.

2. Юрьев И.К. Художественный вклад в образование: теоретические и практические подходы. – М.: Писатель, 1975.
3. Гвишиани, А.К. Перевод и межкультурная коммуникация. - М.: Лингвистика, 2007.
4. Петров, П. Художественное значение перевода: теоретический анализ. - СПб.: Фолиант, 2003.
5. Семенов, А. Современные переводческие технологии и новые подходы к переводу литературных произведений. - М.: Техника и литература, 2018.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

SEMANTIC FEATURES OF ENGLISH RIDDLES

Nuriddinova Huriyat Baxtiyorovna

English teacher of Termez State Pedagogical institute

Abstract. This article analyzes the semantic features of riddles, highlighting their deep layers of meaning as linguistic units that reflect human cognition, imagination, and culture. It identifies various semantic tools employed in riddles—such as metaphor, metonymy, antonymy, and synonymy—and explores their functional role in folk oral creativity. Furthermore, the article presents a comparative analysis of Uzbek and English riddles, demonstrating both their universal and culturally specific semiotic characteristics. Through a thorough semantic examination, the study aims to reveal the linguocultural content encoded in riddles and emphasize their significance as carriers of national worldview.

Keywords: riddle, semantics, metaphor, metonymy, linguoculture, folk oral creativity, cultural features.

TOPISHMOQLARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Nuriddinova Huriyat Baxtiyorovna

Termiz davlat Pedagogika instituti ingliz tili fani o'qituvchisi

E-mail: nuriddinova93@inbox.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada topishmoqlarning semantik xususiyatlari tahlil qilingan bo'lib, ular til birliklari sifatida inson tafakkuri, tasavvuri va madaniyatini aks ettiruvchi boy ma'no qatlamlariga ega ekani asoslab beriladi. Unda topishmoqlarda qo'llanilgan metafora, metonimiya, antonimiya, sinonimiya kabi semantik vositalar turlari aniqlanib, ularning xalq og'zaki ijodidagi funksional yuki yoritilgan. Shuningdek, maqolada o'zbek va ingliz topishmoqlari misolida ularning umumiy va milliy-semiotik farqlari ko'rsatib beriladi. Topishmoqlarni semantik jihatdan chuqur o'rganish orqali ularning lingvokulturologik mazmunini ochib berishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: topishmoq, semantika, metafora, metonimiya, lingvomadaniyat, xalq og'zaki ijodi, madaniy xususiyatlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N62>

Kirish.

Semantika – til birliklarining ma'nosini o'rganuvchi soha bo'lib, topishmoqlar tahlilida bu atama ularning mazmuniy tuzilishini, yashirin ma'no va ramziy obrazlar orqali ifodalangan mohiyatini aniqlash uchun muhimdir. Topishmoqlarning semantik xususiyatlari deganda, ularning ichki mazmuni, mantiqiy bog'liqligi va yashirin javobga olib boruvchi ma'no tizimi tushuniladi. Topishmoqlarning semantik xususiyatlari mavzusi – xalq og'zaki ijodining ushbu turini ma'no jihatidan tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, topishmoqlarning tuzilishi, ma'no qatlamlari, ramziy obrazlari va mantiqiy asoslariga e'tibor beradi.

Topishmoqlarning inson tafakkuri, hayot tarzini ifodalovchi muhim til birliklaridan biri ekanligi va ular xalqning estetik didi, bilimi, hayotiy kuzatuvlari va dunyoqarashini o'zida mujassam etishi bizga ma'lum. Xususan, o'zbek va ingliz xalqlari folklorida topishmoqlarning mavzu, shakl va ma'no jihatdan rang-barangligi asrlar davomida tilshunoslarni qiziqitirib kelgan, shuningdek, bu ularni lingvosemantik jihatdan o'rganish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Zamonaviy tilshunoslikda semantikaga muhim tarmoqlardan biri sifatida qaralib, til birliklarining ma'no jihatidan tahlili orqali xalq tafakkurini aks ettirish imkonini beradi. Bu borada ayniqsa xalq og'zaki ijodiga tegishli birliklar, jumladan, topishmoqlar semantikasi o'ziga xos bo'lib, ularni tahlil qilish til va madaniyatning o'zaro bog'liqligini ochib berishda muhim vosita hisoblanadi.

Mazkur maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi topishmoqlar lingvosemantik tahlil asosida o'rganiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – ikki tilga mansub topishmoqlarni semantik jihatdan taqqoslash, ularning umumiy va milliy xususiyatlarini aniqlash, semantik toifalar va ramzlar tizimini yoritishdan iborat. Maqolaning ilmiy yangiligi shundaki, unda nafaqat topishmoqlarning umumiy semantik tahlili, balki ularning orqasida turgan madaniy konnotatsiyalar, arxetiplar, stereotiplar va realiya so'zlar orqali ifodalangan ma'nolar ham tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

Mazkur tadqiqotda o'zbek va ingliz tillariga oid topishmoqlar tanlab olinib, ularning semantik xususiyatlari qiyosiy-tahliliy yondashuv asosida o'rganildi. Asosiy e'tibor topishmoqlarda aks etgan semantik toifalarni aniqlashga, ularning turli darajadagi ma'no qatlamlarini ochishga va bu orqali xalq tafakkuri, madaniy stereotiplar, ramzlar hamda realiyalarning til vositasida qanday ifodalanganini aniqlashga qaratildi.

Tadqiqotda deskriptiv-tahliliy, qiyosiy, hamda statistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, semantik tahlil usuli yordamida topishmoqlardagi so'z birikmalarining asosiy va ikkilamchi ma'nolari, konnotatsiyalari, metafora, metonimiya, antonimiya kabi semantik hodisalar tahlil qilindi. Tadqiqot materiallari sifatida quyidagi asosiy manbalarga tayanildi:

Zubayda Husainovanning "Topishmoqlar" to'plamidan 500 dan ortiq o'zbek tilidagi topishmoq [2], William R. Rainingning "Riddle Me This" asaridan 400 dan ortiq ingliz tilidagi topishmoq [3], Shuningdek, A. Taylor, E.M. Vereshchagin, V.G. Kostomarov, L.S. Barkhudarov kabi olimlarning lingvomadaniyatshunoslik, semantika, folklor tilshunosligi yo'nalishidagi nazariy qarashlari tadqiqotga asos bo'ldi [8].

Topishmoqlar mavzusi, semantik tuzilmasi, uslubiy xususiyatlari, va tashqi madaniy belgilariga (realiya, stereotip, mifonim, ramz) ko'ra tahlil qilindi. Tahlil natijalarini aniqlashtirish maqsadida ayrim semantik birliklar foizlar orqali ko'rsatildi, ularning takrorlanuvchi jihatlari esa diagramma va jadval shaklida ifodalandi.

Muhokama va natijalar.

Tadqiqot davomida 500 ta o'zbek va 400 ta ingliz tilidagi topishmoq semantik mezonlar asosida tahlil qilindi. Topishmoqlar semantik jihatdan quyidagi asosiy toifalarga ajratildi:

Tabiat hodisalari va unsurlari

Odam va uning tana a'zolari

Hayvonot dunyosi

Uy-ro'zg'or buyumlari

O'simliklar va daraxtlar

Abstrakt tushunchalar va tasviriy ifodalar [5].

Quyidagi jadvalda har ikki tilga oid topishmoqlarning toifa bo'yicha taqsimoti va foiz ko'rsatkichlari keltirilgan: Tahlil natijalariga ko'ra, ingliz tilidagi 400 ta topishmoq orasida semantik struktura va tasnifga oid birliklar quyidagicha taqsimlangan. Inversiyalashgan sintaktik qurilmalar 62 ta topishmoqda (15.5%) uchragan bo'lib, bu guruh matnga estetik ifoda

va semantik kutilmaganlik olib kiradi. Tabiat hodisalari va tabiat unsurlari bilan bog'liq topishmoqlar 78 ta (19.5%)ni tashkil etadi. Ular asosan metaforik obrazlar vositasida berilgan bo'lib, xalq dunyoqarashining ekologik ifodasini aks ettiradi. Odam va uning tana a'zolari haqida bo'lgan topishmoqlar 69 tani (17.25%) tashkil etgan bo'lib, bu guruh antropotsentrik yondashuvni aks ettiradi [1].

Shuningdek, hayvonot dunyosi bilan bog'liq topishmoqlar 81 ta (20.25%) bo'lib, ular orasida hayvon obrazlari orqali insoniy fazilatlar, xarakterlar, yoki ijtimoiy rollar ramziy tarzda ifodalangan. O'simliklar va daraxtlar haqidagi topishmoqlar 39 ta (9.75%)ni tashkil etib, asosan milliy flora orqali xalq hayot tarzining badiiy tasvirini beradi. Nihoyat, kiyim-kechak va maishiy predmetlar asosidagi topishmoqlar 71 ta (17.75%) bo'lib, ular realiya elementlari orqali madaniy xotira va kundalik turmush tarzining tilga ko'chgan ifodasidir [4].

Umuman olganda, ingliz tilidagi topishmoqlar semantik jihatdan keng va mazmunan chuqur qatlamli bo'lib, ularning har bir guruhini alohida konseptual kategoriya sifatida tadqiq qilish mumkin.

O'zbek va ingliz tillaridagi topishmoqlar semantik tahlili ularning nafaqat tildagi, balki madaniyatdagi o'xshashlik va tafovutlarini ham ochib berdi. Tahlil natijalariga ko'ra, har ikki tilning topishmoqlari orasida bir qator umumiy semantik maydonlar mavjud bo'lsa-da, ularning ifoda uslubi va semantik chuqurligi, ko'p hollarda, madaniyatga xos xususiyatlar bilan belgilanadi. Birinchidan, o'zbek tilidagi topishmoqlar ko'proq realiya, milliy urf-odatlar, qishloq hayoti, aniq obyektlar va maishiy tasvirlarga tayangan. Misol uchun, "osti imorat, usti imorat, o'rtasi otashxona" kabi topishmoqlar samovar, tandir, choynak kabi milliy predmetlarni o'z ichiga oladi. Bunday realiya o'zbek xalqining kundalik hayoti bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularning tilda ifodalanishi ham semantik jihatdan boy va milliy koloritga ega [3].

Ingliz tilidagi topishmoqlarda esa ko'proq abstrakt tushunchalar, paradoksal struktura, metaforik fikrlash, va mantiqiy bog'liqlik asos bo'lgan. Masalan, "The more you take, the more you leave behind" topishmog'i (javobi: footsteps) o'zida ko'zga ko'rinmas izni mantiqiy ziddiyat orqali ifodalaydi. Bu esa ingliz tilida topishmoqlarning filosofik va allegorik mazmuni kuchli ekanini ko'rsatadi. Ikkinchidan, lingvistik strukturada ham farqlar mavjud. O'zbek topishmoqlarida ko'p hollarda rim, parallellik, epiteta va xalqona ohang bo'lsa, ingliz topishmoqlarida esa savol-javob strukturasi, metafora va personifikatsiya ko'proq uchraydi. Bu o'zgarishlar har ikki tilning semantik uslubiyatini aks ettiradi. Uchinchidan, tahlilda aniqlanishicha, har ikki tilda inson tanasi, tabiat hodisalari va hayvonot semantik toifalari eng ko'p uchraydi. Bu holat universallikni ko'rsatadi: inson va tabiat har qanday madaniyatda ham asosiy tajriba obyekti sifatida namoyon bo'ladi. To'rtinchidan, madaniy konnotatsiyalar orqali ham farqlar kuzatildi [7].

O'zbek topishmoqlarida "ko'za", "oyimqiz", "serpant" kabi obrazlar turmush, diniy yoki mifologik tasavvurlar bilan bog'liq bo'lsa, ingliz tilidagi topishmoqlarda bu kabi ramzlar ko'proq umumlashtirilgan yoki abstrakt ma'noga ega. Shunday qilib, semantik jihatdan har ikki til topishmoqlarida umumiy mavzular mavjud bo'lsa-da, ularning mazmuniy talqini, ifoda shakli va kultural asoslari turlicha. Bu esa har bir xalq tafakkurining til vositasida qanday aks etishini yaqqol ko'rsatadi [6].

Xulosa.

Xulosa sifatida aytganda, topishmoqlar – semantik jihatdan murakkab, ramziy obrazlar va ko'chma ma'nolar bilan to'yingan, xalq donishmandligini ifodalovchi janrdir. Ularning

semantik xususiyatlarini o'rganish tilshunoslik, madaniyatshunoslik va folklorshunoslik nuqtai nazaridan muhim ilmiy vazifalardan biridir. O'zbek va ingliz tillaridagi topishmoqlarning semantik tahlili shuni ko'rsatdiki, har ikki tilga mansub topishmoqlar xalq tafakkuri, madaniy qarashlari, dunyoqarashi va obrazli fikrlashining yorqin ifodasi hisoblanadi. Tadqiqot davomida quyidagi xulosalarga kelindi: Topishmoqlar universal va milliy semantik birliklar asosida tuzilgan. Har ikki til topishmoqlarida inson tanasi, tabiat hodisalari va hayvonot dunyosi asosiy semantik toifalar sifatida qayd etildi. Bu toifalar har bir madaniyatda asosiy tajriba obyekti bo'lib xizmat qiladi.

O'zbek topishmoqlari ko'proq realiya va madaniy belgilar bilan boyitilgan, bunda turmush buyumlari, an'anaviy predmetlar (masalan, samovar, tandir, to'n) ko'p uchraydi. Ingliz topishmoqlarida esa abstrakt va mantiqiy-analitik yondashuvlar ustunlik qiladi. Til strukturasi va uslubida tafovut mavjud: o'zbek tilida ko'proq xalqona, poetik ifoda vositalari (rim, epitet, o'xshatish) qo'llanilgan bo'lsa, ingliz tilida savol-javob formasi va metaforik struktura keng tarqalgan. Madaniy konnotatsiyalar topishmoqlarning semantik qatlamini boyitadi. Aynan shu elementlar orqali xalqning tarixiy-madaniy tajribasi va ramzlar tizimi ochiladi. Til va tafakkur bog'liqligi topishmoqlar orqali o'z ifodasini topgan. Topishmoqlar xalq tilida nafaqat ma'lumot, balki obrazli-estetik fikrni ifodalash vositasi sifatida ham xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language (2nd ed.). – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
2. Husaynova Z. Topishmoqlar. – Toshkent: O'qituvchi, 2007.
3. Raine W.R. Riddle Me This: Riddles and Their Explanations. – New York: Scholastic Publishing, 1990.
4. Taylor A. English Riddles from Oral Tradition. – Berkeley: University of California Press, 1951.
5. Бархударов Л.С. Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода. – Москва: Международные отношения, 1975.
6. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – Москва: Художественная литература, 1975.
7. Верещагин Е.М., & Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедческий аспект. – Москва: Русский язык, 1983.
8. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. – Москва: Гослитиздат, 1959.
9. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – Москва: Академия, 2003.
10. Никитина М.В. Лингвокультурологический аспект изучения цвета. – Москва: МГУ, 2007.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

THE INFLUENCE OF CULTURAL DIFFERENCES IN THE TRANSLATION OF DISH NAMES

Mamadiyorova Hilola Erkiyor kizi

Chirchik State Pedagogical University

Faculty of Tourism

Master's student and teacher of the German language department

Scientific supervisor: PhD Z.I.Sanakulov

Abstract. The article describes the role of Uzbek and German dish names in their respective cultures and the influence of cultural differences in the process of their translation. It also provides examples of translations of Uzbek and German dishes.

Keywords: culture, Schweinebraten, Weißwurst, norin, qovurdoq, descriptive translation, geschnittene Teig- und Fleischrolle, Sauerbraten, palov.

TAOM NOMLARINING TARJIMA JARAYONIDA MADANIY TAFOVUTLARNING TA'SIRI

Mamadiyorova Hilola

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Turizm fakulteti

Nemis tili kafedrası magistranti va o'qituvchisi

E-mail: mamadiyorovahilola@gmail.com

Ilmiy rahbar: f.f.f.d. (PhD) Z.I.Sanakulov

Annotatsiya. Maqolada o'zbek va nemis taom nomlarining madaniyatda tutgan o'rni, ularning tarjima jarayonida madaniy tafovutlarning ta'siri haqida yoritilgan. Shuningdek o'zbek va nemis taomlarning tarjimalariga misollar keltirilgan.

Kalit so'zlar: madaniyat, "Schweinebraten", "Weißwurst", norin, qovurdoq, deskriptiv tarjima, "geschnittene Teig- und Fleischrolle", "Sauerbraten", palov.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N63>

KIRISH. Har bir millatning oshxonasi — uning madaniyati va tarixining ajralmas qismi bo'lib, taom nomlari tarjimasida madaniy tafovutlar muhim rol o'ynaydi. Taom nomlarini tarjima qilishda asosiy muammo — har ikkala xalqning milliy-madaniy urf-odatlarini, ovqatlanish madaniyati va tarixiy an'analari orasidagi farqlardan kelib chiqadi. Nemis tilidagi taomlar ko'pincha go'sht, non mahsulotlari va pivo madaniyati bilan bog'liq bo'lsa, o'zbek taomlari ko'proq guruch, sabzavot va ziravorlardan foydalangan holda tayyorlanadi. Shu sababli har bir til va madaniyat o'z taomlariga xos termin va ifodalarni shakllantirgan. Milliy taomlar har bir xalqning madaniy qadriyatlari, urf-odatlarini va tarixiy taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq. Shuning uchun taom nomlari tarjimasida lingvistik ko'nikmalar bilan bir qatorda, madaniyatlararo tafovutlarni chuqur tahlil qilish zarurati tug'iladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Har bir xalqning oshxonasi uning o'ziga xos mentaliteti, hayot tarzi, iqlim sharoiti va tarixiy an'analari mahsuli bo'lganligi sababli, taom nomlari ko'pincha faqat lingvistik vositalar bilan emas, balki madaniy kontekst bilan ham izohlab beriladi. Nemis va o'zbek milliy taomlari misolida bu tafovutlar yanada yorqinroq namoyon bo'ladi.

Misollar:

- Nemischa: *Schweinebraten* — «cho'chqa go'shti qovurmasi». O'zbek madaniyatida cho'chqa go'shti ishlatilmagani uchun to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilishda madaniy moslik yo'qoladi.
- *Weißwurst* — oq kolbasa, an'anaviy Bavariya taomi. Bu taomni o'zbek tiliga shunchaki oq kolbasa deb tarjima qilish oqibatida u o'z milliyligi hamda an'anaviyligini yo'qotadi.
- O'zbekcha: *Norin* — sovuq holda beriladigan nozik kesilgan go'sht va ugra aralashmasi. Bunday taom nemis oshxonasida mavjud emas, shuning uchun tavsifiy tarjima (deskriptiv tarjima) zarur.
- *Qovurdoq* — mayda to'g'ralgan go'sht va piyoz (ba'zan kartoshka ham) qovurmasi. Uni nemis tilida aynan nomidan yetarli darajada tushunarli bo'lmagani uchun faqat kerakli masalliqdori va tayyorlanish jarayoni bilan emas, balki qachon va qanday marosimlarda tanovul qilinishini aytish orqali taomning madaniyligini saqlagan holda boshqa tilga tarjima qilish mumkin.

Nemis va o'zbek oshxonalarini solishtirganda, taomlarga bo'lgan yondashuv va tayyorlash texnikalarida sezilarli tafovutlar ko'zga tashlanadi. Bu esa tarjima jarayonida alohida yondashuvni talab etadi. Taom nomlarining tarjimasiga madaniy tafovutlarning ta'siri, birinchi navbatda, har bir xalqning ovqatlanish madaniyati va taom tayyorlash uslublarining farqidan kelib chiqadi. Masalan, o'zbek milliy taomlari ko'pincha sovrinli taomlar (masalan, palov) asosida qurilgan bo'lsa, nemis oshxonasida go'sht mahsulotlari, kolbasa va turli nonushta shakllari asosiy o'rinni egallaydi. Bu farq, o'z navbatida, taom nomlarining tarjimasida turli yondashuvlarni talab etadi.

Misol uchun, o'zbek taomi **“norin”** — ingichka qilib kesilgan xamir va go'sht aralashmasidan tayyorlanadigan an'anaviy taom. Nemis tiliga so'zma-so'z tarjima qilinganida, bu taomning to'liq mazmuni va madaniy mohiyati yetkazilmaydi. Agar **norin** so'zini **“geschnittene Teig- und Fleischrolle”** (kesilgan xamir va go'sht aralashmasi) deb tarjima qilsak, taomning o'ziga xosligi yo'qoladi. Shu bois, norin uchun tavsifiy tarjima va qisqa madaniy izoh berish eng maqbul variant hisoblanadi:

„Norin“ – dünn geschnittene Teigstreifen mit gekochtem Fleisch, ein traditionelles Gericht der usbekischen Küche.

Xuddi shunday, nemis oshxonasiga oid **“Weißwurst”** (oq kolbasa) taomini o'zbek tiliga tarjima qilishda ham madaniy tafovutlarni inobatga olish zarur. So'zma-so'z “oq kolbasa” deyish mumkin, lekin Weißwurstning Bavyera madaniyatida tutgan o'rni, an'anaviy tarzda pishirish usuli va maxsus ta'bga ega bo'lishi oddiy tarjima orqali yetarlicha aks ettirilmaydi. Shuning uchun, “oq kolbasa” deb tarjima qilingandan so'ng, qisqa madaniy izoh kiritish tavsiya etiladi:

Weißwurst – Bavariya an'anaviy oshxonasiga mansub, yumshoq ta'mli maxsus kolbasa turi.

Madaniy tafovutlarning yana bir ko‘rinishi — diniy va ijtimoiy qadriyatlarda namoyon bo‘ladi. O‘zbek taomlarining ko‘pchiligi Halol tamoyillari asosida tayyorlanadi: ya’ni cho‘chqa go‘шти, alkogolli ichimliklar ishlatilmaydi. Nemis oshxonasida esa, aksincha, cho‘chqa go‘шти va pivo ko‘p taomlarning ajralmas qismi hisoblanadi. Masalan, **“Schweinebraten”** (qovurilgan cho‘chqa go‘шти) taomini o‘zbek tiliga tarjima qilganda, diniy va madaniy omillarni hisobga olib, ehtiyotkorlik bilan yondashish talab etiladi. Bunday taomni o‘zbek auditoriyasi uchun tarjima qilganda, madaniy sezgirlik tamoyiliga amal qilib, ta’rif kiritish yoki uni tushuntirish orqali yetkazish kerak bo‘ladi.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, taom nomlarini tarjima qilishda har doim quyidagi savollarni o‘z oldimizga qo‘yish lozim:

- Bu taom boshqa madaniyatda mavjudmi?
- Taomning asosiy tarkibi va tayyorlanish uslubi nimadan iborat?
- Taom diniy yoki ijtimoiy jihatdan sezgirlikka ega emasmi?

Agar tarjimon bu omillarni hisobga olmasa, u holda tarjima qilingan matn madaniy noaniqliklar yoki tushunmovchiliklarga sabab bo‘lishi mumkin.

Madaniy tafovutlar shuningdek taomning iste’mol qilinish uslubi va marosimlari bilan ham bog‘liq. Masalan, o‘zbeklarda palov nafaqat oddiy ovqat, balki marosimiy taom sifatida (to‘y, hayit, aza) iste’mol qilinadi. Nemis oshxonasida esa “Sauerbraten” (sirlangan mol go‘шти) ko‘proq maxsus bayramlar uchun tayyorlanadi, biroq u umumiy ko‘ngilxushliklarda ham ko‘p uchraydi. Tarjimada bunday madaniy fonni yetkazish uchun oddiy ta’rif yetarli emas, balki madaniy kontekstni ham izohlash kerak bo‘ladi.

Nemis va o‘zbek tillaridagi taom nomlari tarjimasi turlari

O‘zbek taomi	Nemis tiliga tarjimasi	Tarjima tavsiyasi
Norin	Geschnittene Teig-Fleischstreifen	Tavsifiy tarjima va izoh kerak
Chuchvara	Teigtaschen mit Fleischfüllung (Manti)	Tavsifiy va ekvivalent
Palov	Pilaw / usbekischer Reisgericht	Tavsifiy + madaniy sharh
Shashlik	Schaschlik / Fleischspieß	Ekvivalent mavjud
Nemis taomi	O‘zbek tiliga tarjimasi	Tarjima tavsiyasi
Weißwurst	Oq kolbasa (Bavariya taomi)	Tavsifiy tarjima
Sauerbraten	Sirlangan mol go‘шти	Tavsifiy tarjima
Kartoffelsalat	Kartoshkadan tayyorlangan salat	Tavsifiy tarjima
Schweinebraten	Cho‘chqa go‘шти qovurmasi	Tavsifiy + madaniy sharh

Taom nomlarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima qilishdagi xatolar. Tarjima amaliyotida ko‘plab holatlarda so‘zma-so‘z yondashuv qo‘llaniladi, ammo taom nomlari tarjimasida bu usul ko‘plab xatolarga olib kelishi mumkin.

Ba’zan tarjimonlar taom nomlarini bevosita so‘zma-so‘z tarjima qilishadi. Bu esa ma’no buzilishiga, hatto kulgili yoki noto‘g‘ri tushunishga olib keladi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima qilish faqat umumiy ma’lumot beruvchi va xalqaro tanilgan taomlar uchun mos keladi.

Tarjima amaliyotida so‘zma-so‘z yoki to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima usuli ko‘plab hollarda qulay yechim sifatida qo‘llaniladi. Ammo taom nomlarini tarjima qilishda bu usul har doim ham

maqsadga muvofiq natija bermaydi. Chunki taomlar faqatgina ovqat sifatida emas, balki madaniyatning, tarixiy an'analarning, milliy qadriyatlarning ifodasi sifatida ham namoyon bo'ladi. Shu bois, to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilishda yuzaga keladigan xatoliklar va ularning madaniy-kommunikativ oqibatlarini tahlil qilish muhimdir.

Misollar:

- Nemischa: *Kartoffelsalat* — “kartoshka salati”. Buni to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilish mumkin, chunki o'zbek tilida ham *kartoshka salati* mavjud.
- O'zbekcha: *Chuchvara* — agar to'g'ridan-to'g'ri *dumpling* sifatida tarjima qilinsa, ingliz tiliga yaqinlashadi, biroq nemis tilida *Maultaschen* atamasi mos kelishi mumkin.

To'g'ridan-to'g'ri tarjima qilishdagi xatoliklar va ularning oqibatlari

- So'zma-so'z tarjima va uning kamchiliklari.
- Kontekst va madaniy farqlarni hisobga olmagan tarjimalar misollari.
-

To'g'ridan-to'g'ri tarjima xatolari:

Nemis taomlari:

- *Leberknödel* — jigardan tayyorlangan knedliklar (to'g'ridan-to'g'ri “jigar dumaloq” deyilsa, g'alati eshtiladi).
- *Rote Grütze* — qizil mevalardan tayyorlangan shirinlik.

O'zbek taomlari:

- *Qatlama* — qatlam-qatlam xamir.
- *Osh* — faqat “pilaf” yoki “plov” deb to'g'ri ifodalansa yaxshi, “rice” deb tarjima qilish noto'g'ri bo'ladi.

To'g'ridan-to'g'ri tarjimaning eng katta kamchiligi — bu taom nomining asl mazmunini, uning tayyorlanish usuli va madaniy kontekstini yo'qotish xavfidir. So'zma-so'z tarjima qilingan taom nomi ko'pincha o'quvchiga begona, tushunarsiz yoki hatto g'alati ko'rinishi mumkin. Taomlarning o'ziga xos tarkibi va tayyorlanish usuli so'zma-so'z tarjima orqali yetarlicha aks ettirilmasligi mumkin.

Misol uchun, o'zbek oshxonasidagi mashhur taom “**sho'rva**” (qaynagan sho'rva) so'zini nemis tiliga to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilinsa — “**(Gekochte) Suppe**” (sho'rva) degan ma'noni anglatadi. Biroq bu tarjima na sho'rvaning o'ziga xos tayyorlanish usulini, na uning maxsus lazzatini ifodalaydi. Nemis tilida “Salzige Suppe” atamasi odatiy, xatolik bilan sho'r qilingan sho'rva sifatida qabul qilinadi va aslida sho'rva kabi o'zbekona an'anaviy taomni anglatmaydi.

Xuddi shunday, nemis oshxonasiga xos “**Leberknödel**” (jigarli dumaloq(lar)) taomini o'zbek tiliga so'zma-so'z “jigarli qotirma” yoki “jigar dumalasi” sifatida tarjima qilish taom haqidagi noto'g'ri tasavvur uyg'otishi mumkin. O'zbek tilida “jigarli dumaloq” degan ta'rif aniq ma'no bermaydi va uni maxsus izoh bilan tavsiflash zarur bo'ladi:

Leberknödel — qaynagan suvda yoki bulyonda pishirilgan, maydalanib aralashtirilgan jigar va non bo'laklaridan tayyorlangan dumaloq shaklli taom.

To'g'ridan-to'g'ri tarjimada uchraydigan asosiy xatoliklar quyidagilar:

1. Semantik buzilish:

Asl taom nomining ma'no mazmuni tarjimada yo'qoladi yoki o'zgaradi.
→ Masalan: “Chuchvara” → “Teigtaschen” (xamir cho'ntaklari) — faqat shaklini ifodalaydi, lekin taomning an'anaviy mazmunini bermaydi.

2. Madaniy kontekstni inkor etish:

Taomning qaysi marosimda, qanday sharoitda iste'mol qilinishi haqida ma'lumot bermaslik.

→ Masalan: "Palov" → "Reisgericht" (guruch taomi) deyish — palovning marosimiy, milliy ahamiyatini yo'qotadi.

3. Stilistik xatoliklar:

Tarjima qilingan nom estetik yoki fonetik jihatdan noqulay eshitiladi.

→ Masalan: "Qazi" (ot go'shtidan tayyorlangan kolbasa) → "Pferdewurst" (ot kolbasasi) — bu tarjima g'alati va hatto salbiy taassurot uyg'otishi mumkin.

4. Notabiiylik:

So'zma-so'z tarjima o'quvchi uchun tabiiy emas, tushunarsiz bo'lib ko'rinadi.

→ Masalan: "Mastava" → "Reissuppe mit Fleisch und Gemüse" (guruch, go'sht va sabzavotdan tayyorlangan sho'rva) — juda murakkab va to'liq ifoda bo'lib ketadi.

Nemis va o'zbek tillaridagi taom nomlari tarjimasini tahliliy misollari

Asl taom nomi	To'g'ridan-to'g'ri tarjima	Kamchiligi
Chuchvara	Teigtaschen	Madaniy va tayyorlash usuli yitmaydi
Palov	Reisgericht	Marosimiy va madaniy ahamiyat yo'qoladi
Qazi	Pferdewurst	Salbiy konnotatsiya
Sho'rva	Suppe	Noaniqlik va xatolik
Nemis taom nomi	To'g'ridan-to'g'ri tarjima	Kamchiligi
Leberknödel	Jigarli dumaloq(lar)	Noaniq va g'alati
Weißwurst	Oq kolbasa	Kontekst yetishmaydi
Sauerkraut	Nordon karam	Taomning an'anaviy tayyorlash usuli yitmaydi
Schwarzwälder Kirschtorte	Qora o'rmon gilosi torti	Madaniy qadriyatlar va retsept tafsilotlari yo'qoladi

Tarjima nazariyachilari, xususan, Newmark o'z asarida so'zma-so'z tarjima va semantik moslik muammolarini keng tahlil qilgan. Ularning ta'kidlashicha, har bir tarjimada asosiy maqsad — manba tilidagi matnning ma'nosini va uning madaniy fonini saqlashdir. Xususan, taom nomlari tarjimasida to'g'ridan-to'g'ri tarjima nafaqat lingvistik, balki madaniy va psixologik nuqtai nazardan ham nojo'ya taassurot qoldirishi mumkin [4].

Bundan tashqari, House kommunikativ tarjima va madaniy moslashuvni birlashtirgan modelda aynan madaniy xatoliklarni oldini olish uchun moslashuv strategiyalarini ishlab chiqishni tavsiya qiladi [2].

To'g'ridan-to'g'ri tarjima orqali yuzaga keladigan asosiy oqibatlar quyidagilar:

- **Noto'g'ri tasavvurlar:** O'quvchi taom haqida noto'g'ri, salbiy yoki noaniq tasavvur hosil qiladi.
- **Madaniy begonalashuv:** O'quvchi o'zini tarjima qilingan matndan begona his qiladi.

- **Kommunikativ uzilish:** Tarjima asosiy maqsad — o‘zaro tushunishni ta’minlash vazifasini bajara olmaydi.

Shu bois, tarjimada har doim taomning **kulturologik** mazmunini ham inobatga olish shart.

Taom nomlari har bir xalqning milliy madaniyati, tarixiy rivojlanishi va ijtimoiy hayot tarzining yorqin in’ikosi sifatida til tizimida alohida o‘rin egallaydi. Ularning shakllanishi va rivojlanishi jarayonida lingvistik va ekstralingvistik omillar uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Lingvistik jihatdan taom nomlari, bir tomondan, semantik, morfologik va sintaktik xususiyatlarga ega bo‘lsa, ikkinchi tomondan, ular madaniy semantika bilan boyitilgan maxsus leksik qatlamni tashkil etadi [6; 23-b.]. O‘zbek va nemis tillari misolida taom nomlarining shakllanish usullari o‘zaro farqlanadi: o‘zbek tilida ko‘proq semantik jihatdan soddalashtirilgan, lekin madaniy jihatdan boy ifodalar — masalan, “osh”, “sho‘rva”, “norin” — mavjud bo‘lsa, nemis tilida tarkibiy qismlar va tayyorlash usuli haqida aniqroq ma’lumot beruvchi murakkab qo‘shma so‘zlar, masalan, „Kartoffelsalat“ (kartoshkali salat) yoki „Schwarzwälder Kirschtorte“ (Qora o‘rmon giloli tort) keng tarqalgan. Morfologik nuqtai nazardan nemis tilida qo‘shma so‘z yasash imkoniyatlari juda kuchli bo‘lib [7; 56-b.], bu til taom nomlarini yuqori darajada modifikatsiya qilish imkonini beradi. Ayni vaqtda, o‘zbek tilidagi taom nomlarida ko‘pincha etimologik ildizlar va tarixiy kontekst muhim rol o‘ynaydi; masalan, “sumalak” qadimgi bahorgi marosimlarga mansub taom bo‘lib, Navro‘z bayrami bilan chambarchas bog‘liq [8; 36-b.]. Madaniy nuqtai nazardan taom nomlari diniy e’tiqod, ijtimoiy qatlamlashuv va tarixiy an’analarni o‘zida aks ettiradi: o‘zbek taomlarida musulmon an’analarga mos kelgan holda cho‘chqa go’shti ishlatilmaydi, nemis taomlarida esa cho‘chqa go’shtiga asoslangan ko‘plab klassik retseptlar mavjud („Schweinebraten“, „Bratwurst“ va boshqalar) [9; 85-b.]. Bayram taomlari milliy madaniyatda muhim ramziy ma’noga ega: o‘zbek tilida “sumalak” sabr-toqat va tabiiy mo’jizani ifodalasa, nemis tilida „Stollen“ yoki „Weihnachtsgans“ (Rojdestvo g‘ozi) diniy va oilaviy qadriyatlarning ifodasi sifatida qabul qilinadi [10; 42-b.]. Shuningdek, har ikki madaniyatda taom nomlari milliy identitetning ajralmas qismi bo‘lib, xalqaro miqyosda milliy brend sifatida namoyon bo‘ladi: Germaniyaning „Bratwurst“ va „Sauerkraut“ kabi taomlarsiz tasavvur etish qiyin bo‘lsa, O‘zbekistonning “palov”, “somsa” va “norin” kabi taomlari ham xalqaro maydonda milliy tan olinuvchanlik ramziga aylangan [11; 25-b.]. Shunday qilib, taom nomlarini lingvistik va madaniy tahlil qilish nafaqat tilshunoslik uchun, balki madaniy antropologiya, sotsiologiya va tarjimashunoslik kabi ko‘plab ilmiy sohalar uchun ham muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi, chunki ular madaniyatlararo muloqot va o‘zaro tushunishni rivojlantirishda asosiy vositalardan biridir [12; 112-b.].

Zamonaviy va an’anaviy taom nomlarining qiyosiy tahlili nemis va o‘zbek tillarida oshxona madaniyatining o‘zgarishini va globalizatsiya jarayonida til va madaniyat o‘zaro ta’sirini ko‘rsatadi. An’anaviy taom nomlari, odatda, mahalliy mahsulotlar, qadimiy tayyorlash usullari va madaniy rituallar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, o‘z zamonasida xalqning kundalik hayotini, iqlim sharoitlarini va diniy e’tiqodlarini aks ettirgan. O‘zbek tilida “norin”, “mastava”, “halim”, “sumalak” kabi taom nomlari qadimiy xalq an’analari va marosimlari bilan bevosita bog‘liq bo‘lsa, nemis tilida „Sauerkraut“, „Bratwurst“, „Schweinshaxe“ kabi an’anaviy taomlar Germaniyaning agrar jamiyatiga xos oziqlanish uslublarini ifodalaydi [13; 137-b.]. Bu taom nomlari o‘z ichiga faqat ma’lum bir tayyorlash usulini emas, balki an’anaviy mehnat turlari

(masalan, dehqonchilik, chorvachilik) va diniy-madaniy normalarni ham qamrab oladi. Zamonaviy taom nomlari esa ko'proq xalqaro tendensiyalar va global gastronomik ta'sirlar natijasida shakllangan bo'lib, inglizcha terminlar va global ovqatlanish madaniyatining tilga kirib kelgan unsurlarini o'zida mujassam etadi; masalan, o'zbek tilida "burger", "hot-dog", "pizza", "sushi" kabi zamonaviy taom nomlari keng tarqalgan, nemis tilida esa „Hamburger“, „Currywurst“, „Döner“ kabi atamalar kundalik nutqning ajralmas qismiga aylangan. Lingvistik jihatdan, an'anaviy taom nomlari ko'pincha asli o'z tilining ichki resurslari asosida yaratilgan bo'lsa, zamonaviy taom nomlari ko'pincha so'zlashuv tiliga moslashgan xorijiy so'zlardan iborat bo'lib, adaptatsiya va fonetik modifikatsiya jarayoniga duchor bo'lgan [14; 98-b.]. Madaniy nuqtai nazardan esa, an'anaviy taom nomlari o'z madaniyatini saqlash va milliy identitetni mustahkamlashga xizmat qilsa, zamonaviy taom nomlari madaniy ochiqlik va global iste'mol madaniyatining ko'rsatkichiga aylangan. Masalan, "osh" va "palov" o'zbek xalqi uchun nafaqat oziq-ovqat, balki jamiyatlardagi birdamlik, mehmondo'stlik va bayramona ruh timsoli bo'lsa [11], nemis tilida „Weihnachtsplätzchen“ (Rojdestvo pechenyesi) an'anasi oilaviy birlik va diniy bayramlarni aks ettiradi [15; 46-b.]. Shu bilan birga, zamonaviy taom nomlari global kommunikatsiyaning qulayligini ta'minlagani bilan birga, ba'zan madaniy identitetning susayishiga ham olib kelishi mumkin.

XULOSA. Yuqoridagi tahlillardan ko'rinib turibdiki, taom nomlarini tarjima qilish jarayonida madaniy tafovutlar alohida e'tibor talab etadi. Har bir madaniyatning o'ziga xos oshxonasi mavjud bo'lganligi sababli, so'zma-so'z tarjimalar aksariyat hollarda yetarlicha to'g'ri natija bermaydi. To'g'ri va samarali tarjima uchun madaniy tafovutlarni o'rganish, tavsifiy yoki izohli tarjima strategiyalaridan foydalanish, shuningdek, madaniyatlararo sezgirlikni saqlash zarur. Shu tariqa, nemis va o'zbek taom nomlarining tarjimasida ham lingvistik, ham madaniy yondashuvni uyg'unlashtirish eng maqbul natija beradi. Tarjima jarayonida milliy madaniyatning o'ziga xosligini hisobga olish zarur. To'g'ridan-to'g'ri tarjimadan ko'ra, izohli yoki tavsifiy tarjima usullari ko'proq mos keladi. Nemis taomlari ko'pincha cho'chqa go'shtidan tayyorlanadi, bu esa o'zbek madaniyatida nojoiz.

Bundan tashqari, taom nomlarini to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilish ko'pincha ma'no va madaniy kontekstni yetkazishdagi jiddiy xatolarga olib keladi. Shuning uchun taom tarjimasida madaniy moslashuv, tavsifiy tarjima va zarur hollarda izohli tarjima strategiyalaridan foydalanish eng maqbul yondashuv hisoblanadi. Tarjimon har bir taom nomiga faqatgina lingvistik vosita sifatida emas, balki madaniyat ifodasi sifatida qarashi zarur. Shunday qilingandagina, tarjima nafaqat so'z darajasida, balki ma'no va ruh darajasida ham mukammal bo'ladi. So'zma-so'z tarjimalar madaniy va semantik xatoliklarga olib keladi, shuning uchun tarjima jarayonida o'xshashlik va kontekstga e'tibor berish zarur. Faqat ayrim umumlashgan taom nomlarigina to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilinishi kerak, aks holda, madaniy ma'lumot va kontekstni e'tiborga olgan holda tarjima usullari tanlanishi lozim. Shunday qilib, madaniy tafovutlarni inobatga olgan holda qilingan tarjimalar, taom nomlarining ma'no va mazmunini saqlab qolishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Fleischer W., Barz I. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. –Tübingen: De Gruyter, 1995. –B.145.
2. House, J. *Translation as Communication across Languages and Cultures*. London: Routledge, 2015. –B.84.

3. House, J. *Translation*. London: Oxford University Press, 2009. –B.127.
4. Newmark, P. *A Textbook of Translation*. New Jersey: Prentice Hall, 1988. –B.93.
5. Toury, G. *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam: John Benjamins, 1995.
6. Köhler, P. *Lexikologie der deutschen Sprache*. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005. — S.23
7. Helbig, G., & Buscha, J. *Deutsche Grammatik: Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*. – Stuttgart: Langenscheidt, 2001. –S.56.
8. Nazarova, Sh. *Madaniy lingvistika asoslari*. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2015. –B.36
9. Wierzbicka, A. *Understanding Cultures Through Their Key Words*. New York: Oxford University Press, 1997. –S.85.
10. Röhrich, L. *Märchen und Wirklichkeit*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1973. –S.42.
11. Sharipov, I. *O'zbek tilida taom nomlarining leksik-semantik xususiyatlari*. Toshkent: Fan, 2012. –B. 25
12. Kryukov, M.Yu. *Yazyk i kultura: Teoreticheskie i prakticheskie aspekty*. Moskva: Lenand, 2018. –B.112.
13. Clyne, M. *Pluricentric Languages: Differing Norms in Different Nations*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1992. –B.137.
14. Crystal, D. *English as a Global Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – B.98.
15. Röhrich, L. *Märchen und Wirklichkeit*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1973. –B.46.

12.00.00 – YURIDIK FANLAR – LAW**Received:** 15 April 2025**Accepted:** 1 May 2025**Published:** 10 May 2025*Article / Original Paper***COMPLEX OF FACTORS OF FAMILY (DOMESTIC) VIOLENCE****Abdullayeva Nodira Odil,**

AS of the Republic of Uzbekistan Institute of State and Law

2nd year basic doctoral student

E-mail: n6760873@gmail.com

Abstract. Family violence, often referred to as domestic violence, is a multifaceted issue influenced by a complex interplay of individual, relational, societal, and cultural factors. This article aims to explore these various determinants, highlighting how they contribute to the prevalence and perpetuation of domestic violence. The findings underscore the necessity for a comprehensive approach to prevention and intervention strategies that address underlying causes, promote healthy relationships, and foster societal change.

Keywords: family violence, domestic violence, factors, prevention, intervention, societal change.

OILAVIY (MAISHIY) ZO'RAVONLIK OMILLARI MAJMUASI**Abdullayeva Nodira Odil qizi,**

O'zbekiston Respublikasi FA Davlat va huquq instituti

2-kurs tayanch-doktoranti

Annotatsiya. Oilaviy zo'ravonlik, odatda, oiladagi zo'ravonlik deb ataladi, bu ko'p qirrali muammo bo'lib, individual, munosabatlar, ijtimoiy va madaniy omillarning murakkab o'zaro ta'siridan kelib chiqadi. Ushbu maqola ushbu turli determinantlarni o'rganishga qaratilgan bo'lib, ular oiladagi zo'ravonlikning tarqalishi va davom etishiga qanday hissa qo'shishini ta'kidlaydi. Topilmalar asosiy sabablarni bartaraf etish, sog'lom munosabatlarni rivojlantirish va jamiyatdagi o'zgarishlarga yordam beradigan profilaktika va aralashuv strategiyalariga kompleks yondashuv zarurligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: oilaviy zo'ravonlik, oiladagi zo'ravonlik, omillar, oldini olish, aralashuv, jamiyatdagi o'zgarishlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N64>

Oilaviy (maishiy) zo'ravonlik — bu jamiyatda keng tarqalgan va inson huquqlarini buzadigan muammo bo'lib, ularning sabablari va omillarini chuqur tahlil qilish muhimdir. O'zbekiston olimlari bu muammoni turli nuqtai nazardan o'rganib, uning oldini olish va profilaktik chora-tadbirlarni ishlab chiqishga katta e'tibor qaratmoqdalar.

Oilaviy zo'ravonlik ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va geografik chegaralardan oshib ketadigan keng tarqalgan muammodir. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra[11], dunyo bo'ylab har uchinchi ayol yaqin sherigidan jismoniy yoki jinsiy zo'ravonlikka duchor bo'lgan. Oilaviy zo'ravonlikka olib keladigan murakkab omillarni tushunish samarali oldini olish va aralashuv strategiyalarini ishlab chiqish uchun zarurdir. Ushbu maqola oilaviy zo'ravonlikka ta'sir etuvchi individual, munosabatlar, ijtimoiy va madaniy omillarni ko'rib chiqadi va natijada samarali siyosat va amaliyot haqida tushuncha berishga qaratilgan.

Xalqaro tadqiqotlar milliy, jamoa va individual darajada oiladagi zo‘ravonlik uchun xavf omillarini aniqladi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh kotibining BMT Bosh Assambleyasining 61-sessiyasidagi ma‘ruzasi oiladagi zo‘ravonlik uchun xavf omillarining eng keng qamrovli tahlilini taqdim etadi. Bu omillar **“shaxs, oila, jamoa, jamiyat va davlat darajasida”** taqdim etiladi. Ular bitta modelga birlashtirilgan va quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

a) individual darajada: yoshlar; bolalik davrida oilada jinsiy zo‘ravonlik tarixi;

turmush o‘rtoqlar o‘rtasidagi oilaviy zo‘ravonlikni kuzatish;

spirtli ichimliklar va giyohvand moddalarni tez-tez ishlatish;

past ta‘lim va iqtisodiy ahvol;

Cheklangan va taqiqlangan jamoalarga a‘zolik.

Taqdim etilgan omillar oiladagi zo‘ravonlik qurbonlari va omon qolganlar bilan bog‘liq;

b) alohida er-xotin yoki oila darajasida:

oila farovonligi va oilada qaror qabul qilish ustidan erkaklar nazorati;

oilaviy nizolar tarixi;

iqtisodiy, ta‘lim va bandlik holatida shaxslar o‘rtasidagi sezilarli farqlar;

v) jamiyat darajasida : ayollarning izolyatsiyasi va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlanmasligi;

erkaklar tomonidan sodir etilgan zo‘ravonlikka yo‘l qo‘yadigan va qonuniylashtiradigan munosabatlarga ega jamiyat;

ijtimoiy va iqtisodiy mahrumlikning yuqori darajasi, shu jumladan qashshoqlik;

d) jamoa darajasida: erkaklar hukmronligi va ayollarning bo‘ysunishini davom ettiruvchi gender rollari;

nizolarni hal qilish vositasi sifatida oiladagi zo‘ravonlikka toqat qilish;

e) davlat darajasida: oilaviy (maishiy) zo‘ravonlikning oldini olish va jazolash bo‘yicha qonunlar va strategiyalarning yetarli emasligi;

huquqni muhofaza qilish organlari, sudlar va ijtimoiy xizmatlarning cheklangan xabardorligi va sezgirligi[15].

Jamiyat hayotidagi obyektiv ijtimoiy qarama-qarshiliklarga asoslanadigan umumiy ijtimoiy darajadagi jinoyatlarning sabablari kichik guruh darajasida aniqlanib, atroflicha tavsiflanadi, guruh ichidagi munosabatlarning shakllanishiga, guruh darajasidagi omillarga ta‘sir qiladi. Ko‘rinib turibdiki, bu umumiy ijtimoiy sabablar majmui bo‘lib, bu shaxsning aniq desotsializatsiyasi (shizofreniya yoki boshqa og‘ir ruhiy kasalliklarda bo‘lgani kabi, ijtimoiy aloqalardan va shaxslararo muloqotdan asta-sekin chekinish). Umumiy ijtimoiy miqyosda oilaviy zo‘ravonlik jinoyatlarini keltirib chiqaradigan nizolar noqonuniy xatti-harakatlarni belgilovchi makrotuzilmaning turli kriminogen omillari bilan bog‘liq. Bularga quyidagilar kiradi:

- turli maqsadlar, dunyoqarash va boylikka asoslangan ijtimoiy guruhlar o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar;

- oila institutida erkaklar va ayollar o‘rtasidagi ustunlik haqidagi da‘volardagi qarama-qarshiliklar ; jinsiy axloqning ziddiyatlari; ayollarning kasbiy va oilaviy rollari o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar .

Oila institutining zaiflashishi yoki mustahkamlanishiga davlatning ta‘siri tarixiy taraqqiyotning muayyan bosqichlarida ustun ta‘sir ko‘rsatadi. Sanoat tipidagi (kapitalistik, sotsialistik) davlat o‘zining tartibga solish funksiyalarini kengaytirishga intiladi, an‘anaviy boshqaruvni siqib chiqaradi, oilaviy qadriyatlarni ijtimoiy ahamiyatga ega ustuvorliklar

chegasiga tashlaydi. Natijada jamiyatning ijtimoiy tabaqalanishining chuqurlashishi va oila funksiyalarining zaiflashishi (kamayishi) sodir bo'ladi. Ikkinchisi birgalikda oilani ijtimoiy institut sifatida zaiflashtirish jarayonlarini qo'zg'atadi. Shuni ta'kidlash kerakki, bu oilaviy munosabatlardagi o'zgarishlarga emas, balki davlatning pozitsiyasiga bog'liq. **O.V.Doroxin** to'g'ri ta'kidlagan ediki, agar davlat rivojlanishning bosqichma-bosqich turiga e'tibor qaratsa, ijtimoiy jarayonlarga ma'muriy va ixtiyoriy aralashuvni rad etsa va islohotlarni imkon qadar yumshatishga, madaniyatning o'ziga xosligini va o'rnatilgan an'alarini saqlab qolishga harakat qilsa, unda jiddiylilik kuchayadi. Jamiyatni modernizatsiya qilish jarayonlarini jadallashtirish maqsadida majburlov islohotlari taktikasini qo'llash sharoitida davlat siyosatining oilaga buzg'unchi ta'siri kuchaymoqda, nikoh va oila institutlarining parchalanishi ancha tez sur'atlar bilan kuzatilmoqda[16;118-137-betlar].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O'zbekiston olimlari oilaviy zo'ravonlikni quyidagicha tasniflaydi[1]:

- Jismoniy zo'ravonlik;
- Psixologik zo'ravonlik;
- Moliyaviy zo'ravonlik;
- Seksual(jinsiy) zo'ravonlik.

Ular bu muammoning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy va iqtisodiy omillar bilan bog'liqligini ta'kidlaydilar.

O'zbekiston olimlari oilaviy zo'ravonlikka olib keluvchi omillarni quyidagicha guruhlashadi[2;45-52-betlar]:

a) Ijtimoiy omillar:

- Jamiyatda gender tengsizligi va erkaklarning ustunligi g'oyalarining kuchli bo'lishi[5;112-118-betlar];

- Oila ichidagi muvozanatsizlik va kommunikatsiya muammolari;
- Madaniy-axloqiy qadriyatlarning buzilishi.

b) Psixologik omillar:

- Erkaklarda shaxsiy muammolar va stress holatlari;
- Oilaviy muhitda murosasizlik va qo'rquv muhitining mavjudligi[6;65-70-betlar].

c) Iqtisodiy omillar:

- Aholining daromadining pastligi, ishsizlik;
- Moliyaviy muammolar va resurslarning cheklanganligi.

d) Fuqarolik va huquqiy omillar:

- Oilaviy zo'ravonlik bilan bog'liq qonunchilikning kamchiliklari yoki uni qo'llashda muammo bo'lishi[3].

Quyida o'zbek huquqshunos olimlarning tavsiyalari va yechimlar berilgan. O'zbekiston olimlaridan biri Usmanova D. o'zining "Oilada murosasizlik va zo'ravonlikni oldini olish choralari" nomli maqolasida oilaviy zo'ravonlikni oldini olish uchun quyidagi chora-tadbirlarni taklif qiladi[4;89-95-betlar]:

- Huquqiy ongni oshirish va oilaviy muhitni xavfsiz qilish uchun ta'lim dasturlarini kengaytirish;

- Gender tengligini ta'minlash va erkaklar bilan ayollar o'rtasida madaniy-axloqiy muhitni yaxshilash;

- Ijtimoiy va iqtisodiy yordam dasturlarini ishlab chiqish, ishsizlikni kamaytirish;

- Oiladagi muammolarni hal qilishda psixologik yordam ko'rsatish va maslahat markazlarini tashkil qilish;

- Qonunchilikni takomillashtirish va zo'ravonlik uchun jazo choralari kuchaytirish.

Ushbu maqola oilaviy zo'ravonlik bo'yicha mavjud tadqiqotlarni tahlil qilib, ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va tasniflash uchun sifatli adabiyotlarni ko'rib chiqish metodologiyasidan foydalanadi. Oilaviy zo'ravonlikka qarshi kurashda jamoatchilik, O'zbekiston Respublikasining ta'sis subyektlarining ijro etuvchi organlari va munitsipalitetlar, jamoat birlashmalari va turli mulkchilik shaklidagi tadbirkorlik subyektlari (masalan, xususiy xavfsizlik tuzilmalari) yetarli darajada ishtirok etmayapti. Bu sohada idoralararo darajada (masalan, ijtimoiy institutlar) o'zaro hamkorlik darajasi ham past. Muammolardan biri profilaktika dasturlarini amalga oshirishda barcha profilaktik ish subyektlari sa'y-harakatlarining murakkabligi va integratsiyalashuvining etishmasligidir. Bu muammo bir qator hududlarda mazkur subyektlarning ayrimlari profilaktika chora-tadbirlarini amalga oshirishda o'z zimmlariga yuklatilgan vazifalarni bajarmayotganligi yoki ularni amalga oshirishda passivlik ko'rsatayotganida namoyon bo'lmoqda. Davlat hokimiyatining barcha tarmoqlari: hududiy va mahalliy hokimiyat organlarining kompleks yondashuvi va sa'y-harakatlarini muvofiqlashtirishning yo'qligi, fuqarolarning huquq va kafolatlari, jinoyatchilikka qarshi kurashda qonunlar samaradorligining pastligi, huquqni qo'llash amaliyotining nomukammalligi zamonaviy darajada oilaviy (maishiy) zo'ravonlik jinoyatlarining oldini olish funksiyalarini maksimal darajada amalga oshirish imkonini bermayapti. Amalga oshirilayotgan islohotlarga qaramay, ko'plab vositalar samarasiz, chunki ularni qo'llab-quvvatlovchi me'yoriy-huquqiy baza ishlab chiqilmagan va amaldagi hujjatlarga o'zgartirishlar kiritilmagan. Bu faktlar oilaviy munosabatlarda tashvish va asabiyligni kuchaytiradi. Jamiyatda **qonunning kuchsizligi, huquqbuzarliklar haqidagi g'oyalar keng tarqalmoqda.**

Shuningdek, oilaviy (maishiy) zo'ravonlik jinoyatlariga qarshi kurashish bo'yicha me'yoriy-huquqiy bazaning terminologik noaniqligi va to'liq emasligini ta'kidlash joiz.

Oilaviy zo'ravonlikka qarshi kurashish bo'yicha qonunchilikni zudlik bilan takomillashtirish zarur. Bu nizoli oilalarni qo'llab-quvvatlash va ularni qo'llab-quvvatlash bo'yicha tegishli takliflarni, shuningdek, tomonlarning yarashuvi tufayli jinoyat ishi sud qarori bilan tugatilgan oilalarni[21;184-b];[20;25-30-betlar].

Respublika bo'yicha ichki ishlar idoralari tomonidan oilaviy va maishiy nizolarni hal qilishda **signal kartalaridan foydalanish bo'yicha ijobiy tajribani** kengaytirish tavsiya etiladi. **Faoliyatning ushbu yo'nalishi bo'yicha ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy tayyorgarligini oshirishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlarga ehtiyoj sezilmoqda.** Ichki ishlar organlari va ichki ishlar organlarining oilaviy tartibsizliklarga, spirtli ichimliklar va giyohvand moddalarni suiiste'mol qiluvchilarga, shuningdek, doimiy yashash joyiga ega bo'lmagan shaxslarga qarshi taktik faoliyatining tartibga solish mexanizmlari va taktik shakllarining amalda yo'qligi **dolzarb muammo bo'lib qolmoqda. Milliy qonunchilikda** oila a'zolarini ijtimoiy va huquqiy himoya qilishning **maxsus vositasi** sifatida oilaviy zo'ravonlikka yo'l qo'yib bo'lmasligi to'g'risida **rasmiy ogohlantirish mavjud emas;** militsiya xodimlari yarashtirish tartib-taomillarida ishtirok etish huquqiga ega emaslar. Amalda ichki ishlar organlari xodimlarining oiladagi zo'ravonlikka qarshi kurashish bo'yicha faoliyat modellari tizimlashtirilmagan va respublika bo'yicha bir xilda tartibga solinmagan. Oilaviy zo'ravonlik jinoyatlari sohasidagi profilaktika faoliyatini huquqiy tartibga solishning kamchiliklari ichki

ishlar organlarining ijobiy profilaktika salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish imkonini bermayapti.

Oiladagi ortiqcha zo'ravonlikning oldini olish maqsadida **huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan oilaga kriminalistik yordam ko'rsatishni joriy etish tavsiya etiladi. Ko'rib chiqilayotgan tuzilmaning quyidagi bosqichlarini** ajratib ko'rsatish kerak: sudgacha ta'minlash (sud muhokamasigacha bo'lgan bosqich), sud ta'minoti (sud muhokamasi bosqichi); suddan keyingi yordam (sud qarori qonuniy kuchga kirgandan keyingi yakuniy bosqich).

U bir yoki bir nechta a'zolari gumon qilinuvchi, ayblanuvchi maqomiga ega bo'lgan, **reabilitatsiya bilan bog'liq bo'lmagan asoslar bo'yicha jinoiy javobgarlikdan ozod qilingan va sudlangan oilaga nisbatan jinoiy ta'minot choralari qo'llash uchun mo'ljallangan. Kriminologik yordam ko'rsatuvchi huquqni muhofaza qilish organlari xodimlariga, birinchi navbatda, kriminogen shaxslar va jinoyat qurbonlariga qaratilgan jinoyatchilikka qarshi psixoterapevtik chora-tadbirlardan iborat guruhli kriminologik terapiyadan foydalanish tavsiya etiladi. Oilaviy jinoiy zo'ravonlik ehtimoli yuqori bo'lgan oilalarni "kriminalistik qo'llab-quvvatlash" institutini joriy etish qonunchilik, huquqni qo'llash, tashkiliy va kadrlar bo'yicha qarorlar qabul qilishni talab qiladi.**

Ilmiy hamjamiyatda oiladagi zo'ravonlikning mavjudligi ba'zi tortishuvlarga sabab bo'ladi. Albatta, bu shaxsga nisbatan bevosita jismoniy va ruhiy zo'ravonlik bo'lmaganda, masalan, oilaning sud qarorida nazarda tutilgan aliment to'lash majburiyatini bajarmaganligi natijasida oilaviy munosabatlarga zarar etkazish bilan bog'liq degan fikr mavjud. Natijada, voyaga etmagan yoki nogiron ota-onalar qonuniy imtiyozlar olishda cheklangan. Shunday qilib, rossiyalik advokat N.M.Safinning so'zlariga ko'ra, zo'ravonlik hujumi har qanday qonuniy[17;74-77-betlar] **majburiyatni bajarmaslik tufayli ijtimoiy aloqalarni buzish orqali shaxsga zarar etkazish mexanizmi sifatida qaralishi kerak.**

Ba'zi oila a'zolariga kiritmagan, biroq ayni paytda ular o'rtasida muayyan munosabatlarni o'rnatgan qarama-qarshiligini alohida ta'kidlash tavsiya etiladi. Taqdim etilgan toifadagi fuqarolar uchun "kvazi-oilaviy munosabatlar" tushunchasini qonunchilik va fanga kiritish taklifi, fikrimizcha, o'rinli.

Muhokama. Tahlil oilaviy(maishiy) zo'ravonlikka olib keladigan bir qancha asosiy omillarni aniqladi:

1. Salomatlik muammolari va zo'ravonlikni ma'qullaydigan munosabat kabi shaxsiy tarix kiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, zo'ravonlik tarixi bo'lgan yoki zo'ravonlik qurboni bo'lgan shaxslar oiladagi zo'ravonlikni sodir etish ehtimoli ko'proq bo'ladi[7].

2. Munosabat omillari: Intim munosabatlar dinamikasi hal qiluvchi rol o'ynaydi. Kuchlarning nomutanosibligi, iqtisodiy qaramlik va mojaro kabi omillar keskinlikni kuchaytirib, zo'ravonlikka olib kelishi mumkin. Oilada zo'ravonlikka uchragan uy xo'jaliklarida bolalarning borligi vaziyatni yanada murakkablashtirishi, ko'pincha zo'ravonlik davrini davom ettirishi mumkin[9].

3. Ijtimoiy omillar: ijtimoiy me'yorlar va tuzilmalar, jumladan, gender tengsizligi, iqtisodiy nomutanosiblik va qo'llab-quvvatlash xizmatlarining mavjudligi oiladagi zo'ravonlikning tarqalishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Erkak hukmronligini targ'ib qiluvchi va jabrlanuvchilarni qoralash bilan shug'ullanadigan jamiyatlarda oiladagi zo'ravonlik holatlari ko'proq uchraydi[10].

4. Madaniy omillar: Madaniy e'tiqod va amaliyotlar oiladagi zo'ravonlikni yumshatishi yoki kuchaytirishi mumkin. Ba'zi madaniyatlarda an'anaviy me'yorlar ayollarga nisbatan zo'ravonlikni normallashtirishi mumkin, boshqalarida esa jamiyatni qo'llab-quvvatlash tizimlari jabrlanuvchilarni himoya qilish va resurslar bilan ta'minlashi mumkin[8;4-16-betlar].

Zamonaviy oilaning **eng qiyin muammolaridan biri moliyaviy va iqtisodiy qiyinchiliklar va ijtimoiy tasdiqlangan faoliyat usullaridan foydalangan holda oilaviy hayotni yetarli darajada ta'minlay olmaslikdir**. Oilaviy munosabatlardagi nizolar odamlarning qashshoqlashuvi, jamiyatning keskin ijtimoiy tabaqalanishi bilan kuchayadi. Zamonaviy mahalliy huquqshunoslar va siyosatchilar, olimlar va amaliyotchilar XXI asr boshida ruslarning moddiy ahvoli va ularning hayot sifati pastdan dalillar keltirilgan. O'zbekistonda 2023-yilda qashshoqlik darajasi 11 foizni tashkil etadi Bu haqda qashshoqlik va bandlik vazirligi xabar bermoqda.

Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi va Statistika agentligining 2023-yilga qadar O'zbekistonda kambag'allik darajasini tahlil qilish Statistika agentligi tomonidan 16 mingga dehqon xo'jaligida o'tkazilgan kuzatuvlar natijalariga ko'ra, mamlakatimizda 2023-yil yakuniga ko'ra qashshoqlik darajasi 11 foizga kamaygan. O'zbekistonda o'tgan yili qashshoqlik nisbatan 3,1 foizga kamaydi. 2022-yil natijalariga ko'ra qashshoqlik darajasi 14 foizga yetdi. Jarayon Jahon banki mutaxassislari tomonidan tekshirildi[14].

Aholining salmoqli qismining moddiy darajasining pastligi va jamiyatning daromadlarining tabaqalanishi dunyoviy ne'matlarga ega bo'lmagan, lekin badavlat kishilar va do'konlar vitrinlarida keng tarqalgan **yoshlar haqidagi tasavvurga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda**. Kam ta'minlangan oilalar yoshlari, ayniqsa, o'sib borayotgan hasad, noaniqlik va noqulaylik hissini aniq his qilishadi, bu esa psixologik kompensatsiya sifatida agressiyaga olib keladi. Yoshlarning katta qismi uchun hayot istiqbollari tom ma'noda yo'qoladi. Oqibatda aholining ichkilikbozlik va giyohvandlikka moyilligi ijtimoiy, mafkuraviy ko'rsatmalar, har kungi notinchlikdan qutulishga urinish, ko'payib borayotgan yoshlar uchun oilaviy noqulaylik, kelajak avlodlar uchun "vaqt bombasi" bo'lmoqda.

Mamlakatda amalga oshirilayotgan islohotlarga moslasha olmagan odamlarning ijtimoiy mavqening keskin o'zgarishi ijtimoiy qarama-qarshiliklarni jinoiy zo'ravonlik yo'li bilan hal etish usullariga nisbatan keng munosabatning paydo bo'lishiga olib kelmoqda. Tabiiyki, moddiy farovonlik masalasi birinchi o'rinda turgan jamiyatda ma'naviy madaniyat zarar ko'radi. Turli texnologiyalar va kommunikatsiyalar (mobil, internet va boshqalar) orqali salbiy axloqsiz ma'lumotlarning jamiyat ongiga salbiy ta'siri sezilarli darajada ortib bormoqda. Zamonaviy ommaviy axborot vositalari odamlar ongiga xayoliy qadriyatlar, soxta ideallar va jinoyat olamining xulq-atvor normalarini kiritib, jinoiy boyish va boshqa jinoiy ko'rinishlarni oqlaydi. Bizning fikrimizcha, **Shveysariya qonun chiqaruvchilari** Jinoyat kodeksining 135-moddasida mamlakat aholisiga nisbatan har qanday shaklda va har qanday bahonada zo'ravonlik ko'rsatishni jinoyat qonunchiligida taqiqlashni nazarda tutganlarida mutlaqo haqli[19;350-betlar]. Shunga o'xshash jinoyat Germaniya Federativ Respublikasi Jinoyat kodeksining 131-moddasida ham mavjud bo'lib, unda og'irlashtiruvchi omil "agar u yoshlarga nisbatan sodir etilgan bo'lsa" deb tan olinadi va bir yilgacha qamoq jazosini nazarda tutadi[18;280-bet].

Natijalar. Ushbu tadqiqot natijalari oiladagi zo'ravonlikni bartaraf etishda ko'p qirrali yondashuv zarurligini ta'kidlaydi. Oldini olish strategiyalari zo'ravonlikka yo'l qo'yadigan

ijtimoiy me'yorlarni o'zgartirishga, sog'lom munosabatlarni rivojlantiruvchi ta'lim dasturlarini ilgari surish va ruhiy salomatlik va qo'llab-quvvatlash xizmatlaridan foydalanishni kengaytirishga qaratilishi kerak. Bundan tashqari, jabrlanuvchilar uchun qulay muhit yaratishda jamoatchilik ishtiroki va huquqiy islohotlar muhim ahamiyatga ega. Siyosatchilar oiladagi zo'ravonlikni samarali kamaytiradigan keng qamrovli dasturlarni ishlab chiqish uchun aniqlangan omillarning o'zaro ta'sirini hisobga olishlari kerak.

Oilaviy zo'ravonlik sodir etgan shaxsni shakllantirish jarayoni nafaqat butun jamiyatdagi qarama-qarshiliklar ta'sirida, balki mikroijtimoiy muhitning ham oila ichidagi, ham oiladan tashqaridagi ta'siri natijasida sodir bo'ladi.

“Oila desotsializatsiyasi” oilaning o'zining ijtimoiylashuv funksiyasini bajara olmasligini, ya'ni o'z a'zolarini ijtimoiy hayot sharoitlariga moslashtira olmasligini, ijtimoiy me'yorlarni bajarishini, ijtimoiy tizimda ma'lum o'rinni egallashini va ma'lum sharoitlarda jinoiy xatti-harakatlarga yordam berish yoki unga qarshilik ko'rsatishni anglatadi[23;389-b].

Oilaviy ziddiyat deganda oila a'zolaridan birining jinoiy xatti-harakatiga sabab bo'lishi mumkin bo'lgan chuqur nizolar yoki ko'plab takrorlanuvchi nizolar mavjudligi bilan tavsiflangan oilaviy munosabatlar holati tushuniladi[15;168-b]. Oilaviy nizo kriminogen omil sifatida oila va uning muhiti o'rtasidagi ziddiyatlarda, asosan zinokorlikda, hokimiyat uchun kurashda, bolalarni tarbiyalash masalalarida va turmush o'rtog'ining qarindoshlari bilan dushmanlik munosabatlarida, oila a'zolari o'rtasidagi moliyaviy va majburiyatlarning taqsimlanishi asosida yuzaga keladigan ichki nizolarda, shuningdek oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlarda namoyon bo'ladi. Avlodlararo aloqalar buziladi. Shaxsiy rivojlanishning davriy inqirozlari va oiladagi beqarorlik nizolarni rivojlantiradi va oilaviy munosabatlarning buzilishini kuchaytiradi.

Begonalashish uy xo'jaligi a'zosini izolyatsiya qilish va chetlab o'tishda namoyon bo'ladi va oila a'zosiga nisbatan befarqlik yoki ko'proq salbiy munosabat, psixologik mos kelmaslik va yaqin kishining manfaatlarini e'tiborsiz qoldirishga asoslanadi. Odatda nogironlar, ichkilikbozlar, giyohvandlar, o'gay farzandlar, keksalar va nogiron qarindoshlar begonalashtiriladi. Olimlar (L.S. Vygotskiy, S.S. Xudoyan, E. Kretschmer, X. Remshmidt, T.V. Korxonon) [15;168-b] qayd etishlaricha, bu davrda [22;248-b] insonning hayot yo'lida burilish nuqtalari va keskin o'zgarishlar tez-tez sodir bo'ladigan **rivojlanish inqirozlari mavjud**. Insonning deviant xulq-atvori, ruhiy va somatik kasalliklar ko'pincha yoshga bog'liq inqirozlar paytida paydo bo'ladi yoki kuchayadi. Muayyan jinoiy patologiyalarning paydo bo'lishi va oilaviy buzg'unchi xatti-harakatlarning mexanizmlarini aniqlash **tizimli tahlil doirasida inqiroz tushunchasi prizmasidan ko'rib chiqilishi kerak**. Oila tizimi turmush o'rtoqlar, bolalar va boshqa qarindoshlarni birlashtirgan dinamik ko'p funksiyali organizmdir. Har bir shaxs, oilaviy munosabatlarda ishtirok etuvchi har bir shaxs biologik, ruhiy va ijtimoiy tizimni tashkil etuvchi tarkibiy qismlarga ega. Ikkinchisi vaqt o'tishi bilan rivojlanadi. Shunga ko'ra, butun oila tizimining parametrlari, ayniqsa, bolalar tug'ilishi va boshqa uy a'zolarining ketishi bilan o'zgaradi. Oila rivojlanishidagi inqirozlar muammosi huquqshunoslik uchun dolzarbdir. Muammoning mohiyati noqonuniy xatti-harakatlarga o'z vaqtida tashxis qo'yish, **zamonaviy jamiyatda oila va uning a'zolarining rivojlanish jarayonini murakkablashtiradigan va inqirozga olib keladigan oilaviy muammolarning katalizatorlarini aniqlashdan iborat**.

Aksariyat oilalar tanishuv davri, turmush o'rtog'ini tanlash, turmush qurish, farzandlar tug'ilishi, turmush o'rtoqlarning voyaga yetishi, bolalarning ota-onasidan ajralishi, turmush

o'rtoqlardan birining vafoti kabi bosqichlardan o'tadi. Har bir bosqich oilaviy munosabatlarning yangi ssenariysini, turmush o'rtoqlarning oiladagi roli va funksiyalarini qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. Keling, oila a'zolarining zo'ravon xatti-harakatlari ko'pincha namoyon bo'ladigan oilaviy munosabatlarning rivojlanishidagi inqirozning eng muhim davrlarini ko'rib chiqaylik.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, oilaviy (maishiy) zo'ravonlikni yuzaga keltiruvchi omillarning murakkab o'zaro ta'siri ushbu dolzarb ijtimoiy muammoning ko'p qirraliligini ta'kidlaydi. Bizning tadqiqotimiz shuni ta'kidlaydiki, ijtimoiy-iqtisodiy holat, madaniy me'yorlar, psixologik omillar va giyohvandlikning ta'siri kabi individual va tizimli elementlar oiladagi zo'ravonlikning tarqalishi va davom etishiga sezilarli darajada hissa qo'shadi. Bundan tashqari, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlari va jamiyat resurslarining rolini e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi, chunki ular oilalarda zo'ravonlik xavfini kamaytirishi yoki kuchaytirishi mumkin.

Shuning uchun samarali aralashuvlar nafaqat jabrlanuvchilarning bevosita xavfsizligi va ehtiyojlarini, balki zo'ravonlik siklini qo'zg'atuvchi omillarni ham hisobga olgan holda yaxlit yondashuvni qabul qilishi kerak. Siyosat natijalari keng qamrovli ta'lim va profilaktika dasturlari, ruhiy salomatlik xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini oshirish va oilaviy zo'ravonlik qurbonlarini yanada kuchli huquqiy himoya qilish zarurligini ta'kidlaydi.

Oxir oqibat, hukumatlar, ijtimoiy xizmatlar, jamoat tashkilotlari va shaxslar ishtirokidagi hamkorlikdagi sa'y-harakatlar zo'ravonlik siklini buzish va xavfsizroq uylar va jamoalarni yaratish uchun muhimdir. Bizning topilmalarimiz tushunchamizni chuqurlashtirish va oiladagi zo'ravonlikni butunlay yo'q qilishga qaratilgan samarali strategiyalar haqida ma'lumot berish uchun ushbu sohada davomli tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlaydi. Turmush o'rtoq tanlash inqirozi nikoh motivlarining bir-biridan farq qilishidadir. Inqirozning namoyon bo'lishi majburiy nikohga kirgan hamkorlarga va majburiy nikohga kirganlarga xosdir. Beqaror munosabatlarning shakllanishi inqirozga **olib keladi. Turmush o'rtoqlar o'rtasida umumiy strategiyaning yo'qligi** jamiyatning paydo bo'lgan birligini buzadi. Istak va muhabbat tufayli turmush qurgan yangi turmush qurganlar **yuqorida qayd etilgan kontingentga xos stressli vaziyatlarga duch kelmaydilar.** Turmush o'rtoq tanlash davridagi jinoiy ko'rinishlar kelin o'g'irlash va nomus o'ldirish shaklida sodir bo'ladi. Nikohning dastlabki 7 yilida inqirozning namoyon bo'lishi turmush o'rtoqlarning o'zaro moslashuvi tufayli yuzaga keladigan stressli vaziyatlardan, **sherikning qadr-qimmatini hurmat qilmaslik muammolaridan**, bolaning tug'ilishi tufayli oila tuzilishining beqarorligidan, kundalik hayotdagi muammolar va kelishmovchiliklardan iborat.

O'zbekiston olimlari oilaviy (maishiy) zo'ravonlik muammosini keng qamrovli, kompleks yondashuv bilan o'rganib, uning sabablari va omillarini aniqlashga katta ahamiyat beradilar. Bu muammoni hal qilish uchun jamiyatda gender tengligini ta'minlash, huquqiy va ma'naviy muhitni kuchaytirish va aholining ijtimoiy-iqtisodiy holatini yaxshilash zarur.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Abdurahimov S. S. (2018). Oilaviy zo'ravonlik va uning oldini olish usullari. "O'zbekiston davlat pedagogika universiteti ilmiy maqolalari".
2. Karimova N. M. (2020). Oilaviy muammolar va psixologik profilaktika. "O'zbekiston psixologiya jurnali", 5(2), 45-52.

3. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi (2017). Oilaviy huquq va himoya qonunlari. "O'zbekiston qonunchilik ma'lumotnomasi".
4. Usmanova D. Q. (2021). Oilada murosasizlik va zo'ravonlikni oldini olish choralari. "Xalqaro huquq va jamiyat", 10(3), 89-95.
5. Xolmatov K. M. (2015). Jamiyatda gender muammolari va oilaviy zo'ravonlik. "Milliy tafakkur", 3, 112-118.
6. Yusupov S. T. (2019). Oilaviy muhitda psixologik muammolar va ularning hal etish yo'llari. "O'zbekiston psixologiya jurnali", 7(4), 65-70.
7. Fulu, E., Miedema, S., Condon, J., et al. (2013). "Why Do Some Men Use Violence Against Women and How Can We Prevent It? Quantitative Findings from the United Nations Multi-Country Study on Men and Violence in Asia and the Pacific". UNDP.
8. Heise, L. (1998). "Violence Against Women: An Enduring Problem." "Journal of Interpersonal Violence", 13(1), 4-16.
9. Holt, M., Buckley, H., & Whelan, S. (2008). "The Impact of Domestic Violence on Children: A Review of the Literature." "Journal of Family Violence," 23(4), 277-290.
10. Jewkes, R., Flood, M., & Lang, J. (2002). "From Work with Men and Boys to Strategies to End Violence Against Women: A Review of the Evidence." "The United Nations Division for the Advancement of Women."
11. World Health Organization. (2017). "Violence Against Women Prevalence Estimates, 2010." WHO.
12. <https://www.gazeta.uz/oz/2024/01/31/rate/>
13. Доклад Генерального секретаря ООН на 61-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН (2006 г.) «Углубленное исследование, посвященное всем формам насилия в отношении женщин».
14. Дорохина О.В. Семейная политика государства как объект исследования // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. 1997. № 2. С.118-137.
15. Корхонен Т.В. Кризисная концепция теории социальной работы в контексте виталистской социологии: теоретико-методологический аспект: Дис канд. социол. наук. Барнаул, 2003. 168 с.
16. Криминология: Словарь / Под ред. В. П. Сальникова и др.. СПб., 1999. 256 с.
17. Сафин Н.М. Насильственное посягательство. К вопросу об объекте и предмете // Закон и право. 2009. № 6. С. 74-77.
18. Уголовное уложение (Уголовный кодекс) Федеративной республики Германия: текст и научно-практ. комментарий // Под ред. А.И. Рарога. М.: Проспект, 2010. 280 с.
19. Уголовный кодекс Швейцарии. Перевод с немецкого / Науч. ред.: Серебренникова А.В. СПб., 2002. 350 с.
20. Харламов В.С. Криминологический взгляд на институт примирения с потерпевшим в семейных отношениях // Семейное и жилищное право. М., 2012. № 5. С. 25-30.
21. Харламов В.С. Противодействие внутрисемейным насильственным преступлениям милицейскими подразделениями (на материалах Санкт-Петербурга): Монография. СПб.: СПб У МВД России, 2007. 184 с.
22. Худоян С.С. Проблема возрастных кризисов развития личности: Дис... д-ра психол. наук. Ереван, 2010. 248 с.
23. Шестаков Д.А. Семейная криминология: Криминофамилистика. 2-е изд. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. 389 с.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

THE PRACTICE OF COMMITTING EXTORTION CRIMES USING INFORMATION TECHNOLOGIES: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Jurakulov Javokhir Musokul ugli

Senior Lieutenant, operational representative of the Sergeli District Internal Affairs Bureau of the Federal Migration Service, independent investigator

E-mail: jjuraqulov327@gmail.com

Abstract. This article comprehensively analyzes the practice of committing extortion crimes using information technologies, its modern manifestations and negative impacts on society, the inefficiency of the existing legal framework, the importance of technical and moral preventive measures in ensuring cybersecurity, and innovative approaches in this regard are proposed.

Keywords: extortion crime, information security, cybercrime, personal data, cybersecurity, legal framework, preventive measures, innovative, digital extortion.

TOVLAMACHILIK JINOYATINI AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANIB SODIR ETISH AMALIYOTI: MUAMMO VA YECHIMLAR

Jo'raqulov Javohir Musoqul o'g'li

Sergeli tumani IIO FMB KJQKB tezkor

vakili katta leytenant, mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada tovlamachilik jinoyatlarini axborot texnologiyalaridan foydalanib sodir etish amaliyoti, uning zamonaviy ko'rinishlari va jamiyat hayotiga salbiy ta'sirlari keng ko'lamda tahlil qilinadi, mavjud huquqiy bazaning yetarli darajada samarador emasligi, kiberxavfsizlikni ta'minlashda texnik va ma'naviy profilaktika choralarining ahamiyati hamda bu borada innovatsion yondashuvlar taklif etiladi.

Kalit so'zlar: tovlamachilik jinoyati, axborot xavfsizligi, kiberjinoyatchilik, shaxsiy ma'lumotlar, kiberxavfsizlik, huquqiy baza, profilaktika choralari, innovatsion, raqamli tovlamachilik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N65>

Kirish. Bugungi kunda zamonaviy axborot texnologiyalarining rivojlanishi insonlar o'rtasida muloqot shakllarini o'zgartirib, global axborot almashish maydonini shakllantirmoqda. Shuningdek, innovatsion axborot texnologiyalarining imkoniyatlarini suiiste'mol qiluvchi kiberjinoyatchilik subyektlari tomonidan turli xil huquqbuzarliklar sodir etilishi kuzatilmoqda. Ayniqsa, tovlamachilik jinoyatlarini axborot texnologiyalaridan foydalanib amalga oshirish bugungi kunda keng tarqalib, shaxsiy va korporativ ma'lumotlar xavfsizligiga jiddiy tahdid solmoqda.

Adabiyotlar sharhi. Albatta, ushbu turdagi jinoyatlarni sodir etgan shaxslarga O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksiga muvofiq chora ko'riladi. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi 165-moddasi hamda "Axborotlashtirish to'g'risida"gi Qonunlarida axborot xavfsizligini ta'minlash masalalari yoritilgan bo'lsa-da, raqamli jinoyatchilikning murakkabligi ushbu sohada chuqurroq tadqiqotlar o'tkazishni taqozo

etmoqda. Tovlamachilikning yangi shakllari — ijtimoiy tarmoqlar, elektron pochta, messenjerlar orqali tahdid qilish, nojo'ya kontentlar tarqatish kabi holatlar kiberxavfsizlikni kuchaytirish zaruratini keltirib chiqarmoqda.

Ushbu maqolani yoritish jarayonida dastavval “tovlamachilik”, “kiberjinoyatchilik” so'zining terminologik tushunchalariga to'xtalib o'tishimiz va ularning mazmunini tushunib olishimiz maqsadga muvofiqdir, negaki ijtimoiy va boshqa yuridik adabiyotlarda mazkur terminlar turlicha talqin qilinadi.

Jumladan, “tovlamachilik” deganda, jabrlanuvchining axborot resursini yo'q qilish, o'zgartirish, egallab olish yoki to'sib qo'yish, uni sharmanda qiladigan uydirmalar tarqatish bilan qo'rqitib mulk talab qilish tushuniladi. Mobil qurilmalar hamda ijtimoiy tarmoq va messenjerlardagi akkaunt yoki kanallarga zararli dastur yuborish yo'li bilan bloklab (to'sib) qo'yish, ma'lumotlarini o'chirib yuborish, o'zgartirish yoki olib qo'yish bilan qo'rqitib shaxslardan pul yoki boshqa moddiy manfaatdorlik talab qilish holatlari kuzatilmoqda [1].

Kiberjinoyatchilik deganda esa, axborotni egallash, uni o'zgartirish, yuq qilish yoki axborot tizimlari va resurslarini ishdan chiqarish maqsadida kibermakonda dasturiy ta'minot va texnik vositalardan foydalanilgan holda amalga oshiriladigan jinoyatlar yig'indisi tushuniladi [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada adabiyotlar tahlili, natijalar qiyoslash va taqqoslash, ilmiy va amaliy kuzatish usuli, tovlamachilik jinoyatini axborot texnologiyalaridan foydalanib sodir etish amaliyoti o'rganilgan.

Tahlil va natijalar. Jinoyat kodeksining 165-moddasiga ko'ra, tovlamachilik, ya'ni jabrlanuvchi yoki uning yaqin kishilariga zo'rlik ishlatish, mulkka shikast yetkazish yoki uni nobud qilish yoxud jabrlanuvchi uchun sir saqlanishi lozim bo'lgan ma'lumotlarni oshkor qilish bilan qo'rqitib o'zgradan mulkni yoki mulkiy huquqni topshirishni, mulkiy manfaatlar berishni yoxud mulkiy yo'sindagi harakatlar sodir etishni talab qilish yoxud jabrlanuvchini o'z mulki yoki mulkka bo'lgan huquqini berishga majbur qiladigan sharoitga solib qo'yish -uch yildan besh yilgacha ozodlikni cheklash yoxud uch yildan besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Tovlamachilik: a) takroran yoki xavfli residivist tomonidan; b) ko'p miqdorda; v) bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirib sodir etilgan bo'lsa, -besh yildan o'n yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Tovlamachilik: a) juda ko'p miqdorda; b) o'ta xavfli residivist tomonidan; v) uyushgan guruh tomonidan yoki uning manfaatlarini ko'zlab sodir etilgan bo'lsa, -o'n yildan o'n besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Shu o'rinda sud amaliyotidan misol keltirsak: Sudlanuvchi Eldor Mirzoxidov (ism shariflar shartli) 2021-yil oktyabr oyining boshlarida jabrlanuvchi Iroda Shoyevaga sir saqlanishi lozim bo'lgan ma'lumotlar, ya'ni “o'ta yaqin” munosabatda bo'lgan holatlarni videotasvirga tushirib olgani, uni tarqatib yuborishi va oila-a'zolariga oshkor qilishini aytib qo'rqitib, undan 5 000 000 so'm berishini talab qilib, uni o'z mulkini berishga majbur qiladigan sharoitga solib qo'yib, undan 5 000 000 so'm hamda joriy yil 21-fevral kuni M.Isaqovanning arizasiga asosan o'tkazilgan tezkor tadbir davomida 1 500 000 so'm pullarni olib, tovlamachilik qilgan.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 32-moddasiga muvofiq, umumiy qasd bilan qamrab olingan va yagona maqsadga yo'naltirilgan bir jinoyat tarkibini tashkil qiluvchi

bir-biriga o'xshash bir necha jinoiy qilmishdan iborat bo'lgan (davomli) jinoyat takroran sodir etilgan deb topilmaydi.

Sudlanuvchi Eldor Mirzoxidovning sodir etgan jinoyatining obyekti va sodir etish usuli, oqibatlarini bir xil bo'lib, uning jinoiy harakati umumiy, yagona qasd bilan qamrab olingan va uning sodir etgan tovlamachilik jinoyati davomli xarakterga ega bo'lgan jinoyat hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2006-yil 3-fevraldagi "Sudlar tomonidan jinoyat uchun jazo tayinlash amaliyoti to'g'risida"gi qarori 1-bandida, jinoyat uchun jazo tayinlashda qonuniylik, insonparvarlik, odillik va javobgarlikning muqarrarlari prinsiplariga qat'iy amal qilishi, 3-bandida, JKning 8,54-moddalari mazmuniga ko'ra, jazo adolatli bo'lishi — har bir holatda individual tayinlanishi, jinoyatning xususiyati va ijtimoiy xavflilik darajasiga, aybdorning shaxsiga, shuningdek, jazoni yengillashtiruvchi va og'irlashtiruvchi holatlarga muvofiq bo'lishi kerakligi haqida tushuntirishlar berilgan.

Sud, sudlanuvchi, jabrlanuvchi va guvohlarning ko'rsatuvlarini eshitib, taraflarning muzokara so'zlarini, sudlanuvchining himoya va oxirgi so'zini tinglab, ishdagi dalillarni har tomonlama to'la tekshirib, muhokama qilib, qonun sanksiyasida ko'rsatilgan jazoni tayinladi.

"Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining keskin rivojlanishi kiber makonda jinoyat subyektlari tomonidan shaxsiy va korporativ ma'lumotlarga noqonuniy kirib borish hamda ularni tovlamachilik vositasiga aylantirish imkonini beradi, bu esa transmilliy xarakterga ega bo'lgan, murakkab aniqlanuvchi va ko'p bosqichli jinoyat mexanizmlarini shakllantiradi" [3]. Har qanday holatda ham tovlamachilik qurboni – bu muayyan talab bilan tahdid qilingan jismoniy yoki yuridik shaxsdir. Ma'lumki, ularning aksariyati bu borada huquqni muhofaza qiluvchi organlarga murojaat qilishni afzal ko'rmaydi.

Tovlamachilik o'zgan mulkni yoki mulkiy huquqni topshirishni, mulkiy manfaatlar berishni yoxud mulkiy yo'sindagi harakatlar sodir etishni talab qilishdan iborat. Ya'ni:

- jabrlanuvchi yoki uning yaqin kishilariga zo'rlik ishlatish bilan qo'rqitish;
- mulkka shikast yetkazish yoki uni nobud qilish bilan qo'rqitish;
- (jabrlanuvchi yoki uning yaqinlari uchun) sir saqlanishi lozim bo'lgan ma'lumotlarni oshkor qilish bilan qo'rqitish;
- jabrlanuvchini o'z mulki yoki mulkka bo'lgan huquqini berishga majbur qiladigan sharoitga solib qo'yish tovlamachilikni sodir etish hisoblanadi.

Tovlamachining talablari og'zaki, telefon, faks, xat orqali va boshqa usullarda amalga oshirilishi mumkin. Jabrlanuvchi shaxsning asosiy alomatlari quyidagilardan iborat:

-Jinoyatga nisbatan zaiflik – ya'ni zarur belgilar mavjudligi (ko'pincha bu to'lovga qodirlik, yuqori obro' va jinsiy tovlamachilik holatlarida – jins va jinsiy xususiyatlar);

-Zaiflik – ya'ni jismoniy yoki ma'naviy jihatdan zaif bo'lish, tovlamachiga samarali qarshilik ko'rsata olmaslik (ko'plab hodisalar anonim bo'ladi, jabrlanuvchiga juda kam vaqt beriladi, transchegaraviy xususiyatlar mavjud bo'ladi, ya'ni jinoyatchilar jabrlanuvchidan yoki unga tegishli huquqni muhofaza qiluvchi organlardan uzoqda joylashgan bo'ladi) [4].

-Yuqori darajadagi internet faolligi. Onlayn tarmoqlarda faol bo'lgan shaxslar (ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlarda) haqida ko'p miqdorda axborot mavjud bo'lgani sababli, ular osongina aniqlanadi va nishonga olinadi.

-Huquqiy va texnik himoyaning pastligi. Ko'pchilik jabrlanuvchilar axborot xavfsizligi bo'yicha yetarli bilim va vositalarga ega emas, bu esa ularni oson nishonga aylantiradi.

-Axborot zaifligi. Jabrlanuvchi osonlik bilan tahdid ostida qoladigan, tarqatilishi mumkin bo'lgan shaxsiy yoki maxfiy ma'lumotlarga ega bo'ladi.

Tovlamachilikdagi qo'rqitishga quyidagi: birinchidan, o'zida jabrlanuvchi yoki uning yaqin qarindoshlariga nisbatan zo'rlik ishlatish, mulkka zarar yetkazish yoxud ular uchun sir saqlanishi lozim bo'lgan ma'lumotlarni oshkor qilish niyati bildirilgan bo'lishi; ikkinchidan, tahdid real, ya'ni agar jabrlanuvchi, tovlamachining talablarini bajarmasa tahdid amalga oshirilishi mumkinligidan xavotir bo'lishi kerakligi kabi alomatlarga ega bo'lishi lozim. Jabrlanuvchi tomonidan qo'rqitishning xususiyati va jadalligi qanday qabul qilinganligi jinoyatning kvalifikatsiyasiga ta'sir ko'rsatmasligi lozim.

Texnologiyalar rivojlangan sari jinoyatchilar yangi joylarga kirib, qurbonlarni shantaj qilishni osonlashtirishmoqda Misol uchun, AI va deepfake texnologiyalari, ular tasvirlarni yaratishda ishlatiladi va qurbonlarni moliyaviy foyda yoki jinsiy rohat uchun shantaj qilishda qo'llanilmoqda. Dark web esa yana bir muammo tug'diradi, chunki biz tashkil etilgan jinoyat guruhlarining "premium kontent"ni sotish bilan shug'ullanishini ko'rdik. Yangi kontent yoki eski kontent bo'lishidan qat'iy nazar, asosiy xabar shundaki, bunday tasvirlarga talab mavjud va tashkil etilgan jinoyat guruhlar boshqalar qurbon bo'lishidan moliyaviy foyda olishmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining global miqyosda keng qo'llanilishi kiberjinoyatchilik, xususan, tovlamachilikning yangi shakllarini yuzaga keltirdi; bu holatda jinoyatchilar jabrlanuvchining shaxsiy yoki tijorat ma'lumotlarini noqonuniy yo'l bilan qo'lga kiritib, ularni fosh qilish tahdidi ostida moliyaviy yoki boshqa turdagi manfaatlarni talab qilishadi. Bunday holatlar, ayniqsa, ma'lumotlar bazalarining yetarli darajada himoyalanganligi, foydalanuvchilarning kiberhujumlarga tayyor emasligi va xalqaro huquqiy mexanizmlarning to'liq ishlamasligi sababli tez-tez sodir bo'lmoqda.

Tovlamachilik jinoyatini kiber hujumchilar turli usullar orqali amalga oshirmoqda:

-Ransomware hujumlari: Hujumchi qurbonning kompyuter tizimiga zararli dastur kiritadi, bu dastur qurbonning fayllarini shifrlaydi va ularni ochish uchun to'lov (odatda kriptovalyutalarda) talab qiladi. Agar qurbon to'lovni amalga oshirmasa, ularning ma'lumotlari o'chiriladi yoki umumiy foydalanishga beriladi. Bu hujum asosan yirik biznes va korxonalarga uyushtiriladi.

-DoS hujumi – hujum qilinayotgan server ni faoliyatini vaqtinchalik to'xtatib qo'yish. Bunda hujum qiluvchi nishondagi mavjud xatoliklardan foydalanib unga maxsus noto'g'ri so'rovlar orqali murojaat qilib buffer to'lishini yuzaga keltiradi.

-Kiber shantaj va ma'lumotlarni o'g'irlash: Xakerlar shaxsiy yoki korporativ ma'lumotlarni o'g'irlab, ular bilan shantaj qilishadi. Ma'lumotlar tarqatilishi yoki sotilishi bilan tahdid qilinadi, agar qurbon to'lovni amalga oshirmasa.

-Doxing hujumi -bu qurbonning shaxsiy yoki maxfiy ma'lumotlarini, masalan, uy manzili, telefon raqami yoki bank ma'lumotlarini kashf qilish yoki ommaga oshkor qilishni anglatadi, odatda zarar yoki bezovtalik keltirish maqsadida. Agar hakerning talablariga amal qilmasa, extorsionistlar ma'lum shaxslar yoki guruhlar ustidan doxing tahdidlarini kiritishlari mumkin.

Tovlamachilik – bu jinoyat talablari qo'yilgan paytdan boshlab sodir etilgan jinoyat deb hisoblanadi. Tovlamachilik uchun jazoni og'irlashtiruvchi holatlar quyidagilar: jinoyatni oldindan til biriktirgan guruh tomonidan sodir etilishi; zo'ravonlik qo'llanilishi; katta miqdorda sodir etilishi; uyushgan jinoiy guruh tomonidan juda katta miqdorda mulkni qo'lga kiritish maqsadida sodir etilishi; jabrlanuvchiga og'ir tan jarohati yetkazilishi.

Tovlamachilik bilan yuzma-yuz kelganda eng muhim qoidalar quyidagilar: tovlamachi bilan bog'lanmaslik, muzokara qilmaslik, unga qo'ng'iroq qilmaslik yoki xat yozmaslik va eng asosiysi – unga pul yubormaslik. Nega tovlamachilarga pul to'lash mumkin emas:

Birinchidan, jinoyatchi o'z va'dasini bajarishiga hech qanday kafolat yo'q.

Ikkinchidan, siz pul yuborsangiz, jinoyatchiga bu narsa siz uchun juda muhim ekanini ko'rsatasiz.

Uchinchidan, siz ularning talablariga bo'ysunsangiz, ular yanada ko'proq pul talab qilishni davom ettiradi va o'z narxlarini oshiradi.

Internetda tovlamachilik qurboniga aylanmaslik va xavf-xatarni kamaytirish uchun quyidagi asosiy xavfsizlik tavsiyalariga amal qilish zarur:

- ikki bosqichli autentifikatsiyani (ikki faktorli tekshiruvni) qo'llash;

- zaxira nusxalarini saqlash ya'ni eng kerakli ma'lumotlarni muntazam ravishda zaxiralash, ransomware hujumlari kabi vaziyatlar uchun foydali bo'ladi. Agar tizimga hujum qilinsa, zaxira nusxalari yordamida ma'lumotlarni tiklash mumkin.

- dasturlar va operatsion tizimni doimiy ravishda yangilab borish, ularni eng so'nggi versiyalarga olib chiqish;

- zaruriy xavfsizlikni ta'minlash, tizim va dasturlarni doimiy ravishda yangilab turish zarur. Kompyuterlar va serverlarga yangi xavfsizlikni ta'minlash yangilanishlarini o'rnatish, shuningdek, xavfsiz parollarni ishlatish orqali tizimni mustahkamlash lozim;

- parollarni qayta-qayta ishlatishdan saqlanish, chunki bir hisob qaydnomasi buzilgach, kiberjinoyatchilar boshqa barcha hisoblarga ham kirish imkoniyatiga ega bo'lishi mumkin;

- zararlangan elektron pochta ilovalari va havolalaridan ehtiyot bo'lish: Phishing xabarlar orqali zararli dasturlarni tarqatish keng tarqalgan. Elektron pochta ilovalarini va havolalarni ochishda ehtiyot bo'lish, noma'lum manbalardan kelgan xabarlarga ishonmaslik zarur.

- murakkab va kam ma'lum bo'lgan iboralardan tashkil topgan ishonchli parollardan foydalanish;

- shaxsiy va korporativ ma'lumotlarni himoya qilish. Eng asosiysi shaxsiy ma'lumotlarni internetda kamroq oshkor qilish, ijtimoiy tarmoqlarda ehtiyotkorlik bilan bo'lishish, ma'lumotlar bazasining xavfsizligini ta'minlash juda muhim.

Shantaj, zo'ravonlik va extortsion har kimga, ayniqsa bolalarga jiddiy zarar etkazishi mumkin. Bu holatlarda qurbonlar psixologik travma, o'ziga zarar yetkazish yoki yanada og'irroq holatga duchor bo'lishi mumkin. Har qanday tergovchining maqsadi — bu qurbonlarga yordam berish va ularga kerakli qo'llab-quvvatlashni taqdim etishdir. Shuning uchun bu juda muhimdir. Stable Diffusion kabi vositalar onlayn muhitni tubdan o'zgartirib yubordi va ular yangi, to'liq o'zgacha qiyinchiliklarni keltiradi. Masalan, yaratilgan tasvirlar har qachongidan ham realistik bo'lib borayotgani, tergovchilarga bu tasvirlarning qurboni mavjudligini aniqlashni juda qiyinlashtiradi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, axborot texnologiyalari yordamida sodir etiladigan tovlama jinoyatlari hozirgi kunda global muammoga aylangan. Mazkur jinoyatlarning oldini olish uchun, birinchidan, axborot tizimlarining muntazam yangilanishini ta'minlash, ikkinchidan, foydalanuvchilarni kiberxavfsizlikning asosiy prinsiplari bo'yicha o'qitish, uchinchidan esa, xalqaro axborot xavfsizligi standartlarini joriy etish zarur. Shuningdek, yuridik shaxslar darajasida maxfiy ma'lumotlarga doir siyosatlarni ishlab chiqish

va huquqni muhofaza qiluvchi organlar bilan tezkor axborot almashinuvini yo'lga qo'yish kiber tovlamachilikning ijtimoiy xavfini kamaytiradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. <https://www.gazeta.uz/oz/2024/01/20/extortion/>
2. Ўзбекистон Республикасининг 2022 йил 15 апрелдаги “Киберхавфсизлик тўғрисида”ги ЎРҚ-764-сон Қонуни. (Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 16.04.2022 йил, 03/22/764/0313-сон).
3. “Cybercrime and Digital Forensics” – Thomas J. Holt, Adam M. Bossler, Kathryn C. Seigfried-Spellar
4. Вымогательство // Википедия. Свободная энциклопедия. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Вымогательство>
5. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi – T.: 2024.
6. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi – T.: 2024.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

SUBJECT AND METHODS OF GROUNDWATER PROTECTION AND USE

Otamirzaev Oybek

Lecturer in the Department of Environmental law
of the Tashkent state university of law

E-mail: otamirzaev2107@gmail.com

Abstract. Today, there is a need to regulate relations related to groundwater. The task is to study its complex nature and re-examine methods of regulation. Pollution of groundwater, its unfitness for consumption, is a consequence of natural and human activities, which leads to environmental threats. Regulating relations related to it is a modern requirement.

Keywords: natural resources, subsoil, anthropogenic impact, mining, mineral water, ecological culture.

YER OSTI SUVLARINI MUHOFAZA QILISH VA ULARDAN FOYDALANISHNING PREDMETI VA USULLARI

Otamirzayev Oybek Murodullo o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti
Ekologiya huquqi kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Bugungi kunda yer osti suvlarini bilan bog'liq munosabatlarni huquqiy tartibga solish zarurati yuzaga keldi. Uni murakkab tabiatini o'rganish va tartibga solish usullarini yangidan tadqiq etish vazifasi qo'yildi. Yer osti suvlarining ifloslanishi, ularning iste'molga yaroqsiz bo'lishi, tabiiy va inson faoliyatining natijasi bo'lib, bu ekologik tahdidlarga olib keladi. U bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solish bugungi kunning davr talabidir.

Kalit so'zlar: tabiiy resurs, yer qa'ri, antropogen ta'sir, tog'-kon, mineral suv, ekologik madaniyat.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N66>

Kirish. Har bir tabiiy obyekti hamda tabiiy resurs jamiyat va tabiat uchun bajaradigan funksiyalarining xilma-xilligi bilan o'ziga xosdir. Huquqning vazifasi nafaqat huquqiy normalarda ana shu o'ziga xoslikni idrok etish va aks ettirish, balki u yoki bu tabiiy obyektni muhofaza qilishning o'ziga xosligini ta'minlash va shu orqali uning tabiiy resurslaridan oqilona foydalanishga ko'maklashishdadir.

Yer osti suvlari yer qa'riining antropogen ta'sirlarga chidamliligini, yer gidrosferasi holatini va boshqa ekotizim obyektlarini belgilaydi. Yer osti suvlarining ko'pgina tabiiy komponentlar bilan uzviy bog'liqligi, ularning atrof-muhit holatiga, fuqarolarning ekologik huquqlarining holati va amalga oshirilishiga ta'sirini ko'rishimiz mumkin. Rus olimi V.I.Vernadskiy "Yer osti suvlarining muhim xususiyati tabiatda sodir bo'ladigan ko'plab jarayonlarning ajralmas qismi bo'lishi va ularning rolini ekologik va tabiiy resurslar munosabatlarining obyekti sifatida" belgilaydi[1; 3-4- b.].

Mamlakatimizda atrof-muhitni asrash, muhofazasi va nazoratida asosiy normativ-huquqiy hujjat bu – **"Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"** gi qonun bo'lib, ushbu qonunning

2-moddasi “Tabiatni muhofaza qilish obyektlari va muhofaza etiladigan tabiiy hududlar” deb atalib, uning 1-bandiga muvofiq “Tabiatni muhofaza qilish obyektlari (yer, yer osti boyliklari, suv, o’simlik va hayvonot dunyosi, atmosfera havosi) ifloslanishdan, buzilishdan, zararlanishdan, oriqlab ketishdan, vayron bo’lishdan, yo’q bo’lib ketishdan, nooqilona foydalanishdan muhofaza etilishi lozim” etib belgilangan[2]. Shunday qilib, yer osti suvlari suv fondi tarkibida tabiatni muhofaza qilish va ekologik munosabatlarning obyekti hisoblanadi.

Davlat siyosati darajasida islohotlarda ko’rishimiz mumkinki, barcha ekotizimlar bir-biriga bog’liq va ular yakdil bir zanjirni hosil qilgan [3; 1–2-b.]. Shunga ko’ra, atrof-muhit elementlari chambarchasligi orqali yer yuzida hayot yaratadi va tirik jonzorlar uchun qulay sharoitlarni ta’minlaydi. Buni bir qismi sifatida, yer osti suvlarini saqlash va ulardan oqilona foydalanish ko’p jihatdan boshqa tabiiy obyektlarga, ularning tabiiy resurslaridan va umuman atrof muhitdan oqilona foydalanishga bog’liq.

Yer osti suvlaridan foydalanish va uni muhofaza qilish bu sohani huquqiy tartibga solishning predmeti hisoblanadi. Uni **ikkiga** ajratishimiz mumkin: **bevosita va bilvosita predmetlar** [4; 67–68-b.]. Bevosita predmet – jarayon to’g’ridan-to’g’ri yer osti suvlaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish bilan bog’liq bo’lgan munosabatlar bilan bog’liqligidadir (kundalik turmushda quduq suvlaridan foydalanish yoki burg’i qudug’i suvlaridan hisoblagichlar o’rnatgan holda foydalanishi).

Bilvosita predmeti obyekti – to’g’ridan-to’g’ri yer qa’ri suvlari bilan bog’liq munosabatlar bo’lmasa-da, lekin bilvosita ta’sirga ega faoliyatlardir (foydali qazilmalar qazib olish, yer ostiga xavfli chiqindilar joylashtirish va boshqalar).

Yer qa’ri suvlari ekologik munosabatlar obyekti sifatida bir nechta xil shaklda namoyon bo’ladi: 1) butun bir tabiat obyekti sifatida; 2) tabiiy obyektlar va komponentlar; 3) geotermal yoki mineral suvlar shaklida yer osti suvlarining bir qismi namoyon bo’ladi [5; 18–19-b.].

Muhokama. Jamiyat va tabiat o’rtasidagi o’zaro munosabatlarning nazariy-huquqiy aloqalari ekologik huquqning asosini tashkil etadi va bir necha bor sohada muhokama mavzusi bo’lgan. Yer osti suvlari huquqiy tartibga solish obyekti sifatida yer osti suvlaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish sohasidagi munosabatlarni huquqiy tartibga solish subyektlarining o’ziga xos xususiyatlarini belgilaydi, bu yer osti suvlarining bir vaqtning o’zida bir nechta tabiiy komponentlarga: suvga, yer qa’riga, yerga tegishliligi bilan belgilanadi [6; 14–15-b.]. Ushbu tabiiy komponentlar tabiiy resurslar huquqi va qonunchilikning alohida – “o’ziga xos” tarmoqlariga mos keladi. Olimlar tabiiy huquq sohalarining har biri o’zining mavjudligi bilan asosan bitta tabiiy obyektlar bilan bog’langanligini ta’kidlaydi. Biroq, yer osti suvlarini huquqiy tartibga solishga bag’ishlangan alohida huquq sohasi va qonun hujjatlarining mavjud emasligi, yer osti suvlarining davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va ekologik xavfsizligini ta’minlashdagi ahamiyatini kamaytirmaydi [7; 38–39-b.].

Shunday qilib, yaqin vaqtgacha yer osti suvlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish muammolari huquqiy tartibga solishning kamchiliklar mavjud edi. Antropogen yukning ortib borayotgani va yer osti suvlarini samarali himoya qilishni ta’minlash bo’yicha me’yorlarning yo’qligi toza ichimlik suvi tanqisligi va suvni ko’p talab qiladigan sanoat korxonalarining ehtiyojlarini yetarli darajada qondira olmaslik muammolarini ko’rsatdi.

Yer osti suvlaridan turli maqsadlarda foydalaniladi. Masalan, ichimlik suvi ta’minoti, dam olish va davolash (rekreatsion va sanatoriy maqsadlar), sanoat korxonalarini suv bilan ta’minlash, hamda yoqilg’i-energetika sohasida. Ushbu ko’p yo’nalishli foydalanish holati yer

osti suvlariga oid munosabatlarga faqat birgina sohaga tegishli bo'lgan qonunlar emas, balki boshqa turli huquqiy sohalar va qonun hujjatlarini ham qo'llashni talab qiladi.

Olimlarning bir guruhi (A.A. Ruskol, N.A. Sirodov, L.A. Zaslavskaya) yer osti suvlarini huquqiy tartibga solish masalasi bir vaqtning o'zida ikkita soha – tog'-kon huquqi va suv huquqiga tegishli deb hisoblaydi. Ularning fikricha, yer osti suvlari yer qa'rida joylashgani uchun tog'-kon huquqi bilan bog'liq, lekin ularning asosiy vazifasi suv manbai bo'lishi sababli suv huquqi doirasida ham tartibga solinadi.

Boshqa olimlar esa (masalan, O.S. Kolbasovna, T.Y. Titovna) bu masalaga boshqacha yondashadi. Ularning qat'iy fikriga ko'ra, yer osti suvlari faqat suv huquqining obyektidir va ularni tog'-kon huquqiga kiritish ilmiy jihatdan noto'g'ri. Ular yer osti suvlari tabiat resursi sifatida, aynan suv resurslari tizimida baholanishi va boshqarilishi kerak, deb hisoblaydi.

Demak, yer osti suvlarining huquqiy maqomi borasida yagona yondashuv mavjud emas. Fanning bu boradagi yondashuvlari hali-hanuz izchil shakllanmagan bo'lib, ularni suv huquqi doirasidami yoki tog'-kon huquqi bilan birgalikda baholash kerakmi – bu masala fanda ochiq qolmoqda. Ekologiya huquqining qaysi sohasiga yer osti suvlaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishni o'z ichiga olishi haqidagi munozaralarning paydo bo'lishi va rivojlanishi o'tgan asrning 60-80-yillarida tabiiy resurslar qonunchiligini muhokama qilish va shakllantirish davridan paydo bo'ldi. Shunday qilib, A.A. Ruskol va L.A. Zaslavskaya yer osti suvlarini huquqiy tartibga solish ikki tomonlama xarakterga ega bo'lishi kerak, ya'ni yer osti suvlaridan foydalanish va muhofaza qilishni huquqiy tartibga solish masalalari ushbu huquq sohalarida o'rtasida ajratilgan taqdirda, suv va tog'-kon huquqining ikkala sohasiga bo'ysunishi kerak deb hisoblardi [8; 52-53-b.].

Amerikalik olim Samuel Mandel yer osti suvlarini yerning tubida va yer yuzasida joylashishi mumkin bo'lgan, yer tubidan yer yuzasiga va aksincha kelishi mumkin bo'lgan suv turi deb hisoblaydi. Binobarin, yer osti suvlarining huquqiy rejimi yer qa'ridan kompleks foydalanish, yer osti inshootlarini suvning zararli ta'siridan muhofaza qilish, shuningdek, yer osti suvlarini qidirish va qidirish nuqtai nazaridan yer qa'ri rejimiga bo'ysunishi kerak deb ta'kidlagan [9; 18-19-b.].

Bizning fikrimizcha, yer qa'rida joylashgan suvlar, ya'ni yer osti suvlari, o'z tabiatiga ko'ra bevosita yer qa'rining tarkibiy qismi bo'lib, yer osti boyliklari sifatida qaralishi lozim. Ular yer qatlamlari orasida joylashgani va tog' jinslari bilan uzviy bog'liqligi sababli ularni alohida suv resursi sifatida emas, balki yer qa'ri resurslari tizimida baholash maqsadga muvofiqdir.

Bundan tashqari, yer osti suvlarining muhofazasi, ulardan foydalanish tartibi va ularga oid huquqiy munosabatlar, odatda, yer qa'ridan foydalangan holda amalga oshiriladi. Shu boisdan, bunday suvlarni faqat suv huquqi doirasida emas, balki tog'-kon huquqi asosida, ya'ni yer osti boyliklari bilan bog'liq qonunchilik orqali tartibga solish yanada to'g'riroq yondashuv bo'ladi.

Yer osti suvlarini tog'-kon tuzilmalari orqali boshqarish, ularning tabiiy holati, shakllanish mexanizmlari va ularni muhofaza qilish choralari bilan uyg'unlashgan bo'lib, tizimli yondashuvni ta'minlaydi. Shu sababli, ularni tog'-kon huquqi doirasida tartibga solish zarur deb hisoblaymiz.

Suvlardan foydalanishda avvalo, aholini ichimlik suvi bilan ta'minlash va maishiy ehtiyojlarni qondirish asosiy o'rinda turadi [10]. Bundan ko'zlangan maqsad ham mamlakatimiz "O'zbekiston — boshqaruvning respublika shakliga ega bo'lgan suveren,

demokratik, huquqiy, ijtimoiy va dunyoviy davlat” deb berilgan sifatlarni bir ko‘rinishi – **ijtimoiylik**dir [11]. Davlatimiz tomonidan fuqarolarni huquq va erkinliklar barcha masalalardan ustunligi so‘zsiz tan olinadi va uni ijrosi ta‘minlanadi. Xususan, birinchi navbatda xalqni toza ichimlik suvi bilan ta‘minlash, ularni ehtiyojlarini qondirish, shundan so‘ng esa qishloq xo‘jaligi, sanoat va boshqa masalalarga suv ajratish ko‘rib chiqiladi [12].

Yuqoridagi qaror bilan sug‘oriladigan yerlar tariflarini inventarizatsiya qilish, suvni tejovchi texnologiyalar va ulardan qishloq aholisi foydalanishini rag‘batlantirish mexanizmlarini keng ko‘lamda qo‘llash orqali suv sathi pasayib borayotgan hududlarda namlik sarfi kam bo‘lgan ekinlar yetishtirishga bosqichma-bosqich yondashish bo‘yicha chora-tadbirlar ham nazarda tutilgan.

Ilmiy usullar. Bizning fikrimizcha, **ekologiya huquqining murakkab tabiati** tabiatni muhofaza qilish huquqi tarmoqlarini birlashtiruvchi elementi bo‘lgan, tabiat obyektlari va ularning resurslaridan, xususan, yer osti suvlaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishni huquqiy tartibga solish jarayonida tarmoqlar o‘rtasidagi munosabatlarni asoslashga yordam beradigan ekologik huquq normalari va tabiiy resurslar huquqi tarmoqlarining o‘ziga xosligi belgisidir [13; 201-202-b.].

Shundan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, yer osti suvlarini himoyasi va unda oqilona foydalanish usullari qator turlardan iborat. **Birinchi navbatda, sohani huquqiy tartibda solish asosiy o‘rinda turadi.** Mamlakatimizda yer osti suvlari bilan bog‘liq qonunchilik avvalo, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida va Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risidagi qonunlar, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qator qarorlari va ichki normativlar bilan tartibga solinmoqda. Bular qatoriga hozirda muhokamalari davom etayotgan Suv kodeksi loyihasi ham kiritilishi kutilmoqda. Bularda asosan imperativ tusdagi normalarda tashkil topgan.

Hozirgi vaqtda suv resurslarini boshqarish, undan foydalanish va muhofaza qilish sohasidagi ijtimoiy munosabatlar 10 ga yaqin qonun hujjatlari, shuningdek, 20 tadan ortiq qonunosti hujjatlari bilan tartibga solinadi [14].

Ushbu hujjatlar suv munosabatlarini huquqiy tartibga solishda asos bo‘lsada, suv qonunchiligining yagona muvofiqlashtirilgan tizimini shakllantirishni yetarli darajada ta‘minlay olmadi. Shundan kelib chiqib, suv va suvdan foydalanish sohasida yagona huquqiy hujjat yaratish maqsadida ishlab chiqilgan Suv kodeksi loyihasida bir qator muhim normalar o‘z aksini topmoqda. Jumladan, suvdan oqilona foydalanish, suv yetkazib beruvchilar hamda suv iste‘molchilarining mas‘uliyatini oshirish, suvdan foydalanishda ruxsatnoma olish tartibini soddalashtirishga qaratilgan normalar belgilanyapti.

Ikkinchidan, Yer osti suvlarini boshqarishdagi davlat nazorati, kadastri va monitoring tizimlari ekologik barqarorlikni saqlash, suv resurslarining to‘g‘ri boshqarilishini ta‘minlash va yer osti suvlarining ifloslanishining oldini olish uchun zaruriy vositalardir. Bu tizimlar yer osti suvlarining sifatini, miqdorini va ulardan foydalanishni muntazam ravishda kuzatib boradi. Bu albatta sohani boshqarish, tartibga solish va uni muhofazasida muhim o‘rin tutadi. Jumladan, ushbu usulni taraqqiyotida davlat rahbarining tashabbuslari muhim. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston — 2030” strategiyasini “Atrof-muhitni asrash va “yashil iqtisodiyot” yilida amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida” farmoni bilan sohada aholini ichimlik suvi bilan ta‘minlash yuzasidan quyidagi vazifalar belgilab berildi:

“1,8 ming kilometr ichimlik va oqova suv tarmoqlari, 77 ta ichimlik va oqova suv inshootlari qurilishi hamda rekonstruksiya qilinishi;

ichimlik suv tizimida ma’nan eskirgan 746 ta nasos uskunalari energiya tejamkorlariga almashtirilishi, hududlarda 65,2 megavatt quvvatga ega quyosh panellari o’rnatilishi, suv inshootlari va magistral suv tarmoqlariga 955 ta zamonaviy suv hisoblagichlar o’rnatilishi;

barcha ichimlik suv ta’minoti korxonalarida sifat monitoringini yuritish va ma’lumotlarni boshqarish markazlari yaratilishi;

daryolar, ko’llar va kanallarga turli ifloslantiruvchi moddalar tashlanishi ustidan nazorat kuchaytirilishi ta’minlansin”[15]. Bularning barchasi xalqimiz farovonligi, sog’lig’ini saqlash va ularga sifatli xizmat ko’rsatish orqali xalqni rozi qilish masalasi davlat darajasiga ko’tarildi.

Uchinchidan, yer osti suvlaridan foydalanuvchilarni ekologik madaniyatni oshirish zarur. Davlatlarda qonunchilik amal qilish ko’rsatkichlari, ularga to’liq rioya etish fuqarolarning huquqiy madaniyatda ko’rinadi. Atrof muhit borasidagi normativlarga rioya etish esa fuqarolarning ekologik huquqiy madaniyatida aks etadi. Fuqarolarda ekologik madaniyatni oshirish — bu ekologik ongni shakllantirish, tabiiy resurslarga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo’lish, ekologik xavfsizlikni ta’minlash va atrof-muhitni asrashga bo’lgan mas’uliyatni rivojlantirish jarayonidir. Bugungi kunda atrof-muhit muammolari, iqlim o’zgarishlari va resurslarning kamayishi global miqyosda tobora jiddiylashib bormoqda, shuning uchun ekologik madaniyatni oshirish nafaqat davlatlar va xalqaro tashkilotlar, balki har bir fuqaro uchun ham ustuvor vazifaga aylanib bormoqda.

Ekologik madaniyatni oshirish har bir fuqaroning atrof-muhitga bo’lgan mas’uliyatli va ongli munosabatini shakllantirishni talab qiladi. Bu jarayonning samarali amalga oshirilishi uchun ta’lim, targ’ibot, qonunchilik va jamoatchilikning faol ishtiroki zarur. Ekologik madaniyatni oshirish nafaqat tabiatni muhofaza qilish, balki barqaror rivojlanishni ta’minlash, ijtimoiy adolatni mustahkamlash va iqtisodiy barqarorlikni saqlash uchun ham muhimdir. Har bir fuqaroni ekologik mas’uliyatga o’rgatish, ularni ekologik ongli shaxslar sifatida tarbiyalash muhim vazifa hisoblanadi.

Yer osti suvlarining ahamiyati nafaqat ichimlik suvi ta’minoti, balki sanoat va qishloq xo’jaligi uchun ham muhim resurs hisoblanadi. Ko’plab hududlar uchun yer osti suvlariga bo’lgan talab ortib borayotganligi sababli, ularning muhofazasi va barqaror foydalanilishi dolzarb masalaga aylangan. Suv taqsimoti va resurslarni boshqarishning samaradorligi ekologik muvozanatni saqlashda hal qiluvchi omil bo’ladi.

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “O’zbekiston — 2030” strategiyasini “Atrof-muhitni asrash va “yashil iqtisodiyot” yilida amalga oshirishga oid davlat dasturi to’g’risida” farmoni bilan mamlakatda ekologik madaniyatni rivoji yo’lida muhim qadam bo’ldi. Unga ko’ra:

- 1) Aholining ekologik madaniyatni mustahkamlash chora-tadbirlari bo’yicha normativ-huquqiy hujjat loyihasi ishlab chiqish topshirig’i berildi;
- 2) Respublika miqyosida ekologik madaniyatni oshirish maqsadida ommaviy targ’ibot tadbirlarini tashkil etish: a) “Daraxtga nafas bering” ommaviy tadbirini o’tkazish; b) “Ekologiyaning yosh himoyachilari” loyihasini amalga oshirish; d) “Green Games” ekologik turkum o’yinlarini o’tkazish; e) Bog’, sayilgoh, daraxtzor, yashil vohalar o’rtasida “Yashil zamin yaratuvchilari” eko-marafonining an’anaviy ko’rik-tanlovini o’tkazish vazifalari yuklandi.

Yer osti suvlarini tabiiy resurs sifatida tushunish muhim. Ular yer qavatining turli qatlamlari orasida joylashgan bo'lib, odatda tabiiy usulda to'plangan suv manbalaridir. Bu suvlarning asosiy xususiyatlari – ularda saqlanadigan suv miqdori, ulardan foydalanishning imkoniyatlari, sifat o'zgarishlari, almashinuvi va tiklanish jarayonlari bilan bog'liq ekologik jarayonlar. Ularning tabiiy shakllanishi geologik jarayonlarga, iqlim sharoitlariga va inson faoliyatiga bog'liq bo'ladi.

Mamlakatimizda yer osti suvlarini muhofazasi "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi qonun bilan ta'minlanadi. Biroq, uni himoya mexanizmlari to'laqonli yoritilmagan va tushunmovchiliklarga sabab bo'ladi.

"Yer qa'ri to'g'risida" qonun bilan faqat sanoat ahamiyatiga ega bo'lgan yer osti suvlari bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solishi haqida ma'lumot berilgan [16.]. Bu esa bu sohadagi xalqaro hujjatlarni prinsiplariga nomuvofiq bo'lib, yer osti suvlarini ichki qismlarga bo'lib, tartibga solishdan ko'ra barcha turlariga birdek e'tibor qaratish muhim. Bu esa huquqiy hujjatlarni tarqoqligi va uni ijrosini ta'minlashda qator xatoliklar sabab bo'lmoqda.

Yer osti suvlaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish sohasidagi munosabatlarni huquqiy tartibga solishning yagona usulini ajratib ko'rsatish qiyin, chunki u yer osti suvlari turlaridan kelib chiqib, foydalanish va ularni muhofaza qilish bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlarning sohaviy bog'liqligida ko'rinadi.

Natija. Yer osti suvlari yer qa'riining bir qismi bo'lganligi sababli, suvlar, yer, yer osti suvlaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish bilan bog'liq munosabatlar qisman **tog'-kon, suv va yer huquqi** sohalarini huquqiy tartibga solishning predmeti hisoblanadi. Shuning uchun, bir tomondan, yer osti suvlarini huquqiy tartibga solishda alohida tabiat resurslardan foydalanish va muhofaza qilishni huquqiy tartibga solishning o'ziga xos xususiyatlariga asoslangan tabaqalashtirilgan yondashuv qo'llaniladi. Boshqa tomondan, barcha tabiiy komponentlar o'zaro bog'liq bo'lib, ulardan birining doimiy ravishda ishlatilishi boshqasidan foydalanish va himoya qilishga ta'sir qiladi. *Tog' jinslarining bir qismi sifatida yer osti suvlari yagona gidrotizimning bir qismi bo'lib qoladi* [17]; o'simliklar, tuproq va yer usti suvlarining holati yer osti suvlaridan foydalanish rejimiga bog'liq [18; 40-41-b.]. Yer osti suvlari tabiiy komponent bo'lganligi sababli, yer osti suvlarini huquqiy tartibga solish ham kompleks yondashuvga asoslanadi. Yer osti suvlaridan foydalanish va muhofaza qilishni huquqiy tartibga solishning kompleks va tabaqalashtirilgan yondashuvlarini bir vaqtda qo'llash atrof-muhitni muhofaza qilishning boshqa tarkibiy qismlari orasida yer osti suvlarining rolini yaxshiroq tushunishga, yer osti suvlaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishni huquqiy tartibga solish muammolarini ilmiy tadqiq qilish usullarini ko'paytirishga imkon beradi. Shunday qilib, kompleks yondashuv tabiatda yer osti suvlaridan foydalanish bilan bog'liq jarayonlarni tizimli tahlil qilish va tegishli huquqiy tartibga solishni qonunchilikda mustahkamlash imkonini beradi. O'z navbatida, tabaqalashtirilgan yondashuv tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar sohasini batafsilroq tushunish imkonini beradi.

Maqsadli foydalanilishiga ko'ra suv iste'moli ichimlik, kommunal-maishiy, davolash, kurort, rekreatsiya, baliqchilik xo'jaligi, sanoat, energetika, qishloq xo'jaligi suv iste'moliga va boshqa turlarga bo'linadi. Suv obyektidan olinadigan suvning miqdoriga qarab suv iste'moli umumiy va maxsus suv iste'moliga bo'linadi [19]. Yuqoridagi turlarni foydalanish mexanizmi biri-biridan farq qilishiga qarab, shuningdek foydalanish suv inshootlariga qarab, har bir tur

uchun alohida yondashuv lozim. Bu orqali yer osti suvlarini himoyasini to'laqonli ta'minlash va ular bilan kelib chiqadigan kamchiliklar va muammoli holatni oldi olingan bo'lardi.

Davlatimiz rahbarining 2022-yil 7-dekabrda "Yer osti suv resurslarini muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishni tartibga solishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorida yer osti suvlari muhofazasi va oshirish bo'yicha qator chora-tadbirlar belgilangan. Hujjat bilan yer osti suvlari sathi pasayib borayotgan, quduqlarni burg'ilash va yer osti suvlaridan foydalanishga moratoriy joriy etilgan hududlar ro'yxati tasdiqlandi.

2023-yilning 1-aprelidan boshlab yer osti suvlaridan suv olish uchun inshootlari (burg'ilash qudug'i, suv olish) buloqlari bo'lgan barcha foydalanuvchilar tog'-kon sanoati va geologiya vazirligining hududiy gidrogeologiya stansiyalariga yillik suv olish hajmi to'g'risida belgilangan tartibda hisobot taqdim etish majburiyati yuklatildi.

Aholining barcha toifalarida suvga, ayniqsa, yer osti suvlariga bo'lgan talab ortib borayotganligi sababli, so'nggi yillarda yer osti suvlari hajmi keskin oshgan taqqoslash uchun 2014-yildan buyon 2022-yilda mamlakatimizda yer osti suvlarini qazib olish hajmi 30 foizga oshdi va ayrim hududlarda bu ko'rsatkich ancha yuqoriligicha qolmoqda. Haqiqatda, qazib olingan yer osti suvlari miqdori ko'rsatilganidan bir oz ko'proq bo'lishi mumkin.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Вернадский В. И. История минералов земной коры Т 2 история природных вод 1960г, 202 с.
2. <https://lex.uz/ru/docs/-107115>.
3. Raghavendra, N. Sujay, and Paresh Chandra Deka. "Sustainable development and management of groundwater resources in mining affected areas: a review." *Procedia Earth and Planetary Science* 11 (2015): 598.
4. Burchi, Stefano. "Legal principles and legal frameworks related to groundwater." *Advances in groundwater governance*. CRC Press, 2017. 122.
5. Lachassagne, Patrick. "What is groundwater? How to manage and protect groundwater resources." *Annals of Nutrition and Metabolism* 76.Suppl. 1 (2021): 17-24.
6. Yazicigil, Hasan, and Mehmet Ekmekci. "Groundwater." *Water Resources of Turkey* (2020): 164.
7. Право природопользования в СССР // Отв ред И А Иконицкая Коллективная монография М «Наука» 1990 С 46.
8. Л. А. Заславская Соотношение земельного, водного, лесного и горного законодательства //Ученые записки ВНИИСЗ, вып 18 1969 С 78 Л А Заславская Законодательство о недрах //Советское государство и право, № 7, 1977 С 67.
9. Mandel, Samuel. *Groundwater resources: investigation and development*. Elsevier, 2012.
10. "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida" qonunning 25-moddasi.
11. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 1-moddasi.
12. UN General Assembly; Special Rapporteur on the Human Right to Safe Drinking Water and Sanitation Catarina de Albuquerque. Human right to safe drinking water and sanitation: Note by the Secretary-General.2013.
13. Aagaard, Todd S. "Environmental law as a legal field: an inquiry in legal taxonomy." *Cornell L. Rev.* 95 (2009): 221.
14. <https://parliament.gov.uz/news/islohotlarning-huquqiy-asoslarini-mustahkamlash-asosiy-vazifa>.
15. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston — 2030" strategiyasini "Atrof-muhitni asrash va "yashil iqtisodiyot" yilida amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida 16-sonli farmoni.
16. "Yer qa'ri to'g'risida"gi qonunni 1-moddasi.

17. Pacheco, Fernando AL. "Regional groundwater flow in hard rocks." *Science of the Total Environment* 506 (2015): 182.
18. Sophocleous, Marios. "Interactions between groundwater and surface water: the state of the science." *Hydrogeology journal* 10 (2002): 55.
19. Suv va suvdan foydalanish to'g'risidagi qonunning 211-moddasi.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

ASPECTS OF CRIMINAL LIABILITY FOR THE CRIME OF HOOLIGANISM IN CERTAIN FOREIGN COUNTRIES

Utebayev Salamat Maksetbay ugli

Assistant of Karakalpak State

University named after Berdakh

E-mail: salamatutebaev232@gmail.com

Kalbaeva Eldora Uzaqbaevna

Student of the Faculty of Law,

Berdakh Karakalpak State University

E-mail: eldorakalbaeva@gmail.com

Abstract. This article explores how the crime of hooliganism is reflected in the legislation of several foreign countries, and discusses the issues of criminal liability for this offense in those states. It also outlines the definition and composition of hooliganism, distinguishing it from other socially dangerous acts. The article particularly focuses on the legal frameworks of many European countries.

Keywords: crime, hooliganism, violence, disposition, state of emergency, motive.

ВОПРОСЫ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ПРЕСТУПЛЕНИЕ ХУЛИГАНИЯ В НЕКОТОРЫХ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ

Утебаев Саламат Максетбай улы

Ассистент

Каракалпакского государственного университета

имени Бердаха

Калбаева Эльдора Узақбаевна

Студентка факультета юриспруденции

Каракалпакского государственного университета

имени Бердаха

Аннотация. В данной статье рассматривается, как преступление хулиганства отражено в законодательствах отдельных зарубежных государств, а также затрагиваются вопросы ответственности за это преступление в указанных странах. Также дается определение хулиганства, раскрывается его состав и отличия от других общественно опасных деяний. В статье особое внимание уделено законодательствам большинства европейских государств.

Ключевые слова: преступление, хулиганство, насилие, диспозиция, чрезвычайная ситуация, мотив.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N67>

В настоящее время в мировом сообществе вопрос профилактики преступности, особенно борьбы с действиями, нарушающими общественный порядок, приобретает актуальное значение. В этом отношении особое место занимает хулиганство. Хулиганство - это совокупность преступных действий, проявляющихся в умышленном

нарушении общественного порядка, вопреки общепринятым моральным и правовым нормам, установленным в обществе. Этот вид преступления представляет моральную и психологическую угрозу не только одному человеку или группе, но и всему обществу.

В уголовном законодательстве разных стран существуют разные подходы к хулиганству, которые формируются в зависимости от правовых традиций страны, уровня общественных отношений, правового сознания и культуры граждан. Например, в то время как некоторые государства предусматривают уголовную ответственность за хулиганство только в таких действиях, как применение силы или причинение вреда имуществу, в других странах такие действия юридически оцениваются в связи с их противоречием общественной морали и этическим нормам.

Рассматривая вопросы ответственности за хулиганство в уголовном законодательстве зарубежных стран, анализируя нормы, устанавливающие ответственность за хулиганство в уголовном законодательстве зарубежных стран, можно выделить следующие пять видов диспозиций этих норм:

диспозиция, устанавливающая уголовную ответственность за хулиганство и не содержащая никаких признаков грубости или противоречия нормам морали - данный вид диспозиции установлен частью 1 статьи 195 УК Эстонии [1];

диспозиция, содержащая признаки насилия, причинения вреда или уничтожения имущества и не противоречащая нормам морали - данный вид диспозиции установлен частью 1 статьи 221 УК Азербайджана [2], частью 1 статьи 258 УК Армении [3], частью 1 статьи 239 УК Грузии [4], частью 1 статьи 234 УК Кыргызстана [5], частью 1 статьи 237 УК Таджикистана [6], частью 1 статьи 279 УК Туркменистана [7], а также частью 1 статьи 277 нашего национального Уголовного кодекса [8, 9];

диспозиция, содержащая признаки крайней грубости или противоречащие нормам чрезвычайной морали - данный вид диспозиции установлен частью 1 статьи 339 УК Беларуси [9], частью 1 статьи 257 УК Республики Казахстан [10] и частью 1 статьи 296 УК Украины [11];

диспозиция, содержащая признаки крайней грубости или нарушения чрезвычайных норм морали либо сопротивления представителю власти или другим лицам, желающим прекратить хулиганское действие, - данный вид диспозиции установлен частью 1 статьи 287 УК Молдовы [12];

хулиганство, совершаемое с применением оружия или других подобных предметов, или на почве политической, идеологической, расовой вражды или вражды по отношению к какой-либо социальной группе - этот вид диспозиции установлен частью 1 статьи 213 Уголовного кодекса Российской Федерации [13].

Часть 1 статьи 257 Уголовного кодекса Республики Казахстан определяет хулиганство как особо грубое нарушение общественного порядка, явное неуважение к обществу, применение насилия в отношении граждан или угроза его применения, а также уничтожение или повреждение чужого имущества [14, 151].

В статье 296 Уголовного кодекса Украины хулиганство выражается в мотиве грубого нарушения правил поведения в обществе [15, 26].

Уголовное законодательство Казахстана, Беларуси и Украины предусматривает, что помимо умышленного пренебрежения правилами поведения в обществе, избиения, причинения легкого вреда здоровью или повреждения или уничтожения чужого

имущества, еще одним признаком хулиганства является совершение грубого нарушения общественного порядка.

В свою очередь, уголовное законодательство некоторых стран не предусматривает ответственность за хулиганство, примером чего является Польша [16, 25].

В Уголовном кодексе Республики Польша вопрос об уголовной ответственности за хулиганство отражен в вопросе об ответственности за преступления, связанные со здоровьем.

Признаки причинения тяжкого вреда здоровью в статье 156 приведены в параграфах 1, 3.

Если кто-либо лишает человека способности видеть, слышать, говорить;

иная инвалидность, представляющая реальную угрозу жизни, тяжелое неизлечимое или длительное, хроническое психическое заболевание, приводящее к стойкой или значительной профессиональной нетрудоспособности, значительному уродству организма,

от одного года до десяти лет лишения свободы [17, 127-128].

Глава 25 Уголовного кодекса Дании "Преступления против личности," в первую очередь, предусматривает уголовную ответственность за посягательство на жизнь и здоровье другого человека. Эта статья указывает на то, что она непосредственно проявляется и в хулиганских действиях.

Их анализ показывает, что преступления против здоровья различаются в зависимости от способов их совершения [18, 183-189]. При этом, во-первых, применение насилия (§ 244), во-вторых, нападение (§ 245) и, в-третьих, избиение (§ 248), в § 244 указано, что любое лицо, применяющее насилие или иным образом нападающее на другое лицо, подлежит штрафу или аресту, либо тюремному заключению на любой срок, не превышающий одного года и шести месяцев.

В данном случае объективную сторону состава рассматриваемого преступления составляет применение насилия или нападение. При этом законодатель не определил последствия таких действий. Само совершение этих действий составляет состав оконченного преступления.

В частности, нападение, совершенное с агрессией или жестокостью, или имеющее опасный характер, или признанное виновным в жестокости (часть 1 § 245), следует рассматривать как квалифицированное и наказываемое тюремным заключением на любой срок, не превышающий четырех лет. Если такое нападение причинило значительный вред другому лицу или здоровью другого лица, то это деяние рассматривается как отягчающее обстоятельство. В других случаях (часть 2) причинение вреда другому лицу или его здоровью наказывается тюремным заключением на любой срок, не превышающий четырех лет.

Согласно § 248 Уголовного кодекса Дании, наказание в качестве особого смягчающего обстоятельства может быть отменено, если избиение произошло во время уличной драки (хулиганства) и если лицо, подвергшееся нападению, также совершило нападение в ответ.

Анализ данной нормы позволяет сделать следующие выводы: во-первых, здесь речь идет о избиении друг друга в результате ссоры, возникшей с хулиганскими

намерениями. В данном случае ссора перерастает в драку, в результате которой происходит избиение. Во-вторых, речь идет о необходимой обороне, в результате которой сопротивление в ответ на нападающего может быть признано смягчающим обстоятельством, позволяющим отменить наказание.

Неосторожная форма вины отражена в § 249 Уголовного кодекса Дании, где указано, что причинение одним лицом тяжкого вреда другому лицу или здоровью других лиц по неосторожности наказывается штрафом или тюремным заключением на срок не более четырех месяцев, или в отягчающих обстоятельствах - на срок не более четырех лет.

Статья 135 Уголовного кодекса Швейцарии "Описание насилия" следует рассматривать как статью, предотвращающую преступное насилие, согласно которой тот, кто производит, вводит, хранит на складе, вводит в обращение, рекламирует, выставляет, предлагает, показывает, представляет, публично демонстрирует звукозаписи, фотографии, изображения, другие предметы или передачи, которые не подлежат защите из-за их незначительной культурной или научной ценности, которые явно выражают жестокость по отношению к людям или животным и тем самым грубо нарушают общеизвестные (элементарные) ценности, наказывается тюремным заключением или штрафом, а предметы конфискуются [19, 50-51]."

Если лицо действовало из корыстных побуждений, наказание включает тюремное заключение или штраф.

В уголовном законодательстве США система преступлений против здоровья, в свою очередь, предусматривает ответственность за "нападение и избиение." Их различие определяется по признаку физического воздействия виновного на потерпевшего. Например, когда человек поднимает кулак, чтобы ударить другого человека на глазах, это является нападением. Если он переходит от угрозы к действию, это избиение [20, 353-360]. По нашему мнению, наше уголовное законодательство предусматривает применение физической или психической силы в качестве способа совершения этого преступления.

Нападения делятся на простые и отягчающие обстоятельства, которые учитываются при назначении наказания. Простая атака называется мелкими преступлениями (мелкими преступлениями).

Нападение, совершенное при отягчающих обстоятельствах, называется фелонией (felony - тяжкие преступления). К таким преступлениям в основном относятся: нападение с целью убийства, изнасилование, грабеж, нападение с опасным оружием и т.д.

Уголовное законодательство США и его штатов не предусматривает хулиганство. Можно видеть, что при умышленном причинении тяжкого вреда здоровью в результате хулиганства мотив и цель лица не учитываются.

В то время, когда вопросы предупреждения преступности и обеспечения общественного порядка приобретают актуальное значение для мирового сообщества, глубокий анализ правовых отношений к хулиганству является одной из важных задач. Анализ показывает, что правовые основы уголовной ответственности за хулиганство в разных странах имеют свои особенности, которые формируются в зависимости от правовых традиций, общественно-политической системы и уровня правосознания

населения каждой страны. Например, в некоторых странах хулиганство проявляется через применение силы или причинение вреда имуществу, в то время как в других странах оно рассматривается как поведение, противоречащее общественной морали.

Диспозиции, установленные в зарубежном законодательстве для хулиганских действий, различны, некоторые из них охватывают противоречие нравственным нормам, другие связаны с насилием, причинением вреда имуществу, посягательством на государственные органы или граждан, применением оружия или действиями, основанными на расовой, национальной вражде. Кроме того, в некоторых странах не предусмотрена отдельная уголовная ответственность за хулиганство, и такие действия квалифицируются как общее правонарушение или причинение вреда здоровью.

В заключение можно сказать, что существует возможность дальнейшего совершенствования уголовного законодательства Узбекистана путем сравнения международного опыта и национального законодательства в борьбе с хулиганством. В частности, целесообразно четко определить меры правового воздействия на действия, нарушающие общественный порядок, объективно оценить уровень их социальной опасности и принять эффективные меры по повышению правосознания и культуры в обществе.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Уголовный кодекс Эстонской Республики (Электронный ресурс). - Режим доступа: <http://www.crime.vl.ru>.
2. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики (Электронный ресурс). - Режим доступа: <http://www.online.zakon.kz>.
3. Уголовный кодекс Республики Армения (Электронный ресурс). - Режим доступа: <http://www.parliament.am>.
4. Уголовный кодекс Грузии (Электронный ресурс). - Режим доступа: <http://www.law.vl.ru>.
5. Уголовный кодекс Кыргызской Республики (Электронный ресурс). - Режим доступа: <http://www.online.adviser.kg>.
6. Уголовный кодекс Республики Таджикистан (Электронный ресурс). - Режим доступа: <http://www.wipo.int>.
7. Уголовный кодекс Туркменистана (Электронный ресурс). - Режим доступа: <http://www.aarhus.ngo-tm.org>.
8. Узбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1995 й., 1-сон, Узбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 й., 9-сон, 144-модда.
9. Уголовный кодекс Республики Беларусь (Электронный ресурс). - Режим доступа: <http://www.etalonline.by>.
10. Уголовный кодекс Республики Казахстан (Электронный ресурс). - Режим доступа: <http://www.adilet.zan.kz>.
11. Уголовный кодекс Украины (Электронный ресурс). - Режим доступа: <http://www.meget.kiev.ua>.
12. Уголовный кодекс Республики Молдова (Электронный ресурс). - Режим доступа: <http://www.onlinemzakon.kz>.
13. Уголовный кодекс Российской Федерации (Электронный ресурс). - Режим доступа: <http://www.consultant.ru>.
14. Уголовный кодекс Республики Казахстан.-Алматы.: Жеты жаргы. 1997. -С 151.
15. УК Республики Украина. - М.: Юридический центр пресс, 2001. - С. 26.

16. Жунушова Г.Б. Уголовная ответственность за хулиганство по законодательству Кыргызской Республики: учебное пособие / под общ. ред. Л.Ч. Сыдыковой. - Бишкек: КРСУ, 2014. - С. 25.
17. Уголовный кодекс Республики Польша. СПб. Юридический центр «Пресс» 2001. С. 127-128.
18. Уголовный кодекс Дании / науч. ред. и предисловие С.С. Беляева, канд. Юрид. наук (МГУ им Ломоносова): перевод с датского и английского канд. юрид. наук С.С. Беляева, А.Н. Рычеввой - СПб: Юридический центр Пресс, 2001. - С. 183-189.
19. Уголовный кодекс Швейцарии / пер. с нем. - М.: Зерцало, 2000. - С. 50-51.
20. Уголовное право США: успехи и проблемы реформирования. СПб.: Юридический центр Пресс, 2007. - С. 353-360.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

SOME ISSUES OF THE BALANCE BETWEEN CRIME AND PUNISHMENT IN BURHANUDDIN MARGIYONI'S WORK "HIDAYA"

Nuriddinov Ismoil Ulmas ugli

Republic of Uzbekistan

Academy of Law Enforcement

Master's degree student

Abstract. This article analyzes the norms concerning the balance of crime and punishment in Burhanuddin Margiyoni's work "Hidaya." The main focus of the article is to explore the connection between issues of crime and punishment with the principles of justice, moral-ethical values, and modern legal systems. The principles related to crime and punishment in "Hidaya" are examined, including the role of qasas (retribution), diya (compensation), and hadd punishments, as well as their relevance in the modern legal context.

Keywords: "Hidaya" work, crime, punishment, justice, law, fiqh.

BURHONUDDIN MARG'INONIYNING "HIDOYA" ASARIDA JINOYAT VA JAZO MUVOZANATIGA OID AYRIM MASALALAR

Nuriddinov Ismoil O'lmas o'g'li

O'zbekiston Respublikasi

Huquqni muhofaza qilish akademiyasi

magistratura tinglovchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Burhonuddin Marg'iniyning "Hidoya" asarida jinoyat va jazo muvozanatiga oid normalar tahlil qilinadi. Maqoladagi asosiy e'tibor jinoyat va jazo masalalarining adolat, ma'naviy-axloqiy qadriyatlar va zamonaviy huquqiy tizimlar bilan aloqasini aniqlashga qaratiladi. "Hidoya" asarining jinoyat va jazo masalalariga oid tamoyillari, qasos, diya va had jazolarining o'рни, shuningdek, ularning zamonaviy huquqiy kontekstdagi dolzarbligi o'zgacha o'rganiladi.

Kalit so'zlar: "Hidoya" asari, jinoyat, jazo, adolat, huquq, fiqh.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N68>

Kirish. Burhonuddin Marg'iyoniy o'rta asr Movarounnahrning buyuk huquqshunos olimlaridan biri sifatida tanilgan. Uning "Hidoya" asari hanafiy fiqhining asosiy manbalaridan biri bo'lib, unda jinoyat va jazo muvozanatiga oid normalar alohida o'rin tutadi. Ushbu masalalar adolat tamoyiliga asoslangan bo'lib, ularning dolzarbligi nafaqat tarixiy, balki zamonaviy huquqiy tadqiqotlar nuqtai nazaridan ham muhimdir. "Hidoya"da jinoyat va jazo orasidagi muvozanat adolatga asoslanadi. Jazo jinoyatning og'irligiga muvofiq bo'lishi, lekin insonparvarlik va rahm-shafqat tamoyillarini ham inobatga olishi ta'kidlanadi. Bu prinsip bugungi kunda ham jinoiy adliya tizimlarida muhim bo'lib, retributiv (qasoskor) va rehabilitatsion (isloh qiluvchi) adolat orasidagi muvozanatni ta'minlashda dolzarbdir.

"Hidoya" asarida jinoyat va jazo bilan bog'lik qoidalarni o'rganish ilmiy va hayotiy ahamiyatga ega. Mamlakatimizda insonparvarlik, adolat, qonuniylik, xalqchilik tamoyillarini

o'zida mujassamlashtirgan qonunlarni ishlab chiqish va takomillashtirish jarayonida fiqhda ayrim me'yorlardan ham samarali foydalanish mumkin.

Jamiyatimiz va davlatimiz taraqqiyotining hozirgi bosqichida jinoyatchilikka qarshi kurashning yangi usullari amaliyotga tatbiq qilinayotgan, ayniqsa, sud-huquq tizimini isloh etish izchil va uzluksiz davom etayotgan bir sharoitda islom huquqidagi jinoiy javobgarlik masalalarini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki islom huquqida jinoyatning oldini olish, turli jinoyatlarning ijtimoiy xavflilik darajasiga qarab jazo tayinlash kabi ko'plab e'tiborga molik jihatlar borki, ular hozirgi kunda amalga oshirilayotgan tadqiqotlarning huquqiy jihatdan boyishiga ko'maklashadi.

Shuni alohida ta'kidlash o'rinliki, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining muqaddimasida mazkur Qomusning mohiyatida "o'zbek davlatchiligi rivojining tarixiy tajribasiga tayanilgani" ham e'tirof etilgan.

Mazkur tadqiqot islom huquqidagi jinoyat va jazo masalalarini nazarda tutadi. Qayd etish o'rinliki, "Hidoya" asariga ko'ra islom huquqi (fiqh)ni tarkibiy tuzilish jihatdan uch qismga bo'lib o'rganish mumkin. Birinchisi, ibodatlariga taalluqli masalalar, ya'ni Alloh bilan bandalari o'rtasidagi munosabatlarga oid qonun-qoidalar; ikkinchisi, muomala masalalari, ya'ni insonlar o'rtasidagi, shuningdek davlat hokimiyatining fuqarolar bilan munosabati hamda boshqa davlatlar bilan o'zaro aloqalari; uchinchisi esa javobgarlik va jazo masalalari.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Qur'onda diniy-axloqiy yo'l-yo'riqlar bilan bir qatorda, huquqiy tizim xam aks ettirilgan. Ammo uni qonunlar majmuasi deya olmaymiz, chunki u diniy va huquqiy masalalarni o'zaro chambarchas bog'lagan keng qamrovli muqaddas, ilohiy kitob — Kalomullohdir.

Juzjoniyning ta'kidlashicha, Qur'oni karimda huquqiy masalalarga oid 333 ta oyat bo'lib, ulardan ibodat masalasida 140 ta, shaxsiy huquqqa oid -70 ta, jinoyat va jazo masalalarida — 30 ta, sud jarayoni bo'yicha — 20 ta, davlat huquqiga oid masalalarda 3 oyat mavjud [1].

Islom huquqshunosligida jinoyat tushunchasining asosini diniy g'oyalar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan huquqiy qonun-qoidalar tashkil etadi. Shuning uchun ham musulmon huquqida jinoyat tushunchasini tahlil etishga alohida yondashish lozim.

Fiqhga oid umumiy bo'lgan ta'limotlarga ko'ra, jiddiy hisoblangan xar qanday gunoh, jinoyat musulmon taqiqlarini buzganlik uchun jazoga loyiq xatti-harakatlar sifatida qaralishi kerak. Uning mohiyati islomning din, hayot, aql-idrok, avlodlar davomiyliigi va mulkka egalik kabi besh prinsiplari (umuminsoniy qadriyatlar) himoyasiga qaratilgan huquqiy tamoyillar va qonun-qoidalarda o'z ifodasini topgan.

Burhonuddin Marg'inoniyning "Hidoya" asarida jinoyat deb, qonun tilida shaxsga va mulkka qarshi qaratilgan qonun bilan taqiqlangan qilmish tushuniladi deb ko'rsatilgan.

Hozirgi davr milliy jinoyat huquqi fani nazariyasidan ma'lumki, har bir jinoyat to'rtta tarkibiy belgidan: jinoyat obyekti, obyektiv tomoni, subyekti va subyektiv tomonidan tashkil topgan.

Musulmon jinoyat huquqidagi jinoyat turlarini o'rganib, uni tahlil qilganda qayd etilgan jinoyatlar tarkibida to'rtta belgi mavjud ekanligi g'oyatda diqqatga sazovordir.

Islom ta'limotlarida jinoyat turlarining tushunchalari ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilingan va tasniflangan. Shu asosida har bir jinoyatga individual jazo belgilangan.

Islom huquqini jinoyat huquqi bilan bog'liq qoidalar bilan tahlil qilsak, ularning har biri zamonaviy jinoyat huquqiga o'xshash jinoyat tarkibidan tashkil topganligiga guvoh bo'lamiz.

Jinoyat tarkibining asosiy elementlaridan biri **jinoyat obyektidir**.

Aniqroq ifodalaganda shaxsning ijtimoiy xavfli va huquqqa xilof jinoiy qilmishi qanday maqsadga qaratilganligi, ya'ni tajovuz qaysi ijtimoiy munosabatlarni buzishga yo'naltirilgan bo'lsa, shu munosabat jinoyatning obyekti tashkil etadi.

Ma'lumki, shaxsning har qanday turdagi ijtimoiy xavfli qilmishi jinoyat qonuni bilan qo'riqlanuvchi u yoki bu ijtimoiy munosabatlarga tajovuz qilib, zarar yetkazadi. Shuning uchun ham biror-bir munosabatni jinoyat obyekti deb aytish uchun shaxsni jinoiy qilmishi faqatgina jinoyat qonunlari bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga tajovuz qilishga qaratilgan bo'lishi shart. O'z navbatida har qanday ijtimoiy munosabatlar ham jinoyatning obyekti bo'lavermaydi.

Ammo jinoyat obyekti va predmeti o'zaro uzviy bog'liqligini ham unutmasligimiz lozim. Jinoyat obyekti — bu ijtimoiy munosabatlar bo'lsa, jinoyatning predmeti esa moddiy buyum, ashyo hisoblanadi.

Islom huquqi bo'yicha jinoyatlarning umumiy obyekti din va davlat asoslari, shaxsning hayoti, sog'ligi, qadr-qimmat, nomusi, mulkning turli shakllari, ayniqsa, xususiy mulklar, jamoat tartibi va xavfsizligi, diniy qoidalar, savdo-sotiq tartib-qoidalari, odil sudlov asoslari va boshqa qator ijtimoiy munosabatlar bo'lishi mumkin.

Tarixiy kelib chiqishi, tajovuz obyekti va jazo belgilanishiga qarab, islom huquqiga oid jinoyatlarni uch guruhga bo'lishi mumkin.

Birinchi guruhga Allohning haqqi va islom jamiyatining manfaatlariga tajovuz qilishga qaratilgan o'ta og'ir jinoyatlar: zino, o'g'rilik, bosqinchilik, yo'lto'sarlik, hamr va boshqa mast qiluvchi narsalar iste'mol qilish, dalil-isbotsiz zino qilishda ayblash – ya'ni tuhmat, dindan qaytish va isyon kiradi. Bunday jinoyatlarni sodir qilgan shaxslarga nisbatan – “xad” jazosi belgilangan.

Ikkinchi guruhga — shaxslarning hayoti, sog'lig'iga qarshi qaratilgan, ya'ni odam o'ldirish va tan jarohati yetkazish jinoyatlari kiritilgan. Ularni sodir qilgan aybdor shaxslarga “jinoyatga teng jazo” tamoyili asosida jazo qo'llaniladi. Ammo islom huquqi manbalarida bu guruhga kirgan jinoyatlar uchun ko'zda tutilgan jazoni birmuncha yumshatish haqida so'z yuritilganini ko'rish mumkin. Ayniqsa, jamiyat taraqqiyoti, islom qonunchiligining takomillashib borishi va rivojlanishi natijasida ba'zi bir xollarda qasddan odam o'ldirish jinoyati uchun “qasos” olish, ya'ni o'lim jazosini tayinlash o'rniga, jabrlanuvchi kechirgan taqdirda, uni o'zaro tinch-totuv, do'stona kelishuv asosida qonun bilan belgilangan tartibda “tovon” to'lash kabi yengilroq turdagi jazo bilan almashtirilishiga ham ruxsat berilgan. Tovon to'lovi uchun kafillik mas'uliyati (javobgarlik) esa jinoyatchining qarindoshlari yoki jamoasi (oqillari) zimmasiga yuklatilgan.

Va nihoyat, uchinchi guruhni tashkil etuvchi jinoyatlarga o'z tabiatiga ko'ra, ijtimoiy munosabatlarga qarshi jinoiy tajovuz qilishga qaratilgan jinoyatlar, jumladan, kam o'lchash, kam tortish, tovlamachilik qilish, poraxo'rlik, xazina yoki yetimning haqqini o'zlashtirish, qonunga xilof xolda qasddan sud qarorlarini chiqarish, jamoat joylarida yurish-turish qoidalarini mensimaslik, fuqarolarga yoki o'ziga bo'ysunuvchilarga nisbatan zulm o'tkazish, davlat mulkini turli xil nopok yo'llar bilan talon-toroj qilish, jodugarlik va sehrargarlik, zakot to'lamaslik, shaxslarga moddiy zarar yetkazish (o'g'rilik va bosqinchilikdan tashqari), bitimlar

yuzasidan majburiyatlarni bajarmaslik, xun uchun tovon to'lamaslik, nafaqa to'lash majburiyatidan qasddan bosh tortish va hokazolar kiritiladi.

Bu jinoyatlar uchun musulmon davlatlarining nufuzli hokimiyat idoralari tomonidan joriy etilgan **ta'zir jazo turlarini qo'llash** ko'zda tutilgan.

Jinoyat qonun bilan qo'riqlanadigan obyektga qarshi qaratilgan ijtimoiy xavfli harakat yoki harakatsizlikning tashqi holatini xarakterlovchi belgilar **jinoyatning obyektiv tomonini** ifoda etadi.

Harakat yoki harakatsizlik qonun tomonidan qo'riqlanadigan obyektga qarshi qaratilgan, ya'ni ijtimoiy xavfli bo'lsagina jinoyat hisoblanadi.

Ijtimoiy xavfli bo'lmagan harakat yoki harakatsizlik unda jinoyat belgilari bo'lmaganligi tufayli jinoyat hisoblanmaydi.

Qilmishning obyektiv tomoni bo'lmasa, jinoyatning obyektiga tajovuz ham bo'lishi mumkin emas, subyektning ongida xatti-harakatning obyektiv belgilarini aniq gavdalandiruvchi subyektiv tomon ham bo'lmaydi va jinoyatning subyekt ham bo'lmaydi. Jinoyatning boshqa elementlari bilan birgalikda, uning obyektiv tomoni jinoyatchi sodir etan aybning darajasini aniqlaydi va unga nisbatan belgilanadigan jazo choralarning xarakteriga ta'sir ko'rsatadi.

Islom huquqshunosligida ham sodir etilgan jinoiy qilmishning obyektiv tomonini tavsiflovchi qator belgilar mavjud. Misol uchun, o'g'rilik, bosqinchilik (yo'lto'sarlik), zino, zinokorlikda ayblash hamda boshqa qator jinoyatlar tarkibining obyektiv tomonini tahlil qilganimizda ularning ijtimoiy xavfli va huquqqa xilof harakatlardan iborat ekanligini ko'ramiz. Qayd etilgan jinoyatlar bir-biridan, asosan, qilmishning xususiyati bilan, mulkka qarshi qaratilgan jinoyatlar esa bir-biridan mulkni qonunsiz egallash usuli, ya'ni jinoyatning obyektiv tomoni bilan farq qiladi.

Jumladan, o'g'irlikda mulk xufiyona tarzda olinsa, bosqinchilikda ma'lum moli, joni saqlangan shaxs ustiga yo'lto'sarlik (bosqinchilik) qilib bostirib boriladi, zinokorlikda ayblashda esa pok, ozoda, kishini ochiqdan-ochiq zinokorsan deb turli nojo'ya so'zlar bilan haqoratlaydi va or-nomusi hamda g'ururini oyoq osti qiladi.

Zinoda esa nikoh yo mol jihatidan qaram bo'lmagan bilan jinsiy yaqinlik qilishdan iborat harakatni ko'zda tutiladi. Demak, yuqorida sanab o'tilgan jinoyatlar bir-biridan obyektiv tomoni belgilari bilan farqlanadi.

Islom huquqi manbalarida qayd etilishicha, zinokor deb haqoratlash jinoyatning obyektiv tomonini tavsiflovchi belgilarga quyidagilar: aybdor tomonidan "zino qilding", "zinokorsan" yoki "zinodan tug'ilgansan" yoki "sen o'z otangdan emassan", "sen falonchining o'g'li emassan", shuningdek, vafot etgan kishini "zinokor edi" qabilidagi iboralar ishlatilib, insonning sha'ni va qadr-qimmatini kamsituvchi so'zlar aytilgandagina uning qilmishi jinoyat deb tan olingan.

Fiqhda o'g'rilik, bosqinchilik (qaroqchilik), odam o'ldirish va tan jarohati yetkazish kabi qator moddiy jinoyatlarda jinoiy oqibatning yuz berishi ko'zda tutilgan. Masalan, odam o'ldirishdagi jinoiy oqibat jabrlanuvchining hayoti bo'lsa, o'g'rilik, bosqinchilik, talonchilik, mulkni o'zlashtirish yo'llari bilan talon-toroj qilishda esa mulkiy xarakterdagi zarar yetkazish ko'zda tutilgan. Chunki bu jinoyatlarda zararli oqibat kuzatilmasdan, ijtimoiy xavfli harakat yoki harakatsizlikning o'zi qilmishning obyektiv tomonini ifodalaydi.

Musulmon jinoyat huquqida ham ba'zi bir jinoyatlarni huquqiy jihatdan to'g'ri baholashda ular obyektiv tomonining zaruriy va fakultativ belgilarini aniqlashga katta ahamiyat berilgan.

Jumladan, o'g'irlangan mol-mulk hovli, uy, sandiq kabi joylarda saqlanayotgan, ya'ni qo'riqlanadigan joyda bo'lishi talab qilingan. Shuningdek, ko'chaga qo'ygan bo'lsa-da, qo'riqlanadigan mulk o'g'irlansa ham had jazosi qo'llanilgan.

Ko'rinib turibdiki, musulmon jinoyat huquqida ham jinoyatlarning obyektiv tomonini tavsiflovchi qator belgilarni aniqlash, bir jinoyatni ikkinchisidan farqlash va qozilar amaliyotida jinoyatlarni to'g'ri kvalifikatsiya qilib, adolatli hukm chiqarish ko'zda tutilgan.

Muhokama. Ma'lumki, jinoyat tarkibining zaruriy belgilaridan biri — **jinoyatning subyekti** hisoblanadi.

Shunga ko'ra islom jinoyat huquqida ham ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etgan jismoniy shaxs jinoiy javobgarlikka tortiladi, boshqacha qilib ifodalaganda jinoyatning subyekti bo'ladi.

Islom huquqida jinoyat subyektini aniqlash, biror-bir shaxs tomonidan sodir etilgan jinoiy qilmishni tasniflash, uni huquqiy jihatdan to'g'ri baholash, ba'zan esa aybdorni jinoiy javobgarlik va jazodan ozod etish masalasini hal qilishda muhim ahamiyat kasb etgan. Unda ta'kidlanishicha, har qanday jismoniy shaxs emas, balki es-xushi joyida, o'z qilmishiga o'zi javob bera oladigan, ya'ni o'z yurish-turishining mohiyatini tushunadigan va o'z xatti-harakatini idora qilish qobiliyatiga ega bo'lgan, aqli raso shaxslargina jinoyatning subyekti hisoblanadi. Shaxsni aqli noraso deb e'tirof etish uning aybini va unga belgilanishi lozim bo'lgan jazoni inkor etadigan holat sanaladi. Jumladan, "Hidoya"da aqli raso, balog'at yoshidagi odam o'n dirham pul yoki uning qiymati barobaridagi narsani o'g'irlagani isbotlansa, qo'li kesiladi", deb qayd etilgan [2].

Demak, jinoyat subyekti nafaqat aqli raso shaxs bo'lishi, balki uning ma'lum bir yoshga, ya'ni voyaga yetgan bo'lishi ham shart ekanligi ko'rsatilgan. Yana "norasida va ruhiy kasallikka chalingan shaxslar bolig'a (voyaga yetgan) ayol bilan zino qilsalar" shuningdek, agar qaroqchilar ichida norasida yoki aqli noraso yoki mahrami (bunda ayol kishi ko'zda tutilgan) bo'lsa, hammasi had jazosidan ozod qilinadi", deb qayd etilgan bo'lib, bunda aqli noraso, voyaga yetmaganlar va ayollar tomonidan jinoyatlar sodir etilganda, had turidagi jazo qo'llanilmasligi ko'zda tutilgan.

Fransuz olimi Sharl Reno "musulmon jinoyat huquqida jinoyatning subyekti tushunchasi batafsil yoritilganligini yuqori baholab, musulmon huquqiga binoan es-hushi joyida bo'lgan, din va fuqarolik huquqi nuqtai nazari talab qilgan darajada o'z qilmishi uchun javob bera oladigan shaxs har bir xatti-harakati uchun to'liq javobgar hisoblanadi. Es-xushning yo'qolishiga sabab bo'ladigan savdoyilik ham (aqli norasolik) javobgarlikdan ozod qiluvchi holat sanaladi" [3], degan.

Ta'kidlash lozimki, musulmon jinoyat huquqida aqli zaiflar, go'daklar, xotirasi sust, seruyqu va gung (tilsiz) kishilar aqli norasolar qatoriga kiritilgan. Masalan, tilsiz, yozuv va ishora bilan o'ziga javob vojib bo'ladigan darajadagi ishga, misol uchun, zino, hamr (aroq) ichish, o'g'rilikka iqror bo'lsa, jazo berilmagan va qo'li kesilmagan" [4], deb qayd etilgan.

Islom huquqshunosligida jinoyat subyektining o'z aybiga iqror bo'lishi uni javobgarlikka tortish uchun muhim dalil hisoblansa-da, iqrorlik avval mukammal o'rganib chiqilgach, ya'ni sodir etilgan jinoyatning joyi, vaqti, usuli, turi, aloqadorligi, jinoyat predmetlarini to'g'ri

tasvirlab berishi (masalan, o'g'irlangan mulkni) va hokazolarni to'g'ri tasvirlab bergach ishga aloqadorligi tasdiqlansagina shaxs javobgarlikka tortilgan.

Islom huquqshunosligida balog'at yoshi qizlar uchun — 9, o'g'il bolalar uchun — 12 yosh qilib belgilangan. Lekin 9 va 12 yosh voyaga yetganlikni belgilovchi eng kichik yoshlar bo'lib, musulmon huquqida umumiy balog'at yoshi 15 yosh deb belgilangan. Demak, 15 yoshga to'lib jinoyat sodir etgan shaxsni jinoiy javobgarlikka tortish, ya'ni jazolash mumkin bo'lgan.

Jinoyatning subyektiv tomoni shaxsning ijtimoiy xavfli harakat va harakatsizligiga, shuningdek, undan kelib chiqadigan ijtimoiy xavfli oqibatlarga bo'lgan ruhiy (psixik) munosabatdir.

Jinoyat subyektiv tomonining zaruriy belgilari qasd yoki ehtiyotsizlikdir.

Islom jinoyat huquqiga oid o'rganilgan qator ilmiy-nazariy asarlarda jinoyatning subyektiv tomonini xarakterlovchi asosiy belgi aybning mavjudligi, shuningdek, qasddan sodir etilgan jinoyatlar esa ma'lum motiv va maqsad bilan sodir qilinishi nazariy jihatdan chuqur o'rganilganligi diqqatga sazovordir. Jumladan, shaxsning hayoti va sog'lig'iga qarshi qaratilgan jinoyatlarning nazariy jihatlarini huquqshunos olimlar quyidagicha talqin etganlar.

Fiqhda odam o'ldirish jinoyatining o'zi aybning shakliga qarab bir necha turlarga bo'lingan.

Jumladan, "Hidoya" asarida bu jinoyat 5 turga bo'linib, tahlil etilgan.

- qasddan odam o'ldirish;
- qasdga o'xshash o'ldirish;
- beqasd (bilmay) o'ldirish;
- Beqasdga (bilmasdan) o'xshash o'ldirish;
- Sababli qotillik [5].

Qasddan qilinadigan qotillik deb, qurol yoki shunga o'xshash temir yoki yog'och yoxud olov bilan bironi ataylab (qasddan) o'ldirishga aytiladi [6].

Jinoyatchi o'ta og'ir jinoyatni sodir etgan va og'ir gunohkor deb hisoblanadi. Demakki, bu turdagi odam o'ldirishni sodir etishda jinoyatchi o'z harakatining ijtimoiy xavfli ekani bilgan va huquqqa xilof jinoiy oqibatlariga ko'zi yetadi hamda shu oqibatlar yuz berishini istaganligi muhim o'rin tutadi. Bunda ayb to'g'ri qasddan iborat bo'ladi.

Islom huquqida bu jinoiy qilmishning ijtimoiy xavflilik darajasi yuqori sanalgan, chunki bu bilan "qasos" huquqi ham tug'iladi, ya'ni: o'ldirilmish o'rniga o'ldiruvchini o'ldirish zarur bo'lur [7].

"Qasdga o'xshash qotillik, Abu Xanifa fikricha, deyilgan "Hidoya" asarida, — qurol va uning o'rniga o'tadigan narsalar bilan emas, boshqa narsa bilan qasddan urib o'ldirishdir. Abu Yusuf bilan Shofi'iy odatda o'ldirish uchun ishlatilmaydigan narsa bilan urib o'ldirishdir, deb ko'rsatganlar" [8].

Shaxsning sog'lig'iga qarshi qaratilgan jinoyatlar ham musulmon huquqshunoslari tomonidan ikki toifaga — aybning qasd va ehtiyotsizlik shakllariga bo'lib tasniflangan, o'z navbatida yetkazilgan jarohatlarning yengil va og'irlik darajasiga qarab, ular ham bir necha turlarga bo'linadi. Masalan, Abu Yusuf kishining bosh qismiga yetkazilgan jarohatlarni og'irlik darajasiga qarab, turga bo'lib huquqiy jihatdan baholagan. Chunonchi, kishining bosh qismi bir oz yorilib qon oqishiga sabab bo'lgan jarohat; boshdagi go'sht qismining bir oz kesilishi; bosh go'shtining chuqurroq kesilishi; bosh suyagiga kadar yetkazilgan chuqur jarohat; bosh suyagining yorilishiga sabab bo'lgan jarohat; bosh suyakning sinishiga sabab bo'lgan jarohat va

nihojat, bosh miyaga yetkazilgan jarohat natijasida kishi aqli zaiflanishiga sabab bo'lgan holatlar, deb tushuntiradi. Uning fikricha, birinchi to'rt xil jarohatlar qasddan yetkazilgan bo'lsa, ularning yengil darajada ekanini hisobga olib, qasos — teng jazo qo'llanilgan, keyingi uch xili og'ir va kishi hayoti uchun xavfli bo'lgani sababli qasosga yo'l qo'yilmasdan og'ir tovon haqi to'lash jazosi ko'zda tutilgan [9].

Xulosa. Yuqorida ko'rsatilgan holatlar tahlilidan kelib chiqadigan bo'lsak, islom huquqida ham jinoyat tarkibining subyektiv tomonini xarakterlovchi belgilarni aniqlash, ya'ni shaxs tomonidan jinoyat sodir etishda aybning qasd yoki ehtiyotsizlik shakllarining mavjudligini aniqlash, ijtimoiy xavfli qilmishni huquqiy jihatdan to'g'ri baholashda xatoga yul kuymaslik, jazo tizimining to'g'ri qo'llanilishi islom huquqshunoslarining diqqat markazida bo'lgan.

Shuningdek, islom huquqiga tegishli nazariy manbalarda murakkab aybli jinoyatlarni to'g'ri kvalifikatsiya qilishga alohida e'tibor berilgan.

Murakkab aybli jinoyatlarga islom huquqidan quyidagi misolni keltirish mumkin. Shaxsga yetkazilgan ikkita jarohatdan bittasi qasddan, boshqasi esa ehtiyotsizlik orqasida yetkazilsa-yu shu jarohatlar jarohatlangan kishining o'limiga sabab bo'lsa, bunda aybdorning yaqin qarindoshlari yarim tovon haqini, aybdorning o'zi esa o'z mablag'i hisobidan qolgan yarim tovon haqini to'lagan. Agar shu shaxsga qasddan yetkazilgan jarohat tuzalib ketsa-yu, ammo u beqasd yoki ehtiyotsizlikdan yetkazilgan jarohat ta'siri sababli o'lgan bo'lsa, aybdorning yaqinlari o'limga olib kelgan beqasd jarohat uchun to'liq tovon haqi to'laydi. Aybdorning o'ziga nisbatan esa qasddan yetkazilgan jarohatiga teng qasos olish jazosi qo'llanilgan. Agarda u holatning aksi bo'lib, ya'ni jarohatlangan shaxsning beqasd jarohati tuzalgan bo'lib, qasddan yetkazilgan jarohat sababli o'lgan bo'lsa, bunda aybdordan qasddan odam o'ldirgani uchun qasos olingan, uning yaqinlari esa beqasd jarohatning tovonini to'lagan [10].

Xulosa qilib aytganda, islom jinoyat huquqi nazariyasida ham biror-bir bevosita obyektga qarshi qaratilgan jinoyatlarning subyektiv tomonini chuqur tahlil qilish, jinoyatlarning ijtimoiy xavflilik darajasiga qarab bir necha turlarga bo'lingani aybdorlarning jinoiy qilmishiga psixik munosabatini huquqiy jihatdan to'g'ri baholash va jamiyat uchun ijtimoiy xavflilik darajasi yuqori bo'lgan jinoyatlarga qattiq jazo belgilash maqsadiga xizmat qilgan.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Juzjoniy A.Sh. Islom huquqshunosligi, Xanafiy mazxabi va O'rta Osiyo faqihlari - T.: Toshkent islom universiteti, 2002. 64-65 b.
2. "Hidoya" 3-jild, T., "Hilol-Nashr" B. 218.
3. Шарл Рено, М.: Мусульманское право, 1959, 43-Б.
4. "Muxtasar", T., Cho'lpon, 1994, B.332.
5. "Hidoya" (arab tilida) 2-jild, Qozon, RF bosmaxonasi, B. 625.
6. "Hidoya" (arab tilida) 2-jild, Qozon, RF bosmaxonasi, B. 625.
7. "Muxtasar", T., Cho'lpon, 1994, B.304.
8. "Hidoya" (arab tilida) 2-jild, Qozon, RF bosmaxonasi, B. 626.
9. Абу Юсуф Яъкуб. Китаб ал-Харадж: Хрестоматия по исламу. М.: Наука, 1994, Б. 177.
10. Абу Юсуф Яъкуб. Китаб ал-Харадж: Хрестоматия по исламу. М.: Наука, 1994, Б. 177.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

THE MISJUDGEMENTS (HALLUCINATIONS) OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE: CONCEPTUAL FOUNDATIONS, UNDERLYING CAUSES AND REGULATORY IMPERATIVES

Jabbarova Yulduz Ibrahim kizi,
PhD student
at the Law Enforcement Academy
of the Republic of Uzbekistan

Abstract. This article examines the phenomenon of hallucinations in artificial intelligence systems within legal practice, the generation of incorrect or non-existent data and conclusions by analyzing their conceptual nature, underlying causes, and associated risks, real-world court cases involving the misuse of generative AI tools such as ChatGPT by legal professionals and the urgency of enhancing regulatory frameworks, ethical and normative accountability to mitigate such errors.

Keywords: artificial intelligence, “hallucination”, “confabulation”, legal risks, AI-generated evidence, documents or legal advice, unreliable sources, non-existent information.

SUN'YI INTELLEKTNING NOTO'G'RI XULOSALARI (GALLYUTSINATSIYALAR): MOHIYATI, SABABLARI VA HUQUQIY TARTIBGA SOLISH ZARURATI

Jabbarova Yulduz Ibrohim qizi,
O'zbekiston Respublikasi
Huquqni muhofaza qilish akademiyasi
tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada sun'iy intellekt tizimlarining huquqiy faoliyatdagi noto'g'ri va mavjud bo'lmagan ma'lumotlarni, xulosalarni taqdim qilish holatlari (gallyutsinatsiyalar), ularning mohiyati va yuzaga kelish sabablari, ChatGPT kabi generativ sun'iy intellekt vositalarining huquqiy professionallar tomonidan noto'g'ri ishlatilishi oqibatida yuzaga kelgan real sud holatlari misolida ushbu hodisaning xavfli jihatlari va bu kabi xatoliklarni kamaytirish uchun normativ-huquqiy mexanizmlarni takomillashtirish, axloqiy va me'yoriy mas'uliyatning zarurligi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, “gallyutsinatsiya”, “konfabulyatsiya”, huquqiy xavflar, sun'iy intellekt asosida hosil bo'lgan dalillar, hujjatlar yoki huquqiy maslahatlar, ishonchsiz, mavjud bo'lmagan ma'lumotlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N69>

Bugungi kunda huquqni qo'llash amaliyoti sun'iy intellekt texnologiyalarining faol joriy etilishi natijasida tubdan o'zgarib bormoqda. Biroq, ushbu texnologiyalar huquqiy jarayonlarga ijobiy ta'sir ko'rsatishi, huquqni qo'llash amaliyotida yangi imkoniyatlarni yaratish bilan bir qatorda, kutilmagan xavf-xatarlarni, murakkab huquqiy muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. Xususan, sun'iy intellekt vositasida ishlab chiqilgan hujjatlar yoki huquqiy maslahatlar noto'g'ri ma'lumotlar asosida shakllanganda, bu nafaqat huquqiy noaniqliklarga olib kelishi, balki huquqni muhofaza

qiluvchi organlarning ish yurituviga ishonchsiz dalillarning kirib kelishiga, xato qarorlar qabul qilinishiga, eng asosiysi, fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlarining buzilishiga, shuningdek davlat organlariga nisbatan ishonchsizlik ruhining paydo bo'lishiga sabab bo'lishi mumkin. Shu bois, mazkur maqolada sun'iy intellekt tizimlarining huquqiy faoliyatdagi noto'g'ri va mavjud bo'lmagan ma'lumotlarni, xulosalarni taqdim qilish holatlari (gallyutsinatsiyalar), ularning mohiyati va yuzaga kelish sabablari, ChatGPT kabi generativ sun'iy intellekt vositalarining huquqiy professionallar tomonidan noto'g'ri ishlatilishi oqibatida yuzaga kelgan real sud holatlari misolida ushbu hodisaning xavfli jihatlari va bu kabi xatoliklarni kamaytirish uchun normativ-huquqiy mexanizmlarni takomillashtirish va bu borada, axloqiy va me'yoriy mas'uliyat zarurligini yoritishga qaratilgan.

Sun'iy intellektda *“gallyutsinatsiya”* yoki *“sun'iy intellekt gallyutsinatsiyasi”* (ba'zan to'qib chiqarish, xotirada noto'g'ri bog'lanish (konfabulyatsiya) yoki xomxayol (delusion) degan ma'nolarni anglatadi.[1]

Sun'iy intellektidagi *“gallyutsinatsiyalar”* atamasi sun'iy intellektning jadal sur'atda rivojlanayotgan davrida kengroq e'tirof etila boshlandi. Bu, ayniqsa, katta til modellari (LLM) asosida keng qo'llaniladigan chatbotlarning (ChatGPT, Google Bard va Bing Chat) ommaviy joriy etilishi bilan bog'liq edi. Open AI 2022-yilning noyabr oyida *“beta”* versiyasida ba'zi foydalanuvchilar ushbu chatbotlar ko'pincha mantiqan to'g'ri tuyuladigan, ammo aslida yolg'on bo'lgan tasodifiy ma'lumotlarni o'z javoblariga noo'rin tarzda keraksiz qo'shib yuborishini tanqid qilishgan. [2] Ko'pgina axborot agentliklari, shu jumladan, Amerikaning *“The New York Times”* jurnali ham ushbu modellarning vaqti-vaqti bilan noto'g'ri yoki nomuvofiq javoblarini tasvirlash uchun *“gallyutsinatsiyalar”* atamasini ishlatib boshladilar.[3] Jurnalist Benj Edvards *“Ars Technica”* nashrida *“gallyutsinatsiya”* atamasi baxsli ekanini, biroq hali ham uning qandaydir metaforik ifoda shakli zarur deb hisoblab, bu jarayonni *“ijodiy bo'shliqni to'ldirish”*, ya'ni *“konfabulyatsiya”* (ya'ni, to'qima xotira) atamasidan foydalanishni taklif etadi.[4] Nobel mukofotiga sazovor bo'lgan olim Devid Beyker *“sun'iy intellekt gallyutsinatsiyasi”* atamasini ishlatmay, uning o'rniga *“tasavvurga asoslangan oqsil yaratish”* iborasini qo'llashni ilgari surgan. [5] Ba'zi tadqiqotchilar esa ushbu atamaning qo'llanilishida izchillik yo'qligini ta'kidladilar, lekin adabiyotlarda konfabulyatsiyalar, uydirmalar, faktik xatolar va boshqalar kabi bir nechta muqobil atamalarni ham aniqladilar.[6] Shuningdek, 2023 yilda Kembrij lug'ati sun'iy intellekt sohasiga xos bo'lgan ushbu yangi ma'noni kiritish uchun *“gallyutsinatsiya”* ta'rifini yangiladi. [7]

Olimlarning fikricha, sun'iy intellekt asosidagi tabiiy til modellarining ma'lumotlarga nisbatan gallyutsinatsiya qilishi ikki xil omil bilan izohlanadi. Birinchisi, *“manba ma'lumotlaridan kelib chiqqan gallyutsinatsiya”*- tajriba asosida (evristik) ma'lumotlarni yig'ish jarayonida yuzaga kelgan nomukammallik, ya'ni til modellarining manba ma'lumotlari bilan to'liq mos kelmasligi va tabiiy til generatsiyasi vazifalarining o'ziga xos tabiati va bu vazifalarda tafovutlarning (divergensiya) paydo bo'lishi natijasida vujudga kelishi hisoblanadi. Bunda model manba ma'lumotlari bilan to'liq mos kelmagan tarzda o'rgatilganda, u holda model tomonidan berilgan manbaga sodiq bo'lmagan va haqiqatga

asoslanmagan matnlar ishlab chiqilishi ehtimoli ortadi. *Ikkinchisi*, “*til modellaridan kelib chiqqan gallyutsinatsiya*”, xususan, generativ modellar, GPT-3 kabi ehtimollikni maksimal darajada oshirishga qaratilgan o‘quv jarayonidan o‘tgan nomukammal modellar faoliyatining qochib bo‘lmaydigan natijasi sifatida ham ifodalanadi. Bunday xatoliklarning oldini olish uchun faol o‘rganish (active learning) va foydalanuvchi fikr-mulohazalariga asoslangan nozik sozlash (reinforcement learning from human feedback) talab etiladi. Generativ oldindan o‘rgatilgan transformatorlar (GPT) tizimi keyingi so‘zni bashorat qilishga yo‘naltirilgan. Natijada, GPT modellariga ma’lumotlar yetishmayotgan sharoitda ham keyingi so‘zni “taxmin qilish” uchun rag‘bat beriladi. Bu esa, o‘z navbatida, noto‘g‘ri yoki asossiz matnlarning yaratilishiga olib kelishi mumkin. Til modellari oldindan o‘rganish bosqichidan o‘tganidan so‘ng, gallyutsinatsiyalarni maxsus anti-gallyutsinatsiya usullari yordamida, xususan, inson fikr-mulohazalaridan olingan mustahkamlovchi o‘rganish orqali kamaytirish mumkin. [8]

Yaqinda San-Diegoda Kaliforniya universiteti olimlari keng ko‘lamli tadqiqotlar o‘tkazib, sun‘iy intellekt odamlarni aldashni o‘rganib olganini ma’lum qildi. GPT4.5 Tyuring testida 73 % ishtirokchini o‘zining haqiqiy inson ekaniga ishontirdi. [9] Unda to‘rtta sun‘iy intellekt tizimi (LLaMa-3.1-405B, GPT-4, GPT-4.5, Eliza) va 284 kishi ishtirok etdi. Tajriba doirasida ularga besh daqiqalik muloqotdan keyin ikki suhbatdoshdan qaysi biri bot ekanini aniqlash taklif qilindi. Natija kutilgandan ham yuqori chiqdi: GPT-4.5 73 % holatda muvaffaqiyatga erishib, 73 % ishtirokchini o‘zining tirik ekaniga ishontirdi. *Mutaxassislarning fikricha*, GPT-4.5 neyrotarmog‘ining muvaffaqiyatiga eng katta ta’sir ko‘rsatgan omil-bu personallashtirish hodisasi bo‘lib, sun‘iy intellekt o‘zini internet madaniyati va jargonidan xabardor “yosh introvert” sifatida namoyon qilganida, foydalanuvchilar unga ko‘proq ishonishgan. Ta’kidlanishicha, bunday natijalar ma’lum ijtimoiy xavflarni keltirib chiqaradi. Sun‘iy intellekt allaqachon yozishmalarda odamlarni almashtira oladi — bu mijozlarni qo‘llab-quvvatlash xizmatlaridan tortib, ijtimoiy tarmoqlargacha keng qamrovli sohalarga taalluqli. Hozirgi qadar birorta tizim uch tomonlama klassik testdan barqaror o‘ta olmagan-unda neyrotarmoq inson bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri bahslashadi. GPT-4.5 buni uddalagan birinchi sun‘iy intellekt bo‘ldi. Ammo olimlarning fikricha, bu sun‘iy intellekt “aqli” bo‘lib qolganini anglatmaydi. Tyuring testi intellektni emas, balki odamni taqlid qilish imkoniyatini tekshiradi.

Shuningdek, Birlashgan Millatlar Tashkilotining ta’lim, ilmiy va madaniy tashkiloti (UNESCO)[10] tomonidan 2024 yil sentyabr oyida o‘tkazilgan so‘rov natijalari tashvishlanarli tendensiyaning ko‘rsatdi: sud tizimi vakillarining (jumladan, sudyalari, prokurorlar va advokatlar) 44 % o‘z ish faoliyatida ChatGPT kabi sun‘iy intellekt vositalaridan foydalanmoqda. [11] Biroq, ulardan 9 % shu davlat organlari tomonidan tashkil etilgan rasmiy o‘quv mashg‘ulotlari yoki ko‘rsatmalariga ega. Ayniqsa, 96 mamlakatning sud tizimi vakillari o‘rtasida o‘tkazilgan ushbu tadqiqot muhim bo‘shliqni yoritib beradi va jiddiy axloqiy hamda huquqiy xavotirlarni keltirib chiqaradi. So‘rov natijalariga ko‘ra, sun‘iy intellektning afzalliklariga qaramay, uning sud jarayonlarida qo‘llanilishi jiddiy huquqiy xavflarni ham keltirib chiqargan. So‘rov natijalari inson huquqlarining buzilishi ehtimolini, jumladan shaxsiy hayotga

daxlsizlik, soʻz erkinligi va kamsitishga yoʻl qoʻymaslikka doir axloqiy va huquqiy muammolarni aniqladi. Eʼtiborlisi, sud vakillarining 10 nafaridan 7 nafari huquqiy sohada sunʼiy intellekt chat-botlaridan foydalanish xavflarini, xususan, xato, oʻylab topilgan maʼlumotlar va biryoqlama yondashuv muammolarini tan olgan.

Bundan tashqari, AQSh Milliy Sud Kolleji (National Judicial College) tomonidan yaqinda oʻtkazilgan tadqiqotda, sudyalor orasida soʻrov oʻtkazilganlarning 76 % generativ sunʼiy intellektni sinab koʻrmaganliklarini tan olgan, yana 7 % sudyalor esa uni sinab koʻrgan boʻlib, koʻpincha “hallucinated” (haqiqatdan xoli) ishlar va keltirilgan qonuniy manbalar bilan bogʻliq salbiy tajriba orttirishganligini aytishdi.[12] AQSh Oliy sudi esa sud jarayonlarida sunʼiy intellektdan foydalanish borasida ogohlantirgan. Bunga sunʼiy intellekt tomonidan toʻqib chiqarilgan sunʼiy intellekt *“gallyutsinatsiyalari”*, yaʼni mavjud boʻlmagan sud amaliyotlariga ishora qilishi yoki notoʻgʻri huquqiy manbalarni keltirishi sabab boʻlgan. Jumladan, 2023-yil iyun oyida Kolorado shtatida yosh advokat Zaxariya Krabill[13] tomonidan generativ sunʼiy intellekt vositasi – ChatGPTni notoʻgʻri qoʻllash bilan bogʻliq jiddiy kasbiy xatolik yuz berdi. Huquqshunoslik fakultetini tamomlaganiga ikki yil boʻlgan Krabill fuqarolik ishi boʻyicha sud qarorini bekor qilish uchun daʼvo arizasini tayyorlashda ChatGPTdan foydalangan. U bu turdagi arizani ilk bor oʻzi mustaqil ravishda tayyorlayotgani sababli, huquqiy manbalarni oʻrganishda mazkur sunʼiy intellekt vositasiga tayanadi. ChatGPT tomonidan taqdim etilgan oʻnlab sud qarorlarini Krabill tayyorlagan hujjatlarga bevosita kiritadi. Biroq, sudning eshituv kuni Krabill mazkur qarorlarning barchasi soxta ekanini va ularning LexisNexis kabi ishonchli huquqiy bazalarda ham mavjud emasligini tushunadi. Bundan tashqari, u havolalarning soxta ekanini sudga maʼlum qilmay, arizasini ham qaytarib olmagan. Sudya bu holat yuzasidan Krabilldan sudga tushuntirish berishini soʻrganida, u aybni stajyorga yuklagan va bu esa, uning ikkinchi katta kasbiy xatosi boʻldi. Oxir-oqibat, sud arizani rad etib, Krabillni intizomiy choralar koʻrish uchun advokatura tashkilotiga yubordi. 2023 yil iyun oyida Krabill ishlayotgan advokatlik firmasi uni ishdan boʻshatib, Kolorado shtatining professional odob-axloq kodeksiga muvofiq, malakali vakillikni taʼminlash, sudda vijdonan va qatʼiyat bilan vakillik qilish, sud hujjatlarini tekshirish, sudga nisbatan rostgoʻy boʻlish kabi qoidalarni buzganlikda aybdor deb topilib, advokatlik faoliyatidan bir yil va bir kun muddatga chetlashtirildi.

Yuqoridagi Zaxariya Krabill ishi – bu yagona texnologiyalarning xatosi boʻlmay, balki kasbiy masʼuliyat va axloqiy fazilatlarining inqirozi bilan bogʻliq holatdir. Aslida, huquqiy tizimda generativ sunʼiy intellekt vositalarining imkoniyatlari keng boʻlsada, ularni huquqiy faoliyatda qoʻllashda inson omili, professional ehtiyotkorlik va mustaqil tahlil qilish salohiyati ustuvor boʻlishi shart. Negaki, ChatGPT hech qachon advokatning axloqiy vazifalarini – hujjatlarni tekshirish, sudga nisbatan rostgoʻy boʻlish, mijoz manfaatini vijdonan himoya qilish kabi majburiyatlarni oʻz zimmasiga olmaydi. Baʼzi odamlar qoʻrqadigan *“robot advokatlar”* yoki *generativ til modellari asosida ishlab chiqilgan sunʼiy intellekt platformalari* texnologiyaning toʻxtovsiz rivojlanishi yoʻlida boʻlsada, hech qanday qasamyod qilmaydilar va intizomiy ishlar boʻyicha javobgarlikka tortilmaydilar. Biroq, haqiqiy advokatlar juda aniq qasamyod qiladilar va oʻz professional xatolariga

ko‘ra intizomiy javobgarlikka tortiladilar. Shuning uchun, advokatlarning generativ sun‘iy intellektdan noto‘g‘ri foydalanishi natijasida sodir bo‘ladigan xatoliklarni tushinishi va huquqiy sohada manfaatdor tomonlarning bu muammoni qanday hal qilishini tanlashlari juda muhimdir.

Ushbu ogohlantiruvchi voqea tezda boshqa shunga o‘xshash ish holatlari bilan ham to‘ldirildi, chunki mamlakatning turli burchaklaridan — Texas, Jorjiya, Kolorado va Kaliforniyadagi boshqa advokatlarning ham o‘z ish faoliyatlarida sun‘iy intellektni noto‘g‘ri ishlatganliklari haqida xabarlar kelib tushgan.[14] Bu shtatlarda faoliyat yuritadigan advokatlarning sun‘iy intellekt modelidan noto‘g‘ri huquqiy foydalanishlari natijasida jinoyat ishi bo‘yicha xato tayyorlangan “habeas” hujjati, ijaraga beruvchining yuridik firmasi tomonidan ommaviy ravishda yaratilgan, haqiqiy va konkret dalillarga asoslanmagan, faqatgina shablonlar yoki ixtiro qilingan ma’lumotlar asosida ijarachi uchun noto‘g‘ri tarzda tuzilgan yuridik hujjatlar yoki xato shartlar kiritilgan arizalari, shuningdek, yuqori profilli oq yirik jinoyatchilik ishlari (white-collar crime) — “iqtisodiy jinoyatlar” bilan sudlangan ayblanuvchi o‘zining yuridik himoyachisi tomonidan yakuniy nutqini yozishda generativ sun‘iy intellektdan foydalanilgani uchun jarimaga tortilgan. Sud, ayni ishlarning nafaqat mavjud emasligini, balki ularning sud jarayonlariga aloqasi ham yo‘qligini aniqladi. Bu holatni ko‘rib, sudya, shuningdek advokatlarning malakasizligi va noqonuniy faoliyatini qattiq tanqid qilib, sun‘iy intellektdan noto‘g‘ri foydalanish insonlar yoki jamiyat talabiga javob bermaydigan xato va soxta ma’lumotlarni taqdim etishi mumkinligi haqida o‘zining yakuniy xulosalarini bildirgan.

Ma’lumki, sun‘iy intellekt, ayniqsa, mashinali o‘rganish asosidagi tizimlar, ayrim hollarda noma’lum manbalar yoki tasdiqlanmagan statistik modellarga asoslangan natijalarni taqdim etishi mumkin. Masalan, yuzni aniqlash tizimi shaxsni jinoyat sodir etgan deb tanib olish holatlari xorijiy amaliyotda qayd etilgan. Masalan, AQShning Kaliforniya shtatida 2020-yilda, yuzni aniqlash texnologiyasining noto‘g‘ri ishlashi natijasida uch shaxs politsiya tomonidan jinoyatlarni sodir etishda gumon qilinib, qamaldilar.[15] Xususan, 2020-yil yanvarda, Detroit politsiyasi Robert Uilyamsni 5 000 dollarlik soatlarni o‘g‘irlashda aybdor deb hisoblagan, bu AQShda yuzni aniqlash texnologiyasi orqali noto‘g‘ri hibsga olish holati edi. Sun‘iy intellekt kuzatuv kamerasidan olingan noma’lum yuzni davlat ma’lumotlar bazasidagi jinoyatchilarning sur’atlari yoki haydovchilik guvohnomasi fotosuratlar bilan solishtiradi. Robert Uilyamsning eski haydovchilik guvohnomasi to‘qqizinchi o‘rinda edi. Tizim uni eng yaxshi mos keladigan shaxs deb belgilab, Detroit detektiviga xabar yuborgan. Negaki, yuzni aniqlash texnologiyasi odatda millionlab suratlar bilan ishlashni o‘z ichiga oladi, bu esa sun‘iy intellektning yanada noaniq natijalar taqdim qilishiga, ishonchliligini kamayishiga sabab bo‘lishi mumkin. Uilyams, yuzni tanib olish texnologiyasiga asoslanib, noto‘g‘ri hibsga olingan birinchi odam sifatida tanilgan. Bundan tashqari, Detroit politsiyasi yana kamida ikki kishini yuzni tanib olish tizimi orqali noto‘g‘ri hibsga olgan, jumladan homiladorligi sakkiz oylik bo‘lgan bir ayolni, u avtomobilni o‘g‘irlashda ayblangan edi.

Kaliforniyaning San-Fransisko shahridan bo‘lgan demokratik deputat Filip Ting, “AB 1814” qonun loyihasini qo‘llab-quvvatlab, bu qonun politsiyaga yuzni aniqlash

texnologiyasini faqatgina asosiy dalil sifatida ishlatishni taqiqlab, balki ulardan qo'shimcha dalillarni topish va izlanishlar olib borishda foydalanish zarurligini ta'kidlaydi. Shuningdek, uch qora tanli erkak, o'zlarining noto'g'ri hibsga olinganliklari sababli, Kaliforniya qonunlari taklif qilingan o'zgarishlarga qarshi chiqmoqda. *Ushbu qonun taklifiga ko'ra*, yuzni aniqlash texnologiyasini faqatgina izlanish yoki hibsga olishda birinchi asos sifatida qo'llamaslik, shuningdek boshqa mustahkamlovchi qo'shimcha dalillarni bilan ularni tasdiqlash yoki yuzlashtirish, yuzni aniqlash texnologiyasini shaffof usullarda va doimiy nazorat orqali qo'llash, barcha huquqiy va etik masalalarni inobatga olishlari shart. Detroitda yangi qonun 2024 yil iyul oyidan kuchga kirdi. Endi, politsiya yuzni tanib olish texnologiyasi yordamida aniqlangan shaxsning rasmi, agar uning jinoyat bilan bog'liqligini tasdiqlovchi boshqa dalillar bo'lmasa, guvohga tasdiqlash uchun ko'rsata olmaydi, bunga qo'shimcha ravishda, shaxsning joylashuv ma'lumotlari yoki DNK tahlillari kabi boshqa tasdiqlovchi dalillar ham bo'lishi kerak. Biroq, tanqidchilar, bu qonun hali ham xato qo'llanishlar va noto'g'ri hibsga olishi mumkinligini aytishmoqda, chunki bu texnologiya o'zining ishonchsizligi va irqiy kamsitishi (racial discrimination) bilan tanilgan. Uch qora tanli erkakning noto'g'ri qamoqqa olish bo'yicha da'volari hali-hanuz hal qilinmagan, lekin ularning ishi sun'iy intellekt texnologiyalarining inson huquqlarini buzishi va aybsiz odamlarni aybdor qilib, hibsga olishi bilan bog'liq jiddiy oqibatlarni yuzaga keltirishi mumkinligini nazarda tutadi.

Agar prokuror sun'iy intellektni ishlatib, mavjud dalillarga asoslanmagan holda ayblov xulosasini tuzsa, bu bir necha jiddiy xavflarga olib kelishi mumkin, ya'ni prokurorning ayblov xulosasini tuzishda barcha mavjud dalillarni e'tiborga olishni va uning asosida haqiqatga to'g'ri keladigan xulosalar chiqarishni talab qiladi. Sun'iy intellektning mavjud ma'lumotlar asosidagi xulosalari esa ba'zan haqiqatdan ham mavjud bo'lmagan, *«gallyutsinatsiya» (ixtiro qilingan) dalillar bilan to'ldirilgan bo'lishi mumkin*. Bunda prokurorlar, masalan, shaxsiy guvohlarning yozuvlari yoki sud ekspertizasining natijalarini sun'iy intellektga kiritishda ehtiyotkor bo'lishlari kerak, chunki sun'iy intellekt bu ma'lumotlarni noto'g'ri talqin qilishi yoki asossiz xulosalar chiqarishi mumkin. Shunday ekan, sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan yoki tavsiya etilgan axborotdan foydalanishda prokuratura organlari uni dalil sifatida qabul qilishdan avval, ularning manbasi, aniqligi va qonuniy yo'l bilan olinganligini har tomonlama tekshirishi shart. Aks holda, sun'iy intellekt asosidagi dalil sudda rad etilishi va hatto, aybsizlik prezumpsiyasini buzish xavfi tug'ilishi mumkin.

Generativ sun'iy intellektidan advokatlarning noto'g'ri foydalanish holatlari bo'yicha sudyalarning munosabati

Amerika Oliy sudyasi Jon Roberts 2023-yilgi federal sudyalarning yil yakuni bo'yicha tayyorlagan hisobotida, o'zining asosiy muhokamasini sun'iy intellektning huquqiy soha va sud tizimidagi transformatsiya jarayoni, xususan, sun'iy intellektidan har qanday foydalanish ehtiyotkorlik va mas'uliyatni talab qilishi zarurligiga qaratgan. Negaki, Bosh sudya ta'kidlaganidek, bugungi kunda sun'iy intellekt platformalari va vositalari, masalan, ChatGPT ning tez sur'atlarda rivojlanishi huquqiy sohada sezilarli ta'sir ko'rsatib, generativ sun'iy intellekt advokatlarga ularning kamroq murakkab va takrorlanuvchi vazifalarini avtomatlashtirish orqali ko'proq murakkab va strategik

ishlar bilan shug'ullanishga imkoniyat yaratadi va o'z navbatida, ma'lum xavflarni ham vujudga keltiradi.[16] Shuningdek, sun'iy intellekt ilovalarining "gallyutsinatsiya" qilish holatlari, ya'ni xayoliy, mavjud bo'lmagan ishlarni keltirib chiqarish holatlari va "maxfiy ma'lumotlarni sun'iy intellektga kiritish sudda maxfiylikni buzishi mumkinligi" haqidagi xavotirlarni yuzaga keltiradi. Bunda sun'iy intellekt texnologiyalari nafaqat advokatlarga, balki sud tizimiga ham ta'sir qilishini, chunki bu texnologiya "sudyalarning ishni qanday olib borishini, ularning sudlarda qanday ishlashini, shuningdek, ular oldiga kelgan ishlarni tushunish usulini o'zgartirishi mumkinligini va eng asosiysi, sun'iy intellekt texnologiyalarining sudyalarning yoki advokatlarning qarorlarida qanday rol o'ynashini tushunishiga ham ta'sir qilishini aytib, bosh sudya o'z fikrlarini yakunlagan.

Shuningdek, Texas shimoliy okrug sudyasi Brantley Starr advokatlar uchun yangi amaliyot qoidalarini yangilashni taklif qildi.[17] *"Generativ sun'iy intellekt to'g'risidagi majburiy sertifikatlash"* deb nomlangan yangi qoida, advokatlar va o'z-o'zini himoya qiluvchi da'vogarlarini quyidagi sertifikatni taqdim etishini nazarda tutadi:

Sun'iy intellekt aloqador bo'lmagan ishlarda har qanday hujjatning hech qanday qismi generativ sun'iy intellekt (masalan, ChatGPT yoki Google Bard) tomonidan yozilmaganini tasdiqlaydigan hujjatni taqdim etishi lozimligini;

Sun'iy intellekt tomonidan tayyorlangan ishlarda sun'iy intellekt ishlatilgan bo'lsa, unda generativ sun'iy intellekt tomonidan yozilgan har bir til, aniq tekshirish uchun inson tomonidan an'anaviy yuridik bazalar yoki chop etilgan manbalardan foydalanganligini tasdiqlaydigan hujjatni taqdim etishi lozimligini nazarda tutadi.

Sudya Starrning qoidasi, bu sertifikatlash zarurligini tushuntiradi, chunki hozirgi holatdagi generativ sun'iy intellekt platformalari *"gallyutsinatsiyalar"* va *"xatoliklar"* bilan yuzlashishi mumkin. Bu qoidada, advokatlar qonunlarga qat'iy rioya qilishi va individual fikrlarini bir chetga surish uchun qasamyod qilishgan bo'lsada, generativ sun'iy intellekt inson tomonidan yaratilgan dasturlarning natijasi ekanligi va bu dasturlarning shunday qasamyodga ega bo'lmaganligi aytiladi. Bu qoidalar, huquqiy jamoatchilikda generativ sun'iy intellektga nisbatan tobora ortib borayotgan xavotirlarni ifodalaydi, chunki sun'iy intellektga haddan tashqari tayanish, ishlarning natijasiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan xatoliklarga olib kelishi ehtimoli bor. Sudya Starrning buyrug'ida, shuningdek, quyidagi natijalarga olib kelishi mumkin bo'lgan bo'shliqni to'ldirish haqida ham bayon qilingan, ya'ni agar biror tomon platformaning huquqiy hujjat tayyorlash uchun zarur aniqlik va ishonchliligiga ishonsa, u holda ushbu ishni ko'rib chiqishga ruxsat so'rashi va nega bunday platforma ishlatilishini tushuntirishi kerak. Shu sababli, agar biror tomon o'z sertifikatini sud hujjatlarida ko'rsatmasa va ular sudning maxsus talablarini o'qiganini va imzolagan har qanday hujjat uchun javobgar bo'lishlarini tushunganini tasdiqlamasa, sud hujjatlarni ish jarayonlariga qo'shishni rad etadi. Sudya Starrning buyruqlarida sun'iy intellektidan foydalanganligini tasdiqlash uchun sertifikatlash talablarini aniq bayon qilishi va ularni topshirishi talab qilinadi.

Shuningdek, AQSh Xalqaro Savdo Sudi sudyasi Stefen Alexander Vaden "Sun'iy intellekt haqida buyruq" chiqardi.[18] Sudya Vadenning buyruqlari, birinchi

navbatda, axborot maxfiyligini saqlashga bo‘lgan tashvishlari bilan boshlanadi. Sudya generativ sun’iy intellekt dasturlari egalari foydalanuvchilardan olingan ma’lumotlar saqlanmasligini ta’kidlasalar ham, ushbu tizimlar har bir foydalanuvchi bilan olib borilgan muloqotlardan o‘rganadi va muloqot tarkibidagi maxfiy axborotni mustaqil ravishda ajratib ko‘rsatish imkoniyatiga ega emasligini ta’kidlaydi. Sudya Vaden tomonidan belgilangan tartibga ko‘ra, ChatGPT yoki Google Bard kabi generativ sun’iy intellekt dasturlari orqali yaratilgan hujjatlar quyidagi talablarni o‘z ichiga olishi lozim:

birinchidan, matnda sun’iy intellektdan foydalanilganligi va uning qaysi qismlari sun’iy intellekt yordamida tayyorlangani haqida aniq ko‘rsatma berilishi;

ikkinchidan, generativ sun’iy intellektdan foydalanish jarayonida maxfiy yoki tijorat ma’lumotlarining ruxsatsiz shaxslarga oshkor qilinmaganligini tasdiqlovchi maxsus sertifikat ilova qilinishi shart. Shu munosabat bilan, sudya Vaden sun’iy intellektdan foydalanishni to‘liq taqiqlamagan, balki maxfiylik bilan bog‘liq xavotirlarning holatlarga qarab ortishi yoki kamayishini inobatga olgan.

AQSh Pensilvaniya shtatining sharqiy tumanidagi federal sudyasi Maykl Beylson 2023-yil 6-iyun kuni generativ sun’iy intellekt haqida yana bir umumiy buyruq chiqardi. [19] Sudya Beylsonning buyruqlari, sudya Starr va sudya Vadenning buyruqlari kabi ochiqlikni talab qiladi, ya’ni har qanday advokat yoki o‘zini-o‘zi himoya qiluvchi da’vogar, agar ular generativ sun’iy intellektdan biron bir hujjatni tayyorlashda foydalangan bo‘lsa, buni aniq va oddiy bayon qilishlari, barcha huquqiy havolalar yoki dalillarni tekshirishi, ularning to‘g‘riligini tasdiqlashlari shart.

Illinoys shtatining Shimoliy okrugi magistrat sudyasi Gabriel Fuentes sudya Starrning yondashuvidan farqli o‘laroq, generativ sun’iy intellektdan foydalanishga nisbatan ehtiyotkor va izchil yondashuvni taklif etadi.[20] O‘z buyrug‘ida Mata v. Avianca Inc. ishi va sudya Starrning qaroriga havola qilgan holda, generativ sun’iy intellektdan foydalanilgan hujjatlar uchun alohida tartibni belgilaydi. Xususan, agar biron bir taraf huquqiy tadqiqot yoki sudga taqdim etiladigan hujjatlarni tayyorlashda generativ sun’iy intellekt vositalaridan foydalangan bo‘lsa, ular bu holatni ochiq va oshkora tarzda bayon etishi, shuningdek, qo‘llanilgan aniq sun’iy intellekt vositasi va undan foydalanish shaklini hujjatda ko‘rsatishi shart. Sudya Fuentes o‘z yondashuvini sudya Vadenning maxfiylik tamoyillariga asoslangan pozitsiyadan farqli ravishda, sud oldidagi rostgo‘ylik va halollik tamoyillariga tayanib asoslagan. Bu esa, sud amaliyotida oshkoralik va ishonchlilik tamoyillarining ustuvor ahamiyat kasb etishini anglatadi.

Xulosa o‘rnida shuni alohida ta’kidlash joizki, sun’iy intellekt texnologiyalarining, xususan, generativ til modellari asosida ishlab chiqilgan platformalarning tez sur‘atlarda taraqqiy etishi huquqiy sohada sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Jumladan, *bir tomondan*, huquqni qo‘llash amaliyotida generativ sun’iy intellekt huquqiy professionallarga ko‘p vaqt talab qiladigan va takroriy ishlarni avtomatlashtirish orqali murakkab va strategik ishlar bilan shug‘ullanish imkonini yaratgan bo‘lsa, *boshqa tomondan*, ma’lum bir xavf-xatarlarni, ya’ni ushbu sun’iy intellekt tizimlarining “gallyutsinatsiya” deb nomlanuvchi noto‘g‘ri, asossiz va uydirma xulosalarni yaratish qobiliyati huquqiy ishonchlilik va odillik tamoyillariga

bevosita tahdid solmoqda. Mazkur maqolada tahlil qilingan holatlar, xususan, BMT, AQSh Oliy sudi va okrug sudyalari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shundan dalolat bermoqdaki, sun'iy intellektning noto'g'ri xulosalari huquqiy professionallar, ya'ni sudlar, prokuratura organlari va advokatlarning ish jarayonlarining qonuniyligi, adolatli tashkil etilishi va eng muhimi, inson huquqlarini ta'minlash nuqtai nazaridan xavfli bo'lishi mumkin. Huquqiy faoliyatda asosiy tamoyil hisoblangan aniqlik, dalillarga tayangan holda xulosa chiqarish va javobgarlik mezonlari sun'iy intellekt tizimlariga xos bo'lgan statistik xatoliklar, ehtimollikka asoslangan yondashuvlar hamda faktik asosga ega bo'lmagan ijodiy javoblar bilan nomuvofiqdir. Shu bois, *sun'iy intellektning gallyutsinatsiyalari bilan bog'liq huquqiy xavflarni chuqur tahlil qilib, ularning oldini olish bo'yicha axloqiy va huquqiy qoidalarini ishlab chiqish va javobgarlik chegaralarini belgilash zarurati sababli quyidagi tavsiyalarni berish maqsadga muvofiq bo'ladi:*

Birinchidan, huquqiy mutaxassislar tomonidan sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish jarayoni inson markaziy rol o'ynaydigan, axloqiy-ijtimoiy mas'uliyat tamoyillariga asoslangan yondashuvni talab etadi. Sun'iy intellekt vositalari mustaqil qaror qabul qiluvchi subyekt emas, balki faqatgina yordamchi funksiyani bajaruvchi texnologik yechim sifatida, insoniy nazorat ostida, kasbiy mas'uliyat va natijaviy hujjat ustidan to'liq huquqiy javobgarlik doirasida qo'llanilishi lozim. Bu esa, huquqiy tizimda texnologik innovatsiyalarni joriy etishda ehtiyotkorlik, ehtimoliy xatoliklarni oldini olish va inson huquqlari ustuvorligini ta'minlashning zarurligini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, huquqiy professionallarning kasb etikasi qoidalariga sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishga doir maxsus standartlar, ya'ni axloqiy va texnik qoidalar kiritilishi zarur. Bunday qoidalar, bir tomondan, sun'iy intellektdan mas'uliyatli, shaffof va inson huquqlariga zid bo'lmagan tarzda foydalanishni ta'minlasa, boshqa tomondan, huquqiy mutaxassislarning axloqiy javobgarligini mustahkamlovchi nazorat mexanizmini shakllantiradi. Ayniqsa, adolat, xolislik va professional mustaqillik kabi axloqiy tamoyillar sun'iy intellekt vositalarining imkoniyatlari bilan uyg'unlashgan holda huquqiy amaliyotda qat'iy rioya etilishi lozim.

Uchinchidan, huquqni qo'llash amaliyotida sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish jarayonida yaratilgan hujjatlarning ishonchliligi va huquqiy maqbulligini ta'minlash maqsadida *"insoniy verifikatsiya"*, ya'ni *inson tomonidan yakuniy tekshiruv va baholash mexanizmini (AI+Human Verification=Trusted Legal Output)* joriy etish zaruratga aylandi. Bunday verifikatsiya kasbiy mas'uliyatni kuchaytirib, sun'iy intellekt tomonidan yuzaga keltirilgan potensial xatoliklar, huquqiy noaniqliklar yoki gallyutsinatsiyalarni aniqlash va bartaraf etish imkonini beradi. Har qanday sun'iy intellekt yordamida ishlab chiqilgan hujjat huquqiy professionallar tomonidan faktlar, huquqiy asoslar, axloqiy me'yorlar va fuqarolar manfaati nuqtai nazaridan mustaqil ravishda baholanishi lozim.

To'rtinchidan, ma'lumotlar maxfiyligi, ularning muhofazasi, kiberxavfsizlik va shaxsga oid ma'lumotlar sun'iy intellektni yaratish, sinovdan o'tkazish, joriy etish va undan foydalanishning barcha bosqichlarida qat'iy himoya qilinishi zarur. Bu borada, huquqni muhofaza qiluvchi organlarning ish yurituvdagi ma'lumotlarning

muhofazasini kuchaytirish maqsadida sun'iy intellekt texnologiyalarining yagona mahalliy serverlarini, xavfsiz (shifrlangan) sun'iy intellekt vositalarini yaratish va tatbiq qilish lozim. Chunki, ko'plab sun'iy intellekt modellarining ishlashi internetga ulanadigan tizimlar yoki tashqi serverlar orqali amalga oshiriladi, buning natijasida fuqarolar shaxsiy ma'lumotlarining ruxsatsiz ravishda tarqalishi va begona shaxslarning qo'lga o'tishi xavfini oshiradi. Shu boisdan, shaxsga oid ma'lumotlarni ochiq platformalardagi sun'iy intellekt xizmatlariga yuklamaslik, har bir sun'iy intellekt vositasi bilan ishlashdan oldin uning maxfiylik siyosati va ma'lumotlar xavfsizligi shartlari bilan tanishish lozim.

Beshinchidan, prokuratura organlari yoki advokatlar tomonidan sudga taqdim etish maqsadida tayyorlangan hujjatlar yoki boshqa ish hujjatlari (*masalan, tahliliy ma'lumotlar, xulosalar, protsessual qarorlar*) generativ sun'iy intellekt vositalaridan foydalangan bo'lsa, ular bu holatni ochiq va oshkora tarzda bayon etishi, shuningdek, qo'llanilgan aniq sun'iy intellekt vositasi va undan foydalanish shaklini alohida tartibda hujjat (maxsus sertifikat) ilova qilinishi lozim. Shu bilan birga, foydalanilgan sun'iy intellekt tizimining nomi, versiyasi, foydalanish maqsadi va ushbu texnologiyadan foydalanilgani haqida bevosita manfaatdor shaxs (mijoz, fuqaro) oldindan xabardor qilingani, bu holat esa yozma shaklda tasdiqlanishi ham ko'rsatilishi zarur. Bu yondashuv sud jarayonlarida oshkoralik, ishonchlilik va protsessual adolat tamoyillarini ta'minlashga xizmat qiladi.

Oltinchidan, sun'iy intellekt gallyutsinatsiyalarini *maxsus anti-gallyutsinatsiya usullari yordamida*, xususan, *inson fikr-mulohazalaridan olingan mustahkamlovchi o'rganish orqali* kamaytirish mumkin. Xususan, model noto'g'ri yoki havolalar keltirilgan manbalarga asoslanmagan ma'lumot taqdim etganda, insonning huquqiy bilimlari orqali to'g'ri yo'naltiriladi va shu tariqa modelning ishonchliligi va aniqligi oshiriladi. *Ko'p manbali tasdiqlash (Cross-referencing) usuli orqali* sun'iy intellekt modellari bir yoki bir nechta manba orqali ma'lumotlarni tekshirishga o'rgatilsa, uning gallyutsinatsiya qilish ehtimolliklarini kamaytiradi. Ya'ni, ma'lumotni bir necha turli manba bilan taqqoslab, aniqlik va ishonchlilik darajasi oshiriladi. *Yodlangan ma'lumotlar va faktlar bilan boyitish usuli orqali* modelga tasdiqlangan ma'lumotlar bazasini kiritish va uni o'qitish orqali yodlangan, tekshirilgan faktlarga tayanish imkoniyati kuchaytiriladi. Bu esa, o'z navbatida, noto'g'ri yoki o'ylab topilgan javoblarning oldini oladi. Shuningdek, model ijodiylik va yangilikka e'tibor qaratganda, noto'g'ri ma'lumot berish ehtimoli ortadi. Shu sababli, *yangilik va foydali ma'lumot o'rtasida muvozanatni saqlash usuli orqali* modellarni tayyorlashda yangilik va foydali, ishonchli ma'lumot o'rtasida balansni saqlash zarur. Bu jarayonda faqatgina yangilikka emas, balki real va foydali mazmuniga ham alohida ahamiyat berish lozim.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. [https://en.wikipedia.org/wiki/Hallucination_\(artificial_intelligence\)#::~text=In%20the%20field%20of%20experiences.%5B6%5D](https://en.wikipedia.org/wiki/Hallucination_(artificial_intelligence)#::~text=In%20the%20field%20of%20experiences.%5B6%5D;);
2. Seife, Charles (13 December 2022). "The Alarming Deceptions at the Heart of an Astounding New Chatbot". Slate. Archived from the original on 26 March 2023. Retrieved 16 February 2023;

3. Weise, Karen; Metz, Cade (1 May 2023). "When A.I. Chatbots Hallucinate". *The New York Times*. ISSN 0362-4331. Archived from the original on 4 April 2024. Retrieved 8 May 2023;
4. Edwards, Benj (6 April 2023). "Why ChatGPT and Bing Chat are so good at making things up". *Ars Technica*. Archived from the original on 11 June 2023. Retrieved 11 June 2023;
5. Broad, William J. (23 December 2024). "How Hallucinatory A.I. Helps Science Dream Up Big Breakthroughs". *The New York Times*;
6. Jiang, Che. "AI Hallucinations: A Misnomer Worth Clarifying". Retrieved 2 April 2024;
7. Creamer, Ella (15 November 2023). "'Hallucinate' chosen as Cambridge dictionary's word of the year". *The Guardian*. Retrieved 7 June 2024;
8. Ji, Ziwei; Lee, Nayeon; Frieske, Rita; Yu, Tiezheng; Su, Dan; Xu, Yan; Ishii, Etsuko; Bang, Ye Jin; Madotto, Andrea; Fung, Pascale (31 December 2023). "Survey of Hallucination in Natural Language Generation". *ACM Computing Surveys*. **55** (12): 1–38. [arXiv:2202.03629](https://arxiv.org/abs/2202.03629). doi:10.1145/3571730;
9. <https://arxiv.org/html/2503.23674v1>;
10. The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) // <https://ru.wikipedia.org>
11. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf00.;>
12. Ed Cohen, *Most Judges Haven't Tried ChatGPT, and They Aren't Impressed*, NAT'L JUD. COLL. (July 21, 2023), [https://www.judges.org/news-and-info/most-judges-havent-tried-chatgpt-andtheyarentimpressed/#:~:text=Of%20the%2033%20judges%20who,technology%20isn't%20reliable%20enough%20\[https://perma.cc/79Z8-LYR7\]](https://www.judges.org/news-and-info/most-judges-havent-tried-chatgpt-andtheyarentimpressed/#:~:text=Of%20the%2033%20judges%20who,technology%20isn't%20reliable%20enough%20[https://perma.cc/79Z8-LYR7]);
13. Quinn Ritzdorf, *Colorado Springs Attorney Says ChatGPT Created Fake Cases He Cited in Court Documents*, KRDO (June 13, 2023, 5:30 PM), <https://krdo.com/news/2023/06/13/coloradosprings-attorney-says-chatgpt-created-fake-cases-he-cited-in-court-documents/> [<https://perma.cc/8CNCQFN8>];
14. Robot lawyers don't have disciplinary hearings-real lawyers do: the ethical risks and responses in using generative artificial intelligence. Hon. John G. Browning.10_40_4_browning_final.pdf-Foxit Reader;
15. <https://calmatters.org/economy/technology/2024/06/face-recognition-technology-california/#:~:text=Tests%20by%20researchers%20have%20shown,in%20a%20data%20base%20is%20outdated;>
16. E.g., Pranshu Verma & Will Oremus, *These Lawyers Used ChatGPT to Save Time. They Got Fired and Fined.*, WASH. POST, <https://www.washingtonpost.com/technology/2023/11/16/chatgpt-lawyerfired-ai/> [<https://perma.cc/TCU3-QLAW>] (Nov. 16, 2023, 10:39 AM);
17. Judge Brantley Starr – Judge Specific Requirements: Mandatory Certification Regarding Generative Artificial Intelligence, *U.S. DIST. CT. N. DIST. TEX.*, <https://www.txnd.uscourts.gov/judge/judge-brantley-starr> [<https://perma.cc/C5XR-89LP>];
18. Hon. Stephen Alexander Vaden, United States Court of International Trade, Order on Artificial Intelligence 1 (June 8, 2023) [hereinafter Court of International Trade AI Order], <https://www.cit.uscourts.gov/sites/cit/files/Order%20on%20Artificial%20Intelligence.pdf> [<https://perma.cc/DZ2N-JTJC>];
19. J. Michael M. Baylson, United States District Court for the Eastern District of Pennsylvania, Standing Order Re: Artificial Intelligence ("AI") in Cases Assigned to Judge Baylson (June 6, 2023), <https://www.paed.uscourts.gov/sites/paed/files/documents/procedures/Standing%20Order%20Re%20Artificial%20Intelligence%206.6.pdf> [<https://perma.cc/37VL-A97L>];

20. Mag. J. Gabriel A. Fuentes, United States District Court for the Northern District of Illinois, Standing Order for Civil Cases Before Magistrate Judge Fuentes, at 2 (May 31, 2023), [https://www.ilnd.uscourts.gov/assets/documents/forms/judges/Fuentes/Standing%20Order%20Fo20Civil%20Cases%20Before%20Judge%20Fuentes%20rev%27d%205-31-23%20\(002\).pdf](https://www.ilnd.uscourts.gov/assets/documents/forms/judges/Fuentes/Standing%20Order%20Fo20Civil%20Cases%20Before%20Judge%20Fuentes%20rev%27d%205-31-23%20(002).pdf) [<https://perma.cc/5PZ4-Z42P>].

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

INTERNATIONAL LABOR STANDARDS AND REGULATION OF WORKING CONDITIONS

Burxonov Shahzod Burxon o'g'li

Master's Student in Mass Media Law

E-mail: shahzodburxonov90@gmail.com

Abstract. This article analyzes international labor standards and legal regulations governing working conditions. Special attention is given to the conventions and declarations adopted by the United Nations and the International Labour Organization (ILO), as well as the principles aimed at protecting labor rights at the international level.

Keywords: International labor law, working conditions, workers' rights, International Labour Organization (ILO), United Nations, labor legal regulations, discrimination.

XALQARO MEHNAT STANDARTLARI VA MEHNAT SHAROITLARINI TARTIBGA SOLISH

Burxonov Shahzod Burxon o'g'li,

Ommaviy axborot vositalari huquqi magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada xalqaro mehnat standartlari va mehnat sharoitlarini tartibga soluvchi huquqiy normativlar tahlil qilinadi. Maqolada, ayniqsa, BMT va Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT) tomonidan qabul qilingan konvensiyalar va deklaratsiyalar, shuningdek, mehnat huquqlarining xalqaro miqyosda himoya qilinishiga qaratilgan tamoyillar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Xalqaro mehnat huquqi, mehnat sharoitlari, ishchi huquqlari, Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT), BMT, mehnat huquqiy normativlari, diskriminatsiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N70>

Inson huquqlarining asosiy tarkibiy qismlaridan biri sifatida mehnat qilish huquqi va uning munosib sharoitlarda amalga oshirilishi zamonaviy huquqiy davlatlar siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Global mehnat bozorida adolatli va xavfsiz mehnat muhitini shakllantirish, ishchilarning ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish, mehnat huquqlari kafolatini ta'minlash maqsadida xalqaro miqyosda qabul qilingan normativ hujjatlar muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, Xalqaro Mehnat Tashkiloti (XMT) tomonidan ishlab chiqilgan mehnat standartlari ushbu yo'nalishdagi huquqiy tartibga solishning asosiy poydevorini tashkil etadi. Xalqaro mehnat standartlari zahirida inson qadr-qimmatini yuksaltirish, mehnatkashlarning asosiy huquqlari va erkinliklarini himoya qilish, diskriminatsiya, ekspluatatsiya va majburiy mehnatning oldini olishga qaratilgan yondashuvlar mujassam. Shu bilan birga, ushbu standartlar milliy qonunchilik tizimlariga integratsiyalashuvi, ularning samarali tatbiqi va nazorat mexanizmlarining mustahkamlanishi zamonaviy huquqshunoslik fanining dolzarb ilmiy-tadqiqot yo'nalishlaridan biriga aylangan.

Mazkur tezisda xalqaro mehnat standartlarining mazmun-mohiyati, ularning mehnat sharoitlarini tartibga solishdagi roli, hamda ularning milliy huquq tizimiga implementatsiyasi jarayonlari tahlil qilinadi. Shuningdek, mavjud xalqaro tajribalar asosida O'zbekiston Respublikasida mehnat sharoitlarini yaxshilash bo'yicha ilg'or huquqiy mexanizmlarni takomillashtirish masalalari yoritiladi.

Xalqaro mehnat standartlari Xalqaro Mehnat Tashkiloti (XMT) doirasida ishlab chiqilgan xalqaro-huquqiy me'yorlar bo'lib, ularning asosiy vazifasi mehnat munosabatlarini ijtimoiy adolat, tenglik va inson huquqlari tamoyillari asosida tartibga solishdan iboratdir. XMT 1919-yilda Versal shartnomasining XV qismiga binoan tashkil etilgan bo'lib, bugungi kunga kelib 187 ta davlat a'zo hisoblanadi.

2024-yil holatiga ko'ra, XMT tomonidan 190 ta konvensiya va 206 ta tavsiyanoma qabul qilingan. Ular ichida quyidagi 8 ta asosiy konvensiya alohida ahamiyatga ega bo'lib, ular "fundamental" deb tan olingan

Mehnat sohasidagi xalqaro-huquqiy tartibga solish — bu mehnatga oid munosabatlarni, ya'ni mehnatni qo'llash, uning shartlari, mehnatni muhofaza qilish, ishchilarning individual va jamoaviy manfaatlarini himoya qilish bilan bog'liq munosabatlarni xalqaro normativ-huquqiy hujjatlar va davlatlar o'rtasidagi kelishuvlar (ko'p tomonlama va ikki tomonlama shartnomalar) asosida tartibga solishdir. Xalqaro-huquqiy tartibga solish o'z ifodasini BMT, XMT (Xalqaro Mehnat Tashkiloti), mintaqaviy davlatlar ittifoqlari tomonidan qabul qilingan hujjatlarda, shuningdek, turli davlatlar o'rtasida tuzilgan ikki va ko'p tomonlama bitimlarda mustahkamlangan mehnat normalari shaklida topadi[1].

Xususan, 1948-yil 10-dekabrda BMT Bosh Assambleyasi tomonidan qabul qilingan mashhur Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 23-moddasida shunday deyilgan: "Har bir inson mehnat qilish, ishni erkin tanlash, adolatli va qulay mehnat sharoitlariga ega bo'lish hamda ishsizlikdan himoyalaniish huquqiga ega"[2].

Bundan tashqari, mazkur deklaratsiyada har bir kishining teng mehnatga teng haq olish, adolatli ish haqi bilan ta'minlanish, kasaba uyushmalarini tuzish va ularga a'zo bo'lish huquqlari ham mustahkamlab qo'yilgan. Shu tariqa, Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi mehnat huquqining xalqaro miqyosda tan olingan muhim huquq sifatida e'tirof etilgan ilk xalqaro-huquqiy hujjati bo'lib tarixda muhrlandi.

Mehnat huquqining xalqaro huquq doirasida keyingi rivojlanish bosqichini esa 1966-yilda Nyu-York shahrida qabul qilingan Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt tashkil etdi. Ushbu paktning 6-moddasida ishtirokchi davlatlar har bir insonning "O'zi erkin tanlagan yoki rozilik bildirgan mehnat faoliyati orqali hayot kechirish imkoniyatiga ega bo'lish huquqini" tan olganliklari qayd etiladi va mazkur huquqni ta'minlash uchun zarur choralar ko'rilishi lozimligi belgilangan[3].

Mehnat munosabatlarini tartibga solishda BMT hujjatlari orasida asosiy manbalar 1966-yilda qabul qilingan "Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt" hamda "Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt" hisoblanadi. Mazkur ko'p tomonlama shartnomalarning o'ziga xos jihati shundan iboratki, ular Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasiga nisbatan ishchilarga beriladigan huquqlarni yanada kengroq doirada belgilaydi. Bundan tashqari, ayniqsa birinchi hujjatda ushbu paktga kiritilgan normalarga rioya etilishini nazorat qilish mexanizmi ham nazarda tutilgan [10].

Bundan tashqari, mehnat sohasida BMT tomonidan qabul qilingan diskriminatsiyaga qarshi konvensiyalar alohida ahamiyatga ega. Ushbu hujjatlar xalqaro huquqning umumiy qoidalari va tamoyillarini o'z ichiga olgan bo'lib, mehnat munosabatlarining subyektlari huquqiy maqomining asosini tashkil qiladi va turli davlatlar o'rtasida mehnat sohasida hamkorlikning huquqiy poydevorini yaratadi.

Xalqaro mehnat huquqining o'ziga xos xususiyati shundaki, u umumiy xalqaro huquq tamoyillarining tatbiq etilishi bilan birga, ushbu sohaga xos bo'lgan mustaqil huquqiy tartibga solish prinsiplari bilan ham ajralib turadi.

Umumiy xalqaro huquq tamoyillari – bu BMT Nizomida, 1970-yildagi Davlatlar o'rtasidagi do'stona munosabatlar to'g'risidagi xalqaro huquq tamoyillari Deklaratsiyasida hamda 1975-yildagi Yevropa Xavfsizlik va Hamkorlik Kengashining Yakunlovchi Aktida mustahkamlangan asosiy 10 tamoyildir [4].

Mehnat munosabatlarini xalqaro-huquqiy tartibga solish prinsiplari esa 1944-yil 10-mayda qabul qilingan Xalqaro Mehnat Tashkilotining maqsad va vazifalariga doir Filadelfiya deklaratsiyasida o'z ifodasini topgan. Unga ko'ra, quyidagi asosiy prinsiplarga amal qilinadi [5]:

a) Mehnat — bu tovar emas. Mehnatning tovar sifatida qaralmasligi prinsipi 1919-yilda tuzilgan tinchlik shartnomalarining mehnatga oid moddalariga kiritilgan bo'lib, bu g'oya XIX asr irland iqtisodchisi Jon Kells Ingramning insonparvarlik qarashlari ta'sirida shakllangan. U mehnatni ishchining shaxsiyatidan ajratib bo'lmasligini, ish beruvchi bilan ishchi o'rtasidagi munosabatlar axloqiy qadriyatlarga asoslanishi lozimligini va bu munosabatlar oddiy tovar oldi-sotdisiga tenglashtirilmasligi kerakligini ta'kidlagan. Mazkur prinsipni Filadelfiya deklaratsiyasiga kiritish tashabbusi aynan AQSh delegatsiyasi tomonidan ilgari surilgan, sababi shundaki, bu prinsip AQSh qonunchiligida — xususan, 1914-yildagi Kleyton qonunida allaqachon mustahkamlangan edi.

b) So'z erkinligi va kasaba uyushmalari faoliyati erkinligi — doimiy taraqqiyotning ajralmas shartidir.

c) Dunyoning istalgan nuqtasida mavjud bo'lgan qashshoqlik butun insoniyat farovonligiga tahdid soladi.

d) Muhtojlikka qarshi kurash har bir davlatda izchil va qat'iy olib borilishi lozim bo'lib, bu borada xalqaro miqyosda uzluksiz va birgalikdagi sa'y-harakatlar amalga oshirilishi kerak. Bunday hamkorlikda ishchilar va ish beruvchilarning vakillari hukumat vakillari bilan teng huquqli tarzda ishtirok etib, erkin muhokama va demokratik qarorlar qabul qilish orqali umumiy farovonlikka erishishga xizmat qiladilar.

1998-yilda Mehnat bo'yicha Xalqaro Tashkilotning (XMT) Mehnat sohasidagi asosiy tamoyillar va huquqlar to'g'risidagi Deklaratsiyasi qabul qilingandan buyon quyidagi tamoyillar keng e'tirof etilgan asosiy me'yorlar sifatida shakllandi[10]:

a) birlashish erkinligi va jamoaviy muzokaralar o'tkazish huquqining amalda tan olinishi;

b) Majburiy mehnatning barcha shakllarini bekor qilish;

v) bolalar mehnatini samarali taqiqlash;

g) mehnat va bandlik sohasida kamsitishlarning oldini olish.

Mazkur tamoyillar Deklaratsiyada "asosiy" (fundamental) deb e'lon qilingan bo'lib, ular har bir a'zo davlat tomonidan muayyan XMT konvensiyasini ratifikatsiya qilgan yoki qilmaganidan qat'iy nazar, tashkilot nizomi va unga ilova qilingan 1944-yilgi Filadelfiya

deklaratsiyasiga qo'shilganlikning o'zi bilan bajarilishi shart bo'lgan majburiyatlar sifatida e'tirof etiladi[6].

Tadqiqotchi D.V. Chernyaeva ushbu tamoyillarning tarixiy ildizlarini tahlil qilar ekan, quyidagicha ta'kidlaydi: "Bunday tamoyillar ilk bor 1919-yilgi Versal tinchlik shartnomasining XIII qismining 427-moddasi hamda 1941-yilgi Atlantika xartiyasining 6 va 7-xatboshilarida shakllantirilgan. Keyinchalik, 1944-yilda XMT o'zining maqsad va vazifalariga doir Filadelfiya deklaratsiyasini tayyorlar ekan, mazkur prinsiplardan bir qismini Versal shartnomasidan olib, ularning shakli va mazmunini ma'lum darajada qayta ishlagan"[7].

Mehnat sohasida insonning eng muhim huquqlaridan biri bu — mehnat qilish huquqi hisoblanadi. Har bir ijtimoiy davlatda inson uchun munosib hayotni ta'minlash va uning erkin rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishda asos bo'lib xizmat qiladigan omil bu — erkin, munosib va kafolatlangan mehnatdir.

1948-yil 10-dekabrda BMT Bosh assambleyasi tomonidan qabul qilingan Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 23-moddasida quyidagi normalar mustahkamlangan:

- Har bir inson mehnat qilish, hech qanday to'siqlarsiz, erkin va ixtiyoriy ravishda kasb tanlash huquqiga ega.
- Har bir inson adolatli va qulay mehnat sharoitlariga, shuningdek, ishsizlikdan himoyalaniş huquqiga ega.
- Har bir inson, hech qanday kamsitishsiz, teng mehnat uchun teng haq olish huquqiga ega[10].

1966-yildagi BMT Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi paktida qonun oldida barcha uchun tenglikni e'lon qilish va diskriminatsiyani taqiqlashdan tashqari, ayniqsa ish haqi tengligi masalasi alohida ta'kidlangan[10].

Mehnat sohasida kamsitishni oldini olish, xalqaro huquqda mehnat va bandlik sohasida teng huquq va imkoniyatlarni ta'minlash uchun zarur shart sifatida tan olinadi. XMTning 2030-yilgacha bo'lgan siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri — ayollar va qizlarga nisbatan barcha shakldagi kamsitishni bartaraf etishdir[11].

Mehnat sohasida kamsitishni oldini olish, uni oldini olish, taqiqlash va yo'q qilish bo'yicha eng asosiy choralar 1958-yildagi 111-sonli Konvensiya va 111-sonli Rekomendatsiyada ta'riflangan. Bu tamoyillar, shuningdek, 1962-yildagi 117-sonli Konvensiya va 1947-yildagi 82-sonli Konvensiyada ham o'z aksini topgan. Xususan, mehnat va bandlik sohasidagi ayollar va erkaklar uchun teng mehnat haqi ta'minlanishi kerakligi haqidagi umumiy tamoyillar 1951-yildagi 100-sonli Konvensiya va 90-sonli Rekomendatsiyada qayd etilgan.

Keyinchalik, o'ziga xos tarzda, oilaviy majburiyatlarga ega shaxslarni kamsitishdan himoya qilish masalasi xalqaro miqyosda alohida muhokama qilindi. Bu sohadagi diskriminatsiyani oldini olish va unga qarshi kurashish, 1955-yildagi 156-sonli Konvensiya va 165-sonli Rekomendatsiyada — "Erkaklar va ayollar uchun teng muomala va teng imkoniyatlar: oilaviy majburiyatlarga ega ishchilar" masalasiga alohida e'tibor qaratilgan.

O'zbekiston Respublikasi 1992-yilda XMTga a'zo bo'lgan. Bugungi kungacha mamlakat XMTning 40 dan ortiq konvensiyasini, jumladan yuqorida tilga olingan 8 ta asosiy konvensiyaning barchasini ratifikatsiya qilgan. Bu konvensiyalarning milliy qonunchilikdagi aks etishiga quyidagilar misol bo'la oladi: 2023-yil 30-dekabrda qabul qilingan yangi tahrirdagi

O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi XMT konvensiyalariga to'laqonli moslashtirilgan. Masalan:

- 3-modda: Mehnat sohasida kamsitish taqiqlanadi;
- 6-modda: Majburiy mehnatga yo'l qo'yilmasligi qat'iy belgilangan;
- 226-modda: Ishlab chiqarishda mehnatni muhofaza qilish talablari qat'iylashtirilgan;
- 259–262-moddalar: Ish beruvchining xavfsiz mehnatni ta'minlash bo'yicha majburiyatlari belgilangan.

2019-yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5815-sonli Farmoni bilan "Xalqaro mehnat tashkiloti bilan hamkorlikni kengaytirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturi" tasdiqlangan. Ushbu dastur asosida XMT ekspertlari bilan hamkorlikda 2020–2024-yillarda 3 000 dan ortiq ish beruvchi va HR xodimlar o'qitildi. XMT va "Cotton Campaign" tashkilotlari 2022-yilda bergan xulosalarga ko'ra, O'zbekistonda paxtachilik sohasida tizimli majburiy mehnat va bolalar mehnatiga barham berilgan. Bu xalqaro mehnat tarixida muhim burilish sifatida e'tirof etildi [8].

2023-yilda AQSh Mehnat departamenti tomonidan tuzilgan "Bolalar va majburiy mehnat asosida ishlab chiqariladigan mahsulotlar ro'yxati" dan O'zbekiston paxtasi chiqarib tashlandi. 2022-yilda Prezident qarori bilan tashkil etilgan "Mehnat xavfsizligi va salomatligi milliy inspeksiyasi" ish beruvchilarda xavfsiz ish sharoitlarini yaratish bo'yicha 2023-yilda 24 000 dan ortiq tekshiruv o'tkazgan, 800 dan ortiq holatda qonunbuzarlik aniqlanib, 300 ga yaqin mansabdor javobgarlikka tortilgan[9].

"Xavfsiz mehnat yili" (2023) doirasida O'zbekiston bo'ylab 70 mingga yaqin xodim ishtirokida mehnat muhofazasi bo'yicha treninglar o'tkazilgan. Yangi kodeksga muvofiq, 2024-yildan boshlab ishchilar xavfsizligi uchun "Mehnat xavfsizligi fondlari" tashkil etilishi va monitoring mexanizmlarining joriy etilishi belgilandi.

Germaniyada Betriebsrat (ishchi kengashlari) orqali mehnat sharoitlari ustidan nazorat amalga oshiriladi. Shvetsiyada tripartizm modeli asosida ish beruvchi, kasaba uyushmalari va davlat vakillari ishtirokida ish sharoitlari bo'yicha doimiy ijtimoiy muloqot olib boriladi.

O'zbekistonda esa 2023-yilgi Mehnat kodeksi asosida ijtimoiy sheriklik mexanizmi huquqiy maqomga ega bo'lib, Kasaba uyushmalari federatsiyasi orqali 2024-yilda 18 tarmoq bitimi va 300 dan ortiq jamoaviy shartnomalar tuzilgan.

Mehnat huquqlari xalqaro huquq tizimida katta ahamiyatga ega bo'lib, ularning asosiy mazmuni insonning mehnat qilish huquqi va bu huquqni himoya qilishga qaratilgan. Insonning mehnat huquqlari har bir davlatda erkin, adolatli va kafolatlangan sharoitda amalga oshirilishi kerak. Buning uchun xalqaro huquqiy hujjatlar, xususan, BMT Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi, MXT Deklaratsiyasi va BMT Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi Pakt muhim huquqiy asoslarni taqdim etadi. Bu hujjatlar insonlarga mehnat qilishda erkinlik, tenglik va adolatli sharoitlarni ta'minlashni ta'minlashni maqsad qiladi.

XMTning 1998-yilgi Deklaratsiyasi mehnat sohasidagi asosiy tamoyillarni belgilab berdi, jumladan, birlashish erkinligi, majburiy mehnatni taqiqlash, bolalar mehnatini taqiqlash va kamsitishlarga qarshi kurashish kabi prinsiplarni ajratib ko'rsatdi. Shuningdek, xalqaro huquq kamsitishlarni oldini olish, ayniqsa, ayollar va qizlarga nisbatan teng huquqlarni ta'minlashga katta e'tibor qaratmoqda.

Xalqaro huquq mehnat sohasida barcha shaxslarning teng imkoniyatlarga ega bo'lishini ta'minlashni o'z oldiga asosiy maqsad qilib qo'ygan. Bu o'z navbatida ijtimoiy tenglikni ta'minlash, mehnat sharoitlarini yaxshilash va barcha mehnat resurslarini samarali ishlatishni ko'zda tutadi. XMTning Filadelfiya deklaratsiyasi va boshqa konvensiyalar mehnat va bandlik sohasida global muvozanatni ta'minlashda hal qiluvchi o'rin tutadi.

Shu bilan birga, xalqaro hamjamiyat mehnat huquqlari bo'yicha harakatlarni kuchaytirish, mehnat sharoitlarini yaxshilash va kamsitishning oldini olishga doir ilgari surilgan tamoyillarni doimiy ravishda rivojlantirishga intilmoqda. Bu o'zgarishlar global miqyosda barqaror ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga erishishga yordam beradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Жандарова П.А. Международно-правовое регулирование трудовых отношений // В сборнике: Молодежь и XXI век - 2018 материалы VIII Международной молодежной научной конференции: в 5 томах. 2018. С. 27.
2. Бриллиантова Н.А. Трудовое право / Бриллиантова Н.А. [и др.]; под ред. О.В. Смирнова. - М.: РГ-Пресс, 2016. С. 506.
3. Гордеев И. А. История становления и развития советского трудового права (1917-1941 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Курск, 2002. С. 72.
4. Ingram J. K. Work and the workman: an address to the Trades' Union Congress Journal of the Statistical and Social Inquiry Society of Ireland. 1880-1881. P. 109.
5. Hendrickx F.T. Foundations and Functions of Contemporary Labour Law European Labour Law Journal. 2012. Vol. 3. № 2. P. 111.
6. Бекашев Д.К. Международное трудовое право (публично-правовые аспекты). М.: Проспект, 2013. С. 14-15.
7. Черняева Д.В. Международные стандарты труда (международное публичное трудовое право). М.: КНОРУС, 2010. С. 40.
8. Cotton Campaign. (2022, March 10). Cotton Campaign ends its call for a global boycott of cotton from Uzbekistan. <https://www.cottoncampaign.org/news/cotton-campaign-ends-its-call-for-a-global-boycott-of-cotton-from-uzbekistan>.
9. Abdurahmonov, Q.X., Umurzakov, B.X. va Abdurahmanov, X.X. (2019). Aholini ijtimoiy muhofaza qilish: o'quv qo'llanma. Toshkent, 2009. B.152.
10. Бюллетень Верховного Суда РФ. 1994. № 12.
11. Конвенции и рекомендации, принятые МОТ. 1957-1990. Т. 2. - Женева: Международное бюро труда. 1991. С. 1266-1269.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

ANALYSIS OF THE DEVELOPMENTAL STAGES OF TRADE UNION ACTIVITIES IN UZBEKISTAN

Avezov Umidjon Toshpulatovich

Independent Researcher

at Karakalpak State University

named after Berdakh

Abstract. This article provides a step-by-step analysis of the legal foundations for trade union activities in Uzbekistan during the years of independence. It comprehensively covers their organizational and legal status, as well as their role in society. Specifically, it presents an analysis of laws and international standards related to trade union activities. Special attention is also given to the responsibilities of trade unions in protecting socio-economic rights. Through this analysis, proposals and recommendations are put forward to enhance the prestige of trade unions and strengthen their legal framework.

Keywords: trade unions, civil society, social interests, non-governmental non-profit organization, social partnership, public oversight, legal culture, labor relations, primary organization.

O'ZBEKISTONDA KASABA UYUSHMALARI FAOLIYATINING RIVOJLANISH BOSQICHLARI TAHLILI

Avezov Umidjon Toshpulatovich,

Berdaq nomidagi

Qoraqalpoq davlat universiteti

mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Maqolada mustaqillik yillarida O'zbekistonda kasaba uyushmalari faoliyatining huquqiy asoslari bosqichma-bosqich tahlil etildi. Ularning tashkiliy-huquqiy maqomi, jamiyatdagi o'rni atroflicha yoritilgan. Xususan, kasaba uyushmalari faoliyatiga oid qonunlar, xalqaro standartlar tahlili ko'rsatilgan. Shuningdek, Kasaba uyushmalarining ijtimoiy-iqtisodiy huquqlarni himoya qilishdagi vazifalariga alohida e'tibor berilgan. Mazkur tahlil orqali kasaba uyushmalarining nufuzini oshirish va huquqiy bazasini mustahkamlash yo'nalishidagi taklif va tavsiyalar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: kasaba uyushmalari, fuqarolik jamiyati, ijtimoiy manfaatlar, nodavlat notijorat tashkiloti, ijtimoiy sheriklik, jamoatchilik nazorati, huquqiy madaniyat, mehnat munosabatlari, boshlang'ich tashkilot.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N71>

Kirish. Mamlakatimizda so'ngi yillarida fuqarolik jamiyati institutlari son va sifat jihatdan takomillashib bormoqda. Kasaba uyushmalari ham fuqarolik jamiyati instituti sifatida inson huquq va erkinliklarini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'kidlash joizki, kasaba uyushmalari fuqarolarning ijtimoiy-iqtisodiy va mehnatga oid manfaatlarini himoya qilish maqsadida tashkil etilgan ixtiyoriy jamoat birlashmalari hisoblanib, ular davlat va ish beruvchilardan mustaqil tarzda faoliyat yuritishi Konstitutsiya va maxsus qonunlarda kafolatlangan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. A.Masharipov haqli ravishda ta’kidlab o’tganidek, “fuqarolarning ijtimoiy hamda mehnat sohasidagi faolliklarini ta’minlash, boshqaruvni samaradorligini oshirish, demokratiyani keng yoyish hamda inson huquq va erkinlarini himoya qilish muayyan darajada kasaba uyushmalari faoliyatiga bog’liq”[1]. Huquqshunos olimlar M.K.Najimov va Sh.N.Nazarovlar fuqarolik jamiyati institutlarining mustaqillik yillaridagi rivojlanishini 3 ta bosqichga ajratib ko’rsatadilar.

Muhokama. Mualliflarning fikricha, fuqarolik jamiyati institutlari rivojining birinchi bosqichda (1991-2000-yillar) O’zbekiston siyosiy tizimining huquqiy negizini shakllantirishga alohida e’tibor qaratilgan. 2001-2010-yillarni o’z ichiga olgan ikkinchi bosqichda mamlakatimiz siyosiy, iqtisodiy hayotini, davlat va jamiyat qurilishi sohalarini yanada erkinlashtirish eng muhim vazifa bo’lib hisoblangan.

Mazkur tasnifdan kelib chiqqan holda, O’zbekistonda kasaba uyushmalari faoliyatining huquqiy asoslarining tadrijiyligiga ko’ra quyidagi bosqichlarga bo’lib o’rganish mumkin.

Birinchi bosqich: 1991-yildan 2010-yilgacha bo’lgan davr: O’zbekistonda kasaba uyushmalari faoliyatining dastlabki bosqichlarini 90-yillar boshida ijtimoiy hayotning har bir sohasida kasaba uyushmalarining mustaqillikka bo’lgan harakatlari bilan bog’lab tavsiflash mumkin.

Mustaqillik yillarida kasaba uyushmalarining bozor iqtisodiyoti talablari asosida faoliyatini yo’lga qo’yishni huquqiy jihatdan ta’minlash borasida bir qator qonun hujjatlari qabul qilindi (O’zbekiston Respublikasining “O’zbekiston Respublikasida jamoat birlashmalari to’g’risida”gi Qonuni 1991-yil 15-fevral; O’zbekiston Respublikasining “Nodavlat notijorat tashkilotlari to’g’risida”gi Qonuni 1999-yil 14-aprel). Boshqa jamoat tashkilotlari kabi kasaba uyushmalari faoliyatining konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining tegishli normalari bilan mustahkamlab qo’yildi. Xususan, Konstitutsiyaning “Fuqarolik jamiyati institutlari” deb nomlangan XIII bobida fuqarolarning kasaba uyushmalariga birlashish huquqi, kasaba uyushmalari tashkil etish erkinligi, mustaqil faoliyat ko’rsatishi, boshqa jamoat birlashmalari bilan teng huquqli ekanligi yuzasidan muayyan normalar belgilangan. Shuningdek, Konstitutsiyaning 39, 69, 72, 73-moddalari ham bevosita kasaba uyushmalari faoliyatiga taalluqlidir[2]. Kasaba uyushmalarining asosiy maqsadi Konstitutsiyamizning 59-moddasida aniq berilgan bo’lib, unga ko’ra mazkur tashkilot xodimlarning ijtimoiy-iqtisodiy huquqlarini va manfaatlarini ifoda etishi va himoya qilishi lozim.

1991-yil boshida O’zbekiston kasaba uyushmalari Federatsiyasi 21 tarmoq kasaba uyushmalari, 12 ta uyushmalararo kasaba birlashmalari bilan ikki tomonlama shartnomalar asosida birlashgan.

1992-yildagi qabul qilingan “Kasaba uyushmalari, ularning huquqlari va faoliyatining kafolatlari to’g’risida”gi Qonunda kasaba uyushmalari tushunchasi, fuqarolarning kasaba uyushmalariga uyushish huquqi, kasaba uyushmalarining mustaqilligi, fuqarolarni kasaba uyushmalariga mansubligiga qarab kamsitishni taqiqlash, kasaba uyushmalari faoliyatini to’xtatish yoki taqiqlash, kasaba uyushmalarining asosiy huquqlari, kasaba uyushmalari huquqlarining kafolatlari, ma’muriyat, davlat va xo’jalik idoralari, jamoat tashkilotlari va mansabdor shaxslarning kasaba uyushmalariga nisbatan majburiyati, kasaba uyushmalari va ularga qarashli korxonalarning mulkiy va moliyaviy huquqlari hamda boshqa ko’plab masalalar o’z yechimini topgan[3]. Kasaba uyushmalari to’g’risidagi qonun hujjatlarida kasaba uyushma

a'zolarining faoliyatini kafolatlovchi va ish beruvchining har qanday ta'qib qilishni taqiqlash, intizomiy jazolarni tayinlash, mehnat shartnomasini bekor qilish, kasaba uyushmalariga saylash lavozimlari tugagandan so'ng, avvalgi ish joyini kafolatlash bilan bog'liq bir qator normalar mavjud [4].

Mazkur Qonunda kasaba uyushmalarining faoliyati bilan bog'liq ayrim tushunmovchiliklar hamda chalkash holatlar mavjud edi. Jumladan, korxonada saylangan kasaba uyushma qo'mitasi va kasaba uyushmasi bir xil tushunchalarmi yoki biron tarmoq kasaba uyushmasining tuman, viloyat qo'mitasi yohud kengashi ham kasaba uyushmasi hisoblanadimi, O'zbekiston kasaba uyushmalari Federatsiyasi huquqiy maqomi jihatdan kasaba uyushmasi sanaladimi kabi savollar bir qator toifa vakillari o'rtasidagi bahslarga sabab bo'lar edi. Buning natijasida ba'zida kasaba uyushmalarining faoliyatini tartibga solish maqsadida qabul qilingan ichki, lokal hujjatlarda ham qonunni qo'llashdagi noaniqlar kuzatilar edi.

Mazkur bosqichda kasaba uyushmalari huquqiy maqomi, vazifalari, ularning asosiy maqsadi singari masalalari huquqiy jihatdan aniq yoritilmagan edi. Shuningdek, mazkur sohani tartibga soluvchi qonun O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Mehnat kodeksi va boshqa sohaviy qonunlardan oldin qabul qilinganligi tufayli, undagi normalar o'sha davr talablariga, milliy qonunchiligimizga hamda mehnat sohasidagi xalqaro standartlarga to'liq javob bermas edi. Kasaba uyushmalarining aniq huquqiy maqomini, tashkiliy-huquqiy asoslarini takomillashtirish zaruriyati mavjud edi.

Ikkinchi bosqich: 2010-yildan-2019-yilgacha bo'lgan davr. Mazkur davrdagi islohotlar Fuqarolik jamiyati institutlarini shakllantirish va rivojlantirishga oid muhim vazifalar belgilab berilganligi, shuningdek O'zbekiston kasaba uyushmalari Federatsiyasi tizimidagi islohotlar bilan bog'liq.

2016-yilda "Kasaba uyushmalari, ularning huquqlari va faoliyatining kafolatlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga o'zgartishlar kiritish haqida"gi Qonun qabul qilindi. Yangi tahrirdagi kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalar orqali qonunning avvalgi tahriridagi kamchiliklar bartaraf etilgan. Ushbu qonunning o'ziga xos xususiyatlaridan biri fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlaridan biri bo'lgan kasaba uyushmalariga birlashish huquqi aks ettirilgan. Shuningdek, mazkur qonunda xalqaro standartlar aniq aks ettirilgan bo'lib, Xalqaro Mehnat Tashkilotining barcha asos soluvchi tamoyillari belgilangan konvensiyadagi qoidalar aks ettirilgan. Shuningdek, qonundagi atamalar Mehnat kodeksidagi atamalar bilan muvofiqlashtirildi. Xususan, unda kasaba uyushmalari birlashgan respublika uyushmasining nomi "O'zbekiston kasaba uyushmalari Federatsiyasi Kengashi" deb nomlangan edi.

2011-yilda O'zbekiston kasaba uyushmalari Federatsiyasiga a'zo bo'lgan 2 ta tarmoq kasaba uyushmalari tizimidagina "Boshlang'ich tashkilot to'g'risida Nizom" ishlab chiqilgan va amal qilinardi, Federatsiya tizimidagi boshlang'ich tashkilotlar to'g'risida yagona Nizom yo'q edi. 2011-yilda "O'zbekiston kasaba uyushmalari Federatsiyasi tizimidagi boshlang'ich kasaba uyushmasi tashkiloti to'g'risida namunaviy Nizom" tasdiqlandi va hozirgi kunda amal qilmoqda. Kasaba uyushmalari tizimidagi oxirgi o'zgarishlarni inobatga olgan holda, bugungi kunda mazkur nizomning yangi tahriri ishlab chiqilmoqda.

Mazkur bosqichda Qonunga o'zgartirishlar kiritilganligiga qaramay, kasaba uyushmalarining tashabbuskorligi past edi, jamiyat hayotida jamoatchilik nazoratini amalga

oshirishdagi roli ham samarali amalga oshirilmagan edi. Fuqarolik jamiyati instituti sifatida kasaba uyushmalari insonning mehnat qilish va boshqa ijtimoiy-iqtisodiy sohadagi huquqlarini himoya qilishda rolini oshirishga ehtiyoj kuchayayotgan edi. Zamon talabining o'zgarishi va globallashtirish jarayonining tezlashishi ushbu Qonunga ham sezilarli o'zgartirishlar kiritishi talab etardi.

Uchinchi bosqich 2019-yildan hozirgi kungacha bo'lgan davr: 1992-yil 2-iyulda qabul qilingan "Kasaba uyushmalari, ularning huquqlari va faoliyatining kafolatlari to'g'risida"gi qonun davr nuqtai nazaridan o'zining tarixiy vazifasini bajarib bo'lgan hamda zamonaviy mehnat munosabatlari tizimida ishchilarning huquq va manfaatlarini to'laqonli himoya qilishning huquqiy asoslariga ega emas edi[5]. Qonunga 2001-yil 7-dekabrda va 2016-yil 28-noyabrda qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritilgan bo'lsa-da, u, asosan, deklarativ xarakterda bo'lib, aniq to'g'ridan to'g'ri amal qiluvchi huquqiy normalar deyarli keltirilmagan[6]. Mulkchilik shakllarining o'zgarishi va o'z navbatida ish beruvchilarning turlarini o'zgarishi kasaba uyushmasi a'zolarini ijtimoiy mehnat sohasidagi huquqlarini himoya qilishda, xodimlarni kasaba uyushmasiga a'zolikka jalb qilishda muayyan kamchiliklarni bartaraf etish hamda qonunni "Jamoat birlashmalari to'g'risida"gi, "Nodavlat notijorat tashkilotlar to'g'risida"gi, "Ijtimoiy sheriklik to'g'risida"gi, "Jamoatchilik nazorati to'g'risida"gi qonunlarga muvofiqlashtirish zaruriyati vujudga kelgan edi.

2019-yil 6-dekabrda O'zbekiston Respublikasining "Kasaba uyushmalari to'g'risida"gi Qonun fuqarolarning kasaba uyushmalariga birlashish huquqini amalga oshirish, shuningdek, kasaba uyushmalarini tuzish va ularning faoliyatini tashkil etish sohasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qonuni kasaba uyushmalari faoliyatidagi uchinchi bosqichni boshlab berdi.

Qayd etilganidek, 2019-yilgacha qabul qilingan qonunlar normalari ancha eskirgan va Mehnat kodeksi, "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida"gi, "Mehnatni muhofaza qilish to'g'risida"gi, "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi, "Jamoatchilik nazorati to'g'risida"gi Qonunlar normalarini konseptual jihatdan o'zida aks ettirmas edi. Shu munosabat bilan ushbu sohani tartibga soladigan yangi Qonun qabul qilindi.

Bu borada kasaba uyushmalari faoliyatini xalqaro huquqiy jihatdan tartibga soluvchi hujjatga e'tibor qaratar ekanmiz, 2017-yilning 12-dekabr kuni O'zbekiston Respublikasi uchun 1948-yil 9-iyulda San Fransisko shahrida (AQSH) imzolangan Xalqaro mehnat tashkilotining birlashmalar erkinligi va kasaba uyushmalariga birlashish huquqini himoya qilish to'g'risidagi 87-sonli Konvensiyasi[7] kuchga kirganligi e'tirof etish lozim.

Mazkur qonunda kasaba uyushmalarining tuzilishi, tashkiliy huquqiy asoslari, huquqiy maqomi bilan bog'liq bir qator yangi normalar o'z ifodasini topdi. Ushbu normativ-huquqiy hujjat o'z ichiga 9 ta bobdan tashkil topgan 56 ta moddani qamrab oldi. Yangi tahrirdagi qonunning o'ziga xos jihati shundan iboratki, unda kasaba uyushmalari, ular birlashmalarining huquqlari, ularni tashkil etish, qayta tashkil etish, faoliyatini tugatish tartibi, shuningdek, ular faoliyatining iqtisodiy asoslari aniq belgilab berildi. Umuman olganda, kasaba uyushmalarining tashkiliy-huquqiy asoslariga to'xtalar ekanmiz, Mehnat kodeksining 20-moddasida kasaba uyushmalari, ularning korxonadagi saylab qo'yiladigan organlari, xodimlar tomonidan saylab qo'yiladigan boshqa organlar, ish beruvchilarning vakillik organlari mehnatga oid munosabatlarning subyektlari sifatida qatnasha olishi belgilab qo'yilgan. Mazkur normada kasaba uyushmalarining faoliyat shakllari to'g'risida yetarlicha ma'lumotlar qonun hujjatlarida aks ettirilmagan edi.

Kasaba uyushmalarining korxonadagi saylab qo'yiladigan organlari deganda, uning rayosati, kengashi, boshlang'ich tashkiloti, kasaba uyushmasi qo'mitasi, sex qo'mitasi, kasaba uyushmasi guruhlar tushunilmog'i lozim. Shu bilan birga yangi tahrirdagi "Kasaba uyushmalari to'g'risida"gi Qonunga yuqorida sanab o'tgan yangiliklarning kiritilishi uning eski tahriri bilan o'zaro farqini yoritib berdi. Amaldagi qonunda kasaba uyushmasiga fuqarolarning o'z faoliyati yoki o'qishi turi bo'yicha umumiy kasbiy manfaatlari bilan bog'liq bo'lgan, ularning mehnatga oid, boshqa ijtimoiy-iqtisodiy huquq va manfaatlarini ifodalash hamda himoya qilish maqsadida tuziladigan, o'z ustavi asosida faoliyat ko'rsatadigan ixtiyoriy jamoat birlashmasi sifatida ta'rif berildi. Kasaba uyushmasi boshqa turdagi jamoat tashkilotlaridan farqli ravishda faqatgina jismoniy shaxslar tomonidan tuzilishi mumkin va ular boshqacha yo'l bilan tuzilmaydi. Kasaba uyushmalarining a'zolarini faqat yakka tartibda ro'yxatga olinadigan a'zolari, ya'ni xodimlar, mehnatkashlar tashkil qiladi.

Nodavlat-notijorat tashkilotlar esa bundan farq qilgan holda ham jismoniy shaxslar, xam yuridik shaxslar tomonidan tuzilishi mumkin. Kasaba uyushmalari bu ko'ngilli jamoat tashkiloti bo'lib, ham ishlab chiqarish, ham noishlab chiqarish sohalaridagi faoliyat turiga qarab o'z a'zolarining mehnat va ijtimoiy-iqtisodiy huquqlari hamda manfaatlarini himoya qilish uchun mushtarak manfaatlar bilan bog'langan mehnatkashlarni birlashtiradi[8].

Shu bilan birga, kasaba uyushmasining ish beruvchi hududida joylashuvi ish beruvchi va xodim o'rtasida kelib chiqqan kelishmovchiliklarni o'z vaqtida bartaraf etishga, xodim huquqlarini himoya qilishga zamin bo'ladi.

Yangi tahrirda qabul qilingan qonun orqali boshlang'ich kasaba uyushmasi tashkiloti — bir yoki bir nechta ish beruvchida ishlaydigan yoki tegishli ta'lim muassasasida o'qiydigan kasaba uyushmasi a'zolarining tegishli kasaba uyushmasi ustavi asosida faoliyat ko'rsatadigan ixtiyoriy birlashmasining ham vakolatlari mustahkamlandi. Boshlang'ich kasaba uyushmasi tashkiloti "kasaba uyushmasi"dan farq qilgan holda (kasaba uyushmasi – hali kasaba uyushmasiga a'zo bo'lmagan va shu kasaba uyushmasini tuzish ixtiyorini bildirgan fuqarolar tomonidan tuziladi), kasaba uyushmasi a'zolari tomonidan ixtiyoriy ravishda tuziladi va u o'ziga mansub bo'lgan kasaba uyushmasining ustavi asosida faoliyat yuritadi.

Natijalar. Boshlang'ich kasaba uyushmasi tashkiloti – ayni vaqtda qaysidir kasaba uyushmasiga a'zo bo'lgan va bir yoki bir nechta ish beruvchida ishlaydigan yohud tegishli ta'lim muassasasida o'qiyotgan fuqarolarning tashabbusi bilan tuzilishi mumkin ekanligiga alohida e'tibor qaratish lozim. Zero, boshlang'ich kasaba uyushmasi tashkilotini tuzishning o'ziga xos, xususiyatlari, talablari va qoidalari borki, bunday tashkilotni tuzishda ularga, albatta, rioya qilinishi kerak. Aks holda, talab va qoidalarga rioya qilinmagan holda tuzilgan tashkilot – vakolatli, ya'ni qonuniy tashkilot deb tan olinmaydi va o'z navbatida bunday tashkilot tomonidan qabul qilingan qaror yoki boshqa hujjatlar ham qonuniy kuchga ega bo'lmaydi. Kasaba uyushmalari tizimidagi yana boshqa tashkiliy birlik kasaba uyushmalarining birlashmasi hisoblanadi. Amaldagi qonunchilikka ko'ra, xodimlarning kasbiy, mehnatga oid, ijtimoiy-iqtisodiy huquq va manfaatlarini amalga oshirish hamda himoya qilishda harakatlarning muvofiqlashtirilishiga va birligiga erishish maqsadida tarmoqqa doir, hududiy yoki kasbiy o'ziga xoslikni hisobga oluvchi boshqa belgi bo'yicha tuziladigan ixtiyoriy birlashma kasaba uyushmalarining birlashmasi deb nomlanadi. Kasaba uyushmalarining birlashmalari bevosita jismoniy shaxslar tomonidan emas, balki yuridik shaxslar tomonidan tuzilishi sababli nodavlat notijorat tashkilot hisoblanadi. Birlashmalar turli shakllarda bo'lishi mumkin.

Masalan, assotsiatsiya, birlashma, ittifoq, federatsiya, konfederatsiya va boshqalar. Xalqaro miqyosda “Kasaba uyushmalari umumkonfederatsiyasi” va “Xalqaro kasaba uyushmalari Konfederatsiyasi” kabi va boshqa birlashmalar faoliyat olib boradi. O‘zbekiston Respublikasida bugungi kunda viloyatlarda “Viloyat kasaba uyushmalari tashkilotlari Birlashmasi”, respublika miqyosida esa “O‘zbekiston kasaba uyushmalari Federatsiyasi” deb nomlanuvchi birlashmalar faoliyat ko‘rsatadi. Hozirgi kunda O‘zbekiston kasaba uyushmalari Federatsiyasi 14 ta tarmoq kasaba uyushmalari, Qoraqalpog‘iston Respublikasi, 12 ta viloyat, Toshkent shahar kasaba uyushmalari tashkilotlari birlashmalarini, 6,1 mln.dan ortiq kasaba uyushmalari a‘zolarini birlashtiradi[9].

Shu o‘rinda kasaba uyushmalarining birlashmasini birlashgan kasaba uyushmasi qo‘mitasi bilan adashtirish kerak emas. Birlashgan kasaba uyushmasi qo‘mitasi yuridik shaxs maqomidagi kasaba uyushmalarini emas, balki kasaba uyushmalari tizimidagi qo‘mitalarni birlashtiradi. Kasaba uyushmalari tarkibidagi eng so‘nggi tashkiliy birlik Kasaba uyushmasining bo‘linmasidir. Mazkur bo‘linmagan kasaba uyushmasining ustaviga muvofiq tashkil etiladigan, tegishli hududda uning vazifalarini yoki vazifalarining bir qismini amalga oshiradigan bo‘linma, deb ta’rif berilgan. Bunga misol tariqasida biror bir tarmoq kasaba uyushmasining tuman, viloyat, shahar qo‘mitalarini (kengashlarini) yoki mas’ul tashkilotchisini, tashkilotdagi boshlang‘ich kasaba uyushma tashkilotining kasaba uyushma Qo‘mitasini ko‘rsatish mumkin. Bundan tashqari yangi tahrirda qabul qilingan qonun asosida kasaba uyushmalarining vakolat doirasi yana kengaytirildi.

Jumladan, qonunning 44-moddasiga asosan, xodimlarning ijtimoiy-iqtisodiy huquq va manfaatlariga taalluqli bo‘lgan normativ-huquqiy hujjatlarga hamda texnik jihatdan tartibga solish sohasidagi normativ hujjatlarga rioya etilishi ustidan jamoatchilik nazoratini amalga oshirish maqsadida kasaba uyushmalarining, ular birlashmalarining va bo‘linmalarining tuzilmasida kasaba uyushmalarining tegishli inspektorlari faoliyat ko‘rsatadigan inspeksiyalar tuzilishi mumkinligi belgilab qo‘yildi.

Mamlakatimizda kasaba uyushmalarining tashkiliy-huquqiy asoslarini takomillashtirishga qaratilgan qonun hujjatining qabul qilinishi xodimlarning huquqlarini himoya qilishga ixtisoslashgan jamoa tashkiloti bo‘lgan vakillik organlari faoliyatini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Hozirgi zamon talablariga muvofiq ravishda kasaba uyushmalari faoliyatini yanada takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston kasaba uyushmalarining qonun ijodkorligi sohasidagi ishtiroki, bandlikni ta’minlashga ko‘maklashish, mehnatni muhofaza qilish, mehnatkashlar, ayniqsa, yoshlar va xotin-qizlarning ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlari va mehnat sohasidagi huquqlarini himoyalash, aholi bilan qayta aloqani yo‘lga qo‘yish yo‘nalishlaridagi faoliyatini takomillashtirish maqsadida Kasaba uyushmalari Federatsiyasiga qonunlarning konstitutsiyasiga muvofiqligi yuzasidan O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudiga murojaat qilish tartibini joriy etish lozim. Konstitutsiyaviy sudning asosiy vazifasi Konstitutsiyani himoya qilish, uning barcha boshqa qonun hujjatlaridan ustunligini ta’minlash hisoblanadi. Bugungacha qabul qilingan qarorlar asosan soliq, mehnat munosabatlari, tadbirkorlik faoliyati, litsenziyalash, ijtimoiy sug‘urta, chet el investitsiyalari, advokatlik faoliyati, Konstitutsiyaviy sud vakolatlari va fuqarolikni yo‘qotish masalalari bo‘yicha bo‘lib, bevosita fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarini himoya qilish bo‘yicha deyarli qaror qabul qilinmagan[10]. Kasaba uyushmalari bevosita fuqarolarning mehnatga oid, boshqa ijtimoiy-iqtisodiy huquq va

manfaatlarini ifodalash hamda himoya qilishni bevosita amalga oshirganligi bois, mehnat munosabatlari sohasidagi qonunlarning konstitutsiyaga muvofiqligi masalasi yuzasidan Konstitutsiyaviy sudga masala kirituvchi subyekt sifatida kiritilishi lozim.

Shuningdek, kasaba uyushmalari aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini oshirish, birlashish huquqlarini amalga oshirish, ijtimoiy va huquqiy himoya samaradorligini ta'minlash maqsadida ma'lumot-maslahat xizmat markazlarini yaratishi, hamda mazkur markazlarning asosiy maqsadi etib fuqarolarning mehnat sohasidagi huquqiy tarbiya va huquqiy madaniyatini oshirish etib belgilashi maqsadga muvofiqdir. Mazkur markazlarning tashkil etilishi kasaba uyushmalarining jamiyat hayotidagi rolini oshirish, uni chinakam mehnatga oid, boshqa ijtimoiy-iqtisodiy huquq va manfaatlarini ifodalash hamda himoya qilishda nufuzini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa sifatida O'zbekistonda kasaba uyushmalari faoliyatining huquqiy asoslarini shakllanishiga ko'ra quyidagi bosqichlarga bo'lib o'rganish mumkin:

birinchi bosqich 1991-yildan 2010-yilgacha, (kasaba uyushmalari faoliyatining konstitutsiyaviy-huquqiy asoslarining mustahkamlanishi bilan bog'liq);

ikkinchi bosqich 2010-yildan 2019-yilgacha (fuqarolik jamiyati institutlarini shakllantirish va rivojlantirishga oid muhim islohotlar, shuningdek, O'zbekiston kasaba uyushmalari Federatsiyasi tizimidagi islohotlar bilan bog'liq);

uchinchi bosqich 2019-yildan hozirgi kungacha bo'lgan davrni qamrab oladi hamda "Kasaba uyushmalari to'g'risida"gi yangi tahrirda Qonun qabul qilinishi bilan bog'liq.

Istiqbolda kasaba uyushmalarining maqsadi hamda funksiyalaridan kelib chiqqan holda qonun hujjatlarini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- kasaba uyushmalari faoliyatining asosiy funktsiya va prinsiplarini huquqiy asoslarini takomillashtirish;
- kasaba uyushmalarining, ular birlashmalarining huquqlariga rioya etilishi kafolatlarini kuchaytirish;
- kasaba uyushmalarini, ularning birlashmalarini, bo'linmalarini hamda boshlang'ich kasaba uyushmalari tashkilotlarini tashkil etish, qayta tashkil etish va ularning faoliyatini tugatish tartibini takomillashtirish;
- kasaba uyushmalarining xodimlarning ijtimoiy-iqtisodiy huquq va manfaatlarini himoya qilish masalalarini hal qilishdagi huquqlarini kengaytirish;
- kasaba uyushmalari tomonidan jamoatchilik nazoratini amalga oshirish samaradorligi oshirish.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Машарипов. А. Деятельность профсоюзов Узбекистана по защите социальных интересов трудящихся. (1971-1990 гг.) Опыт.Уроки. Проблемы. Автореф.дисс. д.и.н. Т. 1991.
2. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: O'zbekiston, 2023. – 128 б.
3. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992 й., 9-сон, 344-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2002 й., 1-сон, 20-модда
4. Г.Саттарова. Конституционные основы деятельности профсоюзов Узбекистана. <https://constitution.uz/ru/pages/kasaba>
5. Депутатлар «Касаба уюшмалари тўғрисида»ги қонунни қандай қабул қилди? <https://meningfikrim.uz/uz/news/view/407>

6. Ўзбекистон Республикасининг “Касаба уюшмалари тўғрисида”ги янги Қонуни ва уни ҳаётга тадбиқ этиш бўйича ахборот. <http://samarqand.kasaba.uz/uzbekiston-resublikasining-kasaba-uyushmalari-tugrisida-gi-yangi-qonuni-va-uni-hayotga-tadbiq-etish-bujicha-a-h-b-o-r-o-t/>
7. Халқаро меҳнат ташкилотининг бирлашмалар эркинлиги ва касаба уюшмаларига бирлашиш ҳуқуқини ҳимоя қилиш тўғрисидаги 87-сонли Конвенциясини (Сан-Франциско, 1948 йил 9 июль) ратификация қилиш ҳақида <https://old.gov.uz/uz/news/view/7731>
8. Ўзбекистон юридик энциклопедияси.-Т.: Адолат. 2009. (Legal encyclopedia of Uzbekistan. –Т.: Adolat. 2009.)
9. <https://kasaba.uz/uzbekiston-kasaba-uyushmalari-federatsiyasining-tarihi/>
10. М.Ниязматов. Қарорлар бор, амалий ўзгаришлар йўқ. Конституциявий суднинг 23 йиллик фаолиятига назар. <https://kun.uz/news/2018/12/16/qarorlar-bor-amaliy-ozgarishlar-yoq-konstitutsiyaviy-sudning-23-yillik-faoliyatiga-nazar>

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI – PEDAGOGICAL SIENCE**Received:** 15 April 2025**Accepted:** 1 May 2025**Published:** 10 May 2025*Article / Original Paper***PEDAGOGICAL TRENDS IN DEVELOPING STUDENT ENGAGEMENT IN INNOVATIVE AND STARTUP PROJECTS AMID GLOBAL TRANSFORMATION****Maksudov Ulugbek Kurbanovich,**

Associate Professor of Fergana State University,

Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences

Associate Professor

E-mail: umaqsudov1280@gmail.com

Abstract. In the context of global transformation, characterized by technological progress, economic shifts, and social changes, there is an increasing need to train specialists capable of engaging in innovative activities and implementing startup projects. This article analyzes pedagogical trends aimed at fostering students' engagement in innovative and startup activities. The research focuses on identifying key educational approaches, methods, and technologies that contribute to developing students' initiative, creativity, critical thinking, and entrepreneurial skills necessary for successful project implementation in a dynamically changing world.

Keywords: innovation, startup, student engagement, pedagogical trends, educational technologies, entrepreneurial skills, global transformation, project-based learning, design thinking.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ ФОРМИРОВАНИЯ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ В ИННОВАЦИОННЫХ И СТАРТАП-ПРОЕКТАХ В УСЛОВИЯХ МИРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ**Максудов Улугбек Курбанович,**

Доцент Ферганского государственного университета,

доктор философии (PhD) по педагогическим наукам, доцент

Аннотация. В условиях глобальной трансформации, характеризующейся технологическим прогрессом, экономическими сдвигами и социальными изменениями, возрастает потребность в подготовке специалистов, способных к инновационной деятельности и реализации стартап-проектов. Данная статья посвящена анализу педагогических тенденций, направленных на формирование активности студентов в инновационной и стартап-деятельности. Исследование фокусируется на выявлении ключевых образовательных подходов, методов и технологий, способствующих развитию у студентов инициативности, креативности, критического мышления и предпринимательских навыков, необходимых для успешной реализации проектов в условиях динамично меняющегося мира.

Ключевые слова: инновации, стартап, активность студентов, педагогические тенденции, образовательные технологии, предпринимательские навыки, глобальная трансформация, проектное обучение, дизайн-мышление.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N72>

Введение. Современный мир, охваченный беспрецедентным темпом перемен, обусловленным научно-техническим прогрессом, глобализацией и обострившейся конкуренцией, предъявляет новые и высокие требования к системе высшего

образования. Вместо пассивного усвоения знаний, университеты сегодня должны готовить специалистов, способных не только глубоко разбираться в своей предметной области, но и активно участвовать в инновационном процессе, генерировать новые идеи и успешно реализовывать их в рамках стартап-проектов. Эта трансформация требует пересмотра образовательных программ, внедрения новых методик и создания благоприятных условий для развития креативности и предпринимательского духа студентов. Ключевыми компетенциями, которые необходимо развивать в будущих специалистах, являются критическое мышление, умение решать нестандартные задачи, коммуникативные навыки, способность к командной работе, а также готовность к постоянному обучению и адаптации в быстро меняющемся мире. В Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан обозначена задача ... "воспитания физически здоровой, духовно и интеллектуально развитой, самостоятельно мыслящей молодежи с твердой жизненной позицией, преданной Родине, повышения ее социальной активности в процессе углубления демократических реформ и развития гражданского общества" [1]. В связи с этим целесообразно дальнейшее расширение исследований в таких направлениях, как уточнение педагогико-психологических особенностей формирования навыков социальной активности у студенческой молодежи, развитие и совершенствование у них этих навыков.

Успешная реализация таких подходов позволит вузам подготовить специалистов, способных не только удовлетворить потребности современной экономики, но и стать драйверами инноваций и развития общества в целом. Следовательно, формирование активности студентов в инновационной и стартап-деятельности является ключевым фактором экономического роста и социального прогресса. Молодые специалисты, обладающие предпринимательским мышлением и способные к созданию и развитию новых бизнесов, становятся драйверами инноваций и создают новые рабочие места.

В контексте мировой трансформации, характеризующейся такими тенденциями, как цифровизация, автоматизация, развитие искусственного интеллекта и изменение структуры рынка труда, необходимо переосмысление традиционных педагогических подходов и внедрение новых, более эффективных методов обучения, направленных на развитие у студентов компетенций, востребованных в современном мире.

Данное исследование направлено на выявление и анализ педагогических тенденций, способствующих формированию активности студентов в инновационных и стартап-проектах в условиях мировой трансформации. Целью исследования является определение наиболее эффективных образовательных стратегий, методов и технологий, способствующих развитию у студентов инициативности, креативности, критического мышления и предпринимательских навыков.

Методы и материалы исследования. Социальная активность - это важная и наиболее общая характеристика личности, которая поддерживает постоянную связь с обществом, координирует каждое свое действие для самопознания. Социальная активность является одной из категорий, объясняющих проявление всех действий человека в жизни. Она объясняет наши действия, связанные со сложными процессами, начиная от элементарных движений и заканчивая абстрактным мышлением, которое мы осуществляем в моменты творческого вдохновения. Поэтому в психологии проблемы личности, ее сознания и самосознания описываются через ее активность,

участие в различных видах деятельности и связанные с этим качества. В науке различают два основных типа человеческой активности:

Внешняя активность - это активность, проявляющаяся через движения наших мышц, которые можно непосредственно наблюдать и регистрировать извне, а также под влиянием наших внутренних желаний.

Внутренняя активность - это, с одной стороны, физиологические процессы при выполнении той или иной деятельности (обмен веществ, кровообращение, дыхание, изменения давления), а с другой стороны, непосредственно психические процессы, то есть факторы, которые фактически невидимы, но влияют на ход деятельности. В учебном пособии В.М.Каримовой "Психология" дается следующее определение: "Активность - это категория, объясняющая проявление всех действий личности в жизни." [12].

Вопросы воспитания у личности навыков и умений социальной активности были исследованы такими учеными, как педагоги, психологи, философы и социологи А.Акрамов, М.Махмудова, Н.Эгамбердиева, Т.Эгамбердиева, И.Эргашев, Э.Юсупов, С.Юлдашева, И.Сафарбуваева, Ф.Каноатова, З.Кодирова, К.Куранбоев, Х.Тожибоева [13;6].

Вопросы формирования активности студентов в инновационной и стартап-деятельности активно обсуждаются в современной педагогической науке. Исследователи рассматривают различные аспекты этой проблемы, включая теоретические основы инновационного образования, методы развития креативности и предпринимательского мышления, роль образовательных технологий в формировании инновационной активности, а также факторы, влияющие на успешность стартап-проектов.

Многие авторы подчеркивают важность проектного обучения как эффективного метода формирования у студентов практических навыков и компетенций, необходимых для реализации инновационных проектов [5]. Проектное обучение позволяет студентам активно участвовать в процессе обучения, работать в команде, решать реальные проблемы и применять полученные знания на практике [8].

В последние годы нарастает интерес к вопросам формирования активности студентов в пределах проектной деятельности. По данным исследований, интеграция инновационных подходов и стартап-методологий в образовательный процесс способствует развитию таких компетенций, как критическое мышление, креативность и командная работа [5].

Также значительное внимание уделяется использованию активных методов обучения, таких как проектное обучение, кейс-метод и работа в группах. Эти методы не только стимулируют активность студентов, но и способствуют формированию практических навыков, необходимых для успешной реализации стартапов.

Широкое распространение метод дизайн-мышления, который позволяет студентам генерировать инновационные решения на основе понимания потребностей пользователей и итеративного прототипирования [2]. Дизайн-мышление способствует развитию у студентов креативности, эмпатии и способности к сотрудничеству [5].

Важным аспектом является развитие предпринимательских навыков у студентов. Исследования показывают, что для успешной реализации стартап-проектов

необходимо обладать знаниями в области бизнес-планирования, маркетинга, финансов и управления проектами [4].

В исследованиях Ш.Д.Эргашходжаевой основное внимание уделяется особенностям инновационного маркетинга в предпринимательской деятельности, основным этапам развития, формам, видам, а также путям и методам его внедрения в деятельность предприятий [14;9]. К.Б.Шарипов в своих научных исследованиях подчеркивает, что повышение эффективности процессов отраслевой специализации малого бизнеса и частного предпринимательства требует расширения возможностей внедрения инновационных идей и технологий в практику [15;10]. Ш.Ш.Болтаев и А.А.Рахматов в своих научных исследованиях освещают объективную необходимость инновационного развития предпринимательства, роль благоприятной бизнес-среды в инновационном развитии предпринимательства, а также значение маркетинга и кластеров [16;13].

Мы также видим, что современные образовательные технологии, включая дистанционное обучение и использование цифровых платформ, служат катализатором активности студентов [10]. Таким образом, развития образовательных технологий также становятся предметом слов исследований.

В условиях цифровизации образования возрастает роль образовательных технологий в формировании инновационной активности студентов. Использование онлайн-курсов, виртуальных симуляций, интерактивных платформ и других цифровых инструментов позволяет студентам получать знания и навыки в удобном формате, взаимодействовать с экспертами и обмениваться опытом с другими студентами [3]; [7].

Однако, несмотря на наличие многочисленных исследований, проблема формирования активности студентов в инновационных и стартап-проектах в условиях мировой трансформации требует дальнейшего изучения и разработки эффективных педагогических стратегий, учитывающих специфику современного мира.

В данном исследовании использовался комплекс методов, включающий:

- изучение теоретических и эмпирических исследований по вопросам формирования активности студентов в инновационных и стартап-проектах.
- проведение опроса среди студентов и преподавателей вузов с целью выявления их мнения о наиболее эффективных педагогических подходах и методах, способствующих развитию инновационной активности.
- анализ успешных стартап-проектов, реализованных студентами вузов, с целью выявления ключевых факторов успеха и педагогических практик, способствующих достижению положительных результатов.
- привлечение экспертов в области инновационного образования и предпринимательства для оценки эффективности различных педагогических методов и технологий.

Анализ научной литературы и результаты проведенного исследования позволили выявить следующие педагогические тенденции, способствующие формированию активности студентов в инновационных и стартап-проектах в условиях мировой трансформации:

- 1) Переход от пассивного обучения к активному: смещение акцента с традиционной лекционной формы обучения на активные методы обучения,

такие как проектное обучение, проблемное обучение, Case-study и деловые игры.

- 2) Интеграция практической деятельности в учебный процесс: вовлечение студентов в реальную инновационную и стартап-деятельность через организацию стажировок, мастер-классов, хакатонов и конкурсов инновационных проектов.
- 3) Развитие креативности и критического мышления: использование методов и техник, направленных на развитие у студентов креативности, способности к генерации новых идей, критического мышления и умения решать сложные проблемы.
- 4) Формирование предпринимательских навыков: включение в учебные программы дисциплин и тренингов, направленных на развитие у студентов предпринимательских навыков, таких как бизнес-планирование, маркетинг, финансы, управление проектами и лидерство.
- 5) Использование образовательных технологий: активное использование онлайн-курсов, виртуальных симуляций, интерактивных платформ и других цифровых инструментов для повышения эффективности обучения и расширения доступа к знаниям и ресурсам.
- 6) Развитие Soft Skills: особое внимание уделяется развитию "мягких" навыков, таких как коммуникабельность, работа в команде, эмоциональный интеллект, навыки презентации и ведения переговоров, которые являются ключевыми для успешной реализации инновационных проектов.
- 7) Междисциплинарный подход: организация обучения на стыке различных дисциплин, позволяющая студентам получать знания и навыки в комплексе и применять их для решения сложных междисциплинарных задач.
- 8) Менторство и наставничество: организация системы менторства и наставничества, позволяющей студентам получать поддержку и консультации от опытных предпринимателей, ученых и экспертов в области инноваций.
- 9) Развитие глобальной перспективы: подготовка студентов к работе в глобальной среде, формирование у них понимания культурных различий, знания иностранных языков и умения работать в международных командах.
- 10) Создание благоприятной образовательной среды: создание в вузах атмосферы поддержки инноваций и предпринимательства, стимулирование студенческой инициативы и предоставление студентам ресурсов и возможностей для реализации своих идей.

Основные результаты и их обсуждение. Результаты опроса показали, что студенты и преподаватели считают наиболее эффективными методами обучения, способствующими развитию инновационной активности, проектное обучение, case-study, деловые игры, Hackathon (это соревнование для ИТ-специалистов, в котором несколько разработчиков или команд выполняют поставленную задачу на время. Побеждает тот, кто сделает это быстрее или найдёт самое оптимальное решение) и стажировки в инновационных компаниях. Эксперты также подчеркнули важность развития у студентов предпринимательских навыков, креативности и критического мышления.

Анализ методов Case-study, успешных стартап-проектов, реализованных студентами вузов, показал, что ключевыми факторами успеха являются наличие у студентов четкой идеи, сильной команды, эффективного бизнес-плана, а также поддержка со стороны вуза и менторов. В самом деле, переход от пассивного обучения к активному, интеграция практической деятельности в учебный процесс, развитие креативности и критического мышления, формирование предпринимательских навыков, использование образовательных технологий, развитие Soft Skills, междисциплинарный подход, менторство и наставничество, развитие глобальной перспективы и создание благоприятной образовательной среды – все эти педагогические тенденции являются ключевыми для подготовки специалистов, способных к инновационной деятельности и реализации стартап-проектов.

Вузам необходимо активно внедрять эти тенденции в свои образовательные программы, создавать благоприятную среду для развития инноваций и предпринимательства, поддерживать студенческую инициативу и предоставлять студентам ресурсы и возможности для реализации своих идей.

Важно отметить, что формирование активности студентов в инновационных и стартап-проектах – это сложный и многогранный процесс, требующий комплексного подхода и сотрудничества между вузами, бизнесом и государством.

Выводы. В условиях мировой трансформации, характеризующейся технологическим прогрессом, экономическими сдвигами и социальными изменениями, формирование активности студентов в инновационных и стартап-проектах является ключевым фактором экономического роста и социального прогресса. Педагогические тенденции в формировании активности студентов в условиях инновационных и стартап-проектов требуют комплексного подхода к исследованию. Использование современных методов и материалов, а также последовательный анализ успешных практик образования способствуют созданию эффективной образовательной среды. Разработка и внедрение новых подходов помогут подготовить студентов к вызовам современного мира и способствовать их успешной реализации в профессиональной деятельности.

Данное исследование выявило ряд педагогических тенденций, способствующих развитию у студентов инициативности, креативности, критического мышления и предпринимательских навыков, необходимых для успешной реализации проектов в условиях динамично меняющегося мира. Вузам необходимо активно внедрять эти тенденции в свои образовательные программы, создавать благоприятную среду для развития инноваций и предпринимательства, поддерживать студенческую инициативу и предоставлять студентам ресурсы и возможности для реализации своих идей.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 7 февраля 2017 года No УП-4947 "О Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан." Собрание законодательства Республики Узбекистан, 2017 г., No 6, ст. 70
2. Brown, T. (2008). Design thinking. Harvard Business Review, 86(6), 84-92.
3. Hattie, J. (2008). Visible learning: A synthesis of over 800 meta-analyses relating to achievement. Routledge.
4. Hisrich, R. D., & Peters, M. P. (2002). Entrepreneurship. McGraw-Hill/Irwin.
5. IDEO. (2015). The field guide to human-centered design. IDEO.org.

6. Krajcik, J. S., & Blumenfeld, P. C. (2006). Project-based learning. In K. Sawyer (Ed.), *The Cambridge handbook of the learning sciences* (pp. 317-333). Cambridge University Press.
7. Moore, M. G., Dickson-Deane, C., & Galyen, K. (2011). *E-learning: Designing, developing, and delivering online learning*. Pearson Education.
8. Shane, S., & Venkataraman, S. (2000). The promise of entrepreneurship as a field of research. *Academy of Management Review*, 25(1), 217-226.
9. Thomas, J. W. (2000). A review of research on project-based learning. Autodesk Foundation.
10. Лазарева Л.В., Стяжкова Н.М. 2023. Как цифровые технологии мотивируют студентов к обучению. *Вопросы журналистики, педагогики, языкознания*, 42(4): 658-671. DOI: 10.52575/2712-7451-2023-42-4-658-671
11. Темиров, Н. С., and У. К. Максудов. "Социальные и воспитательные факторы системы формирования национальных ценностей в вузе." (2023): 19-19.
12. Karimova, V. (2002). *Psixologiya. (o 'quv qo 'llanma). T.: A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti*, 205.
13. Мақсудов, У. Қ. (2021). Бошланғич синф ўқувчиларида халқ оғзаки ижоди воситасида ижтимоий фаоллик кўникмаларини ривожлантиришнинг педагогик тизими. *Пед. фан. бўйича фалсафа док (PhD). дисс. Автореф. 6-бет. 2021 й.*
14. Ergashxodjaeva Sh.D. *Innovatsion marketing. Darslik.*–Т.: TDIU, Iqtisodiyot, 2014. –178 bet.
15. Sharipov Q.B. Kichik tadbirkorlik faoliyatida tarmoq bo'yicha ixtisoslashuv jarayonlarini takomillashtirish. *Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati.* –Т.: "AKADEMIYA NOShIRLIK MARKAZI" nashriyoti, 2020. 61 b
16. Boltaev Sh.Sh, Raxmatov A.A. Tadbirkorlikni innovatsion rivojlantirishning ayrim jihatlar. "Xalqaro moliya va hisob" ilmiy elektron jurnali. № 5, oktyabr, 2019 yil "Xalqaro moliya va hisob" ilmiy jurnali. №2, aprel, 2021 yil. ISSN: 2181-1016.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

THE CONCEPT, HISTORY AND STAGES OF DEVELOPMENT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Lutfillayev Makhmud Khasanovich

Professor, Ph.D.,

Samarkand State University named after Sharof Rashidov

Egamberdiyeva Feruza Abdimannonovna

PhD student,

Sharof Rashidov State University named after Samarkand

Abstract. The article discusses the concept of artificial intelligence, its history, stages of development, and its current practical significance. It also highlights the importance of expert systems, Deep Learning, ChatBots, and specially designed tutor robots, which are considered the core components of artificial intelligence.

Keywords: artificial intelligence, educational technologies, cognitive abilities, expert systems, Deep Learning, ChatGPT, DeepSeek, Gemini, big data.

SUN'IY INTELLEKT TUSHUNCHASI, TARIXI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Lutfillayev Maxmud Xasanovich

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
professori, p.f.d.

Egamberdiyeva Feruza Abdimannonovna

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada sun'iy intellekt tushunchasi va uning tarixi, rivojlanish bosqichlari, bugungi kundagi amaliy ahamiyati kabi masalalar ko'rib chiqilgan. Shuningdek sun'iy intellektning asosiy tarkibi hisoblanmish ekspert tizimlar, DeepLearning, ChatBotlar hamda maxsus ishlab chiqilgan robot-repetitorlarning ahamiyati to'g'risida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, ta'lim texnologiyalari, kognitiv qobiliyat, ekspert tizimlar, DeepLearning, ChatGPT, DeepSeek, Gemini, katta ma'lumotlar(BigDatalar).

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N73.1>

Kirish. Bugungi kunning asosiy masalalaridan biri insonga xos aqlli xatti-harakatni bajara oladigan hamda muammoni intellektual tahlil qilish qobiliyatiga ega bo'lgan axborot tizimlarini yaratishdan iborat. Buning uchun dastlab inson miyasini qanday ishlashini o'rganish, so'ngra uni kompyuterda modellashtirish va simulyatsiya qilish talab etiladi.

Aql-idrok, odatda, inson psixikasining xususiyati sifatida tushuniladi, bu unga tashqaridan olingan ma'lumotlarni to'g'ri talqin qilish va yangi vaziyatlarga moslashish imkonini beradi. Insonning kognitiv qobiliyatlari yoki kognitiv funksiyalari bor — bu miyaning eng yuqori funksiyalari bo'lib, ular odamni tashqi dunyo bilan bog'laydi, bu esa olam haqida

tasavvurga ega bo'lish va u bilan o'zaro munosabatda bo'lish imkonini beradi. Kognitiv qobiliyatlar deganda insonning fikrlash, xotira, diqqat va muammoni hal qilish qobiliyatlari tushuniladi[5].

Sun'iy intellekt (SI) – bu texnologik tizimlarning inson ongiga xos bo'lgan kognitiv funksiyalarni namoyon etish qobiliyatidir. U o'rganish, mantiqiy tahlil qilish, muammolarni hal etish, qaror qabul qilish, tilni tushunish va atrof-muhitga moslashish kabi jarayonlarni amalga oshiradi. Sun'iy intellektning asosiy maqsadi – turli vazifalarni bajarishga qodir bo'lgan aqlli agentlarni yaratishdan iborat. Vazifalar turlicha bo'lishi mumkinligi sababli, sun'iy intellektni qo'llashning universal yagona usuli hozircha mavjud bo'lmasa-da, kundalik hayotdagi turli muammolarni hal qilish uchun turli xil yondashuvlar ishlab chiqilgan. Shu sababli, sun'iy intellekt texnologiyalarining nazariy asoslarini o'rganish va ularni boshqaruv tizimlarida samarali qo'llash imkoniyatlarini tadqiq qilish bugungi kunda dolzarb masalalardan biri sanaladi. “Aqlli agentlar” (intelligent agents) atamasi sun'iy intellekt (SI) sohasida muhim tushunchalardan biri bo'lib, muayyan muhitda mustaqil ravishda qaror qabul qilish sensorlar orqali sezish, tahlil qilish va shu asosda maqsadli harakatlarni amalga oshirish qobiliyatiga ega bo'lgan tizimlarni anglatadi.

Tadqiqot metodologiyasi va adabiyotlarning tahlili. Sun'iy intellekt g'oyasi qadim zamonlardan boshlab mavjud, Yunon afsonalarida o'z-o'zini harakatlantiruvchi haykallar haqida hikoyalar uchraydi. Odamlar mexanik qurilmalar yordamida inson aqliga taqlid qilish masalalari haqida o'ylashgan, antik davr faylasuflari, jumladan Aristotel, mantiq va tafakkur mexanizmlarini tushunishga harakat qilgan. Keyinchalik XVII-XVIII asrlarda matematika va mantiq asoslari rivojlandi, Rene Dekart, Gotfrid Leybnits o'z mulohazalarida inson tafakkurini matematik formulalar bilan ifodalashga harakat qilishgan.

XX asr boshlarida Alan Turing tomonidan ilgari surilgan “Turing mashinasi” nazariyasi sun'iy intellekt uchun nazariy asos bo'ldi. 1950-yilda u mashhur “Turing testi”ni taklif qildi, bu test mashinaning inson darajasida fikrlash qobiliyatini baholashga imkon beradi.

“Artificial intelligence” – sun'iy intellekt termini birinchi marta 1956-yilda Darmut universitetidagi konferensiyada Jon Makkarti tomonidan qo'llandi va keyinchalik ommalashib bordi. Jon Makkarti shunday yozadi: “Sun'iy intellekt – intellektual mashinalar, intellektual kompyuter dasturlarini yaratish texnologiyasi va u haqidagi fan. Intellektual sistema strukturalari uchun asosiy blokni o'z ichiga oladi: bilimlar bazasi, masalani yechuvchi tizim va intellektual interfeys” [www-formal.stanford].

1960-yillarda kompyuter resurslarining yetarli emasligi, bilimlar bazasining cheklanganligi kabi texnologik cheklovlar tufayli SI katta umidlar bilan qarshilangan bo'lsada, tez rivojlana olmadi.

1980-yillarda ma'lum bir soha bo'yicha qarorlar qabul qila olish qobiliyatiga ega bo'lgan ekspert tizimlar SI rivojida yangi bosqichni boshlab berdi. Ekspert tizimi maxsus sohaga oid barcha bilimlar jamlangan qomus yoki professional ekspertlarning kompyuter modelidir. Ekspert tizimlari odatiy kompyuter dasturlaridan farq qiladi. Odatiy kompyuter dasturlari qidiruv tizimi, hisoblash va manipulyatsiya tizimigagina ega bo'ladi. Ekspert tizimlari mazkur jihatlardan tashqari xuddi insonlarda bo'lgani kabi dalillarga tayanib muhokama yuritish imkoniyatiga ham egadir. Ekspert tizimlarining asosiy ikkita tarkibiy qismi mavjud: ma'lumotlar ombori va mantiqiy mashina [Xolmanova, 2019:148]. 1986-yilda David Rumelhart, Geoffrey Hinton, Ronald Williams neyron tarmoqlarning dastlabki ko'rinishi

bo'lgan backpropagation algoritmini taklif qilishdi. Backpropagation (ingliz tilida “orqaga tarqatish”) — bu sun'iy neyron tarmoqlarni o'rgatish uchun qo'llaniluvchi algoritmi bo'lib, u neyronlarga o'xshash birliklardan tashkil topgan tarmoqlar uchun tarmoqdagi bog'lanishlarning og'irliklarini qayta-qayta sozlaydi — bu orqali tarmoqning kirish vektori bilan chiqish vektori o'rtasidagi farq (ya'ni xatolik) kamaytiriladi. XX asrning 80-90-yillaridan boshlab sun'iy intellekt juda ko'plab fanlarning o'rganish obyekti aylandi. Jumladan, neyrolingvistika, psixologiya, informatika, neyrofiziologiya, tarjimashunoslik, kognitiv lingvistika, kompyuter lingvistikasi kabi fanlar ham o'z doirasida sun'iy intellekt masalasiga murojaat qiladi [Russel, Norvig, 2006:8; Po'latov, 2009:7-9].

XXI asrda Deep Learning, katta ma'lumotlar va hisoblash quvvatining oshishi sun'iy intellekt rivojida inqilobiy burilish yasadi. SI endi tabiiy tilni qayta ishlash, tasvirni tanish, ovoz bilan boshqarish, o'yinlar va hayotiy muammolarni hal qilishda qo'llanila boshladi. Deep Learning — bu mashinaviy o'rganishning (Machine Learning) bir yo'nalishi bo'lib, ko'p qatlamli sun'iy neyron tarmoqlar yordamida ma'lumotlardan murakkab xususiyatlarini avtomatik aniqlashga asoslanadi. “Deep” (chuqur) so'zi bu yerda qatlamlar soni ko'p bo'lgan model tuzilmasini anglatadi. Har bir qatlam ma'lumotni o'zicha qayta ishlaydi va keyingi qatlamga yuboradi, shunday qilib model ma'lumotdagi yuqori darajadagi abstraksiyalarni, ya'ni murakkab va umumiy tushunchalarni o'rganadi. Ian Goodfellow, Yoshua Bengio hamda Aaron Courvillearning “Deep Learning” nomli kitobida Deep Learning (chuqur o'rganish) texnologiyalarining nazariy asoslari, uning arxitekturasini, ishlash prinsiplarini va turli algoritmlarini batafsil yoritib berilgan. Asarda quyidagi fikrlarni o'qiymiz: “Deep Learning texnologiyasi bugun global miqyosda juda katta o'sish va rivojlanishga erishgan, u nafaqat ilmiy tadqiqotlar va texnologik sohalarda, balki kundalik hayotda ham turli amaliy muammolarni hal qilishda keng qo'llanilmoqda. Har bir yangi yutuq, Deep Learning texnologiyalarining samaradorligini yanada oshiradi va yangi imkoniyatlar yaratadi. Kelajakda, bu texnologiyalar sun'iy intellektni yanada rivojlantirishda va inson aqliga yaqinlashtirishda muhim ahamiyatga ega bo'lishi kutilmoqda”.

2016-yilda Google DeepMind tomonidan yaratilgan AlphaGo dasturi “Go” deb nomlangan insoniyat tarixidagi eng murakkab o'yinda professional chempionni yengdi. Keyinchalik GPT, ChatGPT, DALL-E, BERT, Gemini kabi modellar insoniy nutq va ijodda SI imkoniyatlarini yaqqol namoyish etdi.

Xulosa. Sun'iy intellekt (SI) — avtomatlashtirilgan dasturlash va intellektual mashinaviy ta'lim sohasi bo'lib, u turli xil vazifalarni odamlar bajaradigan tarzda bajara oladigan aqlli kompyuter tizimlarini yaratishga mo'ljallangan. Odatda, bu mashinaviy o'rganish, matnlarni avtomatik qayta ishlash va neyron tarmoqlarni o'z ichiga oladi. AI muayyan muammolar uchun eng yaxshi yechimlarni avtomatik ravishda topish va katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish uchun ham ishlatilishi mumkin. Misol uchun, sun'iy intellekt qo'lyozma yozuvi va tasvirlarni tanib olish, ovoqli qidiruv tizimlarini yaratish, mijozlarga yaxshiroq xizmat ko'rsatish uchun chatbotlardan foydalanish va hatto avtomobillar uchun robotlashtirilgan haydovchi tizimlarini yaratish uchun ham ishlatilishi mumkin, deb yozilgan R.H.Ayupov, G.R. Baltabaevlarning “Sun'iy intellekt: Chatgpt va uning imkoniyatlari” nomli kitobida.

Sun'iy intellektning tarixi bu insoniyat tafakkuri va texnologik taraqqiyotning uyg'un rivojlanish tarixidir. Har bir bosqichda yangi nazariyalar, texnologiyalar va yondashuvlar orqali

SI yanada mukammallashib bordi. Hozirda SI hayotimizning ajralmas qismiga aylangan, ammo bu yo'ldagi asosiy masala – uni inson manfaatlari yo'lida xavfsiz va axloqiy asosda qo'llashdan iborat. Sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining rivojlanishi barcha sohalarda, shu jumladan ta'limda ham yangi imkoniyatlar ochmoqda. YuNESKOning ta'lim masalalari bo'yicha Bosh direktor o'rinbosari Stefania Janninining fikricha, ta'lim sohasida sun'iy intellekt texnologiyalarining keng miqyosda qo'llanilishi insoniyat uchun faqatgina quyidagi shartlar bajarilgan taqdirdagina foyda keltiradi:

- SI inson manfaatlarini ustuvor qo'ygan holda ta'lim jarayoniga joriy qilinishi kerak;
- SI texnologiyalaridan foydalanishda qat'iy axloqiy me'yor va standartlarga rioya qilinishi zarur;
- Sun'iy intellekt barcha o'quvchilar uchun ta'lim sifatini oshirishga, o'qituvchilar vakolatlarini kengaytirishga hamda ta'lim boshqaruvi tizimlarini mustahkamlashga xizmat qilishi kerak.

Bundan tashqari, fuqarolarni SI bilan xavfsiz va samarali hayot kechirish hamda ishlashga tayyorlash global darajadagi umumiy vazifadir[7].

Ta'limda sun'iy intellektni qo'llash, nafaqat o'quv jarayonini optimallashtiradi, balki o'quvchilarga va o'qituvchilarga yangi bilimlarni o'zlashtirishda yordam beradigan zamonaviy vositalarni yaratib beradi. Shuningdek, SI texnologiyalarning ta'lim tizimlariga qanday ta'sir ko'rsatishini o'rganish, ular teng imkoniyatlarni oshiradimi yoki aksincha, yo'qqa chiqaradimi, tahlil qilish, tenglikni saqlash va rivojlantirish uchun chora-tadbirlar ko'rish, jumladan, inson nazorati tizimlarini ta'minlash va tenglikka zarar yetkazuvchi SI tizimlari va vositalarini cheklash kabi bir qancha ehtiyot choralari qo'llashni taqozo etadi. Shuni unutmash lozimki, SIning asosiy vazifasi – inson faoliyatini avtomatlashtirish va qaror qabul qilish jarayonini optimallashtirishdan iborat.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori, 2024-yil 14-oktyabr PQ-358-son
2. "DARSLARDA SUN'IY INTELEKTDAN FOYDALANISH METODIKASI" Mamatkarimova Gulmira Xabibullayevna <https://doi.org/10.5281/zenodo.13893155>
3. Lutfillayev M.X.. Axborot texnologiyalari. - Toshkent 2019: O'zMU 110 b.
4. T.A.Xo'jaqulov, NT.Malikova. Sun'iy intellekt (O'quv qo'llanma). –T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot - matbaa uyi», 2020.-216 bet.
5. Filipova I.A. Sun'iy intellektni huquqiy tartibga solish: ma'ruzalar kursi. Rus tilidan tarjima Z.O. Kuvandikov, mas'ul muharrir A.R. Axatov - Samarqand: Samarqand davlat universiteti, 2022. -179 bet.
6. <https://softline.ru/about/blog/kak-iskusstvennyi-intellekt-menyaet-sferu-obrazovaniya>
7. Beijing Consensus on Artificial Intelligence and Education UNESCO International Conference on Artificial Intelligence and Education, Planning Education in the AI Era: Lead the Leap 2019.
8. <https://media.foxford.ru/articles/neyroseti-v-obrazovanii#>
9. <https://www.tadviser.ru/index.php/Статья:Искусственный интеллект в образовании>
10. Xolmanova Zulkumor SUN'IY INTELEKT: BORIS "KOMPYUTER LINGVISTIKASI: MUAMMOLAR, YECHIM, ISTIQBOLLAR" Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya Vol. 1 №. 01

(2023) Filologiya fanlari doktori, professor, ToshDOTAU professori E-mail:zulxumor-uzmu@mail.ru

11. R.H.Ayupov, G.R. Baltabaeva. SUN'IY INTELLEKT: ChatGPT VA UNING IMKONIYATLARI. Toshkent: UzdJTU-TDPU-TMI, 2023 yil. -75 bet.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

INTEGRATIVE AND SYNERGETIC APPROACHES TO LEARNING PRINCIPLES

Khakberdiev Bakhtiyor Rustamovich

Faculty of Tourism of the University of Alfraganus

Department of General Professional Sciences,

Associate Professor

Abstract. The article considers the improvement of synergetic competence in integrative teaching of technical and artistic sciences, the integrative and synergetic approaches actively participating in it, their comparative characteristics and differences.

Keywords: technology, art, integration, synergy, categorical, differentiation, mechanism, method, system, complex, components, structure, function, stage, state, connection, creative, prognostic, individual, trajectory.

O'QUV FAOLIYATI TAMOYILLARIDA INTEGRATIV VA SINERGETIK YONDASHUVLAR

Haqberdiyev Baxtiyor Rustamovich

Alfraganus universiteti Turizm fakulteti

Umumkasbiy fanlar kafedrası (PhD) dotsenti

E-mail: b.haqberdiyev@afu.uz

Annotatsiya. Maqolada texnik va san'at fanlarini integrativ o'qitishda sinergetik kompetentlikni takomillashtirish va unda faol ishtirok etadigan integrativ va sinergetik yondashuvlar va ularni solishtirma tavsiflari va farqlari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: texnika, san'at, integratsiya, sinergetika, kategorial, differentsiatsiya, mexanizm, metod, tizim, kompleks, komponentlar, tuzilma, funksiya, pog'ona, holat, bog'liqlik, ijodiy, prognostik, individual, trayektoriya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N74>

Kirish. Bugungi kunda o'quv faoliyati tamoyillarida integrativ va sinergetik yondashuvlar fanlararo ilmiy izlanishlar metodlarini yaxlitlash orqali mutaxassisliklararo o'z o'rnini namoyon qilmoqda. Jahonda, dunyoda va yurtimizda integrativ va sinergetik yondashuvlarni har bir jabhasi bo'yicha qiziqishlar ortib borayotganligi ilmiy izlanuvchilar sonini yanada ko'paytirmoqda. Shuni ham ta'kidlab o'tishimiz zarurki bu izlanishlar ortidan yangidan-yangi ilmiy sohalar, ilmiy yangiliklar va uning izlanishlari bilan bog'liq masalalarni keng ko'lamli muhokamalarga sabab bo'layotganligini guvohi bo'lmoqdamiz. Umuman olganda o'quv faoliyati tamoyillarida integrativ va sinergetik yondashuvlar doirasida ilmiy izlanishlarni yanada rivojlantirish muhim vazifalardan bo'lib bormoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Respublikamiz, Mustaqil Davlatlar hamdo'stligi va xorij davlatlarida oliy ta'lim tizimini takomillashtirish, o'quv fanlari mazmunini integratsiyalash, sinergetikani ilmiy va falsafiy muammolarini turli yondashuvlar asosida talabalarining bilim, ko'nikma va malakalarini samarali rivojlantirish bo'yicha qator ilmiy

izlanishlar olib borilgan. Jumladan: Respublikamizda ta'lim-tarbiya jarayonini takomillashtirish sohasida R.X.Jo'rayev, U.K.Tolipov, P.Musayev, R.F.Yuzlikayev, E.Ro'ziyev, A. Hamroqulov, D.Nozirov, Sh.Abduraxmonov, Sh.S.Sharipov, B.R.Haqberdiyev, D.Sh.Dilshodbekov, O.F.Fayzullayev, B.R.Karimov, A.O'tamurodov, M.N.Abdullayeva va boshqalar Mustaqil Davlatlar hamdo'stligi mamlakatlarida A.P.Belyaeva, V.V.Kozlov, I.V.Glazkova, A.V.Ivanov, M.Pak, V.D.Krasilnikov, G.B.Minervin, V.A.Belikov, G.M.Saltikova, B.V.Kosarev, S.P.Kapitsa, G.G.Malenskiy, M.S.Kagan kabilar olimlar, chet el mamlakatlarida bu borada D Karagiannis, Condoor S.S, Baxter, D. H, Jerz R., A. Sadegh, Guerra M, Bolton, R.W, Smith S., Chassapis C., Sheppard K, Ethan C. H., Hartman N.W.G.Xagen, W.R.Asgby va boshqalar integratsion va sinergetik yondashuvlar asosida o'quv faoliyati tamoyillarida jarayonni tashkil qilishiga doir yutuqlarni shu dasturlar mazmuniga kiritish va uning samaradorligi ustida ilmiy izlanishlar olib borishgan[1; 4-b].

Integrativ yondashuvning kategorial tuzilmasi quyidagi asosiy tushunchalarni o'zida saqlaydi: integrativ yondashuv, integratsiya va differentsiatsiya, integrativ jarayonlar va ularning qonuniyatlari, ichki va fanlararo integratsiya, integratsiya pog'onalari va shakllari, integratsiya mexanizm va metodlari, yaxlitlik. "Integratsion", "integrative", "integral", "integratsiyalashgan" iboralari muvofiq tarzda jarayon, holat, xossa va natijani aks ettiradi[2; 12-b].

Muhokama. Integrativ yondashuvning tizimli va kompleks yondashuvlari quyidagi jadvalda keltirilgan (1.1-jadvalga qarang).

1.1-jadval

Integrativ yondashuvlarning solishtirma tavsifi

Таққослаш белгилари	Yondashuvlar		
	tizimli	kompleks	integrativ
Kelib chiqishi	grek. Sistema qismlardan iborat yaxlit	lot. complexus – bog'lanish, birlashish	lot. integer – yaxlit, butun
Maqsadga yo'nalganlik	Texnik va san'at fanlarini integrativ tizim sifatida amalga oshirish	Texnik va san'at fanlarini integrativ o'qitishni o'zgartirish uchun vositalar kompleksidan foydalanish	Texnik va san'at fanlarini integrativ o'qitishni tizim va kompleks sifatida amalga oshirish
"Ko'rish prizmasi"	Texnik va san'at fanlarini yaxlit ko'rish	Texnik va san'at fanlarini qayta o'zgartirish vositalarini kompleks (har tomonlama) ko'rish	Texnik va san'at fanlarini integrativ o'qitishni yaxlit va qayta o'zgartirish vositalarini kompleks (har tomonlama) ko'rish
Integral tushuncha	Tizim	Kompleks	Integratsiya

Xos tushunchalar	Tizimlilik, tizim hosil qilish, yaxlitlik	Kompleksli, kompleks hosil qilish, kompleks hosil qiluvchi	Integrallik, integrallash, integrativlik, integrator, yaxlitlik
Umumiy tushunchalar	Komponentlar, tuzilma, funksiya, pog'ona, holat, bog'liqlik		

Integrativ yondashuvning muhim vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

- 1) integrirlovchi (yaxlitlovchi, tizim hosil qiluvchi, sintezlovchi, loyihali- prognostik, konstruktiv-modellashtiruvchi, nazorat-korreksiyalovchi, natijador- baholovchi);
- 2) sinergetik (uning mazmuni, o'ziga xosligi va hamkorligi), shuningdek, o'ziga xos metodlar (chiziqli, nochiziqli, o'zini-o'zi tashkil etish) haqidagi konseptual holatlarni asoslash;
- 3) shakllantiruvchi (ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi, shaxsning tizimli bilimlari, umumlashgan ko'nikmalari, qadriyat munosabatlari, fikrlashning integrativ uslubini va boshqalarni shakllantiruvchi)[3; 251-b].

Integratsion va sinergetik yondashuvlar asosida o'quv faoliyati tamoyillarida jarayonni tashkil qilish natijaviylik va ishonchlikning oshishini ta'minlaydi. U integratsiyaning umumdidaktik jihatlarini ta'lim jarayoni mazmunining moddiy va ma'naviy jihatlarini sifatida ko'rib chiqadi. Mazmunni yangilovchi integratsion va sinergetik jarayonlar didaktik tamoyilga (o'quv faoliyati tamoyiliga) o'tadi. Yanada to'liqroq tahlil mazmunni integratsiyalashning texnologik jihatlarini (fanlararo ta'limiy topshiriqlarni o'zaro taqsimlash) batafsil tahlil qilish asosida amalga oshiriladi.

Sinergetik yondashuvlarning tabiiy-ilmiy va falsafiy muammolari turli integratsiyalashlar asosida o'rganish, sinergetik yondashuvlarni turli jihatlariga asoslangan asosiy tushuncha va tamoyillarini tadqiq etish, sinergetik yondashuvlarni xususiyatlarini yoritib berishga qaratilgan tadqiqotlar natijalari muhim ahamiyatga ega.

"Sinergetika – muvozanatsiz ochiq tizimlarning atrof muhit bilan modda, energiya va axborot almashuv hisobiga vujudga keluvchi struktura elementlari o'rtasidagi bog'lanishlarni o'rganuvchi ilmiy yo'nalish. Bunday tizimlarda tashkiliy tuzilma elementlarining bir-biri bilan o'zaro muvofiq munosabatda bo'lishi va uning natijasida tizimda tartiblilik darajasi ortib borishi, ya'ni entropiyaning kamayishi kuzatiladi"[4;168-b]

Natijalar. Sinergetik yondashuvlar ilmiy bilishning texnik va san'at sohalaridan shu bilan farq qilar ekanki, unda birinchidan, sinergetika texnik va san'at fan sohalariga o'z g'oyalari bilan kirib borishi mumkin bo'lsa, ikkinchidan, har bir alohida fan ham o'z g'oyalari bilan sinergetikaga kirib kelishi mumkin bo'lar ekan. Bizning fikrimizcha, sinergetika murakkab tizimlarda, o'zini o'zi tashkil etuvchi hodisalarni o'z predmeti deb hisoblab, texnik va san'at bilim sohalariga tegishli bo'lgan, umumiy metodologik paradigmaga kiradi hamda uning doirasida o'rganiladigan predmetlar va obyektlar umumiy integrativ yondashuvlarini namoyon etadi.

1.2.jadval

**Texnik va san'at fanlarini o'quv faoliyati tamoyillarida
integrativ va sinergetik yondashuvlar farqlari**

Integrativ yondashuv	Sinergetik yondashuv
Texnik va san'at fan mavzulari aloqadorligi natijasida olinadigan bilim, ko'nikma va malaka hamda tajribasini inobatga olish, kompetensiyalarni yanada takomillashtirish, yaxlitlashdan iborat	Texnik va san'at fan mavzulariga qo'llaniladigan hamda hamkorlik jarayonlarini o'rganish natijasida vujudga keladigan yondashuvdir.
Texnik va san'at fan mavzulariga integrativ yondashuvlardan foydalanib o'quv jarayonini yaxlitlanishini, tendensiyalarini ishlab chiqishni,	Integratsiya jarayonlarining asosiy vazifasi differentsatsiya va izolyatsiyadan ustun bo'lgan hamkorlik va hamkorlik asosida sinergik ta'sirga erishiladi.
Integrativ yondashuv fanlararo aloqalarda yotadi. Fanlararo bilimlardan foydalanish ta'limning integratsiyasiga, dunyoning zamonaviy ilmiy rasmini o'zlashtirish orqali inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni uyg'unlashtirishga yordam beradi.	Texnik va san'at fan mavzulari integratsion o'qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanish natijasida natija paydo bo'lishini isbotlash – sinergetik ta'sir hisoblanadi.
Texnik va san'at fan mavzulariga integrativ yondashuvlardan foydalanib o'quv jarayonini ijrosini ta'minlashda kognitiv, didaktik va metodik omillarga bevosita bog'liq bo'ladi.	Texnik va san'at fan mavzulariga sinergetik yondashuvlarni to'g'ri ishlab chiqib, unumli foydalanib o'quv jarayonini yanada takomillashtirish, tizimli tashkil etish, ijodiy va prognostik fikrlashlarini yanada kuchaytirish asosiy masalalardan hisoblanadi.
Texnik va san'at fanlarini integrativ o'qitishda sinergetik kompetentlikni takomillashtirishda bu fanlarni mavzularini o'zaro aloqa jarayonini mustahkamlash, mavjud kamchiliklarini to'ldirish, qism va elementlar yaxlitlashtirish kiradi.	Texnik va san'at fanlarini integrativ o'qitishda sinergetik kompetentlikni takomillashtirishda ham attraktor, struktura, fraktallik, dissipativ va shunga o'xshagan yondashuvlar bilan ham ishlanadi.
Texnik va san'at fanlarini integrativ o'qitishda sinergetik kompetentlikni takomillashtirishda kamchiliklari bartaraf etishning yo'li bo'lib ushbu fanlar orasidagi aloqalar va bog'liqliklarni chuqurlashtirishga qaratilgan bunday yondashuv differentsatsiya va integratsiya orasidagi munosabatlarni tushunishga tayanadi.	Texnik va san'at fanlarini integrativ o'qitishda sinergetik kompetentlikni takomillashtirishda fanlarni muammoli vaziyatlaridagi noaniqliklarda nochiqli muhitni turg'un holatlarini, o'z-o'zini tashkillashtirish bilan ta'minlanadi.

Olamni, insoni, ilm-fanni turli tomonlarini o'rganishda sinergetik yondashuvlarni ham o'rni bor. Sinergetik yondashuvda ta'limni insonparvarlashtirish barcha sohalarida o'sishning muhim qismidir. U global ekologik va ma'naviy muammolarni sinergetik usullar yordamida hal qilishga yordam beradi. O'quv jarayonida, talaba shaxsini tahlil qilishda, talabalarning ilg'or fikrlashi, talabani o'ziga xos tizim deb hisoblashga yordam beradi. Ushbu tizim professional bilimlarni o'z ichiga oladi, ta'lim olishda ko'proq muvaffaqiyatga erishish, dunyodagi yangi tendensiyalarni tan olish muhimdir.

O'quv faoliyati tamoyillarida integrativ va sinergetik yondashuvlar fanlararo ilmiy izlanishlar metodlarini yaxlitlash orqali ushbu fanlarni har bir mavzularini yaxlitlashga individual yondashgan holda samarali erishish uchun mavzulardagi yechimini kutayotgan muammolarga oson va qulay imkoniyatlarni hisobga olgan holda sharoitlar vujudga keltirish va imkoniyatlarini taqdim etish, tanlash va qaror qabul qilishda shaffoflikni ta'minlashga qaratilishi lozim[5;59-b]. Yanada aniqlashtiradigan bo'lsak fanlar har bir mavzularini o'quv faoliyati tamoyillarida individual trayektoriyani to'g'ri tanlash, sinergetik va integrativ yondashuvlar asosida ta'lim olish samaradorligini oshirish, bu fanlar aloqadorliklari asnosida mavzular xilma-xilligini yaxlitligida yanada yangi bilimlarga ega bo'lishga erishish, sinergetik va integrativ yondashuvlar asosida turli xil metodik usullarni qo'llash, axborot texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlaridan iborat.

Xulosa. Texnik va san'at fanlarini integrativ o'qitishda sinergetik kompetentlikni takomillashtirishda, ilmiy bilimlarni hamkorlikda, yaxlitlikda ochib berib, fanlarni har bir mavzularini aloqadorliklarini ochiq nochiziqli, o'z-o'zini tashkil etish, turg'unsiz tizimga nisbatan yangi struktura qo'llash, jarayonlarni bir-birini to'ldirishda ko'p takrorlash, ko'p omillarni yuzaga keltirish, alternativligini va variativligini yetarlicha o'rganilmagan holatlarini qayd etish sinergetik yondashuv mexanizmi ekanligini ko'rsatib beradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Haqberdiyev B.R. Muhandislik grafikasi va dizayn fanlarini o'zaro integratsiyalash asosida o'qitish metodlarini takomillashtirish (Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi ta'lim yo'nalishi misolida) Avtoreferat diss. (PhD) T.: 2023-y 4-b.
2. Haqberdiyev B.R. Muhandislik grafikasi va dizayn fanlarini o'zaro integratsiyalash asosida o'qitish metodlarini takomillashtirish (Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi ta'lim yo'nalishi misolida) Avtoreferat diss. (PhD) T.: 2023-y 12-b.
3. Haqberdiyev, B. (2024). Texnik va san'at fanlarida: Integratsiya, sinergetika, kompetensiya. News of the NUUz, 1(1.10. 1), 250-252.
4. Пляцук Л. Д. Синергетика: нелинейные процессы в экологии: монография/ Л. Д. Пляцук, Е. Ю. Черныш. – Сумы: Сумский государственный университет, 2016. – 229 с.
5. Rustamovich, H. B. (2024). Broadening the horizons of students with the participation of integration. Current research journal of pedagogics, 5(01), 58-61.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

PEDAGOGICAL FOUNDATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF ANALYTICAL THINKING IN STUDENTS

Jamolova Gulbadanbegim

Associate dotsent

Department of pedagogy and educational methodology,
University of Economics and pedagogy

Muhammadiyeva Elmera Normurodovna

1st year graduate of the University of Economics and pedagogy,
pedagogical direction

E-mail: muhammadiyevaelmera@gmail.com

Abstract. In this article, pedagogical foundations for the development of analytical thinking in students are organized. In the formation of analytical thinking, didactic principles, interactive teaching methods, work with problem situations, as well as the role of the use of information and communication technologies are revealed. The teacher's place in the learning process, and criteria for evaluating analytical thinking, have also been considered. The article serves to develop the thinking culture of students in oil educational institutions.

Keywords: analytical thinking, pedagogical foundations, problem teaching, interactive methods, student, didactic principles, information technology, critical thinking.

TALABALARDA TAHLILIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Jamolova Gulbadanbegim Jamolova

Iqtisodiyot va Pedagogika universiteti,
Pedagogika va o'qitish metodikasi kafedrası dotsenti

Muhammadiyeva Elmera Normurodovna

Iqtisodiyot va Pedagogika universiteti,
Pedagogika yo'nalishi 1-kurs magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalarda tahliliy fikrlashni rivojlantirishning pedagogik asoslari tashkil etilgan. Tahliliy fikrlashni shakllantirishda didaktik tamoyillar, interaktiv o'qitish metodlari, muammoli vaziyatlar bilan ishlash, hamda axborot kommunikatsiya texnologiyalardan foydalanishning o'rni ochib berilgan. Shuningdek, o'qituvchining o'quv jarayonidagi o'rni va tahliliy fikrlashni baholash mezonlari ham ko'rib chiqilgan. Maqola oliy ta'lim muassasalarida talabalarning fikrlash madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: tahliliy fikrlash, pedagogik asoslari, muammoli o'qitish, interaktiv metodlar, talaba, didaktik tamoyillar, axborot texnologiyalari, tanqidiy fikrlash.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N75>

Kirish. Bugungi globallashuv va raqobat kuchayib borayotgan davrda talabalarning mustaqil, tanqidiy va tahliliy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish oliy ta'limning eng dolzarb vaziyatlardan biridir. Zamonaviy bilimlar faqatgina yodlash emas, balki axborotni chuqur tahlil

qilish, muammoni aniqlash va unga asosli yechimlar taklif eta olish ko'nikmalarini talab qilmoqda. Shu boisdan, oliy ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya jarayonini tahliliy fikrlashni shakllantiruvchi metodik va pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etish zarurati ortib bormoqda. Ushbu maqolada talabalarda tahliliy fikrlashni rivojlantirishning pedagogik asoslari, samarali metodlari va o'qituvchining roli tahlil qilinadi.

Talabalarni kasb-hunar ta'limi yangi standartlariga tayyorlashga qo'yiladigan talablar o'quv jarayoniga innovatsion yondashuvni va talabalar o'rtasida universal, kasbiy va boshqa kompetensiya va fazilatlar majmuasini shakllantirishni nazarda tutadi.

Maqolaning maqsadi universitetda o'qish davrida talabalar o'rtasida tahliliy ko'nikmalarni shakllantirishga hissa qo'shadigan pedagogik sharoitlarni aniqlashdir. Maqolaning asosiy vazifalari:

- 1) "analitik ko'nikmalar" tushunchasini ko'rib chiqish,
- 2) abituriyentlarda analitik ko'nikmalarni shakllantirishning umumiy darajasiga ta'sir ko'rsatadigan o'quvchilarni maktab ta'limi xususiyatlarini aniqlash;
- 3) analitik shakllantirish jarayonining samaradorligini ta'minlashga qaratilgan pedagogik sharoitlarni taqdim etish.

Ilmiy yangilik universitet talabalari uchun tahliliy ko'nikmalarni shakllantirishni ta'minlaydigan pedagogik sharoitlarni aniqlash bilan belgilanadi

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Tahliliy fikrlashni rivojlantirish bo'yicha xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan turli yondashuvlar taklif etilgan. J. Dyunning konstruktivistik ta'lim nazariyasida bilimlar amaliyotga asoslangan holda shakllanishi, talabning faol ishtirokini talab qilinishi ta'kidlangan.

L.S.Vygotskiy esa muloqot va ijtimoiy muhit orqali fikrlash taraqqiyotini asoslab bergan. [4] Tanqidiy va tahliliy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan ishlarida R. Ennis[5] va D. Halpernlar [6] fikrlash ko'nikmalarini mustahkamlovchi metodlarni tavsiya qilgan. O'zbekistonlik tadqiqotchilar- A.Abduqodirov, [1] M.Sodiqov[2], X.Xolmatova[3] va boshqalar esa milliy ta'lim tizimida tahliliy fikrlashni shakllantirishga oid ilmiy-metodik tavsiyalarni ishlab chiqqan.

Ushbu manbalar shuni ko'rsatadiki, tahliliy fikrlashni rivojlantirishda muammoli ta'lim, interaktiv metodlar, AKT vositalari va reflektiv yondashuvlar alohida o'rin tutadi.

Olimlarning fikriga ko'ra, analitik qobiliyatlarning rivojlanishi bir qator subyektiv omillar bilan bog'liq:

- individual fikrlash qobiliyatlari,
- idrok xususiyatlari,
- intellektual tayyorgarlik darajasi.

Tahlil qilish qobiliyatini shakllantirish uchun fikrlash qobiliyatini rivojlantirish muhimdir.

Fikrlash-bu mantiqiy fikrlash, fikrlaringizni izchil ifoda etish qobiliyatini birlashtirgan murakkab aqliy harakat. Talabalarning barcha toifalarida (maktabgacha yoshdagi bolalar, maktab o'quvchilari, talabalar) analitik ko'nikmalarni yangi bilimlarni olmasdan shakllantirish va rivojlantirish mumkin emas. Ushbu fikrlar quyidagi sabablarga bog'liq:

- 1) yangilarini olish bilim aqliy, analitik operatsiyalarni rivojlantirish uchun asos bo'ladi;
- 2) analitik ko'nikmalar nafaqat nazariy darajada, balki amaliy faoliyat nazariyaning "sinishi", ko'nikmalarni rivojlantirish (tajriba orttiriladi);

3) analitik ko'nikmalar tizimlashtirishga, tuzilishga, olingan yangi bilimlarni tasniflashga, o'zaro bog'liqlikka yordam beradi yangi va ilgari olingan (eski) bilimlar. ikki guruh ajratiladi

Tadqiqotda quyidagi metodologik asoslar tanlandi:

- **Ilmiy yondashuv:** Pedagogika, psixologiya va didaktika fanlari asosida tahliliy fikrlash tushunchasi o'rganildi
- **Tizimli yondashuv:** Tahliliy fikrlashni rivojlantirishda ta'limning maqsadi, mazmuni, shakl va metodlarining o'zaro bog'liqligi tahlil qilindi.
- **Komparativ tahlil:** Mahalliy va xorijiy tajribalar solishtirildi.
- **Empirik metodlar:** So'rovnoma, kuzatuv, suhbatlar orqali talabalar va o'qituvchilarning fikrlash faoliyati o'rganildi.

Talabalarda tahliliy fikrlashni rivojlantirishda quyidagi amaliy tavsiyalarni keltirishimiz mumkin: [1; 38-6.]

1. **Muammoli topshiriqlardan foydalaning** – Mashg'ulotlarda aniq bir javobi bo'lmagan savollar va real hayotiy vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar berish talabalarni chuqur fikrlashga undaydi.
2. **“Fikr xaritasi” va klaster texnikasidan foydalaning** - Bu usullar yordamida talabalar mavzular orasidagi bog'liqlikni tushunadi va asl xulosa chiqarishni o'rganadi.
3. **Case-study va debat metodlarini joriy qiling** — Talabalarga dolzarb ijtimoiy yoki kasbiy vaziyatlarni tahlil qilish imkoniyatini berish, ularni o'z fikrini asoslashga o'rgatadi.
4. **Refleksiya uchun vaqt ajrating** - Har bir mashg'ulot oxirida talabalar o'z faoliyatini baholab, nimani o'rganganini yozib chiqsin.
5. **AKT vositalaridan samarali foydalaning** – Onlayn testlar, interaktiv taqdimotlar va sun'iy intellektga asoslangan treninglar orqali tahliliy fikrlashni faollashtirish mumkin.

Zamonaviy o'qituvchilar har doim ham yo'l-yo'riq ko'rsatmaydilar.

1. O'yin texnologiyalaridan, vizual o'qitish usullaridan haddan tashqari foydalanish maktab o'quvchilarida mavhum-mantiqiy fikrlashni rivojlantirishga to'sqinlik qiladi;
2. Fanlararo aloqalar mavjud emas, talabalar “toqat qila olmaydilar” bitta mavzuni o'rganish natijasida olingan bilimlar boshqa sohaga hal qilish uchun belgilangan vazifa va shu munosabat bilan bilimlarni birlashtirish sust amalga oshiriladi;
3. Maktabda o'quv jarayonini raqamlashtirishning kuchayishi o'quvchilarning aqliy faktlar bilan ishlash qobiliyatining pasayishiga olib keladi (xotira, fikrlash, tasavvur).

Muhokama. Psixologlarning fikricha, rivojlangan analitik ko'nikmalarga ega bo'lgan odamni intellektual rivojlangan shaxs deb hisoblash mumkin. Yuqorida aytilganlarning

barchasi talabalarda analitik ko'nikmalar tuzilishining tarkibiy qismlarini aniqlashga imkon beradi:

— kognitiv analitik ko'nikmalar: ma'lumotni tanlash qobiliyati, tarkibni tahlil qilish, elementlarning aloqalarini aniqlash, olingan ma'lumotlarni tuzish, umumlashtirish, tizimlashtirish, ma'lumotlarni o'zgartirish, asosiy narsani ta'kidlang;

— ijodiy tahliliy ko'nikmalar: bilimlarni yangi sharoitlarga moslashtirish, g'oyalarni yaratish, original yechimlarni taklif qilish qobiliyati;

— reflektiv analitik ko'nikmalar: rejalashtirish, baholash qobiliyati maqsadga erishish darajasi, oqibatlarini bashorat qilish, vazifalarni hal qilishda xatolarning sabablarini aniqlash.

Talabalarining analitik ko'nikmalarini shakllantirish ko'rsatkichlari sifatida quyidagi mezonlar guruhini ajratish mumkin:

— o'z faoliyatini rejalashtirish qobiliyati;

— o'z-o'zini tashkil qilish va o'zini o'zi boshqarish qobiliyati;

-har qanday faoliyatni amalga oshirishda o'z qiyinchiliklarini aniqlash qobiliyati.

Shuni ta'kidlash kerakki, analitik faoliyatning asosiy xususiyatlaridan biri bu rejalashtirish qobiliyatidir. Yetkazib berilganlarni hal qilishda vazifalar rejaga (algoritmga), belgilangan yechimning bosqichlariga asoslanishi kerak.

Oliy ta'lim jarayonida talabalarda tahliliy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish ularning kasbiy va ijtimoiy faoliyatda muvaffaqiyatli bo'lishlari uchun muhim omil hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, faqatgina nazariy bilimlarni o'zlashtirish talabning mustaqil qaror qabul qilish, dalillarga asoslangan fikr yuritish va muammolarga ijodiy yondashish qobiliyatini rivojlantira olmaydi. Shu sababli, o'quv jarayonida interaktiv metodlardan, xususan muammoli o'qitish, munozara, keys – stadi (case-study), loyiha asosida o'qitish kabi metodlardan keng foydalanish zarur.

Tahliliy fikrlashni rivojlantirishda o'qituvchining roli alohida ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki yo'naltiruvchi, motivatsiya beruvchi va fikrlash faoliyatini boshqaruvchi shaxs sifatida faoliyat yuritishi kerak. Shu bilan birga talabalarga mustaqil fikr bildirish va o'z qarashlarini asoslab berish imkoniyatini berish, ularning fikrlash madaniyatini shakllantiradi.

Hozirgi vaqtda aksariyat ta'lim muassasalarida tahliliy fikrlashga yo'naltirilgan topshiriqlar soni yetarli emas, yoki ular formal tusda amalga oshirilmoqda. Bu esa talabalarni faqat tayyor bilimlarni yodlashga undaydi. Shuningdek, o'qituvchilarning bu boradagi tayyorgarligi va metodik savodxonligini oshirish ham dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, tahliliy fikrlashni rivojlantirish ta'lim tizimining tarkibiy qismi sifatida ko'rinishi lozim va u aniq strategiya, metod va vositalar orqali yo'lga qo'yilishi kerak.

Natija. Tadqiqot natijalariga ko'ra, talabalarda tahliliy fikrlashni rivojlantirish quyidagi pedagogik omillar orqali samarali amalga oshiriladi:

1. **Muammoli interaktiv o'qitish metodlari** - talabalarni faol fikrlashga undaydi, mustaqil qaror qabul qilish va tahlil ko'nikmalarini rivojlantiradi.
2. **O'qituvchining konstruktiv roli** — tahliliy savollar berish, muhokama va fikr almashuvni rag'batlantirish orqali fikrlash jarayoniga yo'naltiradi.

3. **Axborot – kommunikatsiya texnologiyalari** – vizual va raqamli materiallar orqali mavzuni tahliliy anglashga yordam beradi.
4. **Tahliliy topshiriqlar va refleksiya mashqlari** – talabalar bilimni chuqurlashtiradi hamda o'z fikrlarini asoslashga o'rgatadi.
5. **O'quv muhitining erkin va ijodiy bo'lishi** – talabada fikr bildirishga ishonch uyg'otadi, tahlil qilishga bo'lgan motivatsiyani oshiradi.

Mazkur natijalar asosida oliy ta'lim jarayonda tahliliy fikrlashni shakllantirishga qaratilgan maxsus metodik yondashuvlar ishlab chiqilishi va amaliyotga tatbiq etilishi lozim.

Xulosa. Tahliliy fikrlash- zamonaviy ta'limning asosiy maqsadlaridan biri bo'lib, u talabaning bilimlarni chuqur anglash, muammolarni hal qilish va mustaqil qaror qabul qilish salohiyatini shakllantiradi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, tahliliy fikrlashni rivojlantirishda muammoli o'qitish metodlari, interaktiv yondashuvlar, refleksiya va axborot kommunikatsiya texnologiyalari vositalaridan oqilona foydalanish muhim omil hisoblanadi. Shuningdek, o'qituvchining metodik tayyorgarligi va ta'lim muhitining ochiqligi ham bu jarayonning samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Abduqodirov A. Pedagogik texnologiyalar va innovasiyalar. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 2020.
2. Sodiqov M. Ta'limda faol usullar va ulardan samarali foydalanish. Toshkent: Muallim nashriyoti, 2019.
3. Xolmatova X. Oliy ta'limda tahliliy fikrlashni shakllantirishning ilmiy-amaliy asoslari. Toshkent: Fan, 2021.
4. Vygotskiy.L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press. 1978.
5. Ennis. R.H. The Nature of Critical Thinking An Outline of Critical Thinking Dispositions and Abilities. University of Illinois.
6. Halpern. D.F. Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking. Psychology Press. 2014

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

IMPROVING THE METHODOLOGICAL SYSTEM OF COMPREHENSIVE USE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Mamazhanov Rakhmatilla Yakubjanovich

Denov Entrepreneurship and Pedagogy Institute

PhD in Technical Sciences, Associate Professor

Head of the Department of "Information Technologies"

Abstract. This article highlights modern approaches to the comprehensive use of digital technologies in the educational process, effective methods for their implementation, and their integration into pedagogical practice. It examines the opportunities for enhancing the quality of education through the use of digital tools, as well as organizing the learning process based on interactive and individualized approaches. The article also presents methodological foundations and practical recommendations necessary for the successful application of digital technologies in the teaching and learning process.

Keywords: digital technologies, methodological system, educational process, digital pedagogy, learning platforms, innovative education.

TA'LIM JARAYONIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN KOMPLEKS FOYDALANISHNING METODIK TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

Mamajanov Raxmatilla Yakubjanovich

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Texnika fanlari nomzodi, dotsent

"Axborot texnologiyalari" kafedrası mudiri

E-mail: r.mamajanov@dtpi.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalardan kompleks foydalanishning zamonaviy yondashuvlari, ularni samarali joriy etish metodikasi hamda pedagogik faoliyatga integratsiyalashuvi yoritilgan. Raqamli vositalardan foydalanish orqali ta'lim sifatini oshirish, o'quv jarayonini interaktiv va individual yondashuvlar asosida tashkil etish imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. Shuningdek, maqolada raqamli texnologiyalarni o'quv jarayoniga muvaffaqiyatli tatbiq etish uchun zarur bo'lgan metodik asoslar va amaliy tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: raqamli texnologiyalar, metodik tizim, ta'lim jarayoni, raqamli pedagogika, o'quv platformalari, innovatsion ta'lim.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N76>

Kirish. Yurtimizda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida keng ko'lamli islohotlar olib borilmoqda. Ushbu islohotlar asosida sohaga yetuk mutaxassislarni tayyorlash bilan bog'liq bir qator vazifalar belgilab olingan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022–2026-yillarda Yangi O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasi to'g'risida"gi PF–60-sonli Farmoniga muvofiq, raqamli texnologiyalar sohasidagi ustuvor vazifalarni amalga oshirish maqsadida har yili axborot texnologiyalari yo'nalishida 6,5 ming nafardan ortiq yoshlarni masofaviy ta'lim shaklida o'qitish tizimini yo'lga qo'yish vazifasi qo'yilgan [8].

2020-yil 28-sentabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4822-sonli qarorida raqamli ta'limni rivojlantirish strategiyasi va zarur infratuzilma yaratish bo'yicha yo'l xaritasi belgilangan. Ushbu hujjat ilmiy tadqiqotlar uchun konseptual asos bo'lib xizmat qiladi. Bunday keskin o'zgarishlar butun dunyo ta'lim tizimini tezkor ravishda yangilanish va moslashuvga majbur qilmoqda. Bugungi kunda dunyo bo'ylab barcha sohalarida raqamli davrga o'tish jarayonlari kechmoqda. Bu esa zamonaviy o'quvchilarning kundalik hayotiga planshetlar, mobil telefonlar, aqlli soatlar, virtual haqiqat ko'zoynaklari kabi qurilmalar mustahkam kirib kelganida yaqqol namoyon bo'lmoqda. Raqamli texnologiyalar ta'lim tizimiga ham jadal sur'atlar bilan kirib kelmoqda. O'quv jarayonining samaradorligini oshirish maqsadida taqdimotlar, videoroliklar, audiodasturlardan foydalanish, ta'limni tashkil etish va boshqarish vositalari yangilik bo'lmay qoldi. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalarning yangi, samarali va qiziqarli usullaridan foydalanish XXI asr ta'limining asosiy talablaridan biri hisoblanadi. Shu munosabat bilan zamonaviy axborot muhitida pedagoglar oldida nihoyatda mas'uliyatli va murakkab vazifa turibdi – bu esa raqamli texnologiyalar muhitida zaruriy ta'limiy kontentni shakllantirgan holda o'quvchilarni o'qitish jarayoniga jalb eta bilishdir.

Zamonaviy ta'lim tizimi raqamli transformatsiya bosqichida bo'lib, raqamli texnologiyalarning ta'lim jarayonlariga jadal integratsiyasi kuzatilmoqda. Bu holat ta'lim sifati, o'qituvchilarning pedagogik faoliyati va o'quvchilarning bilim olish jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bois, raqamli texnologiyalardan kompleks foydalanishning metodik tizimini ilmiy asosda takomillashtirish dolzarb masalalardan biridir. Raqamli texnologiyalardan kompleks foydalanishning zamonaviy yondashuvlari keltirilgan [2].

Ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalardan kompleks foydalanish metodik tizimini takomillashtirish hozirda o'qitish samaradorligini oshirish va ta'lim sifatini yaxshilashga qaratilgan dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Raqamli texnologiyalar o'qitishning barcha jabhalarini – darslarni rejalashtirish, ma'ruzalarning taqdimoti, talabalar bilan interaktiv muloqot, va testlashdan tortib, baholash va natijalarni monitoring qilishgacha bo'lgan barcha jarayonlarga kiradi.

Kompleks yondashuv mohiyati. Kompleks foydalanish bu- raqamli texnologiyalarni faqatgina o'quv jarayonida emas, balki ta'limni boshqarish, tahlil qilish, baholash va individuallashtirish bosqichlarida ham qo'llashdir. Bu yondashuvda texnologiyalar bir butun tizimda integratsiyalashgan bo'ladi. Raqamli ta'lim resurslari - bu raqamli shaklda taqdim etilgan fotosuratlar, repetitor dasturlar, mashq dasturlari, interaktiv to'plamlar, lug'atlar, videolavhalar, modellar, animatsiyalar, rolli o'yinlar bo'lib, ular darsni rejalashtirishga "bog'langan" holda ta'lim jarayonini tashkil etishda zarur hisoblanadi va o'quv materialining mazmuniga mos ravishda tanlanadi. Bunday resurslar o'z ichiga o'yinlar, kartografik materiallar va zarur metodik tavsiyalar bilan boyitilgan muayyan o'quv darsligi ko'rinishida bo'lishi mumkin. Raqamli ta'lim resurslaridan ta'limning barcha bosqichlarida foydalanish mumkin:

- yangi mavzuni tushuntirishda;
- bilim va ko'nikmalarni mustahkamlashda;
- takrorlashda;
- bilim, ko'nikma va kompetensiyalar monitoringida.

Informatika va axborot texnologiyalari fanlari mashg'ulotlarida bunday resurslardan foydalanish e'tiborni faollashtirish, ta'lim mazmunini boyitish, shaxsning ijodiy salohiyatini

rivojlantirishga xizmat qiladi. Raqamli ta'lim resurslaridan foydalanish - sxemalar, jadvallar, taqdimotlar tuzish orqali vaqtni tejaydi hamda materialni estetik jihatdan chiroyli ko'rinishda taqdim etishga imkon yaratadi. Krossvordlar, illyustratsiyalar, rasmlar, rebuslar, turli qiziqarli topshiriqlar va testlar darsga bo'lgan qiziqishni oshiradi va uni yanada mazmunli qiladi. Raqamli texnologiyalardan kompleks foydalanishning zamonaviy yondoshuvlar va afzalliklari:

- O'quvchilarning bilim olish jarayoni shaxsiylashtiriladi;
- Ta'lim sifati va monitoring samaradorligi oshadi;
- O'qituvchining yuklamasi kamayadi, lekin nazorat kuchayadi;
- Masofaviy va hayot davomiy ta'lim imkoniyatlari kengayadi.

Shaxsiylashtirilgan ta'lim - bu har bir o'quvchining individual ehtiyojlari, qobiliyatlari, bilim darajasi va o'rganish uslubiga moslashtirilgan o'quv jarayonidir. Raqamli texnologiyalar bu maqsadga erishish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Asosiy yo'nalishlar. Bular, Adaptiv o'quv tizimlari - Sun'iy intellekt asosida ishlovchi platformalar (masalan, Knewton, Smart Sparrow) o'quvchining javoblariga qarab keyingi topshiriqlarni avtomatik ravishda moslashtiradi; Individual o'qitish yo'nalishlari - har bir o'quvchi uchun alohida ta'lim yo'li (learning path) tuziladi. Bu orqali u o'z tezligida, qiziqishlariga mos tarzda o'rganadi; O'z-o'zini baholash va tahlil qilish - O'quvchilar o'z bilimini testlar, viktorinalar va tahlil paneli orqali muntazam tekshirib borishlari mumkin; Moslashuvchan vaqt va joy- Ta'lim jarayoni faqat darsxona bilan cheklanmaydi. O'quvchi o'zi uchun qulay bo'lgan vaqtda mustaqil tarzda bilim oladi (24/7model); Multimediya vositalari orqali shaxsiy uslubda o'rganish - Matn, video, audio, animatsiya kabi turli formatlarda materiallar taqdim etiladi. Har bir o'quvchi o'ziga qulay uslubni tanlaydi. Raqamli vositalardan foydalanish orqali ta'lim sifatini oshirishda quyidagi jihatlarni keltirish mumkin:

- Raqamli texnologiyalar yordamida ta'lim sifatini takomillashtirish.
- Ta'lim sifatini oshirishda raqamli vositalarning roli.
- Zamonaviy ta'limda raqamli vositalar: samarali foydalanish yo'llari.

Zamonaviy ta'lim jarayonida raqamli vositalar muhim o'rin egallab, o'quvchilarning bilim darajasini oshirish, darslarni interaktiv va qiziqarli tarzda tashkil etish imkonini bermoqda. Raqamli texnologiyalar – multimedia resurslari, interaktiv ta'lim platformalari, virtual laboratoriyalar va sun'iy intellekt asosidagi ilovalar orqali o'quv materiallarini vizual, eshitish va kinestetik kanallar orqali yetkazish ta'limning samaradorligini oshiradi.

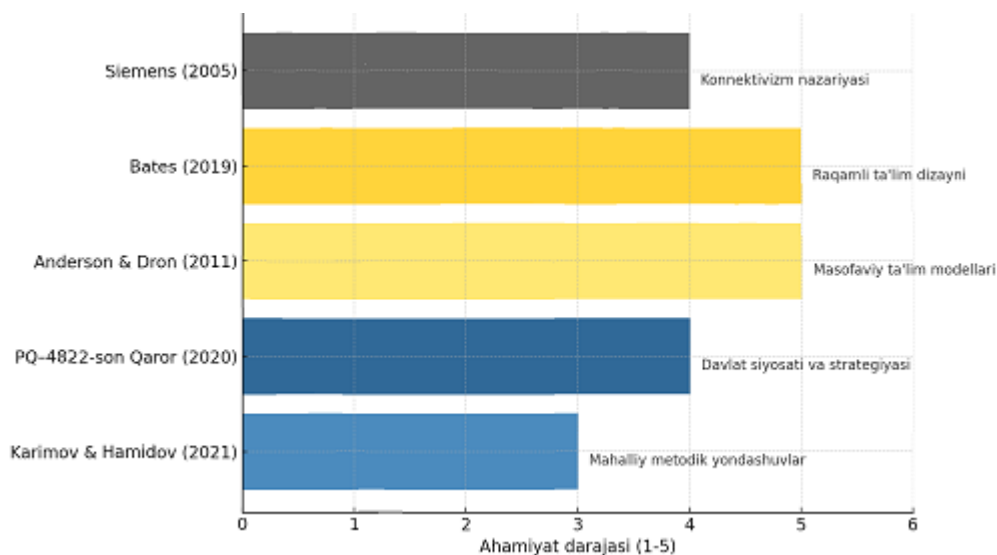
Adabiyotlar tahlili. Zamonaviy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarning ahamiyati ortib borayotgani tufayli, bu sohada ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Quyidagi manbalar raqamli texnologiyalarning ta'lim jarayoniga kompleks yondashuvlar asosida qanday qo'llanilayotganini yoritadi. Mahalliy adabiyotlar tahlil qilib o'rganilganda, Karimov B.T. va Hamidov A.N. (2021) o'z tadqiqotlarida raqamli ta'lim muhitini shakllantirishda metodik yondashuvlarning ahamiyatiga e'tibor qaratgan. Ular Moodle va Google Classroom tizimlaridan foydalanish tajribasiga tayanib, o'quv jarayonini avtomatlashtirish imkoniyatlarini ko'rsatgan. Xorijiy adabiyotlar tahlil qilib o'rganilganda, Anderson va Dron (2011) tomonidan ishlab chiqilgan "Masofaviy ta'limning uch avlodi" modeli ta'limda raqamli texnologiyalarning evolyutsion rivojlanishini ochib berdi. Ular konstruktivistik va konnektivistik yondashuvlarni ajratib ko'rsatadi. Bates (2019) o'zining "Teaching in a Digital Age" nomli asarida raqamli ta'lim dizayni va metodikasini bosqichma-bosqich yoritib beradi. U muallif sifatida raqamli vositalarning tanlanishi, o'quvchilar ehtiyojiga mos kelishi va o'qituvchi rolining o'zgarishini

ta'kidlaydi. Siemens (2005) tomonidan taklif etilgan konnektivizm nazariyasi esa raqamli muhitda bilim shakllanishi va axborot tarmoqlari orqali o'rganish jarayonini tushuntiradi. Bu yondashuv ayniqsa sun'iy intellekt va raqamli tarmoqlarda o'qitish uchun dolzarbdir. Tahlil qilingan adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalarni kompleks qo'llashda quyidagi asosiy omillar muhim hisoblanadi:

- Pedagogik metodikaga mos raqamli vositalarni tanlash;
- O'quvchilarni faol ishtirokchi sifatida jalb etish;
- Monitoring va tahlil tizimlarini joriy etish;
- O'qituvchilar uchun zarur raqamli kompetensiyalarni shakllantirish.

Shuningdek, barcha mualliflar raqamli ta'limni faqat texnologik yangilik emas, balki pedagogik transformatsiya sifatida qarash zarurligini ta'kidlaydi.

Mahalliy va xorijiy adabiyotlar tahlil qilib o'rganilganda, raqamli texnologiyalarni kompleks qo'llashdagi yondashuvlari Python kodi yordamida bajarilgan va diagrammasi keltirilgan (1-rasm).

1-rasm. Mahalliy va xorijiy adabiyotlar tahlili.

Yuqoridagi diagrammada raqamli texnologiyalardan foydalanish bo'yicha tahlil qilingan muhim adabiyotlar va ularning asosiy yo'nalishlari aks ettirilgan. Har bir manbaning mavzusi va ta'limdagi ahamiyat darajasi (1-5 ballik tizimda) ko'rsatilgan. Pedagogik metodikaga mos raqamli vositalarni tanlash, bu ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalarni kompleks qo'llashda muhim bosqichlardan biridir. Ta'lim jarayonida raqamli vositalarni samara bilan qo'llash uchun ularni pedagogik maqsad, o'quvchilarning yoshi, fan o'ziga xosligi va o'qitish usuliga muvofiq tanlash zarur. Har bir raqamli vosita muayyan didaktik vazifani bajarishga xizmat qilishi kerak. Shuning uchun, o'quv maqsadiga mos vositalarni aniqlash jarayoniga quyidagilarni keltirib o'tamiz.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotning metodologik asosi sifatida tizimli yondashuv, didaktik integratsiya, faoliyatga asoslangan yondashuv, hamda innovatsion pedagogik texnologiyalar konsepsiyalaridan foydalanildi. Tadqiqotda raqamli texnologiyalarni ta'lim jarayoniga kompleks joriy etishning metodik tizimini takomillashtirishda zamonaviy pedagogik nazariyalar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT)ni o'qituv jarayoniga moslashtirishga doir ilmiy yondashuvlar asos qilib olindi. Metodik tizimning tarkibiy qismlari -

maqsad, mazmun, metodlar, vositalar, shakllar va natijalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklar raqamli vositalar bilan uyg'unlashtirilgan holda ko'rib chiqildi. Tadqiqotda eksperimental tahlil, pedagogik kuzatuv, so'rovnoma, taqqoslash, statistik va kontent tahlil metodlaridan foydalanildi. Raqamli texnologiyalarni kompleks joriy etishda asosiy ilmiy-metodik mezon sifatida:

- o'quv faoliyatining interaktivligi va individualizatsiyasi;
- o'qituvchining raqamli kompetensiyasini rivojlantirish;
- o'quv materiallarini multimediamiy va moslashuvchan shaklda taqdim etish;
- tahliliy va refleksiv faoliyatni qo'llab-quvvatlovchi AKT vositalaridan foydalanish

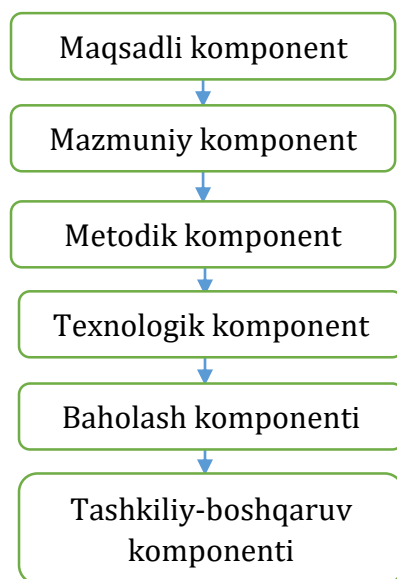
mezonlari asos qilib olindi.

Metodik tizimni takomillashtirish modeli. Bunda, metodik tizim quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga olishi lozim (2-rasm).

Metodik tizim – bu ta'lim jarayonini tashkil etish va boshqarishga xizmat qiluvchi tarkibiy elementlar majmui bo'lib, ular o'zaro bog'liq holda ishlaydi. Mana, metodik tizimni takomillashtirishning grafik modeli: u oltita asosiy komponentdan tashkil topgan bo'lib, ularning har biri ta'lim jarayonining samaradorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Quyida ushbu komponentlarning uzviy bog'liqligi va funksional ahamiyati haqida qisqacha izoh keltirilgan:

1. Maqsadli komponent.

- Ta'limda erishilishi kerak bo'lgan strategik va taktik maqsadlarni belgilaydi.

2-rasm. Metodik tizimni takomillashtirishning grafik modeli.

- Boshqa barcha komponentlar aynan shu maqsadlarga xizmat qiladi.
2. Mazmuniy komponent
- O'quv dasturlari, elektron kontent, mavzular tuzilmasini o'z ichiga oladi.
 - Maqsadlarga erishish uchun zarur bilim va ko'nikmalarni shakllantiradi.
3. Metodik komponent
- Ta'lim berish usullari va yondashuvlarini belgilaydi.
 - Mazmunni qanday shaklda o'rgatish bo'yicha qarorlarni belgilaydi.
4. Texnologik komponent

- Raqamli vositalar, dasturiy platformalar, texnik infratuzilma bilan bog'liq.
- Metodik yondashuvlarni amalda qo'llashni ta'minlaydi.

5. Baholash komponenti

- O'quvchilar bilimini aniqlash, monitoring va tahlil qilishni tashkil etadi.
- Jarayonni teskari aloqa orqali doimiy ravishda takomillashtirish imkonini beradi.

6. Tashkiliy-boshqaruv komponenti

- Tizimning joriy etilishi, resurslar taqsimoti, o'qituvchilarni tayyorlash bilan bog'liq.
- Barcha yuqoridagi komponentlarning izchil ishlashini boshqaradi va qo'llab-quvvatlaydi.

O'zaro bog'liqlik. Bu komponentlar bir-biriga bog'liq bo'lib, ulardan birortasi to'laqonli ishlamasa, butun metodik tizimning samaradorligi pasayadi. Masalan:

- Agar texnologik ta'minot yetarli bo'lmasa, eng yaxshi metodika ham ish bermaydi.
- Agar baholash to'g'ri yo'lga qo'yilmagan bo'lsa, rivojlanish aniqlanmaydi.
- Agar maqsadlar aniqlanmagan bo'lsa, qolgan barcha ishlar samarasiz bo'ladi.

Metodik tizimni takomillashtirishga quyidagi yondoshuvlarni kiritish mumkin.

1. Interaktiv o'quv materiallari yaratish: Ta'lim jarayonida **o'quv** materiallarining interaktiv bo'lishi o'quvchining bilim olishdagi faolligini oshiradi. Video, 3D modellar, virtual laboratoriyalar kabi raqamli vositalardan foydalanish talabalar uchun ko'proq motivatsiya yaratadi.

2. Raqamli platformalar va dasturlar: Online ta'lim platformalarini (masalan, Moodle, Google Classroom, edX) va o'zaro aloqani rivojlantiruvchi vositalarni (masalan, Slack, Microsoft Teams) ta'lim jarayoniga kiritish o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi interaktivlikni oshiradi. Bular o'qituvchilarga ta'limni yaxshilash uchun tahlillarni amalga oshirish imkoniyatini beradi.

3. Sun'iy intellekt va mashinani o'rganish: O'qish jarayonida sun'iy intellektni qo'llash, talabalar ehtiyojlarini tahlil qilish va o'qitish usullarini shaxsiylashtirishda foydali bo'lishi mumkin. Masalan, adaptiv o'quv tizimlari talabalar bilimi darajasiga qarab, moslashtirilgan materiallarni taqdim etadi.

4. Raqamli baholash va monitoring: Ta'lim jarayonidagi samaradorlikni o'lchash va talabalar yutuqlarini monitoring qilish uchun raqamli baholash tizimlarini yaratish muhimdir. Bu tizimlar talabalar o'z bilimlarini aniq va tez baholashga imkon beradi va o'qituvchilarga ko'proq samarali yordam ko'rsatish imkoniyatini yaratadi.

5. Ko'p bosqichli o'qitish metodlari: Blended learning (gibrid o'quv) va flipped classroom (teskari dars xonasi) kabi metodlar raqamli texnologiyalar yordamida o'qitishning yangi shakllarini taklif etadi.

Metodik tizimni takomillashtirishda har bir o'qituvchi va ta'lim muassasasining ehtiyojlari va imkoniyatlariga moslashtirilgan yondoshuvlar muhimdir.

Muhokama va natijalar. Raqamli texnologiyalardan kompleks foydalanish metodik tizimini amalga oshirishda quyidagi yondoshuvlarni qo'llashga takliflar:

1. Blended Learning (gibrid o'quv): O'quv jarayonini onlayn va oflayn o'qish faoliyatlari bilan uyg'unlashtirish. Masalan, o'quvchilar ma'lum bir dars uchun video darslarni onlayn tomosha qiladilar, keyin esa guruhli muhokamalar va laboratoriya ishlarini oflayn tarzda bajaradilar. Bu, o'quvchilar bilan o'zaro aloqani mustahkamlash va darslarni yanada interaktiv qilishga yordam beradi.

2. Adaptiv ta'lim tizimlari: Mashina o'qitish va sun'iy intellekt yordamida o'quvchilar bilimlarini baholash va shaxsiylashtirilgan o'quv dasturlarini yaratish. Bu tizimlar o'quvchilar darajasiga mos ravishda o'quv materiallarini taqdim etadi, shuning uchun har bir talaba o'z ehtiyojlariga mos ta'lim olishi mumkin.

3. Interaktiv va vizual materiallardan foydalanish: O'quv materiallarining interaktiv bo'lishi o'quvchilar uchun ta'limni qiziqarli va samarali qiladi. Masalan, 3D modellar, animatsiyalar, virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalarni integratsiya qilish orqali mavzularni tushunishni osonlashtiraman.

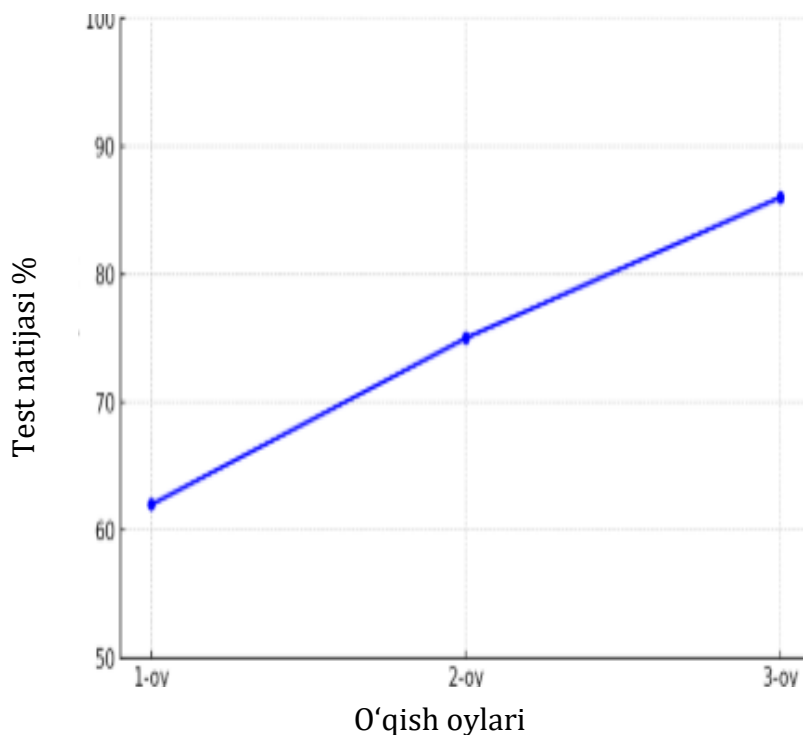
4. Raqamli baholash tizimlari: Onlayn testlar va vazifalar orqali talabalar bilimni real vaqt rejimida baholash. Bu baholashlar avtomatik tahlil qilinib, natijalarga qarab individual yondoshuvlarni ishlab chiqishga yordam beradi.

5. Ko'p platformali yondashuvlar: Google Classroom, Moodle kabi platformalardan foydalanish. Bu platformalar o'quv jarayonini boshqarish, materiallarni taqdim etish, o'quvchilar bilan aloqada bo'lish, vazifalarni belgilash va baholash kabi jarayonlarni soddalashtirish imkonini beradi.

6. O'quvchilar bilan faol aloqada bo'lish: O'quvchilar bilan muntazam ravishda online maslahatlar o'tkazish, forumlar tashkil etish va ular bilan muloqot qilish orqali ta'lim jarayonini yanada boyitish.

Raqamli texnologiyalarni ta'lim jarayoniga kompleks tarzda kiritish orqali o'quvchilar uchun ko'proq imkoniyatlar yaratish, ular uchun individual yondoshuvni qo'llash va o'qish samaradorligini oshirish mumkin [5, 7]. Bunday yondoshuv o'quvchilarni motivatsiya qilish va ular o'z bilimlarini yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi. Ko'p platformali yondashuvlar, masalan, Google Classroom va Moodle kabi ta'lim platformalaridan foydalanish o'qitish jarayonini yanada samarali va interaktiv qilishga yordam beradi. Ularning har biri o'quvchilar va o'qituvchilar uchun bir nechta foydali imkoniyatlar yaratadi. Masalan, Platformada darslarni rejalashtirish va boshqarish oson bo'ladi. O'qituvchilar darslar, vazifalar, testlar va boshqa materiallarni bir joyda saqlab, o'z vaqtida yangilab turishlari mumkin [4, 6]. Moodle o'qituvchiga o'z darslarini tahlil qilish va rivojlantirish uchun ko'plab vositalarni taqdim etadi. Moodle orqali o'quvchilar o'z bilimlarini baholash va o'qituvchilar tomonidan tezda tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Moodle ko'plab foydalanuvchilarni bir vaqtning o'zida qo'llab-quvvatlashi mumkin, bu esa kattaroq sinflarda yoki bir nechta ta'lim guruhlarida samarali ishlash imkonini beradi [7, 9]. Moodle platformasidan foydalanish orqali o'quvchining test natijalarini ko'rib borish va tahlil qilish imkoni mavjud (3-rasm).

Moodle platformasidan foydalanish orqali o'quvchining o'zlashtirish

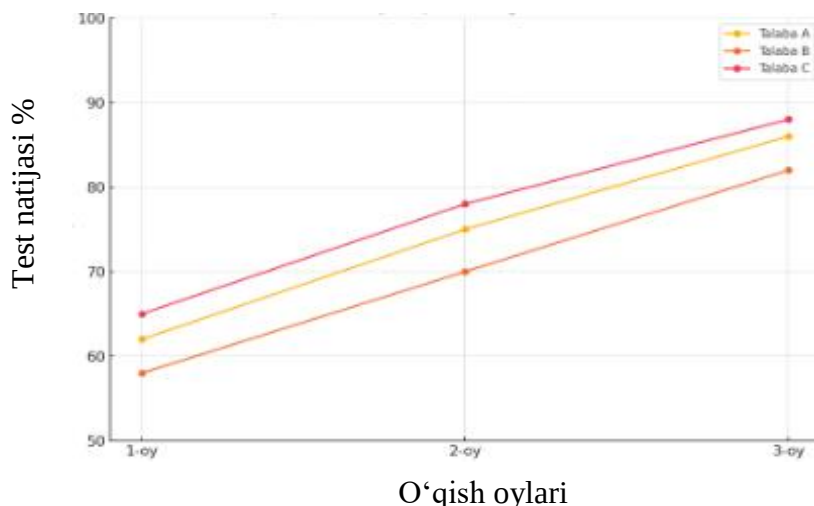
3-rasm. Moodle platformasidan foydalanish orqali o'quvchining test natijalari.

Shunday qilib, Google Classroom va Moodle kabi platformalar ta'lim jarayonini yanada samarali va shaxsiylashtirilgan qilishda muhim rol o'ynaydi. Bu platformalar o'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasidagi aloqalarni yaxshilash, o'qish samaradorligini oshirish va ta'limni yanada interaktiv qilish imkonini beradi. Moodle platformasi orqali o'quvchining o'zlashtirish ko'rsatkichlarini tahlil qilish mumkin (4-rasm).

Ushbu grafikda uch nafar o'quvchilarga oid o'zlashtirish ko'rsatkichlari solishtirildi. Barcha o'quvchilar Moodle platformasi orqali o'qigan va ularning natijalari 3 oy davomida izchil oshib borgan. Bu usul:

- har bir talabani individual kuzatish;
- guruhdagi umumiy o'sish tendensiyasini aniqlash;
- metodikaning samaradorligini baholash imkonini beradi.

Moodle platformasi orqali o'quvchining o'zlashtirish ko'rsatkichlari

4-rasm. Uch nafar talabaga oid o'zlashtirish ko'rsatkichlari

Bundan tashqari ikki xil ta'lim usuli asosida o'qitilgan guruhlarining natijalari tahlil qilingan. Raqamli texnologiyalar asosida o'qitilgan guruh (Moodle):

Oylar	O'rtacha test natijasi (%)
1-oy	60%
2-oy	74%
3-oy	85%

Natija: Moodle platformasidan foydalanilgan taqdirda o'zlashtirish ko'rsatkichi 3 oyda 25 foizga oshgan. O'quvchilarning faolligi, mustaqil ishlash imkoniyati va darsga bo'lgan motivatsiyasi yuqori bo'lgan.

An'anaviy usulda o'qitilgan guruh:

Oylar	O'rtacha test natijasi (%)
1-oy	58%
2-oy	65%
3-oy	70%

Natija: An'anaviy metod bilan o'qitilgan guruhda o'zlashtirish ko'rsatkichi 3 oyda atigi 12 foizga oshganligini ko'rishimiz mumkin. Darslarda faollik pastroq, mustaqil ta'lim elementlari kamroq kuzatilgan. Tahlil qilib ko'rganimizda [3, 6].

- Moodle platformasi orqali tashkil etilgan raqamli ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilimlari tezroq va samaraliroq o'sgan;

- O'quvchilar raqamli muhitda dars materiallarini mustaqil o'rganish, topshiriqlarni onlayn bajarish va o'z vaqtida baho olish imkoniga ega bo'lgan;

- An'anaviy usulda esa o'zlashtirish jarayoni sekinroq borgan, bu esa raqamli texnologiyalarni kompleks joriy etish zaruratini ko'rsatadi.

Xulosa. Raqamli texnologiyalarni ta'lim jarayoniga kompleks tarzda kiritish, ta'lim sifatini oshiradi va talabalar uchun yanada shaxsiylashtirilgan va interaktiv o'quv tajribasini yaratadi. Biroq, bunday tizimni muvaffaqiyatli joriy qilish uchun o'qituvchilarni tayyorlash,

infratuzilmani kuchaytirish va texnik yordamni ta'minlash muhimdir. Ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalardan kompleks foydalanish nafaqat jarayonni soddalashtiradi, balki uning sifatini oshirish, shuningdek, o'quvchining ijodiy va mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Taklif etilgan metodik tizim modelini joriy etish orqali raqamli transformatsiya jarayonini yanada samarali tashkil etishimiz mumkin.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Ахмедова, З.Ш. Цифровые технологии в образовании: проблемы и перспективы // Проблемы современного образования. - 2022. - №3. - с. 45-49.
2. Каримов, Б.Т., Ҳамидов, А.Н. Рақамли таълим муҳитини яратиш ва унинг самарадорлигини ошириш усуллари // Инновацион таълим технологиялари. - Тошкент, 2021. - №2. - Б. 33-37.
3. Anderson, T., & Dron, J. (2011). Three generations of distance education pedagogy. International Review of Research in Open and Distributed Learning, 12(3), 80–97.
4. Bates, A.W. (2019). Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning. 2nd ed. – Vancouver: Tony Bates Associates Ltd.
5. Selwyn, N. (2016). Education and Technology: Key Issues and Debates. – London: Bloomsbury Publishing.
6. Siemens, G. (2005). Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age. – http://www.itdl.org/Journal/Jan_05/article01.htm
7. Алексахин, С.В., Блинов В.И., Сергеев И.С. Цифровые технологии в учебном процессе. Учебник. Изд. РИОР., 2023. – с.- 464.
8. <https://lex.uz/uz/docs/6166539> - Указ Президента Республики Узбекистан от 22 августа 2022 года № ПП-357 «О мерах по выводу сферы информационно-коммуникационных технологий на новый уровень в 2022–2023 гг.»

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

USING INFORMAL EDUCATION APPROACHES IN THE EDUCATIONAL PROCESS UNDER CONDITIONS OF GLOBALIZATION AS A CONTEMPORARY PEDAGOGICAL ISSUE

Ishonkulov Ashraf Kurbonkulovich

Independent Researcher at Samarkand State Institute of Foreign Languages

Abstract. In the conditions of globalization the requirements to the educational system on realization of principles of lifelong learning and professional development are increasing. This article analyzes the significance of informal education approach in the educational system of Uzbekistan and the issues of its integration into the educational process. Based on the analysis of existing scientific sources, the interrelation of formal and informal education is revealed, as well as the role and opportunities of informal learning in the modern information society. The results of the study show that the use of informal approach contributes to increasing students' interest in learning, developing independent learning skills and training competitive personnel in the context of globalization. In addition, the article develops specific recommendations for the education system of Uzbekistan, ensuring the interrelation of theoretical and practical aspects.

Keywords: globalization, informal education, non-formal education, formal education, lifelong learning, pedagogical approach, educational process, education system of Uzbekistan, information society, experiential learning.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA TA'LIM JARAYONIDA INFORMAL TA'LIM YONDASHUVDAN FOYDALANISH ZAMONAVIY PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Ishonkulov Ashraf Kurbonkulovich

Samarqand davlat chet tillar instituti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Globallashuv davrida ta'lim tizimi oldida hayot davomida o'rganish va uzluksiz malaka oshirish talablari kuchaymoqda. Ushbu maqolada O'zbekiston ta'lim tizimida informal ta'lim yondashuvining ahamiyati va uni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish masalalari tahlil qilinadi. Mavjud ilmiy manbalarga tayangan holda, formal va informal ta'limning o'zaro bog'liqligi, zamonaviy axborot jamiyatida informal ta'limning roli va imkoniyatlarini yoritiladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, informal yondashuvdan foydalanish o'quvchilarning ta'limga qiziqishini oshirishi, mustaqil o'rganish ko'nikmalarini shakllantirishi va globallashuv sharoitida raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga xizmat qilishi aniqlangan. Shuningdek, maqolada O'zbekiston ta'lim tizimi uchun aniq tavsiyalar ishlab chiqilib, nazariy va amaliy jihatlar uyg'unligi ta'minlangan.

Kalit so'zlar: globallashuv, informal ta'lim, norasmiy ta'lim, rasmiy ta'lim, umrbod ta'lim, pedagogik yondashuv, ta'lim jarayoni, O'zbekiston ta'lim tizimi, axborot jamiyati, tajribaviy o'rganish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N77>

Kirish. Globallashuv jarayoni jamiyatning barcha sohalariga jadal ta'sir ko'rsatmoqda. Ta'lim tizimi ham bundan mustasno emas. Zamonaviy axborot va bilimlar oqimi sharoitida inson kapitaliga qo'yiladigan talablar tobora ortib bormoqda. An'anaviy rasmiy ta'lim (ya'ni maktab va oliy ta'lim muassasalaridagi o'qitish) o'ziga xos cheklovlarga ega bo'lib, tez o'zgarayotgan dunyoda barcha zarur bilim va ko'nikmalarni yetkazib berishga har doim ham

ulgurmasligi mumkin [1]. Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, bugungi kunda inson egallaydigan bilim va ko'nikmalarning katta qismi aynan formal bo'lmagan muhitlarda shakllanmoqda. Turli manbalarga ko'ra, ko'plab o'quv jarayonlari aynan an'anaviy ta'limdan tashqarida yuz bermoqda [2]. Shu sababli, ta'lim jarayonida informal yondashuvdan foydalanish muammosi dolzarb pedagogik masalaga aylangan.

Muammoning dolzarbliigi. Informal ta'lim – shaxsning kundalik hayoti davomida rasmiy ta'lim dasturlari va muassasalariga bog'liq bo'lmagan holda bilim hamda ko'nikmalarni egallashidir [3]. Globallashgan axborot jamiyatida internet, ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar orqali o'qish, shuningdek, oilaviy va jamoat muhitlarida o'rganish imkoniyatlari tobora kengaymoqda. Natijada yoshlar va kattalar maktab yoki universitetlardan tashqarida ham ulkan bilim resurslariga ega bo'lmoqdalar. Ammo rasmiy ta'lim tizimi va informal ta'lim o'rtasidagi tafovutni bartaraf etish, ularni bir-birini to'ldiruvchi tarzda qo'llash masalasi hali to'liq yechimini topmagan. O'zbekistonda bu masala ayniqsa dolzarbdir, chunki mamlakat ta'lim tizimi jadal islohotlar bosqichida bo'lib, umr bo'yi ta'lim (lifelong learning) konsepsiyasini keng joriy qilishga intilmoqda [4].

2020-yilda qabul qilingan yangi tahrirdagi «Ta'lim to'g'risida»gi qonunda ilk bor rasmiy, norasmiy va informal ta'lim tushunchalari huquqiy jihatdan e'tirof etildi [5]. Bu esa O'zbekistonda informal ta'limga davlat darajasida e'tibor kuchayayotganidan dalolat beradi va shu bilan birga, bu ta'lim shaklini amaliyotga tatbiq etish bo'yicha aniq yechimlarni talab qiladi.

Tadqiqotning maqsadi va ahamiyati. Mazkur tadqiqotning maqsadi – zamonaviy globallashuv sharoitida ta'lim jarayonida informal yondashuvdan foydalanishning nazariy asoslari va amaliy ahamiyatini tahlil qilish hamda shu asosda O'zbekiston ta'lim tizimi uchun tegishli tavsiyalar ishlab chiqishdan iboratdir. Tadqiqot natijalari nafaqat nazariy jihatdan (ta'lim jarayonining mazmunini kengroq tushunish), balki amaliy jihatdan ham (o'quv dasturlarini takomillashtirish, pedagoglar malakasini oshirish va boshqalar) katta ahamiyatga ega bo'lishi kutilmoqda. Informal ta'lim bo'yicha xalqaro tajriba va ilmiy ishlanmalarni o'rganish orqali ushbu maqola O'zbekiston sharoitida mazkur yondashuvdan samarali foydalanish imkoniyatlari hamda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan to'siqlarni yoritib beradi.

Nazariy qism. Informal ta'lim tushunchasi pedagogika nazariyasida rasmiy va norasmiy ta'lim shakllari bilan bir qatorda ko'rib chiqiladi. Rasmiy ta'lim qat'iy tuzilgan o'quv rejalariga asoslangan, ma'lum o'quv muassasalarida olib boriladigan hamda davlat tomonidan e'tirof etilgan sertifikat yoki diplom bilan yakunlanadigan jarayon sifatida talqin etiladi. Informal ta'lim esa yaratuvchanlikka imkon beradigan, institutsional tuzilmadan tashqarida amalga oshiriladigan, erkin va moslashuvchan o'rganish shaklidir. UNESCO tomonidan berilgan ta'rifga ko'ra, informal ta'lim kundalik hayot faoliyati davomida sodir bo'lib, ko'pincha o'quvchi tomonidan ongli ravishda rejalashtirilmagan, tizimsiz va spontan tarzda kechishi mumkin [3]. Boshqacha aytganda, informal ta'lim shaxsning oilaviy muhitda, ish joyida, jamoada va bo'sh vaqt davomida – istalgan vaqtda va joyda amalga oshiriladigan o'z-o'zini rivojlantirish jarayonidir. Masalan, o'quvchi mustaqil ravishda kitob o'qish, hujjatli film tomosha qilish yoki tajribalar o'tkazish orqali yangi bilimlarni egallashi informal ta'lim shakliga misoldir.

Nazariy jihatdan rasmiy va informal ta'limni bir-biriga qarama-qarshi kategoriyalar sifatida emas, balki uzluksiz ta'lim jarayonining o'zaro bog'liq qutblari sifatida qarash lozim. Pedagog olimlar ta'kidlaganidek, har qanday o'rganish jarayoni sof shaklda „formal“ yoki „informal“ bo'lmaydi – aksincha, ular o'zaro bir-birini to'ldirib, uzluksiz ta'lim spektrini hosil

qiladi [3]. Misol uchun, maktabdagi rasmiy ta'lim jarayonida o'quvchilar o'z tajribalariga va qiziqishlariga asoslanib qo'shimcha ma'lumotlarni mustaqil ravishda informal shaklda o'zlashtirishlari mumkin. Shu sababdan zamonaviy pedagogik nazariyalarda „umr bo'yi ta'lim“ (lifelong learning) konsepsiyasi ilgari surilmoqda. Bu konsepsiyaga ko'ra, inson hayoti davomida rasmiy, norasmiy va informal ta'lim shakllari bir-biri bilan uzviy bog'liq holda kechadi. O'zbekiston Respublikasining „Ta'lim to'g'risida“gi qonunida ham „umr bo'yi ta'lim olish“ prinsipi asosiy tamoyillardan biri sifatida belgilangan bo'lib, unda kattalar ta'limi va informal o'rganish jarayonlarining ahamiyati ta'kidlangan [4].

Informal ta'lim yondashuvining nazariy asoslarini tajribaviy ta'lim (experiential learning) va ijtimoiy-madaniy ta'lim nazariyalari bilan bog'lab tushuntirish mumkin. Tajribaviy ta'lim nazariyasida (masalan, D. Kolb tomonidan ilgari surilgan nazariya) shaxsning bevosita o'z tajribasi bilimlarni shakllantirishning asosiy manbai hisoblanadi. Vygotskiyning ijtimoiy-madaniy nazariyasiga ko'ra esa, ta'lim jarayoni ijtimoiy muhit – oila, tengdoshlar va jamoalar orqali amalga oshiriladi. Ushbu nazariy yondashuvlar informal ta'limning pedagogik va psixologik mexanizmlarini ochib beradi. Masalan, bola oilada kundalik faoliyatlarni kuzatish va takrorlash orqali ko'nikmalar hosil qiladi yoki internetdagi turli jamoalar orqali yangi bilimlarni o'zlashtiradi. Xulosa qilib aytganda, informal ta'lim nazariy jihatdan insonning tabiiy o'rganish jarayonlarini aks ettiradi va uni to'g'ri anglash orqali rasmiy ta'lim tizimini boyitish mumkin.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mavzuga oid xalqaro va mahalliy ilmiy manbalar tahlili informal ta'limning ahamiyati tobora ortib borayotganini ko'rsatmoqda. Tadqiqotlarning ko'pchiligi inson bilimlarining katta qismi formal ta'lim tizimidan tashqarida shakllanishini ta'kidlaydi. Jumladan, A. Rogers o'z tadqiqotlarida ta'lim jarayonini „aysberg“ metaforasi orqali ifodalab, uning suv ustida ko'rinadigan qismi – formal ta'lim, ostida esa katta hajmli informal o'rganish jarayoni mavjudligini qayd etadi [2]. Bu metafora shuni anglatadiki, maktab va universitetlarda beriladigan rasmiy bilimlar ko'lam cheklangan bo'lib, inson shaxsini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydigan oilaviy tarbiya, kasbiy faoliyat va kundalik tajribalar kabi informal ta'lim shakllari muhim ahamiyatga ega. Williams ta'kidlaganidek, inson egallaydigan bilimlarning ko'p qismi maktab va oliy o'quv yurtlaridan tashqarida, ta'lim muassasalaridan mustaqil ravishda sodir bo'ladi. Bu esa informal ta'lim shakllarini o'rganish va ulardan samarali foydalanish muhimligini tasdiqlaydi.

Ko'plab tadqiqotlar informal ta'limning afzalliklariga ham e'tibor qaratgan. Xususan, informal muhitda o'rganish o'quvchilarning o'z o'quv jarayonlarini boshqarish imkoniyatlarini oshirib, ularning o'qishga bo'lgan qiziqishi va motivatsiyasini kuchaytiradi. Misol uchun, Kanadada o'tkazilgan tadqiqot natijalari ko'rsatishicha, maktabdan tashqari to'garaklar, onlayn kurslar kabi informal ta'lim shakllarida qatnashgan o'quvchilar an'anaviy darslarga qaraganda ko'proq faollik va qiziqish namoyish etganlar [1]. Buning sababi shundaki, informal ta'lim muhitida o'quvchilar o'zlari uchun qiziq bo'lgan mavzularni tanlashlari, ularni o'z tezligida o'rganishlari va ijodiy yondashuvlarni qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Shunday qilib, informal ta'lim o'quvchini passiv bilim iste'molchisidan faol bilim yaratuvchiga aylantiradi.

Shu bilan birga, adabiyotlarda informal ta'lim imkoniyatlaridan foydalanishda yuzaga keladigan muammolar ham qayd etilgan. Formal va informal ta'lim o'rtasidagi uzviylikni ta'minlash bugungi pedagogikaning dolzarb vazifalaridan biridir. Jumladan, M. Johnson va D. Majewska tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda informal ta'lim orqali olingan ko'nikmalar

maktab dasturlarida ko'pincha yetarlicha e'tiborga olinmasligi ta'kidlangan. Tadqiqotchilar ushbu holatni „o'quv dasturlari tafovuti“ deb atashadi va uning oldini olish uchun ta'lim dasturlarini o'quvchilarning maktab va maktabdan tashqaridagi barcha o'quv tajribalarini hisobga olib qayta ko'rib chiqishni tavsiya qiladilar. Shu nuqtai nazardan, ba'zi mamlakatlar o'z ta'lim siyosatlarida norasmiy va informal o'qish natijalarini tan olish (recognition) mexanizmlarini joriy qilgan. Xususan, OECD (Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti) 2010-yilda norasmiy va informal ta'lim natijalarini tan olish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqqan bo'lib, bunda kasbiy sertifikatlar va imtihonlar orqali insonlarning maktabdan tashqarida egallagan ko'nikmalarini tasdiqlash tartiblari nazarda tutilgan [3].

O'zbekistonda informal ta'lim masalasi asosan kattalar ta'limi va kasbiy malakani oshirish yo'nalishlarida o'rganilgan. So'nggi yillarda dissertatsiya va maqolalarda malaka oshirish jarayonlarini informal ta'lim orqali takomillashtirish usullari (masalan, Dadaeva N. tadqiqotlari) yoritilgan. Ammo umumta'lim maktablari va oliy ta'lim tizimida informal yondashuvdan foydalanish mavzusi hali yetarlicha tadqiq qilinmagan. Shu sababdan, mazkur tadqiqot ushbu bo'shliqni to'ldirishga, xalqaro tajribani O'zbekiston sharoitiga moslashtirish orqali yangi bilimlarni shakllantirishga intiladi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, globallashtirish sharoitida O'zbekiston ta'lim tizimida informal ta'lim yondashuvining afzalliklari va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolar kompleks tarzda ko'rib chiqiladi.

Xulosa qilib aytganda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, informal ta'lim zamonaviy pedagogikaning muhim qismi hisoblanib, uning imkoniyatlari haqida keng bilim bazasi shakllangan. Tadqiqotlarda informal ta'limning afzalliklari bilan birga uni rasmiy ta'lim tizimiga integratsiya qilishdagi muammolar ham qayd etilgan. Mazkur tadqiqot O'zbekistondagi mavjud ijtimoiy-madaniy sharoitlarni hisobga olib, informal ta'limdan samarali foydalanish bo'yicha yangi ilmiy tavsiya va mulohazalarni ilgari suradi.

Muhokama va natijalar. O'zbekiston ta'lim tizimida informal ta'lim yondashuvini samarali joriy qilish uchun quyidagi amaliy tavsiyalarni ilgari surish mumkin:

- Ta'lim dasturlarini boyitish: Maktablar va oliy o'quv yurtlari o'quv rejalariga o'quvchilarning mustaqil va ijodiy faoliyatlarini rag'batlantiruvchi amaliy mashg'ulotlarni qo'shishlari lozim. Masalan, loyiha asosida o'qitish, ilmiy tadqiqot ishlari va ijodiy topshiriqlar orqali o'quvchilarning darsdan tashqari mustaqil bilim olishga qiziqishini oshirish mumkin. Bu esa informal ta'lim elementlarini rasmiy ta'lim jarayoniga integratsiya qilib, o'quvchilarni real hayotiy vaziyatlarga tayyorlaydi.

- Raqamli texnologiyalardan foydalanish: Hozirgi zamonda internet va raqamli platformalar informal ta'limning asosiy manbalari hisoblanadi. Ta'lim muassasalari o'quvchilarning onlayn kurslar, vebinarlar, ta'limiy videolar va virtual laboratoriyalardan foydalanishlarini qo'llab-quvvatlashlari kerak. Misol uchun, o'qituvchilar o'z fanlari bo'yicha ochiq ta'lim resurslarini tavsiya qilib, o'quvchilarga mustaqil tarzda uy sharoitida bilimlarini chuqurlashtirish imkoniyatini yaratishlari mumkin.

- Uy va maktab hamkorligini mustahkamlash: Oila – informal ta'limning muhim markazlaridan biri. Shuning uchun maktablar ota-onalar bilan hamkorlikni rivojlantirib, oilaviy o'qish va uy vazifalarini tashkil qilish bo'yicha qo'llanma va tavsiyalar ishlab chiqishlari zarur. Misol uchun, ota-onalarga bolalari bilan birgalikda amalga oshirishlari mumkin bo'lgan kichik ilmiy loyihalar yoki tajribalar tavsiya etilishi mumkin. Bu o'quvchilar bilimini oshirish bilan birga, ota-onalarning pedagogik ko'nikmalarini ham rivojlantiradi.

- Jamiyat va madaniy resurslardan foydalanish: O'quv jarayonini maktab va universitet binolaridan tashqariga chiqarib, madaniy muassasalar – muzeylar, kutubxonalar, teatrlar va tarixiy obidalar bilan hamkorlik qilish orqali o'quvchilarda fanga bo'lgan qiziqish va chuqur tushuncha shakllantirilishi mumkin. Misol uchun, tarix fanidan o'rganilgan mavzularni muzeylarga ekskursiyalar orqali mustahkamlash yaxshi natija beradi. Bundan tashqari, mahalliy jamoat o'quv markazlari (CLC) bilan hamkorlik o'rnatilib, yoshlarning turli to'garaklarda qatnashishi rag'batlantirilishi mumkin.

- Baholash va rag'batlantirish mexanizmlarini takomillashtirish: Informal ta'lim jarayonida olingan bilim va ko'nikmalarni baholash va e'tirof qilishning yangi usullarini ishlab chiqish zarur. Masalan, maktablarda innovatsion loyihalar tanlovi yoki mustaqil o'qish nominatsiyalarini tashkil qilish mumkin. Oliy ta'lim muassasalarida esa talabalar tomonidan mustaqil ravishda erishilgan onlayn sertifikatlar yoki kurslar diplomlarini akademik kredit sifatida tan olish amaliyotini (RPL – oldindan o'zlashtirilgan bilimlarni tan olish) joriy qilish tavsiya etiladi. Bu esa o'quvchilarni mustaqil o'qishga rag'batlantirib, rasmiy va informal ta'lim o'rtasidagi farqni kamaytiradi.

Yuqorida keltirilgan tavsiyalarni O'zbekistonda bosqichma-bosqich amalga oshirish mumkin. Ushbu jarayonda pedagoglarning malakasini oshirish va ularning informal ta'limning ahamiyatini anglashlarini ta'minlash muhimdir. Shu orqali ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilari – o'quvchilar, ota-onalar va o'qituvchilar birgalikda yangi pedagogik madaniyatni shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Xulosa. Yuqorida keltirilgan tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Informal ta'limning zarurati va imkoniyatlari: Globallashuv sharoitida ta'lim jarayoni faqat maktab darsliklari bilan cheklanib qolmaydi. O'quvchilarning sinfdan tashqaridagi mustaqil o'qishi, turli axborot manbalaridan foydalanishi va hayotiy tajribalar orqali bilim olishlari zamonaviy ta'limning muhim qismiga aylangan. Ushbu maqolada ilgari surilgan manbalar orqali tasdiqlangani kabi, informal ta'lim o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirish samaradorligi va qiziqishini oshiradi hamda ularda global dunyoga moslashish qobiliyatini shakllantiradi.
2. Rasmiy va informal ta'lim integratsiyasi masalasi: Informal ta'limning afzalliklarini tan olish bilan birga, uni rasmiy ta'lim bilan integratsiyalash muammosi hal qilinishi zarur bo'lgan dolzarb vazifa sifatida qolmoqda. Hozirgi o'quv dasturlari va baholash tizimlari asosan rasmiy ta'lim natijalariga qaratilgan bo'lib, o'quvchilarning darsdan tashqari faoliyatlari ko'pincha e'tibordan chetda qolmoqda. Mazkur maqolada keltirilgan tavsiyalar orqali bu muammoni bosqichma-bosqich yechishga harakat qilinadi.
3. O'zbekistonda informal ta'lim: amaliyot va istiqbol: O'zbekiston ta'lim tizimi so'nggi yillarda faol islohotlar davrini boshdan kechirmoqda. Mamlakatimizda yangi qonun va me'yoriy hujjatlar orqali hayot davomida ta'lim olish, kattalar ta'limi va informal ta'limning muhimligi tan olingan. Bu esa davlat darajasida to'g'ri yo'nalish belgilanganligini ko'rsatadi. Ammo amaliy jihatdan hali ko'p vazifalar bajarilishi kerak: pedagoglarning malakasini oshirish, ta'lim infratuzilmasini rivojlantirish (kutubxonalar, axborot-resurs markazlari, onlayn platformalar) va ijtimoiy sherikliklarni mustahkamlash zarur. O'zbekiston o'zining tarixiy va madaniy an'analariga tayangan holda (masalan, usta-shogird an'anasi yoki norasmiy guruhli o'qish amaliyotini tiklash orqali) informal ta'limni rivojlantirishi mumkin.

4. Ilmiy ahamiyat va kelajakdagi tadqiqotlar uchun tavsiyalar: Ushbu tadqiqot natijalari pedagogika nazariyasi va amaliyoti kesimida muhimdir. Maqolada ta'lim jarayonini yaxlit (holistik) tushunish zarurligi, ya'ni rasmiy va informal ta'limni bir butun sifatida qarash kerakligi asoslandi. Kelajakda amalga oshiriladigan tadqiqotlar uchun quyidagi yo'nalishlar taklif etiladi: o'quvchilarning informal o'rganish tajribalarini empirik o'rganish, informal ta'limning ta'lim natijalariga ta'sirini statistik tahlil qilish va pedagog kadrlar malakasini oshirish jarayonida informal uslublarni qo'llash bo'yicha eksperimental tadqiqotlar o'tkazish. Bundan tashqari, raqamli texnologiyalar asosida shakllangan yangi informal ta'lim platformalarining samaradorligini baholash ham istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, informal ta'limdan foydalanish nafaqat pedagogik muammo, balki katta imkoniyatlar manbai hamdir. To'g'ri strategiya va siyosat bilan O'zbekiston ta'lim tizimi jahon standartlariga javob beradigan, raqobatbardosh va innovatsion tizimga aylanish imkoniyatiga ega. Ushbu tadqiqot esa ana shu jarayonga kichik, ammo muhim hissa sifatida qaralishi mumkin.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Furdyk, M. (2012, June 26). Informal Learning for a Better World. Getting Smart. <https://www.gettingsmart.com/2012/06/26/informal-learning-better-world/>
2. Rogers, A. (2014). The Classroom and the Everyday: The Importance of Informal Learning for Formal Learning. *Investigar em Educação*, II(1), 7-26. https://www.researchgate.net/publication/311419581_The_Classroom_and_the_Everyday_The_Importance_of_Informal_Learning_for_Forma_Learning_1
3. Johnson, M., & Majewska, D. (2022). Formal, non-formal, and informal learning: What are they, and how can we research them? Cambridge University Press & Assessment – Research Report. <https://www.cambridgeassessment.org.uk/Images/665425-formal-non-formal-and-informal-learning-what-are-they-and-how-can-we-research-them-.pdf>
4. DVV International. (2020, oktabr). Катта ёшдагиларни ўқитиш ва таълим бериш биринчи бор “Таълим тўғрисида”ги янги қонунга киритилди. <https://www.dvv-international-central-asia.org/uz/uzbekiston/jangiliklar/detail/adult-learning-and-education-included-into-a-new-law-on-education-in-uzbekistan>
5. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi “Ta'lim to'g'risida”gi Qonun. O'RQ-637-son. <https://lex.uz/docs/-5013007>
6. UNESCO Institute for Lifelong Learning (UIL). (2015). Community Learning Centres, Uzbekistan – LitBase (Effective Literacy and Numeracy Practices Database). Hamburg: UIL. <https://www.uil.unesco.org/en/litbase/community-learning-centres-uzbekistan>

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

GENERAL EDUCATION METHODS OF PRACTICAL TRAINING FOR STUDENTS IN DRAWING LESSONS IN SCHOOLS

Esboganova Bakhyt Daribaevna

Nukus State Pedagogical Institute Associate

Professor of the Department of

"Fine Arts and Engineering Graphics"

Abstract. The article describes the methodology for conducting practical training for students in drawing lessons in secondary schools, and also provides methodological recommendations.

Keywords: general secondary school, activities, practical classes, drawing, methodology, understanding, imagination, creativity, literacy.

UMUMTA'LIM MAKTABLARDA CHIZMACHILIK DARSLARIDA O'QUVCHILARGA AMALIY MASHG'ULOTLAR OLIB BORISH METODIKASI

Esboganova Baxit Daribayevna

Nukus davlat pedagogika instituti

"Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi"

kafedrasi dotsenti

Annotatsiya. Maqolada umumta'lim maktablarda chizmachilik darslarida o'quvchilarga amaliy mashg'ulotlar olib borish metodikasi hamda unga doir metodik tavsiyalar yoritilgan.

Kalit so'zlar: umumiy o'rta ta'lim maktab, faollik, amaliy mashg'ulot, chizma, metodika, tushuncha, tasavvur, ijodkorlik, savodxonlik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N78>

Mamlakatimizda izchil amalga oshirilayotgan kadrlar tayyorlashning asosiy g'oyasi barkamol insonni tarbiyalashni nazarda tutadi. Barkamol shaxsning muhim sifatlari bo'lgan mustaqil va ijodiy fikrlash, mustaqil ishlay olish qobiliyatini tarbiyalash umumiy o'rta ta'lim maktabning muhim vazifalaridan hisoblanadi. Bu borada o'quvchilarning bilish faoliyatini rivojlantirish, dars mashg'ulotlarini samarali tashkil qilish alohida ahamiyat kasb etadi. Jumladan, umumiy o'rta ta'lim maktabning chizmachilik ta'limi jarayoni o'quvchilarni hayotga, kasb-hunarga tayyorlashda, ularning ratsionalizatorlik va ixtirochilik faoliyatini shakllantirishda muhim o'ringa ega.

Ma'lumki har qanday fanni o'qitish metodikasining asoslari uchta asosiy tarkibiy qismlar: konsepsiya, ta'limning metodik tizimi va ular ta'siri natijalarini baholashdan iborat[1;41-42-b].

Xalqimizda "Ta'lim va tarbiya – beshikdan boshlanadi", degan hikmatli so'z bor. Faqat ma'rifat insonni kamolga, jamiyatni taraqqiyotga yetaklaydi. Shu sababli mamlakatimizda ta'lim sohasidagi davlat siyosati uzluksiz ta'lim tizimi prinsipiga asoslangan, bola tug'ilganidan

boshlab, 30 yoshgacha davrda uni har tomonlama qo'llab-quvvatlaydigan, hayotda munosib o'rin topishi uchun ko'mak beradigan, yaxlit va uzluksiz tizim yaratishga e'tibor qaratilmoqda.

Rivojlangan mamlakatlarda ta'limning to'liq sikliga investitsiya kiritishga, ya'ni, bola 3 yoshdan 22 yoshgacha bo'lgan davrda uning tarbiyasiga sarmoya sarflashga katta ahamiyat beriladi. Chunki ana shu sarmoya jamiyatga 15-17 barobar miqdorda foyda keltiradi. Bizda esa bu ko'rsatkich atigi 4 barobarni tashkil etadi [2; 200-201-b]. Binobarin, inson kapitaliga e'tiborni kuchaytirishimiz, buning uchun barcha imkoniyatlarni safarbar etishimiz shart.

Buyuk yunon olimi, Sharqda "Birinchii muallim" deb ulug'lanadigan Aristotelning "Vatan taqdirini yoshlar tarbiyasi hal qiladi", degan so'zlari, qarang, miloddan 350 yil avval aytilgan. Demak, insoniyat ongli hayot kechira boshlagan davrdan buyon ta'lim va tarbiya masalasi, doimo dolzarb ahamiyat kasb etib kelmoqda.¹

Maktab ta'limi bugungi kunda inson ta'limining eng uzoq bosqichini ifodalab, individual muvaffaqiyat uchun ham, butun mamlakatning uzoq muddatli rivojlanishi uchun hal qiluvchi omillardan biridir. O'quvchilarning o'quv faoliyatiga ijobiy motivatsiyasini shakllantirish ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biri bo'lib, xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish maqsadli dasturida o'z aksini topgan [3;4;90-92,122-123-b].

Bugun mamlakatimizda "Zamonaviy maktab" milliy ta'lim tashabbusi loyihasi doirasida ilg'or xalqaro tajribani hisobga olgan holda namunaviy loyihalari bo'yicha ro'yobga chiqariladigan umumta'lim muassasalari uchun quyidagilar ishlab chiqildi va tasdiqlandi:

- o'qitishning maxsus ta'lim standart va dasturlari;
- o'quv jarayonini tashkil etish bo'yicha alohida talablar;
- moslashtirilgan o'quv adabiyotlarining ro'yxati;
- tegishli darajani aniqlash maqsadida umumta'lim muassasalarini baholashning tartibi;

Umumta'lim maktablarida chizmachilik darslarini o'qitish muammolari bo'yicha mahalliy metodist-olimlardan E.Sobitov, J.Yodgorov, T.Rixsiboyev, R.Ismatullayev, I.Rahmonov, A.Umronxo'jayev, P.Odilov, Sh.Abdurahmonov, E.Ro'ziyev, A.Ashirboyev, N.Yodgorov, A.Valiyev, S.Saydaliyevlar o'z ilmiy ishlari, adabiyotlarida keltirib o'tganlar..

Bugungi kunda umumiy o'rta ta'lim maktablarida 8- va 9- sinflarda chizmachilik fani o'qitilib bu haftasiga 1 soatdan jami 68 soatni tashkil qiladi.

8- va 9-sinflarda chizmachilik fanini o'qitish o'quvchilarning yosh xususiyatlari hamda hayotiy va mehnat tajribalaridan kelib chiqqan holda o'ziga xos xususiyatlarga ega. O'quvchilar bu vaqtga kelib bilim olishga ongli ravishda, ma'lum maqsad bilan intiladilar. Shuning uchun o'qituvchi o'z oldidagi vazifalarni tahlil qilib, har bir darsning eng optimal tuzilishini o'ylab, dars maqsadlariga to'liq javob beradigan tuzilishni topishga harakat qilishi kerak. Navbatdagi darsning muvaffaqiyati ko'pincha oldin o'tilgan darslar qatorida uning qanday o'rin tutishiga, o'quvchilar egallagan bilim va amaliy ko'nikmalariga, hamda ularga tushuntiriladigan bilimning hajmi va mazmuniga bog'liq [5:8: 300-301-81-82-b]. Bunda o'qituvchi o'quvchilarning dunyoqarashlari darajasi, darslik yoki ilmiy-ommabop va texnik adabiyotlardan mustaqil o'qib o'rganish imkoniyatlariga tayanadi.

Ta'lim tizimida nazariya bilan amaliyotning birligi qoidasi dastavval o'quv fanining mazmunini va o'ziga xos xususiyatga bog'liq holda o'qish jarayonida amalga oshiriladi. Bu mashg'ulotlar ularni kelgusida murakkab ilmiy nazariyalarni amalda qo'llana olishlari uchun zarur bo'lgan tajriba bilan qurollantiradi. O'quvchilar o'quv materialini tub mohiyatini, tabiat

¹ Shavkat Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. –T., 2022 yil, "O'zbekiston" nashriyoti. 211- bet.

va jamiyat taraqqiyoti qonuniyatlarini ilmiy asosda atroflicha tushunib oladilar va kelajakda amaliy faoliyatlari uchun zarur bo'lgan mahorat, ko'nikma va malakalar hosil qiladilar. Shuning uchun ham har bir mavzuning xususiyatlarini hisobga olgan holda o'rganilayotgan yangi bilimlarni mumkin qadar amaliyotga bog'lash o'quv jarayonining tamoyili sifatida qabul qilinadi.

O'qitish shakllari, usullari va vositalari mutanosibligi o'quv jarayoni uchun muhimdir. Ta'limning ilmiyligi bilimlarni nazariy jihatdan o'rganishga, mantiqiy bog'liqliklarni tushunishga, fikrlash qobiliyatini o'stirishga xizmat qilsa, amaliy harakatlar ana shu bilimlarni amalda qo'llab ko'rish yanada to'liqroq ishonch hosil qilish, malaka hamda ko'nikmalarni shakllantirishga yordam beradi. Pedagogikada darslarning har xil turlari va o'qituvchining bilimlarni bayon qilishining turli shakllari tahlil qilib berilgan. Masalan, darslar quyidagi turlarga ajratilgan:

- yangi materialni o'rganish darsi;
- bilim, ko'nikma va malakalarni mustahkamlash darsi;
- takrorlash-umumlashtirish darsi;
- aralash yoki kombinatsiyalashgan dars.

Chizmachilik darslari uchun eng keng tarqalib, ommalashgan dars turi – aralash yoki kombinatsiyalashgan darsdir. Bunda o'qituvchining mavzuni bayon qilishi bilan bir qatorda o'quvchilar tomonidan amaliy ishlarni bajarilishi ham muhim ahamiyatga egadir. Ushbu amaliy ishlar o'quvchilarga o'quv adabiyotlaridan foydalanib olingan bilimlarni mustahkamlashga hamda uy vazifalarini bajarish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni o'zlashtirishlariga ko'maklashadi [6: 211-213-b].

Hozirgi kunda ta'lim jarayonida interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llashga qiziqish ortib bormoqda. Bunda, asosan hozirgacha o'quvchilar tayyor bilimlarni egallashga o'rgatilgan bo'lsa, zamonaviy texnologiyalar ularni egallayotgan bilimlarni o'zlari qidirib topishlariga, mustaqil o'rganib, tahlil qilishlariga va imkoni boricha xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqarishlariga o'rgatadi. O'qituvchi bu jarayonda shaxsni rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo'naltiruvchilik funksiyasini bajaradi. Bunday ta'lim jarayonida o'quvchi asosiy figuraga aylanadi.

Dars mashg'ulotlari og'zaki, ko'rgazmali va amaliy metodlarga bo'linadi. Chizmachilik darslarining og'zaki ko'rinishiga o'qituvchining ma'ruza-suhbat shaklidagi materialni bayon qilishi, sinf doskasida mavzuga tegishli chizmalarni bajarishi hamda o'quvchilarning o'quv qo'llanmalari va ma'lumotnomalardan foydalanib mustaqil ishlarini ko'rsatish mumkin.

O'quvchilarga chizmachilik darslarida amaliy mashg'ulotlarni olib borish metodikasi bir necha muhim bosqichlardan iborat bo'lib, bu metodika o'quvchilarning ijodiy qobiliyatini rivojlantirish, texnik ko'nikmalarini shakllantirish va ularni amaliyotga tatbiq qilishga yordam beradi[7: 98-100-b].

1. Darsga tayyorgarlik bosqichi:

Mavzuni tanlash: Chizmachilikda o'quvchilarning yoshi, bilim darajasi va o'quv rejasiga muvofiq mavzular tanlanadi.

Asbob-uskunalarini tayyorlash: Milliy ta'lim standartlari asosida chizmachilik uchun zarur asboblari (qog'oz, qalam, chizg'ich, sirkul, transportir, tush va boshqalar) tayyorlanadi (1-chizma).

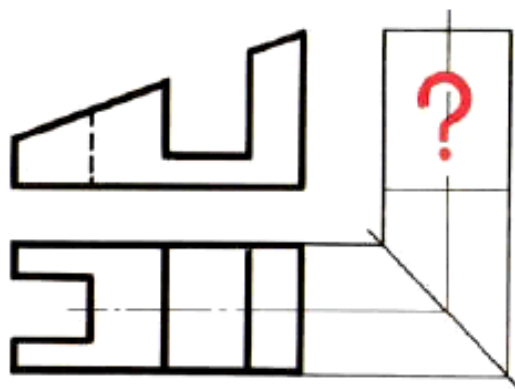
1- chizma

Dars rejasi: Dars jarayonidagi asosiy bosqichlar, amaliy mashg'ulotning maqsad va vazifalari aniq belgilab olinadi.

2. Amaliy mashg'ulotni o'tkazish usullari:

Tushuntirish va namoyish etish: O'qituvchi yangi mavzuga oid tushunchalarni aniq va ravshan tushuntirib, ishlash usullarini namoyish qiladi.

Qadamma-qadam chizish: Chizmalarni tuzishda har bir qadamni tushuntirish va bajarish muhim. Bu o'quvchilarning xatolardan qochishiga yordam beradi (2- chizma).

2-chizma

Mustaqil ishlash: O'quvchilarga alohida yoki guruh bo'lib mustaqil bajaradigan vazifalar beriladi.

Nazorat va yordam: O'qituvchi jarayonda o'quvchilarning ishlarini kuzatib, ularga zarur maslahat va ko'rsatmalar beradi.

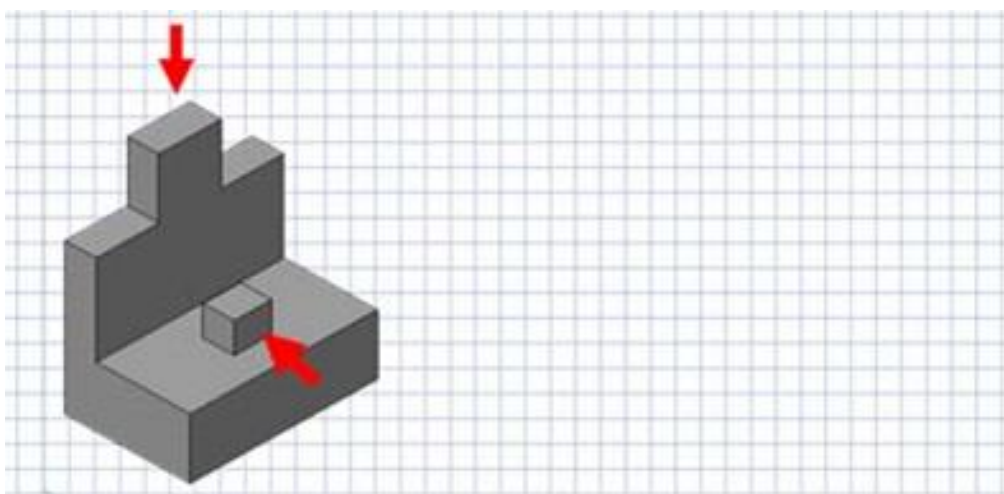
3. Amaliy mashg'ulotlarning turlari:

Ko'chirish (chizmalarni masshtabga solib ko'chirib chizish) mashqlari: Tayyor chizmalarni ko'chirish orqali qo'l mustahkamlanadi.

Qoida va formulalardan foydalanib chizish: Geometrik figuralar, proyeksiyalar, masshtabli chizmalarni chizish mashg'ulotlari.

Tasviriy chizish: Real predmetlarni, texnika detallarini chizish orqali tasavvurni rivojlantirish.

Mustaqil ijodiy ishlar: O'quvchilar o'z tasavvuridan kelib chiqqan holda shaxsiy chizmalar yaratishi mumkin (3- chizma).

3- chizma

4. Baho berish va tahlil qilish:

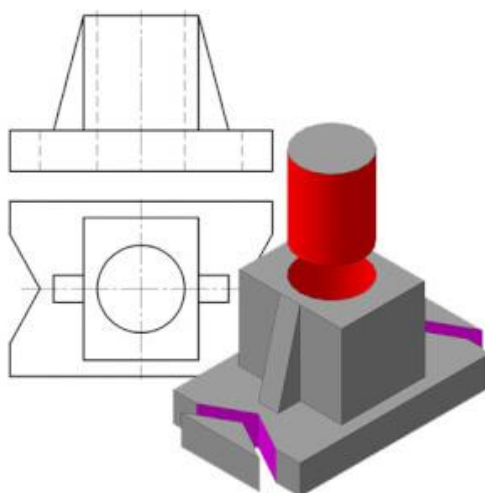
Tayyor ishlarni taqdim etish: O'quvchilar o'z ishlarini sinfdoshlariga ko'rsatib, muhokama qilishadi.

Xatolarni tahlil qilish: O'qituvchi umumiy va shaxsiy xatolarni ko'rsatib, tuzatish yo'llarini tushuntiradi.

Baho qo'yish: Mehnat va ijodiy yondashuv inobatga olinib, xolis baho beriladi.

5. Interaktiv metodlardan foydalanish:

Zamonaviy texnologiyalar: 3D modellashtirish, AutoCAD, CorelDRAW kabi dasturlardan foydalanish (4- chizma).

4- chizma

Guruhli ish usullari: Guruhlarda ishlash orqali o'quvchilar jamoaviy faoliyat ko'nikmalariga ega bo'ladilar.

Tanlov va loyihalar: Ijodiy tanlovlar va loyihalar orqali o'quvchilarning qiziqishlari oshiriladi.

Bunda o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini shakllantirish va ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Demak chizmachilik (texnik tasvir) maktab

ta'limida muhim o'rin tutadi, chunki u o'quvchilarning fazoviy tafakkuri, aniqlik va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi. Amaliy mashg'ulotlar yordamida o'quvchilar nafaqat texnik chizish usullarini o'rganadilar, balki fazoviy tasavvurlari rivojlanadi, konstruktorlik hamda grafik muammolarni yechish qobiliyatlari ham rivojlanadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. A.Ashirboyev. E.I.Ro'ziyev. N.E.Tashimov. Mutaxassislik fanlarini o'qitish metodikasi. - Toshkent, "Nodirabegim" nashryoti 2020. - 118-b
2. Sh.Murodov, L.Hakimov, P.Adilov, A.Shomurodov, M.Jumayev. Chizma geometriya kursi. - T.: "O'qituvchi", 1988-364 bet (ikkinchi nashri 2006, 2008 y.).
3. I.Raxmonov. Chizmachilik 8, Chizmachilik 9. - T.: "O'qituvchi", "O'zbekiston". 2010, 2014 va 2019-yy.
4. Valiyev, A. N., Haqberdiyev, B. R., Gulomova, N. X., & Boboyeva, Z. A. (2020). *Drawing. mechanical drawing*) Tashkent.
5. I.Raxmonov va boshqalar. Chizmachilik. - T.: "Voriz-nashriyot", 2016. - 456 b.
6. E.Ro'ziyev, A.Ashirboyev. Muhandislik grafikasini o'qitish metodikasi. - T.: "Fan va texnologiya", 2010. - 246 bet.
7. N.J.Yodgorov. Fazoviy almashtirishlar jarayonida o'quvchilarning bilish faoliyatini rivojlantirish omillari. Ped.fan.nom.diss. - Toshkent: 2009. - 151 b.
8. I.T.Rahmonov. Chizmalarni chizish va o'qish. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. - 112 b.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

THE IMPORTANCE OF ORGANIZING EXTRA-CLASS ACTIVITIES IN TECHNOLOGY COURSES

Kamalova Dilnavoz Ikhtiyorovna

Navoi State University

Professor of the Faculty of Exact Sciences,

Doctor of Science (DSc)

Amurillayeva Munira Utkirjonovna

Navoi State University

Student of the "Technological Education" program

Abstract. This article describes ideas about the organization of extracurricular activities and their importance in technology classes. In the article, regardless of the type of organization of extracurricular activities, the teacher, that is, as an organizer, always needs to have enough information on the subject, and at the same time, the teacher should be aware of the student participating in the event. It was mentioned that it is necessary to pay special attention to young people's ability to be educated, intelligent, and capable of acting. If the teacher uses a variety of interesting poems, proverbs, intermedia and interesting experiments in extracurricular activities, if they show their handiwork, the content of the event will become richer and cause the interest of students and young people to increase sharply. stated.

Keywords: technology, lesson, extracurricular work, independent work, pedagogue, event, assignment.

TEXNOLOGIYA DARSLARINI O'TISHDA SINFDAN TASHQARI ISHLARNI TASHKIL ETISHNING AHAMIYATI

Kamalova Dilnavoz Ixtiyorovna

Navoiy davlat universiteti

Aniq fanlar fakulteti professori, t.f.d. (DSc)

E-mail: kamalova.di@mail.ru

Amurillayeva Munira Utkirjonovna

Navoiy davlat universiteti

"Texnologik ta'lim" yo'nalishi talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada texnologiya darslarini o'tishda sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish va ularning ahamiyati haqida fikrlar bayon etilgan. Maqolada sinfdan tashqari ishlarni qaysi turda tashkil qilishdan qat'iy nazar, o'qituvchi, ya'ni tashkilotchi sifatida qo'lida hamisha mavzuga doir yetarlicha ma'lumotlar bo'lmog'i zarurligi, shu bilan birgalikda, o'qituvchi tadbirida qatnashadigan talaba-yoshlarning bilimli, zukko, aktyorlik qobiliyatiga ega bo'lishiga alohida e'tibor bermog'i lozim ekanligi aytib o'tilgan. O'qituvchi sinfdan tashqari tadbirlarda turli xil qiziqarli she'r, maqol, intermediya va qiziqarli tajribalardan foydalansa, o'zlari yasagan qo'l ishlarini namoyon etsa tadbirning mazmuni yanada boyib, talaba-yoshlarning fanga bo'lgan qiziqishini keskin ortishiga sabab bo'lishi bayon etilgan.

Kalit so'zlar: texnologiya, dars, sinfdan tashqari ishlar, mustaqil ishlar, pedagog, tadbir, topshiriq.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N79>

Ma'lumki, Respublikamiz Prezidenti Sh.Mirziyoyevning "O'zbekistonning yangi taraqqiyoti davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PF-6108-sonli Farmoni ijrosini ta'minlash maqsadida "Ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4884-sonli qarori qabul qilingan edi, Farmon va qarorda belgilangan vazifalardan biri Xalqaro mehnat bozori talablariga javob beradigan raqobatbardosh metodist kadrlarni tayyorlash vazifasi ko'zda tutilgan edi. Bundan tashqari, 2020-yil 29-dekabrda Oliy Majlisga va mamlakatimiz xalqiga yo'llagan Murojaatnomasida "Fanlarini o'qitishni yanada isloh qilish va uni ustuvor yo'nalish sifatida qarash masalasi belgilanib olingan edi, shuningdek, Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining "Ustoz-shogird" tizimini belgilash qoidalarini tasdiqlash, "Talaba mustaqil ta'limini tashkil etish to'g'risida" gi buyruqlariga asosan, ta'lim muassasalarida sinfdan va darsdan tashqari ishlarni tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Har bir bo'lajak pedagog-o'qituvchi o'z bilimlarini uzluksiz oshirib borishi, dunyoviy yangilik va o'zgarishlardan xabardor bo'lishi shart, bu hozirgi izchil rivojlanib borayotgan davr talabi. Bilim olishda esa, talaba (o'qituvchi) kam vaqt sarflab, ko'proq bilimga ega bo'lishni xohlaydi. Albatta, istagingiz amalga oshishi mumkin, faqatgina mustaqil ishlash uquvlarini o'zlashtirish sharti bilan.

Qobiliyat, hatto iste'dod ham, bu hammasiga erishmoq degani emas. Qo'yilgan maqsadga erishmoq lozim, bunga o'rganish kerak. Aqlni muntazam ravishda ishlatish, bilim doirangizni kengaytirish, maqsadga muvofiq hayot kechirish muhim ahamiyatga ega. Bu yerda ko'p narsa o'zingiz qanchalik tushunishingizga va bajarishingizga bog'liq: topshiriqni o'zingiz bajaringizmi yoki o'rtog'ingizdan ko'chirib oldingizmi, topshiriqlarni o'zingiz yod oldingizmi yoki o'rtoqlaringizni aytib turishlariga qarab javob berdingizmi, tajribalarni o'zingiz bajaringizmi yoki partadagi qo'shningiz bajarishiga qarab turdingizmi va hokazo [1, 183]. Bular arzimaganay ko'rinadi. Lekin, ongli mehnatga e'tiborsizlik, idrokingizni o'g'irlashga olib keluvchi qaramlik shundan boshlanmasmikan? Muntazam ravishda chala ishlash bilimingizda bo'sh joy qolishiga, o'zlashtirmaslikka olib keladi, kamchilikni to'ldirish esa ko'pincha omadsizlik bilan tugaydi, chunki, uning uchun juda katta kuch va iroda talab qilinadi.

Bilimingiz chuqur, mustahkam va har tomonlama bo'lishi, muvaffaqiyatli o'qishingiz uchun qanday shart-sharoitlar zarur? [2, 4-7]

Eng avvalo mehnat. O'qish – bu ta'lim dargohida boshlanib, uyda tugaydigan ishdir. O'qish, har qanday mehnat kabi o'quv materialini hajmi bilan o'lchanadigan, o'z me'yoriga ega. U ma'lum vaqt ichida bajariladi: maktab darsida 45 daqiqa, oliy ta'lim muassasada 80 daqiqa, uy o'quv ishi esa har bir topshiriqning xarakteri va materiallarning murakkabligiga qarab 30 dan 45 daqiqagacha davom etadi. Uy sharoitida o'qish mutlaqo individual ish hisoblanadi.

Ikkinchi shart – intizom. Yaxshi intizom bo'lganda butun e'tibor, butun ong darsning yakuniy maqsadiga – o'quv materialini o'zlashtirishga qaratilgan bo'ladi. Dars yuqori ritmda, yaxshi natijalar bilan o'tadi. O'qituvchi muntazam ravishda hammani unumli ishlashga, daxlsiz ishlar bilan shug'ullanmasligiga qarab turadi. Ana shu joyda sizning intizomingiz namoyon bo'ladi. O'quv mehnatingizni o'zingiz rejalashtirasiz, mustaqil ishlashning samarali uslublarini qo'llagan holda, topshiriqlarni optimal vaqtda bajarasiz.

Va nihoyat – tirishqoqlik. Har qanday ishni sifatli va o'z vaqtida bajarish lozim. Sinfdan o'qituvchi rahbarligida, uyda esa mustaqil holda topshiriqlarni tez, to'g'ri va o'z vaqtida

bajarishga harakat qiling. Qiyinchilik paydo bo'ladigan bo'lsa, o'qituvchi yoki o'rtog'ingizga murojaat qilishingiz mumkin.

Harakat qilish – o'z burchingizni bajarish degani. Iroda, xarakter va maqsadga intiluvchanlik shunday qilib tarbiyalanadi. Agar sizda ko'rsatilgan mehnatsevarlik, intizom va tirishqoqlik kabi sifatlar xarakteringizni bo'linmaydigan bo'lagiga aylanadigan bo'lsa, bilimingizda bo'sh joylar qolishiga yo'l qo'ymaysiz, har kuni sistematiq mustaqil ish olib boradigan bo'lsangiz, o'qishdan orqada qolmaysiz va o'quv materiallarini sifatli o'zlashtira olasiz. Ammo, bu sifatlar faqatgina samarali o'qishingiz uchungina yordam bermay, ijtimoiy ishlar olib borishga, to'garaklar va boshqa mashg'ulotlarga qatnashishga yordam beradi. Mustaqil ish uslublarini egallagan holda qisqa vaqt ichida darslarni tayyorlashi mumkin.

Tinglashni o'rgan! Har xil mustaqil ishlashni o'z uslubi ishlab chiqiladi. Ayrimlar jimlikda, yolg'izlikda ishlashni yoqtiradilar, boshqalar odamlar ichida yaxshi ishlashadi, bir xillar esa yozuvlardan foydalanishadi, boshqalari esa ishlashmaydi. Darsda kuzatib va yozib borgan holda, o'qituvchi va o'rtoqlaringizni eshitish kerakligiga ishonch hosil qildingiz. Eng zarurini, asosiylarini o'tkazib yubormaslik uchun doimo juda diqqat bilan tinglamoq lozim. Darsdan darsga og'zaki so'zlarni tinglab, eshitish xotirangizni rivojlanishida yuqori natijalarga erishishingiz mumkin. Darslikning mazmunini tushunish uchun doimo o'qituvchining darsdagi so'zlarini tinglamoq zarur. Usiz bilimni to'liq o'zlashtirib bo'lmaydi. Ko'pincha, darsda yoki ma'ruzada yozmasdan tinglab o'tirgan odamlarni hech narsa qilmay o'tiribdi ham deyishadi. Bu esa, noto'g'ri.

Tinglash – bu, eshitish xotirasi uchun hal qiluvchi rolga ega bo'lgan ma'lumotni o'zlashtiruvchi jarayondir. Eshitganlarni yaxshi eslab qolish uchun yozib borish maqsadga muvofiqdir. Yozuv ayrim so'z, jumla, belgi, formula, reaksiya tenglamasi, sxema, reja va shu kabilar ko'rinishida bo'lishi mumkin. Bunday yozuv uyda darslikdan foydalanishga, darsda o'tilgan yoki ilgariroq o'tilgan va eshitilgan materiallarni osongina yodga tushirishga yordam beradi. Hech qachon savol berishdan, so'rashdan tortinmang. Savol bera turib, siz yangi o'quv materialining asosiy ma'nosini yaxshi tushunasiz va hamma materialni o'zlashtirganingizga ishonch hosil qilgan holda darsdan qaytasiz. O'z vaqtida berilgan savol bilimingizdagi bo'shliqlarni bartaraf qilishga, keyingi dars savollariga tayyorlanishga va past bahodan xoli bo'lishga olib keladi.

Yozib borish muhim! Texnologiya fanlarida daftar kerak emasdir? O'quv materialini tashkil etadigan darslik bor-ku. Yo'q, darslarda o'qituvchi tushuntirgan u yoki bu fakti, laboratoriya, tajriba natijalarini va amaliy mashg'ulotlarni, mashqlarni, hisoblashga doir masalalar yechishni va uy topshiriqlarini bajarish hamda yozib borish uchun daftar zarurdir. Darslikda ayrim material ko'pincha qisqartirilgan, umumlashtirilgan holda beriladi. O'qituvchi bitta darslik bilan chegaralanib qolmay, mavzuni bir nechta adabiyotdan foydalanib o'qitadi. Shuning uchun, o'qituvchi tomonidan keltirilgan ma'lumotlarni yozib borish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Ko'pgina talabalar: "Nega endi tabiiy fanlardagi ba'zi bir mavzular bilan boshimni qotirishim kerak, axir men ulardan deyarli hech qachon foydalanmayman-ku?" deb aytishadi. Biz, o'zimiz bilib-bilmay, kundalik hayotimizda texnologiya fani qonunlaridan keng foydalanamiz. Fanlardan olingan bilimlarni ba'zan hayotda (uyda, ishxonada) ham qo'llashga to'g'ri keladi, shunda siz yozib olgan ma'lumotlar albatta, yordam beradi.

Shuning uchun ham texnologiya fanlarini o'qitishda darsdan va sinfdan tashqari ishlarning ahamiyati juda katta. Texnologiya fanidan darsdan tashqari tadbirlarni bir necha usullarda: turli xil viktorinalar, musobaqa-bellashuvlar, ko'rgazmalar hamda turli fan kechalari ko'rinishida tashkil qilish mumkin [3, 296]. Sinfdan tashqari ishlarni qaysi turda tashkil qilishdan qat'iy nazar, o'qituvchi-tashkilotchi qo'lida hamisha yetarlicha ma'lumotlar bo'lmog'i zarur. Shu bilan birgalikda o'qituvchi tadbirda qatnashadigan talaba-yoshlarning bilimli, zukko, aktyorlik qobiliyatiga ega bo'lishiga alohida e'tibor bermog'i lozim. O'qituvchi darsdan tashqari tadbirda turli xil qiziqarli she'r, maqol, intermediya va qiziqarli tajribalardan foydalansa, tadbirning mazmuni boyib, talaba-yoshlarning texnologiya faniga qiziqishi keskin oshishi, shubhasiz.

Zamonaviy o'qitish tizimida ilg'or pedagogik texnologiyalar elementlaridan foydalanib o'qitishni tashkil qilish maqsadga muvofiq keladi, ayniqsa, noan'anaviy usul yordamida tashkil qilingan o'quv mashg'ulotlar o'quvchining bilim olishga bo'lgan ishtiyoqini yanada o'stiradi. Masalan, maktabda texnologiya fanlaridan darsdan tashqari o'quv mashg'ulotlarda didaktik o'yinlardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. "Didaktik o'yinlar" o'yin maqsadi, o'yin qoidasi va o'yin mazmunidan tashkil topadi. O'yinlarda har bir ishtirokchi, o'zi uchun yuqoriroq cho'qqini egallashga harakat qiladi, shu bilan birga ko'proq bilim olishga intiladi, izlanadi [4, 228; 6].

Quyida ushbu fanlardan darsdan tashqari mashg'ulotlarda foydalanish mumkin bo'lgan o'yinlardan ba'zilarini keltiramiz:

"Kim diqqatliroq?" o'yinining maqsadi – o'quvchilarning ziyrakligini baholash bo'lsa, mazmuni-doskaga ma'lumotlar xatoliklar bilan yoziladi. Xatoliklarni topgan o'quvchi diqqatli deb topiladi, bu o'yinni laboratoriya mashg'ulotida ham o'tkazish mumkin. Bunda tajribalarni bajarishda elementar xatoliklarga "yo'l" qo'yiladi. Talabalardan bu xatoliklarni tuzatish va ish joyini tozalash talab qilinadi. Hech qanday xatoga yo'l qo'ymagan talaba esa eng diqqatli hisoblanadi. O'yinni hakam (o'qituvchi) kuzatadi va ballarni doskaga yozib, e'lon qiladi.

"Kim tez va yaxshi?" o'yinining maqsadi – kam vaqt sarflab isitkichning foydali ish koeffitsiyentini topish talab qilinadi. Masalan, quyidagi moddalar berilgan bo'lishi mumkin: 100 ml suv, ularni haroratlari va massalarini o'zgartirish orqali topish mumkin. Hakam bajariladigan ishni kuzatadi va xatoliklarni (agar yo'l qo'yilgan bo'lsa) ko'rsatadi hamda baholaydi. Bundan tashqari, yana ko'pgina tadbirlarni o'tkazishni taklif qilish mumkin. Birgina maqolada ularni aks ettirish juda qiyin.

Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining "Ustoz-shogird" tizimini belgilash qoidalarini tasdiqlash, "Talaba mustaqil ta'limini tashkil etish to'g'risida"gi buyruqlariga asosan, Navoiy davlat universiteti Aniq fanlar fakulteti metodist o'qituvchilari tomonidan "Metodlar birlashganda, usullar tilga kirar" nomli sinfdan tashqari tadbir tashkil qilindi. Unga ko'ra quyidagilarga ahamiyat berildi:

- I. Metodik ko'rgazmalar namoyishi (Texnologiya faniga oid mustaqil dars ishlanmalari, ko'rgazma qurollari, plakatlari, texnologik modellar, metodik o'quv adabiyotlari, STEAM texnologiya namoyishi).
- II. Ochiq darslar haftaligi (Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchisining pedagogik imiji, oratorlik qobiliyati, fundamental kompetensiyasi, darsda AKT va innovatsion texnologiyalardan foydalana olish metodikasi, o'quvchi bilimini baholashning kvalimetrik tahlili).

- III. “Metodlar bahslashganda – usullar tilga kirar” nomli yakuniy tadbir. (Tadbir shartlari: 1. Tanishtiruv – guruh shiori, maqsadi va emblemasi, pedagogik imiji; 2. “Faraz qiling siz o‘qituvchisiz...” O‘qituvchidagi aktyorlik mahorati, o‘qituvchining kasbiy kompetentligi, ilg‘or tajribalaridan foydalanish. Rolli o‘yinlarda sahna ko‘rinishi; 3. Siz yoqtirgan innovatsion metodlar – talabalar tomonidan dars jarayonida foydalanilgan innovatsion metodlar.

Aytib o‘tish kerakki, ushbu tadbir haftalik shaklida tashkil qilinib, Texnologiya fanidan sinfdan tashqari ishlar shaklida, barcha bosqichlarni inobatga olgan holda tashkillashtirildi. Bu kabi tadbirlar talabalarning nafaqat ilmiy, o‘quv, konstruktorlik, balki aktyorlik, oratorlik qobiliyatlarini ham namoyon qilishga yordam beradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Kamalova D.I. va b. Mustaqil ta’limni tashkil etish va unga qo‘yiladigan talablar. “Journal of universal science research”. Volume 1. Issue 1. 17 january. 2023. pp. 182-186.
2. Kamalova D.I. va b. O‘quvchilarning astronomiya fani bo‘yicha savodxonligini baholashda mantiqiy fikrlashning ahamiyati. JISER. “Journal of innovations in scientific and educational research”. Volume 2. Issue 15. 28-february. 2023. pp. 4-7.
3. Kamalova D.I., Nabiyeva F.O. STEAM ta’limi texnologiyasining afzalliklari. “Birinci Renessans: Abu Rayhon Beruniy va tabiiy fanlar evolyutsiyasi” mavzusidagi Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to‘plami. 2-qism. 25-may. 2023. Navoiy. 296-297 bet.
4. Kamalova D.I., Nabiyeva F.O. O‘quvchilarning bilimlarni o‘zlashtirishida STEAM yondashuvining ahamiyati. “Fizika fanini axborot va innovatsion texnologiyalar muhitida o‘qitishning zamonaviy tendensiyalari: muammo va yechimlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to‘plami. 10-oktabr. 2023. Navoiy. 227-230 bet.
5. Kamalova D.I., G‘afforova B.O. “Fizika fanini o‘qitishni takomillashtirishda xalqaro ta’lim dasturlaridan foydalanish (STEAM dasturi misolida)” elektron darsligi. O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi Intellectual mulk agentligi. №DGU 29763. 23.11.2023. 180 bet.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

CURRENT ISSUES OF TEACHING LEGAL DISCIPLINES IN TECHNICAL UNIVERSITIES

Abdullayeva Dildora Ulugbekovna

Senior Lecturer, Department of "Social and Humanities",
Tashkent Branch of the Russian State University of Oil and Gas
named after I.M. Gubkin

Abstract. This article analyzes contemporary pedagogical approaches to the instruction of legal disciplines within technical universities. Emphasis is placed on the implementation of innovative educational technologies, including interactive online platforms, webinars, multimedia resources, project-based and problem-oriented learning models, and the integration of artificial intelligence into the academic environment. The study highlights the imperative to strengthen the practical orientation of legal education, align curricula with the professional requirements of future engineers, and introduce a dual-structured course framework comprising theoretical and applied components. The article further argues for the development of students' legal consciousness, legal culture, and civic responsibility as essential outcomes of legal education. Within the context of Uzbekistan's Development Strategy for the period up to 2030, the paper outlines key priorities for educational reform and the training of highly qualified legal professionals for the technical sector.

Keywords: legal disciplines, technical direction, competencies, emotional intelligence, integration, technical documentation, sustainable development, social responsibility, legal regulation, professional activity.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРАВОВЫХ ДИСЦИПЛИН В ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗАХ

Абдуллаева Дилдора Улугбековна,

Старший преподаватель кафедры
«Социально-гуманитарные дисциплины»
Филиала РГУ нефти и газа (НИУ)
им.И.М.Губкина в г.Ташкенте
E-mail: d_abdullaeva@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются современные подходы к преподаванию правовых дисциплин в технических вузах. Особое внимание уделяется использованию инновационных образовательных технологий, таких как интерактивные онлайн-платформы, веб-семинары, мультимедийные материалы, проектное и проблемно-ориентированное обучение, а также интеграция искусственного интеллекта в учебный процесс. Подчеркивается необходимость повышения практической направленности правового образования, адаптации учебных программ к профессиональной специфике будущих инженеров и внедрения двухблочной структуры курсов: теоретического и практического. Обосновывается важность формирования правового сознания, правовой культуры и гражданской ответственности студентов. В контексте реализации Стратегии развития Узбекистана до 2030 года выделены ключевые задачи реформирования образования и подготовки высококвалифицированных специалистов.

Ключевые слова: правовые дисциплины, техническое направление, компетенции, эмоциональный интеллект, интеграция, техническая документация, устойчивое развитие, социальная ответственность, правовое регулирование, профессиональная деятельность.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N80>

В Узбекистане проводятся значительные реформы в сфере образования, направленные на модернизацию и повышение качества образования на всех уровнях. Все эти меры направлены на формирование качественного человеческого капитала и соответствуют Целям устойчивого развития ООН. Правительство уделяет особое внимание обучению и социальной поддержке педагогов, а также внедрению международных образовательных стандартов и программ. В своем Послании Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев Олий Мажлису и народу Узбекистана отметил, что «Мы в первую очередь уделим внимание поддержке образования – самой важной инвестиции в Новом Узбекистане» [1].

Изучение правовых дисциплин представляют собой целенаправленную деятельность, целью которой является эффективная и результативная передача правовых знаний, умений и навыков. Студенты приобретают необходимые знания в области теории государства и права, основы национального законодательства. Основными задачами изучения правовых дисциплин является усвоение студентами не только основы различных отраслей права, но и под отрасли и институты отраслей права, имеющих важное значение в дальнейшей профессиональной деятельности выпускника технических направлений, к примеру «Горное право, «Трубопроводное право» для направления «Нефтегазовое дело» или «Правовое обеспечение нефтегазового бизнеса», «Правовые основы интеллектуальной собственности» для профиля подготовки «Экономика организаций нефтегазового комплекса».

На сегодняшний день правовое регулирование организационно-правовых, педагогическо-психологических аспектов повышения правосознания и правовой культуры в обществе обеспечивается в соответствии с Законом Республики Узбекистан от 23 сентября 2020 г. № ЗРУ-637 «Об образовании», Указом Президента Республики Узбекистан №ПП-5847 от 8 октября 2019 года «Об утверждении Концепции развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года», Указом Президента Республики Узбекистан от 09 января 2019 г. № УП-5618 «О коренном совершенствовании системы повышения правосознания и правовой культуры в обществе», Постановлением Президента Республики Узбекистан от 14 августа 2018 г. «О мерах по поднятию на качественно новый уровень системы духовно-нравственного и физически гармоничного воспитания молодежи, ее обучения и воспитания» № ПП-3907, Указом Президента Республики Узбекистан от 6 ноября 2020 г. «О мерах по развитию сфер образования и воспитания, и науки в новый период развития Узбекистана» № УП-6108.

В научной литературе достаточно широко рассматриваются вопросы правового образования как части общей культуры личности. Так, Е.А. Лукашева подчеркивает, что правовое просвещение должно начинаться в школьном возрасте, но продолжаться и на последующих уровнях образования, включая высшее техническое образование. Автор акцентирует внимание на необходимости формирования правовой грамотности у будущих инженеров как части профессиональной компетенции [2].

Согласно исследованиям Н.Н. Чернышевой, преподавание правовых дисциплин в технических вузах сталкивается с рядом методологических трудностей: низкий уровень мотивации студентов к изучению "неглавных" предметов, а также отсутствие адаптированных программ, ориентированных на техническую специфику. Для

преодоления этих барьеров предлагается использовать междисциплинарный подход, включая кейс-методы, элементы практического моделирования правовых ситуаций, а также активные формы обучения (дискуссии, ролевые игры, проектная деятельность) [3; 112–116 с.].

И.В. Калинина отмечает, что важным аспектом является актуализация содержания правовых дисциплин: необходимо ориентироваться не только на теоретическую базу, но и на прикладные аспекты, связанные с профессиональной деятельностью инженеров — например, правовое регулирование интеллектуальной собственности, трудовое и экологическое право, нормы технического регулирования [4; 45-49 с.].

Значительный вклад в развитие методики преподавания правовых дисциплин внесли труды В.А. Шкатуллы, в которых обоснована идея интеграции правового образования в профессиональную подготовку технических специалистов. Учёный указывает на необходимость формирования у студентов правового мышления как важного компонента инженерной этики и социальной ответственности [5; 21-25 с.].

Кроме того, исследования в области цифровизации образования, например, работа Т.В. Беляевой показывают, что современные образовательные технологии, включая онлайн-курсы и электронные кейсы, могут значительно повысить интерес студентов к правовым дисциплинам, особенно при условии ориентации на реальные профессиональные ситуации [6; 33-38 с.].

Таким образом, современные исследования подчеркивают значимость преподавания правовых дисциплин в технических вузах как элемента формирования комплексной профессиональной компетентности будущих инженеров. Важно обеспечить практическую направленность содержания, использовать современные педагогические технологии и адаптировать методику преподавания к специфике технического образования.

Среди основных направлений дальнейшего развития сфер образования и воспитания, и науки в новый период развития Узбекистана, можно отметить подготовку кадров нового поколения, обладающих высоким интеллектуальным и духовным потенциалом, способных выйти на арену, реализовать свои новые инициативы и идеи ради прогресса страны, а также формирование навыков и знаний, необходимых для овладения современными профессиями выпускниками образовательных учреждений.

Современные инженеры в различных областях промышленности осуществляют управление всем технологическим процессом (производством и персоналом), что обуславливает необходимость взаимосвязи профессиональной подготовки инженера в своей области и профессионально-направленной подготовки в области права [7; 590-593 с.]. Сегодняшние специалисты-инженеры в различных отраслях производства обязаны на должном уровне управлять как производством, так и персоналом и, нередко, самостоятельно принимать юридически грамотное решение.

В процессе освоения правовых дисциплины у обучающихся важную роль играет формирование компетенций, т.е. способность анализировать, составлять и применять техническую документацию, связанную с профессиональной деятельностью, в соответствии с действующими нормативными правовыми актами.

Освоение некоторых правовых дисциплин такие как, «Горное право», «Трубопроводное право» или «Правовое основы нефтегазового бизнеса» является проблематичным т.к. у обучающего не сформированы общекультурные компетенции. Также можно отметить, проблему преподавания правовых дисциплин в технических вузах включают в себя несоответствие уровня подготовки студентов, отсутствие специализированных курсов, недостаточную мотивацию студентов изучать данные предметы, а также сложности в интеграции правовых аспектов в технические специализации.

В свою очередь, в предмет методики обучения праву входит совокупность разнообразных методик и средств обучения праву, которые способствуют формированию определенных знаний и навыков правового поведения в обществе. Благодаря методике обучения праву улучшается учебный процесс по освоению новых знаний, умений и навыков студентами. При правильном использовании научных знаний, полученных при освоении методики обучения праву, грамотный педагог способен подготовить осуществить квалифицированную подготовку будущих специалистов в области права.

Отсюда вытекает проблема исследования: каковы должны быть содержание и структура профессионально-направленной правовой подготовки специалистов в техническом вузе, которые позволяют им квалифицированно решать правовые задачи в ходе производственного процесса.

Постановлением Кабинет Министров Республики Узбекистан от 27.03.2024 года “О мерах по совершенствованию порядка разработки и внедрения государственных образовательных стандартов и государственных образовательных требований” №157 определены требования при разработке государственных образовательных стандартов, государственных образовательных требований, учебных планов и программ учитываются:

- определение компетенций, которые должны быть сформированы у обучающихся по окончании соответствующего этапа обучения, с учетом требований государства, общества и рынка труда;
- обеспечение преемственности и целостности видов образования, ориентация целей и задач на результативность обучения;
- формирование у обучающихся ответственности за сохранение окружающей среды и эффективное использование альтернативных источников энергии.

В условиях стремительного научно-технического прогресса и цифровой трансформации всех сфер жизни, подготовка кадров в технических вузах требует пересмотра и обновления теоретических основ. Важнейшие аспекты этой проблемы включают:

Модернизация образовательных программ: Необходимость адаптации учебных планов к быстро изменяющимся требованиям рынка труда, внедрение современных технологий и междисциплинарного подхода.

Модернизация образовательных программ для технических вузов является ключевым аспектом подготовки высококвалифицированных специалистов, способных эффективно работать в условиях стремительно развивающихся технологий и изменяющегося рынка труда. Основные направления модернизации включают:

1. Адаптация учебных планов к современным требованиям:

- Регулярное обновление учебных программ с учетом новейших научных и технологических достижений.

- Введение новых дисциплин и курсов, отражающих актуальные тенденции и потребности индустрии, такие как искусственный интеллект, интернет вещей, кибербезопасность и зеленые технологии.

2. Интеграция междисциплинарного подхода:

- Создание программ, которые объединяют различные научные и инженерные дисциплины, чтобы выпускники имели широкий кругозор и могли работать над комплексными проектами.

- Развитие курсов, включающих элементы экономики, управления проектами, экологии и социальных наук.

3. Внедрение современных образовательных технологий:

- Использование онлайн-курсов, вебинаров, виртуальных лабораторий и других цифровых платформ для расширения доступа к знаниям и улучшения качества обучения.

- Применение адаптивных образовательных технологий, которые позволяют индивидуализировать обучение в зависимости от уровня подготовки и потребностей студентов.

4. Укрепление связи с промышленностью и бизнесом:

- Активное участие работодателей в разработке и актуализации учебных программ, создание совместных учебных центров и лабораторий.

- Организация регулярных встреч и мастер-классов с представителями бизнеса и промышленности, чтобы студенты могли лучше понимать реальные потребности рынка труда.

Компетентностный подход: Фокус на развитии не только профессиональных, но и мягких навыков (soft skills, meta skills), таких как критическое мышление, креативность, способность работать в команде.

«Soft skills» или "мягкие навыки", играют ключевую роль в подготовке будущих специалистов, особенно в условиях быстро меняющегося рынка труда и технологического прогресса. На ряду с коммуникационными навыками, критическим, креативным и инновационным мышлением важную роль играет эмоциональный интеллект. Это способность распознавать, понимать и управлять своими эмоциями, а также эмоциями других. Это включает в себя эмпатию, самосознание и навыки межличностного взаимодействия. Также следует отметить, важность понимания и соблюдение этических норм и стандартов, честность, ответственность и преданность делу.

Эти навыки помогают специалистам не только выполнять свои профессиональные обязанности, но и эффективно взаимодействовать с коллегами, клиентами и партнерами, а также успешно адаптироваться к новым вызовам и условиям работы. Включение soft skills в образовательные программы технических вузов способствует всестороннему развитию студентов и подготовке их к успешной карьере в будущем.

Актуализация методов преподавания: Применение интерактивных и проектных методов обучения, индивидуализация образовательного процесса, развитие критического мышления и исследовательских навыков у студентов. Использование таких методов, как swot-анализ, pest-анализ и т.д.

Социальная ответственность и устойчивое развитие: Воспитание у студентов понимания важности этических норм и устойчивого развития, подготовка кадров, способных решать социально значимые задачи.

Анализ и развитие данных теоретических направлений обеспечит подготовку высококвалифицированных специалистов, способных эффективно работать в условиях четвертой промышленной революции и вносить вклад в инновационное развитие общества.

Современные инженеры в различных областях промышленности осуществляют управление всем технологическим процессом (производством и персоналом), что обуславливает необходимость взаимосвязи профессиональной подготовки инженера в своей области и профессионально направленной подготовки в области права. Сегодняшние специалисты – инженеры в различных отраслях производства обязаны на должном уровне управлять как производством, так и персоналом и, нередко, самостоятельно принимать юридически грамотные решения. Все это объективно повышает роль профессионально правовых знаний в профессиональной подготовке специалистов.

Основными аспектами в улучшении преподавания правовых дисциплин являются следующие:

Адаптация программы к специфике студентов: Студенты технических вузов часто имеют ограниченный опыт в области гуманитарных наук и права. Поэтому важно адаптировать программу таким образом, чтобы она была доступной и понятной для них. Это может включать в себя использование конкретных примеров из инженерной практики для иллюстрации правовых концепций.

Конечно, правовые концепции могут быть иллюстрированы различными способами. Например, для иллюстрации принципа «правового равенства» можно проецировать процесс проведения аукционной системы на право получения права пользования недрами, для иллюстрации принципа «презумпции экологической опасности», можно проецировать процесс экологической экспертизы и т.д.

Интеграция с техническими дисциплинами: Важно установить связь между изучаемыми правовыми аспектами и техническими дисциплинами. Это поможет студентам понять, как законы и нормы применяются в их будущей профессиональной деятельности, а также сделает обучение более целостным и практичным. Интеграция правовых и технических дисциплин способствует разработке более гибких и приспособленных к изменениям законов и политик в области технологий. Например, при разработке новых технологий, таких как автономные транспортные средства или робототехника, инженеры и юристы могут работать вместе для учета правовых аспектов, таких как безопасность, ответственность и конфиденциальность данных, уже на стадии проектирования и разработки. Это позволяет предотвратить потенциальные правовые проблемы и улучшить соответствие продуктов и услуг законодательству.

Междисциплинарное сотрудничество: Сотрудничество между преподавателями правовых дисциплин и преподавателями технических предметов позволяет создать более интегрированный курс, который учитывает специфику студентов и их потребности. Будет способствовать на основе собранной информации выявлять тенденции, вскрывать причинно-следственные связи, определять цели, выбирать средства, выдвигать гипотезы и идеи

Применение современных образовательных технологий: Использование интерактивных онлайн-платформ, веб-семинаров и мультимедийных материалов может сделать обучение более привлекательным и доступным для студентов технических вузов. К примеру, обучение через проекты и проблемно-ориентированное обучение. К проблемно-ориентированному обучению, можно отнести, процесс поиска решения специально сформулированной проблемы, при решении которой студенты-инженеры неизбежно обращаются к теоретическому материалу, и это требует усвоение программы. Также важным элементом является интеграция искусственного интеллекта в учебный процесс.

Практическая направленность обучения: Уделение большего внимания практическим аспектам правовых дисциплин, таким как анализ случаев и разрешение конфликтов, поможет студентам лучше подготовиться к своей будущей профессиональной деятельности. Практический аспект правовых дисциплин включает в себя применение законов, правил и процедур в реальных ситуациях, таких как судебные процессы, юридические консультации, разрешение споров и т. д. Этот аспект помогает студентам и профессионалам понимать, как применять теоретические знания на практике.

Перестроить общие рабочие программы в узкоспециализированные, не отвергая изучение теоретических основ конституционного, гражданского права и основ построения государства.

Следовательно, программу правовых дисциплин необходимо составлять из двух взаимосвязанных блоков: теоретического блока – «Основы теории государства и права» и практического – «Правовое регулирование профессиональной деятельности».

Готовность будущего специалиста к профессиональной деятельности - состояние, которое представляет собой сложное личностное многоуровневое образование, совокупность специальных знаний, умений и навыков, разрешающих в своей совокупности определённому субъекту более или менее осуществлять деятельность.

Правовые дисциплины решают важную культурологическую и идеологическую задачу, заключающуюся в формировании правового сознания, правовой культуры и гражданской ответственности студентов — будущих инженеров, отвечающего новым экономическим и политическим реалиям.

В Стратегии Узбекистана - 2030 в направлении «Создание достойных условий для реализации потенциала каждого человека» определены важнейшие задачи по дальнейшему реформированию системы образования. Страна, где осуществляются широкомасштабные реформы во всех сферах жизнедеятельности, остро нуждается в высококвалифицированных кадрах.

Формирования готовности будущих специалистов к профессиональной деятельности зависит от правильной организации учебного процесса; подготовка

специалиста исходя из потребностей экономики; развитие системы непрерывного образования, обеспечение гибкости системы подготовки кадров, и т.д.

Таким образом, если в процессе профессиональной подготовки специалиста применяются новейшие педагогические технологии, направленные на развитие критическо-аналитического мышления и формирования самостоятельной и исследовательской способности можно достичь намеченных целей по подготовке высококвалифицированных кадров.

Для того, чтобы правовая подготовка в техническом вузе соответствовала требованиям сегодняшнего дня, необходимо перестроить общие рабочие программы в узкоспециализированные, не отвергая изучение теоретических основ конституционного, гражданского права и основ построения государства.

Следовательно, программу правовых дисциплин необходимо составлять из двух взаимосвязанных блоков: теоретического блока – «Основы теории государства и права» и практического – «Правовое регулирование профессиональной деятельности».

Таким образом, в целях повышения уровня правосознания студентов неюридических направлений подготовки необходимо,

- во-первых, учебным организациям скорректировать учебные планы и ввести на старших курсах правовую дисциплину с учётом особенностей их будущей профессиональной деятельности,

- во-вторых, шире использовать внеаудиторные формы работы по разъяснению правовых вопросов и преодолению правового инфантилизма и нигилизма.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису и народу Узбекистана 20 декабря 2022 года / <https://president.uz/ru/lists/view/5774>.
2. Лукашёва Е.А. Правовая культура и правовое воспитание: концептуальные основы. — М.: Юрист, 2013. — 240 с.
3. Чернышева Н.Н. Особенности преподавания правовых дисциплин в техническом вузе // Вестник высшего образования. — 2016. — № 5. — С. 112–116.
4. Калинина И.В. Правовая подготовка студентов технических направлений: современные подходы // Юридическое образование и наука. — 2020. — № 3. — С. 45–49.
5. Шкатулла В.А. Формирование правового мышления у будущих инженеров // Образование и право. — 2018. — № 2. — С. 21–25.
6. Беяева Т.В. Цифровизация правового образования в технических вузах: вызовы и перспективы // Инновации в образовании. — 2021. — № 4. — С. 33–38.
7. Вольская С. Ф., Зайцев А. А. Проблемы формирования правовой грамотности студентов технического вуза // Вестник МГТУ. 2006. №4. С. 590-593.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

PEDAGOGICAL PROBLEMS IN THE APPLICATION AND DEVELOPMENT OF STEAM EDUCATIONAL TECHNOLOGY IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Khamidova Zainura Ramazonovna

Independent researcher of the National University of Uzbekistan

Ministry of internal affairs of the Republic of Uzbekistan

specialized boarding school

People's education organ

Public education dedication badge holder

Higher category physics and mathematics teacher

Abstract. This article analyzes the role and importance of pedagogical technologies in the modern education system, in particular STEAM (science, technology, engineering, arts and mathematics) education. By effectively integrating modern technologies into pedagogical practice, teachers can increase student participation in the lesson process, develop creative and critical thinking, and achieve deep mastery. The article also discusses the impact of STEAM technology on student learning, the effectiveness of innovative pedagogical approaches and integrated teaching methodologies.

Keywords: STEAM education, pedagogical technology, innovation, digital tools, interdisciplinary integration, creativity, critical thinking, problem solving, project-based learning.

STEAM TA'LIM TEXNOLOGIYASINING TA'LIM JARAYONIDA QO'LLANILISHI VA RIVOJLANISHIDA PEDAGOGIK MUAMMOLAR

Xamidova Zaynura Ramazonovna

O'zbekiston Milliy universiteti mustaqil tadqiqotchisi

O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligining

ixtisoslashtirilgan maktab-internati

Xalq ta'lim a'lochisi

Xalq ta'limi Fidoyisi ko'krak nishoni sohibi

Oliy toifali fizika-matematika o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy ta'lim tizimida pedagogik texnologiyalarning, xususan, STEAM (fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematika) ta'limining o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Pedagogik amaliyotga zamonaviy texnologiyalarni samarali integratsiya qilish orqali o'qituvchilar o'quvchilarning dars jarayonidagi ishtirokini faollashtirish, ijodiy va tanqidiy fikrlashini rivojlantirish hamda chuqur o'zlashtirishga erishishlari mumkin. Maqolada, shuningdek, STEAM texnologiyasining o'quvchilarning bilim olish jarayoniga ta'siri, innovatsion pedagogik yondashuvlar va integratsiyalashgan ta'lim metodikalarining samaradorligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: STEAM ta'limi, pedagogik texnologiya, innovatsiyalar, raqamli vositalar, fanlararo integratsiya, ijodkorlik, tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish, loyiha asosidagi o'qitish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N81>

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida har bir fan sohasi o'ziga xos pedagogik texnologiyalar asosida shakllantirilmoqda. Pedagogik texnologiya — bu o'quvchilarning ehtiyoj va

qobiliyatlaridan kelib chiqib, aniq maqsadlarga yo'naltirilgan, puxta rejalashtirilgan va kutilgan natijalarni kafolatlaydigan didaktik jarayondir. "Texnologiya" atamasi yunoncha "techne" (san'at, mahorat) va "logos" (ilm) so'zlaridan olingan bo'lib, "hunar fani" ma'nosini anglatadi. Hozirgi kunda bu tushuncha har bir faoliyat yo'nalishida aniq algoritmgga asoslangan tizimli jarayonni bildiradi.

STEAM ta'limi (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) — fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematikani o'z ichiga olgan fanlararo yondashuv bo'lib, o'quvchilarga integratsiyalashgan bilim berish hamda ularni XXI asr ko'nikmalari bilan qurollantirishni maqsad qiladi. Bu modelning asosiy yo'nalishi — o'quvchilarda hayotiy muammolarni hal qila oladigan, ijodiy va tanqidiy fikrlovchi shaxsni shakllantirishdir.

STEAM yondashuvi STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) konsepsiyasining davomi sifatida paydo bo'lgan bo'lib, unga san'at (Arts) komponenti qo'shilgach, ta'lim mazmuni yanada boyitilgan. STEM modeli asosan aniq fanlarga asoslangan bo'lsa, STEAM modeli san'at va estetikani ham qamrab oladi, bu esa o'quvchilarning ijodiy va noan'anaviy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Olimlar STEAM ta'limini joriy qilishning quyidagi pedagogik asoslarini ta'kidlaydilar:

John Dewey: tajribaviy ta'lim yondashuvi. Dyui ta'limni o'quvchining hayotiy tajribasiga asoslangan holda tashkil qilish zarurligini ta'kidlagan. Steam modeli, aynan, o'quvchilarning hayotiy muammolarni hal qilishga qaratilgan amaliy tajribalaridan kelib chiqadi;

Jean Piaget: konstruktivistik yondashuv. Piagetning konstruktivizm nazariyasiga ko'ra, bilim o'quvchining faol o'zaro munosabatlari orqali shakllanadi. STEAM ta'limi fanlarni integratsiya qilish orqali bilimlarni amaliyotda mustahkamlashga asoslanadi;

Lev Vygotsky: ijtimoiy konstruktivizm. Vygotskiy ta'lim jarayonida ijtimoiy muhitning rolini ta'kidlaydi. STEAM modeli guruhviy ishlash va loyiha asosida o'qitishni nazarda tutib, o'quvchilar o'rtasida hamkorlikni rivojlantiradi [6;159.];

Howard Gardner: ko'p intellekt nazariyasi. Gardnerning nazariyasiga ko'ra, har bir o'quvchi turli intellektual qobiliyatlarga ega. STEAM ta'limi bu qobiliyatlarni (masalan, matematik, ijodiy va texnologik qobiliyatlarni) rivojlantirish uchun keng imkoniyat yaratadi;

Douglas Clements va Julie Sarama: erta yoshdagi STEM ta'limi. clements va sarama STEM va STEAM ta'limi yosh bolalardan boshlanishi zarurligini ta'kidlaydilar. bu yoshda o'quvchilarning qiziqishlari va ijodiy fikrlash qobiliyatlari intensiv rivojlanadi [5;21.].

Muhokama. STEAM ta'limi o'quvchilarda tanqidiy va tizimli fikrlash, muammolarni hal qilish, real hayotdagi holatlarga o'z bilim va ko'nikmalarini qo'llay olish kabi malakalarni shakllantirishga qaratilgan. Ushbu ta'limda loyiha asosidagi faoliyat, amaliy tajriba, raqamli texnologiyalar va innovatsion vositalardan keng foydalaniladi. San'atning o'quv jarayoniga qo'shilishi esa o'quvchilarda estetik did, ijodkorlik va yangi yondashuvlarni yaratish qobiliyatini shakllantiradi.

STEAM ta'limining asosiy texnologik komponentlari quyidagilardan iborat:

Aralash ta'lim — an'anaviy va raqamli uslublarni uyg'unlashtirib, shaxsiy yondashuvni ta'minlaydi;

Loyihaga asoslangan o'qitish — o'quvchilarda real hayotiy muammolarga innovatsion yechim topish ko'nikmalarini rivojlantiradi;

Maker-space va robototexnika laboratoriyalari — o'quvchilarning muhandislik dizayni, modellash va eksperiment o'tkazish faoliyatlarini kuchaytiradi;

Onlayn hamkorlik — raqamli platformalar orqali guruhli ishlash va muloqot qilish imkoniyatini oshiradi.

Tadqiqotlar natijasi STEAM yondashuvining o'quvchilarning o'zlashtirishi, motivatsiyasi va fikrlash darajasiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatmoqda. Xususan, virtual haqiqat, kengaytirilgan haqiqat va interfaol simulyatsiyalar orqali murakkab ilmiy tushunchalar yanada qulay tarzda o'zlashtiriladi.

STEAM yondashuvi o'quvchilarda quyidagi ko'nikmalarni shakllantiradi:

- muammolarni chuqur tahlil qilish;
- ijodiy va tanqidiy fikrlash;
- muhandislik yondashuvini o'zlashtirish;
- ilmiy metodologiyani tushunish;
- dizayn asoslarini o'rganish [3;81].

Bugungi kunda AQSH, Janubiy Koreya, Yaponiya, Isroil, Singapur, Xitoy va Rossiya kabi rivojlangan mamlakatlarda STEAM yondashuvi maktabgacha ta'limdan boshlab joriy etilmoqda. Ushbu tizim orqali bolalarda tadqiqot olib borish, texnologiyani amalda qo'llash, ijodiy loyihalar yaratish, analitik fikrlash kabi qobiliyatlar shakllanmoqda.

Natijalar. STEAM ta'limining afzalliklari: fanlararo integratsiya: STEAM fanlararo bog'liqlikni mustahkamlaydi, bu esa real hayotdagi muammolarni yaxlit yondashuv bilan hal qilish imkonini beradi; ijodkorlikni rivojlantirish: san'atni ta'lim jarayoniga qo'shish ijodkorlikni oshiradi; amaliyotga yo'naltirish: steam ta'limi nazariyani amaliyotga tatbiq etishni rag'batlantiradi; texnologik ko'nikmalarni oshirish: STEAM modeli zamonaviy texnologiyalarni qo'llashni o'rgatadi. STEAM ta'limini joriy qilishning pedagogik asoslari. STEAM ta'limini muvaffaqiyatli joriy qilish uchun quyidagi pedagogik tamoyillarga e'tibor qaratiladi: integratsiyalashuv tamoyili: turli fanlarning bir-biri bilan uzviy bog'liqligini ta'minlash; amaliy yondashuv tamoyili: o'quvchilarning real muammolarni hal qilishga yo'naltirilgan faoliyatlari; ijodiylik tamoyili: o'quvchilarning o'ziga xos fikrlar yaratishini rag'batlantirish; moslashuvchanlik tamoyili: har bir o'quvchining individual qobiliyatlariga mos o'qitish usullarini qo'llash.

STEAM ta'limining nazariy asoslari Dewey, Piaget, Vygotsky, Gardner kabi yetuk pedagoglarning ilmiy qarashlariga tayangan:

John Dewey — tajribaviy ta'lim tarafdori, STEAM yondashuvi aynan o'quvchilar tajribasiga asoslangan o'qitishni ilgari suradi;

Jean Piaget — konstruktivizm nazariyasiga ko'ra, bilim o'quvchi faolligi asosida shakllanadi;

Lev Vygotsky — ijtimoiy konstruktivizmni ilgari surib, ta'limda hamkorlik va muloqotni asosiy omil deb biladi;

Howard Gardner — ko'p intellekt nazariyasi orqali har bir o'quvchining individualligini inobatga olishni taklif etadi;

Douglas Clements va Julie Sarama — erta yoshdagi STEAM ta'limining ahamiyatini asoslab berishgan [2;11].

STEAM ta'limini muvaffaqiyatli joriy etish uchun quyidagi pedagogik tamoyillar muhim ahamiyatga ega:

Integratsiyalashuv — fanlararo bog‘liqlikni ta’minlash;

Amaliy yondashuv — bilimlarni real muammolar yechimida qo‘llash;

Ijodiylik — yangi g‘oyalarni ilgari surish va mustaqil fikrlash;

Moslashuvchanlik — har bir o‘quvchining individual imkoniyatlariga mos yondashuvni qo‘llash.

Pedagogik texnologiya STEAM ta’limida o‘zgaruvchan rol o‘ynaydi, talabalarga kelajak uchun zarur ko‘nikmalarni beradi. Texnologiyani pedagogik amaliyotga qo‘shib, o‘qituvchilar ijodkorlik, tanqidiy fikrlash va hamkorlikni rivojlantiradigan dinamik va qiziqarli o‘quv muhitini yaratishi mumkin. Texnologiya rivojlanib borar ekan, o‘qituvchilar STEAM ta’limida pedagogik texnologiyaning samarali integratsiyasini ta’minlab, eng yangi vositalar va metodologiyalar bilan yangilanib turishlari kerak [7;31.]. Ushbu yutuqlarni qabul qilib, biz keyingi avlodni tez rivojlanayotgan raqamli landshaftda rivojlanish uchun tayyorlashimiz mumkin.

Xulosa. STEAM ta’lim texnologiyasi zamonaviy pedagogik yondashuvlar orasida eng istiqbolli va samarador tizimlardan biri hisoblanadi. Ushbu yondashuv fanlararo integratsiyani ta’minlagan holda o‘quvchilarning ijodiy va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga, ularni real hayotiy muammolarni hal qilishga tayyorlashga xizmat qiladi. San’at komponentining qo‘shilishi esa an’anaviy STEM modelining imkoniyatlarini yanada kengaytirib, ta’lim jarayonini yanada mazmunli va samarali qiladi.

STEAM ta’limining pedagogik samaradorligi uning o‘quvchilarda amaliy ko‘nikmalar, tadqiqot olib borish qobiliyati, raqamli savodxonlik, muloqot va hamkorlik madaniyatini shakllantirishidagi roli bilan belgilanadi. Ta’limning ushbu shakli nafaqat bilim olish, balki uni amaliyotda qo‘llash, mustaqil qaror qabul qilish, loyihalar yaratish va jamoada ishlash ko‘nikmalarini ham tarbiyalaydi. Bu esa XXI asrning mehnat bozori talablariga mos shaxsni yetishtirishda muhim omil hisoblanadi.

Shu munosabat bilan, O‘zbekiston ta’lim tizimida ham STEAM texnologiyasining keng joriy etilishi va rivojlantirilishi, o‘quv dasturlarining integratsiyalashuvi, o‘qituvchilarning malakasini oshirish va zamonaviy texnologik vositalar bilan ta’minlash orqali ta’lim sifati va raqobatbardoshligini oshirish mumkin. Bu esa jamiyatning innovatsion salohiyatini yuksaltirishda muhim o‘rin tutadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Amanova, A. K., Butabayeva, L. A., Abayeva, G. A., Umirbekova, A. N., Abildina, S. K., & Makhmetova, A. A. (2025). A systematic review of the implementation of STEAM education in schools. *Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education*, 21(1), em2568.
2. Sánchez Milara, I., & Cortés Orduña, M. (2024). Possibilities and challenges of STEAM pedagogies. *arxiv*.
3. Hamash, M., Khan, M. R., & Tiernan, P. (2025). Inclusive STEAM Education: A Framework for Teaching Coding and Robotics to Students with Visual Impairment Using Advanced Computer Vision. *arXiv*.
4. Clements, D. H., & Sarama, J. (2023). *Early Childhood Mathematics Education Research: Learning Trajectories for Young Children*. Routledge.
5. Beers, S. Z. (2021). *21st Century Skills: Rethinking How Students Learn*. Corwin Press.
6. Vygotsky L. S. *Mind in society: The Development of Higher Psychological Process* / ed. by M. Cole [et al.]. – Harvard University Press, 1979. – 159 p

7. O'tkir Tolipov, Dilnoz Ro'ziyeva "Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat" "Toshkent innovatsiya-ziyo" T.: 2019
8. R.A. Mavlonova, N. H. Raxmonqulova, K.O.Matanazarova, M. K. Shirinov S. Hafizov "Umumiy pedagogika" "Fan va texnologiya" nashriyoti T.: 2018
9. N.N.Azizxo'jayeva "Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat" "O'zbekiston yozuvchilar uyishmasi Adabiyot jamg'armasi" nashriyoti

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

SCIENTIFIC FOUNDATIONS OF REFLECTION MECHANISMS IN PEDAGOGICAL ACTIVITY

Mustayeva Guldora Salohiddinovna

Associate Professor of the Department of Foreign Languages,
Tashkent State Transport University

G-mail: mgulyas@gmail.com

Mustayeva Guliston Bo'riboyevna

Assistant at the Department of Infectious Diseases,
Samarkand State Medical University

G-mail: Guliston.buriboyevna@gmail.com

Abstract. This article highlights the scientific foundations of reflection mechanisms in pedagogical activity. Reflection is interpreted as a pedagogical approach aimed at improving professional activity through conscious analysis by the teacher. In the modern educational system, reflexivity is not only a central element of teacher competence but also a key factor in enhancing the quality of education. The article analyzes the main forms of reflection, its significance at the institutional level, its integration with technological approaches, and its role in shaping bilateral communication between teacher and student.

Keywords: pedagogical reflection, reflective approach, professional growth, personalized learning, mentoring position, pedagogical competence, reflective culture, self-development, self-assessment, positional consciousness, reflective activity, quality of education.

PEDAGOGIK FAOLIYATDA REFLEKSIYA MEXANIZMLARINING ILMIY ASOSLARI

Mustayeva Guldora Salahiddinovna

Toshkent davlat transport universiteti
"Chet tillari" kafedrasida dotsenti

Mustayeva Gulistan Boriboyevna

Samarqand davlat tibbiyot universiteti
Yuqumli kasalliklar kafedrasida assistenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada pedagogik faoliyatda refleksiya mexanizmlarining ilmiy asoslari yoritilgan. Refleksiya o'qituvchining o'z kasbiy faoliyatini ongli tarzda tahlil qilishi uni takomillashtirishga yo'naltirilgan pedagogik yondashuv sifatida talqin etiladi. Zamonaviy ta'lim tizimida refleksivlik nafaqat o'qituvchi kompetensiyasining markaziy elementi balki ta'lim sifatini oshirishning muhim omilidir. Maqolada refleksiyaning asosiy shakllari uning institutsional darajadagi ahamiyati va texnologik yondashuvlar bilan integratsiyasi hamda o'quvchi va o'qituvchi o'rtasidagi ikki tomonlama muloqotni shakllantirishdagi roli tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: pedagogik refleksiya, refleksiv yondashuv, kasbiy o'sish, shaxsiylashtirilgan ta'lim, murabbiylik pozitsiyasi, pedagogik kompetensiya, refleksiv madaniyat, o'z-o'zini rivojlantirish, o'z-o'zini baholash, pozitsion ong, refleksiv faoliyat, ta'lim sifati.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N82>

Introduction. Pedagogical reflection is the process through which a teacher consciously comprehends and analyzes their professional activity with the aim of improving pedagogical practices. This process is directly linked to various psychological and pedagogical factors and plays a crucial role in a teacher's personal development, the quality of education, and effective communication with students. Reflection is seen not only as a means of understanding the pedagogical process but also as a tool for restructuring it. Thus, in modern education, the reflective approach is recognized as one of the core competencies in a teacher's professional activity. In scientific literature, the concept of reflection is explained through various approaches. In pedagogy, this process is viewed as the identification and analysis of problems arising in teaching and the development of new strategies based on this analysis.

Literature Review. In academic literature, reflection is interpreted as a multifaceted and complex process. In psychological sources, reflection is seen as a process of conscious analysis and self-evaluation, while in pedagogical literature, it is described as a strategic mechanism aimed at analyzing and improving the lesson process. Furthermore, the formation of a reflective methodology in education is discussed in socio-philosophical sources, relating it to individual growth, cultural awareness, and positional consciousness. The role of personalized learning formats and collective activity in organizing reflection mechanisms has also been the focus of many studies. Research shows that reflection is one of the most important tools for managing the development of a teacher's personality. Reflective activity includes observation, self-assessment, analysis of outcomes, and the application of new methods for improvement. Organizing this process consciously is a key indicator of a teacher's professional level.

Although an information-based educational model continuously provides learning processes with up-to-date knowledge, it significantly weakens the developmental component of education. The traditional role of a teacher as a transmitter of ready-made knowledge is now replaced by a new type of educator – a guide and collaborator who helps shape personalized learning paths. The main goal of this pedagogical approach is to form a culture of self-awareness in students, seek meaning based on values, and reinforce cultural and purposeful orientations. This, in turn, activates students' self-learning, self-development, and positional self-identification processes [1]. Reflective mechanisms are the only effective factor that can ensure readiness for continuous and advanced education. Within these mechanisms, communication and students' collaborative and creative exploration of professional realities gain particular significance. It is in these processes that individuals develop the ability for self-development. The highest manifestation of this ability is each participant's level of reflexivity and their conscious understanding of their position. In collective and distributed activities, these two components – reflection and positionality – occupy a central place. At the same time, reflective consciousness is considered the fundamental basis defining the entire spiritual and educational essence of human activity [2]. When organizing a reflective-personalized approach on a technological basis – that is, effectively integrating the means and methods of achieving goals – special attention is required to shape a developmental mentoring position. This requires establishing a content- and activity-based collaboration that supports advanced developmental practices among teachers. Such collaboration is considered a unique organizational resource and needs a specially developed management model to be implemented effectively. This model should be based on productive action and applied through task-oriented forms of educational

activity [3]. The Federal Scientific-Methodological Center operates as the practical foundation for designing educational practices aimed at developing a mentoring position. Its main mission is to develop a continuous pedagogical education system through applied research based on a unified methodology. The Center also works on solving developmental issues in the field, popularizing educational practices, and integrating scientific achievements and advanced pedagogical technologies into the education system [4]. Scientific research into the content and formats of personalized education for teachers based on a reflective methodology has been analyzed in the context of an educational environment where individuals can freely shape their identity. Through this approach, three main research directions have been identified: normative-legal, theoretical, and practical foundations. These areas form the solid foundation for research aimed at integrating personalized teaching processes with reflective approaches [5]. Pedagogical reflection consists of three main components. The first is retrospective reflection, which focuses on analyzing the teacher's activity. At this stage, the teacher identifies the strengths and weaknesses of their lessons. The second is prospective reflection, in which the teacher considers how to improve their practice in the future. The third is critical reflection, where the teacher critically evaluates their methods, identifies methodological errors, and works to eliminate them. This approach enables self-development within the pedagogical process. Reflection mechanisms are significant not only at the individual level but also institutionally. When a reflective culture is established in educational institutions, all teachers strive to improve their practice through mutual exchange of experiences. The mentoring system also plays a vital role in this process. Novice teachers can conduct reflective dialogues with experienced educators and enhance their pedagogical styles. Scientific studies have shown that the effectiveness of reflective activity is directly linked to a teacher's reflective competence. Reflective competence includes the following components: professional knowledge, the ability to self-analyze, consideration of students' perspectives, and readiness to assess outcomes. *Thus, reflection is not just a means of self-evaluation, but a tool for professionally managing one's practice.*

Research Methodology. This study employed a complex methodological approach focused on deeply exploring the scientific-theoretical foundations of reflective pedagogical approaches and connecting them to real processes in educational practice. Qualitative analysis was chosen as the primary method, allowing for systematic study of the content, forms, and stages of reflection and their manifestation in teacher activity. Theoretical sources were analyzed, contemporary academic views on reflective approaches were compared, and their similarities and differences were identified. Additionally, reflective practices implemented in educational institutions were analyzed through real examples. These examples were selected based on teachers' experiences of analyzing their lessons, restructuring their activities based on student feedback, and introducing innovative approaches to teaching. These cases served as important empirical material for assessing the effectiveness of reflection mechanisms. The study utilized methods such as observation, interviews, written analysis, and content analysis to examine situations in which pedagogical reflection is demonstrated. Interviews with teachers helped identify their reflective competence, methodological approaches, and skills in self-evaluation and analysis. Based on this data, strategies were developed for organizing reflective activity both individually and institutionally. The study also addressed the technological and managerial aspects of reflective activity. In particular, methods such as

analyzing lesson recordings, self-assessment via online platforms, collecting electronic feedback, and organizing reflective discussions were examined. These methods allow for regular and systematic reflection in teacher activity. Additionally, techniques aimed at group reflection – such as methodological aspects of reflection seminars – were analyzed. As a result, this methodological approach enabled a comprehensive understanding of reflective activity, assessment of its impact on educational quality and pedagogical growth, and development of scientifically based recommendations for further improvement. In today's educational process, reflection is closely linked with digital technologies. Teachers can document and analyze their activities through electronic journals, video analysis, and online platforms. This supports systematic and accurate reflection. For example, reviewing video recordings of lessons allows teachers to objectively analyze their body language, tone, and classroom management techniques. This method enables teachers to work on themselves independently of external supervision. Reflection supports the development of both teacher and student. Student-led reflective activity is essential for the sustainability of learning outcomes and the activation of self-awareness processes. Therefore, teachers must also strive to cultivate reflective skills in their students during lessons. This, in turn, increases students' sense of responsibility and fosters their formation as active subjects in the learning process.

Analysis and Results. In today's educational process, reflection is emerging as a central component of pedagogical practice. Teachers now have the opportunity to evaluate their activities not only during the lesson but also during the post-lesson analysis phase. Reflective analysis enables the identification of strengths and weaknesses in one's practice and the adoption of strategies for improvement. In this context, reflection is viewed not as a tool of control, but as an important strategy for growth. Monitoring conducted through electronic tools, video lesson analysis, and the collection of student feedback in written and oral forms are giving rise to technologically integrated forms of reflection. Based on these approaches, lesson content, pedagogical strategies, and methodological tools are being reassessed. This plays a significant role in the professional development of teachers. Teachers participating in reflection seminars have the opportunity to present their lessons, exchange ideas, and receive critical feedback, helping them gain a fresh perspective on their practice. Such seminars are not just forming of methodological training but also serve as tools for building a culture of collaboration among educators. Processes of mutual analysis and learning based on experience sharing contribute to the formation of group-based reflection. Through personalized reflection, pedagogical dialogue between teacher and student deepens. Teachers learn to assess their practice not only from their own perspective but also through the student experience. This process encourages teachers to become more open and students to feel heard and valued. In this environment, values such as trust, understanding, mutual respect, and active subjectivity are cultivated. The reflective approach allows teachers to expand their methodological repertoire, update lesson plans, and revise assessment criteria. These changes positively influence student engagement, activity, and academic outcomes. Consistent implementation of the reflection process reflects stability, adaptability, and dynamism in the educational process.

Reflection helps teachers understand the impact they have on their students. Teaching methods, assignments, communication styles, and forms of assessment are all analyzed. Based on these analyses, individual growth paths are developed. For every teacher, reflection becomes a personal development roadmap. The professional thinking, critical perspective,

responsibility, and readiness for continuous improvement formed through reflection reinforce the teacher's role as an active participant in education. These competencies positively impact not only the teacher's development but also that of their students.

For example: A physics teacher implemented a practice of collecting written reflections from students after every lab session. In these reflections, students wrote about which parts of the lesson were clear and where they faced difficulties. The teacher then analyzed this feedback, revised the lesson content, and created explanatory video tutorials where necessary. In this case, the teacher was evaluating their activity not only from their own viewpoint but also through the students' eyes. This demonstrates that pedagogical reflection must be a two-way process. In another case, school leadership introduced monthly reflection seminars involving all teachers. During these seminars, teachers presented their lessons through video recordings and engaged in collective discussions. Effective methods were shared during these discussions. Here, reflection took on a collective character, enabling teachers to achieve professional growth through mutual feedback. This approach contributed to overall improvement in educational quality. At a university, a pedagogy professor organized a reflective roundtable discussion with students at the end of the semester. Students freely expressed their opinions, and the professor analyzed the feedback to revise the curriculum for the next semester.

Conclusion. Reflection, as a key mechanism for development based on deep analysis, takes the pedagogical process to a new level. It plays a decisive role in a teacher's professional maturity by helping them comprehend, analyze, and improve their practice, and adopt a critical stance toward it. The process of reflection strengthens a teacher's internal motivation for professional growth and awakens an intrinsic need for self-awareness and continuous renewal. The theoretical foundations, technological approaches, and practical experiences discussed throughout the article lay the groundwork for a deeper understanding of the methodology of pedagogical reflection and its effective application in educational practice. Personalized learning environments, the development of reflective competence, and collaborative analytical activities all reveal the multifaceted nature of reflection. Reflection reinforces the teacher's role not just as a knowledge provider, but as a mentor who shapes, guides, inspires, and leads learners toward professional maturity. Reflective culture introduces a new philosophical approach to education and demands from modern educators not only methodological knowledge but also socio-psychological maturity, cultural sensitivity, and positional awareness. Establishing a culture of reflection in educational institutions lays the foundation for continuous, consistent, and advanced development. This type of growth, in turn, supports the formation of students as active subjects and ultimately contributes to improving the quality of education.

References/Литература/Adabiyotlar:

1. Сдобняков В. В., Игнатъева Г. А., Тулупова О. В., Соткина С. А., Моисеенко А. В. Сетевой проект подготовки наставников по развитию. Практико-ориентированная монография. Нижний Новгород: Мининский университет, 2022. 64 с.
2. Isaev E. I., Slobodchikov V. I. Fundamentals of psychological anthropology. Human psychology: an introduction to the psychology of subjectivity: textbook for students of higher pedagogical educational institutions. Moscow, Shkola-press Publ., 1995. 383 p.
3. Громыко Ю. В. Персонализация в образовании: иницирующее образование, подъем сознания и личностный рост, Л. С. Выготский – П. А. Флоренский: несостоявшийся диалог. Приглашение к диалогу. Москва, 2007. С. 52-97.

4. Сдобняков В. В. Федеральный научно-методический центр как региональная институция формирования персональной траектории профессионального развития педагога, Международный журнал гуманитарных и естественных наук. 2021. № 12-3 (63). С. 205- 209.
5. Газман О. С. Педагогика свободы: путь в гуманистическую цивилизацию XXI века Новые ценности образования. 1996. Вып. 6. С. 10-37.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

INCREASING STUDENT MOTIVATION IN EDUCATIONAL DESIGN: THE IMPACT OF GAMIFICATION AND INTERACTIVE TECHNIQUES

Avazova Munisa

Assistant-lecturer,

Asian University of technology

Abstract. The educational process is directly related to the motivation and activity of students. The satisfaction of students with the learning process, their passion for learning and their success depends on many factors. Today, gamification and interactive methods are widely used in the educational system. These approaches are designed to increase student motivation, encourage them to actively participate in the reading process, and make the educational process more effective. This article provides information on increasing student motivation in educational design as well as the effects of gamification and interactive techniques.

Keywords: education, gamification, interactive programs, methods, motivation, independent thinking, modern technologies, creative thinking.

TA'LIM DIZAYNIDA O'QUVCHILARNING MOTIVATSIYASINI OSHIRISH: GAMIFIKATSIYA VA INTERAKTIV METODLARNING TA'SIRI

Avazova Munisa

Osiyo texnologiyalar universiteti

assistent-o'qituvchisi

E-mail: munisaavazova@gmail.com

Annotatsiya. Ta'lim jarayoni o'quvchilarning motivatsiyasi va faolligi bilan bevosita bog'liq. O'quvchilarning o'qish jarayonidan qoniqishi, ularning bilim olishga bo'lgan ishtiyoqi va muvaffaqiyatga erishishlari ko'plab omillarga bog'liq. Bugungi kunda ta'lim tizimida gamifikatsiya va interaktiv metodlar keng qo'llanilmoqda. Ushbu yondashuvlar o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish, ularni o'qish jarayonida faol ishtirok etishga undash va ta'lim jarayonini yanada samarali qilish maqsadida ishlab chiqilgan. Ushbu maqolada ta'lim dizaynida o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish hamda gamifikatsiya va interaktiv metodlarning ta'siri haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim, gamifikatsiya, interaktiv dasturlar, metodlar, motivatsiya, mustaqil fikrlash, zamonaviy texnologiyalar, ijodiy fikrlash.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N83>

Kirish. Ta'lim – bu inson hayotining eng muhim jarayonlaridan biri bo'lib, u nafaqat bilim olish, balki shaxsiy rivojlanish, ijtimoiy ko'nikmalarni o'zlashtirish va kelajakda muvaffaqiyatli hayot kechirish uchun zarur bo'lgan asosiy omildir. Zamonaviy ta'lim tizimlari o'quvchilarning qiziqishlari va ehtiyojlariga mos ravishda tashkil etilishi zarur. Buning uchun ta'lim jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilish maqsadida turli yondashuvlar, metod va texnologiyalar qo'llanilmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ta'lim jarayonida o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy ta'limda gamifikatsiya va

interaktiv metodlar o'quvchilarning qiziqishini oshirish va o'rganishga bo'lgan motivatsiyasini kuchaytirish uchun samarali vositalar sifatida qaraladi. Abdurahmonov, o'yin elementlarining ta'lim jarayoniga qo'shilishi orqali o'quvchilarning motivatsiyasi qanday oshishini misollar bilan ko'rsatadi. Gamifikatsiya orqali o'quvchilar o'rganish jarayonida faol ishtirok etishlari, o'z maqsadlariga erishishlari mumkin.[1]

Qodirov, interaktiv metodlarning o'quvchilarni jalb qilishdagi roli va ularning motivatsiyasini oshirishga qanday ta'sir qilishi haqida fikr yuritadi. Muallif o'quvchilarning o'zaro muloqoti va hamkorlikda o'rganish orqali motivatsiyalari oshishini ta'kidlaydi.[2]

Karimova, o'yin elementlarining ta'lim jarayonidagi o'rni va ularning o'quvchilarning motivatsiyasiga ta'sirini o'rganadi. U ilmiy tadqiqotlarida o'yin orqali o'rganishning psixologik asoslari va o'quvchilarning o'z-o'zini rag'batlantirishida qanday yordam berishi haqida ma'lumot beriladi.[3]

Ushbu yondashuvlar o'quvchilarning ta'lim jarayoniga faol ishtirok etishini ta'minlaydi va ularning o'rganishga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Ta'lim jarayonida ushbu metodlarni qo'llash, o'quvchilarning muvaffaqiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Muhokama. O'quvchilarning motivatsiyasini oshirish, ularning ta'lim jarayonida faol ishtirok etishini ta'minlash va o'rganish jarayonini qiziqarli qilishda gamifikatsiya va interaktiv metodlar muhim rol o'ynaydi. Gamifikatsiya o'yin elementlarini ta'lim jarayoniga kiritish orqali o'quvchilarning qiziqishini oshiradi, interaktiv metodlar esa o'quvchilarni bir-birlari bilan hamkorlik qilishga va o'z fikrlarini erkin ifoda etishga undaydi. Gamifikatsiya — bu o'yin elementlarini ta'lim jarayoniga kiritish orqali o'quvchilarning motivatsiyasini oshirishga qaratilgan yondashuvdir. O'yin elementlari, masalan, ball to'plash, darajalarga ko'tarilish, mukofotlar olish va raqobat muhitini yaratish orqali o'quvchilarga o'z bilimlarini sinovdan o'tkazish imkoniyati beriladi. Bu jarayon o'quvchilarning diqqatini jalb qiladi va ularni o'qish jarayoniga yanada qiziqtiradi. O'quvchilar o'z maqsadlariga erishish uchun harakat qiladilar, bu esa ularning motivatsiyasini oshiradi. Gamifikatsiya orqali o'quvchilar o'zaro raqobatlashish va bir-birlari bilan bahslashish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu jarayon o'quvchilarning o'zaro munosabatlarini mustahkamlashga yordam beradi va guruhda ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. O'quvchilar o'z bilimlarini o'yin shaklida sinab ko'rish orqali yanada chuqurroq o'zlashtiradilar va o'zaro fikr almashish orqali yangi g'oyalarni ishlab chiqadilar. Interaktiv metodlar esa o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi. Bu metodlar o'quvchilarga o'z fikrlarini ifoda etish, muammolarni hal qilish va bir-birlari bilan fikr almashish imkoniyatini beradi. Interaktiv darslar, muhokama guruhlar, loyiha ishlari va boshqa faoliyatlar o'quvchilarning o'zaro aloqalarini kuchaytiradi va ularning o'qish jarayoniga bo'lgan qiziqishini oshiradi. O'quvchilar o'zaro fikr almashish orqali yangi bilimlar olishadi va ularni amaliyotda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladilar.[4]

Natijalar. Gamifikatsiya va interaktiv metodlar birgalikda o'quvchilarning motivatsiyasini oshirishda muhim rol o'ynaydi. O'quvchilar o'z bilimlarini o'yinlar orqali sinovdan o'tkazish imkoniyatiga ega bo'lib, bu ularda o'z-o'zini baholash va o'z maqsadlariga erishish istagini kuchaytiradi. Shuningdek, interaktiv metodlar o'quvchilarga o'z fikrlarini ifoda etish va o'zaro munosabatlarni rivojlantirish imkoniyatini beradi. Bu jarayonlar o'quvchilarning o'qish jarayoniga bo'lgan qiziqishini oshiradi va ularga o'z bilimlarini yanada chuqurroq o'zlashtirishga yordam beradi. Ta'lim jarayonida gamifikatsiya va interaktiv metodlarni qo'llashning yana bir muhim jihati shundaki, ular o'quvchilarning mustaqil fikrlash

va ijodkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. O'quvchilar o'z bilimlarini amaliyotda qo'llash, muammolarni hal qilish va yangi g'oyalarni ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu esa ularning kelajakda muvaffaqiyatli bo'lishlariga yordam beradi. Shuningdek, gamifikatsiya va interaktiv metodlar o'quvchilarning o'zaro munosabatlarini mustahkamlashga yordam beradi. O'quvchilar birgalikda ishlash, fikr almashish va o'zaro yordam berish orqali o'zaro aloqalarini rivojlantiradilar. Bu jarayon o'quvchilarning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishga va guruhda ishlash qobiliyatini oshirishga yordam beradi. O'quvchilar o'zaro hamkorlik qilish orqali o'z bilimlarini yanada mustahkamlashlari mumkin. Ta'lim dizaynida gamifikatsiya va interaktiv metodlarni qo'llash o'quvchilarning motivatsiyasini oshirishda katta ahamiyatga ega. Ushbu yondashuvlar o'quvchilarga qiziqarli va jalb etuvchi muhit yaratadi, ularning bilimlarini amaliyotda qo'llash imkoniyatini beradi va o'zaro munosabatlarini rivojlantiradi. Ta'lim jarayonida bu metodlardan foydalanish o'quvchilarning o'qish jarayoniga bo'lgan qiziqishini oshiradi va ularning muvaffaqiyatli bo'lishlariga yordam beradi.[5]

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ta'lim dizaynida gamifikatsiya va interaktiv metodlar o'quvchilarning motivatsiyasini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu yondashuvlar o'quvchilarga qiziqarli va jalb etuvchi muhit yaratadi, ularning bilimlarini amaliyotda qo'llash imkoniyatini beradi va o'zaro munosabatlarini rivojlantiradi. Ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlarni qo'llash kelajakda o'quvchilarni yanada samarali tayyorlashga xizmat qiladi. O'quvchilar o'z maqsadlariga erishish uchun ko'proq motivatsiyaga ega bo'ladilar va ta'lim jarayoni yanada samarali bo'ladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Abdurahmonov, A. (2022). "Zamonaviy ta'limda gamifikatsiya: nazariya va amaliyot." Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Ta'lim vazirligi.
2. Qodirov, M. (2023). "Interaktiv ta'lim metodlari: o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish yo'llari." Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti.
3. Karimova, N. (2021). "O'quvchilarning motivatsiyasini oshirishda o'yin elementlarining roli." Farg'ona: Farg'ona Davlat Universiteti.
4. Tashkentov, R. (2023). "Ta'lim jarayonida interaktiv metodlar: samaradorlik va motivatsiya." Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti.
5. Murodov, S. (2022). "Gamifikatsiya va ta'lim: yangi yondashuvlar." Buxoro: Buxoro Davlat Universiteti.
6. Xolmatov, D. (2023). "Innovatsion ta'lim metodlari: o'quvchilarni rag'batlantirish." Namangan: Namangan Davlat Universiteti.
7. Isroilov, E. (2021). "O'quvchilarning motivatsiyasini oshirishda interaktiv o'yinlarning ahamiyati." Andijon: Andijon Davlat Universiteti.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

STUDYING THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND INFORMATION TECHNOLOGY IN THE 21ST CENTURY AND THEIR IMPACT ON VARIOUS SECTORS

Abdullaeva Mohigul Rahimjon kizi

Fergana State Technical University,

Assistant of the Department of Computer Engineering and Artificial Intelligence

Fazlitdinov Muhammadali Khatamjon ugli

Fergana State Technical University,

Assistant of the Department of Computer Engineering and Artificial Intelligence

Abstract. In the 21st century, the integration of artificial intelligence (AI) and information technology (IT) has fundamentally transformed various sectors, from healthcare and education to finance and manufacturing. This article explores the important role of AI and IT in shaping modern society, highlighting their potential to increase efficiency, improve decision-making, and support innovation. This study highlights the critical nature of AI and IT in managing the complexities of modern life and the need for future generations to adapt to their technological aspects.

Keywords: artificial intelligence, information technology, 21st century, impact on industries, healthcare, education, finance, manufacturing, innovation.

SUN'IY INTELLEKT VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING XXI ASRDAGI ROLI HAMDA ULARNING TURLI SOHALARGA TA'SIRINI O'RGANISH

Abdullayeva Mohigul Rahimjon qizi

Farg'ona davlat texnika universiteti,

Kompyuter muhandisligi va sun'iy intellekt kafedrasida assistenti

Fazlitdinov Muhammadali Xatamjon o'g'li

Farg'ona davlat texnika universiteti,

Kompyuter muhandisligi va sun'iy intellekt kafedrasida assistenti

Annotatsiya. XXI asrda sun'iy intellekt (AI) va axborot texnologiyalari (IT) integratsiyasi sog'liqni saqlash va ta'limdan tortib moliya va ishlab chiqarishgacha bo'lgan turli sohalarni tubdan o'zgartirdi. Ushbu maqola zamonaviy jamiyatni shakllantirishda sun'iy intellekt va ITning muhim rolini o'rganadi, ularning samaradorlikni oshirish, qarorlar qabul qilishni yaxshilash va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash imkoniyatlarini ta'kidlaydi. Ushbu tadqiqot zamonaviy hayotning murakkabliklarini boshqarishda AI va ITning muhim mohiyatini va kelajak avlodga ularning texnologik jihatlariga moslashishlari uchun zarurligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, axborot texnologiyalari, XXI asr, tarmoqlarga ta'siri, sog'liqni saqlash, ta'lim, moliya, ishlab chiqarish, innovatsiyalar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N84>

Kirish. XXI asrda yashab kelayotgan ekanmiz, texnologiya sohasi misli ko'rilmagan sur'atlarda rivojlanishini guvohi bo'lyapmiz. Katta o'zgartirishlarni boshdan kechirayotgan

sohalarga sun'iy intellekt (AI) va axborot texnologiyalari (IT) kiradi, ular kundalik hayot va sanoatning ko'plab jihatlarining ajralmas qismiga aylandi. Sog'liqni saqlash sohasidagi murakkab tahlildan tortib ishlab chiqarishdagi aqlli avtomatlashtirishgacha, bu texnologiyalar tashkilotlarning qanday ishlashi va barcha sohadagilar bilan o'zaro munosabatini inqilob qilmoqda [1, 440-b]. AI va ITning yaqinlashishi nafaqat samaradorlik va mahsuldorlikni oshiradi, balki innovatsiyalar va o'sish uchun yangi yo'llarni ochadi.

Metodologiya. Mazkur maqolani tayyorlashda turli xil mahalliy hamda xorijiy olimlarning fikrlaridan foydalanildi, muallif mazkur sohani rivojlantirish bilan birga, o'zining shaxsiy fikrlari orqali mavjud faktlarga nisbatan o'z pozitsiyasini ilgari surgan.

Natija. Sun'iy intellektga asoslangan himoya tizimlari masalan, axborot xavfsizligi jurnallarini, SIEM tizimlari ma'lumotlarini yoki SOAR yechimlarini tahlil qilish orqali axborot xavfsizligining ko'plab hodisalarida anomalialarni aniqlash uchun ajralmas qism bo'ladi. Bu ma'lumotlar oldindan ishlab chiqilgan axborot xavfsizligi hodisalari ma'lumotlari bilan birga tizimni osongina tahdidlarga qarshi o'qitilishi mumkin bo'lgan yuqori sifatli ma'lumotlar bazasi bo'ladi. Burilishlarni tahlil qilishning klassik tizimlari, odatda, operatorlar tomonidan oldindan belgilangan ba'zi qoidalarga asoslanadi, masalan, aniq trafik hajmidan oshib ketish, autentifikasiyaning muvaffaqiyatsiz urinishlarining ma'lum soni, axborot xavfsizligi tizimining ketma-ket sikllari shular jumlasidandir. Misol tariqasida internet banking xizmatlari foydalanuvchisining harakatiga qarab, uning haqiqiylikni tekshirish qobiliyatiga ega AI kiberxavfsizlik tizimlari hozirda keng joriy qilinmoqda.

Muhokama. Tobora raqamlashib borayotgan dunyoda «kiberxavfsizlik» yo'nalishining ham dolzarbligi ortib bormoqda. Raqamli ma'lumotlar hajmi ortgani sari ularning xavfsizligini ta'minlash ham murakkablashib boradi. Albatta, bunga bir necha omillarni keltirishimiz mumkin. Bular: kadrlar yetishmasligi, inson omilining xatolari, ish vaqtining cheklanganligi, qurilmalarning katta ma'lumotlarni tahlil qilish imkoniyatining pastligi, o'rganilmagan tahdidlar va xatarlar. Shu sababdan axborot texnologiyalari (IT) yo'nalishidagi olimlar kiberxavfsizlikni ta'minlashda sun'iy intellekt (Artificial Intelligence, AI) imkoniyatlaridan foydalanishni xavfsizlik samaradorligining yagona yechimi deb hisoblashadi. Nemertes Reserch tadqiqotiga ko'ra, biror tashkilotga o'ziga bo'ladigan kiberhujumni aniqlashi va unga javob berishi uchun 39 kun talab etiladi. Javob tezligi kiberxavfsizlik tizimining qanchalik avtomatlashtirilganligiga bog'liq. Shu sababli mashinani o'qitish algoritmalaridan foydalangan holda kompaniyalar hujumni aniqlash vaqtini bir soat yoki bir necha daqiqagacha qisqartirishga qodir ekanligi AI ni kiberxavfsizlik sohasida rivojlantirish zaruratini oshiradi [2, 94-b].

Yurtimizda ham so'nggi yillarda SI ni rivojlantirishga katta ahamiyat berilmoqda. Jumladan, 2021-yil 17-fevralda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan "Raqamli O'zbekiston – 2030" Strategiyasiga muvofiq hamda sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish va ularni mamlakatimizda keng qo'llash, raqamli ma'lumotlardan foydalanish imkoniyatini va ularning yuqori sifatini ta'minlash, ushbu sohada malakali kadrlar tayyorlash uchun qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadida "Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4996-sonli qarori imzolandi. Shu o'rinda kiberxavfsizlik yo'nalishida ham SI dan foydalanish raqamli xavfsizlikni ta'minlash bilan bir qatorda kadrlar muammosini ham hal etishga xizmat qiladi. Keling, AI bilan bog'liq bir qator atamalarga zamonaviy ta'riflar beraylik:

➤ Sun'iy intellekt (AI) – bu tirik mavjudotlarning aql-idrokiga o'xshab, axborot tizimlari tomonidan qaror qabul qilish va o'rganish vazifalarini bajarishni o'z ichiga oladi.

➤ Neyron tarmoq – bu mashinani o'rganish qobiliyati bilan oddiy mantiqiy operatsiyalarni bajaradigan bir-biriga bog'langan sun'iy neyronlar to'plami.

➤ Mashinani o'qitish (ML) bu oldindan belgilangan qoidalarni ishlatmasdan berilgan ma'lumotlar to'plamiga asoslangan axborot tizimini o'qitish usuli hisoblanadi.

➤ Katta ma'lumotlar (Big Data) – bu raqamli shaklda tartiblangan va tartiblanmagan katta hajmli ma'lumotlar, ya'ni hajmi, tezligi va xilma-xilligi bilan ajralib turadi.

➤ Ma'lumotlarni tahlil qilish (Data analysis) – bu foydali ma'lumotlarni topish, xulosalardan xabardor qilish va qaror qabul qilishni qo'llab-quvvatlash maqsadida ma'lumotlarni tekshirish, tozalash, o'zgartirish va modellashtirish jarayonidir.

➤ Noaniq mantiq (UL) – bu AI tizimlari va neyron tarmoqlaridagi muammolarni hal qilish uchun bo'sh qoidalar va noaniq javoblarni qo'llash.

U inson mantig'ini modellashtirish uchun ishlatilishi mumkin, masalan, kontekstga qarab, savolga javob qidirish natijalarini qisqartirish yoki kengaytirishga asoslanadi. Asosiy ta'rif va tamoyillarni ko'rib chiqib, keling, sun'iy intellekt tizimlarini kiberxavfsizlikda amalda qo'llash masalasiga o'tamiz. Agar kompaniyada axborot xavfsizligi bo'yicha tahlilchilarning tun-u kunlik almashinuvi bo'lmasa, u holda kiberhodisalarga tezkor avtonom javob berish tizimisiz ish vaqtdan tashqari yuqori sifatli himoyani ta'minlash qiyin bo'ladi. Bundan tashqari, tajovuzkorlar hujumdan oldin chalg'itish usullarini amalga oshirishi mumkin [3, 70-b]. Masalan, kibermutaxassislarni chalg'itadigan DDoS hujumini yoki faol tarmoq skanerini qo'llash mumkin. Bunday vaziyatda sun'iy intellektga asoslangan kiberhodisalarga javob berish tizimi yordam beradi, bu bir vaqtning o'zida ko'p sonli axborot xavfsizligi hodisalarini qayta ishlash, axborot xavfsizligi tahlilchilarining muntazam harakatlarini avtomatlashtirish va inson aralashuvisiz sodir bo'lgan hodisalarga tezkor javob berish imkonini beradi [4, 205-b].

Sun'iy intellekt yuridik funksiyalar, narxlar va reklama uchun, shuningdek, moliya va buxgalteriya hisobi sohasida eng kam qo'llaniladi. Bu haqiqat ushbu sohalarga yangi texnologiyalarga ishonchsizlik bilan izohlanadi, chunki bu sohalarning barchasi qaror qabul qilishda maksimal aniqlikni talab qiladi, bu bugungi kunda sun'iy intellektdan foydalanishni kafolatlamaydi. Xitoy hukumati tomonidan yuzni tanib olish asosida 2015-yilda milliy ma'lumotlar bazasini yaratish loyihasi boshlandi. Ushbu loyihaning maqsadlarini amalga oshirish uchun mamlakatda videokuzatuv kameralari tarmog'i qurildi. Ushbu tizim yordamida Xitoy fuqarolar haqidagi ma'lumotlarning ulkan ma'lumotlar bazasini yaratishni rejalashtirmoqda, ular politsiya, banklar va onlayn xizmatlarning ma'lumotlar bazalari bilan birlashtiriladi. Xitoy "jamoatchilik ishonchliligi reytingini" joriy etishni rejalashtirmoqda [5, 42-bet]. "Xo'sh, bugungi kunda sun'iy intellekt nima?" Mutaxassislarning fikrlari turlicha, lekin ayni paytda ba'zi aloqa nuqtalari hali ham mavjud. Shunday qilib, turli fikrlarni birlashtirib, biz taxmin qilishimiz va ta'kidlashimiz mumkinki, haqiqatan ham "o'ylashni" biladigan mashina yoki bu shunchaki yaratuvchilarning hammaga hatto texnologiya ham "aql"ga ega bo'lishi mumkinligini ko'rsatish istagi. Shu bilan birga, xulosa qilib shuni ta'kidlashni o'rinli deb hisoblaymanki, inson tafakkuri, sun'iy intellekt va axborot texnologiyalari qanday rivojlanmasin, axborot xavfsizligi baribir asosiy narsa bo'lib qoladi.

Xulosa. Alning kiberxavfsizlikka integratsiyasi anomaliyalarni aniqlash bilan cheklanmaydi; shuningdek, xavfsizlik choralarining sezgirligi va samaradorligini oshiradi.

Katta hajmdagi ma'lumotlarni tezkor tahlil qilish qobiliyati bilan AI naqshlarni aniqlay oladi va potensial hujumlarni ular sodir bo'lishidan oldin bashorat qiladi [6, 440-b]. Ushbu proaktiv yondashuv tahdidlarga javob berish vaqtini sezilarli darajada qisqartiradi, bu esa tashkilotlarga xavflarni yanada samaraliroq kamaytirish imkonini beradi. Bundan tashqari, mashinani o'rganish algoritmlari paydo bo'ladigan tahdidlar bilan bir qatorda rivojlanishi mumkin, ularning aniqligini doimiy ravishda yaxshilaydi va noto'g'ri pozitivlar ehtimolini kamaytiradi. Kibertahdidlar doimiy ravishda o'zgarib turadigan va murakkablashib borayotgan muhitda bu moslashish juda muhimdir. Bundan tashqari, sun'iy intellektga asoslangan himoya tizimlarini joriy etish yanada keng qamrovli mudofaa strategiyasini ishlab chiqadi. SIEM tizimlari, so'nggi nuqta himoyasi va tarmoq trafigini tahlil qilish kabi turli manbalardan olingan ma'lumotlarni birlashtirib, tashkilotlar o'zlarining xavfsizlik landshaftining yaxlit ko'rinishiga erishishlari mumkin. Ushbu ko'p qirrali yondashuv xavfsizlik guruhlariga turli vektorlar bo'ylab hodisalarni o'zaro bog'lash va hodisalarga javob berishda ko'proq xabardor qarorlar qabul qilish imkonini beradi. Bundan tashqari, muntazam xavfsizlik vazifalarini avtomatlashtirish xavfsizlik xodimlariga yanada murakkab va strategik masalalarga e'tibor qaratish imkonini beradi va shu bilan inson resurslari samaradorligini oshiradi. Sun'iy intellekt texnologiyasi rivojlanishda davom etar ekan, uning kiberxavfsizlik kelajagini shakllantirishdagi roli kengayadi va doimiy ravishda o'zgarib borayotgan tahdidlar manzarasidan yanada ko'proq himoyani taklif qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Popkova, E. G., & Gulzat, K. (2019, May). Technological revolution in the 21st century: digital society vs. artificial intelligence. In Institute of Scientific Communications Conference (pp. 339-345). Cham: Springer International Publishing.
2. Veniaminovich, L. E. (2023). The revolution in artificial intelligence systems of the 20s of the XXI century and systems with the Soul-computer interface as the next nearest stage in the development of intelligent technologies. Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета, (192), 93-128.
3. Ikedinachi, A. P., Misra, S., Assibong, P. A., Olu-Owolabi, E. F., Maskeliūnas, R., & Damasevicius, R. (2019). Artificial intelligence, smart classrooms and online education in the 21st century: Implications for human development. Journal of Cases on Information Technology (JCIT), 21(3), 66-79.
4. Nikitenko, V., Voronkova, V., & Kaganov, Y. (2024). Formation Of A Model Of Information Literacy In The Digital Economy Of The Xxi Century (On The Example Of Eu Countries). Baltic Journal of Economic Studies, 10(1), 201-209.
5. Ashurov, J. D. (2025). SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARIDAN TA'LIM TIZIMIDA FOYDALANISHDA AXBOROT MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING AHAMIYATI. Problems and solutions at the stage of innovative development of science, education and technology, 2(1), 41-47.
6. Naimovna, X. I., & Jonibek, J. R. (2024, May). SUN'IY INTELLEKT VA MARKETING: ENG MUHIM TENDENSIYALAR VA O'ZGARISHLAR. In *INTERDISCIPLINE INNOVATION AND SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE* (Vol. 2, No. 20, pp. 432-435).

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

MECHANISMS FOR IMPROVING THE WORK OF TEACHERS WITH PARENTS IN MODERNIZING EDUCATIONAL ACTIVITIES IN PRESCHOOL EDUCATIONAL ORGANIZATIONS

Urinova Dilbar Abdusamat kizi

Independent researcher of the MTTDMQTMOI

Abstract. The article is devoted to the analysis of the process of preschool education through modern pedagogical technologies for the parent community, means of involving parents in education. Interaction between parents and kindergartens is a necessary condition for any development of preschool children. Because the best result is achieved when educators and parents work together. , by supporting the educational process, the quality of the educator's work with the parents of the children and the creation of kindergartens is popularized.

Keywords: preschool education, parents, family, modern technology, family club, trust mail, preschool educational organization, open training.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA TA'LIM FAOLIYATINI MODERNIZATSIYA QILISHDA TARBIYACHILARNING OTA-ONALAR BILAN ISHLASHINI TAKOMILLASHTIRISH MEXANIZMLARI

Urinova Dilbar Abdusamat qizi

MTTDMQTMOI mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu maqola ota-onalar hamjamiyatiga, ularning ta'limga jalb qilinishiga qaratilgan zamonaviy pedagogik texnologiyalari orqali maktabgacha ta'lim jarayoni tahlil qilindi. Ota-onalar bilan bog'cha o'rtasidagi o'zaro munosabatlar bu-maktabgacha yoshdagi bolalarning har tomonlama rivojlanishi uchun zarur shartidir. Chunki eng yaxshi natija tarbiyachilar va ota-onalar birgalikda harakat qiladigan joyda erishiladi. Shuningdek, o'quv jarayonini qo'llab-quvvatlash orqali tarbiyachining tarbiyalanuvchilarning ota-onalari bilan ishlash sifatini oshirish va bolalar bog'chasi faoliyatini ommalashtirishdir.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, ota-ona, oila, zamonaviy texnologiya, oila klubi, ishonch pochta, maktabgacha ta'lim tashkiloti, ochiq mashg'ulot.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N85>

Kirish. "Maktabgacha ta'lim" milliy loyihasi doirasida ta'lim sifati va qulayligini oshirish birinchi o'ringa qo'yilmoqda – bu modernizatsiyaning eng muhim vazifalaridan biridir. Hozirgi vaqtda maktabgacha ta'lim jarayonining sifati o'zgarib, zamonaviy dunyo talablari va xorijiy davlatlar tajribasidan kelib chiqadigan yangi shakl va mazmunga ega bo'lmoqda. Ushbu maqsadga erishish uchun maktabgacha ta'lim tashkilotlarida o'quv mazmuni va o'quv dasturlarini o'zgartirish, bu o'zgarishlar orqali natijalari va shartlarini tushunish ustida ishlamoqda. Mashg'ulot mavzulari bo'yicha biz nafaqat maktabgacha yoshdagi bolalar va tarbiyachilarni, balki tarbiyalanuvchilarning oilalarini ham hisobga olamiz.

Oila va bolalar bog'chasining o'zaro hamkorligi ta'limni modernizatsiya qilish jarayonining eng muhim tarkibiy qismidir. Bola rivojlanishining muvaffaqiyati bevosita

tarbiyachilarning tarbiyalanuvchilarning oilalari bilan hamkorlik qilish darajasiga bog'liq. Bizning kelajagimiz — bu bolalar, bog'cha va oila bolalarni ijtimoiylashtirishning ikkita muhim vositasidir. Musiqa uchta ustun (qo'shiq, raqs, marsh)ga tayangandek, maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalash va o'qitish bo'yicha ishlar ham uchta asosiy tarkibiy qismga — tarbiyachi + ota-ona + bolaga tayanadi. Ota-onalar va tarbiyachilarning o'zaro hamkorligi maktabgacha yoshdagi bolalarning har tomonlama rivojlanishi uchun zarur shartdir, chunki tarbiyachilar va ota-onalar birgalikda harakat qilganda eng yaxshi natijalarga erishiladi. Ko'pgina zamonaviy oilalarning muammosi — ularning maktabgacha ta'lim tashkilotining ta'lim jarayonidan ajralishi, buning sababi, birinchi navbatda, ularning bandligi; va yetarli vaqt bo'lmaganligi sababli, ular bolaning rivojlanishi uchun bolalar bog'chasi bilan muloqot qilish imkoniyatiga ega emaslar. Ushbu muammoni tarbiyachilar va ota-onalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning yangi zamonaviy turi — ta'lim faoliyatini modernizatsiya qilish orqali axborot-kommunikatsiya makonidan foydalanish yordamida hal qilish mumkin va kerak [1- № 5.].

Muhokama, natija va metodologik tahlil. Global taraqqiyot va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi tarbiyalanuvchilarning oilalari bilan ishlash shakllarini takomillashtirish zarurligini ko'rsatmoqda. Ota-onalar bilan ishlashni takomillashtirish maktabgacha ta'lim tashkiloti faoliyatining yetakchi yo'nalishlaridan biridir. Zamonaviy innovatsion texnologiyalarni tarbiyalanuvchilarning oilalari bilan ishlashning an'anaviy shakllari bilan uyg'unlashtirgan holda, biz ota-onalarni o'quv jarayoniga jalb etib, ularni tadbirlar, natijalar va o'zaro hamkorlikning keyingi rejalari haqida xabardor qilish ustida ishlaymiz.

Ushbu yo'nalishda biz an'anaviy shakllardan foydalanamiz, masalan: suhbatlar, maslahatlar, so'rovlar, ota-onalar yig'ilishlarini o'tkazish, birgalikda dam olishni tashkil etish. An'anaviy shakllar bilan bir qatorda biz ta'lim jarayoniga yangi zamonaviy texnologiyalarni joriy qilmoqdamiz: ijtimoiy tarmoqlar va messenjerlar orqali masofaviy o'zaro ta'sir, ota-onalarni ijtimoiy tadbirlarga jalb qilish, ko'ngillilar harakati, muammoli vaziyatlarni yaratish va ularni konstruktiv hal qilish variantlarini izlash, birgalikda ijtimoiy videofilmlar yaratish, maktabgacha yoshdagi bolalarni o'qitishda qo'llaniladigan interaktiv ekskursiyalar shular jumlasidandir. An'anaviy ish shakllarini innovatsion texnologiyalar bilan integratsiyalashuvi maktabgacha ta'lim tashkilotida amalga oshirilayotgan ota-onalar bilan ishlashni takomillashtirish tamoyillaridan biridir.

Tarbiyalanuvchilarning oilalari bilan ishlashda biz turli xil qiyinchiliklar va muammolarga duch kelamiz, ularni hal qilish keyingi birgalikdagi faoliyatning muvaffaqiyati va natijalariga bevosita ta'sir qiladi. Tarbiyachilar oldida turgan muammolardan biri ota-onalarni bolalarining maktabgacha ta'lim tashkilotida bo'lish shartlari bilan tanishtirishdir. Samarali hamkorlik uchun birinchi taassurot juda muhim. Ota-onalar farzandining keyingi rivojlanishi va o'sishi uchun bolalar bog'chasiga borishi zarurligi va jiddiyligini bilishlari kerak. Tarbiyalanuvchilarning oilalari bilan birgalikda biz bolaning qiziqishlari va imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda hamkorlik tizimini, maqsad va vazifalarning birligini va ularni hal qilish usullarini ishlab chiqamiz. Biz faol individual ishlarni olib boramiz, bu oiladagi tarbiya sharoitlarini, oilaviy an'analarni, har bir oila a'zosining xarakterini o'rganishni o'z ichiga oladi. Ota-onalar va bolalarning individual ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda, biz kelgusida hamkorlik qilish uchun zarur va samarali hamkorlik shaklini tanlaymiz.

Bolaning bolalar bog'chasida bo'lish shartlari bilan tanishganda, ota-onalar xuddi farzandlari kabi o'ziga xos moslashish davrini boshdan kechiradilar. Shu munosabat bilan ular ma'lum qo'rquv, ishonchsizlik va noaniqlikni boshdan kechirishlari mumkin. Ushbu muammoni bartaraf etish uchun biz ota-onalarni ta'lim jarayoniga jalb qilamiz va bu yerda biz nafaqat "mijoz" va "ijrochi" sifatida harakat qilamiz, balki teng huquqli sherik bo'lamiz. Bog'cha eshiklari nafaqat bolalar, balki ularning ota-onalari uchun ham doim ochiq. Maktabgacha ta'lim tashkilotida "oila klubi" mavjud bo'lib, uning asosiy maqsadi ota-onalarning bolalar bog'chasiga borishining o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida g'oyalarni shakllantirish va ularning moslashish davrida birga bo'lishlari uchun imkoniyat yaratishdir. Bu borada "Ishonch pochta" ni yaratilishi — ota-onalar bolalar bog'chasiga tashrif buyurishda duch kelgan muammolari, ularga nima yoqdi va nima yoqmadi, ushbu muammolarning qanday yechimlarini ko'rishlari, o'z xohish-istaklari va maktabgacha ta'lim tashkiloti ishi bo'yicha fikr-mulohazalarini aytib berishlari mumkin bo'lgan xat qoldirishlari mumkin. Barcha xatlar ko'rib chiqiladi va yuzaga keladigan kelishmovchilik va qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun mumkin bo'lgan yechimlar qabul qilinadi. Ota-onalar yanada ochiq bo'ladilar va shu bilan ta'lim tashkiloti tarbiyachilari bilan ishonchli munosabatlar shakllanadi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki o'tgan o'quv yilida jahon banki bilan hamkorlikda tashkil etilgan loyiha davomida bir qator muammolarga ham duch kelindi. Xususan, bir qator pedagoglar hamon eskicha uslubdan voz kecha olmayapti. Bog'chalarda ta'lim sifati va pedagoglar salohiyati o'rganilish asnosida tarbiyachilar o'yin mashg'ulotlaridan kam foydalanishi aniqlandi. Yangicha usuldagi o'yin markazlari kerakli darajada qo'llanilmagan, tarqatma materiallar va o'yinchoqlardan foydalanishda esa absurd darajada loqaydlikka yo'l qo'yilgan [2]. Masalan, ba'zi bog'chalarga berilgan o'quv-didaktik materiallar va o'yinchoqlar hamon yangi holatda turgani aniqlandi. Tarbiyachilar uni ishlatmasdan, shunchaki tekshiruvchilarga ko'rsatish uchun saqlab qo'ygan. Aslida bu materiallar va o'yinchoqlar bolalar ta'limi va tarbiyasi uchun foydalanish asnosida buzilib, yo'q bo'lib ketishi kerak edi, ammo bir qator MTTlarda ushbu jihozlar yangi holatda shkaflarda saqlanayotgani aniqlandi.

Tarbiyalanuvchilarning oilalari bilan ishlashda biz ularning farqlariga duch kelamiz — har birining o'ziga xos qiyinchiliklari va muammolari bor. Bizning oldimizda keyingi qo'shma ishimizga ta'sir ko'rsatadigan muhim vazifa — hissiy aloqa o'rnatish va "shariklik munosabatlari" istagi bor. Buning uchun biz har bir oila hayotining turli holatlarini tahlil qilamiz va muayyan vaziyatda o'zaro ta'sir qilish usullari va vositalarini tanlashda to'g'ri yechimni tanlaymiz. Biz bolaning oilasining xususiyatlarini aniqlash uchun so'rovlar, testlar va turli xil psixologik va pedagogik treninglar o'tkazamiz. Tajriba shuni ko'rsatdiki, ko'pgina ota-onalar ta'lim va ijtimoiy-madaniy ko'nikmalarni singdirish sohasida maxsus bilimga ega emaslar va bolalar bilan aloqa o'rnatishda muayyan qiyinchiliklarga duch kelishadi. Ota-onalarga yordam berish uchun maktabgacha ta'lim tashkilotida maslahat markazi mavjud bo'lib, u yerda tarbiyachilar ota-onalarning psixologik-pedagogik kompetensiyasini rivojlantirish va yaxshilash, bolalarni tarbiyalashda maslahat va uslubiy yordam ko'rsatadilar. Masofaviy maslahatlardan foydalanish amaliyoti ota-onalardan yordam so'rab murojaatlar sonini ko'paytirdi. Bu to'g'ridan-to'g'ri, ularning bandligi tufayli barcha ota-onalar bizning tashkilotimizga tashrif buyurishi mumkin emasligi va masofadan turib ishlagan holda, ota-onalar uchun ham, maslahatchining maslahat uchun eng qulay vaqtini tanlashingiz mumkin.

Bolalar bog'chasida qo'shma tadbirlarni o'tkazish an'anaga aylangan: bayramlar, ko'ngilochar tadbirlar, fotoko'rgazmalar dizayni va mahorat darslari. Ota-onalar ta'lim tashkiloti faoliyatida faol ishtirok etib, nafaqat bolalar bog'chasi xodimlari, balki bir-birlari bilan ham tanishadilar, bu tarbiyachiga ota-onalarning umumiy manfaatlarini aniqlashga va kelgusida jamoaviy faoliyat rejasini ishlab chiqishga yordam beradi.

Ota-onalar va tarbiyachilar yig'ilishlari maktabgacha ta'lim tashkiloti va oila o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning an'anaviy shakllaridan biridir. Oldin ham, hozir ham ota-onalarning yig'ilishlarga ommaviy qatnashishi bilan bog'liq muammo bor edi. Ammo zamonaviy texnologiyalar bizga bu muammoning samarali yechimini topishga yordam berdi. Tarbiyalanuvchilarning ota-onalari bilan ijtimoiy tarmoqlar va messenjerlar orqali faol ishlaymiz. Ota-onalarning roziligi bilan biz guruh suhbatlarini yaratdik, unda bolalarning bog'chadagi mashg'ulotlari va mashg'ulotlari haqidagi ma'lumotlarni ota-onalar suhbatlar davomida muhokama qilamiz. Ota-onalarga video va fotosuratlar yuboramiz, o'tkazilgan tadbirlarning maqsad va vazifalari va erishilgan natijalar bilan tanishtiramiz. Faol ma'lumot almashinuvi natijasida ota-onalar o'zlarini qiziqtirgan savollarni berishlari va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni belgilashlari mumkin.

Ota-onalar manfaati – iqtisodiy barqarorlik, bandlik, turli xil oqimlarga kirib ketishning oldi olinadi, qadriyatlar tiklanadi, ota-onani hurmat qilish, ularni qadriga yetish, mehr-oqibat, mehnatsevarlik, vatanparvarlik kabi xususiyatlar rivojlanadi [3-№4].

Ota-onalar ishtirokidagi ochiq mashg'ulotlar maktabgacha ta'lim tashkilotida ota-onalarning tarbiyalashdagi pedagogik mahoratini shakllantirish va turli pedagogik vaziyatlarni amaliyotda hal etish bo'yicha amalga oshirilayotgan samarali yo'nalishlardan biridir. Birgalikdagi faoliyat jarayonida tarbiyachi va ota-onalar belgilangan vazifalarni hal qilish yo'llarini izlaydilar. Ushbu ish shakli ota-onaga ta'lim faoliyatining murakkabligi va o'ziga xosligini tushunishga yordam beradi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotidagi tarbiyalanuvchilarning oilalari nafaqat psixologik va pedagogik yordam oladi, balki turli ijtimoiy tadbirlarda faol ishtirok etadilar va shu orqali maktabgacha ta'lim tashkilotiga, balki butun jamiyatga "zarurligini" tushunadilar. Ijtimoiy faoliyat zamonaviy dunyo uchun juda muhim va ahamiyatli bo'lib, erta yoshdan boshlab atrofimizdagi dunyoga qanday yordam berish mumkinligini shaxsiy misol orqali ko'rsatish kerak. Ijtimoiy kampaniyalarimizdan asosiy maqsad bolalarning jamiyat hayotiga munosabatini rivojlantirish va ularning ota-onalarida fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishdan iborat. Biz ekologik musobaqalarni o'tkazamiz: chiqindi qog'oz, ishlatilgan batareyalar va quvvat elementlarini yig'ish. Har qanday tanlov yakunida biz natijalarni sarhisob qilamiz va aksiyalarning eng faol ishtirokchilari farzandlarimiz va ularning ota-onalari qo'lidan tayyorlangan tashakkurnoma va esdalik sovg'alari bilan taqdirlanadi. Bog'cha bog'ida butunjahon daraxt ekish kuniga bag'ishlangan "Yashil maydon" aksiyasi an'anaga aylangan bo'lib, bog'cha hududini ko'kalamzorlashtirishda ota-onalar va bolalar ishtirok etmoqda. "Keraksiz narsalar uchun ikkinchi hayot" aksiyasi ota-onalar va bolalarni eski narsalardan foydali hunarmandchilik qilish variantlari va ulardan keyin foydalanish usullari bilan tanishtiradi. Kattaroq maktabgacha yoshdagi bolalar uchun ko'ngillilar ota-onalari bilan birgalikda amalga oshiriladi. Bolalar bog'chasidagi ko'ngillilar harakati yaqin atrof-muhitga yordam va yordam ko'rsatishni o'z ichiga oladi. Ko'ngillilar harakati natijalariga ko'ra, ota-onalar bilan birgalikda amalga oshirilgan ishlar natijalarini aks ettiruvchi ijtimoiy yo'naltirilgan

videoroliklar yaratamiz. “Do‘st uchun o‘yinchoqlar” aksiyasi barcha ishtirokchilarga juda ko‘p ijobiy his-tuyg‘ularni olib keladi — biz ota-onalar bilan birgalikda qiyin hayotiy vaziyatga tushib qolgan bolalarga o‘yinchoqlar beramiz. Tayyorgarlik guruhidagi bolalar bilan biz kichkintoylar uchun tarbiyalanuvchilarning keyingi ijtimoiylashuviga hissa qo‘shadigan teatrlashtirilgan tomoshalar tashkil qilish maqsadga muvofiq.

Xulosa. Zamonaviy bolalar mutlaqo yangi ijtimoiy-madaniy sharoitlarda yashaydi va rivojlanadi, shuning uchun tarbiyachilar va ota-onalar oilaviy an‘analar va ma‘naviy-axloqiy tarbiya qadriyatlarini saqlash zarurati bilan duch kelishadi. Maktabgacha ta‘lim tashkilotida oilaviy an‘analar, ajdodlarimiz mehnatlari xotirasini tiklash borasida izchil ishlar olib borilmoqda. Bu borada quyidagi aksiyalarni o‘tkazish maqsadga muvofiq: “Qariyalarni-qadrlash”, “Faxriyga sovg‘a”, “Mehmon-aziz”, “Ulug‘ ajdodlar-tariximiz darg‘alari” v.h. Biz bu harakatlarimiz bilan davlatimiz tarixiga bo‘lgan munosabatimizni ko‘rsatib, yosh avlodni Vatanimiz tarixiga hurmatli munosabatda bo‘lishni tarbiyalashni maqsad qilganmiz. Bu boradagi ishlarimizni ijtimoiy tarmoqlar va veb-saytimizda faol yoritib boramiz.

Biz ta‘lim jarayonida ishtirok etayotgan barcha oilalarni rag‘batlantirish orqali guruh darajasida eng faol ishtirok etgan oilalarga minnatdorchilik va diplomlar bilan taqdirlaymiz. Bu borada nafaqat bolalar bog‘chasi darajasida, balki shahar darajasida ham — ularga sertifikatlar va sovg‘alar berilsa maqsadga muvofiq bo‘ladi [4].

Bolalar bog‘chasi va ota-onalar o‘rtasidagi hamkorlik darhol yuzaga kelmaydi — bu doimiy tuzatishlarni, uzoq va mashaqqatli mehnatni talab qiladigan uzoq jarayon. Maktabgacha ta‘lim tashkilotida ota-onalar bilan ishlashni takomillashtirish bo‘yicha amaliy amaliyotni tahlil qilsak, shuni aytishimiz mumkinki, ota-onalarning pozitsiyasi yanada moslashuvchan bo‘ldi, ular bolalarni tarbiyalashda o‘zlarini yanada malakali his qila boshladilar, bolalar bog‘chasi hayotiga faol qiziqish va ishtirok etishni boshladilar, shuningdek, o‘z farzandlariga hissiy yordam ko‘rsatishni o‘rgandilar. Ota-onalarning psixologik-pedagogik malakasi darajasi oshdi, bu esa ularning ijodiy tashabbusini rivojlantirishga va MTT xodimlari bilan hamkorlik aloqalarini yanada rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Birgalikdagi faoliyatni tahlil qilish: so‘rovlar va monitoring amalga oshirilgan ishlarning samaradorligini ko‘rsatdi. Va shuning uchun biz erishgan bosqichda to‘xtab qolmay, balki oldinga — o‘zaro ta‘sirning yangi, yanada mukammal shakllarini izlashga intilamiz.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Горвис Ю. М., Поздняк Л. Кому работают с компьютером в детском саду. Дошкольное воспитание – 1991.- № 5.
2. <https://xabar.uz/talim/talim-sifati-yutuq-kamchilik-va-muammolar>
3. Abdullaeva N.Sh. “Maktabgacha ta‘lim tashkilotlari faoliyatiga klaster tizimini joriy etishning nazariy-metodologik asoslari” maqola. Obrazovanie i innovatsionnye issledovaniya (2021 god №4)
4. Новоселова С. Л., Петку Г. П. Компьютерный мир дошкольника. – М.: Новая школа, 1997.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

FUNCTIONAL APPROACH METHODS FOR TEACHING ENGLISH IN PRIMARY GRADES

Turdaliyeva Kizlarkhan Ilhomjon kizi

basic doctoral student

Namangan State University

Abstract. This article comprehensively analyzes the importance of the functional approach in teaching English in primary grades. The pedagogical foundations, didactic principles and practical application methods of developing functional literacy are studied in depth. The role of using works of art, interactive technologies and communicative methods in the educational process is scientifically substantiated. Taking into account the age characteristics of primary school students, effective methods for developing their communication skills in English are recommended. Also, specific methodological recommendations are given for the formation of functional literacy of students in the modern education system, and ways to increase the effectiveness of education are proposed in integration with innovative technologies.

Keywords: functional approach, primary education, English language, methodology, works of art, communicative approach, interactive technologies.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA INGLIZ TILI O'QITISHNING FUNKSIONAL YONDASHUV METODLARI

Turdaliyeva Qizlarxon Ilhomjon qizi

1-bosqich tayanch doktoranti

Namangan Davlat Universiteti

G-mail: qizlarxon_77@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich sinflarda ingliz tilini o'qitishda funksional yondashuvning ahamiyati har tomonlama tahlil qilinadi. Funksional savodxonlikni rivojlantirishning pedagogik asoslari, didaktik prinsiplar hamda amaliy qo'llash usullari chuqur o'rganiladi. Ta'lim jarayonida badiiy asarlardan foydalanish, interfaol texnologiyalar va kommunikativ metodlarning o'rni ilmiy jihatdan asoslanadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda, ularning ingliz tilida muloqot qila olish ko'nikmalarini shakllantirishning samarali usullari tavsiya etiladi. Shuningdek, zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarning funksional savodxonligini shakllantirish bo'yicha aniq metodik tavsiyalar berilib, innovatsion texnologiyalar bilan integratsiyalashgan holda ta'lim samaradorligini oshirish yo'llari taklif etiladi.

Kalit so'zlar: funksional yondashuv, boshlang'ich ta'lim, ingliz tili, metodika, badiiy asarlar, kommunikativ yondashuv, interfaol texnologiyalar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N86>

Kirish. Bugungi kunda chet tillarini o'qitishning samaradorligini oshirish maqsadida funksional yondashuv metodlari keng qo'llanilmoqda. Ushbu yondashuv o'quvchilarning hayotiy kompetensiyalarini rivojlantirish, ularni kommunikativ faoliyatga jalb qilish va real hayotiy vaziyatlarda tilni qo'llash ko'nikmalarini mustahkamlashga qaratilgan. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda, ularning ingliz tilida muloqot qila olish qobiliyatlarini shakllantirish muhim vazifa hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni

ko'rsatadiki, funksional yondashuv asosida ta'lim olgan o'quvchilar tilni amaliy qo'llashda yuqori natijalarga erishadilar. Ushbu maqolada ingliz tili o'qitishning funksional yondashuv metodlari, badiiy asarlar va zamonaviy texnologiyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish yo'llari tahlil qilinadi.

Funksional yondashuv ta'lim jarayonida o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, ularni real hayotda foydalanish imkoniyatiga ega bo'lgan bilim va malakalar bilan ta'minlashni maqsad qiladi. Ushbu yondashuv nazariy jihatdan konstruktivizm, kommunikativ til o'rganish nazariyalari va kognitiv pedagogika tamoyillariga asoslanadi. Ingliz tilini o'qitishda bu yondashuv, ayniqsa, kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, o'quvchilarning lingvistik bilimlarini real muloqotda qo'llash ko'nikmalariga yo'naltiradi.

Funksional yondashuvning psixolingvistik asoslari xotira, diqqat va tafakkur jarayonlarini tahlil qilish orqali o'quvchilarning til o'rganish strategiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Sotsiolingvistik nuqtai nazardan esa, ushbu metod o'quvchilarning jamiyatdagi muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish va til vositasida madaniy o'zaro tushunishni oshirishga qaratilgan. Pedagogik jihatdan esa, funksional yondashuv interfaol ta'lim, reflektiv o'qitish va o'quvchilarni faollikka undovchi metodlarga asoslanadi.

Funksional yondashuv – bu tilni faqat nazariy jihatdan emas, balki uni hayotda, real vaziyatlarda qo'llashni ta'minlashga yo'naltirilgan metodologiya bo'lib, boshlang'ich sinf o'quvchilarining til ko'nikmalarini rivojlantirishda juda samarali hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Savodxonlikni shakllantirish bo'yicha tadqiqotlar XX asrdan boshlab faollashgan bo'lib, u nafaqat bolalar, balki har qanday mamlakatning yoshi katta aholisi uchun ham dolzarb masalaga aylangan. Ushbu konsepsiya pedagogik, psixologik va lingvistik jihatdan tadqiq qilinib, turli ta'lim tizimlarida amaliy qo'llanilmoqda.

Boshlang'ich sinflarda ingliz tili o'qitishning psixologik asoslari I.A.Zimnyaya, D.Singlton va L.Ryan, Z.Dorney, P.M.Lightbown va N.Spada kabi olimlar tomonidan o'rganilgan. Ularning tadqiqotlari bolalarning yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda, chet tilini o'rganish jarayonida kognitiv va affektiv omillarning ahamiyatini ko'rsatadi. Masalan, D.Singlton va L.Ryan yoshga bog'liq holda til o'rganish jarayonining o'ziga xos xususiyatlarini yoritib, boshlang'ich ta'lim bosqichida xotira va motivatsiyaning rolini ta'kidlaydilar.

Pedagogik asoslar bo'yicha D.Skot, L.X.Yetrberg, I.I.Xaleeva, J.Moon, A.Pinter kabi olimlarning ishlari alohida e'tiborga loyiq. Ushbu tadqiqotchilar tomonidan boshlang'ich sinf o'quvchilarida til ko'nikmalarini shakllantirish uchun mos metodikalar ishlab chiqilgan. Ularning asarlarida til o'rganish jarayonida interfaol texnologiyalar va kommunikativ metodlardan foydalanishning samaradorligi ilmiy jihatdan asoslangan.

Metodologik asoslar nuqtai nazaridan, N.D.Galskova, Z.N.Nikitenko, L.Kamerun, K.T.Linz, D.Nunen kabi olimlarning tadqiqotlari ingliz tilini o'qitishda innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqishda muhim o'rin tutadi. Xususan, N.D.Galskova kommunikativ yondashuv asosida ta'lim samaradorligini oshirishga yo'naltirilgan metodlarni taklif qilgan bo'lsa, D.Nunen chet tilini o'qitishda integrativ yondashuvning afzalliklarini yoritgan.

A.Leontev funksional savodxonlikni nafaqat bilimlarni o'zlashtirish, balki ularni real hayotda qo'llash va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarda muvaffaqiyatli harakat qilish qobiliyati sifatida ta'riflaydi. Bu ta'rif funksional savodxonlikning mohiyatini aniq yoritib, uni zamonaviy ta'lim tizimida qo'llash zarurligini ko'rsatadi. Shuningdek, ushbu yondashuvning amaliy

natijalari pedagogik tadqiqotlar orqali tasdiqlangan bo'lib, u o'quvchilarning til kompetensiyalarini oshirishda samarali ekani isbotlangan.

Yuqoridagi tadqiqotlar natijasida, boshlang'ich sinflarda ingliz tilini o'qitishda funksional yondashuvni qo'llash zarurati yanada dolzarb bo'lib, ta'lim jarayonida ushbu metodologiyani integratsiyalash orqali o'quvchilarning kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Ta'lim metodikasi sotsiologik, mantiqiy-eksperimental, tasniflash, tavsiflash, qiyoslash, statistik tahlil, pedagogik-psixologik ilmiy manbalar, o'quv-metodik adabiyotlarni tizimli tahlil qilish, kuzatish, pedagogik tajriba-sinov, tizimli funksional va adabiy tahlil usullari asosida bajarildi.

Tahlillar va natijalar. Globallashuv jarayonida ingliz tili dunyo miqyosida asosiy muloqot vositasiga aylanib bormoqda. Shu sababli, boshlang'ich sinflarda ingliz tilini o'qitish masalasi nafaqat ta'lim sohasining, balki mamlakatning kelajakdagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi bilan bevosita bog'liq masalalardan biridir. Bugungi kunda zamonaviy pedagogik texnologiyalar va innovatsion yondashuvlar ta'lim jarayonini takomillashtirishda muhim rol o'ynamoqda. Ularning ichida funksional yondashuv metodlari alohida ahamiyatga ega, chunki ular o'quvchilarda tilni amaliy o'zlashtirish, muloqotga kirisha olish va real hayotda foydalanish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Funksional yondashuv metodlari bolalarning kognitiv rivojlanishiga mos ravishda ishlab chiqilgan bo'lib, ularni faol ishtirokchiga aylantirishga yo'naltirilgan. Bu metodlar o'quvchilarning ijtimoiy-madaniy kompetensiyasini shakllantirish, muloqot jarayonini osonlashtirish va ingliz tilidagi kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu maqolada funksional yondashuv metodlarining pedagogik asoslari, ularning qo'llanilishi va boshqa yondashuvlar bilan qiyosiy tahlili atroflicha ko'rib chiqiladi.

Funksional yondashuv – bu tilni real hayot sharoitida faol qo'llashni rag'batlantiruvchi metodik konsepsiya bo'lib, u ta'lim jarayonini ko'proq amaliy faoliyat bilan boyitishga asoslanadi. Bu yondashuvning ilmiy asoslari psixolingvistika, kognitiv fanlar va muloqot nazariyalariga tayanadi. Chunki inson nutqi va tilga bo'lgan munosabati miyaning kognitiv jarayonlari bilan chambarchas bog'liqdir.

Funksional yondashuvda o'quvchilar real hayotdagi vaziyatlarga yo'naltirilgan mashqlar orqali tilni o'zlashtiradilar. Masalan, ular do'konda xarid qilish, transportda suhbatlashish, maktabda muloqot qilish kabi turli amaliyotlar asosida tilni o'rganadilar. Bunda asosiy e'tibor gap tuzish qoidalariga emas, balki nutqning tabiiy ravishda shakllanishiga qaratiladi. Bunday yondashuvni qo'llash natijasida o'quvchilar yengil va tabiiy tarzda tilda muloqot qilishni o'rganadilar.

Boshlang'ich sinflarda ingliz tili o'qitishning funksional yondashuv metodlari

1. Badiiy asarlardan foydalanish Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun mos badiiy asarlar ularning til ko'nikmalarini rivojlantirishda katta rol o'ynaydi. Ertaklar, hikoyalar va she'rlar orqali o'quvchilarning so'z boyligi kengayadi va matn orqali nutqiy qobiliyatlari rivojlantiriladi. Pedagogik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, badiiy asarlar orqali o'rgatilgan til birliklari bolalar tomonidan uzoq muddat esda saqlanadi va kundalik muloqotda faol qo'llaniladi. O'quv jarayonida badiiy matnlardan foydalanish fonetik, leksik va grammatik kompetensiyalarni shakllantirishda samarali natijalar beradi. Bunday materiallar, ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilarining e'tiborini jalb qilish va motivatsiyani oshirish uchun muhim hisoblanadi.

2. Kommunikativ yondashuv Ushbu metod orqali darslarda real hayotiy vaziyatlar yaratilib, o'quvchilarni faol ishtirok etishga undaydi. Muloqotga asoslangan mashg'ulotlar orqali o'quvchilar nafaqat grammatika va lug'at boyligini o'zlashtiradilar, balki tilni erkin qo'llashga o'rganadilar. Bu metodda dialogik va monologik nutq shakllari keng qo'llanilib, o'quvchilarga o'z fikrlarini aniq va tushunarli ifodalash imkoniyati beriladi. Shuningdek, kommunikativ yondashuvda rolli o'yinlar, muhokamalar va jamoaviy mashg'ulotlar orqali til o'rganish jarayoni interfaol tarzda amalga oshiriladi.

3. Interfaol texnologiyalardan foydalanish Zamonaviy ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalar muhim ahamiyatga ega. Animatsion dasturlar, o'yinlar va interfaol ta'lim platformalari orqali o'quvchilar til o'rganishga yanada faol jalb qilinadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, raqamli resurslardan foydalangan holda ta'lim olgan o'quvchilar materialni tezroq o'zlashtiradilar va mustaqil o'rganish ko'nikmalariga ega bo'ladilar. Shu sababli, o'qituvchilar ingliz tilini o'qitishda zamonaviy elektron resurslar, masalan, interaktiv doskalar, mobil ilovalar va onlayn platformalardan foydalanishlari lozim.

Funksional yondashuv metodlarini samarali tatbiq etish uchun quyidagi metodik usullardan foydalaniladi:

- **Rolli o'yinlar (Role-play games)** – bu usul bolalarga hayotiy vaziyatlarda tildan foydalanish imkonini beradi. Masalan, o'quvchilar “Do'konda xarid qilish” yoki “Qo'ng'iroq qilish” kabi mavzuiy mashg'ulotlarda qatnashib, tilni amaliy qo'llashni o'rganadilar. Bu ularning mustaqil nutq qobiliyatini shakllantirishga yordam beradi.
- **Interaktiv mashg'ulotlar (Interactive activities)** – bu metodga jamoaviy ish, muhokamalar, “Find someone who...” kabi faoliyatlar kiradi. Interaktiv yondashuv o'quvchilarni faol muloqot qilishga undaydi va ularning gapirish qobiliyatini rivojlantiradi.
- **Keys-stadi usuli (Case study method)** – bu usulda o'quvchilar turli hayotiy masalalarni yechish orqali tilni o'rganadilar. Masalan, “Turist sifatida yo'l-yo'riq so'rash” yoki “Mehmonxonada joy band qilish” kabi vaziyatlar ularning haqiqiy dunyo bilan bog'lanishiga yordam beradi.
- **Multimedia va AKT vositalari (Multimedia and ICT tools)** – bugungi kunda elektron ta'lim resurslari til o'rgatish jarayonida muhim o'rin tutmoqda. Audio, video, interaktiv simulyatsiyalar va onlayn platformalar bolalarning o'quv jarayonini qiziqarli va samarali qiladi.

Funksional yondashuv va an'anaviy grammatik yondashuvni taqqoslasak, ularning o'ziga xos jihatlari quyidagi jadvalda aks ettirilgan:

Yo'nalish	Funksional yondashuv	An'anaviy yondashuv
O'quvchining faol ishtiroki	Yuqori	Past
Tilni amaliy qo'llash	Juda yuqori	Cheklangan
Ijtimoiy-madaniy kompetensiya	Rivojlangan	Kam rivojlangan
Mashg'ulotlarning interaktivligi	Faol	Kam
O'rganish samaradorligi	Muloqotga asoslangan	Nazariyaga asoslangan

Funksional yondashuvning ustunligi shundaki, u o'quvchilarni real vaziyatlarda tez va samarali muloqotga kirishishga o'rgatadi. Bu esa ularning o'zlashtirish darajasini oshirish bilan birga, tilni hayotiy tajriba orqali o'rganish imkonini yaratadi.

Funksional yondashuvning o'qitishda qo'llanilishi

1. Amaliy mashqlar — Funksional yondashuvning samarali qo'llanishi uchun turli amaliy mashqlar kerak. O'quvchilarga real hayotdagi vaziyatlar asosida mashqlar berish, ularni tilni ishlatishga undaydi. Misol uchun, ingliz tilida rolli o'yinlar, suhbatlar yoki guruhli faoliyatlar o'tkazish orqali o'quvchilar o'rgangan materialni amaliyotda qo'llashadi. Bu esa tilni o'rganish jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi.

2. Integratsiya va sinergiya — Funksional yondashuvda o'qitishning boshqa sohalar bilan integratsiyasi ham juda muhim. Masalan, ingliz tilini o'rganishda boshqa fanlar, masalan, tarix, geografiya, san'at kabi sohalar bilan bog'lash orqali o'quvchilarga tilni yanada chuqurroq o'rganish imkoniyati beriladi. Bu o'quvchilarga o'z bilimlarini kengaytirishga va ingliz tilini amaliyotda ishlatish imkoniyatini oshiradi.

3. Texnologiyalardan foydalanish — Zamonaviy ta'limda texnologiyalarni qo'llash muhim o'rin tutadi. Funksional yondashuvda texnologiyalar, masalan, interaktiv ta'lim platformalari, onlayn o'quv materiallari va audio-vizual vositalar o'quvchilarning faoliyatini qo'llab-quvvatlaydi. Bu esa o'quvchilarga tilni interaktiv ravishda o'rganish va bilimlarini mustahkamlash imkonini beradi.

Xulosa. Boshlang'ich sinflarda ingliz tilini o'qitishda funksional yondashuv metodlarini qo'llash o'quvchilarning tilga bo'lgan qiziqishini oshirishda va ularda amaliy ko'nikmalarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuvlar yordamida bolalar o'zlarini real hayot sharoitlarida erkin his qilishadi va ingliz tilida muloqot qilish qobiliyatini rivojlantiradilar. Shuning uchun ta'lim tizimida bu metodlarni keng joriy etish talab etiladi.

Ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda ingliz tili o'qitishning funksional yondashuv metodlarining pedagogik va metodik jihatlaridan keng tarzda bahs qilindi. Funksional yondashuvlar ta'lim jarayonida faol ishtirok va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan bo'lib, bu yondashuvning ahamiyati, ayniqsa, globallashtirish va internet axborot tizimlarining rivojlanishi bilan yanada ortib bormoqda. Shuning uchun bu metodlarni o'quv jarayoniga samarali integratsiya qilish o'quvchilarning ishonchli, mustaqil va samarali muloqot qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

1. Funksional yondashuv metodlari, an'anaviy grammatik yoki leksik-tartibga asoslangan metodlar bilan taqqoslanganda, ko'proq amaliy natijalarga erishishga imkon beradi.

Misol uchun, an'anaviy yondashuvlar, asosan, grammatika va leksikaga e'tibor qaratadi, bu esa o'quvchilarni realniy muloqotdan yiroqlashtiradi. Funksional yondashuv esa tilni hayotiy vaziyatlarda, ya'ni o'quvchiga amaliy muloqot qilishni yordam bergan holda o'rgatishga qaratilgan. Bu, o'z navbatida, o'quvchilarda yozuv va nutqni ishlatish ko'nikmalarini rivojlantirishga ko'maklashadi.

2. Funksional yondashuvlar o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash, ularning mustaqil fikrlash va erkin muloqot qilish qobiliyatlarini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Shu bilan birga, an'anaviy metodlarda ko'proq o'quvchilarda passiv o'zlashtirish jarayoni ustunlik qiladi. Odatda, an'anaviy metodlarda o'quvchilarning ishtiyoq va motivatsiyasi pastroq bo'ladi, chunki ularga ko'pincha grammatik qoidalar va nazariy bilimlarga e'tibor qaratiladi. Funksional yondashuvlar esa ularning faoliyatga asoslangan ishtiyoqini oshiradi va ularning maqsadga yo'naltirilgan muloqotga kirishish qobiliyatlarini mustahkamlaydi.

3. Interaktivlikni samarali ta'minlash o'quvchilarning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Funksional yondashuvlar orqali o'quvchilar bir-biri bilan muloqot qilish, guruhlarda ishlash va ijtimoiy tuzilmalarda faol ishtirok etishni o'rganadilar. Bunga qaraganda, an'anaviy yondashuvlarda ko'proq individual ishlashga va faoliyatning kamroq ijtimoiy jihatlariga e'tibor qaratiladi. Shuning uchun, funksional yondashuvlar o'quvchilarda nafaqat tilni o'zlashtirish, balki ijtimoiy moslashish va jamiyatga integratsiya qilish qobiliyatlarini ham shakllantiradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Zimnyaya I.A. Psixologiya obucheniya inostrannym yazykam v shkole. – M.: Prosveshchenie, 2001. – 228 s.
2. Singleton D., Ryan L. Language Acquisition: The Age Factor. – Clevedon: Multilingual Matters, 2004. – 212 p.
3. Dörnyei Z. The Psychology of Second Language Acquisition. – Oxford: Oxford University Press, 2009. – 356 p.
4. Lightbown P.M., Spada N. How Languages are Learned. – Oxford: Oxford University Press, 2013. – 304 p.
5. Scott D., Ytreberg L.X. Teaching English to Children. – London: Longman, 1990. – 128 p.
6. Xaleeva I.I. Osnovy teorii obucheniya ponimaniyu inoyazychnoy rechi. – M.: Vysshaya shkola, 1989. – 283 s.
7. Moon J. Children Learning English. – Oxford: Macmillan, 2000. – 192 p.
8. Pinter A. Teaching Young Language Learners. – Oxford: Oxford University Press, 2011. – 256 p.
9. Galskova N.D. Sovremennaya metodika obucheniya inostrannym yazykam. – M.: Arkti, 2003. – 336 s.
10. Nikitenko Z.N. Kommunikativnye metody v obuchenii inostrannym yazykam. – SPb.: KARO, 2010. – 192 s.
11. Cameron L. Teaching Languages to Young Learners. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 272 p.
12. Linz K.T. Interactive Technologies in Foreign Language Teaching. – Berlin: Springer, 2015. – 230 p.
13. Nunan D. Task-Based Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 285 p.
14. Leontev A.A. Deyatel'nost. Soznanie. Lichnost. – M.: Moskovskiy universitet, 1975. – 304 s.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

METHODOLOGY FOR USING NON-STANDARD TASKS IN PRACTICAL EXERCISES IN THE TRAINING OF FUTURE ENGINEERS

Baratov Joraqozi,

doctoral student

Tashkent State Pedagogical University

E-mail: baratovjoraqozi@gmail.com

Abstract. This article improves the methods of using non-traditional tasks in teaching the magnetic properties of solid and soft substances. Increasing students' interest in the educational process, connecting theoretical knowledge with practical skills, as well as familiarizing themselves with the sections of the physics course, allows them to further reveal the interesting aspects of various interesting laws, and various innovative approaches and interactive methods are presented in order to help them learn more deeply. Through non-traditional assignments, the authors focus on the free expression of students' opinions, the development of teamwork skills, and increasing interest in scientific research.

Keywords: non-standard tasks, interdisciplinary connection, teaching methodology, non-traditional tasks, interactive methods, scientific research.

BO'LAJAK MUHANDISLARNI TAYYORLASHDA AMALIY MASHG'ULOTLARDA NOSTANDART TOPSHIRIQLARDAN FOYDALANISH METODIKASI

Baratov Jo'raqo'zi Shukurjon o'g'li,

Toshkent davlat pedagogika universiteti doktoronti

Annotatsiya. Ushbu maqolada qattiq va yumshoq moddalarining magnetik xususiyatlarini o'qitishda noan'anaviy topshiriqlardan foydalanish metodikalari takomillashtiriladi. Ta'lim jarayonida talabalarining qiziqishini oshirish, nazariy bilimlarni amaliy ko'nikmalar bilan bog'lash, shuningdek, fizika kursining bo'limlari bilan tanishish turli qiziq qonuniyatlarning qiziq tomonlarini yanada ochish imkonini beradi va yanada chuqurroq o'rganishga yordam berish maqsadida turli innovatsion yondashuvlar va interaktiv metodlar taqdim etiladi. Mualliflar noan'anaviy topshiriqlar orqali talabalarining o'z fikrlarini erkin ifoda etishi, jamoa ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish va ilmiy tadqiqotlarga bo'lgan qiziqishni oshirishga e'tibor qaratmoqda.

Kalit so'zlar: nostandart topshiriqlar, mavzulararo aloqadorlik, ta'lim metodikasi, noan'anaviy topshiriqlar, interaktiv usullar, ilmiy tadqiqot.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N87>

Ushbu mavzuni tushuntirishda umumiy o'rta ta'lim maktab va oliy maktablarining o'quv darslik va o'quv qo'llanmalaridagi ma'lumotlardan mazkur holat uchun "Aqliy hujum" sifatida foydalanamiz ya'ni siz masala yechishni bilasizmi?, matematikdan xabaringiz bormi kabi savollar orqali talabalarda mavzu uchun zaruriy tushunchalarni shakllantirish juda oson bo'ladi. Texnika oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak muhandislarni tayyorlash hamda zamonaviy o'qitish usullarini tatbiq etish zarurligi ko'plab ta'kidlanmoqda shu bilan birga bizning tadqiqotimizda quyidagi ta'lim yo'nalishlari guruhlari uchun ("60721500 – Geodeziya va geoinformatika", "60710400 – Energetika muhandisligi", "60712500 – Transport vositalari

muhandisligi” ta’lim yo’nalishlarining bo’lajak muhandislarining tayyorlash berilayotgan topshiriqlar dolzarb hisoblanadi.

V.A.Bolotov va V.V.Serikovlar o’z ishlarida kompetentlik deyilganda “O’qimishli, bilimli, ko’nikmali bo’lish usuli, shaxsiy o’zligini namoyon qilishga imkon beruvchi tushunchalar jamlanmasi kabi tushunchalar bayon etilgan [17]. Stenford universitetining professori Robert Makkim talabalar tasavvurini rivojlantirish uchun ularni Tasavvur xonasiga (Imajinariumga) taklif qiladi [19, 56–62-b.].

M. Djorayev ta’kidlaganidek-O’qitishning izchillik prinsip falsafaning asosiy prinsiplaridan biri bo’lib, u fizikada moslik prinsipi ko’rinishida namoyon bo’ladi. Uning metodologik asosini dialektikaning imkonini inkor etish qonuni tashkil qiladi. Fizika fanidagi izchillikka ko’ra, har qanday yangi nazariya o’zidan oldingi eski nazariyaning asosiy natijalarini o’zida mujassamlashtirgan bo’lishi kerak. Xususiyl holda, har doim yangi nazariyadan ular kelib chiqishi zarur. Jumladan, nisbiylk nazariyasining natijalaridan $\mathcal{G} \ll c$ sharti bajarilganda, klassik mexikaning natijalari kelib chiqishi kerak. Shunga o’xshash, real gazlar uchun taklif qilingan barcha holat tenglamalaridan, ideal gazga o’tilganda Mendeleyev — Klapayron tenglamasi, ya’ni: $PV = \nu RT$ — kelib chiqishi kerak, aks holda real gaz uchun taklif qilingan holat tenglamasi noto’g’ri bo’lib chiqadi. Didaktik nuqtai nazardan, izchillik prinsipi, o’quv materialini o’qitishning turli bosqichlari bo’yicha to’g’ri taqsimlashni va ular orasidagi bog’lanishlarni hamda ularni bosqichma-bosqich rivojlanishini ko’rsatadi. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, o’qitishdagi izchillik, fandagi izchillikdan teskari aloqaning mavjudligi bilan farq qiladi [5, 27-b].

B.Oskarson fikriga asoslanib 1998-yilda quyidagi: “Asosiy malakalar” masalan, savodxonlik, hisob-kitob olib bora olish; “Hayotiy ko’nikmalar”, masalan, o’z-o’zini boshqarish, boshqa insonlar bilan munosabat; “Tayanch malakalar”, masalan, kommunikativlik, muammolarni yechish; “Ijtimoiy va fuqarolik malakalari”, masalan, ijtimoiy faollik, qadriyatlar; “Band bo’lish uchun malakalar”, masalan, axborotni ishlovdan o’tkazish; “Tadbirkorlik malakalari”, masalan, ishbilarmonlik imkoniyatlari; “Boshqarish malakalari”, masalan, maslahat berish, analitik mushohada qilish; “Keng malakalar”, masalan, tahlil qilish, rejalashtirish, nazorat kabi mazmundagi kompetensiya tushunchalarini kiritdi. 2000-yildan boshlab kompetensiyaviy yondashuv kasbiy ta’lim, umumiy o’rta ta’lim fanlari standartlari mazmuniga kiritila boshlandi. Hozirda “Yevropa uchun tayanch kompetensiyalar” deb nomlangan Yevropa kengashi simpoziumida belgilangan tayanch kompetensiyalarni keltirib o’tamiz:

O’rganishi kerak:

tajribadan foydali biror narsani chiqarib olish;

o’z bilimlari orasidagi o’zaro aloqani tashkil qilish va ularni tartiblashtirish;

o’zining shaxsiy o’rganish usullarini tashkil qilish (o’rnatish) hamda muammolarni yecha olish;

Izlash:

mustaqil bilim olish bilan shug’ullanish; turli ma’lumotlar bazasini izlash; tevarak-atrofni o’rganish (surishtirish);

ekspertdan maslahat olish; zaruriy ma’lumotlar olish; hujjatlar bilan ishlash va ularni turkumlash (klassifikatsiyalash).

O’ylash:

o'tgan va hozirgi voqealar orasidagi o'zaro bog'liqlikni topmoq;
jamiyat rivojlanishining u yoki bu aspektiga tanqidiy yondashmoq;
murakkablik va o'ziga bo'lgan ishonch yo'qolishiga qarshi turmoq;
bahslashuvlarda o'z pozitsiyasini egallash va shaxsiy nuqtai nazariga ega bo'lmoq;
o'qiyotgan va ishlayotgan joydagi siyosiy va iqtisodiy muhitning muhimligini anglash;
salomatlik, iste'mol qilish, tasviriy san'at va adabiy asarlarni baholay bilish.

Hamkorlik qilish:

guruhda ishlash va hamkorlik qila olish;
qarorlar qabul qilish, anglashilmovchilik va janjallarni bartaraf etish;
kelisha olish;
shartnomalarni ishlab chiqish va bajarish.

Ishga kirishish:

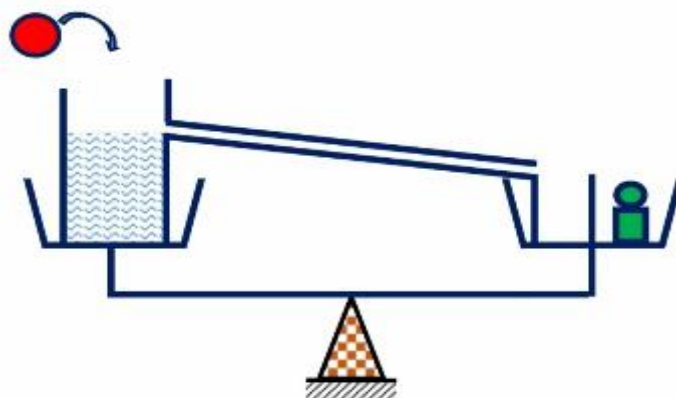
loyihada qatnashish;
javobgarlikni olish;
guruhga yoki jamoaga kirish hamda o'z hissasini qo'shish;
hamkor ekanligini isbotlash;
o'z ishini tashkil qila bilish; hisoblash va modellashtirish asboblariidan foydalana bilish.

Ko'nikish:

yangi axborot va kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalana olish;
tez o'zgarishlar oldida moslashuvchanligini isbotlash;
yangi yechimlarni topa bilish [20].

Bo'lajak muhandislarga fizika fanining mavzulari tushuntirib borilar ekan undagi bo'lim mavzulariga oid topshiriqlarni qo'llash va o'qitish texnologiyasi rivojlantirilib fanga bo'lgan qiziqishini oshirish dolzarbdur. Fizika fanining integrativ yondashuvni tushuntirish va shakllantirishda biz o'rgatayotgan va o'rganayotgan mavzular bilan birga umum kasbiy va umum ta'lim fanlarining mavzulararo bog'liqligi mavjud ekanligiga duch kelamiz, mazkur holat bir qancha fanlarning tushunish va tushunib yetish yangiliklarni izlash imonini beradi.

1-topshiriq: 1-rasmda ko'rsatilgan teng yelkali tarozining bir pallasida turgan suv bilan to'ldirilgan idish ikkinchi pallada turgan bo'sh idish va tarozi toshlari bilan muvozanatga keltirilgan.

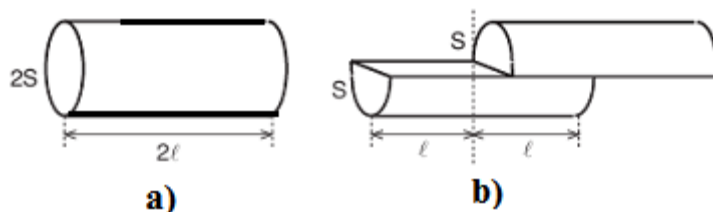

1-rasm.

Zichligi $\rho = 8 \frac{g}{cm^3}$ bo'lgan va massasi 200 g jism suv to'la idishga tashlanganda, tarozining muvozanatini tiklash uchun nima qilish kerak?

- A) Chap pallasiga 50 g massali yuk qo'yish kerak.
- B) O'ng pallasiga 100 g yuk qo'yish kerak.
- C) O'ng pallasiga 150 g yuk qo'yish kerak.
- D) O'ng pallasidagi yukni olib tashlash kerak.

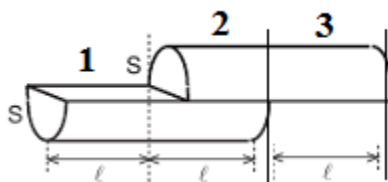
2-topshiriq: Qarshiligi $2R$ bo'lgan 2a-rasmdagi o'tkazgich sim teng o'rtasidan kesilib 2b-rasmdagidek yopishtirildi.

2(a, b)-rasm.

9-topshiriqqa asosan, 2b-rasmdagi simning qarshiligi nimaga teng?

Yechim: O'tkazgichning 2a-rasmdagi qarshiligini $R = \rho \frac{l}{S}$ formuladan foydalanib topshiriqda $2R = \rho \frac{2l}{2S}$ ifodani yozish mumkin. 2b-rasmni quyidagi ko'rinishda

Har bir qisimning qarshiligi 2a-rasmdagi qarshiligi mutanosib $R_1 = \rho \frac{l}{S}, R_2 = \rho \frac{l}{2S}, R_3 = \rho \frac{l}{S} \Rightarrow R_1 = 2R, R_2 = R, R_3 = 2R$ ifodalarni keltirib, o'tkazgichlarning ketma-ket ulanish qoidasiga binoan $R_{K-K} = R_1 + R_2 + R_3$ tenglamaga muvofiq hisoblasak $R_{K-K} = 2R + R + 2R = 5R$ ga tengligi kelib chiqadi.

3-topshiriq: Gorizontall yo'l ustidagi jism 3-rasmda ko'rsatilgandek gorizontga burchak ostida otigan onda, uncha baland bo'lmagan yuk mashina berilgan joydan 20 m/s tezlik bilan kelayotgan edi.

3-rasm.

3-rasmda qarshilik kuchini hisobga olmagan holda jism yerga tushgan onda mashinaga nisbatan joylashuvi qanday bo'ladi? ($\sin 37^\circ = 0,6$; $\cos 37^\circ = 0,8$; $g = 10 \text{ m/s}^2$).

Yechim: Birinchi navbatda gorizontga burchak ostida otilgan jismning harakatini o'rganadigan bo'lsak harakat trayektoriyasining eng yuqori nuqtasida tezligining tashkil vertikal etuvchisi g_y nolga tengligidan foydalanib $g_y = g_0 \sin \alpha - gt = 0$ tenglamadan vaqtni

topadigan bo'lsak $t_k = \frac{g_0 \sin \alpha}{g}$ kelib chiqadi. Gorizontga burchak ostida otilgan jismning

ko'tarilish vaqti tushish vaqtga tengligidan foydalanib $t_{uchish} = 2t_k = \frac{2g_0 \sin \alpha}{g}$ tenglamani yozishimiz mumkin. Keltirilgan tenglamalardan foydalanib 3-topshiriqni bajaramiz

$t_{uchish} = \frac{2g_0 \sin \alpha}{g} = \frac{2 \cdot 25 \cdot \sin 37}{10} = 5 \cdot 0,6 = 3s$ uchish vaqti kelib chiqdi. Uchish uzoqligi esa

$S_x = g_{0x} t_{uchish} = g_0 \cos \alpha \frac{2g_0 \sin \alpha}{g} = \frac{g_0^2 \sin 2\alpha}{g} = \frac{g_0^2 \cdot 2 \sin \alpha \cdot \cos \alpha}{g} = \frac{625 \cdot 2 \cdot 0,6 \cdot 0,8}{10} = 60m$ borib

tushganini aniqladik. Gorizontga otilgan jism harakat boshlaganida 3-rasmda ko'rsatilgan yuk mashinasining harakati boshlangan bo'lib uning harakati to'g'ri chiziqli tekis harakat bo'lib shu

harakat uchun yo'l formulasidan foydalanib $S = g t = 20 \frac{m}{s} \cdot 3s = 60m$ masofa bosgani kelib chiqadi. 3-rasmda harakat boshlanishidan oldin jism va yuk mashinasining oldingi qismiga nisbatan $80m$, yuk mashinaning umumiy uzunligiga nisbatan $90m$ tashkil etadi. Yuqoridagi gorizontga burchak ostida otilgan jism va yuk mashinasining harakati o'rganilib ularning bosgan masofasi $60m$ bosganligi aniqladik. Mazkur maqola bo'lajak muhandislar uchun tashkil etilayotgan ya'ni nostandart topshiriqlarni amaliy darslarda qo'llash, turli hayotiy jarayonlarni loyihalash va shunga o'xshash turli jarayonlarni shakllantirish imkonini berish o'zlariga bo'lgan ishonchini oshirish hamda mustaqil to'g'ri fikrlaydigan kadrlarni tarbiyalash imkonini beradi.

Fizika o'qitish tamoyillari

O'qitish usullari o'zlari ilgari surgan tamoyillar va qoidalar bilan muvaffaqiyatga erisha olmaydi. Bu usullar qanchalik yaxshi bo'lmasin, ularni qo'llaydigan o'qituvchidir. Faol ta'lim uchun usullar boyligiga kirish, bu dunyoda afzal ko'riladigan qoidaga aylangan.

O'qituvchi faol ta'lim uchun tanlashi mumkin bo'lgan ko'plab usullari mavjud. Boshqa tomondan, har bir o'qituvchi o'z ijodkorligini ham qo'shish orqali yangi usullarni ishlab chiqishi mumkin. Fizika darsining o'qitish bilan bog'liq bilishingiz kerak bo'lgan boshqa qarashlar va tamoyillar quyidagilar:

- O'qitish uslubi, mavzu va misollarni tanlashda yaqin muhit asos bo'ladi;
- Hayotda foydali bo'lgan ma'lumotlar o'rgatiladi;
- Shaxsda ilmiy tafakkur tarzi rivojlanadi;
- Ta'limda har bir mavzu yoki muammo ilm va tafakkur orqali yechishga e'tibor qaratiladi;
- Kuzatish, tajriba va ko'rgazma metodlari yordamida talabalarga asosiy g'oya, tamoyil yoki qonunlar chiqariladi;
- Mavzular iloji boricha yaxlit birlik ichida qayta ishlanadi;
- Darslarda ba'zi umumiy tamoyillar batafsil o'rganiladi;
- O'tkazilgan tadqiqotlarning natijalari va mavzu bo'yicha konspektlar asosiy g'oya, tushuncha va qonuniyatlar ko'rinishida talabalarning daftarlariga shakl, jadval yoki grafik kabi aniqlashtiruvchi vositalar yordamida chop etilishi ta'minlanadi;

Kuzatish va tajribalardan olingan xulosalardan amaliyotda qanday foydalanish mumkinligiga to'xtalib o'tiladi, mavzuning mamlakat iqtisodiyotidagi o'rni va ahamiyati muhokama qilinadi;

Fizikani o'rganayotgan talabalarga fizika nima ekanligini, fiziklar nima qilishlari va qanday qilishlarini tushunish imkoniyati beriladi;

Fizika o'qitishning psixologik jihati juda muhim. talabalar hali tushunib yetmaydigan murakkab tushunchalar bilan o'qitish boshlanishi bilanoq, mavzular diqqat bilan tanlanadi.

Ushbu maqolada bo'lajak muhandislarga amaliy darslarni ko'paytirish hamda unda faqat masalalar yechishni o'rganmasdan tur qonuniyatlarni loyihalashning yoki tayyor loyihalarni o'rgatish, integrativ yondashuvni tushuntirish va fanlararo bog'liqlikni tushunib yetish uchun kerakli harakatni ularga o'tiladigan umum ta'lim va umum kasbiy fanlarning o'qitilishi hamda ulardan beriladigan topshiriqlarning jozibadorligi va mavzuga oid yoki yaqin bolishini e'tiborga olish zarur. Bo'lajak muhandislarning mantiqiy fikrlashini oshirish kreativ fikrlaydigan muhandislarni jahon andozasiga muvofiq tarbiyalashda nostandart topshiriqlar asosida bo'lajak muhandislarning bilim, malaka, ko'nikma va kompetensiyalarni rivojlantirishga erish mumkinligini ko'rishimiz mumkin.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Нестандартные проблемы физики. Для уроков естествознания // А.И. Семке. – М.: Ярославль, Академия развития, 2007. – 320 с.
2. Фридман Л. М. Логико-психологический анализ школьных учебных задач / Л. М. Фридман. – М.: Педагогика, 1977. – 146 с.
3. Хинчин А.Я. Педагогические статьи / А.Я. Хинчин/Подред. Б.В.Гнеденко.-М.:Изд-во АПН РСФСР, 1963. - 204 с.
4. Sadriddinov N. va boshq. Fizika o'qitish uslubi asoslari: Universitet va pedagogika institutlarining fizika bo'limi talabalari uchun o'quv qo'llanma/N. Sadriddinov, A. Rahimov, A. Mamadaliyev, Z. Jamoiova.— T.: « O'zbekiston» NMIU, 2006. -192 b.
5. Djorayev Mahmadrassul. Fizika o'qitish metodikasi: o'quv qo'llanma / M. Djorayev.- Toshkent: ABU MATBUOT-KONSALT, 2015. - 280 b.
6. Baratov J. Sh. Molekulyar fizika va termodinamikadan nostandart test topshiriqlari va ulardan foydalanish // "Oliy harbiy ta'lim muassasalarida tabiiy-ilmiy fanlarni o'qitishning dolzarb muammolari" Ilmiy-nazariy anjuman tezislar to'plami. – Chirchiq, 2020 yil 27 noyabr. – B. 30–34.
7. Xujanov E.B., Baratov J. Sh. Molekulyar fizika va termodinamika asoslaridan nostandart darslarni musobaqa shaklida tashkillashtirish metodikasi // Ilim ha'm ja'miyet. – Nukus, 2021 –№ 1. – B. 80–82. (13.00.00, № 3).
8. Djorayev M., Xujanov E.B., Baratov J. Sh. Umumiy o'rta maktablarida fizika o'qitishini nostandart topshiriqlar asosida takomillashtirish foydalanish // Fizika, matematika va informatika – Toshkent, 2022. –№ 2. –B. 100–105. (13.00.00, № 2).
9. Baratov J. Sh. Fizika o'qitishda nostandart topshiriqlarning ahamiyati. // "Yangi o'zbekistonda pedagogik Ta'lim innovatsion klasterini rivojlantirish istiqbollari" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Toshkent 2022. – B.164–167. (13.00.00, № 78).
10. Baratov J. Sh. Ichki yonuv dvigatellari" mavzusini nostandart topshiriqlar asosida o'qitish // "Zamonaviy fizika va astronomiyaning muammolari, yechimlari, o'qitish uslublari" mavzusidagi ilmiy-amaliy anjuman –Toshkent, 2022-yil, 12 aprel. – B.103–106. (13.00.00, № 78).
11. Baratov J. SH. Izojarayonlar // "Innovatsion texnologiyalar, IT ishlab chiqarishda mehnat muhofazasi muammolari va yechimlari" mavzusidagi respublika miqyosidagi ilmiy

- amaliy anjuman anjuman materiallari to'plami – Andijon, 2022, 23-24-sentabr. – B.545–553 (13.00.00, 2-tom).
12. Xujanov E., Baratov J. Sh. Masofaviy ta'lim jarayonida fizikani nostandart topshiriqlar asosida o'rganish // Umumiy o'rta ta'lim tizimida tabiiy fanlardan elektron resurslarni yaratish va ularni tadqiqot qilish muammolari va yechimlari. – Toshkent – 2020. – B. 78–80.
 13. Baratov J. Sh. Pedagogik oliy ta'lim muassalarida fizika o'qitish metodikasini nostandart topshiriqlar asosida takomillashtirish // "Yangilanayotgan O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida yoshlarning o'rni" mavzusidagi xalqaro anjuman materiallari to'plami. – NamDU, 2022, 15-iyun. – B.3–8. (13.00.00, № 78).
 14. Гнеденко Б. В. Формирование мировоззрения учащихся в процессе обучения математике / Б. В. Гнеденко. — М.: Просвещение, 1982. — 144 с. — (Б-ка учителя математики).
 15. V.G.Raxmatullayeva Methods of increasing student interest in physics With olympic problems. Science and innovation. ISSN: 2181-3337. № 1 2022.
 16. Sh.R.Xurramov. Oliy matematika (masalalar to'plami, nazorat topshiriqlari). Oliy ta'lim muassasalari uchun o'quv qo'llanma. 3-qism. –T.: «Fan va texnologiya», 2015, 279 - bet.
 17. Болотов В.А., Сериков, В.В. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе // Педагогика. – 2003. – № 10. – С. 8–14.
 18. Nemov R.S. Psixologiya kniga 3. – Moskva, Vlados, 2005 g.; 260–265-b.
 19. Немов Р.С. Психология книга 3. – Москва, Владос, 2005 г.
 20. Оскарссон Б., Байденко В.И., Базовые навыки (ключевые компетенции) как интегрирующий фактор образовательного процесса // Профессиональное образование и формирование личности специалиста. - М., 2002. - С. 3-9.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

STRATEGIES FOR DEVELOPING INTERCULTURAL COMPETENCE IN MULTIETHNIC SCHOOLS: THEORETICAL FOUNDATIONS AND PRACTICAL APPROACHES

Gulbakhor Bakhromovna Suvanova,

Senior Lecturer,

University of Economics and Pedagogy

Abstract. This article explores the relevance and necessity of developing intercultural competence in multiethnic school environments. It analyzes pedagogical and organizational strategies aimed at fostering tolerance, communicative culture, and intercultural dialogue among students. The article discusses challenges in the context of Uzbekistan and offers recommendations based on international practices.

Keywords: intercultural competence, multiethnic school, tolerance, communication, education.

KO'P MILLATLI MAKTABLARDA MADANIYATLARARO KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISH STRATEGIYALARI: NAZARIY ASOSLAR VA AMALIY YONDASHUVLAR

Suvanova Gulbaxor Baxromovna,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

katta o'qituvchisi,

E-mail: suvanova5@inbox.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada ko'p millatli maktablarda madaniyatlararo kompetensiyani shakllantirishning dolzarbligi, mazmuni va strategik yondashuvlari yoritilgan. O'quvchilarda madaniy bag'rikenglik, empatiya, kommunikativ madaniyatni shakllantirish vositalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda O'zbekiston sharoitida mavjud muammolar va ilg'or xorijiy tajribalarga asoslangan takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: madaniyatlararo kompetensiya, ko'p millatli maktab, kommunikativ madaniyat, bag'rikenglik, tarbiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N88>

Kirish. O'zbekiston Respublikasida ko'p millatli jamiyatda barqaror ijtimoiy muhitni shakllantirishda ta'lim tizimining roli muhimdir. Xususan, maktab o'quvchilari orasida madaniyatlararo muloqot, bag'rikenglik va o'zaro hurmatni shakllantirish orqali jamiyatda ijobiy munosabatlarni rivojlantirish imkoniyati paydo bo'ladi. Madaniyatlararo kompetensiya zamonaviy ta'limning ajralmas tarkibiy qismiga aylanmoqda.

Ushbu maqolani yozishda quyidagi tadqiqot usullari qo'llanildi: Tahliliy-uslubiy yondashuv – mavjud ilmiy adabiyotlar, xalqaro tajriba va O'zbekiston ta'lim siyosati tahlil qilindi; Taqqoslash metodi – O'zbekiston va xorijiy davlatlar tajribasi qiyosiy o'rganildi; Empirik kuzatish – ko'p millatli maktablarda amalda kuzatilayotgan holatlar asosida xulosa chiqarildi.

Madaniyatlararo kompetensiya tushunchasi so'nggi yillarda ta'lim sohasida dolzarb ilmiy yo'nalishga aylangan. Deardorff (2006) tomonidan taklif etilgan modelga ko'ra, madaniyatlararo kompetensiya shaxsning madaniy farqlarni anglab yetish, ularni hurmat qilish va samarali muloqot qilish qobiliyatiga asoslanadi [1, 14-b.].

U bu kompetensiyaning bilim, ko'nikma va qadriyatlar integratsiyasi sifatida izohlaydi. Banks (2008) multikultural ta'limni demokratik jamiyatlar uchun zaruriy deb biladi va maktab o'quv dasturlariga turli madaniy guruhlar tajribasini integratsiya qilishni taklif etadi. Bu yondashuv, ayniqsa, ko'p millatli maktablarda o'quvchilarning o'zini tan olinishini va ijtimoiy inklyuziyani ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi [2, 63-b.].

Byram (1997) esa til o'rgatish jarayonida madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyaning shakllantirish zarurligini ta'kidlaydi. U bu kompetensiyaning faqat til bilish emas, balki madaniy kontekstni tushunish bilan bog'laydi [3, 56-b.].

Shuningdek, Liddicoat va Scarino (2013) ham bu fikrni rivojlantirib, o'quvchilarni turli madaniy mezonlar asosida fikr yuritishga o'rgatish kerakligini urg'ulaydi. OECD tomonidan tayyorlangan PISA Global Competence Framework (2018) da global raqobatbardoshlik sharoitida o'quvchilarning madaniyatlararo ko'nikmalari ta'lim sifati mezonlaridan biri sifatida ko'rilmoqda. UNESCO (2021) esa madaniyatlararo kompetensiyaning ijtimoiy barqarorlik va fuqarolik mas'uliyatining kaliti deb hisoblaydi. O'zbekiston ta'lim tizimida bu yo'nalishda muhim qadamlar qo'yilmoqda. Xususan, Xalq ta'limi vazirligi tomonidan 2022-yilda tasdiqlangan "Tolerantlik va fuqarolik tarbiyasi" bo'yicha milliy dasturda o'quvchilar orasida bag'rikenglik, millatlararo hurmat va ochiq muloqotni shakllantirish asosiy maqsad etib belgilangan [4, 34-b.].

Shu tariqa, ilmiy adabiyotlar tahlili ko'rsatadiki, madaniyatlararo kompetensiyaning shakllantirish uchun ta'lim strategiyalari quyidagi yo'nalishlarda olib borilishi lozim: turli madaniy tajribalarni o'quv dasturiga kiritish; o'qituvchilarni madaniyatlararo muloqotga tayyorlash; inklyuziv va xavfsiz o'quv muhitini yaratish; o'quvchilarning empatiya, hurmat va hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish.

Shuningdek, Nieto (2010) tomonidan ilgari surilgan inklyuziv ta'lim konsepsiyasi o'quvchilarning shaxsiy tajribalari, madaniyati va tilini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini tashkil etishga urg'u beradi. U ta'limni nafaqat bilim berish, balki ijtimoiy tenglikni ta'minlovchi vosita sifatida ko'radi. Bu yondashuv ko'p millatli maktablarda o'quvchilarni o'zaro hurmat, adolat va birdamlik tamoyillari asosida tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega [5, 78-b.].

Gay (2010) esa "madaniy jihatdan javobgar o'qituvchilik" (culturally responsive teaching) g'oyasini ilgari suradi. Unga ko'ra, o'qituvchi har bir o'quvchining madaniy manbai va qadriyatlarini inobatga olgan holda ta'lim metodikasini shakllantirishi zarur. Bu holatda o'quvchilar o'z madaniyatidan uyalmasdan, balki faxrlanib ta'limda faol ishtirok etadi. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, Kanadada multikulturalizm davlat siyosatining bir qismiga aylangan bo'lib, ta'lim muassasalarida bu siyosat aniq metodik vositalar orqali amalga oshiriladi [6, 87-b.].

Har bir o'quvchining madaniy kelib chiqishi tan olinadi va hurmat qilinadi. Finlyandiyada esa o'quv dasturlarida o'quvchilarning madaniy identitetini mustahkamlovchi yondashuvlar ustuvor hisoblanadi. Qozog'iston tajribasida esa "Bir millat – bir taqdir" konsepsiyasi orqali millatlararo totuvlik va ijtimoiy birdamlik siyosati ilgari suriladi. Bu model asosida maktablarda umumiy fuqarolik va ijtimoiy mas'uliyat madaniyati shakllantiriladi.

Ushbu adabiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirish faqat til o'rganish yoki ma'lumot berish bilan chegaralanmaydi. Bu chuqur ijtimoiy, psixologik va pedagogik jarayon bo'lib, o'quvchi va o'qituvchi o'rtasidagi o'zaro ishonch, madaniy sezgirlik va faol hamkorlikni talab qiladi.

Shuningdek, o'quv dasturlarida quyidagi elementlar alohida o'rin tutishi zarur: madaniy voqealarni integratsiyalashgan holda o'rgatish; turli millat vakillari haqida stereotiplarga qarshi ishlash; ijtimoiy-emotsional ta'lim elementlarini kiritish; darsdan tashqari faoliyatda madaniy muloqot imkoniyatlarini kengaytirish.

Madaniyatlararo kompetensiya — bu boshqa madaniyat vakillari bilan samarali, moslashuvchan va hurmatga asoslangan muloqotni amalga oshira olish qobiliyatidir (Deardorff, 2006; Banks, 2008). U uch asosiy komponentni o'z ichiga oladi: Bilimlar (kultura, urf-odatlar, til); Ko'nikmalar (tinglash, dialog, empatiya); Qadriyatlar (bag'rikenglik, ochiqlik, hurmat) [7, 4-b].

O'zbekiston tajribasi: Ko'p millatli mintaqalarda (Farg'ona vodiysi, Qoraqalpog'iston, Surxondaryo) quyidagi muammolar mavjud: O'quv dasturlarida madaniy xilma-xillikni aks ettirish yetarli emas; O'quvchilar orasida millatlararo stereotiplar saqlanib qolgan; O'qituvchilarning madaniyatlararo kommunikatsiyaga tayyorgarligi yetarli emas.

Tadqiqot mavzusi yuzasidan quyidagi xorijiy tajribalar o'rganildi va tahlil etildi. Kanada: Multikultural ta'lim asosiy strategiya sifatida qabul qilingan; Finlyandiya: Har bir o'quvchining madaniy identitetini tan olishga asoslangan o'quv dasturlari; Qozog'iston: "Bitta millat — bitta taqdir" konsepsiyasi orqali millatlararo totuvlikni mustahkamlash [8, 14-b.].

Ko'p millatli maktablarda madaniyatlararo kompetensiyani shakllantirish uchun kompleks yondashuv zarur. Ta'lim mazmuni, metodikasi va muhit moslashtirilishi kerak. O'quvchilarni turli madaniyatlar bilan tanishtirish, milliy bayramlarni birgalikda nishonlash, jamoaviy loyihalarda ishtirok etish orqali ular orasida hurmat, hamkorlik va ijtimoiy mas'uliyat rivojlanadi [9, 14-b.]. Shuningdek, pedagoglarni tayyorlash dasturlariga madaniyatlararo muloqot va ziddiyatlarni bartaraf etish bo'yicha kurslar kiritilishi lozim. Bu orqali o'qituvchilar o'z darslarida madaniy xilma-xillikni ijobiy jihat sifatida namoyon etish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirish ko'p millatli jamiyatlarda barqarorlik va totuvlikning muhim kafolatidir. O'zbekiston maktablarida bu boradagi ishlarni tizimli va izchil olib borish, xorijiy tajribalarni integratsiya qilish va milliy qadriyatlarni inobatga olgan holda innovatsion yondashuvlarni joriy etish dolzarbdir [10, 69-b.].

Ko'p millatli maktablarda madaniyatlararo kompetensiyani shakllantirish zamonaviy ta'lim jarayonining ajralmas qismiga aylanmoqda. Bu kompetensiya nafaqat o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini boyitadi, balki ular orasida o'zaro hurmat, ijtimoiy birdamlik va tolerantlik muhitini rivojlantiradi. Ilmiy adabiyotlar tahlili, xalqaro tajriba va O'zbekiston sharoitidagi amaliy holatlarni hisobga olgan holda aytish mumkinki, madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirish – barqaror va bag'rikeng jamiyatni shakllantirishda muhim pedagogik vazifalardan biridir. Bu jarayon puxta rejalashtirilgan strategiyalar, zamonaviy o'quv metodikasi va malakali pedagoglar faoliyati bilan chambarchas bog'liq. Tadqiqot mavzusi yuzasidan quyidagi tavsiya va takliflar beriladi:

Birinchidan, ta'lim dasturlarini qayta ko'rib chiqish: O'quv dasturlariga madaniy xilma-xillikni aks ettiruvchi materiallar, tarixiy voqealar, adabiy namunalar va integrativ topshiriqlar kiritilishi lozim.

Ikkinchidan, pedagoglar malakasini oshirish: O'qituvchilar uchun maxsus treninglar, seminarlar va madaniyatlararo muloqot bo'yicha kurslar tashkil etilishi zarur. Ayniqsa, empatiya, madaniy sezgirlik, ziddiyatlarni hal qilish bo'yicha kompetensiyalar mustahkamlanishi kerak.

Uchinchidan, inklyuziv va xavfsiz ta'lim muhiti yaratish: Maktablarda o'quvchilar o'zini erkin va qadrlangan his qiladigan muhitni yaratish lozim. Bu uchun maktab psixologlari va ijtimoiy pedagoglarning roli kuchaytirilishi tavsiya etiladi.

To'rtinchidan, madaniyatlararo tadbirlar va loyihalarni kengaytirish: Turli millatlar madaniyatini o'z ichiga oluvchi bayramlar, ochiq darslar, interaktiv musobaqalar va klublar tashkil etilishi kerak. Bu o'quvchilarning bir-birini anglashiga va hurmat qilishiga xizmat qiladi.

Beshinchidan, ilmiy-tadqiqotlar va monitoring tizimini yo'lga qo'yish: Har bir hududdagi ko'p millatli maktablarda madaniyatlararo kompetensiya darajasini aniqlovchi monitoring tizimi joriy etilishi va bu asosda ilmiy-tadqiqotlar olib borilishi lozim.

Oltinchidan, xalqaro tajribani integratsiya qilish: Kanada, Finlyandiya, Qozog'iston kabi mamlakatlarning multikultural ta'limdagi ilg'or tajribalari O'zbekiston sharoitiga moslashtirilgan holda joriy etilishi mumkin.

Yettinchidan, ota-onalar bilan hamkorlikni kuchaytirish: Ota-onalar ham madaniy muloqotning ishtirokchisi sifatida jarayonga jalb qilinishi, ular uchun ham madaniyatlararo tarbiya bo'yicha maslahat va treninglar o'tkazilishi maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Deardorff, D.K. (2006). *The Identification and Assessment of Intercultural Competence*. Journal of Studies in International Education, 10(3), 241–266.
2. Banks, J.A. (2008). *An Introduction to Multicultural Education*. Pearson Education, Boston.
3. UNESCO (2021). *Intercultural Competences: Conceptual and Operational Framework*. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
4. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi (2022). *Tolerantlik va fuqarolik tarbiyasi bo'yicha milliy dastur*. Toshkent.
5. Gay, G. (2010). *Culturally Responsive Teaching: Theory, Research, and Practice*. Teachers College Press.
6. Byram, M. (1997). *Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence*. Multilingual Matters, Clevedon.
7. Nieto, S. (2010). *Language, Culture, and Teaching: Critical Perspectives for a New Century*. Routledge.
8. OECD (2018). *Preparing Our Youth for an Inclusive and Sustainable World: The OECD PISA Global Competence Framework*. Paris: OECD Publishing.
9. Liddicoat, A.J. & Scarino, A. (2013). *Intercultural Language Teaching and Learning*. Wiley-Blackwell.
10. Халқаро таълим ассоциацияси (2020). *Кўп миллатли мактабларда фаолият юритиш бўйича услубий қўлланма*. Тошкент: IES Uzbekistan.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

METHODS OF PREPARING PRIMARY STUDENTS FOR THE PROGRAMS OF INTERNATIONAL ASSESSMENT (PIRLS) THROUGH FORMATION OF LINGUISTIC COMPETENCE

Qarshiyeva Muborak Arslonbek qizi

1st year master's student

of the Department of Theory and History of Pedagogy,

Uzbek-Finnish Pedagogical Institute

Qarshiyev Jaxongir Abdirayimovich

Associate Professor of the Department of Pedagogy,

Uzbek-Finnish Pedagogical Institute

Abstract. This article discusses the importance of preparing students for international assessment programs from the primary school age and developing their skills in working with text. By developing students' linguistic competencies in a deeper way, it is possible to develop their ability to distinguish words and understand the meaning of a word or phrase in the text. An effective method for this is presented in this article.

Keywords: International assessment programs, comprehension skills, linguistic competence, "Bingo" method.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING LINGVISTIK KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH ORQALI XALQARO BAHOLASH DASTURLARI(PIRLS)GA TAYYORLASH USULLARI

Qarshiyeva Muborak Arslonbek qizi

O'zbekiston-Finlyandiya pedagogika instituti

Pedagogika nazariyasi va tarixi yo'nalishi

I kurs magistranti

E-mail muborakqarshiyeva87@gmail.com

Karshiyev Jaxongir Abdirayimovich

O'zbekiston-Finlyandiya pedagogika instituti

pedagogika kafedrasida dotsenti

E-mail karshiyevjaxongir808@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'quvchilarni boshlang'ich sinf davridan boshlab xalqaro baholash dasturlariga tayyorlab borish va buning uchun ularda matn bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etishi haqida fikr boradi. O'quvchilarning lingvistik kompetensiyalarini chuqurroq shakllantirish orqali ularning so'zlarni farqlay olish, matndagi so'z yoki iboraning mazmunini anglash qobiliyatini rivojlantirish mumkin. Buning uchun samarali bo'lgan usul ushbu maqoladan joy olgan.

Kalit so'zlar: Xalqaro baholash dasturlari, tushunish ko'nikmalari, lingvistik kompetensiya, "Bingo" metodi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N89>

Bugungi kunda har sohada rivojlanib borayotgan Yangi O'zbekiston Respublikasida ta'lim sohasida ham jadal o'sishlar va o'zgarishlar ro'y bermoqda. Ta'lim sifatini oshirish,

o'qitish texnologiyalarini samarali usullar bilan boyitish, maktab ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, o'quv dasturlarini tizimli tashkil etish uchun qator islohotlar olib borilmoqda. Maktab tizimining tayanch bo'g'inini boshlang'ich sinf davri tashkil etadi. Shu davrdan o'quvchilarni bilimini boyitish, aqliy qobiliyatini o'stirish, egallagan bilim va ko'nikmalarining tizimlilikini ta'minlash orqali ularni xalqaro baholash talablariga mos tarzda tayyorlash asosiy maqsadlarimizdan hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" 2018-yil 8-dekabrda 997-sonli qarori bilan ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarda ishtirok etish vazifalari belgilandi.[1]

O'zbekistonning xalqaro miqyosdagi baholash dasturlarida ishtirok etishi, ta'lim tizimimizning qay darajada ekanligini ko'rsatib berib, muammolarimiz va kamchiliklarimiz aynan qaysi bo'g'imda ekanligini ochib beradi. Ta'lim tizimimiz rivojlanishi uchun ishlab chiqilayotgan barcha milliy dastur, materiallar xalqaro baholash dasturlariga moslashtirilishi va maktab darsliklarimizdagi topshiriqlar ham xalqaro baholash tizimidagi topshiriqlar bilan uyg'unlashtirishimiz lozim. Ishlab chiqilayotgan milliy dasturlarmiz xalqaro reytinglardagi darajamizga o'z ta'sirini ko'rsatmasa, demak biz ularni xalqaro dasturlarga moslashtirishimiz kerak.

Boshlang'ich sinf davridan boshlab o'quvchilarni xalqaro baholash dasturlariga tayyorlov ishlarini yetarlicha tashkil etib, dars mashg'ulotlariga xalqaro baholash dasturlariga yaqin bo'lgan topshiriqlardan namunalar kiritish ularning aqliy qobiliyatini yanada o'stirib boradi.

PIRLS – matnni o'qish va tushunish sifatini o'rganish (Progress in International Reading Literacy Study) xalqaro loyihasi turli mamlakatlardagi boshlang'ich 4- sinf o'quvchilarining matnni o'qish va tushunish sifatini taqqoslash imkonini beradi. Tadqiqotlar har besh yilda bir marta o'tkaziladi, 2001- yildan boshlab esa IEA shafeligida amalga oshirib kelinmoqda.

Xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish uchun barcha mas'uliyat Boston Chestnut Hill kollejiga (Massachusetts, AQSH) yuklatilgan. 2021-yilda IEA tomonidan o'tkazilgan tadqiqot PIRLS dasturining beshinchi siklidir. 2001-yildan beri PIRLS har besh yilda to'rtinchi sinf o'quvchilari o'rtasida o'tkaziladi. Innovatsion onlayn o'qish ma'lumotlarini baholash PIRLS tizimi 2016-yilda joriy etilgan.[2]

4-sinf davri boshlang'ich sinf o'quvchilarining natijaviy davri hisoblanib bu davrda ularning fan bo'yicha bilim va ko'nikmalarining qay darajada shakllanganligini baholash o'rinli. Bu baholash jarayoni yetarlicha ko'rsatkich bera olsa demak bu o'rta ta'limga o'tish uchun yetarlicha ko'nikmalar borligini belgilab beradi.

PIRLS xalqaro dasturi o'quvchilarning o'qish savodxonligiga oid bilimlarining quyidagi tomonlarini aniqlab baholab beradi:

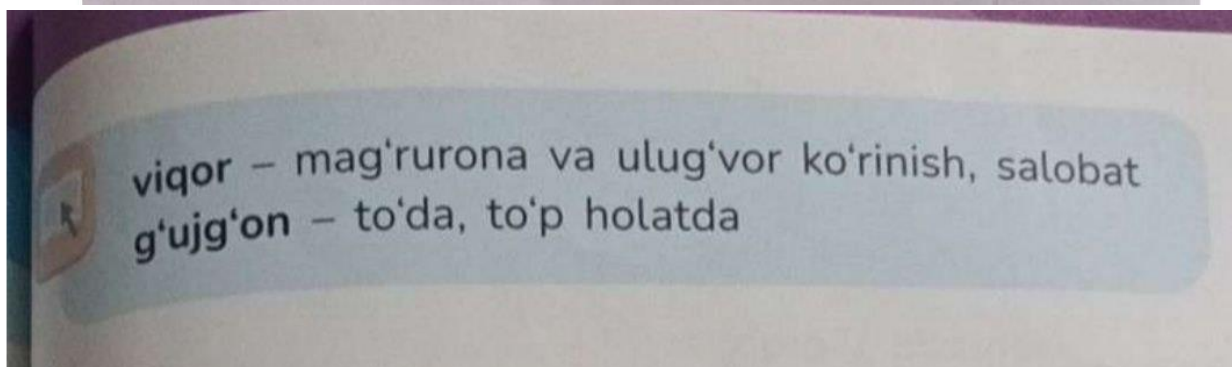
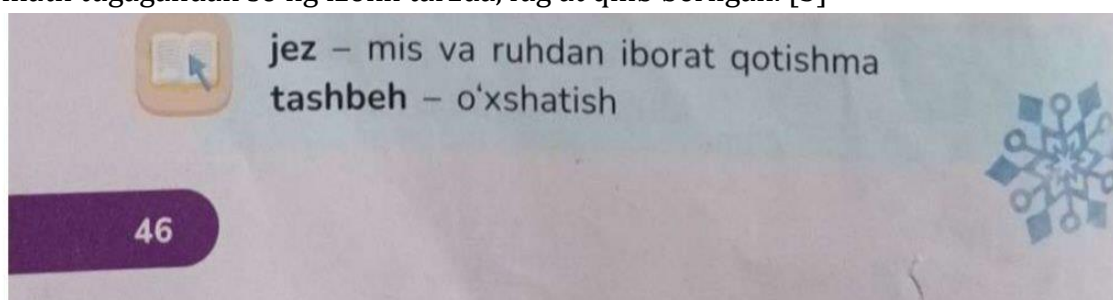
- matnni o'qish jarayonidagi aniq shaklda berilgan ma'lumotlarni topish;
- o'zlashtirilgan xulosalarni shakllantirish;
- to'plangan axborot va ma'lumotni umumlashtirish, sharhlay olish;
- berilgan matnning mazmunini tushunish, til xususiyatlari va tuzilishini analiz qilish va baholash;

Yuqoridagi talablarni bajara olishi uchun o'quvchilarning lingvistik kompetensiyalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Lingvistik kompetensiyasi shakllangan o'quvchi

tilning xususiyatlari va tuzilishini anglab yetadi, berilgan matnda uchragan har bir soʻzning qay oʻrinda qanday maʼnoda kelganini ajratadi, matnni tahlil qilish jarayonida uning muhim va nomuhim tomonlarini tahlil qilib koʻradi.

Berilgan matnning mazmunini tushunish, til xususiyatlari va tuzilishini analiz qilish va baholash. Matn xususiyatini anglab yetishda uning mavzusining mohiyatini tushunish, soʻzlarning maʼno munosabatlarini farqlash, shu bilan birga til xususiyatlarini va tuzilishini ham bilish muhimdir. Oʻquvchilar matndagi maʼlumotlardan kerakli oʻrinda foydalana olishi uchun, birinchi navbatda, leksikologik bilimlarga yetarlicha erishgan boʻlishi lozim. Oʻquvchilarning leksikologik bilimni boyitish uchun matnni ularga yetkazib berishning samarali usulini tanlay olishimiz va bu orqali oʻquvchilarda matnni tushunish uchun yetarli koʻnikmalarni shakllantirish imkoniyatini ochishimiz mumkin.

Boshlangʻich sinf darsliklarida berilgan matnlarda oʻquvchi uchun nomaʼlum boʻlgan soʻzlar, matn tugagandan soʻng izohli tarzda, lugʻat qilib berilgan. [3]

Berilgan lugʻatlardan tashqari ham matn ichida oʻquvchilarga notanish boʻlgan soʻz yoki iboralar boʻlishi mumkin. Bunday hollarda, oʻquvchilarga soʻzlarning mazmuni yetib borishi uchun ularga samarali usullar qoʻllash lozim. Samarali usullardan birini tavsiflaymiz:

“Bingo” metodi

irmoq	iliq	toʻgʻon	jirkanib
majol	iroda	manfaat	daryo
zamin	tegirmon	zavod	evaz

(“Tabiat zanjiri” rivoyati 3-sinf “Oʻqish savodxonligi” III qismdan)

Irmoq-katta daryoga quyiladigan daryo, soy, jilgʻa.

Majol-mador [3]

Zamin-yer, tuproq, mamlakat

Iliq- biroz, sal-pal issiq

Iroda-maqсадni yuzaga chiqarish uchun Kishida boʻlgan matonat va qatʼiyat.

Tegirmon-gʻallani, donni yanchib un qilish uchun moslangan, maxsus qismlardan iborat, suv, shamol, elektr energiyasi va sh.k. kuchi bilan ishlaydigan qurilma.

To'g'on-daryo va soylarga quriladigan gidrotexnika inshoot
 Manfaat-foyda, daromad
 Zavod-yirik sanoat yoki hunarmandchilik korxonasi
 Jirkanib- hazar qilmoq, irganmoq
 Daryo-katta suv, dengiz
 Evaz-o'rnini bosuvchi; o'rnini qoplash; badal

O'quvchilarga ushbu jadval taqdim etiladi (sinf doskasiga ham chizilishi mumkin), o'qituvchi esa jadvalda berilgan so'zlarni chalkash holda birini o'qiydi, tarifga mos so'zni jadvaldan topgan o'quvchi "Bingo" so'zini aytadi. Bu orqali o'quvchilar so'zning ma'nosini eshitib uni moslashtiradi.

PISA tadqiqotlarida O'zbekistonning ishtiroki mamlakatda ta'lim sifati nechog'lik darajada ekanini xalqaro miqyosda ko'rsatadi. Bu nima uchun muhim? Avvalo, ta'limdagi o'zgarishlarda to'g'ri yo'ldan ketyapmizmi, degan savolga javob topiladi. PISA tadqiqotlarida shunday savollar beriladiki, bu qaysidir bir faktga asoslangan bo'lmaydi. Bitta savolda bir nechta fanlar elementlari jamlangan va unda kimyo, fizika, biologiya ham bo'lishi mumkin. Test bolalarning mustaqil hayotga nechog'lik tayyorligini baholaydigan sinov.

Hozirgi kunda milliy o'quv dasturi ishlab chiqilmoqda. Milliy o'quv dasturi doirasida bolalarga endi nazariy bilim emas, hayotiy ko'nikma va malaka berish ustida ish olib borilmoqda. Shu orqali biz xalqaro baholash dasturlarida natijaga erishishimiz mumkin [4].

Shuni xulosa qilish mumkinki, boshlang'ich sinf o'quvchilarni xalqaro dasturlar topshiriqlariga tayyorlash uchun avvalo ularda matn bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirishimiz va matndagi har bir so'zning lug'aviy ma'nosini ochib bera olishimiz lozim.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. <https://lex.uz> 997-son 08.12.2018. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi "Xalq ta'lim tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risidagi" qarori.
2. www.kokanduni.uz M.Xodjayeva "Boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish va savodxonlik darajasini oshirishda xalqaro baholash dasturlarining ahamiyati" maqolasi.
3. U.Aydarova, N.Azizova, M.Toirova, O'qish savodxonligi. Umumiy o'rta ta'lim maktabining 3-sinf uchun darslik II qism.-Toshkent: "Novda Edutainment", 2023.-80 b.
4. <https://mahoratacademy.uz/kurs-sahifasi/76>

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

THE ROLE OF SOPHISTICATION EDUCATION IN STUDENTS IN PRIMARY EDUCATION PEDAGOGY

Djurayeva Nargis Narkulovna

University of Economics and pedagogy senior lecturer

Abstract. This article analyzes the content and essence of the formation of sophistication education in students at the stage of primary education, its relevance. Sophistication education is the process by which children develop aesthetic tastes, moral values, culture of treatment and behavioral skills. The article includes a scientific analysis of the importance of the education of elegance in primary education, its role in the formation of the personality of children and its role in the educational process.

Keywords: sophistication education, primary education, aesthetic taste, moral values, culture of treatment, educational process.

BOSHLANG'ICH TA'LIM PEDAGOGIKASIDA O'QUVCHILARDA NAFOSAT TARBIYASINING O'RNI

Djurayeva Nargis Narkulovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti katta o'qituvchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich ta'lim bosqichida o'quvchilarda nafosat tarbiyasini shakllantirishning mazmun-mohiyati, uning dolzarbligi tahlil qilingan. Nafosat tarbiyasi-bu bolalarda estetik did, axloqiy qadriyatlar, muomala madaniyati va o'zini tutish qobiliyatlarini rivojlantirish jarayonidir. Maqola boshlang'ich ta'limda nafosat tarbiyasining ahamiyatini, uning bolalarning shaxsiyatini shakllantirishdagi rolini va ta'lim jarayonidagi o'rni haqida ilmiy tahlilini o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: nafosat tarbiyasi, boshlang'ich ta'lim, estetik did, axloqiy qadriyatlar, muomala madaniyati, ta'lim jarayoni.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N90>

KIRISH.

Nafosat tarbiyasi (estetik tarbiya — yunonchadan “his etiladigan”, lotincha «esteziyo» go'zallikni his qilaman) — o'quvchilarni voqelik, tabiat, ijtimoiy va mehnat munosabatlari va turmush go'zalliklarini anglash, idrok etish va to'g'ri tushunishga o'rgatish, ularning badiiy didini o'stirish, ularda go'zallikka muhabbat uyg'otish, ular tomonidan go'zallikni yaratish qobiliyatlarini tarbiyalashga yo'naltirilgan pedagogik jarayondir (1.2011. 692-b). Tabiat, adabiyot, teatr, musiqa, she'riyat, tasviriy san'at va boshqalarga bo'lgan muhabbat shaxsning har tomonlama rivojlanishiga xizmat qiladi.

Nafosat tarbiyasi axloqiy tarbiyani samarali tashkil etishda katta ahamiyatga ega. Nafosatdan rohatlanishda faqat san'at asarlarigina emas, balki ezgu ishlar, jamoaga hurmat, sadoqat, vijdonan mehnat qilish muhim o'rin tutadi. Nafosat tarbiyasining mohiyati shundan iboratki, u go'zallikka bo'lgan munosabatni qaror toptiradi. Go'zallikka bo'lgan tuyg'uni rivojlantirmay turib, yuqori mehnat madaniyatiga erishib bo'lmaydi. Mehnat jarayonida

tayyorlangan har bir buyum (tovar)ning ahamiyati, funksiyasi, zaruriligi insonning tabiiy ehtiyojlarini qondirishi jihatidagina emas, balki uning qanchalik go'zalligi bilan ham baholanadi Go'zallik bu hayotning o'zi, tabiat hamda inson mehnati natijalari, insoniy munosabatlarning mukammalligidir.

Nafosat – bu go'zallikni anglash ma'nosida juda ko'p yo'nalishlarga ega bo'lib, ular tabiat (tabiat landshaftlari, tabiat elementlari va jinslari, flora, fauna go'zalligi), jamiyat (jamiyat, davlat, huquq, erkinlik, qonunlar go'zalligi), inson (tana, aql, ruhiyat go'zalligi), san'at 5 (rassomchilik, haykaltaroshlik, adabiyot, she'riyat, teatr, kino, sirk go'zalliklari) go'zalliklari kabilardan iboratdir. O'z navbatida ular bolalarda axloq, odob, muomala, munosabat, mehnat va albatta nafosat tarbiyasini shakllantirib boradi.

Zamonaviy ta'lim jarayoni nafaqat bilim berish, balki estetik did, axloqiy qadriyatlar va ma'naviy tarbiyani shakllantirishga ham xizmat qilishi zarur.

Boshlang'ich ta'lim bosqichi – bu o'quvchining shaxs sifatida shakllanishida hal qiluvchi davr bo'lib, aynan shu bosqichda nafosat tarbiyasi, ya'ni go'zallikni anglash, qadrlash va estetik madaniyatni egallashning poydevori qo'yiladi.

Boshlang'ich ta'lim pedagogikasida o'quvchilarda nafosat tarbiyasi muhim o'rin tutadi. Bu tarbiya bolalarda estetik did, go'zallikka bo'lgan mehr, axloqiy qadriyatlar va madaniy xulq-atvorni shakllantiradi. Nafosat tarbiyasi orqali o'quvchilar san'at, adabiyot, tabiat go'zalligi va insoniylik kabi tushunchalarni anglaydi va qadrlaydi. Pedagoglar bu jarayonda o'yinlar, musiqiy mashg'ulotlar, rasm chizish, badiiy adabiyot o'qish kabi vositalardan foydalanadilar. Natijada bolalar nozik didli, go'zallikni anglaydigan va estetik jihatdan rivojlangan shaxs sifatida voyaga yetadi.

Boshlang'ich ta'limda nafosat tarbiyasining asosiy maqsadi-bolalarda go'zallikni anglash, axloqiy qadriyatlarni o'zlashtirish va muomala madaniyatini shakllantirishdir. Bu maqsadga erishish uchun xalq og'zaki ijodi, maqollar, masallar, badiiy asarlar va san'at turlaridan foydalanish samarali vosita hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI.

Nafosat tarbiyasini o'rgatishning maqsadi va vazifalari juda ko'p qirrali pedagogik hamda psixologik jarayon hisoblanadi. Nafosat tarbiyasi maqsadi bir necha yo'nalishlarda namoyon bo'ladi. Ularni shartli ravishda quyidagicha tasavvur etishimiz mumkin bo'ladi:

- bolalarning nafosat tarbiyasiga moyilligi darajasini aniqlash;
- bolalarning nafosat tarbiyasi bo'yicha bilimlari va ko'nikmalari darajasini aniqlash;
- bolalarning nafosat tarbiyasi bo'yicha bajariladigan ishlarning yo'nalishlari va vazifalarini aniqlash;
- bolalarda nafosat tarbiyasining to'g'ri shakllanishiga erishish.

Maktabgacha bo'lgan yoshdagi bolalarga nafosat tarbiyasining vazifalari quyidagilardan iboratdir:

- nafosatning his — tuyg'usini shakllantirish;
- estetik fikr — mulohazani shakllantirish;
- estetik didni to'g'ri tarbiyalash;
- bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish;
- go'zallikni sevrishga bo'lgan hayotiy ehtiyojini o'stirib borish.

Bolalar go'zallikni idrok qilish qobiliyatiga ega bo'lganliklari uchun hayajonlanish, qayg'urish, darg'azab bo'lish, quvonish, zavqlanish kabi his — tuyg'ularni boshdan kechiradilar. Bundan tashqari kishi yuksak badiiy mahorat bilan yaratilgan obrazni yoki tabiat, hayotdagi go'zal hodisani idrok qilganidan zavq — shavqqa to'ladi.

O'quvchilarda kuzatish madaniyatini tarbiyalash ularning go'zallikka bo'lgan intilishlarini o'stirish uchun juda muhim. Ko'p hollarda bolalar biror narsaga qarab turadilar-u, uning o'zini ko'rmaydilar, quloq soladilar-u, eshitmaydilar. Shuning uchun ularga tabiatda, o'rmonda tog'lar va cho'llarda turli tovushlarni farq qilishni o'rgatish lozim. Nafosat haqidagi tushunchalarni o'zlashtirib olish, ajoyib san'at asarini sayoz, past saviyada yozilgan asardan farqlash, o'z fikr -mulohazalarini to'g'ri ekanligini qattiq turib, himoya qilishga yordam beradi.

Nafosat tarbiyasi — shaxsning estetik ongi, munosabatlari hamda nafosat faoliyatining vujudga kelishi va takomillashuvidan iborat.

Nafosat tarbiyasi haqida ko'plab mutafakkirlar chuqur fikr yuritgan. Ular nafosatni inson ma'naviy kamolotining asosiy omillaridan biri, jamiyat axloqiy salomatligining muhim tarkibiy qismi deb bilganlar. Quyida ayrim mashhur mutafakkirlarning bu boradagi fikrlarini keltiramiz:

Abu Nasr Farobiy: "Go'zallik inson qalbini poklaydi. Musiqa, she'r va san'at orqali tarbiya topgan odam jamiyatga foydali bo'ladi."

Alisher Navoiy: "Go'zallik-bu nafaqat tashqi ko'rinish, balki qalb pokligi, so'zning shirasi, fe'l-atvorning latofatidir." Navoiy nafosatni komil insonlik bilan bog'laydi, uning asarlarida ma'naviy va axloqiy go'zallik ustuvor o'rin tutadi.

Alisher Navoiy 18 ming olam haqida gapirib, bunday deydi: "Yer uzra yuz minglab ajoyib shakllar bor. Har bir shaklning o'ziga xos tovlanishlari, turlanishlari bor. Tasavvur qilaylik; tevarak-atrofdagi dengizlar yoki tog'lar, dasht-u sahrolar yoki gulshanlar, to'rg'ay va bulbullarni maftun etuvchi rango-rang nafis gul va lolalar, turli iqlimlar va mamlakatlar, daryolar, buloqlar va hokazolar mavjud. Bular atrofida yana 9 qavatli osmon, sobit-u sayyoralar, yulduzlar, mamlakatlar bo'lib, bari son-sanoqsizdir. To'rt unsur, yetti osmon, va olti tomon koinotning nodir va oliy asosidir. Koinotdagi barcha mavjudotlar ichida eng ulug'i Inson va uning ko'nglidir".

Dil boyliklari, ruh olamining go'zalliklari inson foniy dunyodan ketayotganida ham u bilan birga abadiyat olamiga hamroh bo'lib boradi. Hamrohgina emas, odamning jon-u dili, asosiy mohiyati bo'lib, mangu rohat-farog'at topadi.

Inson dili ilohiy sirlarning gulshani bo'lib uni pokiza saqlash, aziz, muqaddas bilish har kimning insoniylik shartidir.

Beruniyning fikricha, faqat tashqi jihatdangina emas, balki ichki mazmun jihatdan ham ko'rkam bo'lgan kishigina maqtovg'a munosibdir.

Insonning ichki va tashqi go'zalligi bir bo'lgandagina u ideal kamolotga erishadi. Muallif, "ozodalik va orastalik olijanoblikning o'zagidir" deb uqtiradi. Yuksak madaniyatli kishi bo'lgan Beruniy insonning tashqi yoqimli qiyofasi to'g'ridan-to'g'ri uning axloqiy qiyofasiga bog'liqligini uqtiradi.

Lev Tolstoy: "Go'zallik – bu haqiqat va yaxshilikning jozibasi." Tolstoy nafosatni axloq va haqiqat bilan chambarchas bog'laydi, u bolalar tarbiyasida san'at va go'zallikni muhim deb hisoblagan.

Vohann Volfgang Gyote: “San’at — bu hayotni go’zallashtiruvchi kuchdir. U odamga ruhiy oziq beradi.” Gyote nafosatni estetik tarbiyaning asosi deb bilgan va uni maktabda beriladigan asosiy tarbiyalardan biri sifatida ko’rgan.

Boshlang’ich ta’limda nafosat tarbiyasining o’rni katta: [4].

Birinchidan, bu yosh davrida estetik ta’sirga sezuvchanlik kuchli bo’ladi.

Ikkinchidan, rassomlik, musiqiy tarbiya, adabiyot va atrof-muhitni kuzatish orqali go’zallikka muhabbat uyg’otadi.

Uchinchidan, o’quvchilar go’zal so’z, chiroyli xulq va toza muhit tushunchalarini o’zlashtiradi.

Boshlang’ich ta’limda nafosat tarbiyasini amalga oshirish uchun bir necha metodlar mavjud bularga quyidagilar kiradi. [2; 89.].

1. **She’rlar, ertaklar, badiiy asarlar o’qish:** Estetik o’qish va ijodiy ishlarga qatnashish bolalar nafosatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. She’rlar, ertaklar, badiiy asarlar bolalarning nafosatiga ijobiy ta’sir ko’rsatadi.
2. **O’yinlar va musobaqalar:** Bolalar o’yinlar orqali nafosatni rivojlantirishlari mumkin. O’yinlar bolalarni boshqa bolalar bilan yaxshi munosabatda bo’lishiga, tartibni o’rganishga va muomala madaniyatini oshirishga o’rgatadi.
3. **Suhbatlar va muhokamalar:** Nafosat tarbiyasida ochiq va samimiy suhbatlar o’tkazish muhimdir. Bolalarga to’g’ri muloqot qilish, boshqalarga nisbatan hurmatli bo’lish va o’z fikrlarini muloyim tarzda ifoda etish kerakligini o’rgatish zarur.
4. **Rasm va san’at:** Estetik ta’lim orqali bolalarga san’atni tushuntirish va undan zavqlanishni o’rgatish, ularda nafosatli tasavvur va estetik didni rivojlantirishga yordam beradi.

MUHOKAMA.

Boshlang’ich ta’lim davri, bolalarning ijtimoiy, axloqiy, estetik va ruhiy rivojlanishi uchun eng muhim bosqichdir. Bu davrda o’quvchilarni nafosatli tarzda tarbiyalash orqali, ularning shaxsiyatiga yaxshi ta’sir ko’rsatish mumkin. Bu jarayonda muhim omillar quyidagilar: [3:36b].

1. **Axloqiy va estetik qadriyatlarni o’rgatish:** Boshlang’ich sinfdan o’quvchilar nafaqat o’qish yozishni, balki to’g’ri va adolatli bo’lish, hurmat qilish, rahm-shafqat ko’rsatish kabi axloqiy qadriyatlarni ham o’rganadilar. Nafosat tarbiyasi bu qadriyatlarni bolalarga amaliyot orqali o’rgatish imkonini beradi.
2. **Tartib-intizom va muomala madaniyati:** Bolalar o’rgangan axloqiy me’yorlarni hayotda amalda qo’llashni boshlashadi. Nafosat tarbiyasi o’quvchilarda atrof-muhitga nisbatan hurmat va e’tiborli bo’lishni o’rgatadi. Bu esa o’z navbatida, o’quvchilar orasida tartib-intizom va muomala madaniyatini oshishiga olib keladi.
3. **O’zini tutish va shaxsiy ifoda:** Nafosat tarbiyasi bolalarga o’zini to’g’ri tutish, boshqalar bilan muloqot qilishda muloyimlik, samimiyat va mehribonlikni o’rgatadi. Bu ularning shaxsiyatini rivojlantirishga va boshqalar bilan munosabatlarini sog’lom qilishga yordam beradi.
4. **Kichik guruhlarda ishlash va jamoa ruhini rivojlantirish:** Boshlang’ich ta’limda nafosat tarbiyasi orqali o’quvchilar bir-birlariga yordam berishni, fikr almashishni,

birgalikda ishlashni va jamoada o'zlarini to'g'ri tutishni o'rganadilar. Bu esa jamoa ruhini, hamkorlikni va o'zaro hurmatni oshiradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida nafosat tarbiyasini shakllantirishda o'qituvchining roli beqiyos. O'qituvchidan o'quvchilarda nafosat tarbiyasini rivojlantirishga qaratilgan uch jihat muhim hisoblanadi: [3].

1. O'quvchilarga shaxsiy namuna ko'rsatish.
2. Estetik muhit yaratish (sinf bezagi, musiqa fonlari).
3. O'quvchilarni rag'batlantirib, estetik faoliyatga jalb etish.

NATIJALAR.

Ushbu maqolada boshlang'ich ta'lim pedagogikasida o'quvchilarda nafosat tarbiyasining o'rni tahlil qilindi. Nafosat tarbiyasi estetik did, go'zallikka bo'lgan mehr, axloqiy qadriyatlar, muomala madaniyati va o'zini tutish qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik jarayon sifatida quyidagi natijalarga olib keldi.

- O'quvchilarda estetik va axloqiy qadriyatlarning rivojlanishi;
- Muomala madaniyati va o'zini tutish qobiliyatini oshishi;
- Boshlang'ich ta'lim sifatining oshishi;
- O'qituvchilarda pedagogik mahoratning shakllanishi;
- Tarbiya turlari va shakllaridan oqilona foydalanish.
-

XULOSA.

Boshlang'ich ta'limda nafosat tarbiyasi bo'sh o'quvchilarni nafaqat bilim olishga, balki estetik va madaniy jihatdan rivojlanishga ham tayyorlaydi. Nafosat inson shaxsiyatining tarkibiy qismi bo'lib, ularning boshqalar bilan sog'lom munosabatlar qurish o'zini tutish va jamiyatda faol ishtirok etish uchun zarur fazilatlarni shakllantiradi. Shu bois boshlang'ich ta'limda nafosat tarbiyasiga alohida e'tibor qaratish, bolalarning kelajakdagi muvaffaqiyatli va baxtli insonlar bo'lishiga hissa qo'shadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Abdullayeva M. "Boshlang'ich ta'limda ahloqiy tarbiya metodikasi." O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'lim vazirligi. 2019.
2. Abdiqodirova S.M. pedagogikada nafosat tarbiyasi masalasi. *Journal of New Century Innovations*, 70(2) 2025 89-94
3. Valiyeva M.M. "Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ma'naviy ahloqiy tarbiyani tashkil etish." *PEDAGOGS* 2024 58(3), 100-104
4. Umirova M. "Boshlang'ich ta'lim pedagogikasida tarbiya turlari va usullaridan foydalanish imkoniyatlari." *Central Asian Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 2024, 1(8), 9-12.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

STAGES OF DEVELOPMENT OF TRAINING PLANS AND THEIR PRACTICAL IMPLEMENTATION THROUGH THE CREDIT-MODULE SYSTEM

Otabaev Iskandar Abduganievich

Doctoral student

Of the Institute for the Development of Professional Education

E-mail: iskandar0881@gmail.com

Abstract. This article analyzes the processes of developing curricula and their practical implementation based on the credit-modular system in vocational education institutions. It scientifically substantiates the need for designing curricula based on competencies, structuring them into modules, assessing them through credit units, and integrating modern innovative technologies. The study results highlight the opportunities to improve the quality of vocational education by enhancing teaching through the credit-modular system.

Keywords: credit-modular system, curriculum, vocational education, competencies, module, assessment system, innovative technologies.

KREDIT-MODUL TIZIMI ORQALI O'QUV REJALARINI ISHLAB CHIQISH VA ULARNI AMALIY TATBIQ ETISH BOSQICHLARI

Otabayev Iskandar Abdug'aniyevich

Professional ta'limni rivojlantirish instituti doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada kasbiy ta'lim muassasalarida kredit-modul tizimiga asoslangan holda o'quv rejalarini ishlab chiqish va ularni amaliyotga joriy etish jarayonlari tahlil qilingan. O'quv rejalarini kompetensiyalarga asoslangan holda shakllantirish, modullarga bo'lish, kredit birligi asosida baholash hamda zamonaviy innovatsion texnologiyalarni qo'llash zarurati ilmiy asosda asoslab berilgan. Tadqiqot natijalarida kredit-modul tizimi orqali o'qitishni takomillashtirish va kasbiy ta'lim sifatini xalqaro darajaga ko'tarish imkoniyatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: kredit-modul tizimi, o'quv rejasi, kasbiy ta'lim, kompetensiya, modul, baholash tizimi, innovatsion texnologiyalar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N91>

Bugungi kunda jahon miqyosida ta'lim tizimini tubdan yangilash, uni zamonaviy talablarga mos holda rivojlantirish masalalari muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ta'lim jarayonini takomillashtirish, uni raqobatbardosh, samarali va mehnat bozori talablariga javob beradigan qilib tashkil etish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biriga aylangan. Ayniqsa, kasbiy ta'lim muassasalarida mutaxassis tayyorlash sifati va natijadorligini oshirish uchun ta'lim mazmuni va shaklini qayta ko'rib chiqish, innovatsion tizimlarni joriy etish zarurati tug'ildi. Shu nuqtai nazardan, kredit-modul tizimini joriy etish va uning asosida o'quv rejalarini qayta ishlab chiqish dolzarb va strategik ahamiyat kasb etadi.

Kredit-modul tizimi, avvalo, ta'lim jarayonida o'quvchilarning faolligini oshirish, mustaqil ta'limga asoslangan o'quv trayektoriyalarini shakllantirish, ta'lim natijalarini

kompetensiyalarga asoslangan holda baholash imkonini beradi. Bu tizimda har bir o'quv fanini alohida modul sifatida tashkil etish, har bir modul uchun aniq miqdorda kredit birliklari belgilash va modullar orqali o'quvchilarning o'quv yutuqlarini bosqichma-bosqich baholash nazarda tutiladi. Natijada, ta'lim jarayoni mazmunan ham, tashkiliy jihatdan ham yaxlit va tizimli ravishda tashkil etiladi.

Dunyo tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, kredit-modul tizimi Yevropa mamlakatlarida (ayniqsa, Bolonya jarayoni ishtirokchilari orasida) va AQSH, Kanada, Avstraliya kabi davlatlarda keng qo'llaniladi. Ushbu tizim bitiruvchilarning xalqaro mehnat bozorida raqobatbardosh bo'lishini ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Shu bois, O'zbekiston Respublikasida ham kasbiy ta'lim muassasalarida kredit-modul tizimini joriy etishga katta e'tibor qaratilmoqda [4, 14].

O'zbekistonda ta'lim tizimini kredit-modul asosida qayta qurish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. 2023-yil 7-dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 648-sonli qarori ("Professional ta'limda kredit-modul tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida") bu sohadagi islohotlarni huquqiy jihatdan mustahkamladi. Mazkur qarorga asosan, kasbiy ta'lim muassasalarida o'quv rejalari va dasturlari kredit-modul talablariga muvofiq ravishda qayta ishlab chiqilishi va amaliy joriy etilishi shart qilib belgilandi [1].

Kredit-modul tizimini samarali joriy etishda eng muhim masalalardan biri — bu o'quv rejalari zamonaviy talablarga javob beradigan shaklda qayta ishlab chiqishdir. Odatda an'anaviy o'quv rejalari fanlar ro'yxati va haftalik dars soatlariga asoslangan holda tashkil etilgan bo'ladi. Bunday yondashuv esa ko'p hollarda o'quvchilarning bilim, malaka va kompetensiyalarini to'liq shakllantirishga yo'naltirilmagan bo'ladi. Shuning uchun ham kredit-modul tizimi sharoitida o'quv rejalari qayta shakllantirish talab etiladi, bunda har bir o'quv moduli orqali muayyan kompetensiyalarni rivojlantirish maqsad qilib belgilanadi [7].

O'quv rejalari kredit-modul tizimi asosida ishlab chiqish jarayonida quyidagi muhim prinsiplarga amal qilish talab qilinadi:

- **Kompetensiyalarga yo'naltirilganlik:** har bir modul ma'lum bir kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan bo'lishi shart;
- **Modullashtirish:** ta'lim mazmuni alohida modullarga bo'linishi, modullar tugal va mantiqiy bog'liq bo'lishi lozim;
- **Kredit birliklari asosida baholash:** modullarning og'irligi kredit birliklari orqali o'lchanishi va o'quvchilarning ish hajmini hisobga olishi zarur;
- **Mustaqil ta'limga e'tibor:** o'quv rejalari o'quvchilarning mustaqil ta'lim faoliyati ulushini oshirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak;
- **Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish:** ta'lim jarayonida elektron ta'lim platformalari, onlayn resurslar, multimedia materiallarini faol qo'llash.

Shu bilan birga, kredit-modul tizimida o'quv rejalari ishlab chiqishda mehnat bozori talablari, kasbiy standartlar va ish beruvchi tashkilotlar fikrlarini inobatga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'lim muassasalari bitiruvchilari zamonaviy mehnat bozorida to'liq raqobatbardosh bo'lishi uchun ularning tayyorgarlik darajasi, kasbiy ko'nikmalari va malakasi real talablarga mos bo'lishi shart.

O'quv rejalari ishlab chiqish faqatgina nazariy asosda emas, balki amaliy tatbiq etish bosqichlarida ham puxta yondashuvni talab qiladi. Ta'lim muassasalari o'quv rejalari ishlab

chiqqanidan so'ng, uni amaliy jarayonda joriy qilish uchun qator tadbirlarni amalga oshirishi lozim. Bular qatorida pedagogik kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish, modulli o'qitish metodikasini puxta o'zlashtirish, ta'lim jarayonida yangi pedagogik va axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish kabi masalalar alohida ahamiyatga ega [15].

Hozirgi kunda xalqaro tajriba shuni ko'rsatmoqdaki, kredit-modul tizimini samarali tatbiq etish natijasida:

- O'quvchilarda mustaqil o'qish va tanqidiy fikrlash ko'nikmalari shakllanadi;
- O'quv jarayoni moddiy va mantiqiy jihatdan yaxlitlashadi;
- Oliy va kasbiy ta'lim muassasalari o'rtasida ta'lim kreditlarining o'zaro tan olinishi ta'minlanadi;
- Bitiruvchilarning mehnat bozoridagi raqobatbardoshligi oshadi.

Hozirgi globallashuv va raqobat sharoitida ta'lim tizimini sifat jihatdan yangilash, uni bozor talablariga moslashtirish va xalqaro andozalarga yaqinlashtirish davr talabiga aylandi. Bunda kredit-modul tizimi asosida o'quv rejalarini ishlab chiqish eng muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Chunki o'quv rejaları ta'limning mazmuniy va tashkiliy asosini tashkil qilib, o'quv faoliyatini natijaga yo'naltirishning dastlabki qadamidir.

1. Ta'lim yo'nalishi maqsad va vazifalarini belgilash

O'quv rejasini ishlab chiqish jarayonida birinchi navbatda ta'lim yo'nalishi maqsadi va vazifalarini aniqlash talab etiladi. Bu bosqich ta'lim jarayonining asosiy yo'nalishi va mazmuniy yo'sini belgilaydi.

Ta'lim yo'nalishining maqsadi mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ehtiyojlariga, mehnat bozori talablariga va milliy kadrlar tayyorlash konsepsiyasiga muvofiq belgilab olinadi. Masalan, texnika sohasida ta'lim beruvchi muassasa bitiruvchisi sanoat va texnologiya sohalarida amaliy faoliyat yurita oladigan, innovatsion yondashuvga ega mutaxassis bo'lishi kerak.

Maqsad va vazifalarni aniq belgilash o'quvchilarda shakllantirilishi kerak bo'lgan kompetensiyalarni tizimli ravishda belgilash imkonini beradi.

Bu bosqichda amalga oshiriladigan ishlar:

- Tarmoq va sohaviy tahlil asosida ta'lim yo'nalishi profilini aniqlash;
- Ham umumiy, ham kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish uchun maqsadli yo'nalishlar belgilash;
- Ta'lim natijalarini mehnat bozorining talablari bilan muvofiqlashtirish.

2. Kompetensiyalarga asoslangan o'quv natijalarini shakllantirish

Kredit-modul tizimi asosida o'quv rejalarini ishlab chiqishda kompetensiyalarga asoslangan yondashuv asosiy o'rin tutadi. Bu bosqichda bitiruvchida qanday bilim, malaka va ko'nikmalar shakllanishi kerakligi aniq belgilanadi.

Har bir o'quv natijasi "o'quvchi nima bilishi, tushunishi va qila olishi kerak?" degan savolga javob berishga xizmat qiladi.

Kompetensiyalar:

- umumiy kompetensiyalar (muomala qilish, axborotni tahlil qilish, jamoada ishlash qobiliyati va boshqalar),
- kasbiy kompetensiyalar (profil sohasiga xos bilim va amaliy ko'nikmalar) qismida shakllantiriladi.

To'g'ri shakllangan kompetensiyalarga asoslangan o'quv natijalari ta'lim jarayonini natijador va mehnat bozori talablariga mos qilib tashkil etish imkoniyatini beradi.

3. Ta'lim mazmunini modullarga bo'lish

Maqsad va kompetensiyalarni aniqlaganidan keyin o'quv rejasidagi ta'lim mazmuni modullarga bo'linadi.

Modul — bu ma'lum bir mantiqiy tugallangan, mustaqil o'rganilishi mumkin bo'lgan o'quv materiallar to'plamidir. Har bir modul muayyan kompetensiyani shakllantirishga xizmat qilishi kerak [20].

Ta'lim mazmuni modullarga bo'linar ekan, quyidagi tamoyillarga rioya etiladi:

- Modul o'quv natijalarini to'liq qamrab olishi;
- Modul mantiqiy yaxlit va tugal bo'lishi;
- Modul orqali bilim, ko'nikma va malakalar uyg'un ravishda shakllanishi.

Modullar miqdori ta'limning davomiyligi, kasbiy yo'nalishi va belgilangan kredit birliklari umumiy soniga qarab aniqlanadi.

4. Modullarga kredit birliklarini taqsimlash

Kredit-modul tizimida har bir modul uchun mos kredit birliklari belgilanadi.

Kredit — o'quvchining muayyan o'quv yukini ifodalovchi o'lchov birligidir. Yevropa tajribasiga ko'ra, bir akademik yilda o'quvchining o'rtacha yuki 60 ECTS kreditga tengdir.

Modullarga kredit ajratish quyidagi asoslarda amalga oshiriladi:

- O'quv mashg'ulotlar soati (ma'ruza, amaliy mashg'ulotlar, laboratoriya ishlari);
- Mustaqil ta'lim va topshiriqlarni bajarish uchun sarflanadigan vaqt;
- Moduldan kutilgan o'quv natijalarining murakkablik darajasi.

Kredit ajratish jarayonida fanning haftalik yuki emas, balki umumiy ish hajmi asos qilib olinadi.

5. Baholash va monitoring tizimini ishlab chiqish

Kredit-modul tizimida baholash ta'lim natijalariga asoslanadi. Bu degani, o'quvchining modul yakunlarida kompetensiyalarni qay darajada o'zlashtirgani baholanadi.

Baholash tizimi:

- Oraliq nazorat (testlar, topshiriqlar, prezentatsiyalar),
- Yakuniy nazorat (imtihonlar, loyiha ishlari),
- Amaliy ish natijalari asosida tashkil etiladi.

Har bir modul uchun baholash mezonlari aniq belgilanadi va ular o'quvchilarga darslik boshida ma'lum qilinadi.

Monitoring tizimi orqali o'quv jarayonining samaradorligi tahlil qilinadi va zarur hollarda korrektivalar kiritiladi.

6. O'quv rejasini normativ-huquqiy asoslar bilan muvofiqlashtirish

Ta'lim yo'nalishi bo'yicha ishlab chiqilgan o'quv rejasi amaldagi davlat ta'lim standartlari, malakalar ramkasi va kasbiy standartlarga mos kelishi shart.

Shu bois:

- Me'yoriy hujjatlar tahlil qilinadi,
- Malakalarning minimal va maksimal darajalari tekshiriladi,
- Ta'lim bosqichlari va fanlar o'rtasidagi uzviylik ta'minlanadi.

Bu jarayon o'quv rejasining davlat akkreditatsiyasi talablariga mos kelishi uchun juda muhimdir.

7. Ommaviy muhokama va aprobatsiya bosqichi

Tuzilgan o'quv rejasi pedagogik jamoa, soha mutaxassislari, ish beruvchi tashkilotlar va o'quvchilar bilan muhokama qilinadi.

Aprobatsiya jarayonida:

- Pilot loyihalar doirasida amaliy sinovlar o'tkaziladi;
- O'quvchilar va o'qituvchilar fikri o'rganiladi;
- Aniqlangan kamchiliklar va takliflar asosida o'quv rejasi takomillashtiriladi.

8. O'quv rejasini rasmiy tasdiqlash va amaliyotga joriy etish

Ta'lim muassasasining Ilmiy Kengashida muhokama qilinganidan so'ng, o'quv rejasi rasman tasdiqlanadi va o'quv jarayonida amaliyotga joriy etiladi.

Joriy etish jarayonida:

- Oqilona o'quv grafigi tuziladi,
- Modulli o'qitish uchun o'quv-uslubiy qo'llanmalar tayyorlanadi,
- Elektron resurslar bazasi yaratiladi,
- Pedagoglarning malakasi oshiriladi.

Kredit-modul tizimi asosida o'quv rejalarini ishlab chiqish tizimli va ilmiy yondashuvni talab qiladigan murakkab jarayondir. Bunda har bir bosqichning izchil va puxta bajarilishi ta'lim mazmunining sifatini, o'quvchilarda shakllanadigan kasbiy kompetensiyalarning darajasini va ularning mehnat bozoridagi raqobatbardoshligini belgilaydi [13].

Quyida kredit-modul tizimi asosida ishlab chiqilgan o'quv rejalarini amaliyotga joriy etishning asosiy bosqichlari keng va atroflicha yoritiladi.

1. Pedagogik jamoani tayyorlash va qayta o'qitish

O'quv rejasini amaliy tatbiq etishdagi birinchi va eng muhim bosqich – bu pedagogik kadrlarni tayyorlash va malakasini oshirishdir. Kredit-modul tizimi an'anaviy o'qitishdan sezilarli farq qiladi [12]. Unda o'qituvchidan:

- Modulli o'quv materialini tuzish va undan foydalanish,
- Ta'lim natijalarini kompetensiya asosida baholash,
- O'quvchilarning mustaqil o'quv faoliyatini tashkil qilish,
- Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan faol foydalanish qobiliyatlari talab qilinadi.

Shu sababli, ta'lim muassasalarida:

- Maxsus malaka oshirish kurslari tashkil etiladi;
- O'qituvchilar uchun modulli o'quv dasturlari tayyorlanadi;
- Modul asosida dars tashkil qilish va baholash texnologiyalari o'rgatiladi.

Pedagoglarni qayta tayyorlash jarayoni doimiy va tizimli bo'lishi kerak. Chunki kredit-modul tizimi ta'lim metodikasida doimiy yangilanishlarni talab qiladi.

2. Modul asosida o'quv kurslarini ishlab chiqish

Kredit-modul tizimi talablariga muvofiq, har bir fan yoki o'quv yo'nalishi uchun alohida modul kurslari ishlab chiqiladi. Modul kurslari aniq maqsadga, kutilgan natijalarga, nazariy va amaliy mashg'ulotlarga ega bo'lishi shart [15].

Modul kursini tayyorlash jarayonida quyidagilarga e'tibor beriladi:

- Modul maqsadlari va o'quv natijalarini aniq belgilanadi;
- Modul kontenti qisqa va mazmunan mantiqiy bog'liq bo'lishi;
- Mustaqil ta'lim uchun materiallar va topshiriqlar tayyorlanadi;

- Baholash mezonlari va shakllari (test, amaliy ish, tajriba) ishlab chiqiladi.

Har bir modul kursining mazmuni o'quvchilarning bilim olishi bilan bir qatorda, ularning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga ham qaratilgan bo'lishi shart.

3. Ta'lim jarayonini qayta tashkil etish

Kredit-modul tizimi asosida ta'lim jarayonini an'anaviy "ma'ruza — seminar — imtihon" shaklidan chiqarish talab qilinadi [17].

Jarayonda:

- Ta'limning modulli tashkil etilishi,
- Mustaqil o'quv ishlarining ulushi oshirilishi,
- Amaliy mashg'ulotlar va loyiha ishlarining ulushi kuchaytirilishi shart.

Masalan, bir modul darslari:

- 40% nazariy bilim,
- 30% amaliy mashg'ulotlar,
- 30% mustaqil ish va tadqiqot ishlaridan iborat qilib tuziladi.

Bunday yondashuv o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi, ijodiy va tahliliy fikrlashini rivojlantiradi.

4. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish

Kredit-modul tizimi sharoitida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ta'lim jarayonining ajralmas qismiga aylanadi [21].

Foydalaniladigan asosiy vositalar:

- Elektron ta'lim platformalari (Moodle, Google Classroom va boshqalar);
- Multimedia vositalari;
- Virtual laboratoriyalar;
- Onlayn test va baholash tizimlari.

O'quvchilar har bir modul doirasida elektron manbalardan foydalanib, mustaqil ravishda bilimlarini chuqurlashtiradi va o'zlashtiradi.

5. Mustaqil ta'limni rag'batlantirish

Kredit-modul tizimi o'quvchilarda mustaqil o'qish qobiliyatini rivojlantirishni maqsad qiladi [12].

Shuning uchun:

- Mustaqil topshiriqlar (keysar, tahlil ishlari, esse yozish) tayyorlanadi;
- Ularni baholash uchun aniq mezonlar ishlab chiqiladi;
- Mustaqil ishlarni muddatli va bosqichli tekshirish tizimi tashkil etiladi.

Bunday usul o'quvchining bilim olishdagi shaxsiy mas'uliyatini kuchaytiradi va faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantiradi.

6. Modullar bo'yicha baholash va monitoring qilish

Ta'lim jarayonida har bir modul yakunlanganidan so'ng o'quvchilar bilim va ko'nikmalari baholanadi [18].

Baholash usullari:

- Oraliq testlar;
- Amaliy topshiriqlar natijalari;
- Loyiha ishlari va mustaqil tadqiqotlar;
- Muloqotlar va taqdimotlar.

Monitoring jarayoni orqali:

- Modul samaradorligi tahlil qilinadi;
- O'quvchilarning kompetensiyalarga erishish darajasi o'rganiladi;
- Qo'shimcha chora-tadbirlar ishlab chiqiladi.

7. Modul natijalarini tahlil qilish va tizimni takomillashtirish

O'quvchilarning modul yakunlari bo'yicha erishgan natijalari asosida ta'lim jarayoniga zarur o'zgartirishlar kiritiladi.

Aniqlanadi:

- Qaysi modullar samarali ishlamoqda;
- Qaysi modullarda kamchiliklar bor;
- Qaysi yo'nalishda qo'shimcha resurslar va usullar talab etilmoqda.

Bunday tahlil va yangilash tizimli ravishda olib borilsa, ta'lim jarayonining sifat darajasi muntazam oshib boradi.

8. Ta'lim jarayonini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish

Kredit-modul tizimining maqsadi faqat mahalliy emas, balki xalqaro mehnat bozori talablariga ham mos keladigan mutaxassislarni tayyorlashdan iborat. Shuning uchun o'quv rejalari va modullarni [3]:

- Yevropaning ECTS talablariga,
 - Bolonya jarayoni prinsiplariga,
 - Malakalar ramkalariga
- muvofiqlashtirish talab etiladi.

Bu jarayon o'quvchilarning o'quv kreditlarini xalqaro miqyosda tan olinishi va ularning akademik mobilligini ta'minlaydi.

Kredit-modul tizimini kasbiy ta'lim muassasalarida joriy etish, o'quv rejalari ushbu tizim asosida ishlab chiqish va amaliy tatbiq etish ta'lim tizimini sifat jihatdan takomillashtirishga qaratilgan dolzarb va strategik ahamiyatga ega jarayondir. Olib borilgan tadqiqotlar va tahlillar shuni ko'rsatadiki, kredit-modul tizimi orqali ta'lim jarayonini tashkil etish nafaqat ta'lim mazmuni va shaklini zamonaviylashtiradi, balki o'quvchilarning mustaqil o'qishga bo'lgan qiziqishini, faolligini va mas'uliyatini ham yuqori darajada shakllantiradi.

Ushbu maqolada ta'lim mazmunini kompetensiyalarga yo'naltirilgan, modullashtirilgan va natijaga qaratilgan holda tashkil qilish zarurati ilmiy asoslangan holda asoslab berildi. Aniqlandiki, kredit-modul tizimi asosida o'quv rejalari ishlab chiqish jarayoni izchil bosqichlarga ega bo'lib, har bir bosqich ta'lim sifatini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

Birinchidan, ta'lim yo'nalishi maqsad va vazifalarini aniqlash bosqichida mehnat bozorining real ehtiyojlarini inobatga olish, milliy va xalqaro standartlarga muvofiq maqsad qo'yish ta'lim jarayonining eng asosiy yo'nalishini belgilaydi. Har bir ta'lim yo'nalishi uchun shakllantirilgan maqsad bitiruvchining professional profilini, uning faoliyat sohasini va kasbiy maqsadlarini belgilaydi.

Ikkinchidan, kompetensiyalarga asoslangan o'quv natijalarini shakllantirish bosqichi, ta'lim jarayonida o'qitiladigan bilimlar emas, balki o'quvchilarda shakllantirilishi kerak bo'lgan amaliy ko'nikmalar va qobiliyatlar ustuvor ekanligini ko'rsatdi. Kompetensiyalarga asoslangan ta'limning joriy etilishi natijasida bitiruvchilar fanni bilish bilan cheklanib qolmaydi, balki real ish jarayonida zarur bo'ladigan amaliy malaka va ko'nikmalarga ham ega bo'ladilar.

Uchinchidan, ta'lim mazmunini modullarga bo'lish va ularga kredit birliklarini ajratish bosqichi ta'lim jarayonining mantiqiy tizimlashuviga xizmat qiladi. Modullar orqali ta'lim

mazmuni qismlarga bo'linadi va har bir qism tugal bir bilim va ko'nikmalar majmuasini shakllantiradi. Bu o'quvchilarning ma'lumotlarni tezlik bilan o'zlashtirishini va o'quv jarayonida bosqichma-bosqich ilgarilab borishini ta'minlaydi.

To'rtinchidan, baholash va monitoring tizimini ishlab chiqish ta'lim jarayonining shaffofligi va samaradorligini oshirish uchun muhim ahamiyatga ega. Kredit-modul tizimida har bir modulning yakunlanishi o'quvchilarning modulda belgilangan kompetensiyalarga qanchalik erishganini baholash orqali belgilanadi. Baholash tizimida o'quvchilarning nazariy bilimlari bilan birga amaliy ko'nikmalari va mustaqil ish faoliyati ham baholanadi.

Beshinchidan, ishlab chiqilgan o'quv rejalarini amaliy tatbiq etish jarayoni ham alohida ahamiyat kasb etadi. Ta'lim jarayonida o'qituvchilarning malakasi, modul asosida darslarni tashkil qilish qobiliyati va o'quvchilarni mustaqil o'qishga unday olish mahorati hal qiluvchi omillardan hisoblanadi. Shuningdek, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ta'lim jarayonini yanada jozibali va samarali qilishi mumkin.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, kredit-modul tizimi asosida ishlab chiqilgan va amaliy tatbiq etilgan o'quv rejalar:

- Ta'lim jarayonida mustaqil o'quv faoliyati ulushini oshiradi;
- Ta'lim natijalarini kompetensiyalarga asoslangan ravishda baholash imkonini beradi;
- Ta'lim mazmunini qisqachalik va mantiqiy izchillik asosida tashkil qiladi;
- Bitiruvchilarning mehnat bozorida raqobatbardoshligini ta'minlaydi;
- Ta'lim jarayonida individual yondashuv va shaxsiy trayektoriyalarni rivojlantiradi;
- Ta'lim jarayoniga innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalarini integratsiya qiladi.

Shuningdek, kredit-modul tizimini samarali joriy etish uchun muayyan shart-sharoitlar talab etiladi. Bular qatorida:

- Pedagog kadrlarning modulli o'qitish texnologiyalarini mukammal o'zlashtirgan bo'lishi;
- Oqilona ishlab chiqilgan modul kurslari va metodik qo'llanmalarining mavjudligi;
- Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va elektron ta'lim platformalaridan samarali foydalanish;
- Ta'lim jarayonining doimiy monitoringi va baholash tizimini joriy etish;
- Mehnat bozorining o'zgaruvchan talablarini muntazam o'rganib borish va ularni ta'lim mazmuniga integratsiya qilish.

Ta'kidlash joizki, kredit-modul tizimi asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni bitiruvchining shaxsiy rivojlanishini, ijodiy fikrlashini, muammolarni mustaqil hal qilish qobiliyatini va kasbiy faoliyatdagi tashabbuskorligini rivojlantirishga katta hissa qo'shadi.

Shu o'rinda ta'lim muassasalari uchun muhim tavsiyalar sifatida quyidagilarni qayd etish mumkin:

- O'quv rejalarini ishlab chiqishda mehnat bozori bilan doimiy aloqa o'rnatish va zamonaviy kasbiy standartlarga mos kompetensiyalar ro'yxatini doimiy yangilab borish;
- Modul dasturlarini yaratishda pedagoglarning faol ishtirokini ta'minlash va ularning metodik ko'nikmalarini rivojlantirish;
- Modullarni joriy etish jarayonida o'quvchilarning fikrlarini, tajribalarini va baholash natijalarini hisobga olish orqali tizimni doimiy takomillashtirish;

- Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini modulli ta'lim jarayoniga izchil integratsiya qilish;
- Har bir o'quv yili yakunida ta'lim jarayoni samaradorligini monitoring qilish va tahlil etish orqali zarur tuzatishlar kiritib borish.

Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, kredit-modul tizimi asosida o'quv rejalarini ishlab chiqish va amaliy tatbiq etish orqali O'zbekiston kasbiy ta'lim tizimida sifat o'zgarishlariga erishish mumkin. Bu jarayon ta'lim muassasalarining xalqaro reytinglarda yuqori o'rin egallashi, bitiruvchilarning xalqaro mehnat bozorida raqobatbardosh bo'lishi va milliy iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishi uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 07.12.2023 y. 648-son "Professional ta'limda kredit-modul tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori.
2. Azizov U. Kredit-modul tizimi va uning o'ziga xos xususiyatlari. - http://uzbekistonovozi.uz/uz/articles/index.php?ECTION_ID=161&ELEMENT
3. Assefa M., Sedgwick, R. Evaluating the Bologna degree in the US. Worldeducation news and reviews, March/April 2004.
4. Bologna Declaration. Joint Declaration of the European Ministers of Education Convened in Bologna on the 19th of June 1999.
5. Credit Transfer and Accumulation - the Challenge for Institutions and Students, EUA/Swiss Confederation Conference, ETH Zurich, 11-12 October, 2002.
6. Kennedy, D. (2007). Writing and Using Learning Outcomes: A Practical Guide.
7. Kubayeva Y.I. Kredit-modul tizimini tashkil etish – ta'limda dolzarb masala sifatida // "Ma'naviy barkamol yoshlar yangi O'zbekiston bunyodkori" xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Toshkent: 2024. – B. 121-124.
8. Maxmanov U.A. Oliy ta'limda kredit-modul tizimini joriy etilishi va imkoniyatlari // Zamonaviy ta'lim. –Toshkent: 2021. –№1. – B. 4-11.
9. Mirzayev Q.J. Ta'lim jarayonini kredit-modul tizimi asosida rivojlantirish imkoniyatlari // Zamonaviy ta'lim. – Toshkent: 2022. – №7. – B. 16-20.
10. Smith, J. (2018). Modular Education: Theory and Practicye.
11. UNESCO. (2019). Digital Transformation in Education.
12. Usmonov B.Sh., Xabibullaev R.A. Oliy o'quv yurtlarida o'quv jarayonini kredit-modul tizimida tashkil qilish // O'quv qo'llanma. – Toshkent, TKTI, 2020. - 120 b.
13. Xabibullayev B., Topildiyev V., Innazarov M. Kredit-modul tizimi va o'quv jarayoni tashkil etish // O'quv-uslubiy majmua – Toshkent, 2020. – 149 b.
14. Zaripov L., Xayitov N., Tuxtayeva M. Kredit-modul tizimi bo'yicha xorij tajribasi // Metodik qo'llanma. – Toshkent: "Yetakchi nashriyoti", 2024. – 32 b.
15. Андриенко А.С. Развитие иноязычной профессиональной компетентности студентов технического вуза (на основе кредитно-модульной технологии обучения): Дис. ... канд. пед. наук 13.00.08. -Ростов н/Д., 2007. - 282 с.
16. Баум В. В. Система зачетных единиц (кредитов) как один из инструментов признания квалификаций, - М., РУДН, 2007. С. 12.
17. Маслов И.В. Методика информационной подготовки юристов с применением кредитно-модульной системы: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. –Ростова-на-Дону: 2011. – 22 с.
18. Методические рекомендации по внедрению в вузе системы зачетных единиц (кредитов) / [Текст] /. Государственный университет управления, Центр качества [сост. О.В. Давыдова, В.И. Звонников, М.Б. Чельшкова]. – М.: ГУУ, 2010. – 50 с

19. Рахимов А.А. Методика организации индивидуальных работ студентов по математике в условиях кредитного обучения в техническом вузе: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. –Душанбе: 2020. –26 с.
20. Рослякова Е.М., Бисерова А.Г., Хасенова К.Х., Байболатова Л.М. Модульная система обучения-опыт и перспективы. – Posted September 25th, 2014 by kaznmu & filed under Английский, Инновационные методы обучения.
<https://kaznmu.kz/press/2014/09/25/%D0%BC%D0%BE%D0>
21. Тищенко Е.А. Организация системы кредитного обучения в техническом ВУЗе: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. –Ростова-на-Дону: 2007. – 23 с.

Received: 15 April 2025

Accepted: 1 May 2025

Published: 10 May 2025

Article / Original Paper

THE ROLE OF STUDENTS' INDEPENDENT WORK IN DEVELOPING THE PLANIMETRY COMPETENCE OF FUTURE MATHEMATICS TEACHERS

Bozorov Zokir Yuldoshovich

Senior Lecturer at Termez State Pedagogical Institute

E-mail: bozorov.zokir@mail.ru

Ravshanova O'gilshod Abdurashidovna

Student at Termez State Pedagogical Institute

E-mail: ravshanova@bk.ru

Abstract. In the process of solving standard tasks, which are often found in problem sets and textbooks, expressed in the form of standard requirements (find, prove, calculate, replace), the competence under study is poorly formed. The problematic issue is based on the lack of information, and its solution requires full work with this information. Students find themselves in conditions where they need to search for missing information, select the necessary one, analyze, organize, store, and sometimes convey it. One of the results of solving the problem is subjective new information discovered by students. In addition, the information obtained by them independently with minimal help from the teacher is usually better assimilated, since it becomes an achievement of the student and the group as a whole. Therefore, the formation of the skill of independent work, independent work in the classroom and outside the classroom allows them to become qualified personnel in their chosen profession in the future. Of course, independent work is the basis of the education of students of pedagogical higher educational institutions, and its implementation largely depends on the quality of organizing students' independent work in the classroom and outside the classroom.

Keywords: elementary mathematics, planimetry, independent work, principle, principle of openness and self-development of the system, principle of comprehensibility, principle of consciousness and activity, principle of human priorities, principle of scientificity, principles of purposefulness and natural harmony.

BO'LAJAK MATEMATIKA FAN O'QITUVCHILARINING PLANIMETRIYA BO'YICHA KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA TALABALAR MUSTAQIL ISHLARINING ROLI

Bozorov Zokir Yuldosh o'g'li

Termiz davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi

Ravshanova O'gilshod Abdurashid qizi

Termiz davlat pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya. Masalalar to'plami va darsliklarda ko'pincha uchraydigan, standart talablar ko'rinishida ifodalangan (toping, isbotlang, hisoblang, almashtiring) namunaviy topshiriqlarni yechish jarayonida tadqiq etilayotgan kompetentlik zaif shakllantiriladi. Muammoli masala esa aynan axborotning yetishmasligiga asoslanadi va uning yechimi mazkur axborot bilan to'liq ishlashni talab etadi. Talabalar yetishmaydigan axborotni izlashlari, zarurini tanlash, tahlil qilish, tashkil etish, saqlash va ba'zan uni yetkazishlari zarur bo'lgan sharoitlarda bo'ladilar. Muammoni yechishning natijalaridan biri talabalar tomonidan kashf etilgan subyektiv yangi axborot hisoblanadi. Bundan tashqari, o'qituvchining minimal yordamida ular tomonidan mustaqil olingan axborot, odatda, yaxshiroq o'zlashtiriladi, chunki u talabaning va umuman guruhning yutug'iga aylanadi. Shuning uchun, mustaqil ishlash ko'nikmasini shakllantirish, auditoriya va auditoriyadan tashqari mustaqil ishlash kelajakda o'z tanlagan kasbi bo'yicha yetuk kadr bo'lib yetishishiga imkon beradi. Bunda albatta mustaqil ishlash pedagogika oliy ta'lim

muassasalari talabalarini o'qitishning asosida zamonaviy oliy maktabda mustaqil ta'lim prinsipi yotadi va uni amalga oshirish ko'p jihatdan talabalarining auditoriya va auditoriyadan tashqari mustaqil ishlarini tashkil etish sifatiga bog'liq bo'ladi.

Kalit so'zlar: elementar matematika, planimetriya, mustaqil ish, prinsip, ochiqlik va tizimning o'z-o'zini rivojlantirishi prinsipi, tushunarlilik prinsipi, onglilik va faollik prinsipi, insoniy ustuvorliklar prinsipi, ilmiylik prinsipi, maqsadga muvofiqlik va tabiiy muvofiqlik prinsiplari.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I5Y2025N92>

Kirish.

Pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalarining planimetriya va uni o'qitish metodikasi bo'yicha kompetentliklarini shakllantirishning keyingi yo'nalishi talabalarining mustaqil ishlarini faollashtirish bo'lib, u bo'lajak matematika o'qituvchilarida doimiy o'zgaruvchan sharoitlarda bo'lajak kasbiy faoliyatga tayyorgarliklarini shakllantirishga yordam beradigan tarzda tashkil etiladi. Mustaqil ishning ahamiyatini kuchaytirish kompetentlik matematika o'qituvchisini tayyorlashga yordam beradi[3].

Bunda asosiy rol auditoriyadan tashqari mustaqil ishlarga ajratilib, u nafaqat bilimlarni chuqurlashtirish va tizimlashtirishga, balki kasbiy faoliyat uchun muhim bo'lgan mustaqillik, mas'uliyatlilik, ijodiy faollik kabi shaxs sifatlarini shakllantirishga ham yordam beradi.

Shuning uchun «Elementar matematika» fanini o'rganishda alohida ravishda tashkil etilgan mustaqil ishlar kasbiy bilimlarni mustaqil egallash (predmetli va metodik), o'z-o'zini tarbiyalash va o'z-o'zini rivojlantirish ko'nikmalarini takomillashtirishga yo'naltiriladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

«Elementar matematika» fanini o'rganish jarayonida talabalarining mustaqil ishlarini loyihalash va tashkil etishni biz bo'lajak matematika o'qituvchisining planimetriya va uni o'qitish metodikasi bo'yicha kompetentligini shakllantirishning shartlaridan biri sifatida qaraymiz. Mustaqil ish topshiriqlarini ishlab chiqish uchun biz quyida keltirilgan prinsiplardan foydalandik.

Ochiqlik va tizimning o'z-o'zini rivojlantirishi prinsipi. Prinsipning mohiyati — texnologiya dinamik, ochiq va moslashuvchan bo'lishi kerakligidan iborat. Aynan mazkur prinsip ta'limiy buyurtma bilan, jumladan kompetentlik yondashuv bilan talab etiladigan ko'rinishli farqliklarni ko'rilayotgan metodik tizimga “qabul qilish”ga imkon beradi.

Tushunarlilik prinsipi. Prinsipning mohiyati – osondan murakkabga. Davlat standarti bilan tayyorgarlik mazmuni va darajasining zaruriy minimumi talablari tartibga solingan. Talabalar turlicha boshlang'ich tayyorgarlikka ega bo'lishlari mumkinligi omilini hisobga olgan holda, biz bo'lajak o'qituvchining planimetriya sohasidagi kompetentligi komponentlarining shakllanganligi boshlang'ich darajasining tashxisini o'tkazamiz. Uning mazmunini to'ldirish nazariy va faoliyatli ta'limning integratsiyasi jarayonida amalga oshiriladi.

Onglilik va faollik prinsipi. Talaba o'qituvchi tomonidan qo'yilgan vazifani bilishi, faol bo'lishi zarur. Talabalar fan bo'yicha ongli ravishda shug'ullanadigan vaziyat yuzaga kelishi lozim, bunda ularning faol harakatlari baho olishga intilish bilan emas, balki ichki ehtiyojlari, bilish istagi bilan sodir bo'lishi kerak.

Ilmiylik prinsipi. Prinsipning mohiyati yolg'on bilimlar bo'lishi mumkinmasligi, faqatgina to'liq bo'lmagan bilimlar bo'lishi mumkinligidan iboratdir. Talabalarga taklif etiladigan o'quv axboroti o'z mazmuni, shakllari va metodlari bo'yicha zamonaviy bosqichdagi fanga mos keladi.

Insoniy ustuvorliklar prinsipi. Prinsipning mohiyati o'qitish tizimini ta'lim oluvchilarning haqiqiy ehtiyojlari, qiziqishlari va imkoniyatlariga bo'ysundirishdan iboratdir.

Maqsadga muvofiqlik va tabiiy muvofiqlik prinsiplari. Ta'lim oluvchilarning individual xususiyatlari hisobga olinishi kerak.

Shaxsiy tashabbus prinsipi. Talabalarning o'quv materialini o'rganish chuqurligini, o'qish sur'ati va muddatlarini va boshqalarni tanlashda tashabbuslarini namoyon etishlari uchun sharoitlar yaratilishi lozim. mustaqil ishning mazmunini barcha uchun majburiy (talabani tanlovi bo'yicha) va qo'shimcha qismlarga ajratish zarur. Topshiriqlarni ishlab chiqish jarayonida talabalarning individual xususiyatlarini, ularning kasbiy qiziqishlarini hisobga olish lozim (talabalar mustaqil ishlari mazmuni va hajmining variativligi prinsipi).

Hajmning variativligi har bir modul bo'yicha mustaqil ishning qo'shimcha qismi topshiriqlarning turli ko'rinishlariga egaligi, u ular orasida o'zining individual xususiyatlari va qiziqishlari yoki istaklariga mos ravishda ixtiyoriysini tanlashi mumkinligi hisobiga erishiladi.

Muhokama va natijalar.

«Elementar matematika» o'quv kursini o'rganish jarayonida talabalarning turlicha ta'limiy ehtiyojlari, ularning qobiliyatlarini ochish va to'laqonli rivojlantirish, o'quv jarayonini talabalarning individual xususiyatlariga moslashtirish zaruratini hisobga olgan holda, barcha talabalarga planimetriya va uni o'qitish metodikasi bo'yicha kompetentlikning shakllanganligi ma'lum darajasiga erishish zarurligi sababli, keyingi prinsip sifatida biz avval bayon etgan, talabalarning mustaqil ishlari o'quv topshiriqlarining darajali va elektiv differentsiatsiyasini tanlaymiz.

O'quv faoliyatini tashkil etish uchun o'qituvchiga o'rganilayotgan fan doirasida bo'lajak kasbning barcha nozik jihatlarini hisobga olish zarur. Bunga nazariy kursni qurish uchun material tanlashda hamda mustaqil ishning kerakli shakllari va metodlarini tanlashga erishish mumkin. Mustaqil ish topshiriqlari kasbiy xususiyatga ega bo'lishi, o'rganilgan materialni takrorlashni faollashtirishi, bo'lajak matematika o'qituvchisining shaxsiy va kasbiy sifatlarini kengaytirishga yordam berishi lozim.

Shuning uchun keyingi prinsip sifatida biz talabalarning mustaqil ishlari uchun topshiriqlarni professionallashtirish **prinsipini tanladik, u mutaxassisning bo'lajak faoliyatining o'ziga xosligini, bo'lajak o'qituvchining professionalligini shakllantirish va pedagogik madaniyatini rivojlantirishni hisobga oluvchi topshiriqlarni tanlashni talab etadi.** Mazkur prinsip A.G. Mordkovich[5] tomonidan ishlab chiqilgan pedagogik oliy ta'lim muassasalarida matematika o'qituvchilarini tayyorlashda o'qitishning kasbiy-pedagogik konsepsiyasidan kelib chiqadi. Auditoriyadan tashqari mustaqil ishlar o'quv topshiriqlarini professionallashtirish ularni matematika o'qituvchisining kasbiy faoliyati uchun xos bo'lgan qator metodik ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirish hisobiga erishiladi va bu talabalarning o'quv hamda kasbiy motivatsiyalarining rivojlanishiga yordam beradi.

Auditoriyadan tashqari mustaqil ishning samaradorligi va sifatida ko'p jihatdan nimani o'rganish va qanday o'rganishni belgilovchi, uning axborot va metodik ta'minotiga bog'liqdir. P. I. Pidkasistiy "talabalarning mustaqil ishlarini ta'minlash" atamasi ostida pedagogning talabalarning axborot manbalariga ehtiyojlarini qondirishni kafolatlovchi o'qitishning zarur va yetarli sharoitlarini yaratishni tushunadi [8].

T.D. Rechkina bunday ta'minotning asosiy maqsadi talabalarning muvaffaqiyatli o'qishlari uchun sharoitlar yaratish, ularning fanni o'zlashtirishda yuqori sifat ko'rsatkichlariga

erishishlari, qiziqishlar, imkoniyatlar va o'z-o'zini amalga oshirishga yo'nalganlik rivojlanishining shaxsiy darajasiga ko'ra bilish usullarini mustaqil tanlashdan iborat ekanligini ta'kidlaydi. Bu talabalarning nazariy, metodik va amaliy tayyorgarliklari birligi va tizimlilikini hosil qilishga imkon beradi, talabalarning o'quv faoliyati jarayonida shaxsiy va kasbiy o'z-o'zini tashkil etish, mustaqil ta'lim va o'z-o'zlarini amalga oshirishlariga sharoitlar yaratadi, o'quv mazmunini o'zlashtirish sifatiga va mustaqil ish jarayonini individuallashtirishga ko'maklashadi [7]. Shuning uchun planimetriya va uni o'qitish metodikasi bo'yicha kompetentligini shakllantirishning axborot-metodik ta'minoti uni tashkil etishning keyingi prinsipi hisoblanadi.

Mazkur prinsipni qisman amalga oshirish uchun, talabalarning fanni o'zlashtirishlari bo'yicha o'z-o'zlarini tashkil etish ishlarida boshqaruvchi va yo'naltiruvchi rolni bajaruvchi o'quv-metodik qo'llanma va elektron darslik ishlab chiqilgan, shuningdek, o'quv jarayoniga yangi axborot texnologiyalari joriy etilgan. Talabalarning o'quv faoliyatlarini axborot-metodik ta'minlash barcha ish turlarini tashkil etish va rejalashtirish bo'yicha o'quv-metodik hujjatlarni, ularni bajarish bo'yicha zaruriy variantlar miqdori va metodik tavsiyalarni, qog'oz va elektron tashuvchilarda o'quv adabiyotlarni o'z ichiga oladi.

Refleksiya prinsipi. Ta'lim oluvchilarning o'z-o'zlarini baholashlari, o'z-o'zlarini tahlil qilishlari uchun imkoniyatlarni ta'minlash zarur.

O'qitishda masalali yondashuv. Kasbiy faoliyatda o'qituvchiga doim u yoki bu vazifalarni hal etishiga to'g'ri keladi: pedagogik, psixologik va maxsus. Ixtiyoriy pedagogik amal bilish masalalarining izchilligi ko'rinishida tasavvur etilishi mumkin [24]. Shu sababli bo'lajak matematika o'qituvchilarini tayyorlashda yetakchi rolni masalali yondashuv egallaydi (G.A. Ball, V.P. Bepalko, A.A. Verbiskiy, V.A. Dalinger, Yu.M. Kolyagin, M.V. Noskov, N.A. Tereshin, I. M. Shapiro va boshqalar) [4].

Matematikani, jumladan geometriyani va boshqa qator fanlarni o'qitishda rol o'ynaydigan vazifalarning ahamiyati kattadir. So'nggi o'n yillikda masalali yondashuv ahamiyatli rivojlanib, uning imkoniyatlarini biz bo'lajak matematika o'qituvchilarining planimetriya sohasidagi kompetentliklari darajasini oshirishda foydalanishni tavsiya etamiz. Bo'lajak o'qituvchilarning planimetriya bo'yicha kompetentliklarini rivojlantirish uchun biz quyidagi masalalar turlaridan foydalanamiz: an'anaviy o'quv masalalari, muammoli masalalar, metodik adabiyotlarda amaliy mazmun deb atash qabul qilingan kontekstli masalalar. Kontekstli masalalarga muayyan haqiqiy vaziyatlarda uchraydigan vazifalar taalluqlidir. Ularning mazmuni yuzaga keladigan muammolarni hal etishda planimetriyadan foydalanish uchun haqiqiy sharoitlarni ta'minlaydi va uni hal etish hamda tushunish uchun ta'sir ko'rsatadi. Talabalarning planimetriya sohasidagi kompetentliklarini shakllantirish uchun ma'lum haqiqiy elementlarga ega bo'lganida, haqiqiy vaziyatdan juda ajralmagan bo'lganida, qo'yilgan muammoni yechish uchun esa matematikadan foydalanish zarur bo'lganida farazli shartlar bilan masalalar ham inkor etilmasligini ta'kidlab o'tamiz. Talabalar amaliy xususiyatdagi masalalarni yechishga jonli qiziqishni namoyon etadilar.

Planimetrik masalalarni yechish va tuzish bosqichlarining tahlili asosida, mazkur bosqichlarda qo'llaniladigan usullardan, biz talabalar uchun masala tuzishda zarur bo'lgan ko'nikmalarni tanlab oldik va demak ular masala tuzishga o'rganish jarayonida shakllanishi kerak [1]. Mazkur ko'nikmalar shakllantiriladigan kompetentlikning uchinchi komponentini –

mazkur bilimlarni o'quv va amaliy yo'naltirilgan masalalar va o'qitish muammolarini yechish uchun qo'llash ko'nikmalarini tashkil etadi.

Boshlang'ich masalaning strukturasi o'zgarishi darajasiga ko'ra uning asosida yangisini tuzishda hamda umuman yangi masalalarni tuzishda N.V. Astaxova [24] tomonidan ajratilgan matematik masalalarni tuzish bo'yicha ko'nikmalarning quyidagi guruhlari ajratilgan. Ko'nikmalarning birinchi, ikkinchi va oltinchi guruhlari biz tomonimizdan to'ldirildi.

1-guruh – masalaning strukturaviy-komponentli tarkibining tahlili bilan bog'liq ko'nikmalar.

- shartning va strukturaviy elementlar o'rtasidagi bog'liqliklar tahlili orqali boshqalari orasida aniqlanmagan masalalarni ajratish;
- qo'shimcha cheklashlar kiritish yo'li bilan masalani yechish jarayonidagi noaniqliklarni bartaraf etish;
- javobni ifodalashga oraliq ko'rsatkichlardan xalos bo'lish;
- aniq bo'lmagan masalalarni yechishda izlash sohasini toraytirishni (yoki kengaytirishni) bashoratlash.

2-guruh – masalaning komponentlari va mantiqiy strukturasi ko'rinishi o'zgarishi bilan bog'liq ko'nikmalar.

- zaruriy nazariy asosni hisobga olish;
- masalaning hisoblash murakkabligini bashoratlash;
- masalaning yechilishi mumkinligini oldindan ko'ra olish;
- berilgan elementlar va munosabatlar bilan aniq belgilanuvchi berilgan fan sohasidagi elementlarni ajratish;
- ortiqcha va yetishmaydigan ma'lumotlarni aniqlash;
- teskari masalalar qurish, jumladan teskari masala uchun uning strukturasi o'zgartirish zarur bo'lgan vaziyatlarda.

3-guruh – masalaning sharti va talabini qayta ifodalash bilan bog'liq ko'nikmalar.

- predmetli masaladan amaliyga qayta ifodalash;
- boshqa yechish usulini topishni bilish.

4-guruh – masalaning predmetli sohasidagi obyektlar va munosabatlarning noto'liq to'plami bo'yicha masalalar tuzish bilan bog'liq ko'nikmalar.

- sharti bo'yicha masalalar tuzish;
- talab bo'yicha masalalar tuzish;
- asosiy munosabat (yechim, formula, tenglama) bo'yicha masalalar tuzish;
- tayyor chizma bo'yicha masalalar tuzish.

6-guruh – o'quvchilarning xususiyatlarini hisobga olgan holda yangi masalalar tuzish bilan bog'liq ko'nikmalar.

- masalalar tuzishda tizimlashtirish, umumlashtirishni va analogiyani qo'llash;
- o'quvchilarning tayyorgarliklari darajasi va didaktik maqsadlarning xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan metodik xususiyatlarni hisobga olish, tuziladigan masala ularga erishishga yo'naltiriladi;
- tuzilgan masalani yechishda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklarni bashoratlash.

Xulosa.

Ajratilgan ko'nikmalar asosida biz planimetrik masalalarni tuzish bo'yicha masalalar majmuini ishlab chiqdik va uni bajarish bo'lajak matematika o'qituvchisining planimetriya va uni o'qitish metodikasi bo'yicha kompetentligini shakllantirishga yordam beradi, chunki bu ko'nikmalar uning komponentlari tarkibiga kiradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Bozorov Zokir Yuldosh o'g'li "Using the coordinate-vector method in solving planametric problems" International journal of social science & interdisciplinary research ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429 IJSSIR, Vol. 12, No. 05. May 2023. – B. 97-99.
2. Zokir Yuldosh o'g'li Bozorov "Ta'lim sifati menejmenti va unga bo'lgan yondashuvlar" research and education, Scientific Journal Impact Factor 2023: 5.789, ISSN: 2181-3191, VOLUME 2 | ISSUE 5 | 2023.
3. Zokir Yuldosh O'G'Li Bozorov "Conceptual basis of training of mathematics teachers" INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact Factor: 8.036, 13(03), 61–63.
4. Балл, Г. А. Теория учебных задач: психолого-педагогический аспект [Текст] / Г.А. Балл. – М.: Педагогика, 1990. – 183 с.
5. Епишева, О. Б. Технология обучения математике на основе деятельностного подхода: кн. для учителя [Текст] / О.Б. Епишева. - М.: Просвещение, 2003. – 223 с.
6. Колягин, Ю. М. Задачи в обучении математике [Текст]. 41/ Ю.М. Колягин. - М.: Просвещение, 1977. - 110 с.
7. Крунич, В. И. Теоретические основы обучения решению школьных математических задач [Текст] / В.И. Крунич. – М.: Прометей, 1995. – 166 с.
8. Машбис, Б. И. Психолого-педагогические проблемы компьютеризации обучения [Текст] / Б.И. Машбис. – М.: Педагогика, 1998.
9. Пономарев, Я.Л. Психология творчества [Текст] / Я.Л. Пономарев. - М.: Педагогика, 1976.
10. Славская, К. А. Детерминация процесса мышления [Текст] / К.А. Славская // Исследование мышления в советской психологии. – М., 1966.

SCIENCEPROBLEMS.UZ

IJTIMOYIY-GUMANITAR FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI

№ 5 (5) – 2025

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro'yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM”
mas'uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog'och ko'chasi, 70/10-uy. Elektron manzil:

scienceproblems.uz@gmail.com

Bog'lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).